

**Azərbaycan Respublikası
Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyası**

**Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının
103-cü ildönümünə həsr olunmuş
“Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının
dayanıqlı inkişaf strategiyası” mövzusunda
respublika elmi-praktik konfransının**

MATERİALLARI

II cild

5 may 2026-cı il

**“Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının
dayanıqlı inkişaf strategiyası” mövzusunda
respublika elmi-praktik konfransının
təşkilat komitəsi**

Sədr general-mayor Elşad Nəsirov

Sədr müavinləri:

h.e.n., dosent polkovnik Azər İsmayılov

polkovnik Tahir Haqverdi

Üzvlər:

iqt.ü.f.d. polkovnik Elçin Əliyev

polkovnik İlkin Əhmədov

tex.e.n., dosent polkovnik Ziyafət Əmirov

polkovnik Müşfiq Rəsulov

ped.ü.f.d. polkovnik-leytenant Rəna İsmayılova

iqt.ü.f.d., dosent polkovnik-leytenant Müşfiq Ramazanov

polkovnik-leytenant Vasif Aslanov

polkovnik-leytenant Qoşqar Nəsirov

polkovnik-leytenant Aydın Mirzəyev

mayor Vəfa Camalova

Mündəricat:

Ön söz	13
III bölmə: İctimai-siyasi elmlər.....	15
Fazil Həsənaliev	
<i>Baş Prokurorluğun Elm-Tədris Mərkəzi</i>	
HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASINDA ROLU	16
iqt.ü.e.d., professor Cəmilə Namazova	
<i>Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası</i>	
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DAYANIQLI İNKİŞAFDA QADIN SİYASƏTİ VƏ SOSIAL İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	22
Hikmət Həsənov	
mil.t.h.e.ü.f.d. Rəşad Tahirov	
<i>Milli Müdafiə Universiteti</i>	
LİDERLİKDƏ QƏRAR QƏBULETMƏ VƏ ETİK DİLEMMƏ	28
iqt.ü.e.d., professor Şirzad Abdullayev	
iqt.ü.f.d. Elçin Əliyev	
<i>DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası</i>	
KÖLGƏ İQTİSADİYYATI VƏ ONUN BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ.....	32
siy.e.d., dosent Xəlid Niyazov	
<i>Bakı Dövlət Universiteti</i>	
HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK DƏRSLƏRİ.....	36
iqt.ü.f.d., dosent Müşfiq Ramazanov	
<i>DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası</i>	
NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	42
iqt.ü.f.d. Müşviq Bayramov	
<i>Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu</i>	
SÜNİ İNTELLEKTİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA TƏTBİQİ: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ, ƏMƏK BAZARI VƏ MƏHSULDARLIĞIN ARTIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ	46
fil.ü.f.d., dosent Kamina Məmmədova	
<i>DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası</i>	
QARABAĞIN KƏMİNƏSİ	52
к.ф.н. Наиля Юсифова	
<i>Азербайджанский Государственный Экономический Университет</i>	
ЭТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И ПРАВИЛА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ СО СТУДЕНТАМИ В СОВРЕМЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ...	59

siy.e.ü.f.d., dosent Ülviyyə Haqverdi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

MÜASİR DÖVRDƏ ƏHALİNİN SİYAHİYAALINMASININ ƏSAS METODLARI 66

fil.ü.f.d., dosent Xumar Ələkbərova

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

ƏHMƏD SAADAVİNİN “FRANKENŞTEYN BAĞDADDA” ƏSƏRİNİN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 71

fil.ü.f.d., dosent Aybəniz Hüseynova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL OLAN SÖZLƏR 74

fil.ü.f.d., dosent Mehriban Əsədullayev

Naxçıvan Dövlət Universiteti

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASI” SƏNƏDLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 78

fil.ü.f.d., dosent Əntiqə Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MİR CƏLAL PAŞAYEV YARADICILIĞINDA ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ 84

iqt.ü.f.d., dosent Mahir Zeynalov

ETN-in İqtisadiyyat İnstitutu

Rəşad Ərəbov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ 90

f.ü.f.d., dosent Rövşən Hacıyev

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

TARİXİ İDRAKIN TƏŞƏKKÜLÜ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR 95

psix.ü.f.d. Ramil Mirzəyev

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ MÜNAQİŞƏNİN PSIXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ 100

tex.ü.f.d., dosent Qalibə Məmmədova

Xəyalə Məmmədova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN LOGİSTİK POTENSİALI: YENİ İNKİŞAF FAZASININ HÜQUQİ VƏ SİYASİ ƏSASLARI 105

h.ü.f.d., dosent Sadir Məmmədov

ped.ü.f.d. Nurlan Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti

**44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ ZAMANI HUMANİTAR HÜQUQUN
MÜDAFİƏSİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN
DAVRANIŞ MODELİ 110**

fiz.ü.f.d., dosent Emin Nəsirov

Vidadi Cahangirov

MMU-nun Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

**ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN ELMİNİN İNKİŞAFINDA
ROLU.....115**

f.ü.f.d., dosent Rəna Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti

**MÜASİR AZƏRBAYCANDA SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD İNSANLARIN
REPATRIASIYA PROSESİNDƏ ÜZLƏŞDİYİ ÇƏTİNLİKLƏR.....120**

siy.e.ü.f.d., dosent Vüqar Məmmədzadə

MMU-nun Hərbi İdarəetmə İnstitutu

**ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİNDƏ GÜC BALANSININ
TRANSFORMASIYASI VƏ ZAMAN AMİLİNİN STRATEJİ TƏHLİLİ 124**

fil.ü.f.d., dosent Səbinə Səmədova

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

**CƏMİL ƏL-MUDAUVARIN “BAĞDADDA İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ” ƏSƏRİNİN
İDEYA MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....131**

fil.ü.f.d., dosent Təzəgül Qasımova

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

**MİLLİ İNKİŞAF VƏ İCTİMAİ RƏYİN İNSTİTUSİONAL ƏSASLARI: HEYDƏR
ƏLİYEV MODELİ 135**

д.ф.н., доцент Яшар Алхасов

Бакинский Славянский Университет

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА КАК ГОСУДАРСТВЕННОГО 138**

iqt.ü.f.d., dosent Jalə Əliyeva

ETN-in İqtisadiyyat İnstitutu

**AZƏRBAYCANIN YAŞAYIŞ YERLƏRİNDƏ ƏHALİNİN SAĞLAMLIQ
VƏZİYYƏTİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....142**

t.ü.f.d. Rəhim Məcnunov

Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası

**HİBRİD MÜHARİBƏ DÖVLƏTLƏRARASI SİLƏHLİ MÜNAQİŞƏLƏRİN YENİ
FORMASI KİMİ: ANLAYIŞI, TƏRKİB HİSSƏLƏRİ, TEXNOLOGİYALARI,
BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ 146**

t.ü.f.d. Ülkər Məmmədzaadə

Bakı Dövlət Universiteti

**HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT QURUCULUĞU STRATEGİYASI VƏ
AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİNİN TARİXİ FORMALAŞMASI
(1993–2003).....153**

t.ü.f.d. Rəfiqə Bəxtiyarova

Bakı Dövlət Universiteti

**AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF STRATEGİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN
DAVAMLILIĞI.....156**

ped.ü.f.d. Afət Məmmədova

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

XÜSUSİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏDRİSİN METOD VƏ YANAŞMALARI 159

t.ü.f.d. Hicran Mahmudova

Bakı Dövlət Universiteti

DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ ARXEOLOGİYA ELMİ 164

siy.e.ü.f.d. Nəriman Həsənov

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

**2023-CÜ İLİN 23 APREL TARİXİNİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
SUVERENLİYİNİN BƏRPASINDA ƏHƏMİYYƏTİ.....168**

mil.t.h.e.ü.f.d. Zəfər Nəcəfov

Elçin Salayev

MMU-nun Hərbi İdarəetmə İnstitutu

CƏNUBİ QAFQAZ YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ.....173

t.ü.f.d. Həmidə Əhmədova

Bakı Slavyan Universiteti

**AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA
HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU 180**

fil.ü.f.d. Könül Sadıqova

MMU-nun Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİYASƏTİ 186

Mais Hacımuradov

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

OLİMPİADA: ƏSRLƏRİN SORAĞI VƏ DÖVRÜMÜZÜN NƏBZİ 191

Namiq Məhərrəmov

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ HƏRBİ TƏHSİL SİSTEMİNİN
FORMALAŞMASINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU 196**

Vüqar Şirinov

DİN-in Daxili Qoşunlarının Hərbi İnstitutu

YUMŞAQ GÜC VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK: AZƏRBAYCAN MODELİ.....201

siy.e.ü.f.d. Könül Şıxıyeva

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

TEXNOKRATIYA, YOXSƏ DEMOKRATIYA: SİYASİ DİLEMMƏ.....208

siy.e.ü.f.d. Qaşqay Ramazanov

MMU-nun Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

**44 GÜNLÜK MÜHƏRİBƏDƏN SONRAKİ DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN TÜRK
DÖVLƏTLƏRİ İLƏ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI 213**

t.ü.f.d. Fəxriyyə Həvilova

Bakı Dövlət Universiteti

**XX ƏSRİN 80-90-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ETNOSOSİOLOJİ
TƏDQİQATLAR.....218**

iqt.ü.f.d. Yasəmən Quluzadə

Bakı Dövlət Universiteti

**HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ İRSİ: DAYANIQLI İNKİŞAFIN TƏMƏLİ KİMİ İNSAN
KAPİTALI VƏ KADR SİYASƏTİ 223**

ped.ü.f.d. Müjkan Məmmədşad

MMU-nun Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

**HƏRBİ PEDAQOJİ KADRLARIN FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ
MOTİVASİYA VƏ MƏSULİYYƏT AMİLİ.....232**

ped.ü.f.d. Vəfa Çıraqova

Bakı Dövlət Universiteti

**MİLLİ İNKİŞAF STRATEGİYASI VƏ İQTİSADI MODELƏŞMƏ: HEYDƏR ƏLİYEV
MƏRHƏLƏSİ.....237**

Zümrüd Osmanlı

MMU-nun Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

**HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASINDA DÖVLƏT
DAYANIQLIĞI VƏ HÜQUQİ SABİTLİK.....241**

Fidan Abıyeva

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

**HƏRBİ MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN İNGİLİS DİLİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ HƏRBİ MƏTNLƏRİN
TƏDRİS VƏ LİŖQVİSTİK POTENSİALI.....246**

Ayaz Abuzarov

Kutafin Moscow State Law University

GOVERNMENT REGULATION IMPACT ON MERGER AND ACQUISITIONS 249

Azər Əhmədov

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN FORMALAŞMASINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU 257

Kəmalə Əfəndiyeva

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

MƏRKƏZİ ASİYANIN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ERMƏNİSTAN ARASINDA SİYASİ-DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ REGIONAL TƏSİRLƏRİ 263

Aynur Kərimli

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASININ FORMALAŞMASI PROSESİNİN TARİXİ 270

Məmməd Əliyev

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

FİZİKİ İŞ QABİLİYYƏTİNİN MONİTORİNGİ VƏ İNNOVASİYALARIN ROLU 274

Nəzrin Əsədova

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

BURNOUT SİNDROMU: MÜASİR İŞ MÜHİTİNDƏ EMOSİONAL TÜKƏNMƏ 278

Gülputa Şirinova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASI.....283

Gülnarə Rzayeva

Samirə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL OLAN XARİCİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN DİLİMİZƏ TƏSİRİ 289

Günay Mehrəliyeva

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

ONLAYN TƏDRİS MÜHİTİNİN KOQNİTİV MODELƏŞDİRİLMƏSİ: KOQNİTİV ÖYRƏNMƏ VƏ ÜSLUB KONTEKSTİNDƏ 295

Gülöyşə Əhmədşadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ 302

Famil Məhsumov

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

İDARƏETMƏ ZAMANI LİDER VƏ KOMANDİR ANLAYIŞLARI 305

Törəxanım Nəsrullayeva

MMU-nun Bakı Hərbi Kolleci

**HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT DİLİ SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN
DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASINDAKI ROLU 311**

Leyla Mustafayeva

Bakı Dövlət Universiteti

**HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İRSİ KONTEKSTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZDA
TƏHLÜKƏSİZLİK 315**

Севиндж Мамедова

Академия СГБ имени Гейдара Алиева

**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ
ШКОЛЕ 319**

Ülviyyə Rəhimova

Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki kolleci

**HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARINDA DİL SİYASƏTİ, MİLLİ KİMLİK VƏ DAVAMLI
İNKİŞAF KONSEPSİYASI 324**

Rüfət Tağızadə

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

**ƏLBƏYAXA DÖYÜŞ ÜZRƏ DƏRSLƏRDƏ ƏLALTINDA VƏ ƏTRAFDA OLAN
ƏŞYALARDAN ÖZÜNÜMÜDAFİƏDƏ İSTİFADƏNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI ...328**

Aysel Şamilova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

**HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ KURSU VƏ 2016-2020-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN
İCTİMAİ-SİYASİ DAYANIQLIĞI 331**

Aynur İbrahimli

MMU-nun Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜNDƏ DİL FAKTORU 338

Zaman Abbaslı

MMU-nun Naxçıvan Hərbi Kolleci

**HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ: MİLLİ KİMLİK, DÖVLƏTÇİLİK VƏ MƏNƏVİ
DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ 344**

Zeynəb Mustafayeva

Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filiali

HEYDƏR ƏLİYEV: MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏT VƏ NEFT STRATEGİYASININ MEMARI	349

Zeynəb Allahverdiyeva

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI VƏ MULTİKULTURALİZM: HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ MISSİYASI.....	352

Adəm Orucov

Bakı Dövlət Universiteti

GREEN TRANSITION AND CLIMATE POLICY IN AZERBAIJAN: HEYDAR ALIYEV'S STRATEGIC VISION AND EVIDENCE FROM A TIME-VARYING VAR MODEL	356

Sakina Ibrahimova

Nakhchivan Military College operating under the National Defense University

HEYDAR ALIYEV AND THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	361

Pərvin İbrahimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÜNYA MEDİASINDA	365

Табриз Гасанов

Бакинский Государственный Университет

БЕЗОПАСНОСТЬ СЕМЬИ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА.....	373

Fərid Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

AZƏRBAYCANDA SEKTORLAR ÜZRƏ ƏMƏK HAQQI DİFERENSİASİYASI: 2014-2024-CÜ İLLƏR ÜZRƏ PANEL ANALİZ	377

Təbrizə Bağirova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN YARATDIĞI YENİ REALLIQLARIN DÜNYA NİZAMINA TƏSİRLƏRİ	382

Vəfa Mehdiyeva

ETN-in İqtisadiyyat İnstitutu

BEYNƏLXALQ İNSAN RESURSLARI TƏCRÜBƏSİNİN AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏSİNDƏ MƏDƏNİ VƏ İNSTİTUSİONAL MANEƏLƏR	388

Орхан Гасанов

Институт Экономики при Министерстве образования и науки

**ЗНАЧЕНИЕ ИНКЛЮЗИВНОЙ ЗАНЯТНОСТИ В СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО
РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА 393**

Fidan Yusifzadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

**HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ GÜCLÜ PREZİDENTLİK İNSTİTUTU:
AZƏRBAYCAN MİLLİ MODELİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF İSTİQAMƏTİNDƏ
TƏHLİLİ.....399**

Aysu Kərimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

**ELEKTRON TİCARƏT PLATFORMALARININ API ARXİTEKTURASINDA BOLA
ZƏİFLİYİNİN ANALİZİ VƏ QARŞISININ ALINMASI 405**

Rəhman Babayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

**KARBON SƏRHƏDDƏ TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMİNİN İNKİŞAF ETMƏKDƏ
OLAN ÖLKƏLƏRDƏ İXRACIN DİVERSİFİKASIYASINA TƏSİRİNİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ YAŞIL LOGİSTİKA ŞƏRAİTİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ
STRATEGİYASI.....409**

Vüsal Məmmədzadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

**DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ DAYANIQLI İNSTİTUSİONAL İSLAHATLARIN
TƏKAMÜLÜ: HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ KURSU ƏSASINDA FORMALAŞAN
RƏQƏMSAL DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ MODELİ.....418**

Vəfa Mirzəzadə

Bakı Dövlət Universiteti

**ÇİÇƏKLƏNƏN QARABAĞ: TƏHSİL, YARADICILIQ VƏ XXI ƏSRİN GEOSİYASİ
MƏNZƏRƏSİ 423**

Natəvan Qasımova

Aydan Zərbəliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

DAVAMLI EKOLOJİ TƏHSİLİN İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ 427

Cavid Həsənov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BƏRPA OLUNAN ENERJİ BAZARINDA
BEYNƏLXALQ BİZNESİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....433**

Tural İsayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

**MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLARIN QLOBAL
MALİYYƏ SABİTLİYİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ.....439**

Zəhra Rzazadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

**HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK STRATEGİYASI VƏ AZƏRBAYCANIN
DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİ 444**

Səidə Göyçəyeva

Azərbaycan İdman Akademiyası

**HƏRBİ QULLUQÇULARIN PSİXOLOJİ DAYANIQLIĞININ TƏMİN
OLUNMASINDA FİZİKİ TƏLİMİN ROLU 451**

Orxan Salmanov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

**AZƏRBAYCANIN BƏRPA OLUNAN ENERJİ SEKTORUNUN GƏLƏCƏYİ VƏ
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ 455**

Elvin Aliyev

The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

**THE ROLE OF THE AZERBAIJAN NATIONAL MUSEUM OF NATURAL HISTORY IN
THE DEVELOPMENT OF NATURAL SCIENCES AND THE PROTECTION OF
NATURAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF HEYDAR ALIYEV'S STATE POLICY ..460**

Sahib Namazov

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN PRIORİTETLƏRİ.....466

Низяр Гадирова

Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

**ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА:
ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ СТУДЕНТОВ В
КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА 470**

Ön söz

Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı inkişaf strategiyası müstəqillik dövründə sistemli şəkildə formalaşmış, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qoyduğu möhkəm təməllərə və Prezident İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi modernləşmə siyasətinə əsaslanmışdır. Bu strategiya ölkənin iqtisadi, siyasi və hərbi gücünü möhkəmləndirərək Azərbaycanı regionun lider dövlətinə çevirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının müasir inkişaf tarixində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Onun uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkəmiz müstəqilliyini qoruyaraq, iqtisadi və siyasi sabitlik yoluna qədəm qoymuşdur. 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev ölkədə siyasi sabitliyi bərpa etmiş, parçalanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalan Azərbaycanı bu böhrandan çıxarmış, dövlət idarəçiliyini möhkəmləndirmişdir. Onun rəhbərliyi ilə 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarına çıxışını təmin etmiş, nəticədə ölkəyə milyardlarla sərmayə cəlb olunmuşdur. Bu müqavilə Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılmasını təmin etməklə yanaşı, həm də ölkənin siyasi müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə və milli təhlükəsizlik sisteminin güclənməsinə xidmət etmişdir.

Enerji infrastrukturunu üzərində qurulan beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycanın regional və global miqyasda strateji tərəfdaşlıq imkanlarını genişləndirmiş, ölkənin təhlükəsizlik arxitekturasını daha dayanıqlı etmişdir. Müqavilədə iştirak edən ölkələrin mövqeyi Azərbaycanın enerji resurslarının beynəlxalq əhəmiyyətini təsdiqləmişdir. ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə və digər tərəfdaş dövlətlərin iştirakı, Azərbaycanın enerji layihələrinin yalnız iqtisadi deyil, həm də geosiyasi sabitlik baxımından mühüm rol oynadığını göstərmişdir. Bu əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan regionda etibarlı tərəfdaş və enerji təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

"Əsrin müqaviləsi" ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin əsasını qoymuş, gələcək inkişaf üçün möhkəm baza yaratmışdır. Bu müqavilənin davamlı xarakter daşması Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyasında onun gələcəkdə də əsas dayaqlardan biri kimi qalacağını göstərir. Enerji resurslarından təhlükəsiz və səmərəli istifadə, yeni tərəfdaşlıqların qurulması, mövcud əməkdaşlıqların dərinləşdirilməsi ölkənin həm iqtisadi, həm də təhlükəsizlik baxımından sabit inkişafını təmin edəcəkdir.

1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyaya ilə hüquqi dövlətin əsası qoyulmuş, demokratik institutların formalaşmasına şərait yaranmışdır. Milli ordu quruculuğu konsepsiyasının hazırlanması və dövlətçilik dayaqlarının möhkəmləndirilməsi Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətinin güclənməsinə və müstəqilliyinin qorunmasına zəmin yaratmışdır. Heydər Əliyevin balanslaşdırılmış xarici siyasəti nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarda mövqeyini gücləndirmiş, milli maraqlarını qorumağa nail olmuşdur.

Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji xətt sonrakı dövrlərdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. 2003-cü ildə prezident seçilən İlham Əliyev Heydər Əliyevin siyasi kursunu davam etdirərək ölkəni yeni inkişaf mərhələsinə çıxarmışdır. Dövlət Neft Fondunun yaradılması neft gəlirlərinin şəffaf və səmərəli idarə

olunmasına imkan yaratmış, qeyri-neft sektorunun inkişafı və regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları isə əhalinin rifahını yüksəltmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Cənub Qaz Dəhlizi kimi beynəlxalq layihələr Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini daha da gücləndirmişdir.

Azərbaycanın güclənən iqtisadiyyatı ilə yanaşı, dövlətçilik dayaqlarından biri olan ordu quruculuğu da daim xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu milli ordu quruculuğu konsepsiyası İlham Əliyevin rəhbərliyi altında müasir standartlara uyğun şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Müasir silahların alınması, müdafiə sənayesinin inkişafı, ordunun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, hərbi kadrların peşəkarlığının artırılması nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri regionun ən güclü ordularından birinə çevrilmişdir. Bu gücün real təzahürü 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsində özünü aydın şəkildə göstərmişdir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu torpaqlarımızı işğaldan azad etmiş, xalqımızın illərlə həsrətində olduğu qələbəni təmin etmişdir. Şuşanın azad olunması isə bu tarixi qələbənin simvoluna çevrilmişdir. 2023-cü ildə həyata keçirilən antiterror əməliyyatları ölkəmizdə və regionda sülhün, eləcə də dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə xidmət etmişdir. Bu əməliyyatlar nəticəsində regiondakı terror qruplaşmalarının fəaliyyətinə son qoyulmuş, mülki əhalinin təhlükəsizliyi təmin olunmuş, dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyü tam bərpa edilmişdir. Antiterror əməliyyatları regionda yeni təhlükəsizlik mühitinin formalaşmasına səbəb olmuş, sülh təşəbbüslərinin güclənməsinə zəmin yaratmış, regional əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açaraq, sabitliyin möhkəmlənməsinə töhfə vermişdir. Bu tarixi Zəfər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji inkişaf xəttinin və İlham Əliyevin liderliyinin məntiqi nəticəsidir.

Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və İlham Əliyevin qətiyyətli liderliyi nəticəsində formalaşmış Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyası yalnız iqtisadi tərəqqinin deyil, həm də milli gücün, dövlətçilik ideyalarının və xalqın birliyinin təcəssümünü ifadə edir. Bu siyasət ölkəni iqtisadi, siyasi və hərbi sahələrdə gücləndirərək müasir dövrdə tarixi nailiyyətlərə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi tərəqqisi və 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılmış qələbə bu strategiyanın məntiqi yekunu kimi tarixə düşmüşdür. Gələcəkdə dayanıqlı inkişaf strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin daha da güclənməsinə, sosial rifahının yüksəlməsinə və milli maraqlarının etibarlı şəkildə qorunmasına ciddi zəmin yaradacaqdır.

Bu konfrans materiallarında təqdim olunan mövzular ölkəmizin keçdiyi inkişaf yolunun, əldə etdiyi nailiyyətlərin və qarşıda duran hədəflərin daha dərindən araşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

**DTX-nin Heydər Əliyev adına
Akademiyaşının rəisi
general-mayor
Elşad Nəsirov**

III bölmə:

İctimai-siyasi elmlər

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASINDA ROLU

Xülasə

Dünənə hörmət etmək, bu günü yaşatmaq, gələcəyin qurulmasını və qorunmasını təmin etmək sağlam cəmiyyətin sloganıdır. Gələcək nəsillərin ehtiyaclarını qarşılamaq imkanlarını məhdudlaşdırmadan, bu günün sosial, iqtisadi və ekoloji tələblərini qarşılayan inkişaf modeli dövlətçilik ənənəsinin təşəkkül tapdığı və inkişafa meyilli ölkələr üçün prioritet inkişaf yoludur. Bu gün Azərbaycan Respublikasının simasını qalib dövlət, beynəlxalq nüfuz, təhsilli cəmiyyət, böyük iqtisadi potensial və yüksələn rifah xarakterizə edir. Bu 5 fundamental nəticənin təməli isə 30 il əvvəl qoyulub. Tarixdə az ölkə tapmaq olar ki, cəmi 30 il ərzində belə uğur hekayəsi yaza bilsin. Bu uğur hekayəsinin sirri isə sabitliyə əsaslanmaqla düşünülmüş siyasətdədir, çünki fırtınaya sinə gərən ağacın köküdür, bunun üçün də dərinləşmək yüksəlməkdən öncə gəlir. Bəllidir ki, inkişaf etmiş ölkələrin 25, 50, 75 və 100 illik hədəflərini müəyyən edən planları olur. Milli qürur və iftixar mənbəyimiz və müasir dövlətçilik salnaməmizin memarı olan Ulu Öndər tərəfindən təməli hələ 70 il əvvəl qoyulan hədəflər bu gün öz bəhrəsini verir. Təhsilli cəmiyyət, böyük iqtisadi potensial və beynəlxalq nüfuz hələ o zamanlardan Ulu Öndərin Vətəni üçün hədəflədiyi gələcək olmuşdur. Ulu Öndər tərəfindən təməli qoyulmuş hədəflər Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla reallıqlara çevrilir. 30 il əvvəl dünyanın uca kürsülərində Azərbaycan reallıqlarını beynəlxalq arenaya eşitdirə bilən Ulu Öndər atəşkəsə nail oldu, məhz bundan sonra “Əsrin müqaviləsi” bağlana bildi, bu isə həm nəhəng iqtisadiyyatın yaranmasını, həm də beynəlxalq şirkətlərin investisiyalarının Azərbaycana çevrilməsini şərtləndirdi, bu isə Ermənistanın işğal xeyallarını 30 il ləngitdi və güclü müşahidə və siyasi baxışa malik Prezident İlham Əliyevin strateqliyi nəticəsində Azərbaycanın qələbəsinə çevrildi. Bu gün Prezident həmin kürsülərdən qazanılmış uğurlar və əldə edilmiş nailiyyətlər və müsbət tendensiylər barədə ətraflı məlumat verərək Azərbaycanın yeni bir dövrə qədəm qoyduğunu, suverenliyinin möhkəmləndiyini və sülhün de-facto təmin olunduğunu bildirməklə ölkəmizin müxtəlif sahələrdə nail olduğu müsbət təcrübələri paylaşa biləcəyimizi diqqətə çatdırır və gələcək inkişafı ilə bağlı hədəflərdən məmnunluqla bəhs edir.

Açar sözlər: təhsilli cəmiyyət, böyük iqtisadi potensial, beynəlxalq nüfuz, qalib dövlət və yüksələn rifah.

Gələcək nəsillərin ehtiyaclarını qarşılamaq imkanlarını məhdudlaşdırmadan, bu günün sosial, iqtisadi və ekoloji tələblərini qarşılayan inkişaf modeli dövlətçilik ənənəsinin təşəkkül tapdığı və inkişafa meyilli ölkələr üçün prioritet inkişaf yoludur. Dünənə hörmət etmək, bu günü yaşatmaq, gələcəyin qurulmasını və qorunmasını təmin etmək sağlam cəmiyyətin sloganıdır. Gələcəyə gedən yolda biz hardayıq? Bununla bağlı cavab “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda verilərək qeyd edilib ki, Azərbaycan artıq 2022–2030-cu illəri əhatə edən strateji inkişaf mərhələsinə daxil olub. Bu strateji inkişaf mərhələsində yeni nəsil struktur və institusional islahatlar vasitəsilə iqtisadi artımın müasir və dayanıqlı mənbələrinin hərəkətə gətirilməsi, milli iqtisadiyyatın innovasiya yönümünün və maliyyə dayanıqlılığının daha da gücləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının global dəyər zəncirinə səmərəli inteqrasiya yolu ilə dövlətin qüdrətinin daha da artırılması, yüksək rifah cəmiyyətinin qurulması ilə bağlı hədəflərin gerçəkləşdirilməsi planlaşdırılmışdır. [2] Bu gün isə Azərbaycan Respublikasının simasını qalib dövlət, beynəlxalq nüfuz, təhsilli cəmiyyət, böyük iqtisadi potensial və yüksələn rifah xarakterizə edir. Əldə olunmuş global nailiyyətlər son 10 ildə həyata keçirilən genişmiqyaslı hədəflərə hesablanmış islahatların nəticəsidir. Bu 5 fundamental nəticənin təməli isə 30 il əvvəl qoyulub. Tarixdə az ölkə tapmaq olar ki, cəmi 30 il ərzində belə uğur hekayəsi yaza bilsin. Bu uğur hekayəsinin sirri isə sabitliyə əsaslanmaqla düşünülmüş siyasətdədir.

Bəllidir ki, inkişaf etmiş ölkələrin 25, 50, 75 və 100 illik hədəflərini müəyyən edən planları olur. Milli qürur və iftixar mənbəyimiz və müasir dövlətçilik salnaməmizin memarı olan Ulu Öndər tərəfindən təməli hələ 70 il əvvəl qoyulan hədəflər bu gün öz bəhrəsini verir. Təhsilli cəmiyyət, böyük iqtisadi potensial və beynəlxalq nüfuz hələ o zamanlardan Ulu Öndərin Vətəni üçün hədəflədiyi gələcək olmuşdur.

Dahi Öndəri digər insanlardan fərqləndirən cəhətlərin ən önəmlilərindən biri də onun təfəkküründə müsbət tendensiyaaların zamana və məkana görə dəyişməməsidir. Müsbət strategiyaları, vacib tendensiyaaları istənilən dövrün çətinliklərinə baxmayaraq xalqından əsirgəməyən Ulu Öndər müxtəlif sahələr üzrə intellektual, faydalı insan resurslarının hazırlanmasının, onların həm ölkə xaricində, həm də ölkə daxilində müxtəlif sahələrdə önəmli yerlər tutmasının təminatçısı olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, hər bir belə intellektual resursun hazırlanması üçün nə qədər müddət lazımdır, yüzlərlə, minlərlə belə resursların yaradıcısı olan Ulu Öndərin uzaqgörənliyinə, təhlil və idarəetmə qabiliyyətinə heyran olmamaq mümkün deyil. Hələ 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildikdən sonra dövlət məmurları və hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları ilə qohumluq əlaqələri olmayan insanların Hüquq fakültəsinə qəbulunu təmin etməklə sadə ailələrdən olan gənclər üçün Hüquq fakültəsinə qəbulu əlçatan edir. Bu, hüququn ali prinsiplərindən olan ədalət prinsipinin bariz təcəssümü idi. Heydər Əliyev özü sonralar bu qərarı barədə belə demişdi: "Mən vəzifədə olan şəxslərin, xüsusən hüquq mühafizə orqanlarında çalışan şəxslərin uşaqlarının Azərbaycanda hüquq fakültəsinə qəbul olunmasını məhdudlaşdırdım. Bu, cəmiyyətdə çox böyük əhval-ruhiyyə yaratdı. İndi mən prokurorluqda, polisdə çalışan bəzi işçilərlə görüşürəm. Onlar deyirlər ki, "Bilirsiniz, biz o vaxt Sizin sayənizdə hüquq fakültəsinə daxil ola bildik. Yoxsa bu fakültəyə girə bilməzdik."

Həmin dövrlərdə əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərdən biri də Hüquq fakültəsinin nəzdində "Sovet quruculuğu" ixtisası üzrə qiyabi şöbənin yaradılması oldu. Bu günün prizmasından baxdıqda, "Sovet quruculuğu" ixtisası üzrə qiyabi şöbənin yaradılması həmin dövrün tələblərindən biri kimi görünə bilər. Lakin bununla böyük lider müxtəlif ölkələrdən olan hüquqşünas alimlərin Azərbaycanda tədrisə cəlb edilməsinə, daha sonra isə Azərbaycanda beynəlxalq hüquq ixtisasının yaradılmasına nail oldu. Hər iki tədbir müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycana dünyanın onlarla iri beynəlxalq təşkilatlarında və xarici dövlətlərin mühüm postlarında Bakıda təhsil almış çoxsaylı nüfuzlu dostlar qazandırmışdı [3].

Dövrünün və tarixin güclü strateqlərindən olan Ümummilli Lider hər bir dövlətin gücündə iqtisadi potensialın mühüm yerlərdən birini tutduğunu bildirdi. Odur ki, hələ Sovet dönməsində uzaqgörənliyi ilə bir çox zavod, fabrik və digər əhəmiyyətli binaların Azərbaycanda tikilməsinə nail olmuşdu ki, bu tikililər SSRİ dağıldıqdan sonra da Azərbaycana qaldı. Ulu Öndərin həyat yolu o qədər zəngindir ki, irsi bütün sahələrdə iz qoymuşdur. Ölkəsinin tarixini gözəl bilən və zəngin mütaliəsi olan Ulu Öndərin sayəsində Azərbaycanın mühüm dövlət tədbirlərinin keçirilməsi üçün 1979-1980-ci illərdə tikilmiş Güllüstan sarayında 14 il sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatının formalaşmasını təmin edən və II Qarabağ müharibəsində qələbənin əldə edilməsində mühüm əhəmiyyəti olan "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. Ümummilli Liderin anadan olmasından 103 ilin ötdüyü "Şəhərsalma və Memarlıq İli"ndə təbii ki, bu siyahıya çox tikililər əlavə etmək olar. Bu gün Ulu Öndərin bu siyasətini də onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva uğurla davam etdirir. Tikilən məktəblər, bağçalar, yaşayış binaları, mühüm əhəmiyyətli binalar, salınan yollar, tunellər, kəndlər, şəhərlər, qurulan infrastruktur buna əyani sübutdur. Son on ildə həyata keçirilən quruculuq tədbirlərini burada adbaad sadalamaq mümkün deyil, çünki kəndlər, şəhərlər yenidən qurulur.

Son 10 ildə gerçəkləşdirilmiş ən əsas hədəf olan qalib dövlət frazasının arxasında illərin əməyi dayanır. 32 il əvvəl müstəqilliyini yeni əldə etmiş ölkə müharibə şəraitində idi, bu isə nəinki onun inkişafını ləngidir, həm də müstəqilliyi üçün böyük təhdid yaradırdı. Müasir dünyada baş vermiş Abxaziya, Cənubi Osetiya münaqişələri, Krım böhranı, Ukrayna-Rusiya müharibəsi belə situasiyalara əyani sübutlardır. Odur ki, ilkin olaraq ölkəni çətin vəziyyətdən çıxarmaq, sonra isə ərazi bütövlüyünün təmin olunması, yekun nəticədə isə güclü dünyəvi hüquqi dövlət qurmaq üçün baza yaratmaq lazım idi. Bu məqsədlə həmin dövrdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gedişinə təsir edə biləcək səmərəli addımlar atılması vacib idi. Bu prosesin ilk həlqəsi 1994-cü ilin may ayında imzalanan atəşi dayandırmaq haqqında saziş oldu və münaqişənin dinc vasitələrlə həll edilməsi prioritet istiqamət olaraq seçildi. Ötən otuz ilə yaxın müddətdə münaqişə dinc yolla həll edilə

bilməsə də atəşkəs rejimi Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşamasını, inkişaf etməsini və qələbəni əldə etməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri oldu.

Atəşkəs sazişinin imzalanmasından qısa müddət sonra 1994-cü ilin sentyabr ayında dünyanın iri neft şirkətləri ilə "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan ilk neft müqaviləsi imzalanmaqla paytaxtda neft strategiyasının əsası qoyuldu, yeni ölkənin gücləndirilməsi üçün münbit şərait yaradılması prosesi baş tutdu, çünki müdrik insan gözəl bilirdi ki, dünyəvi, hüquqi, konstitusion dövlət qurmaq üçün ölkə iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməli, müstəqil olmalı və düşünülmüş siyasət aparılmalıdır. Bu proseslərdən sonra 1994-cü ilin oktyabr və 1995-ci ilin mart ayında dövlət çevrilişinə silahlı cəhdlər göstərilməsi, ölkənin inkişafının qarşısının alınması üçün anti-Azərbaycan qüvvələrin işə düşməsi, hətta onun öz həyatına belə sui-qəsdlərin təşkil edilməsi Heydər Əliyevin düzgün yolda irəliləməsinin göstəricisi idi.

Konstitusion dövlətin təməli olan 1995-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan xalqı bütün cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının təmin edilməsini arzulayaraq, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq və suveren hüququndan istifadə edərək öz niyyətlərini bəyan etmişdir. Bu niyyətlərə Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat verilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olunması, xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurulması, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək daxildir [1].

Burada Ulu Öndərin sözlərini bir daha təkrar etmək istəyirəm, "Hər bir kəlmənin, hər bir sözün mənasını dəfələrlə araşdırmışam, onun bu gün üçün, gələcək üçün nə qədər əsaslı olmasını dəfələrlə təhlil etmişəm. Hesab edirəm ki, biz Azərbaycanın bu günü, gələcəyi üçün çox böyük bir sənəd - siyasi, hüquqi sənəd yaratmışıq." Həqiqətən də hüquq ictimaiyyətində "Heydər Əliyev Konstitusiyası" deyə xitab edilən Ali Qanun müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası olmaqla ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yeni dövrün əsasını qoymuşdur. Konstitusiyanın Preambulasında "müstəqillik, suverenlik və ərazi bütövlüyünün təmin olunması" sözlərin ardıcılığına fikir versək, nə nədən sonra olunmalı imiş, həqiqətən də bütün məsələlərin dünən, bu gün və gələcək üçün əsaslılığı təhlil edilibmiş, bugünkü qələbələrin, ölkənin inkişaf xəttinin başlanğıcının Konstitusiya ilə bəyan olunduğu görünür. Hüquqi dövlət quruculuğunda mayak rolunu oynayan Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş islahatlar nəticəsində ilkin mərhələdə azad cəmiyyətin formalaşmasına, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğuna, qanunun aliliyinin təmin olunmasına, müstəqil ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş konsepsiya işlənib hazırlandı.

Qısa bir zaman kəsiyində beynəlxalq standartlara uyğun Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual, Cəzaların İcrası, İnzibati Xətalər, Mülki, Mülki-Prosessual, Vergi, Ailə, Əmək məcəllələri, "Prokurorluq haqqında", "Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında", "Məhkəmələr və hakimlər haqqında", "Polis haqqında", "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında", "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında", "Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında", "Notariat haqqında", "Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında", "Bələdiyyələrin statusu haqqında", "Məhkəmə nəzarətçiləri və məhkəmə icraçıları haqqında", "İcra haqqında", "İcra məmurları haqqında" qanunlar hazırlanaraq hüquqi təminatlar yaradılmışdır. Bu qanunvericilik aktları bəşəri-demokratik dəyərlərə uyğun dövlətçilik təsisatları və cəmiyyət modeli formalaşdırılmasının hüquqi əsaslarını təşkil etmişdir.

Ölkəmiz müstəqil dövlət kimi formalaşarkən müstəqil Prokurorluq da çətin və mürəkkəb inkişaf yolu keçməklə hansı şəraitdə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq son nəticədə xalqına və dövlətinə sədaqətlə qulluq edərək qanunçuluğun möhkəmləndirilməsində və cinayətkarlıqla mübarizədə iştirak etmişdir. Cinayət-mühakimə icraatında prokurorluğun rolu ilə bağlı məsələlərə dair normalar Konstitusiyada fərqləndirilmiş və yeni istiqamətlər prokurorluğu yeni dünyanın təsisatına çevirmişdir. Bu məqsədlə prokurorluğa konstitusion status və qanunvericilik təşəbbüsü hüququ verilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər prokurorluğun dövlətin, dövlətçiliyin mənafeyini və insanların hüquqlarını qoruyan, qanunların icrasına nəzarəti həyata keçirən yüksək standartlara malik ali dərəcəli orqana çevrilməsini hədəfləmişdir. Bu münasibət prokurorluq orqanlarında kadr siyasətində də özünü büruzə vermişdir. Ümummilli Lider 26 aprel 2000-ci il tarixli

nitqində “Açın pəncərələri!” deyərək prokurorluq orqanlarının rəhbərliyinə çağırış etmiş və 19 iyun 2001-ci il tarixli 509 nömrəli Fərmanı ilə “Prokurorluğa işə qəbul olunmaq üçün namizədlərlə müsabiqə keçirilməsi qaydaları haqqında Əsasname”ni təsdiq etmiş, beləliklə, 2002-ci ildən başlayaraq prokurorluq orqanlarına işə qəbul ilkin etapda test üsulu ilə yazılı qaydada tam aşkarlıq şəraitində və şəffaf proseduralar əsasında, dövlət qurumları, vətəndaş cəmiyyəti təsisatları və beynəlxalq təşkilatlar, eləcə də media nümayəndələrinin iştirakı ilə təşkil edilmişdir, ikinci etap isə namizədlərin nitq bacarığının yoxlanılması məqsədilə görkəmli prokurorluq işçilərindən ibarət komissiya tərəfindən şifahi müsahibə qaydasında keçirilmişdir [4]. Dövlətin prokurorluq orqanlarına digər bir etimadı isə Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin Baş prokuror yanında yaradılması ilə bağlı olmuşdur. Hüquqi islahatların prokurorluq orqanlarında müsbət göstəricilərlə nəticələnməsinin göstəricilərindən biri də məhz bu məsələ olmuşdur. Növbəti hüquq islahatları dövründə də prokurorluq yeni dövrün çağırışlarına əhəmiyyət verərək istintaq, təhqiqat, əməliyyat sahəsində səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsini, dövlət ittihamının effektiv həyata keçirilməsini, kriminalistikanın inkişaf etdirilməsini, cinayət təqibindən kənar icraatlar, xüsusi müsadirə, inzibati sahələrdə güclü mexanizmin yaradılmasını hədəfləmişdir.

Konstitusiyaya əsasən, hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu Azərbaycan Respublikasının hədəflərinin müəyyən edilməsində, iqtisadi və siyasi gücün isə bu hədəflərin həyata keçirilməsində rolu danılmazdır. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda nəzərdə tutulmuş son 10 ilin 5 əsas fundamental nəticəsindən biri olan yüksələn rifah, yuxarıda qeyd edildiyi kimi Konstitusiyada bəyan edilən niyyətlərdəndir. Bu isə o deməkdir ki, qarşıya qoyulan digər hədəflər kimi bu məsələ də dayanaqlı inkişaf prinsipləri çərçivəsində həll edilir.

Dayanıqlı inkişaf strategiyasının ümumi prinsipləri olsa da müxtəlif dünya ölkələri üzrə müxtəlif modelləri mövcuddur. Azərbaycan modeli dövlətçilik ənənələrinə, nəzəri, elmi və praktiki təhlilə əsaslanmaqla sabitliyi prioritet seçir. Ulu Öndər tərəfindən təməli qoyulmuş hədəflər Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla reallıqlara çevrilir. Bu gün yüksək kürsülərdən Prezident İlham Əliyev qələbəsinin, həmçinin Konstitusiyamızın da dəyərlərindən olan sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamağı önə sürür. Məhz bu məqsədlə 08 avqust 2025-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında “Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında sülhün və dövlətlərarası münasibətlərin təsis edilməsinə dair Saziş” layihəsi paraflandı. Həmin il sentyabrın 25-də isə BMT-nin Nyu-Yorkdakı mənzil-qərargahında keçirilən Baş Assambleyanın “Birlikdə daha yaxşı: 80 il və daha çox sülh, inkişaf və insan hüquqları naminə” mövzusunda həsr olunmuş 80-ci sessiyasında Prezident uca kürsüdən Azərbaycanın 30 il əvvəlki və 30 il sonrakı reallıqlarının vəhdətini və gələcəyə baxışının inkişaf perspektivlərini beynəlxalq arenaya çatdırmışdır. Dövlət başçımız, həmçinin qlobal çağırışlarla bağlı fikrini bildirərək qeyd etmişdir ki, tədbirlər inklüziv, ədalətli və ümumbəşəri olmalıdır. Azərbaycan bir çox təşəbbüslərlə dayanıqlı həll variantlarına sadıqlığını göstərmişdir. Daha sonra Prezident qazanılmış uğurlar və əldə edilmiş nailiyyətlər və müsbət tendensiyalar barədə ətraflı məlumat verərək Azərbaycanın yeni bir dövrə qədəm qoyduğunu, suverenliyinin möhkəmləndiyini və sülhün de-fakto təmin olunduğunu bildirməklə ölkəmizin müxtəlif sahələrdə nail olduğu müsbət təcrübələri paylaşa biləcəyimizi diqqətə çatdırmışdır. Qeyd edilmişdir ki, son illərdə əldə edilmiş nailiyyətlər yalnız Azərbaycanın qələbəsi və uğuru deyil, bu, həm də beynəlxalq hüququn sonda mütləq üstünlük təşkil etməsinin sübutudur. Diqqətə çatdırılmışdır ki, bizim baxışlarımız aydındır. Bunlar beynəlxalq hüquqa əsaslanan sülh və inkişaf, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmama, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıqdır [5].

Artıq işğaldan azad olunmuş ərazilər qurulur, yaradılır, çiçəklənir, bu prosesdə hüquq-mühafizə orqanlarının iştirakı da qətidir. Artıq işğaldan azad edilmiş bir sıra rayon və şəhərlərdə prokurorluqların inzibati binaları istifadəyə verilmişdir. Müharibədən çıxmış bir ölkənin qısa bir müddətdə quruculuq işlərini belə bir tempdə həyata keçirə bilməsi ölkədə yüksək səviyyədə qurulmuş dayanıqlı inkişaf strategiyasının birbaşa göstəricisidir. Bu strategiyanın məqsədlərindən biri də gənclərin gələcəyinin təmin edilməsidir. Azad və suveren ölkədə, yüksək rifah şəraitində, ali hüquqi dəyərlərin hakim olduğu cəmiyyətdə yaşamaq gənclərin haqqıdır və gənclər güclü dövlətçilik ənənələrinin və milli ruhun təşəkkül tapdığı ölkəmizdə qurub yaradacaqlar.

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV'S LEGACY IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY

Summary

Respecting the past, supporting the present, and ensuring the construction and preservation of the future is the motto of a healthy society. A development model that meets the social, economic, and environmental needs of today, without compromising the ability to meet the needs of future generations, is a priority path for countries with established statehood traditions and a development-oriented approach. Today, the Republic of Azerbaijan is characterized as a victorious state with international prestige, an educated society, significant economic potential, and growing prosperity. The foundation for these five fundamental results was laid 30 years ago. Few countries in history have been able to write such a success story in just 30 years. The secret of this success story lies in a well-thought-out policy based on stability, as a tree that can withstand a storm is strengthened by its roots; therefore, a deepening comes before a rise. Developed countries are known to have plans that define their goals for 25, 50, 75, and 100 years. The goals set 70 years ago by the Great Leader, the source of our national pride and the architect of the annals of modern statehood, are bearing fruit today. An educated society, great economic potential, and international prestige were the future the Great Leader envisioned for his homeland back then. These goals set by the Great Leader are being successfully realized by President Ilham Aliyev. Thirty years ago, the Great Leader, who managed to convey Azerbaijani realities from high-level global platforms, achieved a ceasefire. It was after this that the signing of the "Contract of the Century" became possible, leading to the development of a powerful economy and the attraction of investment from international companies to Azerbaijan. This delayed Armenia's occupation plans for 30 years and, thanks to the strategic vision and strong political will of President Ilham Aliyev, ultimately led to Azerbaijan's victory. Today, speaking from the same tribune, the President provides a detailed account of the successes achieved, the results obtained, and the positive trends, noting that Azerbaijan has entered a new stage of development, its sovereignty has been strengthened, and de facto peace has been secured. He also emphasizes that our country can share the positive experience achieved in various areas and proudly speaks of its goals for further development.

Keywords: *an educated society, enormous economic potential, international prestige, a victorious state and growing prosperity.*

Фазиль Гасаналиев
Научно-Образовательный центр Генеральной Прокуратуры

РОЛЬ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Уважать прошлое, поддерживать настоящее, обеспечивать построение и сохранение будущего является девизом здорового общества. Модель развития, отвечающая социальным, экономическим и экологическим потребностям сегодняшнего дня, не ограничивая при этом возможности удовлетворения потребностей будущих поколений, является приоритетным путём развития для стран, где сформировались традиции государственности и которые ориентированы на развитие. Сегодня Азербайджанская Республика характеризуется как государство-победитель с международным авторитетом, образованным обществом, большим экономическим потенциалом и растущим благосостоянием. Основа этих пяти фундаментальных результатов была заложена 30 лет назад. В истории можно найти немного стран, которые всего за 30 лет смогли бы написать такую историю успеха. Секрет этой истории успеха заключается в продуманной политике, основанной на стабильности, ведь дереву, которое выдерживает бурю, помогает его корень; поэтому углубление предшествует подъёму. Известно, что у развитых стран существуют планы, определяющие их цели на 25, 50, 75 и 100 лет. Цели, заложенные ещё 70 лет назад

Великим лидером, являющимся источником нашей национальной гордости и архитектором летописи современной государственности, сегодня приносит свои плоды. Образованное общество, большой экономический потенциал и международный авторитет ещё тогда были тем будущим, которое Великий лидер видел для своей Родины. Цели, заложенные Великим лидером, успешно воплощаются в реальность Президентом Ильхамом Алиевым. Тридцать лет назад Великий лидер, сумевший с высоких мировых трибун донести азербайджанские реалии до международной арены, добился прекращения огня. Именно после этого стало возможным подписание «Контракта века», что обусловило формирование мощной экономики и привлечение инвестиций международных компаний в Азербайджан. Это на 30 лет отсрочило оккупационные планы Армении и, благодаря стратегическому видению и сильной политической воле Президента Ильхама Алиева, в итоге привело к победе Азербайджана. Сегодня Президент, выступая с тех же трибун, подробно информирует о достигнутых успехах, полученных результатах и позитивных тенденциях, отмечая, что Азербайджан вступил в новый этап развития, его суверенитет укрепился, а мир де-факто обеспечен. Он также подчёркивает, что наша страна может делиться положительным опытом, достигнутым в различных сферах, и с гордостью говорит о целях дальнейшего развития.

Ключевые слова: образованное общество, огромный экономический потенциал, международный престиж, государство-победитель и растущее процветание.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası <https://e-qanun.az/framework/897>;
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli 3378 №-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" <https://e-qanun.az/framework/50013>
3. Heydər Əliyev və Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları - Şəmsəddin Əliyev, Emil Nəsirli, Fikrət Nağıyev - Bakı, 2019, 776 səh;
4. Heydər Əliyev və prokurorluq - Bakı, 2023, 468 səh;
5. İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 80-ci sessiyasında çıxış edib <https://president.az/az/articles/view/70187>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DAYANIQLI İNKİŞAFDA QADIN SİYASƏTİ VƏ SOSIAL İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında qadınların rolunun gücləndirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri onların dövlət idarəçiliyində və təhlükəsizlik institutlarında daha geniş təmsil olunmasıdır. Müasir dövrdə dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşdırılmasıdır. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası cəmiyyətin iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafının balanslı şəkildə təmin olunmasını nəzərdə tutur. Bu konsepsiyanın həyata keçirilməsində insan kapitalı və xüsusilə qadınların sosial, iqtisadi və siyasi həyatda fəal iştirakı mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında qadın siyasətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi dövlət quruculuğu prosesinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu siyasətin konseptual əsasları ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyası çərçivəsində müəyyən edilmişdir. Heydər Əliyev qadınların cəmiyyət həyatında rolunu yüksək qiymətləndirərək onların sosial inkişafın təmin olunmasında və dövlətin inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm rol oynadığını dəfələrlə vurğulamışdır.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi qadın siyasəti yalnız sosial müdafiə məsələlərini deyil, eyni zamanda insan kapitalının inkişafını, sosial sabitliyin möhkəmləndirilməsini və dayanıqlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təmin edən mühüm bir siyasət istiqaməti kimi çıxış etmişdir. Dayanıqlı inkişaf anlayışı müasir iqtisadi və sosial siyasətdə mühüm kHeydər Əliyevin qadın siyasətinin əsas istiqaməti kimi, qadın hüquqlarının qorunması, gender bərabərliyinin təmin olunması, qadınların dövlət idarəçiliyində iştirakının genişləndirilməsi, qadınların iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması, qadınların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi göstərilmişdir. Məlum bu siyasət nəticəsində Azərbaycanda qadınların sosial statusunun yüksəldilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Açar sözlər: *Milli təhlükəsizlik, Qadın siyasəti, Dayanıqlı inkişaf, Gender bərabərliyi, İnsan kapitalı.*

Milli təhlükəsizlik anlayışı müasir dövrdə yalnız hərbi təhlükəsizliklə məhdudlaşmır. Belə ki, bu dövlətin siyasi sabitliyini, iqtisadi dayanıqlılığını, sosial rifahını, mədəni-mənəvi dəyərlərini və informasiya təhlükəsizliyini özündə birləşdirən kompleks sistemdir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası dövlətçilik ənənələrinin qorunması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, ictimai sabitliyin möhkəmləndirilməsi və milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılması kimi strateji istiqamətləri əhatə edir.

Bu kontekstdə Azərbaycan qadını tarixən həm ailə institutunun əsas dayağı, həm də dövlətçilik və milli müqavimət ideologiyasının daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Qadınların sosial, iqtisadi və siyasi həyatın bütün sahələrində fəal iştirakı milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında qadınların rolunun gücləndirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri onların dövlət idarəçiliyində və təhlükəsizlik institutlarında daha geniş təmsil olunmasıdır. Müasir dövrdə dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşdırılmasıdır. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası cəmiyyətin iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafının balanslı şəkildə təmin olunmasını nəzərdə tutur. Bu konsepsiyanın həyata keçirilməsində insan kapitalı və xüsusilə qadınların sosial, iqtisadi və siyasi həyatda fəal iştirakı mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında qadın siyasətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi dövlət quruculuğu prosesinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu siyasətin konseptual əsasları ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyası çərçivəsində müəyyən edilmişdir. Heydər Əliyev qadınların

cəmiyyət həyatında rolunu yüksək qiymətləndirərək onların sosial inkişafın təmin olunmasında və dövlətin inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm rol oynadığını dəfələrlə vurğulamışdır.

1990-cı illərdə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra ölkədə yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin formalaşması və demokratik dövlət quruculuğu prosesinin həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu şəraitdə qadınların hüquqlarının qorunması, gender bərabərliyinin təmin olunması və onların sosial-iqtisadi inkişaf prosesində fəal iştirakının genişləndirilməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi qadın siyasəti yalnız sosial müdafiə məsələlərini deyil, eyni zamanda insan kapitalının inkişafını, sosial sabitliyin möhkəmləndirilməsini və dayanıqlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təmin edən mühüm bir siyasət istiqaməti kimi çıxış etmişdir. Dayanıqlı inkişaf anlayışı müasir iqtisadi və sosial siyasətdə mühüm konseptual yanaşma kimi qəbul olunur. Bu anlayış ilk dəfə beynəlxalq səviyyədə XX əsrin sonlarında geniş yayılmış və dövlətlərin inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına görə cəmiyyətin inkişafı yalnız iqtisadi artımla məhdudlaşmamalı, eyni zamanda sosial ədalət, insan hüquqlarının qorunması və ekoloji balansın təmin olunması prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Sosial inkişaf dayanıqlı inkişafın ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Sosial inkişafın əsas məqsədi cəmiyyətin bütün üzvləri üçün bərabər imkanların yaradılması, sosial rifahın artırılması və insan potensialının inkişaf etdirilməsidir. Bu baxımdan qadınların sosial və iqtisadi həyatda aktiv iştirakının təmin olunması dayanıqlı inkişafın mühüm şərtlərindən biri hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasında müasir qadın siyasətinin formalaşdırılması Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyası ilə sıx bağlıdır. Onun rəhbərliyi dövründə qadınların cəmiyyət həyatında rolunun artırılması dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Heydər Əliyev qadınların cəmiyyətin sosial və mənəvi inkişafında mühüm rol oynadığını vurğulayaraq qeyd edirdi ki, qadınlar hər zaman Azərbaycan xalqının inkişafında və milli dəyərlərin qorunmasında aparıcı mövqeyə malik olmuşlar.

Heydər Əliyevin qadın siyasətinin əsas istiqaməti kimi, qadın hüquqlarının qorunması, gender bərabərliyinin təmin olunması, qadınların dövlət idarəçiliyində iştirakının genişləndirilməsi, qadınların iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması, qadınların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi göstərilmişdir. Məlum bu siyasət nəticəsində Azərbaycanda qadınların sosial statusunun yüksəldilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda qadın siyasətinin həyata keçirilməsi üçün geniş hüquqi və institusional baza yaradılmışdır. İlk öncə, qeyd edək ki, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi prinsipi təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə əsasən, hər bir vətəndaş cinsindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlara malikdir.

1998-ci ildə Heydər Əliyevin fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Bu qurum ölkədə gender siyasətinin həyata keçirilməsi və qadın hüquqlarının qorunması istiqamətində mühüm rol oynamışdır. Sonrakı dövrlərdə bu komitənin fəaliyyəti genişləndirilmiş və ailə, qadın və uşaq problemləri sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün mühüm institusional mexanizm formalaşdırılmışdır.

Heydər Əliyevin qadın siyasəti sosial inkişafın müxtəlif sahələrini əhatə etmişdir. Bu siyasət cəmiyyətin sosial strukturunun gücləndirilməsinə və insan kapitalının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

Təhsil cəmiyyətin sosial inkişafının əsas amillərindən biridir. Azərbaycanda qadınların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Qadınların ali təhsil müəssisələrində və elmi fəaliyyət sahəsində iştirakının artması ölkənin intellektual potensialının güclənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Qadınların iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması dayanıqlı inkişafın mühüm elementlərindən biridir. Qadınların əmək bazarında iştirakının artması iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan qadınları müxtəlif sahələrdə – təhsil, səhiyyə, dövlət idarəçiliyi, biznes və xidmət sektorunda fəal fəaliyyət göstərirlər.

Demokratik cəmiyyətlərdə qadınların siyasi həyatda iştirakının təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda qadınların parlamentdə və dövlət idarəçiliyində təmsil olunması ölkədə demokratik institutların inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Dayanıqlı inkişafın sosial aspektləri cəmiyyətin sosial strukturunun gücləndirilməsi və sosial rifahın artırılması ilə bağlıdır.

Qadınların sosial inkişafda rolu ilk növbədə, insan kapitalının inkişafı, ailə institutunun möhkəmləndirilməsi, sosial sabitliyin təmin olunması, sosial xidmətlərin inkişafı kimi əsas istiqamətləri özündə birləşdirir. Qadınların təhsil və səhiyyə sahələrində fəaliyyət göstərməsi sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə mühüm təsir göstərir.

Qadınların sosial həyatda fəal iştirakı cəmiyyətin sosial sabitliyinin təmin olunmasına mühüm təsir göstərir. Qadınların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və onların iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsi yoxsulluğun azalmasına və sosial bərabərliyin təmin olunmasına kömək edir. Bu baxımdan qadın siyasəti dövlətin sosial siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi qadın siyasəti müasir dövrdə də Azərbaycan dövlətinin sosial siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olaraq qalır.

Bu siyasət müasir dövrdə də, qadın sahibkarlığının inkişafı, qadınların dövlət idarəçiliyində iştirakının artırılması, gender bərabərliyinin təmin olunması, qadınların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi kimi əsas istiqamətləri özündə əks etdirir və bu istiqamətlər Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Müasir global iqtisadi sistemdə iqtisadi təhlükəsizlik anlayışı artıq yalnız makroiqtisadi göstəricilərlə məhdudlaşmır. Bu anlayış sosial inklüzivlik, gender bərabərliyi, sahibkarlıq fəallığı, regional inkişaf və insan kapitalının formalaşması kimi elementləri də əhatə edir. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi strategiyası çərçivəsində qadınların iqtisadi proseslərdə fəal iştirakı prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan qadını tarixən ailə iqtisadiyyatının dayağı olmuş, müstəqillik dövründə isə makro və mikro səviyyədə iqtisadi inkişafın iştirakçısına çevrilmişdir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafında qadın sahibkarların rolu iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

İqtisadi təhlükəsizlik dövlətin və cəmiyyətin iqtisadi maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması, davamlı inkişafın təmin edilməsi və sosial sabitliyin saxlanılması kimi izah olunur. Müasir iqtisadi nəzəriyyədə iqtisadi təhlükəsizlik makroiqtisadi sabitlik, maliyyə dayanıqlılığı, əmək bazarının balansı, sahibkarlıq və investisiya mühiti, sosial inklüzivlik komponentlərdən ibarətdir.

Gender inklüzivliyi iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm göstəricisidir. Qadınların əmək bazarında və sahibkarlıq mühitində iştirakının artması ÜDM-in artım tempini yüksəldir, ailə gəlirlərini sabitləşdirir, regionlarda iqtisadi fəallığı artırır, sosial riskləri azaldır.

Müasir iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, qadınların iqtisadi fəallığının 10% artması orta hesabla ölkə ÜDM-ində 1–2% artım yarada bilər. Bu isə birbaşa iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında qadınların əmək bazarında iştirakı müstəqillik illərində əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı qadın məşğulluğunun strukturunu dəyişdirmişdir.

Regionlarda qadın sahibkarlığın genişlənməsi kənd yerlərində iqtisadi diversifikasiyanı gücləndirmişdir. Aqrobiznes, ailə təsərrüfatı, emal sənayesi və turizm sektoru qadınların əsas fəaliyyət istiqamətlərinə çevrilmişdir. Bu proses ölkədə yoxsulluğun azaldılmasına və ailə gəlirlərinin stabilizasiyasına müsbət təsir göstərir ki, bu da iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarından biridir.

Qadın sahibkarların bu prosesdə iştirakı daha çox sosial yönümlü biznes modellərinin yaranmasına səbəb olur ki, bu da inklüziv iqtisadi artımın əsasını təşkil edir. Elektron ticarət, startap ekosistemi və innovasiya mühiti qadınların iqtisadi iştirak imkanlarını genişləndirir. Xüsusilə onlayn satış platformaları, sosial media biznes modelləri, rəqəmsal maliyyə alətləri imkanları genişlənir ki, bu tendensiya iqtisadi təhlükəsizliyi kölgə iqtisadiyyatının azalması, vergi bazasının genişlənməsi, xarici bazarlara çıxış imkanlarının artması istiqamətdə gücləndirir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, qadın sahibkarlığının dəstəklənməsi davamlı inkişaf məqsədləri ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin 5-ci (Gender bərabərliyi) və 8-ci (Layiqli iş və iqtisadi artım) hədəfləri bu istiqaməti prioritet kimi müəyyən etmişdir.

Azərbaycanın iqtisadi siyasətində də qadınların iqtisadi proseslərdə fəallığı dövlət strategiyalarında əksini tapmışdır. Müasir global iqtisadi sistem qeyri-müəyyənlik, geosiyasi risklər, enerji transformasiyası, rəqəmsallaşma və sosial-iqtisadi bərabərsizliklər fonunda yeni çağırışlarla üzləşir. Bu şəraitdə dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyi yalnız makroiqtisadi sabitliklə deyil, həm də insan kapitalının tam səfərbər olunması, inklüziv iqtisadi inkişaf və sahibkarlıq potensialının genişləndirilməsi ilə təmin olunur. Bu kontekstdə Azərbaycanda qadınların sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı strateji əhəmiyyət daşıyır və iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm struktur komponentinə çevrilir.

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı dövlətin iqtisadi suverenliyinin, dayanıqlı inkişafının, sosial sabitliyinin və milli maraqlarının qorunması kimi başa düşülür. Qadın sahibkarlığı isə iqtisadi subyektlərin gender baxımından diversifikasiyası, innovativ biznes modellərinin formalaşması və sosial kapitalın gücləndirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

Bu yanaşmaların sintezində sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi təhlükəsizliyin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Sahibkarlığın gender baxımından balanslı inkişafı isə iqtisadi sistemin dayanıqlığını artırır.

Müasir dövrdə gender bərabərliyi demokratik cəmiyyətlərin inkişafının əsas prinsiplərindən biri hesab olunur. Qadınların sosial, iqtisadi və siyasi həyatın bütün sahələrində aktiv iştirakı dövlətin dayanıqlı inkişafına, insan kapitalının səmərəli istifadəsinə və institusional potensialın güclənməsinə mühüm töhfə verir. Xüsusilə təhlükəsizlik, hüquq-mühafizə və müdafiə sahələrində fəaliyyət göstərən **xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri** dövlətin milli təhlükəsizlik sisteminin mühüm elementlərindən biridir. Bu müəssisələrdə qadın əməkdaşların fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi yalnız gender bərabərliyinin təmin edilməsi baxımından deyil, həm də peşəkar kadr potensialının genişləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə bir çox ölkələrdə təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə strukturlarında qadınların iştirakı genişlənməmişdir. Bu proses cəmiyyətin inkişafı, sosial stereotiplərin dəyişməsi və gender siyasətinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanda da dövlət tərəfindən gender bərabərliyinin təmin olunması istiqamətində mühüm hüquqi və institusional mexanizmlər yaradılmışdır. Bu baxımdan xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində qadın əməkdaşların rolunun artırılması, onların peşəkar inkişaf imkanlarının genişləndirilməsi və bərabər əmək mühitinin formalaşdırılması aktual elmi və praktiki məsələlərdən biridir.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində gender bərabərliyinin təmin olunması aşağıdakı səbəblərə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- təhlükəsizlik sistemində peşəkar kadr potensialının genişləndirilməsi;
- müxtəlif sosial qruplarla effektiv kommunikasiya imkanlarının artırılması;
- idarəetmədə balanslı qərar qəbul etmə prosesinin formalaşdırılması;
- demokratik və inklüziv institusional mühitin yaradılması.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri əsasən hüquq-mühafizə, hərbi və təhlükəsizlik strukturları üçün kadr hazırlayan akademiyalar və ali təhsil müəssisələridir. Bu müəssisələrdə qadın əməkdaşların fəaliyyəti bir neçə istiqamətdə özünü göstərir.

Qadın əməkdaşlar xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin mühüm hissəsini təşkil edə bilirlər. Onların elmi tədqiqat fəaliyyəti, metodiki hazırlığı və pedaqoji bacarıqları gələcək təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə əməkdaşlarının hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Son illər qadın alimlərin iştirak etdiyi tədqiqatlar xüsusilə, təhlükəsizlik siyasəti və hüquq, kriminologiya və cinayət hüququ, psixologiya və sosial davranış, idarəetmə və strateji planlaşdırma sahələrində mühüm nəticələr verir.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin idarəetmə strukturunda qadınların təmsil olunması təşkilatın inkişafına müsbət təsir göstərir. Qadın rəhbərlərin iştirakı idarəetmə prosesində müxtəlif baxışların və yanaşmaların tətbiqinə imkan yaradır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, gender balansının təmin olunduğu təşkilatlarda qərarların keyfiyyəti artır, risklərin idarə olunması daha effektiv həyata keçirilir, institusional şəffaflıq güclənir.

Qadın əməkdaşlar təşkilat daxilində sosial və psixoloji mühitin sağlamlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Onların kommunikasiya bacarıqları və empatiya qabiliyyəti kollektiv münasibətlərin inkişafına müsbət təsir göstərir. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində qadın əməkdaşların fəaliyyətinin inkişafı bir sıra institusional və sosial amillərdən asılıdır. Qadın əməkdaşların inkişafı üçün onların yüksək ixtisaslı təhsil alması və davamlı peşəkar inkişaf proqramlarında iştirak etməsi vacibdir. Bu məqsədlə də ixtisasartırma kursları, beynəlxalq təlim

proqramları, elmi konfrans və seminarlar təşkil olunmalıdır. Bu təcrübə göstərir ki, gender bərabərliyi təhlükəsizlik sektorunun effektivliyini artıran mühüm institusional amildir.

Azərbaycanda gender bərabərliyi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə qəbul olunmuş qanunvericilik və institusional mexanizmlər qadınların sosial və peşəkar fəaliyyətinin genişləndirilməsinə xidmət edir.

Əsas hüquqi sənədlər:

- “Gender bərabərliyinin təminatları haqqında” qanun;
- qadın hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş dövlət proqramları;
- dövlət qurumlarında gender siyasətinin tətbiqi.

Bu tədbirlər nəticəsində qadınların dövlət idarəetməsində, hüquq-mühafizə orqanlarında və təhsil müəssisələrində təmsilçiliyi getdikcə artır.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində qadın əməkdaşların fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

1. **Peşəkar inkişaf proqramlarının genişləndirilməsi**
Qadın əməkdaşların ixtisasartırma və beynəlxalq təlim proqramlarında iştirakının artırılması.
2. **Karyera inkişafı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi**
Rəhbər vəzifələrə seçilmə prosesində gender balansının təmin olunması.
3. **Elmi fəaliyyətin təşviqi**
Qadın tədqiqatçıların elmi layihələrdə və beynəlxalq konfranslarda iştirakının dəstəklənməsi.
4. **Mentorluq və liderlik proqramlarının yaradılması**
Təcrübəli əməkdaşların gənc qadın mütəxəssislərə mentorluq etməsi.
5. **Sosial və psixoloji dəstək mexanizmlərinin formalaşdırılması**
İş mühitində gender əsaslı ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması.

Doctor of economics Jamila Namazova
Academy of the state Customs Committee

HEYDAR ALIYEV AND WOMAN'S POLICY AND SOCIAL DEVELOPMENT DIRECTIONS IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary

One of the main directions for strengthening the role of women in ensuring national security is the expansion of their representation in public administration and security institutions. In the modern era, one of the key priorities of states' socio-economic development strategies is the formation of a sustainable development model. The concept of sustainable development implies a balanced provision of economic, social, and environmental development of society. In the implementation of this concept, human capital plays a crucial role, particularly the active participation of women in social, economic, and political life.

In the Republic of Azerbaijan, the formation and development of state policy on women is an important component of the nation-building process. The conceptual foundations of this policy were established within the framework of the state strategy of the national leader Heydər Əliyev. He highly valued the role of women in society and repeatedly emphasized their importance in ensuring social development and implementing the state's development strategy.

The women's policy implemented by him encompassed not only issues of social protection but also functioned as a significant policy direction ensuring the development of human capital, strengthening social stability, and implementing the sustainable development strategy. The main directions of this policy included the protection of women's rights, ensuring gender equality, expanding women's participation in public administration, engaging women in economic activities, and strengthening social protection. As a result of this policy, significant progress has been achieved in raising the social status of women in Azerbaijan.

Keywords: National security, Women's policy, Sustainable development, Gender equality, Human capital.

**ГЕЙДАР АЛИЕВ И НАРАВЛЕНИЯ ЖЕНСКОЙ ПОЛИТИКИ И СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ
В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ**

Резюме

Одним из ключевых направлений усиления роли женщин в обеспечении национальной безопасности является расширение их представительства в системе государственного управления и институтах безопасности. В современный период одним из приоритетных направлений социально-экономической стратегии государств выступает формирование модели устойчивого развития. Концепция устойчивого развития предполагает сбалансированное обеспечение экономического, социального и экологического развития общества. В реализации данной концепции важную роль играет человеческий капитал, в особенности активное участие женщин в социальной, экономической и политической жизни.

В Азербайджанской Республике формирование и развитие государственной политики в отношении женщин является важной составной частью процесса государственного строительства. Концептуальные основы этой политики были определены в рамках государственной стратегии общенационального лидера Heydər Əliyev. Он высоко оценивал роль женщин в жизни общества и неоднократно подчеркивал их значимость в обеспечении социального развития и реализации стратегии развития государства.

Проводимая им политика в отношении женщин охватывала не только вопросы социальной защиты, но и выступала как важное направление, обеспечивающее развитие человеческого капитала, укрепление социальной стабильности и реализацию стратегии устойчивого развития. Основными направлениями этой политики являлись защита прав женщин, обеспечение гендерного равенства, расширение участия женщин в государственном управлении, вовлечение их в экономическую деятельность, а также усиление социальной защиты женщин. В результате реализации данной политики в Азербайджане были достигнуты значительные успехи в повышении социального статуса женщин.

Ключевые слова: Национальная безопасность, Политика в отношении женщин, Устойчивое развитие, Гендерное равенство, Человеческий капитал.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev – Seçilmiş çıxışlar və nitqlər;
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
3. Azərbaycan Respublikasında Dövlət qadın siyasəti sənədləri;
4. BMT Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri;

Hikmət Həsənov
Milli Müdafiə Universiteti

mil.t.h.e.ü.f.d. Rəşad Təhrov
Milli Müdafiə Universiteti
e-mail: rashad_tahirov1975@yahoo.com

LİDERLİKDƏ QƏRAR QƏBULETMƏ VƏ ETİK DİLEMMƏ

Xülasə

Etik davranış və əsaslandırılmış qərar qəbul etmək effektiv liderliyin əsasını təşkil edərək, təşkilat mədəniyyətinin, rəhbər və təbəçilikdə olanlar arasında inam və etimadın formalaşmasına, həmçinin uzumüddətli uğurun əldə edilməsində vacib rol oynayır. Tədqiqat işində nəzəri analiz və sintez metodlarından istifadə edilərək etik davranış və qərar qəbuletmənin səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarılıb, mahiyyətləri verildikdən sonra qərar qəbuletmə prosesində etik dilemməni doğuran səbəblər və problemin həll yolları göstərilmişdir. Bundan başqa dilemma vəziyyətində etik standartları müəyyən edən utilitar, hüquqi, ədalətli və qərəzsiz, ümumi mənafe və fəzilət yanaşmaları təhlil edilərək, nəticədə qərar qəbuletmə prosesində liderin fəaliyyət tərzləri ilə etik davranışın standartları arasında düzgün balansın yaradılmasına dair təkliflər verilmişdir. Nəhayət, intuitiv qərar qəbuletmə bacarığının effektiv liderlikdəki rolu təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: liderlik, effektiv, qərar, etika, intuitiv, alternativ.

Liderlik prosesində effektivliyinin əldə olunmasında etik davranışla yanaşı, qərar qəbuletmə də mühüm rol oynayır. Çünki liderlər fəaliyyətləri əsnasında idarə etdiyi təşkilatlarda davamlı və yaxşı nəticəni əldə etmək üçün müxtəlif alternativlər arasından uğurlu seçim etmək qərarı ilə üzləşirlər. Liderin qəbul etdiyi qərarın effektiv olması vacibdir. Qərarın effektivliyi onun təsiri, nəticəsinin arzuolunan, davamlı və geniş kütlə tərəfindən qəbul edilməsi ilə ölçülür. Effektiv qərar məqsədlərə uğurla nail olunmasına, problemlərin səmərəli həllinə və irəliləyişin olmasına köməklik edir. Təcrübə göstərir ki, liderlər effektiv qərar qəbuletmə bacarığı sayəsində təbəçiliyində olanların inam və etimadını qazanaraq, onları vahid məqsədlər ətrafında birləşdirir. Göründüyü kimi, qərar qəbuletmə effektiv liderlik prosesi ilə sıg bağlıdır və ona birbaşa təsir edir. Bununla yanaşı, effektiv liderlikdə rəhbərlərin etik cəhətdən düzgün və münasib qərar qəbul etmək məsuliyyəti vardır. Qərar qəbul edərkən milli, mənəvi-əxlaqi dəyər, rəsmi norma və qaydalar, yaxud müxtəlif maraqlar arasından liderin hansını əsas prioritet olaraq seçməsi isə müzakirə mövzudur.

Ümumi olaraq qərarqəbul etmə, məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif alternativlər arasında uyğun fəaliyyət tərzini seçmə prosesi kimi tərif edilir [1]. Rəhbərin seçdiyi və təşkilatı müvəffəqiyyətə aparan fəaliyyət tərzini, liderlik prosesinin effektivliyini müəyyən edir. Burada effektivlik qarşıya qoyulmuş məqsədlərin nail olunmasını və tərəflərin maraqlarının qarşılanmasını nəzərdə tutur. Tərəflərin maraqları lider, təbəçilikdə olanlar və təşkilatı ehtiva edir. Qərar qəbul edilərkən bütün tərəflərin maraqlarının əhəmiyyət dərəcəsinə görə nəzərə alınması mütləqlikdir. Bu səbəbdən qərar qəbul edilərkən fərdi və təşkilat (ölkə) maraqlarının əhəmiyyət dərəcəsinin düzgün müəyyən edilməsi effektiv liderlikdə çox vacibdir.

Təcrübə göstərir ki, liderlər mürəkkəb vəziyyətlərdə, təşkilatın, yaxud ölkənin xeyrinə tələyüklü qərar qəbul edərkən, təbəçilikdə olanların maraqlarını, onların rifahını, sağlamlığını, hətta həyatlarını təhlükəyə salan fəaliyyət tərzini seçir. Belə bir fəaliyyət tərzini kənardan qeyri-etik görüncə bilər. Bununla belə, əgər lider vaxtında həmin tərzini seçməyə, vəziyyət getdikcə faciəvi xarakter alır. Məsələn bir təqim komandirinin borcu, təqimində xidmət edən hərbi qulluqçuların qayğısına qalmaq, o cümlədən onları qorumaqdır. Digər tərəfdən müharibədə ona geri çəkilməmək şərti ilə müəyyən ərazinin müdafiə etməsi tapşırılmışdır. Belə bir şəraitdə təqim komandirinin təbəçiliyində olanları qoruması deyil, döyüş tapşırığını icra etməməsi qeyri-etik sayılacaqdır. Düzdür təqim

komandiri bir lider kimi şəxsi heyətini qorumaq üçün lazımi tədbirləri görəcəkdir, lakin ərazinin müdafiəsi prioritet olacaqdır.

Göründüyü kimi, bir çox hallarda, o cümlədən müasir dünyanın sürətli dəyişkən mühitində liderlər təşkilatın və ya qrupun xeyrinə qərar qəbul edərkən etik davranışın çəkişməsi ilə üzləşir. Bu vəziyyət əsasən liderlər bir neçə arzuolunmaz alternativlər arasından seçim etmək məcburiyyətində qaldıqda yaranır. Oakland Universitetinin dosenti Keren Allen bu vəziyyəti etik dilemma adlandırmışdır [2].

Bəzən etik dilemma ilə qarşılaşan rəhbər adekvat addım atmaqdan çəkinərək, ya qərarı gecikdirir, yaxud səhv qərar qəbul edir. Qərarın gecikməsi, hər kəs tərəfindən bəyənilən, lakin səhv qərarın qəbul edilməsi təşkilatı və ya ölkəni uçuruma aparır. Tarixdə bir çox liderlər lazım olan məqamda qərar qəbul etmədikləri üçün fürsəti əldən vermiş və qınanmışlar. 1938-ci ildə Nazist Almaniyası Çexoslovakiyanın Sudan ərazisini ilhaq edərkən Fransa və İngiltərə liderlərinin qərarsızlığı Hitleri daha aqressiv siyasət yürütməyə təşviq etdi [3]. Əslində, onların qərarsızlığı I Dünya müharibəsinin acı xatirəsi ilə bağlı idi. Təkrar böyük itkilərlə nəticələnəcək yeni müharibənin başlanmasını heç kim istəmirdi. Genişmiqyaslı silahlı münaqişənin qarşısını almaq məqsədilə mövcud vəziyyətlə barışaraq Hitleri sakitləşdirmə siyasəti, etik baxımdan düzgün görünürdü. Lakin Fransa və İngiltərə liderlərinin bu siyasəti nəinki Hitleri dayandırdı, hətta I Dünya müharibəsi ilə müqayisədə daha geniş ərazilərə yayılan, həmçinin böyük dağıntılarla birlikdə, milyonlarca insanların ölümünə səbəb olan II Dünya müharibəsinin başlamasına yol açdı. Bəlkə Hitlerə qarşı daha sərt davranılması üçün qərar qəbul edilsəydi, geniş miqyaslı müharibənin qarşısını almaq mümkün olacaqdır.

Liderlərin ilk nəzərdən sərt və qeyri-etik görünən, lakin ölkəni və ya təşkilatı xilas edən qərarları tarixdə çox olub. Məsələn, Mustafa Kamal Atatürkün "Mən sizə hücum etməyi yox, ölməyi əmr edirəm" sözlər sərt olsa da, bu, əsgərlər tutduğu mövqelərdən geri çəkilməməsi qərarı ilə bağlı idi. Döyüşün sonrakı gedişi və alınan nəticə qərarın düzgün olduğunu göstərdi [4]. Mustafa Kamal Atatürk geriçəkilmə əmrini də verə bilərdi. Lakin geriçəkilmə ölkənin müdafiəsi baxımından mühüm ərazinin itirilməsi ilə bərabər, fəlakətə də aparacaqdı.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirsək, liderin etik davranışı haqqında dilemma aşağıda göstərilən hallarda meydana gəlir:

- Lider müvafiq davranış və vəziyyət haqqında qərar vermək məcburiyyətinə qaldıqda. Məsələn, hər hansı bir təşkilatda intizamsız davranan, daxili qaydaları mütəmadi pozan, lakin ciddi maddi sıxıntı yaşayan bir şəxsin işdə qalıb-qalmaması barədə qərarın verilməsi;
- Qəbul ediləcək qərar nəticəsində bir və daha çox şəxslərin rifahı, güzəranı, sağlamlığı, həyatı təhlükə altında düşdükdə. Məsələn müharibədə müəyyən ərazini nəyin bahasına olursa-olsun əldə tutmaq əmrini alan komandir bu tapşırıqla bağlı qərar qəbul edərkən həm özünün və təbəçiliyində olanların həyat və sağlamlıqlarını təhlükəyə atdığını bilməsi;
- Qərarın nəticəsinin çox sayda insan, qrup və təşkilatlara mənfi təsir etdikdə. Məsələn, hər hansı bir böyük şirkətin üzləşdiyi böhrandan xilasolmanın bir yolu ixtisarlara etməkdir. Şirkət rəhbərinin (liderin) ixtisar qərarını verərkən, kimlərin, hansı alt şirkətlərin ixtisar edilməsi seçimi ilə üzləşməsi.

Yuxarıda göstərilən hallarda etik davranışa uyğun qərar qəbul etmək üçün liderlərin beş yanaşmadan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir: utilitar, hüquqi, ədalətli və qərəzsiz, ümumi mənafe və ləyaqət yanaşmaları [5]. Fikrimizcə liderlər qərar verərkən etik dilemma ilə üzləşdikdə də həmin yanaşmaları əsas götürərək aşağıda göstərilən qaydada davranır.

Utilitar yanaşmada çox sayda insanın maraqları nəzərə alındığı üçün etiklik və effektivlik baxımından cəlbədicidir. Bu səbəbdən sözükeçən yanaşma qərarın təşkilatda böyük kütləyə təsiri olduqda, nəticə qabaqcadan bilindikdə, həmçinin fayda ilə yanaşı zərərin də qaçılmaz olduğu hallarda tətbiq edilir. Nəticəyə əsaslanan bu yanaşmada maksimum sayda maraqlı tərəfin xeyrinə fayda və zərər balanslaşdırılır. Həm etik, həm də effektivlik baxımından rəşional qərar qəbul etmək üçün istifadə edilir;

- Hüquqi yanaşma hər hansı bir təşkilatda fərdlərin hüquqları, ədalət və bərabərlik prinsipləri ilə problemlə məsələləri başa düşmək və həll etmək üçün istifadə edilir. Bu yanaşmada fayda və zərər deyil, qəbul edilmiş rəşmi, qeyri-rəşmi prinsip və standartlar əsas götürülür. Fikrimizcə, bu yanaşma yanlış qərarların verilməsi və davranışların nəticəsində liderin sarsılmış nüfuzunun və təşkilatın zəifləmiş etibarının bərpa edilməsində effektivdir. Bunda

başqa, sözükeçən yanaşma daha çox insanların qərar qəbul etmə prosesinə cəlb edilməsi istəniləndə tətbiq edilir;

- Ədalətli və qərəzsiz yanaşma insanlarda motivasiya yaradaraq, onlarda hər hansı işə qarşı həvəs və ya stimil yaradır. Bu səbəbdən sözükeçən yanaşmanı gündəlik, rutin, yaxud ağır və ya bezdirici işlərdə istifadə edilməsi məqsəduyğundur;
- Ümumi mənafe yanaşmasına görə, etik davranışının əsasını cəmiyyətdəki, yaxud təşkilatdakı bütün insanların bir-biri ilə əlaqəli münasibətləri təşkil edir. Buna uyğun olaraq qərar qəbul edilərkən ayrı-ayrı insanlar, qrupların deyil bütün təşkilatın (cəmiyyətin) rifahi nəzərə alınır. Hesab edirik ki, strateji səviyyədə təşkilat və ya dövlətin müqəddəratına təsir edən son dərəcədə mühüm, təxirəsalınmaz, tələyüklü məsələlərlə bağlı qərar verildikdə bu yanaşmadan istifadə edilir;
- Ləyaqət yanaşmasında qərar verən liderin şəxsiyyəti, onun mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri əsas götürülür, nəinki rəsmi qayda, norma və öhdəliklər. Ləyaqət yanaşmasını lider təhlükəli vəziyyətlərdə şəxsi nümunə göstərmək zəruriyyəti yarandıqda, yaxud rəhbərlik etdiyi qrup, təbəçiliyində olan şəxslər çətin vəziyyətlə üzləşdikdə, insanların köməyə və dəstəyə ehtiyacı olduqda istifadə edilir.

Liderlər, əsasən yuxarı (strateji) səviyyədə olanlar mühüm qərarlar qəbul edərkən bütün təşkilatın və ya ölkənin maraqlarını nəzərə alır, bu səfər onun etik davranışı nə etməsi ilə deyil, nə etdiyi ilə, yəni effektivliklə ölçülür [6]. Bu səbəbdən yuxarıda göstərilən yanaşma tərzlərindən birini seçərkən, lider onun effektivliyini də nəzərə almalıdır.

Qərarın effektivliyinə liderin əlində olan məlumatların tamlığı, düzgünlüyü əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Lakin bəzi hallarda, əsasən riskli və dinamik dəyişən vəziyyətlərdə ya lazım olan məlumatlar əskik olur, ya da onları təhlil etməyə vaxt olmur. Belə bir qeyri-müəyyən vəziyyətdə təcrübəli liderlər intuisiyaya əsaslanaraq qərar qəbul edir. Rasionaldan fərqli olaraq intuitiv düşünmə və ya qərar qəbul etmə şüurlu mülahizəyə, təhlilə, məntiqi düşünməyə ehtiyac duymadan, hadisə və nəticələri instinktiv dərk etmə bacarığına əsaslanır.

İntuitiv qərar vermə nə mistik və qeyri-adi bir prosesdir, nə də təsadüfi bir fəaliyyətdir. İntuitiv qərar vermə təcrübəyə, biliyə və uzun illər ərzində yaddaşa həkk olunmuş fakt, hadisə, davranış, qayda və prosedurlara əsaslanır. Düzdür, sözükeçən prosesdə səhv etmə riski böyükdür, lakin tədqiqatlar göstərir ki, intuisiyanı çevik analitik düşünmə ilə birləşdirəndə tez və daha dəqiq qərar qəbul etmək mümkündür.

Beləliklə, informasiya mübadiləsinin sürətlə baş verdiyi və məlumat bazasının tez-tez dəyişdiyi dövrdə, həmçinin insan hüquq və azadlıqlarının üstün tutulduğu müasir vətəndaş cəmiyyətində əsaslandırılmış, eyni zamanda çevik qərar müvəffəqiyyətin əldə edilməsində vacib rol oynayır. Effektiv liderlikdə əsaslı qərar qəbul etmək üçün liderlər həm məlumatları dərindən təhlil edir, həm ətrafda baş verən tendensiyaları nəzərə alır, həm də təcrübəsindən irəli gələn intuisiyaya əsaslanır.

Hikmat Hasanov
National Defense University of Azerbaijan

PhD in national security and Military sciences Rashad Tahirov
Military Scientific Research Institute of the
National Defence University of Azerbaijan

DECISION MAKING AND ETHICAL DILEMMAS IN LEADERSHIP

Summary

Ethical behavior and informed decision-making are the foundation of effective leadership, playing a vital role in shaping organizational culture, trust between leaders and subordinates, and achieving long-term success. Using theoretical analysis and synthesis, this study identified the specific characteristics of ethical behavior and decision-making. After outlining their essence, it demonstrated the causes of ethical dilemmas in decision-making and their solutions. Furthermore, the utilitarian, rights, fairness or justice, common good approach, and virtue approaches that

determine ethical standards in dilemma situations were analyzed, resulting in recommendations for creating the right balance between leadership behavior and ethical standards in decision-making. Finally, the role of intuitive decision-making skills in effective leadership was analyzed.

Keywords: leadership, effective, decision, ethics, intuitive, alternative.

Хикмат Хасанов
Национальный университет обороны

доктор философии в области национальной безопасности и военных наук
Рашад Тахиров
Военно-научно-исследовательский институт

ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ И ЭТИЧЕСКИЕ ДИЛЕММЫ В ЛИДЕРСТВЕ

Резюме

Этическое поведение и принятие обоснованных решений являются основой эффективного лидерства, играя важную роль в формировании организационной культуры, доверия между руководителями и подчиненными, а также в достижении долгосрочного успеха. В исследовании с помощью методов теоретического анализа и синтеза были выявлены специфические особенности этического поведения и принятия решений, а после изложения их сути были показаны причины этических дилемм в процессе принятия решений и пути решения проблемы. Кроме того, были проанализированы утилитарный, правовой, справедливый и беспристрастный, общий интерес и добродетельный подходы, определяющие этические стандарты в дилеммной ситуации, и в результате были предложены рекомендации по созданию правильного баланса между поведением руководителя и стандартами этического поведения в процессе принятия решений. Наконец, был проанализирован роль интуитивных навыков принятия решений в эффективном лидерстве.

Ключевые слова: лидерство, эффективное, решение, этика, интуитивное, альтернативное.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Zaffar, A, N. Decision Making in Action: Variations and Styles: [Electronic resource] / Researchgate/Cognitive/Science/Psychology/Decision Making, Volume 1. – April 07, 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/318723750_Decision_Making_in_Action_Variations_and_Styles;
2. Allen, K. What Is an Ethical Dilemma?: [Electronic resource] / The New Social Worker, the social work careers magazine, Vol. 19, No. 2. – March, 2012. URL: https://www.socialworker.com/feature-articles/ethicsarticles/What_Is_an_Ethical_Dilemma-%3F/;
3. Scanlon, S. Appeasement and “Peace for Our Time”: [Electronic resource] / The National WW2 Museum, New Orleans – October 15, 2024. URL: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/appeasement-and-peace-our-time>;
4. ÜNALP, F, R. Çanakkale Muharebeleri ve Mustafa Kemal: [Electronic resource] / Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, Yıl: 13, Sayı 18, ss 37-64 – Bahar, 2015. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/45150>;
5. Shockley-Zalabak, P., Polok, N. Ethical Dilemmas in Leadership: [Electronic resource] / University of Colorado, Colorado Springs, ELP Program – October 10, 2014. URL: https://www.cu.edu/sites/default/files/oct_EthicalDilemmas_ppt.pdf;
6. Ciulla, J. Ethics and Leadership Effectiveness: [Electronic resource] / ResearchGate, Publications – January 1, 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/265568882_Ethics_and_Leadership_Effectiveness/citation/download.

iqt.ü.e.d., professor Şirzad Abdullayev
DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası
e-mail: sh.abdullayev1970@gmail.com

iqt.ü.f.d. Elçin Əliyev
DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası
e-mail: e.elcin60@mail.ru

KÖLGƏ İQTİSADİYYATI VƏ ONUN BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə kölgə iqtisadiyyatının mahiyyəti, yaranma səbəbləri və onun iqtisadi təhlükəsizliyə təsiri təhlil edilir. Kölgə iqtisadiyyatının qlobal miqyasda yayılma tendensiyaları araşdırılır və onun dövlət büdcəsinə, vergi sistemində, rəqabət mühitinə və sosial-iqtisadi münasibətlərə təsiri qiymətləndirilir. Həmçinin Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti və onun formalaşmasına təsir edən amillər nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq təcrübə əsasında kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: *kölgə iqtisadiyyatı, iqtisadi təhlükəsizlik, ümumi daxili məhsul, korrupsiya, çirkli pullar.*

Milli təhlükəsizliyin əsaslarının formalaşdırılmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji kurs xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ulu Öndər hələ dövlət quruculuğunun ilk illərində iqtisadi müstəqilliyin dövlət suverenliyinin əsas dayaqlarından biri olduğunu vurğulayaraq qeyd edirdi: *“İqtisadiyyatı zəif olan dövlətin müstəqilliyi həmişə təhlükə altındadır. Biz elə bir şəffaf iqtisadi sistem qurmalıyıq ki, hər bir vətəndaş öz məsuliyyətini hiss etsin.”* Bu yanaşma iqtisadi şəffaflığın təmin edilməsini və kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizəni milli təhlükəsizliyin mühüm istiqamətlərindən birinə çevirmişdir.

Bu gün həmin strateji xətt Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən müasir çağırışlara uyğun şəkildə davam etdirilir. Dövlət başçısı iqtisadi şəffaflığın və maliyyə intizamının gücləndirilməsini milli iqtisadi təhlükəsizliyin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirərək vurğulayır: *“Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə bizim siyasətimizin əsas hədəflərindən biridir. Şəffaflıq olan yerdə korrupsiya olmaz, şəffaflıq olan yerdə iqtisadi inkişaf daha sürətli olar.”* Bu yanaşma ölkədə şəffaf iqtisadi mühitin formalaşdırılmasını və dövlət maliyyə sisteminin dayanıqlığının artırılmasını əsas məqsəd kimi müəyyən edir.

Müasir dövrdə inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün dövlətlər kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu problemi ilə üzləşirlər. Kölgə iqtisadiyyatı dedikdə, iqtisadi fəaliyyətin rəsmi uçot və tənzimləmə mexanizmlərindən kənarda, vergi və hüquqi öhdəliklərə riayət edilmədən həyata keçirilməsi başa düşülür. Bu fenomen xüsusilə iqtisadi böhran və sosial qeyri-sabitlik dövrlərində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə hallarda rəsmi iqtisadiyyatın zəifləməsi fonunda Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) müəyyən hissəsi qeyri-rəsmi sektora yönəle bilər.

Bəzi hallarda kölgə sektoru qısamüddətli dövrdə müəyyən sosial-iqtisadi funksiyalar yerinə yetirə bilər. Məsələn, o, əhəlinin əlavə gəlir mənbələri əldə etməsinə və ilkin kapitalın formalaşmasına müəyyən dərəcədə təsir göstərə bilər. Lakin uzunmüddətli perspektivdə kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsi dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalmasına, vergi intizamının zəifləməsinə, korrupsiyanın artmasına və ictimai institutlara olan etimadın sarsılmasına səbəb olur. Bundan əlavə, qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyət rəsmi sektorda çalışan subyektlər üçün qeyri-bərabər rəqabət mühiti yaradır və iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını zəiflədir.

Kölgə iqtisadiyyatının miqyası və xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılmış beynəlxalq tədqiqatlar bu fenomenin qlobal xarakter daşdığını göstərir. Avstriyalı alim, professor Fridrix Şnayderin rəhbərliyi ilə aparılan araşdırmaların nəticələrinə görə, kölgə iqtisadiyyatı qlobal ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və bəzi qiymətləndirmələrə əsasən bu göstərici təxminən 40 faiz

səviyyəsindədir. Bu isə kölgə iqtisadiyyatının miqyasının dünyanın ən böyük rəsmi iqtisadiyyatlarından biri ilə müqayisə oluna biləcəyini göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatının payı orta hesabla ümumi milli məhsulun təxminən 15 faizini təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu göstərici daha yüksək olub, bəzi hallarda 30–35 faiz səviyyəsinə çatır. Bəzi Balkan ölkələrində bu nisbət daha yüksək qiymətləndirilir və ekspertlər tərəfindən 50–60 faiz həddində göstərilir. “Üçüncü dünya” ölkələrində isə qeyri-rəsmi sektorun payı daha geniş yayılmışdır və bəzi hallarda 70 faizə qədər yüksələ bilər.

Avropa ölkələri üzrə aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, İtaliya, İspaniya və Yunanıstanda kölgə iqtisadiyyatının payı orta hesabla 25–30 faiz təşkil edir. Almaniya, Fransa və Kanada kimi inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici təxminən 20 faiz civarındadır. Avstriya və İsveçrə isə kölgə iqtisadiyyatının ən aşağı səviyyədə müşahidə olunduğu ölkələr sırasındadır və burada bu sektorun payı 10 faizdən aşağı qiymətləndirilir.

Bununla yanaşı, kölgə iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun “görünməz” xarakter daşımasıdır. Bu səbəbdən bu sektorun dəqiq ölçülməsi olduqca çətindir və tədqiqatçılar yalnız təxmini göstəricilər əsasında qiymətləndirmələr aparırlar. Ümumilikdə hesab edilir ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə qeyri-legal sektorun ÜDM-də payı adətən 5–10 faiz arasında dəyişir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu göstərici daha yüksəkdir və bəzi hallarda 20 faizdən artıq ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında da kölgə iqtisadiyyatının miqyası müxtəlif dövrlərdə iqtisadi və institusional amillərin təsiri altında formalaşmışdır. Son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətin miqyasının müəyyən qədər azaldığı müşahidə olunur. Bununla belə, kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik siyasətinin aktual istiqamətlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

Kölgə iqtisadiyyatı yalnız milli iqtisadiyyatlara deyil, həm də qlobal maliyyə sisteminə ciddi təsir göstərən mürəkkəb sosial-iqtisadi fenomendir. Qloballaşma proseslərinin intensivləşməsi bu fenomenin beynəlxalq miqyasda yayılmasını daha da sürətləndirmişdir. Qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyət vergi bazasının azalmasına, bazar rəqabətinin pozulmasına və korrupsiyanın genişlənməsinə səbəb olmaqla yanaşı, dövlətlərin sosial siyasət həyata keçirmək imkanlarını da məhdudlaşdırır.

Bundan əlavə, kölgə iqtisadiyyatı cinayətkar qruplaşmaların maliyyələşməsi üçün əlverişli mühit yarada bilər. Çirkli pulların yuyulması, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri və beynəlxalq terrorçuluq kimi transsərhəd cinayətlərin maliyyə mənbələrinin bir hissəsi məhz qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olur. Bu səbəbdən kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə təkəcə iqtisadi deyil, həm də təhlükəsizlik məsələsi kimi qiymətləndirilir.

Müasir şəraitdə kölgə iqtisadiyyatının beynəlxalq miqyasda təzahür edən əsas formalarından biri transmilli korporasiyaların vergi optimallaşdırma mexanizmlərindən istifadə etməsidir. Bəzi hallarda iri şirkətlər vergi yükünü azaltmaq məqsədilə mənfəətlərini aşağı vergi dərəcələrinin tətbiq olunduğu ölkələrə yönləndirirlər. Bu isə xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin büdcə gəlirlərinə mənfi təsir göstərir.

Digər mühüm istiqamət çirkli pulların yuyulması ilə bağlıdır. Qanunsuz yolla əldə edilmiş vəsaitlər müxtəlif maliyyə əməliyyatları vasitəsilə leqallaşdırılaraq qlobal maliyyə sisteminə daxil edilir. Bu isə beynəlxalq təhlükəsizlik üçün ciddi risklər yaradır. Eyni zamanda qeyri-rəsmi əmək bazarı da kölgə iqtisadiyyatının mühüm elementlərindən biridir. Xüsusilə miqrant işçilər çox vaxt rəsmi qeydiyyat olmadan fəaliyyət göstərir və bu vəziyyət onların əmək hüquqlarının pozulmasına səbəb olur.

Kölgə iqtisadiyyatı ilə bağlı problemlərin araşdırılması müxtəlif elmi məktəblərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Qərb alimləri bu fenomenin səbəbləri, ölçülməsi və iqtisadi təsirləri ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparmışlar. Fridrix Şnayder və Dominik H. Enste “The Shadow Economy: Size, Causes and Consequences” əsərində kölgə iqtisadiyyatının miqyasını və səbəblərini sistemli şəkildə təhlil etmişlər. Onların fikrincə, yüksək vergi yükü, bürokratik maneələr və zəif idarəetmə bu fenomenin əsas səbəbləri sırasındadır.

Edvard Feyg “The Underground Economies: Global Perspectives” əsərində kölgə iqtisadiyyatının müxtəlif ölkələrdəki xüsusiyyətlərini və qlobal yayılma tendensiyalarını

araşdırmışdır. James Gaisford isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatının yoxsulluq və sosial bərabərsizliklə əlaqəsini təhlil etmişdir.

Azərbaycanlı tədqiqatçılar da bu fenomeni milli iqtisadi inkişaf baxımından mühüm problem kimi qiymətləndirirlər. Onların fikrincə, kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsi vergi siyasətinin səmərəliliyinə, sosial ədalət prinsiplərinə və dövlət büdcəsinin dayanıqlılığına mənfi təsir göstərir. Mikayıl Quliyev öz tədqiqatlarında Azərbaycanda kölgə fəaliyyətlərinin miqyasını və onun dövlət maliyyəsinə təsirlərini araşdıraraq şəffaflığın artırılmasının və institusional islahatların vacibliyini qeyd etmişdir.

Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının formalaşmasına təsir edən əsas amillər sırasında bəzi hallarda vergi yükünün yüksək olması, inzibati prosedurların mürəkkəbliyi, qeyri-rəsmi məşğulluğun geniş yayılması və korrupsiya faktorları göstərilir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq sektorunda əmək münasibətlərinin rəsmi şəkildə rəsmiləşdirilməməsi qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsinə səbəb ola bilər.

Son illərdə Azərbaycan hökuməti kölgə iqtisadiyyatının azaldılması məqsədilə bir sıra sistemli islahatlar həyata keçirmişdir. Vergi və gömrük sistemində elektron xidmətlərin tətbiqi, əmək müqavilələrinin elektron qeydiyyatı, mikrobizneslər üçün sadələşdirilmiş vergi rejimlərinin tətbiqi və biznes mühitinin liberallaşdırılması bu istiqamətdə mühüm nəticələr vermişdir. Eyni zamanda Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin fəaliyyəti çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə yönəlmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, kölgə iqtisadiyyatının azaldılmasında institusional şəffaflıq və rəqəmsallaşma mühüm rol oynayır. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində yüksək vergi yükünə baxmayaraq, dövlət institutlarına etimadın yüksək olması və sosial təminat sisteminin inkişafı nəticəsində qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Almaniya isə səmərəli vergi siyasəti və güclü nəzarət mexanizmləri sayəsində kölgə iqtisadiyyatını effektiv şəkildə idarə edə bilər.

Estoniya rəqəmsal dövlət idarəetmə modeli və elektron rezidentlik proqramı vasitəsilə biznes fəaliyyətinin şəffaflığını artıraraq kölgə iqtisadiyyatının miqyasını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa nail olmuşdur. Bundan əlavə, OECD-nin BEPS təşəbbüsü və FATF təşkilatının tövsiyələri beynəlxalq maliyyə şəffaflığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə həm də möhkəm hüquqi baza ilə təmin olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Vergi Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi, "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılmasına qarşı mübarizə haqqında" və "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" qanunlar bu sahədə əsas hüquqi çərçivəni təşkil edir.

Ümumilikdə, kölgə iqtisadiyyatı müasir dövrdə həm milli, həm də global iqtisadi təhlükəsizlik üçün ciddi çağırışlardan biri olaraq qalır. Bu fenomenlə effektiv mübarizə yalnız hüquqi mexanizmlərin tətbiqi ilə deyil, həm də institusional islahatlar, rəqəmsallaşma, şəffaf idarəetmə və ictimai nəzarətin gücləndirilməsi vasitəsilə mümkün ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və beynəlxalq əməkdaşlıq təşəbbüsləri bu istiqamətdə mühüm nəticələr verməkdədir. Bununla yanaşı, vergi siyasətinin optimallaşdırılması, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, maliyyə savadlılığının artırılması və ictimai etimadın gücləndirilməsi kimi tədbirlər kölgə iqtisadiyyatının miqyasının daha da azaldılmasına xidmət edəcəkdir.

Ширзад Абдуллаев
Академия СГБ имени Гейдара Алиева

Эльчин Алиев
Академия СГБ имени Гейдара Алиева

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА И ЕЁ МЕЖДУНАРОДНЫЕ АСПЕКТЫ

Резюме

В статье рассматривается сущность теневой экономики, причины ее возникновения и влияние на экономическую безопасность. Анализируются тенденции распространения теневой экономики в мировой практике и ее влияние на государственный бюджет, налоговую систему и конкурентную среду. Также

исследуется современное состояние теневой экономики в Азербайджане и факторы, способствующие ее развитию. На основе международного опыта предлагаются меры по повышению эффективности борьбы с теневой экономикой.

Ключевые слова: теневая экономика, экономическая безопасность, валовой внутренний продукт, коррупция, отмывание денег.

Shirzad Abdullayev
The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

Elchin Aliyev
The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

THE SHADOW ECONOMY AND ITS INTERNATIONAL ASPECTS

Summary

The article analyzes the essence of the shadow economy, the causes of its emergence, and its impact on economic security. It examines global trends in the development of the shadow economy and evaluates its influence on the state budget, tax system, and market competition. The current situation of the shadow economy in Azerbaijan and the factors influencing its development are also considered. Based on international experience, several measures are proposed to improve the effectiveness of combating the shadow economy.

Keywords: shadow economy, economic security, gross domestic product, corruption, money laundering.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Quliyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatında kölgə fəaliyyətlərinin təhlili və azaldılması yolları. Bakı, 2020, 75 s.
2. Полякова Л. Теневая экономика: теория и российские реалии. Москва: Наука, 2010, 288 с.
3. Feige E. L. The Underground Economies: Global Perspectives. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 396 p.
4. Gaisford J. D. Economic Development and Public Policy. New York: Routledge, 2005, 304 p.
5. Schneider F., Enste D. H. The Shadow Economy: Size, Causes and Consequences. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 344 p.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK DƏRSLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasında və möhkəmlənməsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin tarixi rolu siyasi-tarixi və fəlsəfi kontekstdə təhlil olunur. Müəllif Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi modelini, onun milli dövlətçilik ideologiyasının əsasını təşkil edən azərbaycançılıq məfkurəsini və müstəqil dövlət quruculuğu prosesində həyata keçirdiyi strateji qərarların mahiyyətini araşdırır. Məqalədə xüsusilə siyasi sabitliyin bərpası, hüquqi dövlət quruculuğu, yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi, neft strategiyasının formalaşdırılması və Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində geosiyasi subyektdə çevrilməsi kimi mühüm istiqamətlərə diqqət yetirilir. Eyni zamanda Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsinin müasir Azərbaycan dövlətinin inkişafında oynadığı rol və bu siyasi kursun Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilməsi məsələləri də nəzərdən keçirilir. Tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyevin siyasi irsi Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin möhkəmlənməsində, milli identikliyin güclənməsində və hüquqi-demokratik institutların formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan dövlətçiliyi, azərbaycançılıq ideologiyası, milli liderlik, müstəqil dövlət quruculuğu, Konstitusiya quruculuğu, neft strategiyası, siyasi sabitlik, müasir Azərbaycan.

Hər bir xalqın tarixdəki yeri və rolu hansısa mürəkkəb siyasi şəraitdə məsuliyyəti üzərinə götürərək onun taleyində misilsiz rol oynamış, mütərəqqi ideyaları, qeyri-adi idarəçilik keyfiyyətləri ilə sabit dövlətçilik ənənələri formalaşdırmış dahi şəxsiyyətlərin fəvqəladə missiyası ilə şərtlənir. Tanrının bəxş etdiyi belə seçilmiş şəxsiyyətlər xalqlarının əsrlər boyu cıllanmış dövlətçilik təfəkkürü, siyasi dünyagörüşü, milli dəyərləri əsasında optimal dövlət modeli və siyasi varislik ənənələri yaradırlar.

XX əsr Azərbaycan tarixinin fenomen şəxsiyyəti olan Heydər Əliyev xalqımızın taleyində misilsiz rol oynamış, onu tarixən can atdığı müstəqillik ideallarına qovuşdurmuş, suverenliyi uğrunda mücadilə vermiş, mütərəqqi tarixi ənənə əsasında yeni dövlətçilik konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Ulu Öndər Heydər Əliyevin bacarıqlı dövlət xadimi, təcrübəli siyasətçi, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin təməlini qoyan və onu möhkəmləndirən, davamlı inkişaf yoluna çıxaran qüdrətli şəxsiyyət kimi həyat və fəaliyyəti ən yeni tariximizin mühüm mərhələsini təşkil edir. Müasir dövlətçilik tariximiz Heydər Əliyev dühasının çoxşaxəli və məhsuldar fəaliyyətinin canlı salnaməsidir. Xalqımız tarix boyu əxz etdiyi dövlətçilik ənənələrini, milli dəyərləri, nailiyyətləri, ali keyfiyyətləri məhz Heydər Əliyev epoxasında təkmilləşdirərək dayanıqlı müstəqil dövlətini qurmuş, millət kimi mövcudluğunu, özünü idarə etmək bacarığını yüksək səviyyədə nümayiş etdirmişdir.

Hakimiyyət ustadı

Bu gün siyasi baxışlarından asılı olmayaraq, obyektivlik hissini itirməyən hər bir azərbaycanlı müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusunun məhz Heydər Əliyev olduğunu etiraf edir. Hələ Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə böyük təzyiqlərlə, təqiblərlə üzləşməsinə baxmayaraq Heydər Əliyev heç bir riskdən çəkinməyərək əzmkar fəaliyyəti ilə xalqda tarixi keçmiş, milli kimliyi, dili, mədəniyyəti, milli adət-ənənələri və düşüncə sistemi barədə dolğun təsəvvür formalaşdırıb bilməmişdir. Heydər Əliyevin Azərbaycana uzunmüddətli rəhbərliyinin ən sanballı göstəricisi də məhz Azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ruhun hədsiz yüksəlməsi, milli özünüdərk inkişafı, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsi, real siyasi amilə çevrilməsidir. Həmin illərdə Heydər Əliyev dövlət müstəqilliyinə, suverenliyə zəmin yaradan siyasi, iqtisadi və hüquqi addımlar atmış və ciddi nailiyyətlər əldə etmişdir.

Ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında Heydər Əliyev sovet rəhbərliyinin qərarı ilə istefaya göndərildikdən sonra "erməni separatçıların və onların Kremldəki havadarlarının" əl-qolu açıldı.

1990-cı il Yanvar soyqırımı təkcə Azərbaycan xaqına qarşı deyil, milyonlarla insanın Azadlıq meydanındakı ucalan haqq səsinə, xalqın müstəqil dövlət haqqında şüarlarda səslənən və düşüncələrdə cücərən istəklərinə qarşı yönəlmiş silahlı terror idi. Həmin keşməkeşli günlərdə Kremlin repressiya maşınından qorxub çəkinməyən Heydər Əliyev Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinin qarşısında çıxış edərək bütöv bir millətin şərəf və ləyaqəti ilə oynamış, nəhaq qana bəis olmuş imperiya militarizminə və şovinizminə qəzəb və nifrətini yağırdı.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı qəbul edildi və ölkənin müstəqillik və demokratiya yolu ilə inkişafının əsası qoyuldu. Lakin ölkənin bu yolu da kifayət qədər əziyyətli və çətin olmuşdur. Qısa vaxt ərzində baş verən hərbi-siyasi böhran, anarxiya və hakimiyyətsizlik epidemiyası dövlətçiliyi tənəzzülə məhkum etmiş, Azərbaycanın məhv olma təhlükəsini reallaşdırmışdı.

Ölkədə milli-azadlıq hərəkatını dəstəkləyən Ulu Öndər Vətənə qayıtdıqdan sonra yeni mərhələ üçün nəzərdə tutulmuş fəaliyyət proqramının, siyasi platformasının əsas prinsiplərini bəyan etdi – başlıca tezislər suverenlik, həqiqi müstəqillik və yeni dövrün aparıcı tendensiyalarını müəyən edəcək konstitusiya yaradıcılığı idi. O, tarixin kifayət qədər mürəkkəb və keşməkeşli bir mərhələsinin çox ciddi və qüdrətli aktorlarından biri, unikal fəaliyyət bioqrafiyası ilə sağ ikən əfsanələşmiş hakimiyyət ustası, xalqını, Vətənini, dünyanın bütün insanlarını təmənnəsiz bir sevgi ilə sevən qədirkeş insan, həyata keçirdiyi işlərin miqyasına görə qayət epoxal şəxsiyyət idi. Dahi insanlara xas olan bütün mənəvi keyfiyyətlər Heydər Əliyevin şəxsinə qibtə ediləcək kamilliklə əks olunmuşdur: fitri idarəetmə istedadı, iti fəhm və dərin zəka, siyasi uzaqqörənlik və müdriklik, fenomenal yaddaş və dəmir məntiq, böyük vətənpərvərlik və yüksək humanizm, qətiyyət və cəsarət, şəfqət və cəmərdlik, insankeşlik və qədirşünaslıq, ən nəhayət, dövlətçilik və Azərbaycançılıq.

- Heydər Əliyev Azərbaycanı totalitar kommunist rejiminin planlı assimilyasiya qəsdlərindən qoruya bildi, müstəqilliyinin dadını təzəcə tamsınmış bir ölkəni vətəndaş müharibəsinin quduz pəncəsindən xilas edərək onun dövlətçiliyinə, müstəqilliyinə dönməz xarakter verməyi bacardı, ölkə ərazilərinin işğalının qarşısını aldı, dövlətin uğurlu xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirdi, Azərbaycanın yeni neft strategiyasını işləyib hazırlayaraq onun prioritetlərini ölkənin milli mənafe və maraqlarına, insan kapitalının formalaşmasına uyğunlaşdıra bildi. Bütün bunlar asanlıqla əldə olunmadı.

- Müasir Azərbaycanda dövlət quruculuğunun, iqtisadi dirçəlişin, ictimai-siyasi və sosial həyatın inkişafının 30 ildən artıq bir dövrünü əhatə edən mərhələ Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz Heydər Əliyev xalqın istək və arzularını onun dövlətçilik ənənələri, milli maraq və mənafeləri üzərində kökləyə, bu qüdrətli və təbii qaynaqdan düzgün istifadə etməklə dilindən, dinindən və milliyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün insanların həyatı maraqlarını vahid maraq – dövlətçilik ideyası ətrafında birləşdirə bilmişdir.

- Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirdi: bu, Qərblə inteqrasiya, demokratik inkişaf və hüquqi dövlət quruculuğu yolu idi, azərbaycançılıq və vətəndaş həmrəyliyi yolu idi. Ölkə başçısı nəinki bu məsələləri nəzəri şəkildə təklif etmiş, onların həllinin konseptual düsturlarını və milli dövlət mənafeləri ilə maksimum uzlaşan praktiki modellərini də ortaya qoymuşdur.
- Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin əsaslarını, bunun ən vacib şərtlərindən olan təkmil qanunvericiliyin, demokratik seçkilərin presedentini yaratdı, Milli Ordu quruculuğuna yeni impuls verdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın sivil və demokratik inkişafının fundamental məqam və istiqamətlərini hüquqi aktlar vasitəsilə tənzimləyən Konstitusiya quruculuğu ilə məşğul oldu və bu işi müvəffəqiyyətlə tamamladı.

Heydər Əliyevin həqiqi müstəqilliyimizin son 10 ilində atdığı hər bir addım, müəllifi olduğu hər bir ümummilli layihə bütövlükdə qurmaqda olduğumuz nəhəng dövlət sarayının kərpicləridir.

Məhz Heydər Əliyev Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının işlənib hazırlanmasının lüzumunu ortaya qoymaqla cəmiyyət-insan-qanun üçbucağını ehtiva edən hüquqi münasibətləri nizamlayan kamil qanunlar toplusunun – Ana qanunun yaradılmasını təmin etdi.

Həqiqi müstəqilliyimizin memarı

Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü öz siqlətinə, tutumuna, kütləsinə görə bütöv bir mərhələ, epoxadır. Bütün subyektiv çalarları, istisnaları, ziddiyyətləri ilə. Taleyüklü məqamları, dövlətçilik uğrunda bərk mübarizəsi, ümummilli qayə və mündəricəsi ilə. Zaman etibarilə

bizlərə çox yaxın olduğu üçün bu gün həmin dövrün tarixi qiymətini, dəyərini düzgün ifadə etmək bir qədər çətinidir. Ancaq heç şübhəsiz, dövlətçilik, idarəetmə, regional geosiyasət, siyasətsüinaslıq haqqında yazılacaq nüfuzlu kitabların müntəxabatı məhz Heydər Əliyev irsindən qaynaqlanacaqdır.

Bu gün biz yeni Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyini onun üçün fəth etmiş Heydər Əliyev haqqında danışarkən ən müxtəlif aspektlərdən yanaşmalı oluruq: bir hakimiyyət ustadı kimi, dövlətçil məmur, qətiyyətli dövlət başçısı kimi, müdrik siyasətçi, məsuliyyətli vətəndaş kimi, cəsur və tədbirli sərkərdə, vətənin və millətini qənirsiz məhəbbətlə sevən insan kimi... Və maraqlıdır ki, Heydər Əliyevlə bağlı hər hansı bir amplitudasında bəhs etsən belə, analogiya gətirə bilmirsən, o, müqayisəyə əl yeri qoymayan, şans buraxmayan şəriksiz və alternativsiz şəxsiyyətdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan üçün nə etmədi?

Heydər Əliyev Azərbaycanı vətəndaş müharibəsinin pəncəsindən xilas etdi.

Heydər Əliyev ölkənin hər bir vətəndaşına həqiqi müstəqilliyin nə qədər şirin bir nemət olduğunu anladı.

Heydər Əliyev Azərbaycanı xəritədəki coğrafi məntəqədən geosiyasi subyektə, beynəlxalq əməkdaşlıq paytaxtına çevirdi.

Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının lideri kimi soydaşlarımızı mənəviyyatlı olmağa, dəyərlərimizi göz-bəbəyi kimi qorumağa çağırdı.

Zəngin mənəviyyətə və dünyagörüşünə, konkret həyat amalına malik kamil şəxsiyyət olaraq Heydər Əliyev dövrünün problemlərinə əsil vətəndaş təəssübkeşliyi ilə yanaşmış, xalqının nicatına, təminatlı gələcəyinə xidmət edən savab əməllərin sahibinə çevrilmişdir. Hələ Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə böyük təzyiqlərlə, təqiblərlə üzləşməsinə baxmayaraq Heydər Əliyev fenomeni heç bir riskdən çəkinməyərək əzmkar fəaliyyəti ilə xalqda tarixi keçmiş, milli kimliyi, dili, mədəniyyəti, milli adət-ənənələri və düşüncə sistemi barədə dolğun təsəvvürlər formalaşıdırı bilmişdir. Heydər Əliyev fenomeninin Azərbaycana uzunmüddətli rəhbərliyinin ən sanballı göstəricisi də məhz Azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ruhun hədsiz yüksəlməsi, milli özünüdərk inkişafı, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsi, real siyasi amilə çevrilməsidir. Təsədüfi deyildir ki, çağdaş tariximizin və cəmiyyətin nəzəri-fəlsəfi görüşlərinin tədqiqatçıları Heydər Əliyevi müasir, inkişaf etmiş və demokratik Azərbaycanın qurucusu və memarı adlandırırlar.

Heydər Əliyev həqiqətən yeniləşməkdə olan bir Azərbaycanın qurucusuna çevrildi. 1994-cü il sentyabrın 20-də ölkənin tarixində son dərəcə təleyüklü bir hadisə baş verdi. Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının firavan və xoşbəxt həyatının zamanətinə çevrilmiş Əsrin Neft müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə inkişafa, tərəqqiyə təminat idi. Müstəqilliyin dönməzliyinə, təhlükəsizliyə təminat idi. Dünyada səsimizin eşidiləcəyinə, cəlb olunduğumuz müharibədə mövqeyimizin müdafiə olunacağına təminat idi.

Məhz Ulu Öndərin qətiyyət, iradə və cəsarəti sayəsində Azərbaycanın qara nefti bu millətin ağ günlərinin tarixini yazmağa başladı. *“Azərbaycanın böyük neft və qaz sərvətlərinə malik olması bizim xalqımızın xoşbəxtliyidir və bu gün üçün, xalqımızın yaxşı yaşaması üçün, ölkəmizin inkişaf etməsi üçün ən əsas amildir”*[1]. Bu sözlərin müəllifi ölkəsinin karbohidrogen ehtiyatlarını strateji xammaldan böyük siyasətin, dünyada gedən integrasiya proseslərinin, milli təhlükəsizlik konsepsiyasının faktoruna çevirməyi bacardı. Bəşəriyyətə çox müsibətlər yaşatmış “qara qızıl” məhz Ulu Öndərin düşünülmüş, ağıllı taktiki addımları sayəsində dünyanın transmilli neft korporasiyalarını Bakıda topladı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac kəməri sayəsində bir vaxtlar xəyal kimi görünən “üç dəniz əfsanəsini” gerçəkləşdirdi, Azərbaycanı regionda sülhün dayağına, əməkdaşlıq “paytaxt”ına çevirdi.

Ulu Öndərin ən böyük uğurlarından biri kimi neftdən asılı olmayan iqtisadiyyatın qurulmasına diqqət və qayğısını göstərmək olar. O, bu cür rəşional xətt yeritməklə nefti məqsəddən vasitəyə çevirdi. Beləliklə, islahatlara və bazar münasibətlərinə əsaslanan dinamik iqtisadi tərəqqi faktorunu cəmiyyət həyatının digər aparıcı sahələrinin də inkişafını şərtləndirdi.

Bu gün Prezident İlham Əliyevin “real və konkret iş” görməyə hesablanmış müdrik və pozitiv siyasəti sayəsində bir çox parametrlərinə görə inkişaf etmiş dünya ölkələri ilə bir sırada dayanan Azərbaycan həmin inkişafa görə Ulu Öndərin uzaqgörən siyasətinə borcludur.

Bu gün Azərbaycanda inşa olunan hər bir tikili, salınan yol, qurulan körpü, istifadəyə verilən müəssisə, elmi-mədəni nailiyyətlərimiz, Qarabağa və Şərqi Zəngəzura "Böyük qayıdış" quruculuğa hədəflənmiş fəaliyyətin və firavan, rifahlı həyatın bəlirtisidir.

Azərbaycançılıq məfkurəsi

Ümummilli Liderin formalaşdırdığı və inkişaf etdirdiyi azərbaycançılıq fəlsəfəsi Azərbaycanın müasir dünyada yerini müəyyən etdi, milli dövlətçiliyimizin ideya əsasına çevrilərək dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün möhkəm zəmin yaratdı. Azərbaycan ziyasını son yüzilliklərdə ən ciddi bir şəkildə düşündürən milli dirçəliş problemləri bütöv şəkildə Heydər Əliyevin həmin illərdəki fəaliyyəti ilə strateji dövlət siyasətinə, elmdən, sosiologiyadan və fəlsəfədən əməli siyasət müstəvisinə keçdi.

"Biz nadir bir dövlətçilik irsinin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan dövlətimizin həm dünənə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır" [2]. Qanına, iliyinə dövlətpərəst şəxsiyyət olan Heydər Əliyev belə deyirdi və onun millət qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biri də məhz güclü və nüfuzlu Azərbaycan dövlətini qurmasıdır. Zəngin siyasi təcrübəyə, universal biliklərə malik bu böyük insanın hakimiyyətə qayıdışı və dövlət başçısı kimi ilkin fəaliyyət dövrünü təhlil etdikdə, Azərbaycanı düşdüyü vəziyyətdən çıxarmaq üçün gördüyü işlərin miqyası öz dərin məzmun və ictimai-siyasi dəyəri ilə adamı heyretə gətirir.

Heydər Əliyev siyasi kursu bütün istiqamətlərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi prinsiplərinə söykənir. Hüquqi dövlət quruculuğu, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı, Azərbaycanda mülki cəmiyyətin qurulması, milli təhlükəsizlik və xarici siyasət problemlərinin həlli, milli-mənəvi inkişaf istiqamətində görülən işlər bütünlüklə müstəqillik amilinin praktiki baxımdan bərqərar olmasına yönəlmişdir.

Azərbaycanda milli dövlətçiliyin təşəkkülünün əsas ideya və yolları barədə müntəxəbat fikirlərini Heydər Əliyev 1992-ci ildə yaratdığı Yeni Azərbaycan Partiyasının siyasi platformasında əks etdirmişdi. Ulu Öndər hələ 1990-cı ilin yazında deyirdi ki, *istəyirəm ki, xalqımız müstəqkil olsun, Milli qürur hissi daha da güclənsin, tariximizi sevek, Vətən qarşısında xidməti olan insanların qədrini bilək*. Bu fikirlərini söyləyərkən Heydər Əliyevin ən ülvəi və qocaman arzusu xalqın birliyinə, bütün azərbaycanlıların həmrəyliyinə söykənən milli dövlətin yaradılması olmuşdur.

Cəmiyyətin əsas qanunu

Əsl azadlığın yolu yalnız qanunlara tabe olmaqdan keçir – bu sözlər hamının Volter kimi tanıdığı görkəmli fransız maarifçi-filosofu Fransua Arueyə məxsusdur. Qədim yunan filosof-idealisti Platonun "Dövlət", "Siyasətçi", "Qanunlar" kimi məşhur dialoqlarında isə deyilir ki, o yerdə ki, qanunun qüvvəsi yoxdur və kiminsə hakimiyyəti altındadır, orada dövlətin məhvi labüddür.

1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra artıq yeni Əsas Qanunun qəbul edilməsinə ehtiyac yarandı. Bu ehtiyacı şərtləndirən amillər sırasında ölkədəki siyasi sistemin dəyişməsinə, iqtisadi münasibətlərin prinsipcə yeni meyarlar əsasında köklənməsinə, beynəlxalq aləmə inteqrasiya meyillərinin intensiv xarakter almasını, xarici siyasət sahəsində mövcud prioritetlərə köklü təşhirlərin edilməsinə, vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində atılan konkret və məqsədyönlü addımları göstərmək olar. Lakin həmin illərdə ölkədə yaşanan siyasi destabilillik, dövlət idarəçiliyindəki xaos və dərəbəylik, müharibə meydanındakı uğursuzluqlar Konstitusiya yaradıcılığı sahəsindəki çalışmalara da sirayət edərək bu mühüm, arxivacib prosesə ətalət və durğunluq havası gətirmişdi. Elə həmin il fevralın 19-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə yeni Konstitusiyanın hazırlanması məqsədilə yaradılmış 74 nəfərdən ibarət işçi komissiya əlini ağdan-qaraya belə vurmamışdı. Milli Məclisin 1993-cü il 6 dekabr qərarı ilə yaradılmış 14 nəfərdən ibarət daha bir komissiya da öz sələfindən irəli getmədi.

Müstəqil Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının layihəsinin hazırlanmasının təşəbbüskarı da məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyev olmuşdur. 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən ümumxalq səsverməsində seçicilərin 86 faizi iştirak etdi və siyasi iradəsini nümayiş etdirənlərin 94.8 faizi yeni Konstitusiyanın qəbuluna səs verdi. Beləliklə, Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyinin təməlini qoymuş bir şəxs – Heydər Əliyev, bu müstəqilliyin dönməzliyini, əbədiliyini, daimiliyini təmin edən əsas qanunlar toplusunun – yeni Konstitusiyanın da yaradılmasına müəlliflik etdi.

Heydər Əliyev yeni konstitusiya ilə bağlı deyirdi ki, *bu konstitusiya Azərbaycan xalqının keçirdiyi tarixi inkişaf yolunun məntiqi nəticəsidir. Konstitusiya ölkəmizdə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, müstəqil dövlətçiliyimizin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi*

və demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli zəmin və şərait yaradır. Azərbaycanın tarixi keçmişini, bugünkü reallıqlarını və gələcək inkişaf perspektivlərini əks etdirməsi, ümumbəşəri və milli dəyərlərə söykənməsi konstitusiyamızı səciyyələndirən əsas cəhətlərdir [3].

Müstəqilliyinin şirin meyvələrini yenidən tamsınmağa başlamış gənc Azərbaycan Respublikası üçün yeni Konstitusiya nə demək idi?

- Ana Qanun ölkədə Heydər Əliyevin dahi idarəçilik fəlsəfəsinə söykənən dövlət quruculuğu prosesinin təməlini atdı. Sabit, vətəndaşlarına rifah və firavanlıq vəd edən bir dövlətçilik "göydələni" ucalmağa başladı.

- Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi ilk dəfə olaraq insan hüquq və azadlıqlarının prioritetini və hakimiyyətlər bölgüsünü özünün gələcək inkişaf yolu kimi seçdi.

- Bu Konstitusiya özünün dünyadakı analoqlarından bir də onunla fərqlənir ki, onun müddəalarının üçdə bir hissəsi insan hüquqlarına və onların təminatına həsr olunub. İnsan azad olmadığı halda onun dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirakı mümkün deyil. Yalnız öz hüquqlarının etibarlı şəkildə və zamanətli qorunduğunu bildiyi halda, insan öz ölkəsinin həqiqi, hüquq düşüncəli və hüquqi məsuliyyətini dərk edən vətəndaşına çevrilir.

Qəbul olunduğu gündən ötən 30 ildə Azərbaycan dövlətinin diqqəti respublika həyatının bütün sahələrini Əsas Qanunumuza uyğunlaşdırmağa və ondan irəli gələn başlıcı tələbləri həyata keçirməyə yönəlmişdir. Bu gün ən mühüm vəzifə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi *"... konstitusiyayı daha dərinləndirən mənimsəmək və onun verdiyi təminatlardan bəhrələnməkdən ibarətdir. Hər bir şəxs konstitusiya qanunlarına dönmədən əməl etməli, ondan irəli gələn dövlət və cəmiyyət qarşısında vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməli, ölkəmizdə gedən demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində yaxından iştirak etməlidir"* [4].

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ilin payızında 44 gün davam edən II Qarabağ savaşında üç onillikdən bəri erməni təcavüzü altında qalan torpaqlarımızı azad etdi. 2023-cü il sentyabrın 19-da cəmi 23 saat 44 dəqiqə sürən lokal xarakterli antiterror əməliyyatı nəticəsində ölkə sərhədləri daxilində yerləşən işğalçı erməni ordusu tərkisilah edilərək qovuldu, Azərbaycan bütün ərazilərində dövlət suverenliyini təmin etdi.

Prezident İlham Əliyev 2025-ci il sentyabrın 14-də Qırmızı Bazar, Hadrut qəsəbələrinin və Sos kəndinin sakinləri ilə görüşündə bu vacib məsələni xüsusi vurğuladı: "Bütün Qarabağ artıq tam nəzarət altındadır və bildiyiniz kimi, bu ərazi iki il bundan əvvəl işğalçılardan azad edildi. Elə bu günlərdə - sentyabrın 19-20-də şanlı Ordumuz separatçılığa son qoydu. Onunla da separatçılığın kitabı bağlandı və Azərbaycan tam suverenliyini bərpa etdi" [5].

Ölkəsinin suverenliyi, müstəqilliyi, hüquqi dövlətin əsas göstəricilərindən biri olan konstitusiya quruculuğu ilə bağlı müntəxəbat fikirlərini dövlət başçısı Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2024-cü il tarixli Sərəncamında ifadə etmişdir: "Müstəqil və suveren dövlətə sahib olmaq, milli-mənəvi dəyərlərə, həmrəylik, humanizm, ədalət və qanunun aliliyi prinsiplərinə əsaslanan inkişaf etmiş cəmiyyət qurmaq yüzillər boyu Azərbaycan xalqının ən böyük arzusu olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində kənar müdaxilələrə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalqımız milli kimliyini, mübarizə ruhunu qoruyub saxlamış, öz ideallarına həmişə sadıq qalmış və XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası xalqımızın milli maraqlarını rəhbər tutaraq, yeni reallıqlar şəraitində müstəqil siyasətini daha cəsarətlə, prinsipliliklə davam etdirir, Konstitusiyanın tələblərinə və öz suveren hüquqlarına əsaslanaraq, qarşıda duran strateji hədəflərə doğru inamla irəliləyir" [6].

Doctor of Political Science, Ass. Prof Khalid Niyazov
Baku State University

THE STATECRAFT LESSONS OF HEYDAR ALIYEV

Summary

The article analyzes the historical role of national leader Heydar Aliyev in the formation and consolidation of modern Azerbaijani statehood from political, historical and philosophical perspectives. The author examines Heydar Aliyev's model of political leadership, the ideology of

Azerbaijanism as the conceptual foundation of national statehood, and the strategic decisions that shaped the development of an independent Azerbaijani state. Particular attention is paid to the restoration of political stability, the establishment of a constitutional and legal state, the adoption of the new Constitution, the development of the national oil strategy, and Azerbaijan's transformation into an influential geopolitical actor in the system of international relations. The article also considers the significance of Heydar Aliyev's political legacy for the further development of the Republic of Azerbaijan and the continuity of this strategic course in contemporary state policy. The study concludes that Heydar Aliyev's political heritage played a decisive role in strengthening national independence, consolidating national identity, and building modern democratic institutions in Azerbaijan.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani statehood, ideology of Azerbaijanism, national leadership, independent state building, constitutional development, oil strategy, political stability, modern Azerbaijan.

**Доктор политических наук, доцент Халид Ниязов
Бакинский Государственный Университет**

УРОКИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

В статье анализируется историческая роль общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании и укреплении современной азербайджанской государственности. Автор рассматривает особенности политического лидерства Гейдара Алиева, его управленческую модель и идеологию азербайджанства как основу национальной государственности. Особое внимание уделяется ключевым направлениям его государственной деятельности: восстановлению политической стабильности, формированию правового государства, принятию новой Конституции, разработке нефтяной стратегии и превращению Азербайджана в важный геополитический субъект международных отношений. В статье также рассматривается значение политического наследия Гейдара Алиева для дальнейшего развития независимого Азербайджана и преемственность его стратегического курса в современной государственной политике. Делается вывод о том, что политическое наследие Гейдара Алиева стало фундаментом устойчивого развития азербайджанского государства, укрепления национальной идентичности и формирования современных демократических институтов.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанская государственность, идеология азербайджанства, национальное лидерство, независимое государственное строительство, конституционное развитие, нефтяная стратегия, политическая стабильность, современный Азербайджан.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan nefti. <http://www.azerbaijan.az>.)
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni Əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. 29 dekabr 2000-ci il
https://az.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Respublikas%C4%B1n%C4%B1n_Prezidenti_Heyd%C9%99r_%C6%8Fliyevin_Yeni_%C6%8Fsr_v%C9%99_%C3%BC%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC_minillik_m%C3%BCnasib%C9%99til%C9%99_Az%C9%99rbaycan_xalq%C4%B1na_m%C3%BCraci%C9%99ti
3. Heydər Əliyev. Konstitusiya günü münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrik. "Azərbaycan" qəzeti, 12 noyabr 1996-cı il. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/290796.html>
4. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu (seçilmiş fikirlər. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1997. 136 s.
5. <https://president.az/az/articles/view/70078>
6. <https://president.az/az/articles/view/67775>

NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ INNOVASİYA FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Azərbaycanda neft-qaz sənayesi iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olub, davamlı innovasiya tələb edir. Bu məqalədə neft-qaz sahəsində innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətləri araşdırılır. Bu istiqamətdə əsas meyarlar kimi investisiya qoyuluşu, texnoloji tərəqqi, ekoloji dayanıqlılıq və iqtisadi səmərəlilik göstərilir. Eyni zamanda innovativ strategiyaların həyata keçirilməsi və onların təsirlərinin ölçülməsi məsələlərinə də baxılır.

Açar sözlər: *innovasiya, neft-qaz sənayesi, texnoloji inkişaf, iqtisadi səmərəlilik, ekoloji problemlər, rəqəmsal transformasiya.*

Giriş. Böyük dövlətçilik tarixinə, zəngin neft-qaz resurslarına, əlverişli geostrateji mövqeyə malik olan Azərbaycan XX əsrin 90-cı illərində tarixi dövlət müstəqilliyini bərpa edərək özünün müstəqil dövlət kimi strateji inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Strateji inkişaf istiqamətləri sırasında ən əsas yerləri ölkə iqtisadiyyatını azad bazar prinsipləri əsasında dinamik inkişaf etdirmək, qloballaşan dünya iqtisadiyyatına sürətli integrasiya olunması məsələləri tuturdu. Bu baxımdan hər bir ölkə üçün dünya iqtisadiyyatına sürətli və səmərəli integrasiya iqtisadi sistemdə yeni keyfiyyət dəyişikliklərini zərurətə çevirir. Eyni zamanda demokratik və insani dəyərlərə söykənən bəşəriyyət iqtisadiyyatda, o cümlədən müxtəlif sənaye sahələrində dünya bazarına integrasiyanı şərtləndirən amillərin formalaşmasını qarşıya qoyur. Müstəqilliyin bərpasının ilk vaxtlarında iqtisadiyyata müxtəlif mənbələrdən investisiyaların cəlb olunması, ölkənin malik olduğu neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadəsi məsələləri diqqət mərkəzində dururdu. Dövlətin yürütdüyü düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində 1994-cü ildə dünyanın aparıcı şirkətləri ilə neft müqavilələrinin bağlanması və onun uğurla həyata keçirilməsi cəmiyyətin bütün sahələrinin inkişafına təkan verərək iqtisadi islahatların yüksək səviyyədə aparılmasına hərtərəfli imkanlar yaratdı. “Əsrin müqaviləsi”nin gerçəkləşməsi ilə respublikamızda davamlı iqtisadi inkişafın əsası qoyuldu, xarici investisiyaların neft-qaz sənayesinə cəlb edilməsi üçün münbit zəmin formalaşdı, müasir infrastrukturun yaradılmasına və yeni texnologiyaların neft-qaz sənayesinə tətbiq edilməsinə səbəb oldu.

Əsas hissə. Məlum olduğu kimi, neft-qaz sənayesi dünyanın enerji balansında mühüm rol oynayır. Qeyd olunan sahə Azərbaycanın sənaye strukturunda ən böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, neft-qaz sənayesində 2023-cü ildə istehsalın ümumi dəyəri 44 919,8 milyon manat olmaqla, sənayenin ümumi strukturunda 67,4% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Sahənin əsas məhsulu olan əmtəəlik xam neft hasilatı 30,1 milyon ton, əmtəəlik təbii qaz hasilatı isə 36,4 milyard kub metr təşkil etmişdir. Əmtəəlik neft hasilatı əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,6 faiz azalmış, əmtəəlik qaz hasilatı isə 4,2 faiz artmışdır [1].

Müasir dövrdə neft-qaz sənaye sahəsi texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə hasilatın səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, ekoloji fəsadları minimuma endirməyi hədəfləyir. Eyni zamanda, qlobal enerji bazarındakı dəyişikliklər yeni texnologiyalara və innovativ yanaşmalara ehtiyacı artırır. Məlum olduğu kimi, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliyi onun ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə də sənaye sahəsinin innovasiya və modernləşmə imkanları ilə qiymətləndirilir. Belə ki, hazırda ölkədə məhz iqtisadiyyatın sənaye sektoru dövlət büdcəsinin əsas formalaşdırıcı mənbəyi olmaqla bərabər, həm də ölkə üzrə zəruri istehlak məhsulları istehsalçısıdır və əhəmiyyətli investisiya portfelini üzərində cəmləşdirir. Statistik məlumatlara görə 2023-cü ildə sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 74,8% mədənçıxarma sənayesi, 10,9% emal sənayesi, 11,9% elektrik enerjisi sənayesi və 2,4% su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesinə yönəldilmişdir [1]. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, respublika iqtisadiyyatında neft-qaz sənayesi önəmli mövqeyə malikdir və sahənin daha səmərəli, müasir standartlar və tələblər çərçivəsində inkişaf etdirmək

Üçün çoxşaxəli innovativ fəaliyyət həyata keçirilməlidir. İnnovasiya göstəriciləri, əmək məhsuldarlığının inkişafı və əhalinin gəlirləri sənayenin inkişaf səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar maliyyə potensialının güclənməsinə, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası və modernizasiyasına geniş imkanlar yaradır. Bu baxımdan, fikrimizcə, neft-qaz sənayesində aşağıdakı istiqamətlərdə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sahənin inkişafı, hasilatın artırılması, istehsalın səmərəliliyi, ekoloji problemlərin müasir tələblər səviyyəsində həlli istiqamətində önəmli olardı. Bunlardan bir neçə fəaliyyət istiqamətlərini təhlil edərək qiymətləndirək.

Texnoloji innovasiyalar sahədə yeni qazma texnologiyaları, şist qazı hasilatı, çirkənməni azaldan texnologiyalar və dərin dəniz qazma sistemlərinin tətbiqi başa düşülür. Texnoloji innovasiyanın əsas istiqamətlərinə aiddir: yeni qazma texnologiyaları, şist qazı hasilatı, dərin dəniz qazma sistemləri, süni intellekt və rəqəmsal ikili texnologiyaları aiddir. Qeyd edək ki, neft-qaz sənayesində süni intellekt və rəqəmsal ikili texnologiyalar olaraq quyuların real vaxt rejimində izlənməsi, avtomatik nasos sistemlərinin tətbiqindən geniş istifadə edilir. Azərbaycanda innovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər (proses və məhsul innovasiyaları üzrə) 2021-ci ildə 5,8 milyon manat olmuşdursa, 2023-cü ildə bu göstərici 2 dəfədən çox ataraq 11,7 milyon manat olmuşdur [2]. Statistik məlumatlara görə, sənayedə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş innovasiya məhsulunun həcmi bütün sənaye üzrə 2023-cü ildə 62,4 milyon manat olmuşdur ki, burada 100%-i emal sənayesinin payına düşür. Aparılan təhlillərdən göründüyü kimi Azərbaycanda "təhsil-elm-istehsal"ın integrasiyası zəif inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən, ölkənin innovasiya ilə bağlı göstəriciləri çox aşağı səviyyədədir. Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti, bazara yeni məhsullar təqdim etməsi, istehlakçıların gələcək zövqlərinin formalaşdırılmasında iştirakı rəqəbat mübarizəsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olur. Elmi-texniki tərəqqi texnika və texnologiyaların təkmilləşdirilməsini, istehsalın idarə edilməsinin və təşkilinin yaxşılaşdırılmasını, xammal və materialların keyfiyyətinin yüksəldilməsini, yeni material və enerji növlərinin yaradılmasını özündə birləşdirməklə, ölkədə sənayenin rəqəbat üstünlüklərinin formalaşmasının əsas mənbəyidir.

Ekoloji innovasiyalar istiqamətində karbon qazı emissiyasını azaldan sistemlər, tullantı suların emalı, alternativ enerji mənbələrinin integrasiyası məsələlərin həlli istiqamətində işlər öz əksini tapır. Son illər Azərbaycanda ekoloji innovasiyalar istiqamətində bir sıra mühüm işlər həyata keçirilir. Bu sahədə görülən işlər əsasən ətraf mühitin qorunması, davamlı inkişaf və təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsinə yönəldilmişdir. Azərbaycan, xüsusən Günəş və Külək enerjisi sahəsində bir sıra layihələr həyata keçirir. Dövlət bu sahədə sərmayə yatırımları və təşviqedicilik tədbirlər vasitəsilə ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinin inkişafına dəstək verir.

2020-ci ildən etibarən bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni artırmaq üçün müxtəlif layihələr reallaşdırılır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədinin 5-ci bəndində ("Təmiz ətraf mühit" və "Yaşıl artım ölkəsi") iqlim dəyişikliyi və onunla mübarizə istiqamətində, eləcə də ölkəmizdə yaşıl enerji məkanı prinsiplərinə əsaslanan bərpa olunan enerjiden iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi məsələləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə prioritetlərə uyğun olaraq, cari və gələcək dövrdə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə, "yaşıl" texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsinə daha çox diqqət ayrılmaqdadır. Respublikada 2023-cü il ərzində elektrik enerjisinin istehsalı 29,3 milyard kVt·st təşkil edib. Bərpa olunan enerji mənbələri hesabına istehsal olunmuş elektrik enerjisi ümumi istehsalın təqribən 7 %-ni təşkil edib [3].

Ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sektorunda geoloji kəşfiyyat, qazma, hasilat, emal, eləcə də istehsal edilmiş neft-qaz sənayesi məhsullarının istehlakçılara çatdırılmasında yaranan ekoloji problemlər bu sektorun dayanıqlı inkişafına təsir edən amillərdən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, qloballaşan dünya iqtisadiyyatında neft-qaz sənayesi məhsullarının istehlakına tələbin artması neft-qaz istehsalının artmasını şərtləndirərək neft-qaz emalı zamanı yaranan radon qazının həcmində artmasına geniş şərait yaratmışdır. 2019-cu ildə global qaz istehlakı 2018-ci ilə müqayisədə daha aşağı artım tempində olsa da (+2,6 %), bu artım sonrakı illərdə davam edərək +5,1% olmuşdur. Neft-qaz emalı zamanı yaranan CO₂ emissiyaları dünya miqyasında artan dinamika ilə inkişaf edir. Çinin CO₂ emissiyaları 2021-ci ildə artan enerji tələbi (+10%) bütün zamanlarda ən yüksək səviyyədə olmuşdur (+6,3%, 10,4 Gt CO₂). 2021-ci ildə kömürlə işləyən elektrik stansiyaları Çin iqtisadiyyatında kömürün qazla əvəzlənməsi siyasətinin yumşalması

səbəbindən qaz istehlakındakı artım iki dəfə azalmışdır (+8.6%). Çin tələb artımına görə dünyada ikinci sırada (+8.6%) olmaqla, global artımın 24%-ni təşkil edir [4].

Qeyd edək ki, 2015-ci il ildə Tərəflərin 21-ci Konfransında qəbul edilmiş Paris Sazişinə əsasən, Azərbaycan Respublikası nəzərdə tutulan milli səviyyədə müəyyən edilmiş töhfələrini Konvensiya Katibliyinə təqdim etmişdir. Azərbaycan tərəfindən global iqlim dəyişmələrinə təsirlərin yumşaldılması təşəbbüslərinə töhfə olaraq baza ili ilə (1990) müqayisədə 2030-cu ilədək istixana effekti yaradan qaz emissiyalarının 35% azalma səviyyəsində saxlanılması hədəf kimi götürülmüşdür. Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitalla yönəldilmiş vəsait 2022-ci ildə 160,5 milyon manat təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2023-cü ildə 3,7 dəfə artaraq 595,0 milyon manat təşkil etmişdir [5]. Aparılan təhlillər bir daha göstərir ki, ölkəmizdə təbii resurslardan asılılığın azaldılması, karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı zamanı daha yüksək texnologiyaların tətbiq edilməsi və hasilat zamanı ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün təşkilatı-hüquqi və iqtisadi tədbirlər davamlı olaraq həyata keçirilir.

Neft-qaz sənayesində innovasiya strategiyalarının həyata keçirilməsi innovativ strategiyaların tətbiqi üçün dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı vacibdir. Dövlət tənzimləmələri və vergi güzəştləri innovativ layihələrin reallaşmasını stimullaşdırır. Bundan əlavə, startaplar və texnoloji mərkəzlər vasitəsilə yeni həllərin sınaqdan keçirilməsi və tətbiqi mümkündür. Azərbaycanda neft-qaz sənayesinə yatırılan investisiyalar son illərdə müəyyən qədər azalmışdır. Belə ki, 2024-cü ildə ölkədə neft-qaz sektoruna 5738,7 milyon manat həcmində vəsait yönəldilmişdir ki, bu da 2023-cü ilə müqayisədə 8,4% azdır.

Son illərdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyətinə yönəldilən maliyyə vəsaitinin azalmasına baxmayaraq məhsul istehsalının həcmində geriləmə çox az müşahidə olunur. Belə ki, 2023-cü ildə ölkədə 30,2 milyon ton neft (kondensatla birlikdə) hasil edilib. Bunun 17,8 milyon tonu "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) yatağının, 4,3 milyon tonu (kondensat) "Şahdəniz" yatağının payına düşüb. SOCAR üzrə neft hasilatı 7,8 milyon ton təşkil edib. İxracə nəql olunan neftin həcmi 25,2 milyon ton olub. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2024-cü ildə neft hasilatı 29,1 milyon ton təşkil edib. SOCAR üzrə hasilat 7,5 milyon ton olub.

Statistik məlumatlara görə, ölkəmizdə təbii qaz hasilatında son iki ildə atım müşahidə edilmişdir. Belə ki, ölkədə 2023-cü ildə 48,3 milyon kubmetr, 2024-cü ildə isə qaz hasilatı 50,3 milyard kubmetr olub. Bu göstəricilər Azərbaycanın neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyətinin inkişafını və sektorun dinamikasını əks etdirir.

Neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini neft və qaz hasilatı infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, nəqliyyat və boru kəməri infrastrukturunun genişləndirilməsi və modernizasiyası məsələləri təşkil edir. Azərbaycanın artan maliyyə imkanları hesabına regionun inkişafında mühüm yer tutan beynəlxalq əhəmiyyətli strateji infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi prosesi uzun müddətdir uğurla davam etdirilir. Bu layihələrdən biri kimi, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istismara verilməsini göstərmək olar ki, bu gün bu infrastruktur layihəsi regionun inkişafına əhəmiyyətli təsir edir. Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına həyata keçirilən bu layihə Azərbaycanın regionda siyasi nüfuzunun güclənməsinə təkan verməklə, ölkəyə böyük mənfəət gətirəcək, respublikamızın Avropaya inteqrasiyasına və Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikaları arasında mövcud olan siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişafına daha münbit şərait yaradacaqdır. "Dəmir İpək yolu" adlanan Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu regional əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, Asiya ilə Avropanı da birləşdirən bir nəqliyyat dəhlizinə çevrilir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən üç layihə - Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və Bakı-Tbilisi-Qars layihələri region dövlətlərinin çoxşaxəli münasibətlərini inkişaf etdirməklə bərabər, bu dövlətlərdə sabitliyin qorunmasında və iqtisadi inkişafın daha sürətlə getməsində mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Eyni zamanda Azərbaycanın iri beynəlxalq layihələrdə iştirakı, Böyük İpək Yolunun bərpası, TRASEKA-nəqliyyat dəhlizlərinin reallaşması və yaxın perspektiv Trans-Anadolu (TANAP) və Trans-Adriatik (TAP) boru kəmərlərinin çəkilişi layihəsində iştirakı da davamlı iqtisadi inkişafımızın və neft-qaz sənayesində səmərəli innovasiya fəaliyyətinin nəticəsidir.

Nəticə. Neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sənayenin davamlı və dayanıqlı inkişafı üçün vacibdir. Qiymətləndirmə göstəriciləri vasitəsilə sektorun innovativ addımları dəqiq analiz edilə və uzunmüddətli strategiyalar formalaşdırıla bilər. Fikrimizcə, sahəyə dövlət dəstəyi, texnologiyaların sürətli inteqrasiyası və ekoloji standartlara riayət olunması, süni

intellekt və Big Data texnologiyalarının hasilat və emal proseslərində tətbiqi neft-qaz sənayesinin gələcək inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə, Azərbaycanın neft-qaz sektorunda həyata keçirilən böyük və innovativ layihələr ölkənin enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, regional və qlobal enerji bazarında strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirir.

Neft-qaz sektorunda innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq və səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin məqsədəuyğunluğunun da nəzərdən keçirilməsini təklif edirik:

- yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul növlərinin yaradılması ilə bağlı aparılan elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin vergidən azad edilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin reallaşdırılması məqsədilə istifadə edilən əsas vəsaitlərin amortizasiya normalarına xüsusi (güzəştli) əmsalların tətbiqi;
- vergi qoyma sistemində innovasiya üzrə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə, patentləşdirmə xərclərinə məhdudiyyətin aradan qaldırılması və s.

PhD in economics, associate professor Mushfig Ramazanov
The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

EVALUATION OF INNOVATION ACTIVITY IN THE OIL AND GAS INDUSTRY

Summary

The oil and gas industry in Azerbaijan is one of the main sectors of the economy and requires continuous innovation. This article examines the directions of evaluating innovation activity in the oil and gas sector. The main criteria in this direction are investment, technological progress, environmental sustainability and economic efficiency. At the same time, the issues of implementing innovative strategies and measuring their impact are also considered.

Keywords: *innovation, oil and gas industry, technological development, economic efficiency, environmental problems, digital transformation.*

к.э.н., доцент Мушфиг Рамазанов
Академия СГБ имени Гейдара Алиева

ОЦЕНКА ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ

Резюме

Нефтегазовая отрасль Азербайджана является одним из основных секторов экономики и требует постоянных инноваций. В данной статье рассматриваются направления оценки инновационной активности в нефтегазовом секторе. В этом направлении в качестве основных критериев указаны инвестиции, технологический прогресс, экологическая устойчивость и экономическая эффективность. Одновременно рассматриваются вопросы реализации инновационных стратегий и измерения их эффективности.

Ключевые слова: *инновации, нефтегазовая отрасль, технологическое развитие, экономическая эффективность, экологические проблемы, цифровая трансформация.*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://economy.gov.az/storage/files/files/6287/qGBwjvM7XWstYF9PdAnyzDCFxBfmBEKxhpXuMnvp.pdf>
2. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
3. <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade>
4. M.Məmmədov Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafında ekoloji problemlər "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnal 1(6) -2023. səh.15-11
www.stat.gov.az/source/environment

SÜNİ İNTELLEKTİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA TƏTBİQİ: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ, ƏMƏK BAZARI VƏ MƏHSULDARLIĞIN ARTIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Süni intellekt 1940–1950-ci illərdə ilk elektron kompüterlərin yaranmasından başlayaraq böyük məlumat və yaradıcı süni intellekt mərhələsinədək inkişaf etmiş, bu gün isə proqnoz xərclərini azaldan, qərarverməni optimallaşdıran, istehsal funksiyasında texnologiya amilini gücləndirən və insan əməyini tamamlayaraq məhsuldarlığı artıran əsas iqtisadi transformasiya vasitəsinə çevrilmişdir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, ABŞ və Çin kimi ölkələrdə süni intellekt texnologiyalarının inkişafı istiqamətində uğur güclü infrastruktur, investisiya və insan kapitalına əsaslanır, süni intellekt üzrə mütəxəssis və doktorant hazırlığının artımı ekosistemin dayanıqlığını təmin edir, Azərbaycanda 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyasının qəbul edilməsi, superkompüter və bulud infrastrukturu təşəbbüsləri, beynəlxalq tərəfdaşlıqlar və xaricdə təhsil proqramları ölkənin rəqəmsal və innovasiya potensialının gücləndirilməsinə, süni intellekt texnologiyalarının iqtisadi artıma töhfəsinin artırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *Süni intellekt, yaradıcı süni intellekt, böyük məlumat, proqnoz xərclərinin azaldılması, məhsuldarlığı artımı, iqtisadi transformasiya, insan kapitalı*

Giriş. 2026-cı il fevralın 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəfçisi ilə keçirilmiş “Azərbaycanın yeni rəqəmsal arxitekturası” adlı vahid fəaliyyət planına həsr olunmuş müşavirədə rəqəmsal transformasiya və süni intellektin milli iqtisadi inkişafda rolu geniş müzakirə edilmiş, bu sahədə əlavə fəaliyyət planlarının hazırlanması ilə bağlı müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Qeyd olunan tapşırıqların icrası ölkədə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinə və innovasiya mühitinin gücləndirilməsinə mühüm təkan verəcəkdir.

Süni intellektin yaranma tarixindən. 1990–2000-ci illərdə internetin kütləvi yayılması şəbəkə texnologiyalarının sürətli inkişafına təkan verdi, global informasiya mübadiləsi, elektron poçt, veb-saytlar və elektron ticarət geniş istifadə olunmağa başladı. 2000–2010-cu illərdə yüksək hesablama gücü, mobil qurğular və bulud infrastrukturu süni intellekt və avtomatlaşdırma üçün əsas platformaya çevrildi. Məlumatların saxlanması və emalı daha əlçatan və miqyaslına bilən oldu. 2010–2020-ci illərdə böyük məlumat (Big Data) və maşın öyrənməsi texnologiyaları süni intellekt tətbiqlərinin inkişafını sürətləndirdi. Analitika, proqnozlaşdırma və avtomatlaşdırılmış qərarvermə sistemləri geniş yayıldı. 2020-ci ildən etibarən isə yaradıcı süni intellekt, robototexnika və inteqrasiya olunmuş rəqəmsal sistemlər gündəlik həyatın və iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı dünya iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklərə səbəb olmaqdadır. Əvvəllər yalnız texnoloji yenilik kimi qəbul edilən süni intellekt bu gün artıq məhsuldarlıq, əmək bazarı, gəlir bölgüsü və iqtisadi artım kimi fundamental iqtisadi proseslərə birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilməkdədir. Xüsusilə qərarvermə proseslərinin avtomatlaşdırılması və proqnoz xərclərinin azalması iqtisadi münasibətlərin mahiyyətini dəyişməkdədir.

Süni intellektin məhsuldarlığa təsiri. İnkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün süni intellektin iqtisadi təsirlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsallaşma prosesinin dərinləşməsi, dövlət xidmətlərinin modernləşdirilməsi və əmək bazarında bacarıq tələblərinin dəyişməsi süni intellektin milli iqtisadiyyata uyğun şəkildə tətbiqini zəruri edir. Bu kontekstdə əsas sual süni intellektin mövcud iqtisadi strukturları necə dəyişdirəcəyi deyil, bu dəyişikliklərin necə idarə olunmasıdır.

Süni intellekt Proqnoz Nəzəriyyəsi (Prediction Theory) baxımından əsasən proqnoz xərclərini azaldan bir texnologiya kimi çıxış edir. Daha ucuz və dəqiq proqnozlar qərarvermə

proseslərini optimallaşdırır, səhvləri azaldır və resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasına imkan yaradır ki, nəticədə bu da işçi məhsuldarlığının artmasına səbəb olur [1, səh 6]. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda süni intellektin təsirləri yalnız texniki deyil, həm də iqtisadi nəzəriyyə prizmasından araşdırılır. Agrawal, Gans və Goldfarbın (2018) yanaşmasına görə, süni intellekt ilk növbədə proqnoz xərclərini azaldan iqtisadi əsas kimi çıxış edir və bu dəyişiklik qərarvermə mexanizmlərində, biznes modellərində və əmək bölgüsündə yeni strukturlar formalaşdırır. Bu baxımdan, süni intellekt sadəcə texnoloji yenilik deyil, həm də iqtisadi transformasiya vasitəsidir.

İstehsal funksiyası (Production Function Approach) yanaşmasına görə, Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) kapital, işçi qüvvəsi və texnologiya komponentlərindən ibarətdir. Süni intellekt texnologiya komponentini optimallaşdıraraq eyni işçi qüvvəsi ilə daha çox məhsul istehsal olunmasına və resursların daha effektiv istifadəsinə şərait yaradır [2, səh. 31].

Tamamlayıcı işçi nəzəriyyəsi (Task Complementarity Theory) göstərir ki, süni intellekt bütün işləri əvəz etmir, əksinə insan bacarıqlarını tamamlayır. Rutin və təkrarlanan işlər avtomatlaşdırıldıqca insanlar daha strateji və yaradıcı fəaliyyətlərə fokuslana bilir ki, bu da əmək məhsuldarlığını artırır və ümumi səmərəliliyi yüksəldir [3].

Makroiqtisadi baxış (Aggregate Productivity) göstərir ki, süni intellekt firmaların və sektorların məhsuldarlığını artırıdıkca ÜDM-in artım tempinə müsbət təsir göstərir. Böyük məlumat, avtomatlaşdırma və qərarvermə dəstəyi iqtisadi sistemin ümumi səmərəliliyini yüksəldir və uzunmüddətli iqtisadi artımı dəstəkləyir [4, səh. 4].

Süni intellektin ÜDM artımına təsiri. Süni intellekt iqtisadiyyatda məhsuldarlığı artırmaqla ÜDM-in artım sürətinə birbaşa təsir göstərir. Bu, əsasən üç mexanizm vasitəsilə baş verir. Birincisi, süni intellekt avtomatlaşdırma texnologiyaları və qərarvermə dəstəyi ilə istehsal proseslərini optimallaşdırır, nəticədə eyni resurslardan istifadə etməklə daha çox məhsul və xidmət istehsal etmək mümkündür. İkincisi, süni intellekt yeni biznes modellərinin, innovativ xidmət sahələrinin və məhsul variantlarının yaranmasını təşviq edir ki, bu da iqtisadi fəallığı və bazar rəqabətini gücləndirir. Üçüncüsü, firmaların səmərəliliyi yüksəldikcə və texnoloji yeniliklər bazarda tətbiq olunduqca, iqtisadi sistemin ümumi məhsuldarlığı və ÜDM-in artım tempi sürətlənir [2, səh. 11]. Beləliklə, süni intellekt həm qısa, həm də uzunmüddətli dövrdə ÜDM-in artımına əhəmiyyətli töhfə verir, burada eyni zamanda həm istehsalın həcmi, həm innovasiya, həm də bazarın effektivliyi artır.

Süni intellektin iqtisadiyyatda tətbiqi. Süni intellekt texnologiyalarının real iqtisadi və institusional mühitdə effektiv tətbiqi yalnız proqram təminatının mövcudluğu ilə məhdudlaşmır, bu proses kompleks texniki, institusional və insan resursları bazasının formalaşdırılmasını tələb edir. Başqa sözlə, süni intellektin uğurlu integrasiyası üçün çoxşaxəli və koordinasiyalı yanaşma zəruridir. Süni intellektin uğurlu tətbiqi üçün ilkin olaraq yüksək hesablama gücünə malik infrastruktur, o cümlədən yüksək sürətli serverlər və Qrafik Prosessor Bloku (GPU)-lar təmin edilməlidir. Eyni zamanda, keyfiyyətli və böyük həcmli məlumatların toplanması və onların düzgün şəkildə emal edilməsi zəruridir. Süni intellekt texnologiyasının effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün uyğun alqoritmlər və proqram təminatı tələb olunur. Burada həmçinin bu sistemləri tətbiq edə biləcək ixtisaslı mütəxəssislərin mövcudluğu vacibdir. Bundan əlavə, hüquqi və etik çərçivələrin təmin edilməsi, məlumat təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması süni intellekt tətbiqlərinin uğurunu təmin edən əsas amillərdəndir. Beləliklə, texnologiya, məlumat, insan kapitalı və tənzimləyici mühit birlikdə süni intellektin effektiv və səmərəli istifadəsini təmin edir.

Beynəlxalq nüfuzlu McKinsey & Company məsləhətçi şirkəti tərəfindən hazırlanan hesabat əsasən yüksək texnologiya sənaye sahəsi yaradıcı süni intellektdən ən böyük faydanı əldə edəcəyi proqnozlaşdırılan sektordur. Bu sahədə gəlirinin 4.8%-dən 9.3%-ə qədər artacağı gözlənilir, bu da 240-460 milyard ABŞ dollar əlavə gəlir deməkdir. Bankçılıq, farmakologiya, tibbi məhsullar və təhsil sahələri də yaradıcı süni intellektin təsirindən faydalanacaq digər sahələrdir. Məsələn, bankçılıq sahəsində gəlir artımının 2.6%-dən 4.5%-ə qədər, təhsil sahəsində isə 2.0%-dən 4.0%-ə qədər olacağı proqnozlaşdırılır. Bu sektorlarda əlavə gəlir 60 - 230 milyard ABŞ dolları arasında olacaq. Telekommunikasiya, səhiyyə, sığorta və media və əyləncə kimi digər sahələrdə də yaradıcı süni intellektin təsiri nəzərə çarpacaq, amma bu təsir daha az dərəcədədir ki, bu sahələrdə gəlir artımı ümumilikdə 1%-dən 3%-ə qədər dəyişir. İstehlak malları və elektronika və yarımkeçiricilər sahələrində süni intellektin təsiri daha az, 1.3%-dən 2.3%-ə qədər dəyişir [5, səh. 279].

Top of Form

Beynəlxalq təcrübə. Süni intellekt sahəsində inkişaf ölkələrin bu sahədə tətbiq etdikləri integrasiya olunmuş milli strategiyalarından asılıdır və bu strategiyalar qanuni çərçivənin mövcudluğunu, inkişaf etmiş rəqəmsal infrastrukturun təmin edilməsini, yüksək ixtisaslı insan kapitalının formalaşdırılmasını və davamlı investisiyaların təmin edilməsini tələb edir. Süni intellekt sahəsində uğur qazanmış aparıcı dövlətlər müxtəlif inkişaf trayektoriyalarından keçib və fərqli idarəetmə modellərinə malikdirlər. Bu sahədə qlobal liderlik əsasən Amerika Birləşmiş Ştatları və Çin-ə məxsusdur ki, onların inkişaf yanaşmaları struktur və idarəetmə baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, ABŞ-da süni intellektin inkişafı əsasən özəl sektorun təşəbbüskarlığı, güclü startup investisiya bazarları və aparıcı universitetlərin yüksək tədqiqat potensialı əsasında formalaşır. Massachusetts Institute of Technology, Stanford University və Carnegie Mellon University kimi ali təhsil müəssisələri fundamental və tətbiqi süni intellekt tədqiqatlarının əsas mərkəzləridir. Özəl sektorun dominant rolu və yüksək riskli innovasiyalara açıq mühit, güclü startup ekosistemi və vençur kapitalı, qlobal yarımkeçirici və hesablama infrastrukturunun üstünlüyü, müdafiə və kommersiya sektorları arasında texnologiya transferləri ABŞ-ın süni intellekt ekosisteminin əsas xüsusiyyətləridir. Bu ekosistem ABŞ-a yaradıcı süni İntellekt, bulud texnologiyaları və yüksək performanslı hesablama sahələrində sürətli irəliləyiş imkanı verir.

Çin isə mərkəzləşdirilmiş və dövlət tərəfindən koordinasiya olunan inkişaf modelinə üstünlük verir. Milli səviyyədə qəbul edilmiş uzunmüddətli süni intellekt strategiyaları çərçivəsində dövlət həm maliyyələşmə, həm infrastruktur quruculuğu, həm də normativ tənzimləmə prosesində aparıcı rol oynayır. Çinin əsas üstünlükləri sırasında geniş əhali bazası və böyük verilənlər resursu, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən iri miqyaslı hesablama mərkəzləri, sürətli sənaye tətbiqi və texnologiyanın real sektora integrasiyası, strateji sahələrdə sistemli tətbiq kimi yanaşmaları qeyd etmək olar. ABŞ daha çox açıq innovasiya və bazar mexanizmlərinə əsaslanan çevik model tətbiq etdiyi halda, Çin dövlət yönümlü və strateji koordinasiyaya əsaslanan sistem qurmuşdur. ABŞ və Çin fərqli yollarla eyni məqsədə — qlobal texnoloji üstünlüyə — doğru irəliləyirlər.

Hər iki ölkə süni intellekt sahəsində yüksək ixtisaslı insan kapitalına, qlobal səviyyədə rəqabətə davamlı tədqiqat institutlarına, güclü hesablama infrastrukturuna, böyük investisiya axınına malikdir. Nəticə etibarilə, süni intellekt sahəsində liderlik yalnız texnoloji üstünlük deyil, həm də effektiv idarəetmə modeli, insan kapitalının davamlı inkişafı, hüquqi tənzimləmə və maliyyə resurslarının düzgün istiqamətləndirilməsi ilə müəyyən olunur. Süni intellektin inkişafı yalnız texnoloji deyil, strateji və struktur məsələsidir. Tənzimləmə, infrastruktur, təhsil, güzəştlər və işçi qüvvəsi strategiyasını uyğunlaşdıran ölkələr dayanıqlı AI ekosistemi qurur. Qlobal rəqabət artıq "Süni intellekti kim kəşf edir" yox, "kimi ən yaxşı ekosistemi qurur" sualına yönəlmişdir. Süni intellekt sahəsində üstünlük yalnız texnoloji güclə deyil, həm də normativ uyğunlaşma, insan kapitalı istehsalı və institusional təşviq mexanizmlərinin sinxron inkişafı ilə təmin olunur.

Süni intellektin inkişafında insan kapitalının rolu. Süni intellektin inkişafında ixtisaslaşmış insan kapitalı həlledici rol oynayır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda texnoloji tərəqqinin davamlılığı ilə ali təhsil sistemi, tədqiqat infrastrukturunu və yüksək ixtisaslı kadr bazası arasında birbaşa əlaqə olduğu vurğulanır. Ali təhsilin və elmi-tədqiqat institutlarının inkişaf səviyyəsinə görə ölkələr süni intellekt sahəsində fərqli insan resursu potensialına malikdirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə geniş və ya sürətlə formalaşan süni intellekt üzrə mütəxəssis bazası əsasən universitetlər və tədqiqat mərkəzləri, dövlət strategiyaları, innovasiya fondları, özəl sektor investisiyaları və beynəlxalq istedadların cəlbı mexanizmləri vasitəsilə təmin olunur [7].

Beynəlxalq hesabatlarla əsasən, ABŞ dünyada ən böyük süni intellekt üzrə 500,000-dən çox mütəxəssis bazasına malikdir, Çin ikinci ən böyük 300,000-dən çox mütəxəssis bazaya sahibdir, Hindistan üçüncü yerdədir və 200,000-dən çox mütəxəssisi var, Böyük Britaniya və Kanadada 100,000-dən çox mütəxəssis fəaliyyət göstərir. [8] Bu göstəricilər ölkələrin rəqəmsal iqtisadiyyatdakı mövqeyini və süni intellekt ekosisteminin yetkinlik səviyyəsini əks etdirir.

Təhlil göstərir ki, süni intellekt insan kapitalının formalaşması üç əsas mexanizmə əsaslanır: (1) keyfiyyətli STEM və doktorantura təhsili, (2) dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqat infrastrukturunu və innovasiya siyasəti, (3) qlobal istedadların cəlbı üçün açıq və rəqabətli əmək bazarı mühiti [9]. Beləliklə, süni intellekt sahəsində liderlik yalnız texnoloji investisiyalarla deyil, həm də insan kapitalının sistemli və davamlı inkişafı ilə müəyyən olunur.

Süni intellekt sahəsində insan resursu sistemli və çoxpilləli mexanizmlər vasitəsilə formalaşdırılır. ABŞ və Çin kimi lider ölkələrdə bu proses məktəb təhsilindən başlayaraq universitetlər,

tədqiqat mərkəzləri və sənaye əməkdaşlığına qədər davam edir, dövlət qrantları doktorantura proqramlarını dəstəkləyir, özəl sektor isə təcrübə və yüksək maaşlı iş imkanları yaradır. Kanada və Böyük Britaniya güclü akademik mühitlə istedadları saxlayır, BƏƏ xüsusi viza və təqaüd proqramları ilə xarici mütəxəssisləri cəlb edir. Hindistan geniş mühəndis bazasına, Sinqapur və Cənubi Koreya isə dövlət–sənaye tərəfdaşlığına əsaslanır. Ümumilikdə, insan kapitalı üç əsas amil üzərində qurulur: keyfiyyətli STEM təhsili, güclü tədqiqat infrastrukturunu və rəqabətli istedad mühiti.

Süni intellekt üzrə magistr və ya doktorantura dərəcəsi çox önəmlidir, çünki bu sahədə maşın öyrənməsi, təbii dilin emalı, kompüter görməsi və robototexnika kimi mürəkkəb texnologiyaların real tətbiqlərini inkişaf etdirmək üçün dərin texniki biliklər və kritik düşüncə tərzini tələb edilir. Magistr proqramı tələbələri sənayedə süni intellekt həlləri yaratmağa və tətbiq etməyə hazırladır, doktorantura isə yeni alqoritmlər və modellər üzərində tədqiqat apararaq sahənin inkişafına töhfə verir. Kompüter elmləri, süni intellekt və əlaqəli STEM sahələrində doktorantura (PhD) kadrlarının hazırlanması dünyada sürətlə artım nümayiş etdirir. Beynəlxalq analitik hesabatlara görə, ABŞ və Kanada universitetlərində Kompüter elmləri üzrə doktorantura məzunlarının sayında əhəmiyyətli artım müşahidə olunub ki, 2022-ci ildə bu sahə üzrə doktorant məzunlarının sayı 2105-ə çataraq 2010-cu ildən etibarən ən yüksək göstərici olub. 2022-ci ilə qədər doktorant məzunların 70,7%-lik böyük hissəsi sənayeyə, 20,0%-i isə akademik sahəyə qoşulub. Avropaya nəzər yetirdikdə, 2022-ci ildə informatika, kompüter elmləri, kompüter mühəndisliyi və IT sahələrində ən çox doktorantura məzunu Böyük Britaniya (1060) və Almaniya (910) olmuşdur. Son onillikdə Türkiyə yeni CS, CE və informatika üzrə doktorant məzunlarının sayında ən böyük artımı yaşamışdır. 2022-ci ildə Avropada ölkələr üzrə yeni informatika, kompüter elmləri, kompüter mühəndisliyi və informasiya texnologiyaları sahəsində doktorant məzunlarının sayı Böyük Britaniya 1060, Almaniya 910, İtaliya 581, İspaniya 479, Türkiyə 298, Çex Respublikası 150, Niderland 120, İsveçrə 116, Finlandiya 114, Avstriya 96, Portuqaliya 72, İrlandiya 65, Rumıniya 47, Estoniya 26 və Bolqarıstan 24 nəfər təşkil edib [7, səh 333-349].

Qeyd edilən sahələr üzrə mütəxəssis hazırlığında dünyada liderlik təbii ki Çinə və ABŞ-a məxsusdur. 2025-ci ildə ABŞ-da STEM sahələrində doktorant məzunlarının sayı proqnoza görə 49538 nəfər, Çində isə 61326 nəfər olmuşdur. [6] Bu tendensiya dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqat proqramları, geniş universitet şəbəkəsi və milli süni intellekt strategiyaları ilə əlaqələndirilir [7, səh 3]. Beləliklə, doktorantura səviyyəsində insan kapitalının sürətli artımı Çinin süni intellekt ekosisteminin struktur güclənməsinin əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Süni intellektin Azərbaycanda inkişafı. Azərbaycan Respublikasında süni intellektin inkişafı istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər və strateji sənədlər qəbul edilərək icra olunmaqdadır. Bu çərçivədə ölkə başçısının sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası” süni intellekt texnologiyalarının geniş tətbiqini, elmi tədqiqatların təşviqini, rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsini və ixtisaslaşmış kadr hazırlığını əsas prioritetlər kimi müəyyən edir. Strategiyanın icrası çərçivəsində fəaliyyətə başlayan Süni İntellekt Akademiyası süni intellekt ekosisteminin inkişafına dəstək göstərmək, müasir tədris proqramları hazırlamaq və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirmək məqsədi daşıyır.

2026-cı ilin yanvar ayında İsveçrənin Davos şəhərində keçirilmiş beynəlxalq forum çərçivəsində dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin dünyanın aparıcı texnologiya şirkətləri ilə görüşləri zamanı Azərbaycanda süni intellektin inkişafı istiqamətində əməkdaşlıq ilə bağlı razılıqlar əldə olunmuş və bir sıra əhəmiyyətli təşəbbüslər irəli sürülmüşdür. Bu təşəbbüslər çərçivəsində “Dell Technologies” şirkətinin iştirakı ilə Azərbaycanda superkompüter mərkəzinin yaradılması və onun süni intellekt tətbiqlərində istifadəsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, Dövlət Neft Fondu ilə “BlackRock” və onun tərkibində fəaliyyət göstərən “Global Infrastructure Partners” (GIP) arasında uzunmüddətli əməkdaşlığa dair imzalanmış niyyət protokoluna əsasən, 3–4 il ərzində 1,5 milyard ABŞ dollarınadək investisiya qoyuluşu, regional bulud və məlumat mərkəzlərinin yaradılması, eləcə də infrastruktur sahəsində tərəfdaşlıq imkanlarının araşdırılması planlaşdırılır. Beləliklə, qəbul edilmiş strategiyalar və beynəlxalq əməkdaşlıq təşəbbüsləri Azərbaycanın süni intellekt sahəsində institusional, texnoloji və investisiya potensialının gücləndirilməsinə yönəlmiş kompleks yanaşmanı əks etdirir. Bununla yanaşı, Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına icra olunan xaricdə təhsil proqramları çərçivəsində yüksək reytingli xarici ali təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı kadrların, o cümlədən kompüter mühəndisliyi və süni intellekt sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması təmin edilir ki, bu da ölkənin rəqəmsal və innovasiya potensialının gücləndirilməsinə xidmət edir.

**APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN AZERBAIJAN'S ECONOMY:
INTERNATIONAL EXPERIENCE, THE LABOR MARKET, AND PROSPECTS FOR
INCREASING PRODUCTIVITY**

Summary

Artificial intelligence has evolved from the emergence of the first electronic computers in the 1940s–1950s to the era of big data and generative AI, and today it has become a key driver of economic transformation by reducing prediction costs, optimizing decision-making, strengthening the technology component in the production function, and complementing human labor to increase productivity. According to international experience, the successful development of AI technologies in countries such as the United States and China is based on strong infrastructure, investment, and human capital, while the growing number of AI specialists and doctoral graduates ensures the sustainability of the ecosystem. In Azerbaijan, the adoption of the Artificial Intelligence Strategy for 2025–2028, along with initiatives related to supercomputing and cloud infrastructure, international partnerships, and overseas education programs, serves to strengthen the country's digital and innovation potential and enhance the contribution of AI technologies to economic growth.

Key words: Artificial intelligence, generative artificial intelligence, big data, reduction of forecasting costs, productivity growth, economic transformation, human capital.

кандидат экономических наук Байрамов Мушви́г Биня́т
Государственный Нефтяной Фонд Азербайджанской Республики

**ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ, РЫНОК ТРУДА И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ
ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ**

Резюме

Искусственный интеллект прошёл путь развития от появления первых электронных компьютеров в 1940–1950-х годах до эпохи больших данных и генеративного ИИ и сегодня превратился в ключевой фактор экономической трансформации, снижая издержки прогнозирования, оптимизируя процессы принятия решений, усиливая технологический компонент производственной функции и дополняя человеческий труд, тем самым повышая производительность. Согласно международному опыту, успешное развитие технологий ИИ в таких странах, как США и Китай, основывается на мощной инфраструктуре, инвестициях и человеческом капитале, а рост числа специалистов и докторов наук в области ИИ обеспечивает устойчивость экосистемы. В Азербайджане принятие Стратегии по искусственному интеллекту на 2025–2028 годы, а также инициативы по созданию суперкомпьютерной и облачной инфраструктуры, развитию международного сотрудничества и программ обучения за рубежом направлены на укрепление цифрового и инновационного потенциала страны и повышение вклада технологий ИИ в экономический рост.

Ключевые слова: искусственный интеллект, генеративный искусственный интеллект, большие данные, снижение издержек прогнозирования, рост производительности, экономическая трансформация, человеческий капитал.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2018). *Prediction machines: The simple economics of artificial intelligence*. Harvard Business Review Press.
2. Erik Brynjolfsson, ANDREU McAfee, 2014. *The Second Machine Age, work, progress, and Prosperity in a Time of brilliant Technologies*.
3. Francisco Parro, Universidad Adolfo Ibáñez, Santiago, Chile, *Private Incentives for Specialization in a Changing and Unpredictable Labor Market*

4. Ajay Agrawal, Avi Goldfarb, University of Toronto, Intelligence, Intelligence Augmentation, and Skill Premiums, February 2024 Harvard Data Science Review
5. McKinsey & Company “The economic potential of generative AI: The next productivity frontier” (İyun, 2023)
6. China is Fast Outpacing U.S. STEM PhD Growth, CSET Data Brief, August 2021
7. Stanford Institute for Human-Centered Artificial Intelligence (HAI). (2024). AI Index Report 2024. Stanford University.
8. LinkedIn, [https://www.linkedin.com/pulse/global-ai-talent-insights-zhanna-manzyk-she-her-hers-/](https://www.linkedin.com/pulse/global-ai-talent-insights-zhanna-manzyk-she-her-hers/)
9. OECD, 2019; World Economic Forum, 2023

QARABAĞIN KƏMİNƏSİ

(Qarabağ şairəsi Fatma xanım Kəminənin 185 illik yubileyinə ithaf olunur)

Xülasə

Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli Azərbaycan oğullarının şücaəti ilə doğma vətənimiz öz şanlı Zəfər tarixini yazdı. Otuz ilə yaxın bir həsrətin yerini vüsal, kədərini yerini sevinc aldı. Biz öz əzəli, əbədi torpaqlarımıza qovuşduq. Qafqazın incisi sayılan Şuşanın Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən mədəniyyətimizin paytaxtı elan edilməsi təsadüfi deyil. Çünki Şuşa daim mədəniyyət beşiyimiz olmuş, incəsənət, musiqi və ədəbiyyatımıza böyük töhfələr vermiş sənətkarlar yetirmişdir.

Mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin çiçəklənməsində Azərbaycan qadınlarının xidməti böyük olmuşdur. Qarabağ mühitinin yetişdirdiyi söz sənətkarlarının içərisində qadın şairələrinin xüsusi yeri vardır. Onlardan biri də Fatma xanım Kəminədir. Onun haqqında XIX əsr təzkirələrində məlumatlar verilir. Şairə haqqında daha müfəssəl məlumata isə görkəmli tədqiqatçı F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" monoqrafiyasında rast gəlinir. F.Köçərli şairənin vəfatını Qarabağın bütün sənət simaları üçün ağır itki adlandırmışdır.

Bildiyimiz kimi, qəzəl, klassik ədəbiyyatın əsas şeir şəkillərindən hesab olunurdu. XIX əsrdə Qarabağ mühitindəki şairlərin də ən çox istifadə etdiyi janr məhz bu idi. Fatma xanım Kəminə də müasirləri kimi qəzəl janrının maraqlı nümunələrini yaratmışdır. Belə ki, şairənin yaradıcılığında qəzəllər xüsusi yer tutur. Qəzəllərinin əsas mövzusunı saf məhəbbət, ülvəi hisslər təşkil edir. Əsasən hicrandan, intizardan yazsa da, sevgiyə inamını itirmir, bədbinliyə düşər olmur, xoşbəxtliyə, səadətə inam ilə yaşayır. Məhz bu səbəbdəndir ki, diqqətlə oxunan ən qəmli şeir parçalarında belə ümid və inam tapmaq mümkündür. Şeirlərindəki lirik qəhrəman ayrılıq həsrəti ilə yansa, fərağ odunda odlansa belə, yenə də mətinliyini qoruya bilir.

Fatma xanım Kəminənin müasiri olan Azərbaycan ədəbiyyatımızın dəyərli xanım şairəsi Xurşudbanu Natavan ilə yaxın münasibəti və yaradıcılıq təmasları olmuşdur. Belə ki, Kəminə bir sıra qəzəllərini Natavana nəzirə olaraq yazmış, digər bir hissəsini isə Natavanın dünyadan nakam köçən oğlunun acı taleyinə ithaf etmişdir. Kəminənin "Ölmə" adlı qəzəli də məhz Natavanın "Ölürəm" adlı qəzəlinə cavab olaraq yazılmışdır.

Fatma xanım Kəminə o dövrdə Qarabağda həm yaradıcılığı, həm də xeyriyyəçiliyi ilə seçilən qadınlardan olmuşdur. Zəmanəsinin çox sevilən və hörmətli şairə xanımı olan Fatma xanım Kəminəni Fəridun bəy Köçərli "Nadireyi-zəmanə" adlandırmış, onu belə yüksək adə layiq görmüşdür.

XIX əsr Qarabağ qadın şairələri haqqında danışarkən Fatma xanım Kəminənin adı hər zaman yad ediləcəkdir. Ruhun şad olsun! Azad Qarabağın şairə xanımı - Fatma xanım Kəminə!

Açar söz: Qarabağ, Şuşa, Zəfər tarixi, Fatma xanım Kəminə, "Nadireyi-zəmanə".

Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 44 gün ərzində rəşadətli Vətən oğullarının şücaəti ilə Azərbaycanın öz şanlı Zəfər tarixini yazdığı gündən altı il ötür. Otuz ilə yaxın bir həsrətin yerini vüsal, kədərini yerini sevinc aldı. Biz öz əzəli, əbədi torpaqlarımıza qovuşduq. Qafqazın incisi sayılan, Qarabağın dilbər guşəsi olan Şuşa şəhəri daim mədəniyyət beşiyimiz olmuş, incəsənət, musiqi və ədəbiyyatımıza böyük töhfələr vermiş sənətkarlar yetirmişdir.

Mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin çiçəklənməsində Azərbaycan qadınlarının xidməti böyük olmuşdur. Qarabağ mühitinin yetişdirdiyi söz sənətkarlarının içərisində qadın şairələrinin xüsusi yeri vardır. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim Vilayət Quliyev yazır: "XIX əsrdə "Azərbaycan qadını heç yerdə çoxəsrlik dini ehkamlar xə xürafat üzərində Şuşadakı kimi parlaq qələbə qazanmamışdı, onun səsi heç yerdə Şuşadakı kimi gur və əzəmətli səslənməmişdi".

Haqqında danışacağımız belə şuşalı xanımlardan biri də həm XIX əsr təzkirəçiləri və həm də XX-XXI əsr tədqiqatçıları tərəfindən yad edilən Fatma xanım Kəminə olmuşdur. Kimdir Fatma xanım Kəminə? Onun haqqında XIX əsr təzkirələrində məlumatlar verilir. "Riyazül-əşiqin" adlı

təzkirənin müəllifi Məhəmməd ağa Müctəhidzadə Fatma xanım Kəminənin Ağamirzə Bəybabanın qızı olmasını, sağlığında divanının tam şəkildə gördüyünü yazır. M.M.Nəvvab özünün "Təzkirə-yi Nəvvab" adlı əsərində Fatma xanım Kəminənin 400-ə yaxın şeirin müəllifi olduğunu, Şuşa ədəbi məktəblərində yaxından iştirak etdiyini qeyd etmişdir. Təzkirədə həmçinin şairənin Azərbaycan dilində bir, fars dilində iki qəzəli, bir müxəmməsi yer almışdır. Nümunələrdən Kəminənin hər iki dilə kamil səviyyədə bələd olması açıq görünür. Şairə haqqında daha müfəssəl məlumata isə görkəmli tədqiqatçı Fəridun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı monoqrafiyasında rast gəlinir. Burada şairənin öz qəzəlləri ilə yanaşı dövrünün söz sənətkarları ilə şeirləşmələri və əsərlərinə yazılan nəzirələr də toplanmışdır.

Fatma xanım Kəminə 1841-ci ildə Şuşada doğulmuş və 1898-ci ilin sentyabr ayında, bir payız günündə iflic xəstəliyindən Şuşada vəfat etmişdir. Köçərli Fatma xanımın vəfatının Qarabağ elində böyük yasa çevrildiyini qeyd edərək yazır: "Fatma xanım həqiqətdə çox gözəl və zərif bir can idi. Zəhiri gözəlliyinə müvafiq batini və mənəvi tərəfdən dəxi əxlaqi – həsənə sahibəsi olub, ziyadə xoşxüq, mülayimə və xoşrəftar bir nadireyi-zəmanə idi ki, onun vəfatı cümlə-şüəranü üzrəfayi-Qarabağda böyük bir yas oldu".

Fatma xanım Kəminənin atası və əmisi də şair olmuşlar. Atası da Mirzə Bəybaba deyə tanınırdı. O "Fəna" təxəllüslü şair idi. Şairə taleyini qələmə, sözə, yazıya bağlamış bir nəslin nümayəndəsi idi. Ona görə də uşaq yaşlarından şeirə, sənətə marağı olmuşdur. Nəslin sonrakı davamçıları da öz növbəsində sadıq əməlləri ilə seçilən şəxslər olmuşlar. Hələ kiçik yaşlarından dərrakəsi ilə seçilən Kəminə ilk təhsilini Şuşada almış, yazıçı Əzizə Cəfərzadənin şifahi mənbələrdən əldə etdiyi məlumata əsasən isə 4-5 il İstanbulda da oxumuşdur. Əzizə Cəfərzadənin 1971-ci ildə nəşr etdirdiyi "Fatma xanım Kəminə" adlı kitabça olduqca təqdirəlayiq bir addım idi. Kitabçanın əvvəlində şairənin həyatı və yaradıcılığına dair faktlar qeyd olunmuş, sonra isə burada qəzəl, saqınamə, qitə, qoşma, müşairə və Kəminəyə həsr olunan şeirlər yer alır. Fəridun bəy Köçərli Qarabağ şairələri içərisində Aşıq Pəri və Xan qızı Natavanı hər zaman üstün bilmiş, daha sonra isə məhz Fatma xanım Kəminəni "Qarabağın üçüncü şairəyi – möhtərəməsi" adlandırmışdı. Köçərlinin təbircə desək, "Qarabağın üçüncü şairəyi – möhtərəməsi" olan Fatma xanım Kəminəyə ağıl və dərrakəsinə görə "Mirzə Fatma xanım" deyirmişlər. F.Köçərli şairənin vəfatını Qarabağın bütün sənət simaları üçün ağır itki adlandırmışdır.

Fatma xanım Kəminə qarabağlı Sadıq bəy Mirzəyinal oğlu ilə ailə həyatı qurmuş, Rəşid və Əşrəf adlı iki oğlu, Humay, Tutu və Qumru adlı üç qızı dünyaya gəlmişdir. Olduqca mehriban, qayğıkeş, ürəyiaçıq, mülayim, istiqanlı insan olması, fəqir-füqəraya əl tutması da şifahi mənbələrdən toplanan məlumatlardan belli olur.

Bildiyimiz kimi, qəzəl, klassik ədəbiyyatın əsas şeir şəkillərindən hesab olunur. XIX ərddə Qarabağ mühitindəki şairlərin də ən çox istifadə etdiyi janr məhz bu idi. Fatma xanım Kəminə də müasirləri kimi qəzəl janrının maraqlı nümunələrini yaratmışdır. Belə ki, şairənin yaradıcılığında qəzəllər xüsusi yer tutur. Qəzəllərinin əsas mövzusunı saf məhəbbət, ülvəi hisslər təşkil edir. Zivər Ay "Fəridun bəy Köçərlinin zərif can dediyi şairə" adlı yazısında Fatma xanım Kəminənin qəzəllərini belə tərənnüm edir: "Fatma xanım Kəminənin qəzəllərində məhəbbət və gözəllik tərənnüm olunur, insanı ucaldan hisslər vəsf edilir. Onun məhəbbətdən bəhs edən qəzəlləri hisslərin təbiiliyi və dərinliyi, arzuların romantik vüsəti ilə yaddaşlara hopur". (7, səh.2)

Əsasən hicrandan, intizardan yazan şairə sevgiyə inamını itirmir, bədbinliyə düçar olmur, xoşbəxtliyə, səadətə inam ilə yaşayır. Məhz bu səbəbdəndir ki, diqqətlə oxunan ən qəmli şeir parçalarında belə ümid və inam tapmaq mümkündür. Farsca yazılan və M.Sultanov tərəfindən tərcümə olunan:

*Hər dəmdə dərindən çəkirəm naləvü əfqan,
Sinəm daralır, kef pozulur, qəlbim olur qan. (6.,s.53.)*

mətləli qəzəlində lirik qəhrəmanın vüsəl həsrəti ilə çəkdiyi izzirabın tərənnümünü görürük. Bununla belə, qəzəlin sonunda yuxarıda bəhs etdiyimiz səadətə inam gözə çarpar:

*Bax pusquya girmiş də Kəminə onu gözələr,
Bəlkə gələ bir gün yenə o sevgili canan. (6, s.53.)*

Şeirlərindəki lirik qəhrəman ayrılıq həsrəti ilə yansa, fərağ odunda odlansa belə, yenə də mətinliyini qoruya bilir:

*Könül verib, qəm alıb, dərdə mübtəla oldum,
Cəsarət etsəm əgər, eylərəm vida eşqi. (6, s.35)*

Fatma xanım Kəminə bir-birindən rəngarəng qoşmaların da müəllifidir:

*Kəminə, ta əldən getdi, görməzsən,
Ləzzət ilə bir də dövrən sürməzsən,
Əhli-nəşə zümrəsinə girməzsən.
Kaş öləydin bu günləri görünce. (6, s.91)*

Fatma xanım Kəminənin müasiri olan Azərbaycan ədəbiyyatımızın dəyərli xanım şairəsi Xurşudbanu Natavan ilə yaxın münasibəti və yaradıcılıq təmasları olmuşdur. Belə ki, bir sıra qəzəllərini Natavana nəzirə olaraq yazmış, digər bir hissəsini isə Natavanın dünyadan nakam köçən oğlunun acı taleyinə ithaf etmişdir. Yaxın rəfiqəsi Natavanın övlad itkisi Kəminəyə çox pis təsir etmiş, bu dərdi öz dərdi bilən şairə hisslərini belə qələmə almışdır:

*Natəvanın gözünün nuru Abbas almadı kam,
Bircə an olmadı rahat, ömrü oldu tamam.
Çox təəssüf ki, pənah bürcünü Ay tərk elədi,
Möhnet üz verdi seyid nəslinə bir nəhs axşam.*

Kəminənin "Ölmə" adlı qəzəli də məhz Natavanın "Ölürəm" adlı qəzəlinə cavab olaraq yazılmışdır:

*...Xəyali-zülf səni xeyli natəvan edəcək,
Səni məriz edər çeşmi-dilfərib, ölmə.
Demə vətəndə mənə bir ənisu minis yox,
Sənə ənis qəmi-eşqdir, qərib, ölmə.
Şikayət etmə, Kəminə, rəqi cövründən,
Kəməndi-hicrə düşər, sən kimi, rəqib, ölmə. (6, səh. 19)*

Yazıcı Ə.Cəfərzadə bu haqda belə yazır: "Bu qəzəllərdə Kəminənin Natavana böyük məhəbbəti, ürəkdən dərdlərinə şərik olması, heç bir rəqabət aparmadan onun sevinci ilə sevinib, ələmlərilə kədərlənməsi aydın hiss olunur". (6, s.10)

Qəzəlləri ilə yaxından tanış olduqca Fatma xanım Kəminənin klassik ədəbiyyatı mükəmməl şəkildə bildiyi aşkar görünür. Belə ki, bir sıra qəzəllərində Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirinin adı çəkilir, bənzətmələr aparılır. Qeyd etdiyimiz kimi, Kəminə fars dilini mükəmməl bildiyindən, onun yaradıcılığında məhz fars dilində yazdığı şeirlər yer almaqdadır. Fars dilində yazılan və tanınmış alim M.Sultanov tərəfindən tərcümə olunan qəzələ diqqət edək:

*Sevgi etmiş məni solğun, sən axı Şirinsən,
Vurduğun dağlar edib gər necə Fərhad məni. (6, s.36)*

*Nə Qeys edər, nə Züleyxa, nə Vamiqü- Əzra
Bu deyrdə nə də Sənan tutar uca eşqi. (6, s.35)*

*Nə nəhy olaydı, nə Amir, nə Qeysü, nə Leyla
Nə aşiyane bu Məcnun başına əfsər olaydı!(6,s.80)*

Fatma xanım Kəminə o dövrdə Qarabağda həm yaradıcılığı, həm də xeyriyyəçiliyi ilə seçilən qadınlardan olmuşdur. Hələ sağ ikən ona həsr edilən bir sıra şeir və qəzəllər sübut edir ki, Fatma xanım Kəminə dövrünün böyük izzət sahibi kimi tanınmışdır. Həm şəxsiyyəti, həm yaradıcılığı

müasirləri tərəfindən ehtiramla qarşılanmış, xüsusən də şairlər onu özlərinə örnək, nümunə bilmişlər. Tanınmış jurnalist Flora Xəlilzadə "Yarı haqq olan şair" adlı məqaləsində bu haqda belə məlumat verir: "...bu qarabağlı xanımın şeirləri müasirlərini də hey-rətə gətirib. ...Xüsusilə də qadın şairlər Kəminəni özlərinə bir ustad, müəllim hesab edirdilər. ... Şəxsi təxəllüslü bir şair öz müasiri Kəminə xanımın kasıblara əl tutan, böyük ürəyə sahib, insanpərvər olduğunu dilə gətirərək yazır:

*Mehri-lütfün fəqəranın başına sayə salıb,
Əzhəri-şəmsidi bu, mən necə inkar qılım ?!*

Həqiqətən də, yaxşı əməl sahibinin işini görmək, onu etiraf etmək də bir böyüklükdür". (2, s.7) Məhz belə məziyyətlərinə görə də zəmanəsinin çox sevilən və hörmətli şairə xanımı olan Fatma xanım Kəminəni Firidun bəy Köçərli "Nadireyi-zəmanə" adlandırmış, onu belə yüksək ada layiq görmüşdür.

Fatma xanım Kəminənin də iştirak etdiyi "Məclisi üns" və "Məclisi fəramuşan" ədəbi məclislərinə diqqət yetirsək, Qarabağın mədəni mühiti barədə təsəvvürlərə malik olmaq olar. Bu ədəbi məclislərdə şeirlər yazılır, təhlil edilir, haqlı müzakirələr aparılır, ənənələr gücləndirilirdi. Ədəbi məclislər haqqında alimlərimizin araşdırmalarına diqqət edək: Professor Tahirə Məmməd "Şuşa ədəbi məclisləri: funksiya və missiyası" adlı məqaləsində ədəbi məclislər haqda belə yazır: "Qarabağ ədəbi mühiti onun təbiəti qədər zəngin və rəngarəngdir... Ədəbi məclislər ilk növbədə şeir-sənət məktəbi idi. Burada şeirlər, məsnəvilər yazılır, ədəbi müzakirələr aparılır, şeir normaları öyrədilir, nəzirlərlə ənənələr möhkəmlənir və gələcək nəsillərə ötürülürdü. Hər iki ədəbi məclisdə təzkirələr də yazılıb..." (5, səh.2)

"Nisgilli köüllərin tərcümanı Şuşa" adlı elmi araşdırmasında dəyərli alim Səadət Şıxıyeva Qarabağ ədəbi mühitini tədqiq edərkən belə bir qənaətə gəldiyini qeyd edir: "Bu istiqamətdəki tədqiqatım nümayəndələrinin çoxsaylı və ədəbi mirasının zənginliyi baxımından Qarabağ ədəbi mühitinin ən parlaq mərhələsi və çiçəklənmə dövrünün XIX əsrə aid olduğu qənaətini yaratdı. Qarabağ xanlığının yaranmasının ardınca mərkəzi Şuşa olmaqla formalaşan ədəbi mühitin münbitliyi, bunun mümkün səbəbləri, əlimizdə olan zəngin irsin tutumu, eləcə də poetik dəyəri düşündürücü və hey-rətamizdir. Firudin bəy Köçərli bu haqda yazır: "Qarabağ mahalı, şəhri-Şişə Qafqaz mahalının Şirazi mənziləsində olduğu cəhətə onun torpağı və ab-havası hər qisim əhli-kəmal və sahibi-hünər və xüsusən xoştəb və xoşzəban ədiblər və şairlər yetirib ki, cümləsini zikr etmək qurtarmaz". (4, s.1)

Ədəbi məclislərdə mühüm xüsusiyyətlərdən biri də o dövrdə qadın və kişilərin eyni məclisdə fəaliyyət göstərə bilməsidir. Pəri-xanım Mikayılıqızının "Klassik irsimizin zərif nümayəndələri" adlı məqaləsində bunu belə şərh edir: "Qadınların kişilərlə bir məclisdə fəaliyyət göstərməsi Qarabağ ədəbi məclislərinin əsas özünəməxsusluqlarından biri idi... Əgər nəzərə alınsa ki, onun yaşadığı dövr ağır qayda-qanunların, nadanlığın, cəhələtin və mövhümatın hökm sürdüyü bir vaxta təsadüf edir, belə bir şəraitdə qadının açıq fikir söyləməsi və bu qəzəllərin geniş xalq kütlələri dilinin əzbərinə çevrilməsi o qədər də asan olmayıbdır. İstər Kəminə və istərsə də onun təmsalında digər Azərbaycan qadın şairələrinin qorxmadan azad fikir söyləməsi Azərbaycan qadınlarının mübarizliyinin, açıqfikirli olmasının göstəricisidir. (8, s.2)

Professor Rüstəm Kamal "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qadın ruhu" adlı yazısında yazır: "Cəsarətlə deyirdim ki, qadın şairlərin yaradıcılığı Mirzə Fətəlidən və Həsən bəy Zərdabidən sonra XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına şöhrət gətirən ikinci böyük ədəbi mədəni hadisədir. (3, s.1)

Fatma xanım Kəminənin irsi bütün dövrlərdə diqqətdən kənar qalmamış, adı hər zaman ehtiramla yad edilmişdir. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, adı çəkilən təzkirələrlə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məxsusi xidmətləri olan Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlı kitabda da şairə haqda məlumat verilir. Fatma xanım Kəminənin irsini araşdıran alimlərdən professor Əzizə Cəfərzadənin zəhmətini də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Daha sonra yenə də yazıçı Əzizə Cəfərzadə tərəfindən tərtib olunan və 1991 ci ildə "Azərbaycanın aşiq və şair qadınları" adlı kitabda da Fatma xanım Kəminə yad edilmiş, qəzəl və şeirlərindən nümunələr göstərilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsr qadın şairələrindən bəhs edən elmi tədqiqatlara, məqalə və tezislərə nəzər salarkən görürük ki, Fatma xanım Kəminənin irsi hər zaman xatırlanır, yad edilir. Bu arada Fatma xanım Kəminə yaradıcılığına nəzər salan insanların adlarını da qeyd etməyi, onların bu əziyyətinə dəyər verməyi də borc bildik. Professor Tahirə

Məmməd, professor Rüstəm Kamal, dosent Səadət Şıxıyeva, əməkdar jurnalist Flora Xəlilzadə, əməkdar mədəniyyət işçisi Ənvər Çingizoğlu, tədqiqatçı-jurnalist Pərixanım Mikayılıqızı, Zivər Ay və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

XIX əsr Qarabağ qadın şairləri haqda danışarkən Fatma xanım Kəminənin adı hər zaman yad ediləcək, oxunacaq və seviləcəkdir. Xalq şairi Nigar Rəfibəylinin təbircə desək: “Azərbaycan şairələrini oxuyun, tanıyın, sevin. Onlar bu sevgiyə layiqdirlər”. (1, səh.14)

Fatma xanım Kəminənin bu misraları sanki illərdir düşmənin işğalı altında qalan doğma, müqəddəs torpaqlarımızın haqq səsidir:

*Haqqı tap, düşməndən qorxma, Kəminə,
Başını uca tut, haqdır sənə yar. (6.səh.61)*

Həqiqətən də, haqq qalib gəldi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev illər öncə Şuşa səfərində bunu bir daha vurğuladı: “Haqq, ədalət zəfər çaldı. Güc, iradə, siyasət, birlik hesabına” Bəli, “dəmir yumruq” qalib gəldi!. Cənab İlham Əliyevin söylədiyi kimi: “Biz döyüş meydanında şəhidlər verərək qələbəni qazandıq”. Bu azadlığı, bu zəfəri, bu qələbəni, bu şərəfət və ləyaqəti bizə yasadan Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Ali Baş Komandan başda olmaqla, məğrur Azərbaycan ordusuna – bütün zabit və əsgərlərimizə minnətdarıq. Ölməz şəhidlərimizin ruhu qarşısında baş əyirik!

Ali Baş Komandan İlham Əliyev 8 noyabr 2020-ci il tarixində zəfər, qələbə müjdəli nitqində: “Əziz Şuşa, sən azadsan!” – deyərək, Şuşanın sadəcə müqəddəs bir məkan olaraq azad olmasını deyil, “Əsil sahibləri Şuşaya qayıdır”- söyləyərkən, həm də doğma Qarabağımızın – Şuşamızın bizlərə – ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə, incəsənətimizə bəxş etdiyi ölməz, əbədiyaşar insanların ruhlarının azad olduğunu söylədi. Bir daha sübut etdi ki, Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!

Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Şuşaya səfəri zamanı tanınmış sənət insanları Xurşudbanu Natavan, Üzeyir Hacıbəyli və Bülbülün büstlərini uzun müddətli ayrılıqdan sonra yenidən mədəniyyətimizin paytaxtı olan müqəddəs Şuşa torpağında təqdim edərkən: “Dahi şəxsiyyətlərin büstləri qələbəmizin rəmzidir... Milli ruhumuzun təcəssümüdür. Onların ruhu şaddır. Vətənə qayıdıblar. Onların əziz xatirəsi bizim qəlbimizdə ədəbi yaşayıb, yaşayacaqdır” – söylədi.

Bu gün qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Qarabağ torpağının yetirdiyi tanınmış simalar arasında Fatma xanım Kəminənin də ruhu şaddır. Doğulub boya-başa çatdığı ana vətən, yaradıcılığına mənəvi zənginlik qatdığı Qarabağ, Şuşa torpağı yenə də azaddır.

Nə yaxşı ki, şairənin anadan olmasının 185-ci ildönümü məhz Qarabağda – azad Şuşamızda qeyd olunacaq. Möhtərəm prezidentimizin də qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa yenə də öz yetirmələrini bağrına basacaq və onların adları hər zaman xüsusi şövqlə və ehtiramla yad ediləcəkdir.

Zəfər tarixli Qarabağımızda, mədəniyyət paytaxtı olan azad Şuşamızda dünyaya gələn, 2026-cı ildə 185 illik yubileyi qeyd olunan, adını fəxarətlə daşdığım bu qarabağlı şairə xanım – Fatma xanım Kəminə haqqında kiçik bir yazı yazmağı özümə mənəvi borc sandım. Ruhun şad olsun! Azad Qarabağın şairə xanımı – Fatma xanım Kəminə!

***Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Kamina Mamedova
The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev***

KEMINE OF KARABAKH

*(Dedicated to the 185th anniversary of the birth of the Karabakh poetess
Fatma Khanum Kamina.)*

Under the leadership of Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, our homeland wrote its glorious history of victory with the courage of the brave sons of Azerbaijan. Almost thirty years longing has been replaced by reunion, and sorrow has been replaced by joy. We are reunited with our ancient, eternal lands. It is not accidental that the President of the Republic of Azerbaijan declared Shusha, the pearl of the Caucasus, the capital of our culture. Because Shusha has

always been our cradle of culture, it has produced artists who have made great contributions to our art, music and literature.

Azerbaijani women have made a great contribution to the flourishing of our culture, literature and art. Women poets have a special place among the word artists brought up in the Karabakh environment. One of them is Fatma Kamina. Information about her is given in the commentaries of the XIX century. More detailed information about the poetess can be found in the monograph "Historical materials of Azerbaijani literature" by prominent researcher F.Kocharli. F.Kocharli called the death of the poet a heavy loss for all artists of Karabakh. As we know, ghazal was considered one of the main poetic forms of classical literature. This was the genre most used by poets in the Karabakh environment in the 19th century. Mrs. Fatma Kamina, like her contemporaries, created interesting examples of the ghazal genre. Thus, ghazals have a special place in the poet's work. The main theme of her ghazals is pure love and sublime feelings. Although she writes mainly about yearning and longing, she does not lose faith in love, does not suffer from pessimism, and lives with faith in happiness and bliss. That is why it is possible to find the hope and confidence even in the saddest poems read carefully. The lyrical hero in her poems is able to maintain his tenacity, despite the fact that he is burning with the pain of longing and burning in the fire of separation.

Fatma Kamina had a close relationship and creative contacts with her contemporary, the valuable lady poetess of our Azerbaijani literature, Khurshidbanu Natavan. Thus, Kamina wrote a number of ghazals as a tribute to Natavan, and dedicated another part to the bitter fate of Natavan's deceased son. Kamina's ghazal "Don't die" was written in response to Natavan's ghazal "I am dying". Mrs. Fatma Kamina was one of the women in Karabakh at that time, distinguished by both her creativity and charity. Fatma khanum Kamina, a very beloved and respected poetess of her time, was called "Rare-time" by Firidun bey Kocharli and was awarded such a high title.

Fatma Kamina's name will always be mentioned when talking about 19th century Karabakh women poets. We hope that this year the 185 th anniversary of the poet's birth will be celebrated in Karabakh - in our free Shusha. May your soul be happy! Free Karabakh poetess - Fatma khanum Kamina!

Keywords: Karabakh, Shusha, History of Victory, Mrs. Fatma Kamina, "Rare-time".

**кандидат филологических наук, доцент Камина Мамедова
Академия СГБ имени Гейдара Алиева**

КАМИНА КАРАБАХА

(Посвящается 185-летию со дня рождения карабахской
поэтессы Фатъме Ханум Камине)

Резюме

Под руководством победоносного Верховного главнокомандующего Ильхама Алиева наша родная родина написала свою славную историю побед, отмеченную храбростью отважных сынов Азербайджана. Почти тридцать лет тоски, печали сменились радостью. Мы вернули себе наши древние, вечные земли. Неслучайно Шуша, считающаяся жемчужиной Кавказа, была объявлена Президентом Азербайджанской Республики столицей нашей культуры. Ведь Шуша всегда была колыбелью нашей культуры и дала миру деятелей искусства, внесших огромный вклад в наше искусство, музыку и литературу.

Азербайджанские женщины внесли огромный вклад в расцвет нашей культуры, литературы и искусства. Среди поэтесс мира, воспитанных в карабахской среде, особое место занимают женщины-поэтессы. Одна из них – Фатъма Ханум Камина. Информация о ней содержится в летописях XIX века. Более подробные сведения о поэтессе можно найти в монографии «Исторические материалы азербайджанской литературы» известного исследователя Ф. Кочарли. Ф. Кочарли назвал смерть поэтессы тяжелой утратой для всех деятелей искусства Карабаха.

Как известно, газель считалась одной из основных поэтических форм классической литературы. Это был жанр, наиболее часто используемый поэтами в карабахской среде в XIX веке. Фатъма Ханум Камина, как и ее современники, создала интересные образцы

жанра газели. Таким образом, газели занимают особое место в творчестве поэтессы. Главная тема ее газелей – чистая любовь и возвышенные чувства. Хотя она пишет в основном о скорби и предвкушении, она не теряет веры в любовь, не поддается пессимизму и живет с верой в счастье и блаженство. Именно поэтому надежду и веру можно найти даже в самых печальных стихах, если их внимательно прочитать. Даже если лирический герой в её стихах пылает тоской по разлуке, горит в огне свободы, она всё же сохраняет самообладание.

Фатма Ханум Камина поддерживала тесные отношения и творческие контакты с Хуршудбану Натаван, современницей нашей азербайджанской литературы, ценной поэтессой. Так, Камина написала ряд своих газелей в память о Натаван, а другую часть посвятила горькой участи сына Натаван, который преждевременно ушёл из жизни. Газель Камины под названием «Ольме» была написана в ответ на газель Натаван «Олюрем».

Фатма Ханум Камина была одной из женщин, выделявшихся в Карабахе того времени как своим творчеством, так и благотворительностью. Фиридун-бей Кочарли, называла Фатьму Ханум Камину «Надирей-замане», её достойной такого высокого титула.

Когда речь заходит о карабахских поэтессах XIX века, имя Фатьмы Ханум Камины всегда будет вспоминаться. Пусть её душа покоится в мире! Поэтесса свободного Карабаха – Фатьма Ханум Камина!

Ключевые слова: Карабах, Шуша, История Победы, Фатьма Ханум Камина, «Надирей-замане».

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları. (tərtib edən: Əzizə Cəfərzadə) Bakı-1991.
2. Azərbaycan. 25.08.2012.
3. Ədəbiyyat qəzeti. 22.04.2019.
4. Ədəbiyyat qəzeti. 18.11.2020.
5. Ədəbiyyat qəzeti. 20.11.2020.
6. Əzizə Cəfərzadə. Fatma xanım Kəminə. Bakı-1971.
7. Kulis.az. 22 oktyabr 2013.
8. presarxiv.gov.az

ЭТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И ПРАВИЛА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ СО СТУДЕНТАМИ В СОВРЕМЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Резюме

В статье рассматриваются этические принципы и правила профессионального общения преподавателя со студентами в контексте трансформации современного университета. Этика педагогического общения анализируется не только как проявление личной культуры преподавателя, но и как институционально обусловленный механизм обеспечения справедливости, доверия и устойчивости образовательного процесса. На основе анализа философско-образовательных и педагогических подходов обосновывается необходимость перехода от декларативных нравственных предписаний к концептуальному осмыслению коммуникативных практик в высшей школе. Особое внимание уделяется структурной асимметрии преподавательско-студенческих отношений и влиянию цифровизации образовательного пространства на этические риски взаимодействия. Научная новизна исследования заключается в разработке матрицы этических рисков профессионального общения преподавателя со студентами, позволяющей систематизировать потенциальные зоны этических нарушений и использовать её как инструмент профессиональной рефлексии и институциональной профилактики конфликтов.

Ключевые слова: *этика педагогического общения; профессиональная этика преподавателя; институциональная справедливость; академическая власть; этические риски*

Этическая проблематика педагогической деятельности в системе высшего образования традиционно рассматривалась как составная часть профессиональной культуры преподавателя, связанная с его личной ответственностью, педагогическим тактом и нравственной зрелостью. В рамках классической гуманистической педагогической парадигмы этика преподавателя понималась прежде всего как выражение внутренней позиции личности педагога, его способности к уважительному и ответственному отношению к обучающемуся¹. Подобное понимание сохраняет свою методологическую значимость, однако в условиях трансформации современного университета оказывается недостаточным для объяснения и регулирования реальных коммуникативных практик.

Современный университет представляет собой сложный институциональный организм², в котором педагогическое взаимодействие всё в меньшей степени носит характер индивидуального наставничества и всё в большей – характер формализованного социального процесса. Коммуникация преподавателя со студентами осуществляется в многообразных контекстах – очных и дистанционных, формальных и неформальных, публичных и частных, – и опосредуется институциональными нормами, цифровыми платформами и управленческими процедурами. В этих условиях общение перестаёт быть исключительно личностным актом и приобретает статус механизма реализации академической власти, распределения образовательных возможностей и воспроизводства университетской культуры.

Особую значимость этическое измерение общения приобретает в силу структурной асимметрии преподавательско-студенческих отношений³. Преподаватель наделён правом оценивания, допуска к аттестации, рекомендаций, влияния на академическую и

¹ Сухомлинский В.А. *Сердце отдаю детям*. – Киев: Раденска школа, 1973.

² Ясперс К. *Идея университета* / пер. с нем. Т.В. Тягуновой; под общ. ред. М.А. Гусаковского. – Минск: БГУ, 2006.

³ Вебер М. *Наука как призвание и профессия* // Вебер М. *Избранные произведения* / пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С. 707–735.

профессиональную траекторию студента. Даже при отсутствии намерения злоупотребить данным положением сама структура взаимодействия создаёт потенциальные зоны риска – зависимости, давления, неравного отношения, субъективизма. Следовательно, этика общения в высшей школе не может сводиться к индивидуальной доброжелательности или общим нормам вежливости; она требует институционально оформленных принципов и правил.

Дополнительным фактором актуализации данной проблемы выступает цифровизация образовательного пространства. Использование электронных образовательных платформ, социальных сетей, мессенджеров и иных неформальных каналов коммуникации⁴ существенно расширяет возможности взаимодействия, но одновременно размывает профессиональные границы и усложняет этическую оценку коммуникативных действий преподавателя. Сообщения вне рабочего времени, неформальный стиль общения, отсутствие фиксации значимых решений способны порождать ситуации этической неопределённости, конфликтов и недоверия, даже при формальном соблюдении учебных регламентов.

Наряду с этим современная высшая школа функционирует в условиях культурного и социального многообразия студенческого контингента, роста внимания к вопросам дискриминации, психологической безопасности и уважения человеческого достоинства. В результате возрастает чувствительность к языку педагогического общения, формам обратной связи, публичным оценочным суждениям и символическим жестам, которые ранее могли восприниматься как нейтральные. Этические конфликты всё чаще возникают не из-за прямых нарушений, а вследствие недостаточной рефлексии коммуникативных последствий профессиональных действий преподавателя.

Таким образом, возникает объективное противоречие между декларируемыми в нормативных и этических документах принципами профессионального поведения преподавателя и отсутствием их чёткой операционализации в практике повседневного общения со студентами. Это противоречие обуславливает необходимость теоретического осмысления этики общения как самостоятельного предмета педагогического и философско-образовательного анализа.

Цель настоящего исследования состоит в разработке концептуально целостного и профессионально применимого подхода к этике общения преподавателя со студентами в системе высшего образования сегодня. В статье предпринимается попытка перейти от абстрактных нравственных предписаний к анализу этики общения как институционального механизма, обеспечивающего справедливость, доверие и устойчивость образовательного процесса.

Степень разработанности проблемы. Проблема профессиональной этики преподавателя и, в более широком смысле, этики педагогической деятельности занимает устойчивое место в научных исследованиях по педагогике и философии образования. В классической отечественной педагогической традиции этика преподавателя рассматривалась преимущественно в контексте его нравственной миссии, личной ответственности за воспитание обучающихся и формирования гуманистической образовательной среды. В работах К.Д. Ушинского⁵, В.А. Сухомлинского⁶, а позднее – в исследованиях, посвящённых педагогической культуре и профессиональной ответственности, подчёркивалась ценностная роль личности педагога и его нравственного примера.

В рамках данной традиции вопросы общения преподавателя со студентами, как правило, рассматривались опосредованно – через категории педагогического такта, культуры речи, воспитательного воздействия. Коммуникация понималась прежде всего как средство передачи ценностей и формирования личности обучающегося, а не как самостоятельный объект этического анализа, связанный с институциональными условиями и структурой образовательных отношений.

В философии образования второй половины XX века проблема этики университета получила развитие в трудах, посвящённых осмыслению миссии высшей школы и ответственности профессора перед наукой и обществом. Немецкая философская

⁴ Hagenauer G., Volet S.E. Teacher–student relationship at university: an important yet under-researched field // *Oxford Review of Education*. – 2014. – Vol. 40, No. 3. – P. 370–388. – DOI: 10.1080/03054985.2014.921613.

⁵ Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания // Ушинский К.Д. Собр. соч.: в 11 т. Т. 8. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950.

⁶ Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1973.

традиция, представленная прежде всего работами В. фон Гумбольдта⁷ и К. Ясперса⁸, рассматривала университет как автономное духовное пространство, в котором этика преподавателя вытекает из идеи свободы науки и внутренней ответственности учёного. При этом акцент делался не столько на регламентации общения, сколько на нравственном самоконтроле и профессиональной чести профессора.

В англо-американской научной и нормативной традиции проблематика профессиональной этики преподавателя получила более институционализированное выражение. Исследования и документы, разработанные профессиональными ассоциациями, в частности Американской ассоциацией университетских профессоров (AAUP)⁹, фиксируют этические обязанности преподавателя в сфере оценивания, конфиденциальности, недопустимости эксплуатации и дискриминации. Однако и в этих документах этика общения чаще всего формулируется в виде общих принципов и запретов, не сопровождаясь анализом конкретных коммуникативных практик и ситуаций.

Современные исследования в области педагогики высшей школы и образовательной социологии всё чаще обращаются к анализу отношений между преподавателем и студентом как фактору академической успешности, мотивации и психологического благополучия обучающихся. В работах зарубежных авторов¹⁰ подчёркивается, что характер взаимодействия, стиль обратной связи и воспринимаемая справедливость оказывают существенное влияние на образовательный опыт студентов. Вместе с тем эти исследования, как правило, носят эмпирический характер и ориентированы на описание эффектов, а не на разработку нормативной этической модели общения.

Анализ научной литературы позволяет констатировать, что, несмотря на значительный массив исследований, проблема этики профессионального общения преподавателя со студентами остаётся фрагментарно разработанной. С одной стороны, существуют философские и педагогические концепции, акцентирующие нравственную ответственность преподавателя; с другой – нормативные документы и эмпирические исследования, фиксирующие отдельные аспекты профессионального поведения. Однако целостный подход, рассматривающий этику общения как институционально обусловленный и процедурно организованный феномен, до настоящего времени в научной литературе представлен недостаточно.

Данное обстоятельство определяет научную нишу настоящего исследования и обосновывает необходимость разработки концептуальной модели, позволяющей соединить философско-этические основания педагогической деятельности с анализом реальных коммуникативных практик в современной университетской среде.

Теоретико-методологические основания исследования. Теоретико-методологическое осмысление этики профессионального общения преподавателя со студентами требует обращения к нескольким взаимосвязанным научным традициям, каждая из которых по-своему интерпретирует природу педагогического взаимодействия и профессиональной ответственности в системе высшего образования. В настоящем исследовании этика общения рассматривается на пересечении философии образования, педагогической этики и теории профессиональной ответственности, что позволяет выйти за пределы узко-нормативного или сугубо психологического подхода.

Ключевым методологическим положением является понимание педагогического взаимодействия в высшей школе как социально и институционально обусловленного процесса¹¹, а не исключительно межличностного контакта. В отличие от школьного образования, где коммуникация педагога и обучающегося традиционно осмыслялась в воспитательном ключе, университетское общение включено в систему формализованных ролей,

⁷ Гумбольдт В. фон. О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине // Гумбольдт В. фон. Избранные труды. – М.: Прогресс, 1986.

⁸ Ясперс К. Идея университета / пер. с нем. – Минск: БГУ, 2006.

⁹ American Association of University Professors. Statement on Professional Ethics. – Washington, DC, 2009.

¹⁰ Hagenauer G., Volet S.E. Teacher-student relationship at university: an important yet under-researched field // Oxford Review of Education. 2014. Vol. 40, No. 3. P. 370–388.

¹¹ Гершунский Б.С. Философия образования. – М.: Педагогика, 2008.

процедур и властных полномочий. Преподаватель действует не только как носитель знания, но и как представитель института, реализующий его нормативные и оценочные функции.

В рамках философии образования университет рассматривается как особая форма культурной и социальной организации, в которой свобода научного поиска неотделима от ответственности преподавателя за способы реализации этой свободы. В работах К. Ясперса¹² подчёркивается, что автономия университета предполагает высокий уровень внутренней дисциплины и этического самоконтроля, поскольку именно преподаватель своим поведением задаёт границы допустимого в академическом пространстве.

Существенное методологическое значение для настоящего исследования имеет теория профессиональной ответственности, разработанная в социологической и философской традиции. В частности, концепция М. Вебера¹³, различающая этику убеждений и этику ответственности, позволяет по-новому взглянуть на педагогическую деятельность. Преподаватель, действующий в рамках института, не может руководствоваться исключительно субъективными намерениями или личными убеждениями; он несёт ответственность за последствия своих действий, включая коммуникативные. В этом смысле даже этически «нейтральные» формы общения подлежат оценке с точки зрения их возможного влияния на положение и академические перспективы студента.

Методологически значимым является также представление о структурной асимметрии педагогических отношений, вытекающее из институциональной позиции преподавателя. Асимметрия проявляется в праве оценивания, допуска к аттестации, рекомендации и распределения образовательных ресурсов. Данное обстоятельство позволяет рассматривать этику общения не как сферу свободного выбора стиля коммуникации, а как область профессиональных ограничений, направленных на предотвращение злоупотребления властью и минимизацию рисков зависимости и давления.

В педагогической методологии подобный подход согласуется с положениями, согласно которым образовательный процесс представляет собой систему целенаправленно организованных действий, регулируемых нормами и принципами. В работах В.В. Краевского¹⁴ подчёркивается, что методология педагогики не сводится к описанию методов обучения, а включает анализ оснований, целей и нормативных рамок педагогической деятельности. Этика общения в данном контексте выступает как элемент методологического обеспечения образовательного процесса.

В рамках настоящего исследования используется нормативно-аналитический метод, позволяющий выявить и систематизировать этические требования к профессиональному общению преподавателя. Данный метод предполагает анализ существующих философских, педагогических и нормативных источников с последующим концептуальным моделированием. При этом автор осознанно отказывается от эмпирического подхода в пользу теоретической реконструкции, поскольку задача статьи состоит не в измерении частоты нарушений, а в разработке концептуальной модели, пригодной для дальнейшей институциональной и эмпирической верификации.

Таким образом, теоретико-методологическая база исследования позволяет рассматривать этику общения преподавателя со студентами как нормативно организованное пространство профессиональной ответственности, в котором личные качества педагога дополняются институциональными правилами и процедурами. Данный подход создаёт методологические основания для последующего анализа этики общения как механизма обеспечения справедливости и устойчивости образовательного процесса в условиях современного университета.

Этика общения преподавателя как механизм институциональной справедливости

Рассмотрение этики профессионального общения преподавателя со студентами в современном университете целесообразно осуществлять не только в нравственно-психологическом, но и в институциональном измерении. В этом контексте этика общения выступает не как совокупность частных рекомендаций или проявление личной культуры

¹² Ясперс К. Идея университета / пер. с нем. – Минск: БГУ, 2006.

¹³ Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 707-735.

¹⁴ Краевский В.В. Методология педагогики. – М.: Академия, 2014.

преподавателя, а как механизм обеспечения справедливости, устойчивости и доверия в образовательной системе.

Понятие справедливости в высшем образовании традиционно связывается с объективностью оценивания, равенством доступа к образовательным ресурсам и соблюдением академических процедур. Однако справедливость реализуется не только в результатах, но и в процессе – через способы принятия решений, формы коммуникации и характер обратной связи¹⁵. Именно на уровне повседневного общения формируется у студентов представление о легитимности академической власти преподавателя и справедливости образовательного порядка в целом.

С точки зрения философии и теории социальных институтов справедливость предполагает не произвольное усмотрение субъекта власти, а действие в рамках заранее известных, прозрачных и универсальных правил.¹⁶ В образовательной среде такими правилами выступают учебные планы, критерии оценивания, регламенты аттестации и нормы профессиональной этики. Однако сами по себе формальные нормы не гарантируют справедливости, если способы их реализации – прежде всего коммуникативные – носят противоречивый или непоследовательный характер.

Коммуникация преподавателя со студентами является основным каналом трансляции институциональных норм. Через язык, интонацию, форму комментариев и выбор коммуникативного канала преподаватель фактически интерпретирует правила университета и придает им конкретный смысл.¹⁷ Непоследовательность, неаргументированность или уничижительный характер общения способны трансформировать формально справедливую процедуру в субъективно воспринимаемую как несправедливую, что подрывает доверие к образовательному институту.

Существенным аспектом является различие между формальной и воспринимаемой справедливостью. Даже при строгом соблюдении регламентов отсутствие уважительного и аргументированного общения может приводить к ощущению дискриминации, давления или произвола. В этом смысле этика общения выполняет компенсаторную функцию, снижая напряжение, возникающее в условиях структурной асимметрии преподавательско-студенческих отношений.

Особое значение этика общения приобретает в ситуациях академического оценивания и разрешения конфликтов. Оценка учебных достижений представляет собой один из наиболее чувствительных элементов образовательного процесса, поскольку напрямую влияет на статус, самооценку и дальнейшую траекторию студента. Непрозрачные формулировки, отсутствие объяснений, публичное комментирование ошибок или ироничные замечания превращают оценивание из педагогической процедуры в форму символического насилия, даже если выставленная оценка формально обоснована¹⁸.

В условиях цифровизации образовательного процесса значение этики общения как механизма справедливости дополнительно возрастает. Электронные платформы и дистанционные формы взаимодействия сокращают личный контакт, лишают коммуникацию невербальных корректирующих сигналов и усиливают роль письменного слова. Любая формулировка в электронном сообщении приобретает повышенный вес, а отсутствие контекста может усиливать конфликтный потенциал общения. Следовательно, требования к точности, корректности и фиксации коммуникативных действий преподавателя возрастают.

Таким образом, этика профессионального общения преподавателя со студентами может быть рассмотрена как специфический механизм институциональной справедливости, обеспечивающий согласование формальных норм образования с реальным опытом обучающихся. Через этику общения осуществляется не только передача информации, но и легитимация академической власти, формирование доверия и воспроизводство ценностей университетской культуры.

¹⁵ Ролз Дж. Теория справедливости / пер. с англ. – М.: Изд-во ЛКИ, 2010.

¹⁶ Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 707-735.

¹⁷ Ясперс К. Идея университета / пер. с нем. – Минск: БГУ, 2006.

¹⁸ Бурдьё П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993.

Понимание этики общения в данном ключе позволяет перейти от абстрактных моральных предписаний к анализу конкретных профессиональных действий преподавателя и создаёт теоретические основания для разработки инструментов выявления и профилактики этических рисков в образовательной среде.

Матрица этических рисков профессионального общения преподавателя со студентами. Анализ этики профессионального общения преподавателя со студентами в системе высшего образования требует перехода от абстрактных нормативных предписаний к инструментам, позволяющим выявлять и систематизировать зоны потенциальных этических нарушений. В этом контексте представляется методологически оправданным использование риск-ориентированного подхода, широко применяемого в исследованиях институциональной этики и профессиональной ответственности¹⁹.

Этические нарушения в образовательной среде, как правило, не носят характера умышленных злоупотреблений. Чаще они возникают как следствие пересечения нескольких факторов: институциональной власти преподавателя, уязвимости студента, особенностей коммуникативного канала и конкретного контекста взаимодействия. Изолированное рассмотрение каждого из этих факторов не позволяет в полной мере объяснить природу этических конфликтов; необходима их системная взаимосвязь²⁰.

Проведённый анализ позволяет рассматривать этику профессионального общения преподавателя со студентами как самостоятельный и методологически значимый элемент образовательного процесса в современном университете. В отличие от традиционных подходов, сводящих этику педагогического взаимодействия к сфере личных нравственных качеств преподавателя, в настоящем исследовании этика общения осмысливается как институционально обусловленный механизм обеспечения справедливости, доверия и устойчивости академической среды.

На основе анализа философских, педагогических и нормативных источников показано, что формальное соблюдение регламентов и процедур не гарантирует воспринимаемой справедливости образовательного процесса. Существенную роль в формировании доверия к университетскому институту играют коммуникативные практики преподавателя, через которые интерпретируются и реализуются институциональные нормы.

Научная новизна исследования заключается в разработке матрицы этических рисков профессионального общения преподавателя со студентами, позволяющей систематизировать потенциальные зоны этических нарушений с учётом институциональной власти преподавателя, уязвимости студента, характера коммуникативного канала и контекста взаимодействия. Предложенная модель носит аналитический характер и может быть использована как инструмент профессиональной рефлексии и профилактики конфликтов в образовательной среде.

Практическая значимость исследования состоит в возможности применения полученных выводов при разработке внутренних этических регламентов, программ повышения квалификации преподавателей и механизмов обеспечения академической справедливости в высшей школе. Перспективы дальнейших исследований связаны с эмпирической верификацией предложенной модели и анализом её применения в различных институциональных контекстах.

fil.ü.f.d., Nailə Yusifova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

MÜASİR UNIVERSİTETDƏ MÜƏLLİMLƏR VƏ TƏLƏBƏLƏR ARASINDA PEŞƏKAR ÜNSİYYƏTİN ETİK PRİNSİPLƏRİ VƏ QAYDALARI

Xülasə

Bu məqalədə müasir universitetin transformasiyası kontekstində müəllimlər və tələbələr arasında peşəkar ünsiyyətin etik prinsipləri və qaydaları araşdırılır. Pedaqoji ünsiyyət etikası yalnız müəllimin şəxsi mədəniyyətinin təzahürü kimi deyil, həm də təhsil prosesinin ədalətliyi, etibarını

¹⁹ Beauchamp T.L., Childress J.F. *Principles of Biomedical Ethics*. – New York: Oxford University Press, 2013.

²⁰ Giddens A. *The Constitution of Society*. – Cambridge: Polity Press, 1984.

və davamlılığını təmin etmək üçün institusional olaraq müəyyən edilmiş bir mexanizm kimi təhlil edilir. Fəlsəfi, təhsil və pedaqoji yanaşmaların təhlilinə əsasən, ali təhsildə deklarativ əxlaqi reseptlərdən ünsiyyət təcrübələrinin konseptual anlayışına keçidin zəruriliyi əsaslandırılır. Müəllim-tələbə münasibətlərinin struktur asimmetriyasına və təhsil məkanının rəqəmsallaşdırılmasının qarşılıqlı əlaqənin etik risklərinə təsirinə xüsusi diqqət yetirilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi müəllimlər və tələbələr arasında peşəkar ünsiyyətdə etik risklər matrisinin hazırlanmasındadır ki, bu da etik pozuntuların potensial sahələrini sistemləşdirməyə və peşəkar düşüncə və institusional münaqişələrin qarşısının alınması üçün bir vasitə kimi istifadə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *pedaqoji ünsiyyət etikası; müəllimlərin peşəkar etikası; institusional ədalət; etik risklər*

Candidate of Philological sciences Naila Yusifova
Azerbaijan State University of Economics

ETHICAL PRINCIPLES AND RULES OF PROFESSIONAL COMMUNICATION OF A TEACHER WITH STUDENTS AT A MODERN UNIVERSITY

Summary

This article examines the ethical principles and rules of professional communication between teachers and students in the context of the transformation of the modern university. The ethics of pedagogical communication is analyzed not only as a manifestation of the teacher's personal culture but also as an institutionally determined mechanism for ensuring fairness, trust, and sustainability of the educational process. Based on an analysis of philosophical, educational, and pedagogical approaches, the need for a transition from declarative moral prescriptions to a conceptual understanding of communication practices in higher education is substantiated. Particular attention is paid to the structural asymmetry of teacher-student relationships and the impact of digitalization of the educational space on the ethical risks of interaction. The scientific novelty of the study lies in the development of a matrix of ethical risks in professional communication between teachers and students, which allows for the systematization of potential areas of ethical violations and its use as a tool for professional reflection and institutional conflict prevention.

Keywords: *ethics of pedagogical communication; professional ethics of teachers; institutional justice; ethical risks*

Список литературы

1. Бурдьё П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993.
2. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
3. Гершунский Б.С. Философия образования. – М.: Педагогика, 2008.
4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды. – М.: Прогресс, 1986.
5. Краевский В.В. Методология педагогики. – М.: Академия, 2014.
6. Ролз Дж. Теория справедливости. – М.: Изд-во ЛКИ, 2010.
7. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1973.
8. Ушинский К.Д. Собр. соч.: в 11 т. Т. 8. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950.
9. Ясперс К. Идея университета. – Минск: БГУ, 2006.
10. American Association of University Professors. Statement on Professional Ethics. – Washington, DC, 2009.
11. Hagenauer G., Volet S.E. Teacher–student relationship at university: an important yet under-researched field // Oxford Review of Education. 2014. Vol. 40, No. 3.
12. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – London: Bloomsbury, 2011.

MÜASİR DÖVRDƏ ƏHALİNİN SİYAHİYAALINMASININ ƏSAS METODLARI

Xülasə

Tədqiqat müasir dövrdə əhalinin siyahıyaalınmasının əsas metodlarını sosial-statistik texnika kimi deyil, dövlətin cəmiyyəti ölçməsi, dərk etməsi və idarə etməsi baxımından strateji institusional bilik mexanizmi kimi təhlil edir. Qlobal miqyasda sürətlənən demoqrafik dəyişikliklər, miqrasiya axınları, urbanizasiyanın dərinləşməsi və ailə strukturlarının transformasiyası fonunda siyahıyaalmanın funksional məzmununun əhəmiyyətli dərəcədə genişləndiyi göstərilir. Məqalə həmçinin rəqəmsal və alternativ məlumat mənbələri olan inzibati məlumatlar, mobil hərəkətlilik göstəriciləri və coğrafi informasiya sistemlərinin müasir siyahıyaalma sistemlərində tamamlayıcı rolunu ön plana çıxarır. Nəticə olaraq göstərilir ki, müasir siyahıyaalma yalnız əhalinin sayını deyil, sosial riskləri, struktur qeyri-bərabərlikləri və demoqrafik meyilləri erkən mərhələdə aşkar etməyə imkan verən strateji idarəetmə alətinə çevrilmişdir və bu baxımdan sosial siyasətin, iqtisadi planlaşdırmanın və davamlı inkişaf strategiyalarının əsas empirik dayağı kimi çıxış edir.

Açar sözlər: əhalinin siyahıyaalınması, demoqrafik siyasət, reyestr əsaslı model, hibrid siyahıyaalma, sosial idarəetmə.

Giriş

Müasir dövrdə əhalinin siyahıyaalınması qlobal miqyasda sürətlə dəyişən demoqrafik proseslər, intensiv miqrasiya axınları, urbanizasiyanın dərinləşməsi, əhalinin yaşlanması və ailə strukturlarının transformasiyası fonunda xüsusi aktualıq kəsb edir. Dövlətlər üçün demoqrafik reallığın dəqiq oxunması artıq təkcə statistik maraq deyil, sosial siyasətin effektivliyi, iqtisadi planlaşdırmanın dayanıqlığı, əmək bazarının balansı və sosial rifah sistemlərinin davamlılığı baxımından strateji zərurətə çevrilmişdir. Klassik siyahıyaalma modellərinin məhdudiyyətləri, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və inzibati məlumatların genişlənməsi fonunda əhalinin siyahıyaalınmasının metodoloji əsasları yenidən nəzərdən keçirilir və bu proses dövlətin cəmiyyəti necə ölçdüyünü və idarə etdiyini göstərən əsas institusional mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir.

Bu baxımdan, tədqiqatımızın məqsədi əhalinin siyahıyaalınmasının ənənəvi və müasir metodlarını nəzəri və empirik kontekstdə təhlil edərək onun əlverişli demoqrafik şəraitin formalaşdırılması və idarə olunmasındakı rolunu sistemli şəkildə ortaya qoymaqdır. Məqalə əhalinin siyahıyaalınmasını statistik prosedur kimi deyil, sosial idarəetmə və demoqrafik siyasətin empirik əsasını təşkil edən institusional bilik mexanizmi kimi şərh etməklə mövcud ədəbiyyata konseptual töhfə verməyi hədəfləyir.

Əhalinin siyahıyaalınmasının ənənəvi metodları

Əhalinin siyahıyaalınmasının reallaşdırılması üçün sosial statistika və demoqrafiya elmlərində bir-birindən mahiyyətə fərqlənən, lakin bəzən birgə tətbiq olunan bir neçə fundamental metod mövcuddur. Bu metodlar əhalinin necə "sayılması"ndan daha çox, əhali haqqında bilginin hansı mənbədən, hansı tezlikdə və hansı məntiq üzrə istehsal edildiyini müəyyənləşdirir və dövlətin cəmiyyəti necə gördüyünü birbaşa əks etdirir. Birinci və klassik metod tam siyahıyaalma (*traditional census*) metodudur. Başqa sözlə, tam siyahıyaalma metodu əhalinin ölçülməsində ən klassik və tarixən ən geniş yayılmış yanaşma hesab olunur və onun əsas prinsipi ölkə ərazisində faktiki yaşayan bütün əhalinin müəyyən edilmiş vahid referens tarix üzrə eyni vaxtda qeydiyyatı alınmasına əsaslanır. Bu metodda dövlət əhali haqqında məlumatı birbaşa mənbədən əldə edir; yəni məlumatlar qapı-qapı ziyarətlər, üzbəüz müsahibələr, yaxud hamı üçün eyni olan standart sorğu formaları vasitəsilə toplanır və hər bir fərd ayrıca müşahidə vahidi kimi nəzərə alınır [4]. Tam siyahıyaalmanın fundamental üstünlüyü onun ümumiliyi və hüquqi-legitim xarakteridir: əhalinin

bütün sosial qrupları, regionlar və yaşayış məntəqələri eyni metodoloji çərçivə daxilində ölçüldüyü üçün dövlət miqyasında etibarlı, müqayisəolunan və rəsmi statistik mənzərə formalaşır. Bu, regional inkişaf fərqlərinin, sosial strukturun, yaş və cins balansının, ailə tiplərinin və məskunlaşma modellərinin vahid sistem daxilində təhlilə imkanı verir və siyahıyaalma nəticələrini digər statistik mənbələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət məhz bu əhatəlilikdir [6]. Lakin eyni zamanda bu metod ciddi struktur məhdudiyyətlərə malikdir: tam siyahıyaalma çox yüksək maliyyə xərcləri tələb edir, minlərlə əməkdaşın cəlb olunmasını, uzunmüddətli hazırlıq mərhələsini, geniş logistika və inzibati koordinasiyanı zəruri edir. Xüsusilə əhali sayı artdıqca, şəhərləşmə dərinləşdikcə və mobil həyat tərzini genişləndikcə bütün əhalini eyni vaxtda fiziki olaraq əhatə etmək getdikcə daha çətinləşir. Bundan əlavə, siyahıyaalmanın adətən 10 ildən bir aparılması məlumatların tez köhnəlməsinə səbəb olur və sürətlə dəyişən demografik proseslərin real vaxtda izlənməsini mümkünəşür edir. Bu səbəbdən müasir dövrdə tam siyahıyaalma metodunun elmi və inzibati dəyəri qorunmaqla yanaşı, onun çevikliyi zəif, adaptasiya qabiliyyəti məhdud və getdikcə daha ağır bir mexanizmə çevrildiyi qəbul olunur.

Reyestr əsaslı siyahıyaalma metodu əhali haqqında bilginin istehsalında ən müasir və struktur baxımdan ən köklü transformasiyanı ifadə edir və bu yanaşmada klassik mənada ayrıca, kampaniya xarakterli siyahıyaalma tədbiri keçirilmir. Əvəzində, əhali haqqında məlumatlar dövlətin gündəlik fəaliyyətində artıq mövcud olan inzibati reyestrlərdən (əhali qeydiyyatı sistemlərindən, vergi bazalarından, sosial təminat və pensiya fondlarından, təhsil və səhiyyə informasiya sistemlərindən, məşğulluq və əmək bazarı reyestrlərindən) inteqrasiya olunaraq formalaşdırılır. Bu modeldə əhali faktiki olaraq "davamlı şəkildə" müşahidə olunur; yəni fərdin doğulması, ölümü, nikahı, boşanması, yaşayış yerinin dəyişməsi, əmək bazarına daxil olması və ya ondan çıxması real vaxta yaxın rejimdə statistik sistemə ötürülür [2]. Nəticədə, siyahıyaalma statik, onillik hadisə olmaqdan çıxaraq dinamik və fasiləsiz məlumat istehsalı mexanizminə çevrilir. Metodun əsas üstünlüyü məhz buradadır: məlumatların dəqiqliyi yüksəlir, çünki məlumatlar birbaşa inzibati əməliyyatlar əsasında toplanır; maliyyə əhəmiyyətli dərəcədə azalır, çünki minlərlə sorğuçunun cəlb edilməsi və geniş sahə işləri tələb olunmur; demografik proseslər isə gecikməsiz şəkildə izlənilə bilər. Lakin bu üstünlüklər avtomatik olaraq yaranmır və reyestr əsaslı siyahıyaalma yalnız müəyyən institusional şərtlər daxilində effektiv işləyir. Bu model güclü və inteqrasiya olunmuş rəqəmsal dövlət infrastrukturunu, reyestrlər arasında texniki və hüquqi uyğunluq, məlumatların standartlaşdırılması, fərdi identifikatorların mövcudluğu və dövlət orqanları arasında yüksək səviyyəli koordinasiya tələb edir [1]. Eyni zamanda, cəmiyyətin dövlətə məlumat verməyə etimadı kritik əhəmiyyət daşıyır; əgər insanlar məlumatlarını qeyri-dəqiq təqdim edir, qeydiyyatdan yayınır və ya reyestrlər arasında uyğunsuzluqlar mövcuddursa, sistemdə ciddi məlumat boşluqları və statistik təhriflər yaranır. Bu səbəbdən reyestr əsaslı siyahıyaalma metodunu sadəcə texniki yenilik deyil, yüksək institusional yetkinlik və idarəetmə mədəniyyəti tələb edən kompleks dövlət layihəsi kimi qiymətləndirmək daha doğrudur.

Seçmə sorğulara əsaslanan siyahıyaalma modeli isə öz növbəsində əhali haqqında bilginin istehsalında statistik təmsilçilik prinsipinə söykənən alternativ və tamamlayıcı yanaşmadır və bu metodda məqsəd bütün əhalini birbaşa ölçmək deyil, əhalinin strukturunu etibarlı şəkildə əks etdirə bilən nümunə qrupları üzərindən məlumat toplamaqdır. Bu yanaşmada əhali müəyyən elmi meyarlar əsasında təbəqələşdirilir, yaş, cins, region, yaşayış növü, sosial-iqtisadi status kimi dəyişənlər nəzərə alınaraq statistik baxımdan təmsilçi hesab edilən seçmə formalaşdırılır və əldə olunan nəticələr xüsusi çəki əmsalları vasitəsilə ümumi əhaliyə proyeksiya olunur. Seçmə sorğuların əsas üstünlüyü onların yüksək çevikliyindədir: sorğular daha tez-tez keçirilə bilər, mövzular dəyişdirilə və dərinləşdirilə bilər, sosial davranışlar, dəyərlər, həyat strategiyaları, məşğulluq formaları və mədəni meyillər kimi klassik siyahıyaalmanın çətinliklə ölçə bildiyi sahələr üzrə detallı məlumat əldə etmək mümkündür. Eyni zamanda, bu metod maliyyə və təşkilati baxımdan xeyli ucuzdur və böyük əhali kütlələri üzərində geniş sahə işləri aparmağa ehtiyac yaratmır. Lakin metodun bu üstünlükləri onun struktur məhdudiyyətləri ilə yanaşı mövcuddur: seçmə nə qədər elmi əsaslandırılarsa da, regional səviyyədə, xüsusilə də kiçik yaşayış məntəqələri, azsaylı etnik və ya sosial qruplar üzrə məlumatların dəqiqliyi azalır və statistik səhv ehtimalı yüksəlir [5]. Bu səbəbdən, seçmə sorğular adətən tam siyahıyaalmanı əvəz edən əsas mexanizm kimi deyil, onu tamamlayan və dərinləşdirən analitik alət kimi istifadə olunur. Müasir statistik sistemlərdə bu metod daha çox monitoring, trend analizi və sosial siyasətin təsirinin

qiymətləndirilməsi məqsədlərinə xidmət edir və siyahıyaalmanı statik məlumat mənbəyindən davamlı elmi müşahidə mexanizminə çevirən mühüm komponent kimi çıxış edir.

Əhalinin siyahıyaalınmasının müasir metodları

Digər bir metod olan hibrid, yaxud qarışıq siyahıyaalma metodu müasir demoqrafik müşahidə sistemlərinin ən funksional və balanslı yanaşmalarından biri hesab olunur və bu model əhali haqqında bilginin istehsalında tək bir mənbəyə deyil, bir-birini tamamlayan bir neçə metodun sintezinə əsaslanır. Bu yanaşmada klassik tam siyahıyaalmanın hüquqi-legitim və əhatəli xarakteri, inzibati reyestrlərin davamlı və dəqiq məlumat axını, eləcə də seçmə sorğuların analitik dərinliyi vahid statistik arxitektura daxilində birləşdirilir. Praktikada bu o deməkdir ki, əhalinin sayı, yaş-cins strukturu, məskunlaşma və miqrasiya kimi əsas demoqrafik göstəricilər reyestrlər üzərindən real vaxta yaxın rejimdə əldə olunur, sosial davranışlar, həyat şəraiti, ailə münasibətləri, əmək və iş-ailə balansı kimi daha mürəkkəb və dinamik göstəricilər isə dövrü seçmə sorğular vasitəsilə ölçülür. Beləliklə, hibrid model siyahıyaalmanı bir dəfəlik ölçmə aktı olmaqdan çıxararaq davamlı məlumat istehsalı və yenilənməsi prosesi kimi təşkil edir. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, həm yüksək dəqiqliyi qoruyur, çünki əsas göstəricilər inzibati mənbələrdən gəlir, həm çevikdir, çünki sorğular vasitəsilə yeni sosial reallıqlara uyğunlaşa bilir, həm də maliyyə baxımından nisbətən səmərəlidir, çünki klassik tam siyahıyaalmanın tələb etdiyi geniş sahə işlərini minimuma endirir [9]. Məhz bu səbəbdən bir çox inkişaf etmiş ölkə hibrid modeli optimal həll kimi qəbul etmişdir; çünki bu yanaşma nə reyestr sistemlərinin institusional risklərinə tam bağlıdır, nə də seçmə sorğuların məhdud təmsilçilik problemini təkbaşına daşıyır. Nəticə etibarilə, hibrid metod siyahıyaalmanı statik statistika mənbəyi deyil, sosial siyasətin, demoqrafik planlaşdırmanın və strateji idarəetmənin ehtiyaclarına uyğun olaraq daim yenilənən, adaptiv və kompleks bilik mexanizminə çevirir.

XXI əsrdə formalaşmış ən yeni yanaşma əhali siyahıyaalınmasının klassik statistika çərçivəsindən çıxaraq rəqəmsal və alternativ məlumat mənbələri üzərində genişlənməsini ifadə edir və bu metodoloji dönüş əhalinin yalnız "harada və neçə nəfər olduğu"nu deyil, onun necə hərəkət etdiyini, necə yaşadığını və məkanla necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamağa yönəlmişdir. Bu yanaşmada elektron qeydiyyatlar, inzibati informasiya sistemləri, mobil operatorların anonimləşdirilmiş hərəkət məlumatları, bank və xidmət istifadə izləri, eləcə də coğrafi informasiya sistemləri kimi mənbələr statistik məqsədlərlə analiz edilir və əhali dinamikası real vaxta yaxın rejimdə müşahidə olunur. Xüsusilə miqrasiya axınlarının, gündəlik hərəkətilik nümunələrinin, şəhər-kənd əlaqələrinin və mövsümi məskunlaşma dəyişikliklərinin izlənilməsi baxımından bu məlumatlar klassik siyahıyaalmanın verə bilmədiyi operativliyi təmin edir [3]. Məsələn, mobil məlumatlar insanların hansı istiqamətlərdə hərəkət etdiyini, hansı regionların əhali cəlbətmə və ya itirmə mərkəzinə çevrildiyini göstərir, GIS əsaslı analizlər isə sosial bərabərsizliklərin və xidmətlərə çıxış imkanlarının məkan üzrə paylanmasını daha dəqiq şəkildə ortaya qoyur. Bununla belə, bu metodlar klassik siyahıyaalmanı tam əvəz etmir, çünki onlar hüquqi status, ailə strukturu və fərdi sosial xüsusiyyətlər kimi göstəriciləri dolayı yolla əks etdirir və etik-məxfilik məsələlərini gündəmə gətirir. Bu səbəbdən müasir statistik sistemlərdə rəqəmsal və alternativ məlumat mənbələri əsasən tamamlayıcı rol oynayır və digər fundamental metodlarla inteqrasiya olunur [7]. Bunun nəticəsində görürük ki, XXI əsrdə əhalinin siyahıyaalınması tək bir metod üzərində qurulan mexaniki sayım prosesi deyil, müxtəlif məlumat mənbələrinin bir araya gətirildiyi, dinamik, çoxölçülü və kompleks sosial bilik istehsalı sisteminə çevrilmişdir; bu sistem dövlətlərə demoqrafik prosesləri daha sürətli oxumağa, riskləri qabaqcadan görməyə və sosial siyasəti daha çevik şəkildə formalaşdırmağa imkan verir.

Müasir dövrdə əhalinin siyahıyaalınması əvvəlki dövrlərlə müqayisədə təkcə əhalinin sayının müəyyənləşdirilməsi funksiyasını daşımır, daha geniş və strateji bir məna kəsb edir. Əgər tarixi mərhələlərdə siyahıyaalma əsasən vergi yığımı, hərbi çağırış və inzibati nəzarət məqsədlərinə xidmət edirdisə, bu gün o, sosial siyasətin, iqtisadi planlaşdırmanın və inkişaf strategiyalarının əsas empirik dayacağına çevrilmişdir. Müasir cəmiyyətlərdə demoqrafik proseslər daha mürəkkəb, sürətli və qeyri-xətti xarakter daşıyır; miqrasiya, urbanizasiya, yaşlanma, ailə formalarının transformasiyası kimi faktorlar əhalini statik kütlə deyil, dinamik sosial sistem kimi dərk etməyi tələb edir. Siyahıyaalma bu kontekstdə dövlətə yalnız "mövcud vəziyyəti" deyil, riskləri, qeyri-bərabərlikləri və struktur boşluqları erkən mərhələdə görməyə imkan verir və beləliklə, sosial müdaxilələrin daha hədəfli və rəşional şəkildə qurulmasına şərait yaradır. Müasir dövrdə əhalinin siyahıyaalınmasının əhəmiyyəti həm də onun idarəetmə məntiqindəki dəyişikliklərlə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərdə

siyahıyaalma daha çox yuxarıdan aşağıya doğru həyata keçirilən, cəmiyyəti "sayılmalı obyekt" kimi gören mexanizm idisə, bu gün o, dövlət-vətəndaş münasibətlərinin institusional elementi kimi çıxış edir. Siyahıyaalma məlumatları təhsil, səhiyyə, sosial təminat, mənzil və əmək bazarı siyasətlərinin planlaşdırılmasında birbaşa istifadə olunur və bu sahələrdə resursların ədalətli bölgüsü üçün əsas rol oynayır [8]. Eyni zamanda müasir siyahıyaalma fərdi məlumatların qorunması, məxfilik və könüllülük kimi normativ prinsiplərlə müşayiət olunur ki, bu da onu əvvəlki dövrlərin nəzarət yönümlü praktikasından kəskin şəkildə fərqləndirir. Bu baxımdan, siyahıyaalma artıq təkcə dövlətin gücünü artıran alət deyil, sosial hüquqların və bərabər imkanların təminində mühüm mexanizmə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə əhalinin siyahıyaalınmasının əhəmiyyəti həm də onun elmi və analitik funksiyasının güclənməsi ilə seçilir. Əvvəlki dövrlərdə siyahıyaalma nəticələri əsasən sadə say göstəriciləri səviyyəsində qalırdısa, bu gün onlar mürekkəb statistik modellərin, proqnozların və ssenari analizlərinin əsas giriş məlumatı rolunu oynayır. Demografik proqnozlar, yaşlanma modelləri, miqrasiya ssenariləri və regional inkişaf strategiyaları məhz siyahıyaalma məlumatları üzərində qurulur. Beləliklə, müasir siyahıyaalma cəmiyyəti keçmişə görə daha dərinlən "oxumağa" və gələcəyi planlaşdırmağa imkan verən strateji bilik mexanizmi kimi formalaşır və onun əhəmiyyəti əvvəlki dövrlərlə müqayisədə sadə inzibati funksiya deyil, kompleks sosial idarəetmə və elmi qərarvermə aləti olmasında təzahür edir.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqatımızın nəticəsinə əsasən əhalinin siyahıyaalınmasının reallaşdırılması müasir dünyada yalnız əhali sayının mexaniki müəyyənləşdirilməsi kimi yox, dövlətin sosial reallığı ölçməsi, cəmiyyətin strukturunu "oxuması" və bu oxunuş əsasında strateji qərarlar verməsi üçün zəruri institusional bilik mexanizmi kimi çıxış edir. Dəqiq və integrativ məlumat bazası olmadan ailə siyasəti, miqrasiya strategiyası, əmək bazarı planlaması və sosial təminat mexanizmləri ya gecikmiş, ya da yanlış hədəflənmiş müdaxilələrə çevrilir; əksinə, siyahıyaalma məlumatları dövlətin resurslarını risk qruplarına yönəltməsinə, regional və sosial bərabərsizlikləri vaxtında görməsinə, demografik dəyişikliklərə uyğun preventiv siyasət qurmasına şərait yaradır. Buna görə də müasir mərhələdə əhalinin siyahıyaalınmasının fundamental əhəmiyyəti təkcə demografik reallığı təsvir etməsində deyil, həm də həmin reallığın idarə olunan, proqnozlaşdırılan və davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğun şəkildə yönləndirilən bir obyektdə çevrilməsində ifadə olunur; yəni siyahıyaalma, bir tərəfdən, dövlətin sosial siyasətinin və inkişaf planlamasının empirik əsasını təşkil edir, digər tərəfdən isə cəmiyyətin özünü hansı kateqoriyalarla tanıdığını və dövlətin vətəndaşı hansı ölçülə bilən göstəricilər vasitəsilə dərk etdiyini ortaya qoyan strateji sosial-siyasi instituta çevrilir.

***PhD in Political Science, Associate professor Ulviyya Hagverdi
The Academy of Public Administration under the President of
Azerbaijan Republic***

BASIC METHODS OF POPULATION CENSUS IN MODERN TIMES

Summary

This study examines the main methods of population census in the contemporary period not merely as social-statistical techniques, but as strategic institutional knowledge mechanisms through which the state measures, interprets, and governs society. Against the backdrop of accelerating demographic changes, migration flows, deepening urbanization, and transformations in family structures, the functional scope of population censuses has expanded significantly. The study also highlights the complementary role of digital and alternative data sources, such as administrative records, mobile mobility indicators, and geographic information systems in modern census frameworks. The findings suggest that contemporary population censuses function not only as instruments for counting population size, but also as strategic governance tools that enable the early identification of social risks, structural inequalities, and demographic trends, thereby providing a crucial empirical foundation for social policy, economic planning, and sustainable development strategies.

Keywords: *population census, demographic policy, register-based model, hybrid census, social governance.*

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Резюме

Исследование рассматривает основные методы переписи населения в современных условиях не как сугубо социально-статистическую технику, а как стратегический институциональный механизм производства знаний, посредством которого государство измеряет, осмысливает и управляет обществом. Показано, что на фоне ускоряющихся демографических изменений, миграционных потоков, углубления урбанизации и трансформации семейных структур функциональное содержание переписи населения существенно расширилось. В статье также акцентируется вспомогательная роль цифровых и альтернативных источников информации (административных данных, показателей мобильной активности и геоинформационных систем) в современных переписных системах. В результате делается вывод о том, что современная перепись населения выступает не только инструментом подсчета численности населения, но и стратегическим средством управления, позволяющим на ранних этапах выявлять социальные риски, структурные неравенства и демографические тенденции, формируя тем самым эмпирическую основу социальной политики, экономического планирования и стратегий устойчивого развития.

Ключевые слова: перепись населения, демографическая политика, регистровая модель, гибридная перепись, социальное управление.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Census Methodology: Prior Practice and Current Test Plans. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 2015. The Bicentennial Census: New Directions for Methodology in 1990: 30th Anniversary Edition. Washington, DC: The National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/8908>.
2. Ekamper, P. Using cadastral maps in historical demographic research: Some examples from the Netherlands. The History of the Family, 2010, 15(1), 1-12.
3. Greenwood, J. J. D., & Robinson, R. A. General census methods. In W. J. Sutherland (Ed.), Ecological Census Techniques: A Handbook (pp. 87-185). chapter, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
4. Kudra Beroš, V., & Klempić Bogadi, S. Population censuses and identity politics in the Republic of Croatia. Southeast European and Black Sea Studies, 2024, 1-21. <https://doi.org/10.1080/14683857.2024.2435126>
5. MacDonald, A. L. The population census, methodology, quality control, output and challenges. Proceedings 61th ISI World Statistics Congress, 16-21 JULY 2017, Marrakech, 2269-2274.
6. Methods of census taking. 18 January 2016. ons.gov.uk. URL: <https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/methodsofcensustaking>
7. Stillwell, J. The Routledge Handbook of Census Resources, Methods and Applications: Unlocking the UK 2011 Census. London: Routledge, 2020. 510 p.
8. United Nations Economic Commission for Europe. Guidelines for Assessing the Quality of Administrative Sources for Use in Censuses, pp. 8-18. November 2021. URL: <https://doi.org/10.18356/9789210000901c006>
9. United Nations Secretariat. Census Data Capture Methodology: Technical Report. 2010 world population and housing census programme. New York, September 2009. URL: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/census/documents/CensusDataCaptureMethodology.pdf>

ƏHMƏD SAADAVİNİN “FRANKENŞTEYN BAĞDADDA” ƏSƏRİNİN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Əhməd Saadavi Müasir İraq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri sayılır. “Gözəl ölkə” (2004), “Həqiqətən xəyal edir, ya oynayır, ya ölür” (2008), “Təbəşir qapı” (2017), “Xanım Di-nin xatirələri” (2019) və s. əsərlərin müəllifi olan yazıçı 2014-cü ildə Ərəb Ədəbiyyatı üzrə Beynəlxalq Mükafata (Arabic Booker) layiq görülmüş, dünyanın 30-dan çox dilinə tərcümə olunmuş “Frankenşteyn Bağdadda” romanı ilə şöhrət qazanmışdır.

Roman real tarixi faktların, sənədli materialların sintezindən ibarətdir. Əsərdəki hadisələr 2003-cü ildən sonra Bağdadda baş verir. Yazıçı savaş meydanından terror poliqonuna çevirilən şəhərin timsalında ümumilikdə İraqın ictimai-siyasi mənzərəsini təsvir edir. Əsərin baş qəhrəmanı Frankenşteyn nə qədər uydurma personaj olsa da, süjet fantastik əhval-ruhiyyə bağışlasa da, İraq reallığının bütün inceliklərinə qədər işıqlandırılması romanı realist üsluba yaxınlaşdırır.

Açar sözlər: *ərəb ədəbiyyatı, İraq ədəbiyyatı, Əhməd Saadavi, Frankenşteyn, terror, müharibə reallıqları.*

Müasir İraq ədəbiyyatı xüsusən XX əsrdə janr, ideya-məzmun, obrazlar qalereyası baxımından inqilabi çeviriliş yaşamış yeni dövr ərəb ədəbiyyatına dayanaraq formalaşmışdır. XXI əsrə əhatə edən İraq ədəbiyyatından bəhs edərkən əsas tendensiyaların qloballaşan dünya gündəminin diktəsi altında, İran–İraq müharibəsi (1980-1988), Körfəz müharibəsi (1991), 2003-cü ildə 24 illik Səddam Hüseyn hakimiyyətinin sonlanması kimi tarixi hadisələrin fonunda formalaşdığını qeyd etmək olar. Xüsusən realizm ədəbi cərəyanının üstünlük təşkil etdiyi İraq ədəbiyyatında real tarixi hadisələrin faktlarla çatdırılması əsasında tarixi-sənədli realizm, psixoloji detalların qabarıq işlənməsi əsasında psixoloji realizm, ölkədəki ictimai-siyasi, iqtisadi prolemləri, mühafizəkar-patriarxal düşüncə tərzini ifşa edən tənqidi realizm kimi spesifik təreflər də özünü büruzə verir.

Müasir İraq ədəbiyyatı tarixi bu gün Sinan Antun, Əhməd Saadavi, Əli Bəder, Həsən Blasim və başqa yazıçıların əsərləri ilə zənginləşməkdə davam edir. Onların təmsil etdiyi müasir İraq nəsrində və poeziyasında savaş poliqonuna çevrilən İraq, müharibə reallıqları və fəsadları, uzun illər mövcud olan diktatura rejimi, siyasi represiya və təqiblər, terror bəlası, xalqın postmüharibə sindromu, özünü təsdiq və mübarizə mərhələsi, cəmiyyətin mədəni problemləri, kütləvi mühacirət və vətən təəssübkeşliyi kimi məsələlər əsas mövzuları təşkil edir.

Ədəbi nümunələrin mühacirət etmiş bəzi müəlliflər tərəfindən birbaşa əcnəbi dildə yazılması, bəzi əsərlərin isə tərcümə vasitəsilə ölkə həüdudlarını aşaraq dünya miqyasında kütləvi oxucu kütləsi qazanması son illər İraq ədəbiyyatını daha da populyarlaşdırmışdır. Belə əsər müəlliflərindən biri də Əhməd Saadavidir (1973, Bağdad). “Frankenşteyn Bağdadda” (2013), “Gözəl ölkə” (2004), “Həqiqətən xəyal edir, ya oynayır, ya ölür” (2008), “Təbəşir qapı” (2017), “Xanım Di-nin xatirələri” (2019) və s. romanların, çox sayda hekayə, şeir, publisist yazıların müəllifi olan, ssenarist, rejissor, jurnalist Ə.Saadavinin yaradıcılığında müharibənin dəhşətləri, müharibədən sonra cəmiyyətin psixoloji travmaları, sosial-iqtisadi bəlaları, terror vahimələri, daim qorxu içində yaşayan, sabaha ümitsiz insanların həyat mübarizəsi əsas mövzu olaraq çıxış edir. Bu ştrixlər ona şöhrət gətirmiş “Frankenşteyn Bağdadda” romanında da ana xətti təşkil edir. Əsər 2014-cü ildə Ərəb Ədəbiyyatı üzrə Beynəlxalq Mükafata (Arabic Booker) layiq görülmüş, qısa zamanda dünyada əks-səda doğurmuşdur [1]. Roman yazıçının şəxsi yaşantıları ilə real tarixi faktların, sənədli materialların sintezində, reallıqların acı yumorla ifadəsində işlənmiş, alleqorik xarakterli və simvollarla zəngin bir əsərdir.

Əsərdəki hadisələr 2003-cü ildən sonra Bağdadda baş verir [3]. Yazıçı savaş meydanından terror poliqonuna çevirilən şəhərin timsalında bütün ölkədəki ictimai-siyasi mənzərəni təsvir edir: təqib və represiyalarla, həbslərlə müşayiət olunan diktatura rejimində və işğalçı əsgərlərin sərt

nəzarəti altında İraq cəmiyyəti maddi-mənəvi tənəzzül yaşayır, əhali xarabalıqlar şəhərini kütləvi şəkildə tərk edir, ölkə boşalır. Yazıçı hər günü terror xəbərləri ilə açılan, "canlı bomba" dəhşətləri yaşayan, minimum yaşayış şərtlərindən məhrum insanları ölkənin müqəddəratında günahlandırır. Onun tənqid hədəfi bu durumun əsl baskıları, bu vəziyyətdən yararlanıb varlanan insanlar, şəxsi maraqlarını güdən siyasi güclərdir. Fırıldaqçılar, dilənçilər, əlillər, yetimlər, xəfiyyə və əcnəbi əsgərlərin məskəninə çevrilən Bağdad hər gün artan xarabalıqlar altında ağır-ağır nəfəs alır, getdikcə boşalan şəhər intiqamla bəslənən, ədalət axtaran günahsız qurbanların ruhları ilə dolur, evini-ocağını, keçmişini tərk edib gedənlərin xatirələri ilə yaşayır. Əsərin realılıqla çulğalaşmış fantastik süjeti məhz bu mənzərənin fonunda, köhnə əşyalar alıb-satan obrazın hər gün ölkədə baş verən terror partlayışlarında həlak olan insanların bədən hissələrini bir araya toplayıb cəsəd yaratması ilə başlayır. Əslində onun əsas məqsədi terror zamanı həlak olmuş "həmkarının" dağılmış cəsədini toplayıb basdırmaq üçün ailəsinə təhvil vermək olur. Lakin son terror zamanı həlak olan daha bir günahsızın ruhu bədəne daxil olunca, cəsəd canlanır. Daha sonra bu varlıq gecələr gizlin-gizlin Bağdadı dolaşır, bədənini təşkil edən hissələrin sahiblərinin intiqamını almağa başlayır. Çox keçmədən bu amansız qətlər və məchul qatillə bağlı şayiələr yayılır, məsələ ölkə mediasının gündəmini və siyasi güc dairələrinin diqqətini cəlb edir. Bu bədheybətə yaradan həmin köhnə əşya alverçisi ilə tanış olan jurnalistlərdən biri reyting xatirinə bu söhbəti mətbuat səhifələrində silsilə yazılara çevirir və məqalələrində adıkeçən bu surətə "Frankenşteyn" adı verir. Lakin məsələ getdikcə daha da böyüyür, ölkədəki rejim nümayəndələri, əcnəbi əsgərlərin baş qərargahı, gizli xidmətlər, haqqında əfsanəyə oxşar şayiələr dolaşan bu silsilə qətlərin gözəgörünməz səbəbkarını ələ keçirmək üçün əməliyyatlara başlayır.

Beləliklə, bu fantastik süjet yazıçının cəmiyyətə, dünyaya ünvanlanan önəmli mesajlarını ehtiva edir. Beləki, əvvəlcə əslə intiqam məqsədi olmadan yaradılan bədən sonra yalnız məzlumların qisasını almaq üçün canlanır. Hər dəfə ibarət olduğu bir bədən parçasının sahibinin intiqamını alınca, həmin hissə qopub düşür. Yazıçı simvolik olaraq bədəni tərk edən parça ilə həmin qurbanın ruhunun rahatlıq tapdığını qeyd edir. Lakin bədən dağıldıqca yerdə qalan parçaların sahiblərinin qisasını almaq mümkün olmadıqda, Frankenşteyn yeni qətlər törətməli olur. Beləcə hər dəfə bədəninə tikilən yeni parça sahiblərinin intiqamı da öhdəsinə düşür. Frankenşteyn məsum ədalət məqsədli bu intiqam mexanizminin artıq sonsuz zorakılıq mexanizminə çevirildiyini dərk edir. Yazıçı bununla bəzən insanların ədalətlə zorakılığı qarışdırmalarına diqqət çəkir. Onu məhv etmək üçün izinə düşənlərə qarşı mübarizəyə başlaması ilə Frankenşteyn qatillə çevrilir. Əvvəl intiqam üçün öldürən obraz həyatda qalmaq üçün, öz məqsədləri naminə qətl törədir. Burada yazıçı çox zaman ədalət, haqq şüarı altında gizlənən mənfur şəxsi maraqlara diqqət çəkir, bu məqamı cəmiyyətin belası kimi təqdim edir. Həqiqətən bəzən insanların haqlı ilə haqsız arasında incə bir cizgini seçə bilməməsi, doğru ilə yanlış ayırd edə bilməməsi cəmiyyətdə böyük, geridönüşü olmayan fəsadlara yol açır.

Lakin Ə.Saadavi ayrı-ayrı insanların parçalarını bir bədəndə birləşdirməklə, əslində eyni amal üçün birlik olmağın, mövcud olmanın mümkünlüyünü də göstərir. Əsərdə dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq sıradan insanların bir-birinə yadım etmək, acısını xəffilətmək üçün birləşməsi, çabalaması cəhənnəmə çevrilən şəhərdə insanlığın hələ də ölmədiyini, ümid şərtlərinin qaldığını göstərir. Yazıçının iraqılara, bütün bəşər övladına mesajı bundan ibarətdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Frankenşteyn nə qədər uydurma personaj olsa da, süjet fantastik əhval-ruhiyyə bağışlasa da, İraq reallığının bütün incəliklərinə qədər təsvirləri romanı realist üsluba yaxınlaşdırır. Belə ki, İraqdakı tarixi hadisələrin, terror partlayışlarının real faktlar əsasında və real məkan adları altında sənədli şəkildə çatdırılması, xüsusən əsas obrazlardan birinin müxbir olması əsərə bir qədər sənədli-publisist təhkiyə tonu da əlavə edir.

Yazıçının vurğulamağa çalışdığı daha bir məqam hələ Frankenşteyndən əvvəl də cəmiyyətdə xaos və qorxu hissi yaşandığını, psixoloji gərgin atmosferin, sabaha ümitsiz əhval-ruhiyyənin hökm sürdüyünü göstərməkdir. Ə.Saadavi zülm, zorakılıq, qətl, terror, qorxu toxumunun İraqda Frankenşteyndən öncə səpildiyini təəssüflə qeyd edir. İraqda işğalçı rejimdən başqa, xalqın çarəsizliyindən, acılarından istifadə edən, ölkəni zor tətbiq etməklə, şayiə və qorxu toxumu səpməklə idarə edən hakimiyyət hərisləri, şərətdən sui-istifadə edən işbazlar da var. Ə.Saadavi iqtidarını itirmək üçün hətta işğalçı ilə sövdələşən hakimiyyət qurumlarını Frankenşteyn obrazından daha təhlükəli, vəhşi, mənəviyatsız təqdim edir.

Sonunda onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, əsər ingilis yazıçısı Meri Şelli tərəfindən 1818-ci ildə qələmə alınmış "Frankenşteyn" romanından ilhamlanaraq yazılmışdır. [2] Ə.Saadavi özü bu

barədə müsahibələrindən birində qeyd etmişdir. Lakin bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, Ə.Saadavinin eyniadlı obrazının qərbli adaşı ilə oxşarlıqları olsa da, o, İraq milli kimliyini daşıyır, bu cəmiyyətin məhsuludur.

PhD in philological sciences, assistant professor Khumar Alakbarova
Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Oriental Studies named after Academician Z.Bunyadov

IDEOLOGICAL AND CONTENT FEATURES OF OF AHMED SAADAWI'S "FRANKENSTEIN IN BAGHDAD"

Summary

Ahmed Saadawi is considered one of the prominent representatives of modern Iraqi literature. The author of such works as "The Beautiful Country" (2004), "Indeed He Dreams or Plays or Dies" (2008), "The Chalk Door" (2017), "The Diary of D" (2019), and others, the writer gained international recognition with his novel "Frankenstein in Baghdad", which was awarded the International Prize for Arabic Fiction (the Arabic Booker Prize) in 2014 and has been translated into more than 30 languages worldwide.

The novel represents a synthesis of real historical facts and documentary materials. The events of the work take place in Baghdad after 2003. The writer depicts the socio-political situation in Iraq as a whole, using as an example a city that has transformed from a battlefield into a training ground for terrorists. Although the main character of the novel, Frankenstein, is a fictional figure and the plot has a fantastical nature, the detailed portrayal of Iraqi reality in all its nuances brings the novel closer to a realist style.

Keywords: Arabic literature, Iraqi literature, Ahmed Saadawi, Frankenstein, terror, realities of war.

Доктор философии по филологии, доцент Хумар Алекперова
Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт востоковедения имени академика З.Бунятова

ИДЕЙНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОМАНА АХМЕДА СААДАВИ «ФРАНКЕНШТЕЙН В БАГДАДЕ»

Резюме

Ахмед Саадави считается одним из видных представителей современной иракской литературы. Автор таких произведений, как «Прекрасная страна» (2004), «Действительно мечтает, либо играет, либо умирает» (2008), «Меловая дверь» (2017), «Воспоминания госпожи Дин» (2019) и др., писатель получил известность благодаря роману «Франкенштейн в Багдаде», удостоенному Международной премии арабской литературы (Арабской Букеровской премии) в 2014 году и переведенному более чем на 30 языков мира.

Роман представляет собой синтез реальных исторических фактов и документальных материалов. События в произведении происходят в Багдаде после 2003 года. Писатель описывает социально-политическую обстановку в Ираке в целом, используя в качестве примера город, превратившийся из поля боя в тренировочный полигон террористов. Хотя главный герой произведения, Франкенштейн, является вымышленным персонажем, а сюжет имеет фантастический характер, изображение иракской реальности во всех её тонкостях приближает роман к реалистическому стилю.

Ключевые слова: Арабская литература, Иракская литература, Ахмед Саадави, Франкенштейн, террор, реалии войны.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abjjad. <https://www.abjjad.com/author/2795209510/%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%B3%D8%B9%D8%AF%D8%A7%D9%88%D9%8A/quotes>
2. Arablit. <https://arablit.org/2014/04/30/baghdad-writes/>
3. Ahmed Saadawi. Frankenstein in Baghdad. Penguin Books, 2018

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL OLAN SÖZLƏR

Xülasə

Məqalədə dillərin lüğət tərkibinin cəmiyyətin tarixi inkişafı, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə sıx bağlı olduğu göstərilir. Hər bir dilin lüğət tərkibi həm daxili imkanlar, həm də digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində zənginləşir. Azərbaycan dilinin leksik sistemi də zamanla inkişaf edərək yeni sözlər qəbul etmişdir. Xüsusilə, 2019-cu ildə başlayan "COVID-19" pandemiyası dövründə dilə bir sıra yeni terminlər və ifadələr daxil olmuşdur. Bu sözlərin böyük hissəsi tibb, sosial həyat və rəqəmsal texnologiya sahələrinə aiddir. Pandemiya ilə bağlı yaranan və geniş işlənən sözlər Azərbaycan dilinin aktiv lüğət fonduna daxil olmuş və dilin inkişafına təsir göstərmişdir. Bununla belə, yeni daxil olan sözlər xarici dil qaydalarına əsaslandığı üçün tələffüzündə problemlər yaradır. Bu baxımdan, alınma sözlərin Azərbaycan dilinin fonetik və orfoepik normalarına uyğunlaşdırılması, onların düzgün yazılış və tələffüz qaydalarının müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pandemiya dövründə yaranmış yeni leksik vahidlərin öyrənilməsi isə dilin müasir inkişaf meyillərini izləmək və onun lüğət tərkibində baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *Pandemiya, lüğət tərkibi, alınma sözlər, leksika, tibbi terminlər, sosial həyat, texnologiya, yeni sözlər.*

Hər bir dilin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesi fonunda ortaya çıxır. Lüğət tərkibi dil üçün vacib materialdır. Bu material əsasında müstəqil dil vahidləri - mürəkkəb söz, söz birləşmələri, cümlələr yaradılır. Cəmiyyətin siyasi, ictimai, mədəni, iqtisadi, eləcə də məişət həyat tərz, digər millət və dövlətlərlə olan qarşılıqlı münasibət və əlaqələri onun lüğət tərkibinə təsiriz ötürür. Təbii ki, qarşılıqlı əlaqə nəticəsində dillər arasında sözləşmə və sözvermə prosesi gedir ki, bu da yeni sözlərin yaranmasına dəlalət edir.

Hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin formalaşmağa başladığı gündən mövcuddur. Ona görə də lüğət tərkibi xalqın həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini güzgü kimi əks etdirir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində və inkişafında həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də önəmlidir. Alınma sözlər elmi cəhətdən, ictimai münasibət baxımından hər zaman birmənalı qəbul olunmamışdır. A.V.Desnitskaya belə hesab edirdi ki, "dillərin bir-birinə təsirinin öyrənilməsi xalqların tarixinin birbaşa öyrənilməsi ilə bağlıdır". Şübhəsiz, bu təqdirdə xalqların ictimai inkişaf mərhələləri, həmçinin, nəzərdə tutulan dillərin spesifikasiyası da nəzərə alınmalıdır. Bunlarla yanaşı dillərin nə dərəcədə bir-biri ilə qohum olub-olmaması da əsas amillərdən biri sayılır. A.V.Desnitskaya hesab edir ki, "hər bir halda dillərin bir-biri ilə əlaqə və təsirində bilinçsizlik məsələsi xüsusi rol oynayır" [5,70-77].

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində sözlər kəmiyyətə çox olmaqla yanaşı, onlar səciyyəli, funksiyalarına görə də müxtəlifdir. Azərbaycan dilinin leksikasının tədqiqatçısı dilçi S.Cəfərov sözlərin işlənmə dairəsinə görə sözləri "dilə əsas lüğət fondu" və "dilə lüğət tərkibi" olaraq iki yerə ayıraraq qeyd edir: "Bir dildə danışan adamların hamısına məlum olan və hamı tərəfindən sistematik şəkildə işlədilən sözlər birlikdə dilin əsas lüğət fondu adlanır. Dilin əsas lüğət fondu əslində dilin lüğət tərkibinin bir hissəsinə, daha doğrusu, onun özəyini təşkil edir"[1,70]. Dilçi alim hesab edir ki, dilin lüğət tərkibinə gələn sözlərin hamısının dilin əsas lüğət fonduna girməsi vacib deyil. Bu baxımdan da, lüğət tərkibi iki yerə bölünür: aktiv və passiv.

Azərbaycan dili leksikologiyası hər zaman inkişaf edir. Bu inkişaf dilin daxili imkanlarına, eləcə də alınma sözləri hesabına baş tutur. Bu inkişafın başlıca səbəbi ölkəmizin texnoloji, siyasi, iqtisadi və s. sahələrində irəliləməsi ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycanın dünya arenasına qatıldığı bir şəraitdə başqa xalqlarla mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələri, müxtəlif millətlərlə, ölkələrlə inteqrasiyasının nəticəsində dilin inkişafı baş verir. Azərbaycanın elmi-texniki tərəqqi yolunda

inamla addımlaması, mədəniyyət və incəsənətlə bağlı müxtəlif sahələrdə, musiqidə, idmanda yeni uğurlara imzalar atılması, neft istehsalı ilə əlaqədar nailiyyətlər əldə edilməsi dilimizə təsirsiz ötürməyib. Həmçinin sosial həyatın inkişaf etməsi, turizm obyektlərinin genişlənməsi, texnikanın yenilikləri yeni sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Televiziya şəbəkələri genişləndirilir, müxtəlif kanallarda rəngarəng verilişlər yer alır, səhiyyə və təhsil sahəsində yeni uğurlara imza atılır ki, bunlar da dilimizin lüğət tərkibində öz əksini tapır.

2019-cu ildə bütün dünyada yayılan virus pandemiya şəraitini şərtləndirmişdir. Ölkəmizdə də bu virusa görə karantin elan olunmuş, həyat tərzimiz müəyyən müddətdə dəyişmiş, bununla da yeni sözlər ortaya çıxmışdır. Bu pandemiya yayılan virusun adı ilə "COVID-19" pandemiyası adlandırılmışdır. COVID-19 termini ilk dəfə ÜST tərəfindən 11 fevral 2020-ci ildə işlədilmişdir. Bu terminlə yanaşı, KİV-də SARS-COV-2, Uhan virusu, Çin virusu sözləri də işlədilir [3].

Pandemiyanın adı ingilis dilindən daxil olduğu üçün oxunuşu "kovid" olan bu virus bütün media mənbələrində "covid" şəklində verilmişdir. Bu dəyişikliklər ilə bağlı olaraq, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə bir sıra yeni sözlər və terminlər daxil olmuş və ya əvvəlki sözlər daha geniş işlənməyə başlamışdır. Bu sözlərin əksəriyyəti tibb, sosial həyat və texnologiya sahəsi ilə bağlıdır.

1. Tibbi terminlər. Bu xəstəliklə bağlı bir çox terminlər ortaya çıxdı və cəmiyyətdə işlənməyə başladı. Pandemiya ilə əlaqədar olaraq ən çox işlənən sözlər bunlar idi:

Pandemiya – global miqyasda yayılan epidemiya

Koronavirus – COVID-19 xəstəliyini yaradan virusdur. Qeyd edək ki, koronavirus 2020-ci ildə dünya informasiya sistemində ən çox işlənən və ən çox axtarış edilən sözdür. Koronavirus – insan və ya heyvanlar arasında yayıldığı sübut edilmiş patogen xüsusiyyətləri olan geniş viruslar ailəsidir.

Karantin – yoluxmanın qarşısını almaq üçün məhdudlaşdırıcı tədbir

İzolasiya – xəstənin digərlərindən ayrılması

Özünütəcrid – insanın özünü könüllü şəkildə təcrid etməsi

Peyvənd / vaksin – xəstəliyə qarşı qoruyucu preparat

Revaksinasiya – təkrar peyvənd olunma

Test – virusun olub-olmadığını müəyyən edən analiz

PCR testi – virusun genetik materialını müəyyən edən laborator test

Antigen testi - yaxma ilə götürülür, spesifik antigenləri təyin edir.

2. Sosial və gündəlik həyatla bağlı sözlər. Pandemiya dövründə insanların həyat tərzində dəyişikliklər olduğu üçün yeni ifadələr də yayılmışdır. Bu ifadələrin bəzilərini bir qrup sahənin adamları istifadə etsə də, bu dövrdə hər kəs tərəfindən işlədilməyə başlanmışdır:

Sosial məsafə

Məsafədən iş

Onlayn təhsil

Onlayn görüş

Lokdaun (lockdown) – sərt karantin rejimi

Komendant saati - qeyd edək ki, bu söz Sovet dövrünün dağıldığı zamanlarda xalq tərəfindən geniş istifadə olunsada, sonralar siyasi sabitlik olduğu üçün unudulmuşdur.

Sanitar-epidemioloji qaydalar

3. Texnologiya və rəqəmsal mühitlə bağlı sözlər. Pandemiya dövründə texnologiyadan istifadə artdığı üçün bu sahəyə aid sözlər də geniş yayılmışdır:

Zoom dərsi / Zoom görüşü

Google meet görüşləri

Microsoft teams platformasında dərslər

Onlayn platforma

Vebinar

Elektron iclas

4. Pandemiya ilə bağlı yeni birləşmələr. Azərbaycan dilində bəzi söz birləşmələri də daha aktiv işlənməyə başlamışdır:

Pandemiya dövrü

Postpandemiya mərhələsi

Epidemioloji vəziyyət

Gigiyena qaydaları

Bu sözlərin işlənmə dairəsi genişdir: məişət üslubundan tutmuş rəsmi-işgüzar sənədlərə qədər əhatə edir. Məsələn, "Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunması ilə əlaqədar işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə birdəfəlik ödəmənin verilməsi şərtləri və qaydası"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarında bu sözlərə rast gəlirik: "Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Sərəncamının 10.5-ci bəndinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 4 aprel tarixli 135s nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Sərəncamının 10.2-ci bəndinin icrası ilə bağlı tədbirlər planı"nın II hissəsinin 4-cü bəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti **qərara alır**:

1. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sisteminin "Məşğulluq" altsistemində işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunduğu dövrdə aylıq 190 (yüz doxsan) manat məbləğində birdəfəlik ödəmə verilsin.
2. "Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunması ilə əlaqədar işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə birdəfəlik ödəmənin verilməsi şərtləri və qaydası" təsdiq edilsin (əlavə olunur)." [6].

Verdiyimiz nümunədə də xeyli sayda sözlər pandemiya dövründə dilimizdə işləklik qazananlar sırasındadır. Bu sözlərin əksəriyyəti yazılı sənədlərdə, mediada alındığı kimi yazıldığı üçün tələffüzündə çətinlik yaranır. Çünki başqa dillərdən keçən sözlərin Azərbaycan dilində necə yazılması ilə bağlı təsdiqlənmiş standartlar yox dərəcəsinədir. Bəzi müzakirələrdə dilçi alimlərimizin əksəriyyəti alınma sözlərin bizim dildə tələffüz qaydasında yazılmasının tərəfdarıdır. Məsələn, "COVID-19" ifadəsinin "KOVİD-19" şəklində yazılmasını daha uyğun hesab edənlər olsa da, mənbələrdə ilk varinatda, yəni xarici dillərdə yazıldığı kimidir. Amma biz orfoepik normaları qoruyaraq bu sözləri xarici dil qaydalarına əsaslanaraq oxumaq məcburiyyətində qalıyıq. **Bu baxımdan, alınma sözlərin Azərbaycan dilinin fonetik və orfoepik normalarına uyğunlaşdırılması, onların düzgün yazılış və tələffüz qaydalarının müəyyənəşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.**

Nəticə

Göründüyü kimi, pandemiya dövrü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə tibb, sosial həyat və rəqəmsal texnologiya sahələrinə aid terminlər gündəlik danışiq və yazı dilində geniş yayılmış və dilin aktiv söz fonduna daxil olmuşdur.

**Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor Aybaniz Huseinova
Azerbaijan State University of Economics**

WORDS ENTERING THE AZERBAIJANI LANGUAGE DURING THE PANDEMIC PERIOD

Summary

The article discusses that the vocabulary of every language develops in connection with the historical, social, political, and cultural life of society. A language enriches its vocabulary through internal linguistic resources as well as through borrowing from other languages. The lexical system of the Azerbaijani language has also evolved over time. Especially during the COVID-19 pandemic that began in 2019, many new words and expressions entered the language. Most of these terms belong to the fields of medicine, social life, and digital technologies. The pandemic-related vocabulary became widely used in everyday communication and official documents, contributing to the development of the active vocabulary of the Azerbaijani language. However, newly introduced words often create pronunciation difficulties because they are based on the rules of

foreign languages. In this regard, adapting borrowed words to the phonetic and orthoepic norms of the Azerbaijani language and determining their correct spelling and pronunciation are of great importance. Studying the new lexical units that emerged during the pandemic period is also significant for observing the modern development trends of the language and identifying the changes occurring in its vocabulary.

Keywords: Pandemic, vocabulary, loanwords, lexicon, medical terminology, social life, technology, new words.

Доктор философии по филологии, доцент Айбениз Гусейнова
Азербайджанский государственный экономический университет

СЛОВА, ВОШЕДШИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Резюме

В статье рассматривается формирование словарного состава языка в связи с историческим развитием общества, его политической, экономической и культурной жизнью. Лексика языка обогащается как за счёт внутренних ресурсов, так и благодаря заимствованиям из других языков. Лексическая система азербайджанского языка также постоянно развивается. Особенно в период пандемии COVID-19, начавшейся в 2019 году, в язык вошло множество новых слов и выражений. Большинство этих терминов связано с медициной, социальной жизнью и цифровыми технологиями. Эти слова получили широкое распространение в повседневной речи и официальных документах, пополнив активный словарный фонд языка. Однако новые слова, вошедшие в язык, нередко вызывают трудности в произношении, поскольку они основаны на правилах иностранных языков. В этой связи особое значение приобретает адаптация заимствованных слов к фонетическим и орфоэпическим нормам азербайджанского языка, а также определение их правильного написания и произношения. Изучение новых лексических единиц, возникших в период пандемии, также имеет важное значение для отслеживания современных тенденций развития языка и выявления изменений, происходящих в его словарном составе.

Ключевые слова. Пандемия, словарный состав, заимствованные слова, лексика, медицинские термины, социальная жизнь, технологии, новые слова.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika) Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
2. Fərhadova G. COVID-19 mövzusunda yaranan söz və ifadələrin ingilis dilinin leksik fondunun zənginləşməsinə təsiri. Dil və ədəbiyyat, X cild, №3, 2020, s.48-55
3. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Koronavirus pandemiyası dövründə neologizmlər. Terminologiya məsələləri-2021. s.58-61
4. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil. 2017, 488 s.
5. Десницкая А. К вопросу взаимодействия языков. Доклады о сообщения инс-та языкознания АН СССР, Москва, 1956, №9, стр.70-77
6. İnternet resursu: <https://e-qanun.az/framework/44865>.

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASI” SƏNƏDLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə “Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası”na dair normativ-siyasi sənədlərdə istifadə olunan dilin leksik, sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri dilçilik baxımından təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi sözügedən sənədlərdə rəsmi-işgüzar üslubun formalaşma mexanizmlərini, terminoloji vahidlərin işlənmə xüsusiyyətlərini və standartlaşdırılmış ifadə modellərinin funksional rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Araşdırma prosesində strategiya sənədlərinin mətnləri semantik struktur, cümlə quruluşu, modal ifadələrin istifadəsi və normativ xarakterli dil vahidlərinin işlənmə tezliyi baxımından sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Təhlilin nəticələri göstərir ki, bu sənədlərin dili yüksək informativlik, dəqiqlik və hüquqi-normativ məzmunun aydın ötürülməsi prinsipləri əsasında qurulmuşdur. Rəsmi sənəd dili üçün xarakterik olan terminoloji sabitlik, sintaktik standartlaşma və obyektiv ifadə tərzli mətnlərin funksional səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişaf, ekoloji davamlılıq və təşkilati idarəetmə ilə bağlı terminlərin intensiv şəkildə işlədilməsi strategiya sənədlərinin konseptual çərçivəsini formalaşdıran əsas amillər kimi çıxış edir.

Tədqiqat müəyyən etmişdir ki, normativ sənədlərdə istifadə olunan linqvistik vasitələr məqsədyönlü kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. Bu linqvistik vasitələr dövlət siyasətinin prioritetlərini cəmiyyətə aydın və sistemli şəkildə çatdırmağa xidmət edir. Sənədlərdə müşahidə olunan sintaktik qanunauyğunluqlar və leksik seçimlər normativlik və rəsmi obyektivlik prinsiplərini gücləndirir. Eyni zamanda, rəsmi dilin standartlaşdırılmış strukturu hüquqi məzmunun qərəzsiz ötürülməsini təmin edir. Məqalədə rəsmi sənədlərin dilinin ictimai şüurun formalaşmasına təsiri və normativ nitqin linqvistik aspektləri də araşdırılır. Aparılan tədqiqatın nəticələri normativ sənədlərin dilinin öyrənilməsi sahəsində aparılan linqvistik tədqiqatlara elmi töhfə verə bilər.

Açar sözlər: dil, üslub, funksional, strategiya sənədləri, normativlik, Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası, kommunikativ, sənəd, rəsmi-işgüzar üslub

Müasir mərhələdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası dövlətlərin sosial-iqtisadi tərəqqisini, ekoloji tarazlığını və institusional idarəetmə mexanizmlərini təmin edən əsas strateji istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu konsepsiyanın reallaşdırılması yalnız praktiki fəaliyyətlə məhdudlaşmır, eyni zamanda normativ-hüquqi aktlar və strateji planlaşdırma sənədləri vasitəsilə sistemli şəkildə həyata keçirilir. Belə sənədlər dövlət siyasətinin prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Normativ və strateji sənədlərin əhəmiyyəti onların məzmunu ilə yanaşı, dil və üslub xüsusiyyətlərində də özünü göstərir. Rəsmi sənədlərdə istifadə olunan dil dövlətin ideoloji mövqeyini, idarəetmə prinsiplərini və cəmiyyətlə qurduğu kommunikasiya modelini əks etdirən əsas vasitələrdən biridir. Bu baxımdan rəsmi sənəd dilinin leksik tərkibi, sintaktik quruluşu və üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilçilik üçün aktual tədqiqat istiqamətlərindən hesab olunur.

Dilçilik nəzəriyyəsində rəsmi-işgüzar üslub funksional üslublar sistemində xüsusi yer tutur. Bu üslub normativlik, obyektivlik, terminoloji dəqiqlik və standartlaşdırılmış ifadə modelləri ilə xarakterizə olunur. Dövlət tərəfindən qəbul edilən konsepsiya və strategiyalar rəsmi-işgüzar üslubun əsas realizasiya formalarından biri kimi çıxış edir. Nəzəri aspektdən bu cür mətnlərin tədqiqi funksional üslub nəzəriyyəsi, diskurs analizi və terminologiya elminin prinsiplərinə əsaslanır və rəsmi dilin kommunikativ imkanlarını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, strategiya sənədlərinin leksik tərkibində terminoloji vahidlər üstünlük təşkil edir və bu terminlər əsasən sosial-iqtisadi inkişaf, ekoloji davamlılıq və təşkilati idarəetmə sahələrini

əhatə edir. Terminlərin məqsədyönlü və ardıcıl istifadəsi mətnin konseptual bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, vahid terminoloji sistemin formalaşmasına şərait yaradır.

Praktik baxımdan "Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası"na dair sənədlərdə istifadə olunan dilin araşdırılması dövlət idarəçiliyində kommunikativ səmərəliliyin artırılması, normativ mətnlərin anlaşılqlılığının təmin olunması və rəsmi sənəd dilinin təkmilləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sənədlərdə leksik vahidlərin məqsədyönlü seçimi, cümlə konstruksiyalarının quruluşu və modal ifadələrin işlənmə xüsusiyyətləri strategiyada müəyyən edilmiş məqsəd və vəzifələrin həm icraedici qurumlar, həm də geniş ictimaiyyət üçün aydın şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Yuxarıda qeyd olunan məqamları nəzərə alaraq, məqalədə "Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası"na dair normativ və strateji sənədlərdə istifadə olunan dilin leksik, sintaktik və üslubi xüsusiyyətlərinin təhlili əsas tədqiqat məqsədi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Aparılan araşdırmanın nəticələri nəzəri dilçilik baxımından rəsmi sənəd dilinin struktur və funksional xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsinə imkan yarada bilər. Eyni zamanda bu nəticələr praktik müstəvidə normativ sənədlərin dil keyfiyyətinin yüksəldilməsi, rəsmi ünsiyyətin daha effektiv təşkili və dövlət-cəmiyyət münasibətlərində kommunikativ aydınlığın təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli ola bilər.

"Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası"na dair normativ və strateji sənədlər rəsmi-işgüzar üslubun səciyyəvi xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə özündə ehtiva edir. Bu mətnlərdə dilin əsas funksiyası informasiyanın dəqiq, ardıcıl və normativ çərçivədə təqdim olunmasıdır. Məzmunun ifadəsində subyektiv yanaşmalardan qaçınılır, obyektiv və neytral üslub üstünlük təşkil edir. Rəsmi sənədlərə xas olaraq emosional və ekspressiv dil vahidlərinə faktiki olaraq yer verilmir ki, bu da rəsmi-işgüzar üslubun fundamental tələblərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Sözügədən sənədlərin mətn strukturu məntiqi ardıcılıq prinsipi əsasında formalaşdırılmışdır. Mətnlərdə əvvəlcə əsas məqsədlər müəyyənləşdirilir, daha sonra qarşıya qoyulan vəzifələr sadalanır, onların icra mexanizmləri açıqlanır və sonda gözlənilən nəticələr ifadə olunur. Bu struktur model dil vahidlərinin seçiminə, terminlərin yerləşdirilməsinə və cümlə quruluşunun təşkilinə birbaşa təsir göstərir. Nəticədə strategiya sənədlərinin dili sistemli, aydın və funksional xarakter daşıyır ki, bu da normativ mətnlərin kommunikativ səmərəliliyini artıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması beynəlxalq və dillərarası əlaqələrin genişlənməsinin təzahürüdür. Bu proses dilimizin milli və mədəni özünəməxsusluğunu qoruyaraq termin sistemlərinin inkişafını təşviq edir və ədəbi dilin zənginləşməsinə, dil quruluşunun təkmilləşməsinə mühüm təsir göstərir. Eyni zamanda, terminoloji leksikanın istifadəsi intellektual səviyyəni yüksəldir, elmi və texniki anlayışların dəqiq ifadəsini təmin edir və dilimizin konseptual imkanlarını genişləndirir. Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycan dilində terminlərin artan rolu yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də dövlət siyasəti, təhsil və sosial-iqtisadi sahələrdə vahid terminoloji sistemin formalaşdırılmasında strateji əhəmiyyət daşıyır. Strategiya sənədlərinin leksik tərkibində əsas yer terminoloji leksikaya aiddir. Xüsusilə sosial-iqtisadi inkişaf, ekoloji davamlılıq, idarəetmə islahatları və insan kapitalının inkişafı ilə bağlı terminlər geniş və sistemli şəkildə istifadə olunur. "Dayanıqlı inkişaf", "strateji məqsədlər", "idarəetmə islahatları", "resursların səmərəli idarə olunması" və "ekoloji tarazlıq" kimi termin və birləşmələr sənədlərin konseptual çərçivəsini müəyyənləşdirir və ideya, məqsəd və hədəflərin aydın və standartlaşdırılmış formada çatdırılmasına xidmət edir.

Terminlərin məqsədyönlü istifadəsi yalnız məzmunun dəqiqliyini təmin etmir, həm də vahid terminoloji sistemin formalaşmasına şərait yaradır. Nəticədə rəsmi sənəd dili həm təşkilati, həm də kommunikativ funksiyasını yüksək səviyyədə həyata keçirir. Eyni zamanda bu sənədlərin leksik sistemində beynəlxalq normativ sənədlərdən və global inkişaf diskursundan daxil olmuş terminlərin uyğunlaşdırılması prosesi də müşahidə edilir. Sözügədən terminlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik norma və qaydalarına uyğunlaşdırılaraq rəsmi sənəd dilinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Leksik vahidlərin məqsədyönlü seçimi mətnlərin rəsmi statusunu qorumaqla yanaşı, terminoloji vahidliyin təmin edilməsinə və məzmunun dəqiqliyinin artırılmasına xidmət edir. Nəticədə strategiya sənədlərinin dili vahid terminoloji sistem əsasında formalaşaraq normativ xarakter daşıyır.

Bu mətnlərdə xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrə, səbəb–nəticə və şərt münasibətlərini ifadə edən sintaktik strukturlara üstünlük verilir. Belə cümlə modelləri strategiyada müəyyənləşdirilən məqsəd və vəzifələr arasında məntiqi əlaqələrin sistemli və ardıcıl şəkildə ifadə olunmasına imkan yaradır. Nəticədə mətnin məzmunu oxucu üçün daha aydın və anlaşılan formada təqdim olunur. Sintaktik baxımdan strategiya sənədlərinin dili mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının geniş istifadəsi ilə səciyyələnir. “Rəsmi üslubun qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edilərkən göstərilir ki, rəsmi üslubun differensiallaşmasında əvəzliyin, sayın ikinci dərəcəli əhəmiyyəti olduğu halda, feilin zaman, növ və şəkil kateqoriyaları həlledici rola malikdir (3, s.49).

Bununla yanaşı, strategiya sənədlərində qeyri-müəyyən şəxsi və məchul növ formalarının intensiv işlədilməsi diqqəti cəlb edir. “Təmin edilir”, “həyata keçirilir”, “nəzərdə tutulur” kimi ifadələr normativ sənədlərə xas olan ümumiləşdirilmiş və rəsmi xarakteri gücləndirir. Bu cür sintaktik seçimlər icra prosesinin institusional mahiyyətini ön plana çıxarır, konkret icraçı subyektlərin isə arxa planda qalmasına şərait yaradır. “Rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində tez-tez işlənən olmaq, etmək, görmək kimi köməkçi fəllərin iştirakı ilə əmələ gələn standart ifadələrin əsasını həmin fəllərlə yanaşı mürəkkəb fel, feli bağlamalar təşkil edir” (4, s.272).

Beləliklə, sintaktik vasitələr sənədlərin obyektivlik və normativlik prinsiplərinə uyğun qurulmasına xidmət edir. “Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası”na dair sənədlərin üslubi quruluşu rəsmi-işgüzar üslubun əsas prinsiplərinə uyğun şəkildə formalaşdırılmışdır. Bu mətnlərdə dil vahidlərinin seçimi və ifadə formaları normativlik, obyektivlik və funksionallıq meyarlarına əsaslanır. Üslubi baxımdan neytral və rəsmi ifadə tərzinin üstünlük təşkil etməsi strategiya sənədlərinin hüquqi və idarəedici xarakterini daha da gücləndirir.

Sənədlərin funksional yükü əsasən informativ və tənzimləyici xarakter daşıyır. Mətnlər vasitəsilə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, prioritet sahələr və fəaliyyət mexanizmləri sistemli şəkildə təqdim olunur. Bu baxımdan rəsmi sənəd dili yalnız məlumat ötürmək funksiyasını deyil, eyni zamanda normativ tələblərin müəyyənləşdirilməsi və icra proseslərinin istiqamətləndirilməsi funksiyasını da yerinə yetirir. “Sənəd, ona rəsmi xarakter və hüquqi qüvvə verilməsi məqsədilə rəsmiləşdirilir. Rəsmiləşdirilmə sənədin imzalanması, təsdiq edilməsi və ona möhür vurulması vasitəsilə həyata keçirilir (2, s.41).

Strategiya sənədlərində üslubi vahidlərin standartlaşdırılmış formada işlədilməsi kommunikativ səmərəliliyin artırılmasına xidmət edir. Eyni sintaktik modellərin və terminoloji vahidlərin təkrarı mətnin bütövlüyünü təmin edir və rəsmi ünsiyyətdə vahid dil modelinin formalaşmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, bu sənədlərin dili dövlət və cəmiyyət arasında rəsmi kommunikasiya prosesinin əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir və ictimai şüurun formalaşmasına dolayısı təsir göstərir.

Bu üslubi və funksional xüsusiyyətlərin sistemli şəkildə tətbiqi göstərir ki, “Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası” sənədləri yalnız informativ və normativ rol oynamaqla kifayətlənmir, eyni zamanda dövlət və cəmiyyət arasında kommunikativ körpü rolunu da yerinə yetirir. Bu xüsusiyyətlər sənədlərin məzmununun aydın, ardıcıl və vahid terminoloji sistem əsasında təqdim olunmasını təmin edir. Nəticədə rəsmi sənəd dili strateji hədəflərin həyata keçirilməsi prosesində həm icraedici qurumlar, həm də vətəndaşlar üçün anlaşıqlı və funksional vasitəyə çevrilir. Belə yanaşma dilçilik tədqiqatları üçün də vacibdir, çünki normativ sənəd dilinin strukturu, üslubu və funksional imkanları həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə öyrənilməyə layiqdir.

Üslubi baxımdan strategiya sənədlərinin dili standartlaşdırılmış və sabit ifadə modelləri ilə səciyyələnir. Təkrar olunan sintaktik konstruksiyalar və leksik vahidlər mətnin normativliyini və hüquqi etibarlılığını artırır. Bu xüsusiyyətlər sənədlərin icraedici qurumlar üçün anlaşıqlı və tətbiq edilə bilən olmasını təmin edir. Kommunikativ baxımdan bu mətnlər dövlətlə cəmiyyət arasında rəsmi informasiya ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. Dil vasitəsilə dövlətin inkişaf prioritetləri ictimai şüura təqdim olunur və sosial davranış modellərinin formalaşdırılmasına təsir göstərir. “İnformasiya cəmiyyəti qloballaşmanın meydana gətirdiyi əsas sosisum kimi daha sürətli mübadilə münasibətlərinin mövcudluğunu və qarşılıqlı inteqrasiya şəbəkəsinin davamlı inkişafını tələb edir. Öz növbəsində, qloballaşmanın kökündə xalqlar, mədəniyyətlər, təşkilatlar, sistemlər arasında informasiya mübadiləsinin durması, informasiya yüklü cəmiyyəti bir növ sosial, mədəni imploziyadan (qapalı məkana istiqamətlənmiş partlayış) qoruyur. Beləliklə, informasiya cəmiyyəti ilə qloballaşma prosesinin bu cür simbiozu, geniş bir məkənin-informasiya mühitinin inkişaf üçün başlıca amilə çevrilir” (1, s.6).

Aparılmış təhlil göstərir ki, "Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası"na dair sənədlərdə istifadə olunan dil rəsmi-işgüzar üslubun əsas norma və prinsiplərinə tam şəkildə cavab verir. Bu sənədlərin dili normativlik, dəqiqlik, obyektivlik və sistemlilik kimi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir və strateji məqsədlərin aydın şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir.

Sintaktik baxımdan mürekkəb cümlə konstruksiyalarının, xüsusilə tabeli mürekkəb cümlələrin və məchul növ formalarının geniş şəkildə işlədilməsi sənədlərin ümumiləşdirilmiş və təşkilati xarakterini gücləndirir. Modal ifadələrin intensiv istifadəsi isə strategiya sənədlərinin normativ və göstəriş xarakterini dil səviyyəsində reallaşdırır. "Sənədlərin tərtibi zamanı həmcins üzvlü cümlələrə daha çox yer verilir. Həmin cümlələrdə adətən bir mübtəda bir neçə xəbərlə və yaxud bir neçə xəbər bir neçə mübtəda ilə uzlaşdırılır" (5, s.43).

Sintaktik baxımdan işgüzar mətnlər, xüsusilə strategiya sənədləri, məntiqi ardıcılığa əsaslanmalı və faktlarla dəstəklənməlidir. Bu səbəbdən mürekkəb cümlə konstruksiyaları üstünlük təşkil edir, bağlayıcı strukturlar isə sənədlərdə məqsəd və vəzifələr arasındakı məntiqi əlaqələri dəqiq və aydın şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

Üslubi baxımdan standartlaşdırılmış ifadə modellərinin və sabit dil konstruksiyalarının tətbiqi bu mətnlərin hüquqi etibarlılığını və kommunikativ effektivliyini artırır. Bu xüsusiyyətlər strategiya sənədlərinin həm icraedici qurumlar, həm də geniş ictimaiyyət üçün anlaşılıqlı olmasına xidmət edir.

Nəticə etibarilə, "Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası" sənədlərinin dili yalnız informasiya ötürmə vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda dövlət siyasətinin ideoloji və kommunikativ aləti kimi çıxış edir. Aparılmış araşdırma rəsmi sənəd dilinin öyrənilməsi sahəsində nəzəri dilçilik üçün əhəmiyyətli nəticələr təqdim etməklə yanaşı, normativ sənədlərin dilinin təkmilləşdirilməsi baxımından praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Müvafiq təhlillərə istinad edərək qeyd etmək olar ki, "Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası"na dair sənədlərin dili rəsmi-işgüzar üslubun bütün əsas norma və prinsiplərinə cavab verir. Mətnlərdə normativlik, dəqiqlik, obyektivlik və sistemlilik kimi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir, terminoloji və sintaktik vahidlərin məqsədyönlü istifadəsi sənədlərin konseptual bütövlüyünü təmin edir. Strategiya sənədlərinin dili yalnız məlumat ötürmə funksiyasını yerinə yetirmir, həm də dövlət və cəmiyyət arasında kommunikativ körpü rolunu oynayır. Bu xüsusiyyətlər normativ sənədlərin icraedici qurumlar və ictimaiyyət üçün anlaşılıqlı və tətbiq edilə bilən olmasını təmin edir.

Tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir:

1. Nəzəri baxımdan rəsmi sənəd dilinin strukturu və funksiyaları sistemləşdirilir;
2. Praktik baxımdan normativ sənədlərin dil keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi və kommunikativ səmərəliliyin artırılması üçün tövsiyələr təqdim olunur.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, rəsmi sənəd dili strateji məqsədlərin həyata keçirilməsi prosesində mühüm vasitədir və sosial-iqtisadi, təşkilati və ekoloji sahələrdə dövlət siyasətinin effektiv icrasına töhfə verir. Beləliklə, araşdırma göstərir ki, rəsmi sənəd dili strateji məqsədlərin həyata keçirilməsi prosesində mühüm vasitədir və sosial-iqtisadi, təşkilati və ekoloji sahələrdə dövlət siyasətinin effektiv icrasına töhfə verir.

***PhD in Philology, Associate Professor Mehriban Asadullayeva
Nakhchivan State University***

FEATURES OF THE LANGUAGE USED IN THE DOCUMENTS OF THE "SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN"

Summary

This article analyzes the lexical, syntactic and stylistic features of the language used in the normative-political documents on the "Sustainable Development Strategy of the Republic of Azerbaijan" from a linguistic perspective. The main purpose of the study is to determine the mechanisms of formation of the official-business style in the documents in question, the features of the development of terminological units and the functional role of standardized expression models. In the research process, the texts of the strategy documents were systematically analyzed in terms of semantic structure, sentence structure, use of modal expressions and the frequency of development of normative language units.

The results of the analysis show that the language of these documents is built on the principles of high informativeness, accuracy and clear transmission of legal and normative content. Terminological stability, syntactic standardization and objective style of expression, characteristic of the language of official documents, increase the functional efficiency of the texts. At the same time, the intensive use of terms related to socio-economic development, environmental sustainability and institutional management act as the main factors shaping the conceptual framework of strategy documents.

The study has established that the linguistic means used in regulatory documents perform purposeful communicative functions. These linguistic means serve to clearly and systematically convey the priorities of state policy to society. The syntactic regularities and lexical choices observed in the documents strengthen the principles of normativity and official objectivity. At the same time, the standardized structure of the official language ensures the impartial transmission of legal content. The article also examines the influence of the language of official documents on the formation of public consciousness and the linguistic aspects of normative speech. The results of the conducted research can make a scientific contribution to linguistic research conducted in the field of studying the language of regulatory documents.

Keywords: language, style, functional, strategy documents, normativity, Sustainable Development Strategy, communicative, document, official-business style

доктор философии по филологии, доцент Мехрибан Асадулласой
Нахчыванский государственный университет

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА, ИСПОЛЪЗУЕМОГО В ДОКУМЕНТАХ “СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН”

Резюме

В данной статье с лингвистической точки зрения анализируются лексические, синтаксические и стилистические особенности языка, используемого в нормативно-политических документах “Стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики”. Основная цель исследования – определение механизмов формирования официально-делового стиля в рассматриваемых документах, особенностей развития терминологических единиц и функциональной роли стандартизированных моделей выражения. В процессе исследования тексты стратегических документов систематически анализировались с точки зрения семантической структуры, структуры предложений, использования модальных выражений и частоты развития нормативно-языковых единиц.

Результаты анализа показывают, что язык этих документов построен на принципах высокой информативности, точности и ясной передачи правового и нормативного содержания. Терминологическая стабильность, синтаксическая стандартизация и объективный стиль изложения, характерные для языка официальных документов, повышают функциональную эффективность текстов. При этом интенсивное использование терминов, связанных с социально-экономическим развитием, экологической устойчивостью и институциональным управлением, выступает в качестве основных факторов, формирующих концептуальную основу стратегических документов.

В ходе исследования было установлено, что языковые средства, используемые в нормативных документах, выполняют целенаправленные коммуникативные функции. Эти языковые средства служат для четкой и систематической передачи обществу приоритетных направлений государственной политики. Синтаксические модели и лексический выбор, наблюдаемые в документах, укрепляют принципы нормативности и официальной объективности. При этом стандартизированная структура официального языка обеспечивает передачу правового содержания без искажений. В статье также рассматривается влияние языка официальных документов на формирование общественного сознания и лингвистические аспекты нормативного дискурса. Результаты проведенного исследования могут внести научный вклад в

лингвистические исследования, проводимые в области изучения языка нормативных документов.

Ключевые слова: *язык, стиль, функциональный, стратегические документы, нормативность, Стратегия устойчивого развития, коммуникативный, документ, официальный деловой стиль.*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Babaxanova N. Beynəlxalq informasiya mühiti və elmi-mədəni integrasiya. Bakı: Zərdabi, 2017, - 256 səh.
2. Əbdülhəsənli T., Hüseynova A. İşgüzar Azərbaycan dili. Bakı: İqtisad universiteti, 2006. - 240 səh.
3. Əbdülhəsənli T., Hüseynova A., İsmayilzadə G. Azərbaycan dili (İşgüzar yazışmalar). Bakı: İqtisad Universiteti, 2011. - 270 səh.
4. Əsədullasoy, M. Bədii əsərlərin dilində rəsmi-işgüzar üsluba dair leksik və sintaktik vahidlər. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, 2024, № 1, s. 268–277. – URL: http://doi.science.gov.az/pages/journals/nsw/pdf/nsw2024_1_268.pdf
5. Səlimova N. İşgüzar yazışmalar. Bakı: 2017, - 108 səh.

MİR CƏLAL PAŞAYEV YARADICILIĞINDA ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ

Xülasə

Mir Cəlal Paşayev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həm bədii yaradıcılığı, həm də elmi-nəzəri fəaliyyəti ilə mühüm mövqeyə malik olan görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Onun yaradıcılığı milli ədəbiyyatın klassik ənənələrinə söykənməklə yanaşı, yeni dövrün estetik və ideya tələblərinə uyğun novator xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu baxımdan Mir Cəlal Paşayevin irsinin tədqiqi Azərbaycan nəsrində ənənə və novatorluq münasibətlərinin öyrənilməsi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Məqalədə Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığı ənənə və novatorluq kontekstində araşdırılmış, yazıçının klassik realist ədəbiyyatla bağlılığı və bu ənənələri yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşdirmə üsulları təhlil olunmuşdur. Tədqiqat zamanı yazıçının hekayə və povestləri əsas material kimi götürülmüş, obrazlar sistemi, dil və üslub xüsusiyyətləri, satira və yumorun funksiyası elmi-nəzəri baxımdan şərh edilmişdir.

Araşdırma göstərir ki, Mir Cəlal Paşayev klassik Azərbaycan nəsrinin əsas prinsiplərinə – realizm, həyat hadisələrinin obyektiv təsviri, tipik xarakterlərin yaradılması və xalq ruhuna bağlılıq kimi cəhətlərə sadıq qalmışdır. Onun əsərlərində xalq dili, milli-mənəvi dəyərlər və sosial problemlər ön planda dayanır. Bu xüsusiyyətlər yazıçının yaradıcılığında ənənənin davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Eyni zamanda Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığı novator cəhətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Yazıçı insan psixologiyasının dərin qatlarını açmaqla, obrazların daxili aləmini daha mürəkkəb və çoxplanlı şəkildə təqdim edir. Onun satirası açıq ifşadan daha çox incə ironiyaya, psixoloji detallara əsaslanır. Bu isə Mir Cəlali klassik realizmin sərt çərçivələrindən çıxararaq, yeni bədii düşüncə müstəvisinə yüksəldir.

Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığının əsas bədii dəyəri ənənə və novatorluğun üzvi vəhdətində ifadə olunur. Yazıçı klassik ədəbi irsdən yaradıcı şəkildə bəhrələnərək, Azərbaycan nəsrinin inkişafına yeni keyfiyyətlər gətirmişdir. Bu baxımdan onun yaradıcılığı müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün aktual tədqiqat mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Açar sözlər: *Mir Cəlal Paşayev, Azərbaycan nəsr, ənənə, novatorluq, realizm, satira, psixoloji təhlil.*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə keçdiyi mürəkkəb və çoxşaxəli inkişaf yolunda Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. O, həm bədii nəsrin görkəmli nümayəndəsi, həm də ədəbiyyatşünas-alim kimi milli ədəbiyyat tarixində dərin iz buraxmış sənətkardır. Mir Cəlalin yaradıcılığı klassik ədəbi ənənələrə bağlılığı ilə yanaşı, dövrün sosial-ictimai reallıqlarına uyğun yeni bədii axtarışları, novator yanaşmaları ilə də səciyyələnir.

Bu məqalənin məqsədi Mir Cəlal Paşayevin bədii irsində ənənə və novatorluq problemlərini araşdırmaq, yazıçının klassik Azərbaycan nəsrindən bəhrələnmə üsullarını və bu ənənələri necə yeni estetik keyfiyyətlərlə zənginləşdirdiyini elmi-nəzəri baxımdan təhlil etməkdir.

Mir Cəlal Paşayev XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərin fonunda formalaşmış bir yazıçıdır. Onun yaradıcılığı realizm ənənələri üzərində qurulmuşdur. Bu realizm isə təkcə klassik tənqidi realizmin davamı deyil, həm də yeni tarixi mərhələnin doğurduğu estetik tələblərlə zənginləşdirilmişdir.

Yazıçının ədəbi dünyagörüşünün formalaşmasında Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi klassik realistlərin təsiri aydın hiss olunur. Eyni zamanda Mir Cəlal sovet dövrü Azərbaycan nəsrinin ideoloji çərçivələri daxilində fəaliyyət göstərsə də, sənətkarlıq mövqeyini qorumağa nail olmuşdur.

Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığında ənənə ilk növbədə realist təsvir prinsiplərində, tipik xarakterlərin yaradılmasında və xalq həyatına bağlılıqda özünü göstərir. Yazıçı klassik Azərbaycan nəsrinin əsas xüsusiyyətlərini – həyat hadisələrinin obyektiv təsvirinin, sosial ədalətsizliyə tənqidi münasibətin və mənəvi problemlərin ön plana çəkilməsini davam etdirmişdir.

Onun əsərlərində xalq dili, atalar sözləri, deyimlər və milli kolorit mühüm yer tutur. Bu xüsusiyyət Mir Cəlalin yaradıcılığını xalq ədəbiyyatı və klassik yazılı ədəbiyyat ənənələri ilə üzvi şəkildə bağlayır. Yazıçı dilin sadəliyinə və aydınlığına xüsusi önəm verərək klassik realist məktəbin əsas prinsiplərinə sadıq qalır.

Mir Cəlalin hekayə və povestlərində klassik realizmin təsiri xüsusilə güclüdür. Onun əsərlərində hadisələr gündəlik həyat fonunda cərəyan edir, obrazlar isə real sosial mühitin məhsulu kimi təqdim olunur. Yazıçı insan xarakterlərini idealizə etmir, onları ziddiyyətləri ilə birlikdə göstərir.

Bu baxımdan Mir Cəlalin yaradıcılığı Cəlil Məmmədquluzadə realizminin müəyyən cəhətlərini xatırladır. Lakin Mir Cəlal bu ənənəni sadəcə təkrarlamır, onu yeni tarixi şəraitə uyğun şəkildə inkişaf etdirir. Onun əsərlərində tənqid daha çox psixoloji müstəviyə keçir, sosial problemlər insanın daxili aləmi ilə əlaqələndirilir.[1]

Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığında ənənə anlayışı onun bədii-estetik mövqeyinin əsasını təşkil edən mühüm kateqoriyalardan biridir. Yazıçının əsərlərində ənənə təkcə keçmiş ədəbi təcrübənin mexaniki davamı kimi deyil, milli ədəbi düşüncənin, xalq həyatının və mənəvi dəyərlərin yaradıcı şəkildə qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan Mir Cəlalin yaradıcılığı Azərbaycan realist nəsrinin klassik xəttinin davamı olmaqla yanaşı, həmin xəttin XX əsrin yeni ictimai-tarixi reallıqları fonunda yenidən düşünülmüş formasıdır.

Mir Cəlal yaradıcılığında ənənə ilk növbədə realist təsvir prinsiplərində özünü göstərir. Yazıçı həyat hadisələrini olduğu kimi, ideallaşdırmadan və süni bəzəklərdən uzaq şəkildə təqdim etməyə üstünlük verir. Onun əsərlərində reallıq bədii təhrifə məruz qalmır, əksinə, sosial həyatın ziddiyyətləri, insan münasibətlərindəki mürəkkəblilik və mənəvi konfliktlər obyektiv şəkildə əks etdirilir. Bu yanaşma klassik realist ədəbiyyatın əsas prinsiplərindən biri olan həyat həqiqətinə sədaqətin Mir Cəlal tərəfindən davam etdirildiyini göstərir.

Ənənənin mühüm göstəricilərindən biri də Mir Cəlalin tipik xarakterlər yaratmaq bacarığıdır. Yazıçının obrazları müəyyən sosial mühitin, dövrün və ictimai münasibətlərin məhsulu kimi formalaşır. Bu xarakterlər fərdi cizgilərə malik olmaqla yanaşı, ümumiləşdirilmiş sosial mənə daşıyır. Beləliklə, Mir Cəlal klassik realizmdə mühüm yer tutan “tipik şəraitdə tipik xarakter” prinsipinə sadıq qalır. Onun qəhrəmanları cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edir və bu təmsilçilik yazıçının sosial müşahidə qabiliyyətinin gücünü nümayiş etdirir.

Mir Cəlal yaradıcılığında ənənə anlayışı xalq həyatına bağlılıqla da sıx şəkildə əlaqədardır. Yazıçı xalqın gündəlik yaşam tərzini, məişət münasibətlərini, psixoloji düşüncə tərzini və mənəvi dəyərlər sistemini dərinlən bilir və bunları bədii mətnin əsas struktur elementlərinə çevirir. Onun əsərlərində xalqın sevinci, kədəri, arzu və qayğıları canlı şəkildə əks olunur. Bu isə Mir Cəlalin yaradıcılığını xalqdan uzaqlaşmayan, milli zəmin üzərində inkişaf edən ədəbiyyat nümunəsinə çevirir.

Dil məsələsi Mir Cəlal yaradıcılığında ənənənin qorunmasında xüsusi rol oynayır. Yazıçı xalq dilinin zəngin imkanlarından geniş istifadə edir. Onun əsərlərində atalar sözləri, məsəllər, frazeoloji birləşmələr, dialekt sözləri və danışq dilinə xas ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Bu dil ünsürləri mətni sadəcə bədii cəhətdən zənginləşdirmir, həm də əsərlərə milli kolorit, həyatilik və inandırıcılıq gətirir. Mir Cəlal üçün dil sadəcə ifadə vasitəsi deyil, eyni zamanda milli yaddaşın daşıyıcısıdır.

Yazıçının yazı üslubunun sadəliyi və aydınlığı da klassik realist ənənəyə bağlılığın göstəricisidir. Mir Cəlal süni bədii pafosdan, ağır və anlaşılmaz ifadələrdən qaçır. O, oxucu ilə canlı ünsiyyət qurmağa, fikrini aydın və səlis şəkildə çatdırmağa çalışır. Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığını geniş oxucu auditoriyası üçün əlçatan edir və maarifçi realizm ənənələrinin davamı kimi qiymətləndirilə bilər. Dil və üslub baxımından da Mir Cəlal Paşayevin novatorluğu diqqətəlayiqdir. O, xalq dilinin imkanlarından istifadə etməklə yanaşı, psixoloji vəziyyətləri ifadə edən yeni sintaktik quruluşlara, daxili ritmə və intonasiyaya xüsusi önəm verir. Bu üslub xüsusiyyətləri mətnin emosional təsir gücünü artırır və obrazların daxili dünyasını daha dolğun şəkildə açmağa xidmət edir.

Mir Cəlal yaradıcılığında ənənə anlayışı həmçinin klassik Azərbaycan nəsrinin ideya-məzmun xətti ilə əlaqədardır. Yazıçı sosial ədalətsizlik, mənəvi aşınma, insan münasibətlərindəki

saxtakarlıq kimi problemləri tənqid edir. Bu tənqid açıq didaktik xarakter daşımır, daha çox hadisələrin və obrazların daxili məntiqindən doğur. Beləliklə, Mir Cəlal klassik realist ədəbiyyatın tənqidi funksiyasını qoruyaraq, onu daha təmkinli və dərin psixoloji müstəviyə keçirir. [5]

Ənənənin davamı Mir Cəlalin bədii struktur quruculuğunda da özünü göstərir. Onun süjetləri əsasən xətti inkişaf edir, hadisələr səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında qurulur. Bu struktur klassik nəsr ənənələrinə uyğun olmaqla yanaşı, oxucunun hadisələri rahat izləməsinə imkan yaradır. Yazıçı süjetin mürəkkəbləşdirilməsindən çox, məzmunun dolğunluğuna və ideya yükünün dəqiqliyinə üstünlük verir.

Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığında ənənə anlayışı həm də milli-mənəvi dəyərlərə münasibətdə öz əksini tapır. Onun əsərlərində ailə münasibətləri, mənəvi məsuliyyət, vicdan, əməksevərlik kimi dəyərlər mühüm yer tutur. Bu dəyərlər yazıçının dünyagörüşünün və klassik Azərbaycan ədəbiyyatından gələn mənəvi xəttin davamı kimi təqdim olunur.

Nəticə etibarilə, Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığında ənənə anlayışı çoxşaxəli və sistemli xarakter daşıyır. O, klassik realist ədəbiyyatın əsas estetik və ideya prinsiplərini qoruyaraq, bu prinsipləri yeni tarixi dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirmişdir. Mir Cəlal üçün ənənə geriye baxış deyil, milli ədəbi irsin gələcəyə daşınması vasitəsidir. Məhz bu yanaşma onun yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatında davamlı və əhəmiyyətli bir mərhələyə çevirir.

Mir Cəlalin yaradıcılığında novatorluq əsasən psixoloji dərinlik, satirik üslubun yeni formaları və narrativ strukturların zənginləşdirilməsi ilə bağlıdır. Yazıçı insanın daxili aləmini açmaqda yeni bədii vasitələrdən istifadə etmiş, psixoloji detallara xüsusi önəm vermişdir. [5]

Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığında novatorluq anlayışı onun bədii düşüncə sisteminin dinamik və yenilikçi mahiyyətini əks etdirən əsas göstəricilərdən biridir. Yazıçı klassik realist ənənələrə söykənsə də, həmin ənənələri dəyişməz sxemlər şəklində qəbul etmir, əksinə, onları dövrün sosial-psixoloji realitətlərinə uyğun şəkildə yenidən qurur. Bu baxımdan Mir Cəlalin novatorluğu köklü ədəbi irsdən imtina deyil, onun yaradıcı reinterpretasiyası kimi çıxış edir.

Mir Cəlal yaradıcılığında novatorluğun əsas istiqamətlərindən biri psixoloji dərinliyin gücləndirilməsidir. Yazıçı insan xarakterini yalnız xarici davranış və sosial funksiyalar çərçivəsində təqdim etməklə kifayətlənmir, onun daxili aləminə, düşüncə və hisslər sisteminə xüsusi diqqət yetirir. Obrazların daxili monoloqları, psixoloji vəziyyətləri və emosional ziddiyyətləri əsərlərin ideya yükünün əsas daşıyıcısına çevrilir. Bu xüsusiyyət Mir Cəlalin yaradıcılığını klassik realizmin daha çox xarici təsvirə əsaslanan modellərindən fərqləndirir.

Yazıçının novatorluğunun digər mühüm cəhəti obrazların təqdimatında özünü göstərir. Mir Cəlalin qəhrəmanları tək-cə müəyyən sosial təbəqəni təmsil edən tipik fiqurlar deyil, eyni zamanda fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə malik canlı insanlardır. Onların davranışları bəzən ziddiyyətlidir, daxili tərəddüdlərlə müşayiət olunur. Bu isə insan xarakterinin statik deyil, dinamik bir proses kimi təqdim edilməsinə imkan yaradır. Belə yanaşma Azərbaycan nəsrində yeni psixoloji baxışın formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir. [1]

Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığında novatorluğun diqqətəlayiq aspektlərindən biri də satirik üslubun yeni formalarda təqdim olunmasıdır. Əgər klassik satirada tənqid daha çox açıq, kəskin və birbaşa xarakter daşıyırdısa, Mir Cəlalda bu tənqid incə ironiya, gizli kinayə və psixoloji detallar vasitəsilə ifadə olunur. Yazıçı gülüşü sadəcə əyləndirici funksiya ilə məhdudlaşdırmır, onu sosial və mənəvi problemlərin dərinliklərinə nüfuz edən bədii vasitəyə çevirir.

Mir Cəlalin satirasında novatorluq həm də onun mənəvi-etik mahiyyətində özünü göstərir. Yazıçı cəmiyyətin qüsurlarını ifşa edərkən insanın daxili məsuliyyətinə, vicdan anlayışına xüsusi önəm verir. Tənqid olunan hadisələr və xarakterlər oxucunu düşünməyə, mənəvi mövqe tutmağa vadar edir. Bu isə satiranın yalnız ifşaedici deyil, eyni zamanda tərbiyəedici və düşündürücü funksiya daşımaya şərait yaradır.

Novatorluğun mühüm göstəricilərindən biri də Mir Cəlalin narrativ strukturlara gətirdiyi yeniliklərdir. Yazıçı ənənəvi xətti süjetdən istifadə etsə də, hadisələrin təqdimatında psixoloji pauzalara, daxili təhlilə və müəllif təhkiyəsinin elastikliyinə geniş yer verir. Bəzi hallarda hadisələrdən daha çox obrazın həmin hadisələrə münasibəti ön plana çəkilir. Bu isə süjetin xarici dinamizmini azaltsa da, daxili gərginliyi artırır və mətni daha çoxqatlı edir.

Mir Cəlal yaradıcılığında novatorluq müəllif mövqeyinin təqdimatında da özünü göstərir. Yazıçı hadisələrə açıq şəkildə hökm verməkdən çəkinir, oxucuya müstəqil nəticə çıxarmaq imkanı yaradır. Bu üsul klassik realizmdəki müəllif-didaktik mövqedən fərqli olaraq, daha demokratik və

müasir bədii düşüncə tərzini əks etdirir. Oxucu mətndə passiv müşahidəçi deyil, fəal təhlilçi mövqeyinə cəlb olunur. [4]

Mir Cəlalin novator yanaşması onun insan konsepsiyasında da öz əksini tapır. Yazıçı insanı yalnız sosial mühitin passiv məhsulu kimi deyil, daxili seçimlər edən, məsuliyyət daşıyan və dəyişən bir varlıq kimi təqdim edir. Bu yanaşma insanın mənəvi azadlığını və daxili mübarizəsini ön plana çıxararaq, Azərbaycan nəsrində yeni etik-psixoloji istiqamətin formalaşmasına zəmin yaradır.

Nəticə olaraq demək olar ki, Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığında novatorluq onun bədii sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Psixoloji dərinlik, satiranın yeni estetik funksiyası, narrativ strukturun zənginləşdirilməsi və müəllif mövqeyinin yenilənməsi yazıçının yaradıcılığını klassik realizmin sərt çərçivələrindən çıxararaq, daha çevik və çoxqatlı bədii düşüncə səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu novator yanaşma Mir Cəlal Paşayevin Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyini möhkəmləndirən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Onun obrazları təkcə sosial tip deyil, eyni zamanda mürəkkəb psixoloji varlıq kimi təqdim olunur. Bu isə Mir Cəlali klassik realizmin sərt sxemlərindən uzaqlaşdıraraq, daha çevik və çoxqatlı bədii düşüncəyə yaxınlaşdırır.[8]

Mir Cəlal Paşayev satira və yumoru ənənəvi gülüş vasitəsi kimi deyil, ciddi sosial-əxlaqi problemlərin açılması üçün istifadə edir. Onun yumoru incə, bəzən ironik, bəzən isə dərin psixoloji mənə daşıyır.

Bu xüsusiyyət yazıçının satirasını əvvəlki dövr satiriklərindən fərqləndirir. Əgər klassik satirada açıq ifşa əsas rol oynayırdısa, Mir Cəlalda bu ifşa daha çox obrazın daxili dünyası vasitəsilə həyata keçirilir. Bu isə novator yanaşmanın bariz nümunəsidir.

Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığının əsas gücü məhz ənənə və novatorluğun üzvi vəhdətindədir. Yazıçı klassik Azərbaycan nəsrinin bədii-estetik prinsiplərini qoruyaraq, onları yeni dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yeniləşdirir.

Bu vəhdət onun əsərlərinin həm milli, həm də ümumbəşəri dəyər qazanmasına şərait yaratmışdır. Mir Cəlal ənənəyə bağlı qalmaqla yanaşı, təkrara yol vermir, daim yeni ifadə vasitələri axtarır.

Nəticə

Mir Cəlal Paşayev Azərbaycan ədəbiyyatında ənənə və novatorluğun uğurlu sintezini yaradan sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığı klassik realizmin davamı olmaqla yanaşı, psixoloji dərinliyi, bədii düşüncənin çevikliyi və satiranın yeni formaları ilə seçilir.

Yazıçının əsərləri sübut edir ki, ədəbi inkişaf yalnız ənənədən imtina yolu ilə deyil, onu yaradıcı şəkildə yeniləmək hesabına mümkündür. Bu baxımdan Mir Cəlal Paşayevin irsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün mühüm tədqiqat obyektidir.

***Doctor of Philosophy in Philology, docent Antiga Kahramanova
Azerbaijan State Pedagogical University***

TRADITION AND INNOVATION IN THE WORKS OF MIR JALAL PASHAYEV

Summary

Mir Jalal Pashayev is one of the prominent figures in twentieth-century Azerbaijani literature, distinguished by both his literary works and his scholarly contributions to literary studies. His creative legacy reflects a strong connection to classical literary traditions while simultaneously incorporating innovative features shaped by the social, ideological, and aesthetic demands of his time. In this regard, the study of Mir Jalal Pashayev's works is of particular importance for understanding the relationship between tradition and innovation in Azerbaijani prose.

This article examines Mir Jalal Pashayev's literary heritage through the prism of tradition and innovation. The research focuses on how the writer draws upon the principles of classical realism while enriching them with new artistic approaches. His short stories and novellas serve as the primary material for analysis, with special attention paid to character construction, narrative techniques, language and style, as well as the function of satire and humor.

The study reveals that Mir Jalal Pashayev remains faithful to the core principles of classical Azerbaijani realism, such as the objective portrayal of reality, the creation of typical characters, and

a strong connection to the life and mentality of the people. Folk language, national values, and social issues occupy a central place in his works, ensuring continuity with the literary traditions established by earlier realist writers.

At the same time, Mir Jalal Pashayev's prose demonstrates notable innovative features. One of the most significant aspects of his originality lies in the psychological depth of his characters. The writer explores the inner world of individuals in a nuanced and multifaceted manner, moving beyond schematic representations. His use of satire is marked by subtle irony and psychological insight rather than direct denunciation, which distinguishes his style from that of earlier satirical realists.

The article concludes that the artistic strength of Mir Jalal Pashayev's creativity lies in the organic unity of tradition and innovation. By creatively reinterpreting classical literary heritage, he introduced new qualitative elements into Azerbaijani prose and contributed significantly to its further development. Consequently, his literary legacy remains a relevant and valuable subject of research in contemporary Azerbaijani literary studies.

Keywords: Mir Jalal Pashayev, Azerbaijani prose, tradition, innovation, realism, satire, psychological analysis.

к.фил.н., доцент Антига Кахраманова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В ТВОРЧЕСТВЕ МИР ДЖАЛАЛА ПАШАЕВА

Резюме

Мир Джалал Пашаев является одной из выдающихся личностей XX века в азербайджанской литературе, занявшим важное место как в художественном творчестве, так и в научно-теоретической деятельности. Его творчество, опираясь на классические традиции национальной литературы, вместе с тем отличается новаторскими чертами, соответствующими эстетическим и идейным требованиям нового времени. В этом контексте изучение наследия Мир Джалала Пашаева имеет особое научное значение с точки зрения исследования взаимоотношений традиции и новаторства в азербайджанской прозе.

В статье творчество Мир Джалала Пашаева рассматривается в контексте традиции и новаторства, анализируется его связь с классической реалистической литературой и способы обогащения этих традиций новыми художественными качествами. В ходе исследования в качестве основного материала были использованы рассказы и повести писателя, а система образов, языково-стилистические особенности, а также функции сатиры и юмора интерпретированы с научно-теоретической точки зрения.

Исследование показывает, что Мир Джалал Пашаев оставался верен основным принципам классической азербайджанской прозы — реализму, объективному изображению жизненных явлений, созданию типических характеров и приверженности народному духу. В его произведениях на первый план выдвигаются народный язык, национально-духовные ценности и социальные проблемы. Эти особенности являются одними из главных факторов, обеспечивающих преемственность традиции в творчестве писателя.

В то же время творчество Мир Джалала Пашаева привлекает внимание и своими новаторскими аспектами. Писатель, раскрывая глубинные пласты человеческой психологии, представляет внутренний мир персонажей в более сложной и многоплановой форме. Его сатира основана не столько на открытом обличении, сколько на тонкой иронии и психологических деталях. Это выводит Мир Джалала за рамки жесткого классического реализма и поднимает его на уровень нового художественного мышления.

В статье делается вывод о том, что основная художественная ценность творчества Мир Джалала Пашаева выражается в органическом единстве традиции и новаторства. Творчески осваивая классическое литературное наследие, писатель привнес в развитие азербайджанской прозы новые качественные характеристики. В

этом отношении его творчество продолжает оставаться актуальным объектом исследования в современном литературоведении.

Ключевые слова: Мир Джалал Пашаев, азербайджанская проза, традиция, новаторство, реализм, сатира, психологический анализ.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Paşayev, M.C. (1986). Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Azərnəşr.
2. Paşayev, M.C. (1974) Ədəbiyyatşünaslıq məsələləri. - Bakı: Elm nəşriyyatı.
3. Axundov, M.F. (2005). Əsərləri. - Bakı: Şərq-Qərb.
4. Məmmədquluzadə, C. (2004). Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Lider nəşriyyatı.
5. Haqverdiyev, Ə.B. (2003). Dramaturji əsərləri. - Bakı: Yazıçı nəşriyyatı.
6. Əliyev, K. (1998). Azərbaycan realist ədəbiyyatı. - Bakı: Elm.
7. Qarayev, Y. (1985). Ədəbi düşüncə və zaman. - Bakı: Yazıçı.
8. Əhmədov, T. (2002). Azərbaycan ədəbiyyatında realizm problemləri. - Bakı: Nurlan.

*iqt.ü.f.d., dosent Mahir Zeynalov
ETN-nin İqtisadiyyat İnstitutu
e-mail: zeynalli75@mail.ru*

Rəşad Ərəbov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
e-mail: rashadaraboff@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sənaye sahələrinin mövcud vəziyyəti, iqtisadi potensialı və bərpa prosesinin əsas istiqamətləri təhlil edilir. Eyni zamanda sənaye parklarının yaradılması, investisiya mühitinin formalaşdırılması və innovativ texnologiyaların tətbiqi məsələləri araşdırılır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, regionun sənaye potensialının səmərəli istifadəsi Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: işğaldan azad edilmiş ərazilər, sənaye inkişafı, Qarabağ iqtisadi rayonu, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, sənaye parkları, regional iqtisadi inkişaf.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulması ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli coğrafi mövqeyi və geniş iqtisadi potensialı ilə seçilir. Lakin uzun müddət davam edən işğal dövründə bu ərazilərdə sənaye infrastrukturunu demək olar ki, tamamilə məhv edilmişdir.

İşğal nəticəsində sənaye müəssisələri fəaliyyətini dayandırmış, istehsal infrastrukturunu dağıdılmış və regionun iqtisadi əlaqələri pozulmuşdur. Bu baxımdan azad edilmiş ərazilərdə sənaye sahələrinin bərpası regionun sosial-iqtisadi dirçəlişinin əsas şərtlərindən biri hesab olunur [1].

Son illərdə Azərbaycan dövləti tərəfindən bu regionların bərpası istiqamətində genişmiqyaslı proqramlar həyata keçirilir. İnfrastruktur layihələri, sənaye parklarının yaradılması, investisiya təşviqi mexanizmlərinin tətbiqi və innovativ texnologiyaların istifadəsi regionun sənaye inkişafının əsas prioritetlərini təşkil edir [2]. Məqalənin məqsədi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sənaye sahələrinin bərpası və inkişaf istiqamətlərini elmi baxımdan təhlil etməkdir.

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye potensialı.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri zəngin təbii ehtiyatlara malikdir. Bu regionlarda müxtəlif faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. Xüsusilə qızıl, mis, civə, qurğuşun və sink kimi metal ehtiyatları regionun sənaye potensialının əsas komponentlərindən hesab olunur [3].

Bundan əlavə, region tikinti materialları baxımından da zəngindir. Əhəngdaşı, mərmər, travertin, gips və digər tikinti materialları sənayesinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

Qarabağ bölgəsi həmçinin kənd təsərrüfatı üçün əlverişli torpaqlara malikdir. Tarixi olaraq bu ərazilər üzümçülük, taxılçılıq, heyvandarlıq və digər kənd təsərrüfatı sahələri ilə tanınmışdır. Bu isə aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır [4].

Bununla yanaşı, regionun enerji potensialı da yüksək qiymətləndirilir. Günəş və külək enerjisi ehtiyatları regionda alternativ enerji layihələrinin həyata keçirilməsi üçün mühüm imkanlar yaradır. Bu isə sənaye müəssisələrinin enerji təminatının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır [5].

İşğal dövründə regionun sənaye infrastrukturunu ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. Bir çox sənaye müəssisələri tamamilə məhv edilmiş, istehsal avadanlıqları isə talan edilmişdir. Nəticədə regionda sənaye fəaliyyəti tamamilə dayanmışdır.

Dağıntılar əsasən aşağıdakı sahələri əhatə etmişdir:

- tikinti materialları sənayesi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələri;

- energetika infrastrukturu;
- mədən sənayesi obyektləri.

Bundan əlavə, regionun nəqliyyat infrastrukturu da ciddi zərər görmüşdür. Avtomobil yollarının, dəmir yollarının və logistika şəbəkəsinin dağıdılması sənaye fəaliyyətinin bərpasını çətinləşdirmişdir [6]. Bu səbəbdən azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün ilk növbədə infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi zəruri olmuşdur.

Azərbaycan dövləti azad edilmiş ərazilərin inkişafını təmin etmək məqsədilə bir sıra strateji proqramlar qəbul etmişdir. Bu proqramlar regionun sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirməyə yönəlmişdir. Əsas dövlət proqramları aşağıdakılardır:

- "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər";
- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf proqramları;
- sənaye parklarının yaradılması proqramları.

Bu proqramların əsas məqsədi regionun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək və davamlı iqtisadi inkişaf modelini formalaşdırmaqdır [1].

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən əsas tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- nəqliyyat və logistika infrastrukturunun bərpası;
- enerji təminatının gücləndirilməsi;
- sənaye parklarının və sənaye zonalarının yaradılması;
- investorlar üçün vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqi.

Azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafında sənaye parklarının yaradılması mühüm rol oynayır. Bu parklar sənaye müəssisələrinin fəaliyyətini stimullaşdırmaq və investisiyaların cəlb olunmasını təmin etmək məqsədilə yaradılır.

Xüsusilə Ağdam Sənaye Parkı regionun sənaye inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu parkda tikinti materialları istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və logistika xidmətləri kimi sahələrin inkişafı nəzərdə tutulur [7].

2. Dövlət siyasəti və sənayenin bərpası strategiyası.

Sənaye parklarında fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına və yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına şərait yaradır.

İşğaldan azad olunmuş rayonlarda sənaye sektoru yenidən dirçəlir. Bu rayonlar arasında sənayedə Ağdam öndədir. 2024-cü ildə Ağdamda 57,5 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunub ki, bu da 2020-ci ilə müqayisədə 4,4 dəfə artım deməkdir. Habelə 2020-2024-cü illərdə Kəlbəcər, Laçın və Füzuli rayonlarında da sənayedə nəzərə çarpan artım meyilləri müşhiddə edilir. 2024-cü ildə Xankəndində 1,454 milyon, Füzulidə 47,5 milyon, Xocavənddə 1,8 milyon, Şuşada 23,6 milyon, Cəbrayılda 3 milyon, Kəlbəcərdə 15 milyon, Qubadlıda 5,7 milyon, Laçında 64,8 milyon, Zəngilanda 2,7 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

İşğaldan azad olunmuş rayonlarda sənaye məhsulunun həcmi, faktiki qiymətlərlə, min manat

Rayonlar, illər üzrə	2020	2021	2022	2023	2024
Qarabağ iqtisadi rayonu	114680,1	194776,3	193829,0	274771,6	316593,1
Xankəndi	-	-	-	-	1453,9

Ağdam	13104,8	23812,1	23618,7	42938,7	57528,0
Füzuli rayonu	18224,9	21706,1	22577,7	30771,0	47539,3
Xocalı rayonu	-	137,4	128,5	124,5	-
Xocavənd rayonu	647,7	544,1	330,0	1041,0	1791,6
Şuşa rayonu	15,1	656,6	3074,4	22766,3	23606,9
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	2543,0	7888,2	7134,8	23907,5	91196,8
Cəbrayıl rayonu	2050,3	4890,8	2861,4	3345,5	3017,8
Kəlbəcər rayonu	224,4	353,4	875,2	2523,5	14996,0
Qubadlı rayonu	-	-	374,2	2526,1	5658,0
Laçın rayonu	268,3	2644,0	2181,0	14228,6	64846,3
Zəngilan rayonu	-	-	843,0	1283,8	2678,7

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/industry/> 05.03.2026.

Azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı üçün investisiya cəlbə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan hökuməti investorlar üçün əlverişli biznes mühiti formalaşdırmaq məqsədilə müxtəlif iqtisadi təşviq mexanizmləri tətbiq edir. Bu mexanizmlərə aşağıdakılar daxildir:

- vergi güzəştləri;
- gömrük rüsumlarından azadolma;
- dövlət investisiya proqramları;
- sənaye parklarında xüsusi iqtisadi rejim.

Bu tədbirlər regionda həm yerli, həm də xarici investisiyaların artmasına şərait yaradır [9].

Azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı üçün bir sıra prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Yerli xammal ehtiyatlarının mövcudluğu bu sahənin inkişafı üçün böyük potensial yaradır. Bura daxildir:

- Tikinti materialları sənayesi;
- Aqrar-sənaye kompleksi;
- Dağ-mədən sənayesi;
- Yaşıl enerji və enerji sənayesi.

Regionda geniş bərpa və tikinti işlərinin aparılması tikinti materiallarına olan tələbatı artırır. Habelə qızıl və digər metal yataqları dağ-mədən sənayesinin inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılması regionun iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Qida sənayesinin inkişafı regionun məşğulluq səviyyəsini də artıracaqdır [8]. Azad edilmiş ərazilərdə “yaşıl enerji zonası” konsepsiyası həyata keçirilir. Bu layihələr sənaye müəssisələrinin ekoloji cəhətdən təmiz enerji ilə təmin olunmasına imkan yaradacaqdır [5].

Qarabağda iqtisadiyyatın yenidən qurulması burada innovasiyalara əsaslanan yeni sənaye müəssisələrinin qurulmasına və inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Təbii ki, qida məhsullarından fərqli olaraq qeyri-ənənəvi olan və hazırda qlobal ixracatda liderlik edən məhsul istehsalına hədəflənmək strateji əhəmiyyət daşıyır [10, səh 219].

Nəticə.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı Azərbaycanın iqtisadi siyasətində mühüm strateji istiqamətlərdən biridir. Regionun zəngin təbii ehtiyatları və əlverişli coğrafi mövqeyi sənayenin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən infrastruktur layihələri, sənaye parklarının yaradılması və investisiya təşviqi tədbirləri regionun iqtisadi dirçəlişinə mühüm töhfə verir. 2020-2024-cü illərdə Ağdam, Kəlbəcər, Laçın və Füzuli rayonlarında sənayedə nəzərə çarpan artım meyilləri müşhidə edilir. Gələcəkdə tikinti materialları sənayesi, aqrar-sənaye kompleksi, dağ-mədən sənayesi və yaşıl enerji sahələrinin inkişafı regionun iqtisadi potensialının tam reallaşdırılmasına imkan yaradacaqdır.

*PhD in Economics, associate professor Mahir Zeynalov
Institute of Economics Ministry of Science and
Education of the Republic of Azerbaijan, ASOIU*

*Rashad Arabov
Master Azerbaijan State Oil and Industry University (ASOIU)*

DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL AREAS IN THE TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPIED

Summary

The article analyzes the current state of industrial sectors in the liberated territories of Azerbaijan, their economic potential and the main directions of the restoration process. At the same time, the issues of creating industrial parks, forming an investment climate and applying innovative technologies are examined. As a result of the study, it is determined that the effective use of the industrial potential of the region will make a significant contribution to the overall economic development of Azerbaijan.

Keywords: *liberated territories, industrial development, Karabakh economic region, East Zangezur economic region, industrial parks, regional economic development.*

*кандидат экономических наук, доцент Махир Зейналов
Институт экономики Министерство науки и образования, АГУНП*

*Рашад Арабов
Магистр Азербайджанский государственный
университет нефти и промышленности (АГУНП)*

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ЗОН НА ТЕРРИТОРИЯХ, ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ.

Резюме

В статье анализируется текущее состояние промышленных секторов на освобожденных территориях Азербайджана, их экономический потенциал и основные направления процесса восстановления. Одновременно рассматриваются вопросы создания индустриальных парков, формирования инвестиционного климата и внедрения инновационных технологий. По результатам исследования установлено, что

эффективное использование промышленного потенциала региона внесет существенный вклад в общее экономическое развитие Азербайджана.

Ключевые слова: *освобожденные территории, промышленное развитие, Карабахский экономический регион, Восточно-Зангезурский экономический регион, индустриальные парки, региональное экономическое развитие.*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 2021;
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf perspektivləri. Bakı, 2022;
3. Məmmədov R. Azərbaycanın iqtisadi coğrafiyası. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2018. – 352 s.;
4. Həsənov Ə. Regional iqtisadi inkişaf və sənaye siyasəti. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2019. – 280 s.;
5. Əliyev İ. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə yaşıl enerji zonası konsepsiyası. Bakı, 2022.
6. Süleymanov E. Azərbaycan iqtisadiyyatı və regional inkişaf problemləri. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2020. – 310 s.;
7. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Ağdam Sənaye Parkı haqqında məlumat. Bakı, 2023;
8. Quliyev T. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı və modernləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2017. 265 s.;
9. Dünya Bankı. Azərbaycanın regional inkişaf perspektivləri üzrə hesabat. Vaşinqton, 2021;
10. Müzəffərli N., Musayev A., Zeynalov M. və digərləri. "Post-konflikt ərazilər: iqtisadi potensial və müqayisəli üstünlüklər". AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2023, 297 səh.

TARİXİ İDRAKIN TƏŞƏKKÜLÜ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə tarixi idrakın meydana gəlməsi dövrü araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, insanlarda tarixi idrak ictimai inkişafın yalnız müəyyən dövründən etibarən təşəkkül tapmışdır. Bu dövr alman filosofu K. Yaspersin "Zaman oxu" adlandırdığı tarixi inkişaf mərhələsinə, yəni e.ə. I minilliyə təsadüf edir. Əsaslandırılmışdır ki, tarixi idrakın meydana gəlməsi yalnız qədim Yunanıstanda deyil, sinxron şəkildə dünyanın digər bölgələrində də təşəkkül tapmışdır.

Açar sözlər: tarixi idrak, tarixşünaslıq, "zaman oxu" dövrü, xronologiya, tarixi yaddaş.

Hər bir insanın özünü dərk etməsi baxımından, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşması nöqtəyi-nəzərindən keçmişini bilmək nə dərəcədə vacibdirsə, ümumən bəşəriyyətin hazırkı vəziyyətinin müəyyən edilməsi və vahid toplum kimi gələcək inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi baxımından onun tarixi keçmişinin araşdırılması da eyni dərəcədə vacibdir və mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai birliklərin öz keçmişləri haqqındakı fikirləri heç də insan yaranan gündən etibarən özünü büruzə verməmişdir. Tədqiqatlarımızın gedişi (1) göstərir ki, e.ə. I minilliyə qədər bəşər övladı üçün tarixi hadisələri olduğu kimi, yeni adekvat şəkildə öyrənmək və onları qələmə almaq məsələləri demək olar ki, maraq doğurmamışdır. Mütəxəssislərin təxminlərinə görə, insanlarda ilk dəfə olaraq öz keçmişləri haqqında təsəvvürlərin baş qaldırması qabiliyyəti yalnız mezolit dövründən etibarən ortaya çıxmışdır. Təqribən ilk sivilizasiyalar dövründən etibarən, yəni e.ə. IV minillikdən başlayaraq, insanlar öz keçmişləri haqqında mifoloji təsəvvürlərin qələmə alınmasına çalışmışlar. Şumer sivilizasiyasında yaradılan "Bilqamis haqqında dastan" insanların öz keçmişləri haqqında mifoloji təsəvvürlərin formalaşdırılmasına və onların qələmə alınmasına yönələn ilk cəhdi kimi dəyərləndirilə bilər. Demək olar ki, e.ə. I minilliyin ortalarından etibarən insanlarda keçmişlərini adekvat şəkildə anlamaq, yəni mifoloji dünyagörüşdən kənar, tarixi ardıcılığı qorumaq şərtlə öz tarixləri haqqında real hadisələrin qələmə alınması istəyi meydana gəlmişdir. Daha konkret desək, I minilliyin ortalarından etibarən həm Çində, həm də Yunanıstanda təqribən eyni vaxtda konkret müəlliflər tərəfindən tarixi hadisələrin xronoloji ardıcılıqla qələmə alınması cəhdləri ortaya çıxmışdır. Araşdırmalarımızdan aydın olur ki, Çində bu işi görkəmli filosof Konfutsi, Qədim Yunanıstanda isə böyük tarixçi Herodot həyata keçirmişdir.

Tarixi idrakın meydana gəlməsi hadisəsi, professor A. Rakitovun göstərdiyi kimi, sosial mühit tərəfindən tarixi proseslərə maraq göstərilməsi amili ilə bağlıdır (6, s.35-48). Məsələyə bu aspektdən yanaşıldığı təqdirdə aşkar edilir ki, qədim Dövrə qədər (burada qədim Dövr dedikdə, e.ə. I minillikdə ortaya çıxan sosio-tarixi sistemlər və cərəyan edən sosiomədəni hadisələr nəzərdə tutulur) mövcud olmuş ilk sivilizasiyalarda baş verən tarixi proseslərə insanların münasibəti məntiqi-xronoloji ardıcılıqdan kənar şəkildə, baş verən tarixi hadisələrdə səbəb-nəticə əlaqələrinin axtarılmaması ilə xarakterizə edilən bir tərzdə özünü büruzə vermişdir. Başqa sözlə, ilk sivilizasiyalar dövründə ortaya çıxan tarixi tefəkkür özünün kortəbiiyyəti ilə səciyyələnmişdir. Bu mərhələnin səciyyəvi cəhətləri sırasına aşağıdakı məqamları daxil etmək olar:

1. Keçmişdə baş verən hadisələrin müzakirəsinə istiqamətlənmiş xüsusi mətnlərin olmaması;

2. Müxtəlif hadisələr arasında özünü büruzə verən əlaqə və ardıcılığın şərti olması səbəbindən tarixi olayların vahid kontekst daxilində yerlərinin asanlıqla dəyişdirilməsi: bu isə əslində o deməkdir ki, həmin mənbələrdə tarixi prosesin geriyədonməzliyi prinsipi gözənilməmişdir;

3. Dəqiq xronologiyanın olmaması;

4. Hadisələr arasında səbəb-nəticə asılılığının dərk edilməsi səviyyəsinin kifayət qədər aşağı olması; 5. Cərəyan edən hadisələr arasında keçmiş, indi və gələcək məqamlarının demək olar ki, bir-birindən fərqləndirilməməsi [6, s. 53-54].

A.Rakitov bildirir ki, tarixi proseslərə marağın baş qaldırması kortəbii şüurdan əsl tarixi təfəkkürə, yeni tarixi idraka keçid üçün zəruri zəmin hazırlayır (6, s.55). Başqa sözlə, tarixə marağın reallaşdırılması istəyi öz konkret ifadəsini tarixi idrakda tapır. Digər tərəfdən A.Rakitov bildirir ki, tarixi refleksiyanın baş qaldırması həm də şifahi mətndən yazılı mətnə keçilməsi prosesi ilə bağlı olmuşdur [6, s.57]. Bu fikirlə qismən razılaşsaq da, onun aparıcı amillərdən biri kimi çıxış etməsi bizdə müəyyən sual doğurur – nə üçün hələ e.ə. III minilliyin əvvəllərində dünyanın ilk sivilizasiyaları olan Şumerdə və qədim Misirdə yazının meydana gəlməsi təqribən iki minillik bir dövr ərzində həmin sosiomədəni sistemlərdə tarixşünaslığın meydana gəlməsi ilə nəticələnməmişdir? Qeyd etmək yerinə düşər ki, tarixşünaslıq (tarixi hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələri əsasında qələmə alınması) istoriologiyanın, yeni faktiki olaraq tarix elminin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir (yeri gəlmişkən deyək ki, tarixşünaslıq tarix elminin empirik hissəsini təşkil edir, hansının ki, nəzəri tərəfi istoriosofiya hesab edilir [6, s.153]). Digər tərəfdən, bir çox nəzəriyyəçilər (metodoloqlar, epistemoloqlar və filosoflar) müəllif adından yazılan mətnlərin meydana gəlməsi hadisəsini tarixi idrakın formalaşması prosesinin mühüm xarici əlaməti kimi qeyd edirlər. Maraqlıdır ki, tarix haqqında yazılan müəllif işləri yalnız e.ə. I minilliyin ortalarından etibarən gündəmə gəlmişdir. O zaman daha bir sualın cavablandırılması zərurəti ilə üzləşmiş oluruq – nə üçün müəllifi bəlli olan tarixi mətnlərin ortaya çıxması ilk sivilizasiyalar dövründə özünü büruzə verməmişdir? Əslində müəllif kimi öz adından çıxış edən tarixçilərin ortaya çıxması üçün həm Mesopotamiyada (5), həm də qədim Misirdə (2) əlverişli sosiomədəni şərait olmuşdur. Məlumdur ki, hər iki sivilizasiyada tarixi təfəkkürün inkişafına xidmət edən xronologiya və astrologiya kimi bilik sahələri kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bu barədə O.Şpenqlerin fikirləri maraq doğurur [11, s.40-48]. Lakin nədənsə tarixi idrakın meydana gəlməsi adlarını çəkdiyimiz ilk sivilizasiyalar dövründə deyil, yunan xalqının görkəmli nümayəndələrinin (Herodot, Fukidid) yaradıcılığı nəticəsində [4, s.29], yəni qədim Yunanıstanda mümkün olmuşdur? Özü də bəzi mütəxəssislər birmənalı şəkildə bildirirlər ki, ümumiyyətlə, tarixi idrakın meydana gəlməsi məhz yunan təfəkkürünün məhsulu kimi dəyərləndirilməlidir [8, s.91]. Sonrakı mühakimələrimizdə göstərməyə çalışacağıq ki, bu tip baxışlar əslində məlum avroposentrist mövqenin dəstəklənməsindən başqa bir şey deyildir [7, s.56].

İndi isə tarixi idrakın meydana gəlməsi ilə bağlı yuxarıda qaldırılan sualların cavablandırılmasına çalışaq. Zənnimizcə, doğru cavabın əldə edilməsinə aparan yol görkəmli alman ekzistensialist filosofu K.Yaspersin məlum əsərindən keçir (12). İndi isə mövzunun kontekstindən bir qədər kənara çıxaq. Araşdırmalarımız nəticəsində müəyyən edə bildik ki, tarix elminin metodologiyası ilə məşğul olan alimlərin (A.Rakitov, İ.Kon və b.) tarixi idrakın genezisinə həsr edilmiş tədqiqatlarında K.Yaspersin adı çəkilən əsərində qaldırılan məsələlər bütün dolğunluğu ilə nəzərə alınmamışdır. Bu qüsurlu ümumiyyətlə tarix elminin metodologiyası ilə məşğul olan digər alimlərə də eyni dərəcədə şamil edilə bilər (belə ki, elmin genezisi ilə məşğul olan V.Styopin, P.Qaydenko və digər görkəmli metodoloqların tədqiqatlarında K.Yaspersin “zaman oxu” konsepsiyasından irəli gələn xüsusiyyətlər öz adekvat əksini tapmamışdır. Buna konkret misal kimi görkəmli alim akademik V.Styopinin məqaləsinə nəzər yetirmək kifayətdir – /9/). Bunun nəticəsində adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz xeyli sayda alimlərin tədqiqatlarından belə bir yanlış nəticə hasil edilir ki, ümumiyyətlə elmin, o cümlədən, tarix elminin yaranması yalnız qədim Yunanıstan filosofları və alimlərinin fəaliyyəti sayəsində mümkün olmuşdur. Tarixi faktlara daha ətraflı müraciət etdikdə isə aşkar olunur ki, belə bir qənaətin ortaya qoyulması əslində reallığı heç də olduğu kimi əks etdirmir. Məsələyə mövzumuzun əhatə dairəsi çərçivəsində və konkret şəkildə aydınlıq gətirilməsinə çalışaq.

Bu məqsədlə N.Tursunun uyğurların etnogenezinə həsr edilmiş və Qırğızıstanın MEA-nın akademiki A.İ.Narınbayevin redaktəsi ilə çıxan dəyərli bir tədqiqat əsərinə müraciət etsək (10, s.6), orada Çin tarixşünaslığı ilə bağlı maraqlı faktlara rast gələ bilərik. Tədqiqatın məzmunundan məlum olur ki, Çin tarixçisi Lyu Tsze (1901-1977) Çin tarixşünaslığının ilkin nümunələrini (söhbət müəllifi bəlli olmayan tarixi mənbələrdən gedir) hələ e.ə. XI-VIII əsrlərə aid edir. Həmin alim Çin tarixşünaslıq elminin əsasını qoyan tarixi şəxsiyyət kimi isə böyük filosof Konfutsini qeyd edir. E.ə. VI-V əsrlərdə fəaliyyət göstərən bu böyük mütəfəkkir özünün “Çun-Syu” əsərində (tərcümədə “yaz-yay” kimi anlaşılar) yaşadığı dövrdə baş verən tarixi hadisələri ətraflı şəkildə təsvir etmiş və onlara

öz münasibətini bildirmişdir. Konfutsidən təqribən 200 il sonra yazıb-yaratmış Çin tarixçisi Tsyu-Tsumin isə Konfutsi dövründə və ondan sonrakı əsrlərdə cərəyan edən və özündə bu müddət ərzində mövcud olmuş Çin dövlətlərinin siyasi tarixini əks etdirən hadisələri müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. Daha sonra bu ənənəni görkəmli tarixçi Sıma Tsyun davam etdirmişdir (həmin fəaliyyəti, paralel olaraq, qədim Roma tarixçisi Polibiy aparmışdır, (3, s.161)). Əgər gətirilən faktları Yunanıstanın tarixşünaslığı ilə tutuşdursaq (söhbət, müvafiq olaraq, Herodot və Fukididdən gedir), Yaspersin “zaman oxu” konsepsiyasında vurğulanan sinxronluq amilini bizim tədqiqat kontekstində aydın şəkildə görə bilərik. Məsələ burasındadır ki, konkret olaraq A.Rakitovun adı çəkilən monoqrafiyasında K.Yaspersin məlum konsepsiyasına yalnız bir cümlə həcmində toxunulur (6, s.61) və nədənsə, bu tanınmış nəzəriyyədən irəli gələn mühüm nəticələr alim-metodoloqun diqqətindən kənarda qalır. Zənnimizcə, paralellizm amilinin adekvat şəkildə və layiqincə dəyərləndirilməməsi, A.Rakitov, Y.Semyonov və digər tanınmış mütəxəssislərin tarixşünaslıq elminin yalnız Yunanıstanda yaranması ilə bağlı yanlış nəticəyə gəlmələrinə yol açmışdır.

İndi isə bu məsələyə öz münasibətimizi bildirək və əvvəldə qaldırılan sualları cavablandırmağa çalışaq. Bunun üçün K.Yaspersin “zaman oxu” konsepsiyasının əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bəzi mühüm ifadələrə diqqət yetirək. “Zaman oxu” konsepsiyasını səciyyələndirən Yaspers bildirir ki, həmin dövrdə “Şüur özü-özünü dərk edirdi, təfəkkürün obyektinə elə təfəkkürün özü olurdu” (12, s.33); “Zaman oxu dövründə elə bir kəşf edildi ki, sonralar onu zəka və şəxsiyyət adı ilə tanıdılar” (12, s.34-35). Beləliklə, “zaman oxu” dövründə baş verən inqilabi dəyişikliklər ilk növbədə onunla əlaqəli idi ki, e.ə. I minilliyə qədər dünyanın inkişaf etmiş sivilizasiyalarında yaşayan insanların həyatında (onların həm daxili, həm də xarici aləmlərində) cərəyan edən mahiyyətə dəyişməz hadisələr və birmənalı şəkildə qəbul edilən dəyərlər artıq qeyd etdiyimiz dövrdən etibarən şübhə altına alındı. Bir sözlə, o dövriki sivil dünyanın insanları əsrlərlə dəyişməz qalan mifoloji-dini təfəkküründən fəlsəfi təfəkkürə, yeni tənqidi təfəkkürə keçid edə bildilər. Həmin dövrdə (e.ə. I minilliyin ortaları) ilk dəfə olaraq, aparıcı şəxslərin (peyğəmbərlərin, tərkidünya insanların, filosofların, müdriklərin) timsalında, bəşər övladının bir növ özü-özünü dərk etməsi fenomeni baş qaldırdı. Digər tərəfdən, “zaman oxu” dönəmində ortaya çıxan bu kimi inqilabi hadisələr ilk sivilizasiyalar dövründə hələ təzahür etməmişdi. Həmin səbəbdən ilk sivilizasiyalar dövründə cərəyan edən tarixi hadisələr sadəcə qeyri-dəqiq xronoloji ardıcılıqla fiksə edilir, onlar arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin axtarılmasına cəhd edilmir, baş verən tarixi hadisələrin obyektiv şərhə aparılmırdı. Deməli, yeni haqqında danışdığımız obyektiv səbəblər üzündən, yüksək sosiomədəni inkişaf səviyyəsində dayanan Şumer və qədim Misirdə tarixi idrakın baş qaldırması, sadəcə mümkün deyildi. Tarixi idrak yalnız özünü dərk edən insan üçün mövcud ola bilər (bu kontekstdə görkəmli ingilis alimi R.Kollinqvudun fikirləri maraq doğurur (4, s.13-14)). “Nə üçün” sualından çıxış edə bilməyən, baş verən hadisələrə öz şəxsi mövqeyindən yanaşmağı bacarmayan insan üçün tarixi idrak da yoxdur. Ona görə ki, belə insan tabularla nizamlanan, dəyişməz mifoloji təsəvvürlərlə səciyyələnən təfəkkürdən kənara çıxıb bilmir. Həmin səbəbdən, özündə tarixi hadisələri olduğu kimi əks etdirən, onları şərh edən ilk müəllif mətnləri də məhz “zaman oxu” dövründə, yeni e.ə. I minillikdə meydana gəlmişdir, lakin R.Kollinqvudun başa düşdüyü kimi (4, s.16), yalnız Aralıq dənizi regionunda deyil (burada qədim Yunanıstan nəzərdə tutulur), məhz paralel şəkildə, dünyanın digər sivil bölgələrində də ortaya çıxmışdır.

Beləliklə, tarixi idrakın meydana gəlməsini e.ə. I minilliyə aid etmək mümkündür. Lakin tarixi idrakın nə olmasını və insanlar üçün nə dərəcədə əhəmiyyət daşımasını müəyyən etmək elə də asan məsələ deyildir. Yaxşı məlumdur ki, tarixin bir elm kimi təqdim edilməsi həmişə pozitivistlərin tənqidi ilə qarşılaşmışdır. Lakin hələ XIX əsrdə böyük mütəfəkkirlər K.Marks və F.Engels pozitivistlərin bütün təhdidlərə rəğmən, tarixin bir elm kimi təqdim olunması fikrini dəstəkləmişlər (6, s.7). Tarixi idrakın mühüm funksiyalarından biri müxtəlif insan birliklərinin özünü dərk etməsi istəyi ilə bağlıdır. İnsan üçün yaddaşının itirilməsi faktiki olaraq onun “Mən”-indən də məhrum olmasına yol açdığı kimi, insan birlikləri üçün də tarixi yaddaşın yoxluğu onların mənəvi varlığının aradan qalxması və deməli, bir toplum kimi özünüdərk prosesindən kənarda qalması gerçəkliyini ortaya çıxarır. Deməli, tarixi idrakın mühüm komponenti kimi çıxış edən tarixi yaddaş ilk növbədə sosial toplumların öz varlığını qoruması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də tam qətiyyətlə demək mümkündür ki, tarixi yaddaş vasitəsilə tarixi idrakın meydana gəlməsi insanların sosiomənəvi tələbatlarının ödənilməsi istəyindən qaynaqlanır. Buradan belə çıxır ki, tarixi idrakın formalaşması üçün ilk növbədə tarixi şüurun meydana gəlməsi vacib şərtidir. Lakin tarixi şüur fərdi

şüurdan fərqli olaraq insanların şəxsi istəyindən qaynaqlanmayıb, etnik birliklərin öz mənəvi varlığını qoruması zərurətindən ortaya çıxır. Biz də bu məsələ ilə bağlı artıq üzə çıxardıq ki, tarixi şüur insanlarda heç də həmişə mövcud olmayıb, yalnız e.ə. I minilliyin ortalarından etibarən təzahür etmişdir. Lakin bunun səbəbi indiyə qədər elmdə açıqlanmamışdır. Hegeldən başlamış sonrakı filosofların da demək olar ki, hamısı insanlarda azad təfəkkürün, öz həyatlarına mifoloji deyil, şüurlu yaşamanın e.ə. I minillikdən etibarən meydana gəlməsi gerçəkliyini qeyd etsələr də, bu fenomenin hansı səbəbdən məhz həmin dövrdə yaranması sualına cavab verə bilməmişlər. Bunu K.Yaspersin məlum əsərindəki fikirləri də açıq şəkildə ortaya qoyur (12).

Tarixi şüur nəsillərin bir-birilə əlaqəsini mümkün edir, onların bir-birilə əsrlər boyu yaratdıqları dəyərlər əsasında ünsiyyətinə imkan yaradır və bunun da əsasında mənəvi varlığını təmin edir. Demək olar ki, tarixi idrak və tarixi şüur bir-birilə genetik bağlıdırlar və artıq qeyd olundu ki, tarixi şüurun formalaşması müvafiq olaraq, tarixi idrakın yaranmasını şərtləndirir. Tarixi idrakın mühüm funksiyalarından biri də gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri görmək, onların gedişini proqnozlaşdırmaq istəyi ilə bağlıdır. Tarixdə baş verən hadisələrin mahiyyətini dərk etdikcə, onlar arasında məntiqi bağlılıq aşkar olunduqca və proseslərin təkrarlanması xüsusiyyətini üzə çıxardıqca, mütəfəkkirlərin tarixi prosesdə qanunauyğunluq axtarırları da vüsət alır və bunun nəticəsində gələcəyi proqnozlaşdırmaq kimi istəklər onların tədqiqat mövzusunə çevrilə bilər.

Gələcəyin proqnozlaşdırılması baxımından keçmişdə baş vermiş hadisələrdən yararlanmaq üçün xüsusi idrak üsullarının yaradılmasına ehtiyac vardır ki, bunun da əsasında keçmişə dair tarixi faktlardan çıxış edərək, gələcəyi proqnozlaşdırma biləcək qanunauyğunluqların üzə çıxarılması mümkün olur. Bunun üçün isə tarixi idrakda elə bir nəzəri-metodoloji əsas yaradılmalıdır ki, irəli sürülən ictimai inkişaf qanunauyğunluqları həm keçmişdə baş vermiş hadisələrin izahı, həm də gələcəkdə baş verə biləcək proseslərin öngörülmesi üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olsun.

***Doctor of Philosophy in Philosophy, docent Rovshan Hajiye
The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev***

ON THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF HISTORICAL COGNITION

Summary

The article examines the era of the emergence of historical cognition. It demonstrates that historical cognition is formed in the minds of people beginning with a specific period of social development. This historical period corresponds to the "Axial Age" of the German philosopher Karl Jaspers, that is, the first millennium BC. It is argued that historical cognition arose not only in Ancient Greece but also synchronously in other regions of the world.

Keywords: *historical cognition, historiography, the Axial Age, chronology, historical memory.*

***доктор философии по философии, доцент Ровшан Гаджиев
Академия СГБ имени Гейдара Алиева***

К ВОПРОСУ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ

Резюме

В статье исследуется эпоха появления исторического познания. Показывается, что в сознании людей историческое познание появляется с определенного периода общественного развития. Этот исторический период соответствует эпохе «осевого времени» немецкого философа К. Ясперса, т.е. к середине I тысячелетия до н.э. Обосновывается, что историческое познание появляется не только в Древней Греции, но синхронно и в других регионах мира.

Ключевые слова: *историческое познание, историография, эпоха «осевого времени», хронология, историческая память.*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacıyev R.S. Tarixi prosesin inkişaf dinamikası və ya qloballaşmaya aparan intellektual təkamül yolu, Bakı, "Xəzər Universiteti", 2015, 352 s.
2. Брестед Д., Тураев Б. История Древнего Египта, М., «АСТ. Харвест», 2006, 608 с.
3. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли, М., "Мишель и К°", 1993, 504 с.
4. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории, М., «Наука», 1980, 485 с.
5. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия, М., "Наука", 1990, 319 с.
6. Ракитов А.И. Историческое познание: системно-гносеологический подход, М., «Политиздат», 1982, 303 с.
7. Семенов Ю.И. Всемирная история как единый процесс развития человечества во времени и пространстве // Философия истории: Проблемы и перспективы, М., «КомКнига», 2007, с. 10-68.
8. Семенов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней), М., «Современные тетради», 2003, 776 с.
9. Степин В.С. Специфика научного познания и социокультурные предпосылки его генезиса // Наука и культура, М., «Наука», 1984, 336 с.
10. Турсун Н. Вопросы этногенеза уйгуров в китайской историографии, http://bilibili.ru/lib/sites/default/files/%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%81%D1%83%D0%BD_%D0%AD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B7%20%D1%83%D0%B9%D0%B3%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B2%20%D0%B2%20%D0%BA%D0%B8%D1%82.%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%B8%201997.pdf
11. Шпенглер О. Закат Европы, Новосибирск, «Наука», 1993, 592 с.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории, М., "Республика", 1994, 527 с.

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ MÜNAQİŞƏNİN PSIXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ

Xülasə

Şəxsiyyətlərarası münaqişələr iki və ya daha çox insanın maraqları, dəyərləri, məqsədləri və ya emosional reaksiyaları arasında ziddiyyət yarandıqda meydana çıxır. Bu münaqişələrin formalaşmasında müxtəlif psixoloji amillər mühüm rol oynayır. Əsas psixoloji səbəblərdən biri fərdi xüsusiyyətlər və xarakter fərqləridir. İnsanların temperament, dəyərlər, həyat təcrübəsi və dünyagörüşü baxımından fərqli olması ünsiyyət zamanı anlaşılmazlıqlar yarada bilər. Digər mühüm səbəb ünsiyyət problemləridir. İnsanların fikirlərini düzgün ifadə etməməsi, qarşı tərəfi diqqətlə dinləməməsi və ya yanlış interpretasiya etməsi münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Ünsiyyət zamanı yaranan emosional gərginlik və anlaşılmazlıq münasibətləri daha da gərginləşdirə bilər. Həmçinin özünüdərk və empatiya səviyyəsinin aşağı olması münaqişələrin dərinləşməsinə gətirib çıxarır. İnsan qarşı tərəfin hissələrini və mövqeyini anlamadıqda, münaqişəni konstruktiv şəkildə həll etmək çətinləşir.

Açar sözlər: *şəxsiyyətlərarası münaqişə, destruktiv münaqişə, ünsiyyət, emosional intellekt, asertivlik, stress.*

Şəxsiyyətin sosiallaşması bir tərəfdən fərdin aid olduğu sosial mühitdə mənimsənilmiş sosial təcrübənin, digər tərəfdən isə onun inkişaf etdiyi sosial əlaqə və münasibətlər sisteminin daim dəyişməsindən və zənginləşməsindən ibarət ikitərəfli sosial prosesdir. İnsan yalnız sosial təcrübəni mənimsəmir və ona yiyələnir, həm də onu özünün şəxsi mənəvi dəyərlərinə, məqsədlərinə, sosial mövqelərinə, habelə sosial yönəlişin, şəxsi ictimai münasibətlərin təzahürünə çevrilir.

İnsan müxtəlif sosial təsir və münasibətlərin obyektı olmaqla bərabər, həm də həmin təsir və obyektlərin subyektidir, yəni insan bu sosial-psixoloji prosesdə fəaldır. İnsan sosial mühit və qarşılıqlı əlaqə prosesində fəal olmasaydı, onun sosializasiyası mümkün olmazdı, o, sosial təcrübəni və mədəniyyəti mənimsəyə bilməzdi[3].

Sosiallaşma bir dəfə yaranmış sosial münasibət deyildir, o, daim dəyişən, zənginləşən sosial-psixoloji münasibətdir. Hər bir fərd ayrı-ayrılıqda özündən əvvəlki dövrdə yaşamış insanlar kimi bütün ömrü boyu sosial mühitə daxil olur, ona uyğunlaşır. Müəyyən sosial rol və funksiyaları qəbul edir və mənimsəyir. Bununla belə insan müxtəlif əhəmiyyətli vəzifələri yerinə yetirərək həm də onu əhatə edən sosial aləmi dərk edərək müxtəlif sosial münasibətlərə qoşulur.

Tərbiyə və təlim prosesində, şəxsiyyətə təsirdə sosial nəzarət prosesləri məqsədemüvafiq şəkildə reallaşır. Spontan təsir kütləvi kommunikasiya vasitəsi, internet, sosial şəbəkələr, süni intellekt, eləcə də real sosial həyat situasiyası ilə həyata keçirilir. İkitərəfli sosializasiya prosesi onun *daxili* və *xarici* sosial məzmununda təzahür edir. Sosializasiyanın xarici sosial məzmunu insanın impuls və meyllərinin təzahürünün tənzimicisidir. Sosializasiyanın daxili sosial məzmunu şəxsiyyətin bütünlükdə formalaşması prosesidir[1, s.100].

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər prosesində insan mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur. Bu prosesdə o, müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi formalaşır. Bu prosesin müxtəlif aspektləri vardır. Onun ən başlıca aspekti bilavasitə qrup təcrübəsinin mənimsənilməsi və bu prosesdə şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşması ilə bağlıdır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər həm də qrup normaları və sərvətlərinin ötürülməsi prosesidir. Bu münasibətlər insanların bir-biri ilə ünsiyyət və qarşılıqlı fəaliyyət prosesində formalaşan psixoloji əlaqələr sistemidir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər iki və ya daha çox insan arasında formalaşan, emosional bağları, qarşılıqlı gözləntiləri, dəyərləri və münasibət formalarını əhatə edir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər emosional, idrak və davranış komponentlərini özündə birləşdirir və fərdlərin bir-birinə münasibətini, gözləntilərini, dəyərləndirmələrini əks etdirir. Bu

münasibətlər insanın sosial varlıq kimi formalaşmasının əsas şərtlərindən biridir. Hər bir fərd digər insanlarla ünsiyyət prosesində öz münasibətini, gözləntilərini və davranış modelini formalaşdırır.

Yazılanlardan aydın olur ki, sosiallaşma insanın cəmiyyətin norma, dəyər və davranış qaydalarını mənimsəyərək sosial mühitə uyğunlaşması prosesidir. Həmin proses ailə, məktəb, dost çevrəsi, media və digər sosial institutların təsiri ilə baş verir. Bu zaman insanın fərdi xüsusiyyətləri ilə cəmiyyətin tələbləri arasında bəzən ziddiyyətlər yarandığı üçün müxtəlif münaqişələr meydana çıxıb bilər. Münaqişələrin formalaşmasında müxtəlif psixoloji amillər mühüm rol oynayır. Əsas psixoloji səbəblərdən biri fərdi xüsusiyyətlər və xarakter fərqləridir. İnsanların temperamenti, dəyərləri, həyat təcrübəsi və dünyagörüşü baxımından fərqli olması ünsiyyət zamanı anlaşılmazlıqlar yaradır. Münaqişələrin düzgün idarə olunması isə insanın emosional və koqnitiv inkişaf səviyyəsinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Əgər emosiyalar şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimləyici mexanizmidirsə, koqnitiv sistem insanların situasiyanı və bir-birini necə dərk etməsi, həmçinin qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Müsbət emosiyalar yaxınlaşmanı, mənfi emosiyalar isə uzaqlaşma və münaqişə riskini artırır [5, s.167].

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir:

Koqnitiv element (idraki tərəfi) - bu komponent insanların bir-birini necə anlaması ilə bağlıdır. Bura qarşı tərəf haqqında təsəvvürlər, sosial qavrayış və stereotiplər, gözləntilər və əvvəlcədən formalaşmış fikirlər, qarşı tərəfin niyyətlərini, motivlərini anlama, davranışların səbəblərini izah etmə, özünüdərk, öz rolunu və davranışını qiymətləndirmə və s. daxildir. *Məsələn, bir insanı "etibarlı" kimi qəbul edirsinizsə, onun davranışlarını daha müsbət şərh edirik.*

Emosional element (hissi tərəf) - bu komponent münasibətlərin emosional fonunu müəyyən edir. Güclü emosional bağlar uzunmüddətli münasibətləri yaradırsa, mənfi emosiyalar davamlı olduqda münaqişə qaçılmaz olur. Simpatiya və antipatiya, sevgi, dostluq, hörmət, qəzəb, məyusluq, qısqanclıq, qorxu, inciklik, empatiya, emosional yaxınlıq və bağlılıq və s. bura aiddir. *Məsələn, empatiya yüksək olduqda insanlar bir-birinin hisslərini daha yaxşı anlayır.*

Davranış elementi - bu komponent münasibətlərin praktik ifadəsi, yeni davranış səviyyəsində təzahürüdür. Çünki daxilən yaşanan hiss və düşüncələr davranışda üzə çıxır. Ünsiyyət tərz, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət formaları, reaksiyalar, jestlər, mimika, qarşılıqlı əməkdaşlıq və ya rəqabət, dəstək və kömək, münaqişə zamanı davranış strategiyaları və s. bura daxildir. *Məsələn, hörmət hissi davranışda nəzakət və diqqət şəklində özünü göstərir.*

Motivasiya elementi - bu komponent münasibətlərin nəyə görə qurulduğunu və davam etdiyini izah edir. Motivlər dəyişdikdə münasibətin forması və keyfiyyəti də dəyişə bilər.

Ünsiyyət ehtiyacı, təhlükəsizlik, dəstək və qəbul olunma istəyi, özünü təsdiq etmə, güc, nüfuz və təsir motivləri, birgə məqsədlər və maraqlar və s. detallar bura aiddir. *Məsələn, yalnız faydaya əsaslanan münasibətlər emosional dərinlikdən məhrum olur.*

Sosial-rol elementi - bu komponent insanların əxlaqi və sosial çərçivəsini, cəmiyyətdəki rol və statuslarını əhatə edir. Eyni dəyərləri paylaşan insanlar arasında münasibətlər daha stabil olur və yaxud, rolların aydın olmaması münaqişə yaradır. Sosial normalar, əxlaqi dəyərlər, rol gözləntiləri (məllim-şagird, valideyn-övlad və s.), mədəniyyət və adət-ənənələr və s. bura aiddir. *Məsələn, rəhbərin həddən artıq avtoritar davranışı münasibət gərginliyinə səbəb ola bilər*[5].

Müşahidələr göstərir ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlər qeyd olunan komponentlərin vahid sistemi kimi fəaliyyət göstərir. Axı bu münasibətlər dinamik sistemdir və qeyd olunan elementlər bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Bir elementdə baş verən pozuntular bütün münasibəti zədələyə bilər. Çünki şəxsiyyətlərarası münaqişə fərdlər arasında maraqların, dəyərlərin, ehtiyacların və ya gözləntilərin toqquşması nəticəsində yaranan psixoloji gərginlik vəziyyətidir. O, münasibətlərin təbii tərkib hissəsidir. Aqressivlik, empatiya səviyyəsi, özünə nəzarət, emosional sabitlik kimi xüsusiyyətlər konfliktin gedişinə və nəticəsinə təsir göstərir. Aşağı tolerantlıq münaqişə ehtimalını artırır. Münasibətlərdə rol gözləntilərinin uyğunsuzluğu (*məsələn, məllim-şagird, valideyn-övlad münasibətləri*) münaqişənin əsas mənbələrindən biridir[8].

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sağlam və uzunmüddətli davam etməsində ünsiyyət prosesinin rolu danılmazdır. Çünki mənəvi tələbat olan bu prosesin özünəməxsus psixoloji qanunauyğunluqları var. Münasibətlərdə onun nəzərə alınması mühüm əhəmiyyətə malikdir. L.S.Viqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. O göstərirdi ki, uşağın xarici aləmə ən sadə münasibəti də başqa adama münasibət vasitəsilə əks olunur. İnkişaf prosesində insanın hər bir tələbatı ünsiyyət tələbatına

çevrilir. Ünsiyyət tələbatı şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Ünsiyyətin motivləri başqa adamla bağlı olduğundan mürəkkəb xarakter daşıyır. Ünsiyyət informasiya mübadiləsi olmaqla yanaşı, emosional təsir və qarşılıqlı anlaşma vasitəsidir.

Verbal ünsiyyət – ünsiyyət prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır. Nitqin əsas struktur vahidi olmaq etibarilə söz çox böyük qüvvəyə malikdir. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək *“Söz fırtına kimi insanın orqanizmində ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər”*. Söz yalnız pozan, dağıdan deyil, eyni zamanda müsbət təsirə malik ən qüvvətli qıcıqlandırıcıdır. Ən çətin şəraitdə deyilən bircə kəlmə söz belə insanda ruh yüksəkliyi yaradır, onda müsbət emosiyaların baş qaldırmasına, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına, təzahürünə, həmçinin formalaşmasına istiqamət verə bilər. Burada əsl məsələ hər sözdən yerində istifadə etmək, bununla da ünsiyyətə düzgün qiymət verməkdir [1].

Qeyri-verbal ünsiyyət – mimika, jest, baxış, intonasiya və s. Ayırı-ayrı qeyri-verbal vasitələrin uyğunlaşması şəxsiyyətlərarası sosial ünsiyyəti bir qədər çətinləşdirir. Nitqdən fərqli olaraq, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri danışanlar və dinləyənlər tərəfindən tam şəkildə qəbul olunmur. Həç kim özünün bütün qeyri-verbal vasitələrini nəzarətdə saxlaya bilmir. Qeyri - verbal kommunikasiya vasitələrinin də müxtəlif elementləri var.

Təcrübə göstərir ki, hər bir sosial mühitin özünəməxsus münəqişə dinamikası var və psixoloji yanaşma bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla seçilməlidir. Aqressiv tipli şəxslər münəqişəyə hücumla cavab verdiyi halda, introvert və asılı tipli şəxslər münəqişələrdən yayınmağa meyllidirlər. Empatiya səviyyəsi yüksək olan şəxslər isə daha konstruktiv həll yolları seçirlər. Yanlış interpretasiya, empatiyanın zəifliyi və stereotiplər münəqişənin dərinləşməsinə səbəb olur. Konstruktiv münəqişə münasibətlərin inkişafına, destruktiv münəqişə isə münasibətlərin pozulmasına və psixoloji gərginliyə səbəb olur [9].

Psixoloji təhlillər göstərir ki, münəqişəli situasiyalarda psixoloji durumun, xüsusilə emosiyaların idarə olunması çox önəmlidir. Çünki hadisələrin hansı məcraya yönələcəyi məhz bu keçid anından çox asılıdır. Belə halda deyilən sözlər, edilən hərəkətlər məhz insanın özünü nə qədər ələ ala bilməsi ilə bağlıdır. Burada emosional intellekt anlayışının mahiyyətinə və psixoloji xüsusiyyətlərinə nəzər yetirməyimiz daha doğru olardı.

Təhlillər göstərir ki, emosional intellekt konsepsiyası həm psixologiya, həm də sosial elmlərin bəzi sahələrində ən çox araşdırılan istiqamətlərdən biridir. Bu konsepsiyaya yönəldilən maraqların əsas mənbəyi ötən əsrin sonlarında ən çox satılan kitablar siyahısında ön sıraları tutan Daniel Qoulmanın *“Emotional intelligence”* adlı kitabı olmuşdur. Qoulman bu kitabında emosional intellektin idrak və təfəkkürlə bağlı intellektdən daha önəmli olduğunu vurğulayır. O, əsas diqqəti emosional əmsalın zəif və ya az olan fərdlərin ailə münasibətlərindən tutmuş iş həyatı ilə bağlı uğurlarına, cəmiyyətdəki münasibətlərindən sağlamlıq vəziyyətinə qədər bir çox sahələrdə mənfi nəticələr əldə etmə ehtimalına yönəldir. Qoulmana görə emosional intellekt *“özünü hər hansı bir iş üçün səfərbər etmək, uğursuzluqlara baxmayaraq yoluna davam etmək, əhval-ruhiyyəsini tənzimləmək, çətinliklərin düşüncələrdə ona mane olmasına icazə verməmək, başqalarının hisslərini anlamaq (empatiya qurmaq), ümidvar olmaq, hər nə olursa olsun ümid etmək”* bacarığıdır[7]. Statistika göstərir ki, insanların maddi, mənəvi və şəxsi həyatlarındakı uğurlarının 80 - 85%-i ünsiyyət bacarığından, davranış, liderlik xüsusiyyətlərindən asılı olduğu halda, 15-20%-i dərrakədən asılıdır. Emosional intellekt insanın özünün və başqalarının hisslərinə həssas yanaşması, öz emosiyalarını idarə etmək bacarığının keyfiyyət göstəricisidir. Bu imkan şərait yaradır ki, fərqli keçmişə və düşüncə tərzinə sahib olan şəxslər bir-biri ilə səmərəli şəkildə münasibət qura bilsinlər. Elə buna görə də Qərb dövlətlərində rəhbərlər əməkdaşları işə götürərkən IQ əmsalına əsaslanmasalar da, onların vəzifələrini EQ əmsalına görə artırırırlar.

Emosional intellekti inkişaf etmiş fərdlər şəxsiyyətlərarası münəqişələr zamanı daha çox *əməkdaşlıq və kompromis* üslublarına üstünlük verirlər. Çünki onlar həm öz emosiyalarını, həm də qarşı tərəfin hisslərini nəzərə alaraq qərar qəbul edirlər[8].

Emosional intellekt konfliktin tənzimlənməsində aşağıdakı imkanları yaradır:

1. Özünüidarəetmə: emosional vəziyyətin dərk edilməsi və adlandırılması. Şəxsin emosional reaksiyalarını gecikdirə bilməsi və düşünülmüş cavab verməsi.

2. Empatiya və aktiv dinləmə: qarşı tərəfin emosional ehtiyaclarını anlamaq konfliktin yumşalmasına şərait yaradır.
3. Assertiv ünsiyyət: emosional reaksiya ilə davranış arasında məsafə yaratmaq ,nə aqressiv, nə də passiv olmadan fikirləri açıq ifadə etmək.
4. Əməkdaşlıq strategiyası: qarşılıqlı hörmət və etimadın qorunması, hər iki tərəfin ehtiyaclarını nəzərə alan həll yollarının tapılması.

"Assertiv" (assertivlik) öz hüquqlarını, fikirlərini və ehtiyaclarını başqalarının hüquqlarını pozmadan, aqressiv və ya passiv olmadan açıq, hörmətli, effektiv şəkildə ifadə etmək bacarığıdır. Psixologiyada assertivlik insanın özünə inamlı, məqsədyönlü olması, münaqişədən yayınmadan həll yolu tapması və aqressiv olmadan, sakit və düzgün ifadə ilə "yox" deməyi bacarmasıdır[10].

Emosional intellekt doğuşdan verilmiş sabit xüsusiyyət deyil, inkişaf etdirilə bilən bacarıqdır. Özünü müşahidə, emosional gündəlik aparmaq, stress idarəetmə texnikaları istifadə etmək, empatiya məşqləri və refleksiya (*özünütəhlil*) emosional intellektin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu bacarıqların inkişafı konflikt situasiyalarında daha sağlam və konstruktiv davranış formalaşdırır. Beləliklə, emosional intellekt münasibətlərin sağlam inkişafında mühüm faktordur. Bu cür imkan şəxsiyyətlərarası münaqişələrin tənzimlənməsində, qarşısının alınması və onların konstruktiv şəkildə həllində əsas psixoloji resurslardan biridir. Emosional intellekti yüksək olan fərdlər münaqişəni təhlükə kimi deyil, inkişaf və öyrənmə fərsəti kimi dəyərləndirirlər. Bu isə həm şəxsi münasibətlərin, həm də peşəkar mühitin sağlamlaşmasına xidmət edir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, şəxsiyyətlərarası münaqişələrin psixoloji səbəbləri insanın daxili xüsusiyyətləri, emosional vəziyyəti, fərdi təcrübəsi və sosial mühitlə qarşılıqlı təsiri ilə sıx bağlıdır. Fərqli dəyərlər, maraqlar, gözləntilər, temperament və ünsiyyət üslubları insanlar arasında anlaşılmazlıqların yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə, emosional gərginlik, özünüifadə çətinlikləri, empatiyanın zəifliyi və qeyri-adekvat davranış modelləri də münaqişələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Nəhayət araşdırmalar göstərir ki, şəxsiyyətlərarası münaqişələrin yaranması təbii sosial proses hesab olunsa da, onların konstruktiv şəkildə həll edilməsi insanların psixoloji yetkinliyindən, ünsiyyət bacarıqlarından və qarşılıqlı anlaşma səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də münaqişələrin qarşısının alınması və effektiv idarə olunması üçün empatiya, tolerantlıq, açıq ünsiyyət və psixoloji maarifləndirmə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Doctorate in Psychology Ramil Mirzayev
Academy of the State Security
Service named after Haydar Aliyev

PSYCHOLOGICAL CAUSES OF CONFLICT IN INTERPERSONAL RELATIONSHIPS

Summary

Interpersonal conflicts arise from misaligned interests, values, goals, or emotional reactions. Various psychological factors play a significant role in their development. One of the main causes is individual psychological characteristics and personality differences. Differences in temperament, values, life experience, and worldview can lead to misunderstandings during communication. Another important cause is communication problems. Conflicts arise when people fail to express their opinions correctly, do not listen attentively, or misinterpret the words of others. Emotional tension and misunderstandings that arise during communication can further exacerbate relationships. Constructive conflict resolution is complicated by a lack of understanding of each other's feelings and positions.

Keywords: *interpersonal conflicts, destructive conflicts, communication, emotional intelligence, assertiveness, stress.*

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ КОНФЛИКТОВ
В МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЯХ**

Резюме

Конец формы Межличностные конфликты возникают на фоне несовпадения интересов, ценностей, целей или эмоциональных реакций. В формировании которых важную роль играют различные психологические факторы. Одной из главных причин являются индивидуально-психологические особенности личности и отличия характеров. Различия в темпераменте, ценностях, жизненном опыте и мировоззрении могут привести к недопониманию в процессе общения. Другой важной причиной выступают проблемы в коммуникации. Конфликты возникают при не умении людей корректно выражать свое мнение, невнимательно слушают или неправильно истолковывают слова другого человека. Эмоциональное напряжение и недопонимание, возникающие в процессе общения, могут еще больше усугубить отношения. Конструктивное решение конфликта усложняется в случае непонимания чувств и позиции друг друга.

Ключевые слова: межличностные конфликты, деструктивные конфликты, коммуникация, эмоциональный интеллект, ассертивность, стресс.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Sosial psixologiya. Bakı: 2003
2. Məmmədzadə R.H. Konfliktlər. Ailələr. Məktəblilər. Bakı: Müəllim, 2004
3. Mirzəyev. R.N. Münasibətlər, konfliktlər və yeniyetmələr. ADPU nəşriyyatı. Bakı, 2018
4. Hüseynova G.Q., Vəliyeva Y.Ə. Emosiyaların psixologiyası. Bakı, "Füyuzat", 2022
5. Yusifov E.F., Ramazanov M. K. Konfliktologiya. Bakı, 2018
6. Вагин И. О. Управление эмоциями. И. О. Вагин — "Игорь Вагин", 2017.
7. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман. АСТ Москва, 2009
8. Гришина Н. В. Психология конфликта. СПб.: Питер, 2004
9. Дэвид М. Социальная психология. СПб.: Питер, 2005
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

tex.ü.f.d., dosent Qalibə Məmmədova
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
e-mail: memmedova.qalibe@inbox.ru

Xəyalə Məmmədova
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
e-mail: x.mursel@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN LOGİSTİK POTENSİALİ: YENİ İNKİŞAF FAZASININ HÜQUQİ VƏ SİYASİ ƏSASLARI

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin logistik potensialı yeni inkişaf fazası kontekstində araşdırılır. Regionun nəqliyyat-kommunikasiya imkanları, iqtisadi reinteqrasiya perspektivləri, eləcə də bu prosesin hüquqi və siyasi əsasları təhlil olunur. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, məqsədyönlü dövlət siyasəti və adekvat hüquqi mexanizmlər logistik potensialın reallaşdırılmasında həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: *işğaldan azad edilmiş ərazilər, logistik potensial, regional inkişaf, hüquqi tənzimləmə, dövlət siyasəti.*

Müasir regional inkişaf strategiyalarında işğaldan azad edilmiş ərazilərin reinteqrasiyası və iqtisadi potensialının bərpası xüsusi önəm daşıyır. Bu ərazilərin logistik imkanları yalnız yerli iqtisadiyyatın canlanması üçün deyil, həm də milli təhlükəsizlik, sosial sabitlik və dövlətin strateji maraqlarının təmin olunması baxımından vacib rol oynayır. Nəqliyyat və logistika infrastrukturunu regionun iqtisadi reinteqrasiyası, əhəlinin təminatının yaxşılaşdırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əsas alət kimi çıxış edir [1].

Logistik potensial yalnız fiziki infrastrukturun mövcudluğu ilə ölçülür; o, həm də hüquqi tənzimləmə, dövlət siyasəti və siyasi sabitlik kimi institusional faktorlarla sıx bağlıdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində hüquqi baza, normativ aktlar, investisiya təşviqləri və regional idarəetmə mexanizmləri mühüm rol oynayır. Bu, həm də dövlətin strateji planlaşdırma qabiliyyətini gücləndirir və uzun müddətli inkişafın təminatını yaradır. Həmçinin, işğaldan azad edilmiş ərazilərin logistik potensialı regionlararası ticarət əlaqələrinin bərpası və inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. İnfrastruktur layihələrinin düzgün planlaşdırılması, nəqliyyat xətlərinin bərpası və yeni logistika mərkəzlərinin yaradılması ərazilərin iqtisadi cəhətdən dayanıqlı inkişafına təkan verir [2].

Məqalənin məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərin logistik potensialını yeni inkişaf fazası kontekstində araşdırmaq, bu prosesin hüquqi və siyasi əsaslarını təhlil etmək və regionun iqtisadi bərpası üçün strateji tövsiyələr təqdim etməkdir. Tədqiqat işində həm hüquqi-normativ çərçivələr, həm də iqtisadi və siyasi amillər nəzərə alınaraq kompleks yanaşma tətbiq edilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin logistik potensialı barədə tədqiqat apardıqda ilk olaraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun geosiyasi mövqeyi və logistik strategiyaları nəzərdən keçirməliyik. [3] Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən elan edilmiş "Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilər regionun yeni logistik həbi kimi layihələndirilir. Heydər Əliyevin "İpək Yolu" strategiyasının müasir mərhələsi olan bu proses, Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə keyfiyyətə yeni inkişaf fazasına daxil olmuşdur. Siyasi baxımdan bu ərazilərin logistik potensialı təkcə iqtisadi deyil, həm də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsindən sonrakı dövrdə regionda davamlı sülhün və təhlükəsizliyin qarantı rolunda çıxış edir [4].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə logistik infrastrukturun qurulması möhkəm hüquqi əsaslara söykənir. Burada bir neçə mühüm sənəd həlledici rol oynayır:

- **Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.** Bu sənəd işğaldan azad edilmiş ərazilərə “böyük qayıdış” və müasir infrastrukturun qurulmasını strateji hədəf kimi müəyyən edir.
- **İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə xüsusi iqtisadi zonaların (məsələn, “Araz Vadisi İqtisadi Zonası”) yaradılması haqqında fərmanlar.** Bu fərmanlar logistik mərkəzlərin fəaliyyəti üçün vergi və gömrük güzəştləri müəyyən edərək investisiya cəlbediciliyini artırır.
- **Beynəlxalq konvensiyalar.** Azərbaycanın tərəfdaş olduğu beynəlxalq nəqliyyat sazişləri (məsələn, TRACECA) azad edilmiş ərazilərin qlobal təchizat zəncirinə integrasiyasını hüquqi cəhətdən tənzimləyir.

Yaranmaqda olan yeni logistik faza innovativ yanaşmalarla xarakterizə olunur. Füzuli, Zəngilan və Laçın Beynəlxalq Hava Limanlarının inşası Qarabağlı hava nəqliyyatı vasitəsilə qlobal dünyaya bağlayan strateji “hava qapıları”dır. Siyasi müstəvidə bu, Azərbaycanın hava məkanının suverenliyinin tam bərpası və beynəlxalq aviasiya standartlarının (İCAO) tətbiqi deməkdir. Dəmir yolu xətlərinin (Bərdə-Ağdam, Horadiz-Ağbənd) bərpası isə multimodal logistik sistemin onurğa sütununu təşkil edir.

Xüsusi vurğulamağa ehtiyac var ki, Zəngəzur dəhlizi təkcə yerli logistika layihəsi deyil, beynəlxalq hüququn 10 noyabr 2020-ci il bəyanatından doğan öhdəliyidir. Bu dəhliz “Orta Dəhliz” (Middle Corridor) çərçivəsində Çin və Avropa arasında ən qısa və təhlükəsiz marşrut təklif edərək Azərbaycanın tranzit ölkə kimi siyasi çəkisini artırır. Bu, Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyasının “yaşıl enerji” və “yaşıl logistika” komponentləri ilə tam uzlaşır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin logistik potensialını açıqlamaq üçün ölkədə logistik potensialın və ya proqnozların statistik göstəricilərini təqdim edirik [5]:

- tranzit potensialı: Zəngəzur dəhlizinin tam gücü ilə fəaliyyətə başlaması nəticəsində Azərbaycan ərazisindən keçən illik yükdaşıma həcmnin 5-8 mln ton artacağı proqnozlaşdırılır;
- hava limanlarının imkanları: Füzuli, Zəngilan və Laçın hava limanları illik orta hesabla 200 min sərnişin və yüzlərlə ton yük qəbul etmə qabiliyyətinə malikdir ki, bu da “Air Cargo” logistikası üçün yeni imkanlar açır;
- iqtisadi artım: logistik şəbəkənin qurulması işğaldan azad edilmiş rayonların ÜDM-dəki payını yaxın 10 ildə 4-5% səviyyəsinə çatdırmaq potensialına malikdir.

Eyni zamanda xəritə sxemindən bəhs edərkən üç əsas logistik düyünü qeyd etməmək olmaz:

- “Cənub düyünü” (Zəngilan-Cəbrayıl): İran və Türkiyə ilə sərhəddə yerləşən bu zona, “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” vasitəsilə regional ticarətin mərkəzi kimi (hüquqi əsas: Azərbaycan Prezidentinin 2021-ci il fərmanı);
- “Mərkəzi düyün” (Ağdam): Bərdə-Ağdam dəmir yolu xətti vasitəsilə Qarabağın daxili bazarlarını ölkənin əsas magistral yollarına birləşdirən “Smart City” və sənaye mərkəzi;
- “Şimal-Qərb düyünü” (Kəlbəcər-Laçın): çətin relyefə baxmayaraq, inşa edilən tunellər (məsələn, Murovdağ tuneli – 11,6 km) və hava limanları vasitəsilə turizm və kənd təsərrüfatı logistikasının qurulması.

“Yaşıl logistika” COP 29 hədəflərinə uyğun olaraq, Azərbaycanın 2024-cü ildə bu tədbirə ev sahibliyi etməsini nəzərə alaraq, müasir yanaşmanı qeyd edək:

- Azad edilmiş ərazilər “Net Zero” (xalis sıfır emissiya) zonası elan edilib.
- Logistik mərkəzlərdə enerji təminatının 25-30%-nin günəş və külək enerjisi hesabına ödənilməsi hədəflənir.

Beləliklə, Azərbaycan, əsasən neft-qaz, nəqliyyat və logistika kimi istehsal sektorlarına üstünlük verməklə davamlı inkişaf üçün düzgün yolları strateji olaraq müəyyən etmişdir. Bu sektorlar Azərbaycanın Mərkəzi Avrasiyada Şimal-Cənub və Şərq-Qərb layihələrində daha yüksək səviyyələrə çatmasına imkan vermişdir.

Logistika məhsul və xidmətlərin istehsalçıdan istehlakçıya doğru səmərəli və sürətli daşınmasını təmin edən mühüm bir sahədir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə logistik potensialın artırılması, ölkənin iqtisadiyyatını bərpası və inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu ərazilərdə logistik infrastrukturun qurulması həm daxili, həm də beynəlxalq ticarət üçün yeni imkanlar

yaradacaqdır. Bu baxımdan, ərazilərin strateji mövqeyi, coğrafi əlaqələri və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı, həm hüquqi, həm də siyasi məsələləri əhatə edir. Bu prosesin hüquqi əsasları, müvafiq beynəlxalq qanunvericilik, ölkənin daxili qanunları və müvafiq ticarət və nəqliyyat sazişləri ilə müəyyən edilir. Burada əsasən aşağıdakı aspektlərə diqqət yetirilməlidir:

- ✓ *Sahiblik hüquqları.* Ərazilərin bərpası zamanı ərazilərin mülkiyyət hüquqları, həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin hüquqları və mülkiyyətin qorunması məsələləri önəmli rol oynayır.
- ✓ *Beynəlxalq hüquq.* İşğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı beynəlxalq müqavilələr və razılaşmalar, ölkənin suverenliyinin qorunması, habelə qonşu ölkələrlə olan əlaqələrin tənzimlənməsi də vacibdir.
- ✓ *Siyasi çətinliklər.* Hər bir münaqişə sonrası siyasi vəziyyətin stabilizasiyası uzun və müəkkəb bir prosesdir. Bu vəziyyətin həllində yerli idarəetmə strukturlarının yaradılması, əhalinin təhlükəsizliyi, sosial və iqtisadi inkişafın təmin olunması məsələləri əsas mühüm məsələlərdən biridir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə logistik infrastrukturun qurulması, mövcud nəqliyyat yollarının təmir və yenilənməsi, yeni kommunikasiya və texnoloji infrastrukturların inkişafı vacibdir. Bu infrastruktur aşağıdakı sahələrdəki inkişafı hədəfləyir:

Nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılması. Yeni yolların, dəmir yolu xətlərinin, hava limanlarının və limanların inşası. Bu infrastruktur, ərazilərin iqtisadi potensialının açılmasına və regional əməkdaşlığın artırılmasına kömək edəcəkdir.

- ✓ Logistik mərkəzlər. Məhsul və xidmətlərin müxtəlif növ daşınmasının səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün müasir logistik mərkəzlərin qurulması. Bu, xüsusilə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının daha sürətli və səmərəli şəkildə daşınmasına imkan yaradacaqdır.
- ✓ Texnoloji infrastruktur. Elektron ticarət, rəqəmsal platformalar və avtomatlaşdırılmış anbar idarəetməsi kimi sahələrdəki inkişaf logistik sistemin daha mükəmməl və sürətli olmasını təmin edəcəkdir.

Bütün qeyd olunanların əsasında işğaldan azad edilmiş ərazilərin logistik potensialını açıqlamaq üçün konseptual model sxemi təqdim olunur:

Şəkil. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin logistik potensialını açıqlamaq üçün konseptual model sxemi

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı məsələsi həm hüquqi, həm də siyasi baxımdan çətinliklərlə üzləşir. Hüquqi baxımdan, mülkiyyət hüquqlarının tənzimlənməsi və ərazilərin bərpası üçün zəruri qanunvericilik bazasının yaradılması vacibdir. Eyni zamanda, işğaldan sonra əhalinin öz yurdlarına geri qayıtması, sosial integrasiya və mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulması mühüm siyasi məsələlərdəndir. Logistik infrastrukturun inkişafı, yalnız iqtisadiyyatın bərpası üçün deyil, həm də regionlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün vacibdir. Bu sahədə, beynəlxalq və yerli tərəfdaşların əməkdaşlığı, yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması, eyni zamanda təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsi məsələləri diqqət mərkəzində olmalıdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin logistik potensialının inkişafı, yeni inkişaf fazasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu inkişaf, hüquqi və siyasi əsaslarla yanaşı, strateji planlaşdırma, müasir infrastrukturun qurulması və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu ərazilərin inkişafı yalnız iqtisadi potensialın artmasına deyil, həm də sosial və mədəni integrasiyaya kömək edəcək, ölkənin ümumi inkişaf hədəflərinə töhfə verəcəkdir.

PhD in technical, Associate Professor Galiba Mammadova
Azerbaijan Technological University

Xayale Mammadova
Azerbaijan Technological University

LOGISTICS POTENTIAL OF THE OCCUPIED TERRITORIES: LEGAL AND POLITICAL FOUNDATIONS OF A NEW PHASE OF DEVELOPMENT

Summary

The article examines the logistics potential of the liberated territories in the context of a new phase of development. The region's transport and communication capabilities, prospects for economic reintegration, as well as the legal and political foundations of this process are analyzed. The research results show that purposeful state policy and adequate legal mechanisms play a decisive role in the realization of logistics potential.

Keywords: liberated territories, logistical potential, regional development, legal regulation, state policy.

Кандидат технических наук, доцент Галиба Мамедова
Азербайджанский Технологический Университет

Хаяле Мамедова
Азербайджанский Технологический Университет

ЛОГИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЙ: ПРАВОВЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НОВОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ

Резюме

В статье рассматривается логистический потенциал освобожденных территорий в контексте нового этапа развития. Анализируются транспортно-коммуникационные возможности региона, перспективы экономической реинтеграции, а также правовые и политические основы этого процесса. Результаты исследования показывают, что целенаправленная государственная политика и адекватные правовые механизмы играют решающую роль в реализации логистического потенциала.

Ключевые слова: освобожденные территории, логистический потенциал, региональное развитие, правовое регулирование, государственная политика.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əhmədova, M. İ., Məmmədova, Q. R., & Əsgərov, A. T. (2025). Logistik idarəetmə: milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi. *Innovasiyalı iqtisadiyyat və menecment jurnalı*, (2), 10-15.

2. Ахмедова М.И., Алиев Э.Э. (2026). Улучшение транспортной инфраструктуры и региональное развитие. Международный научный журнал Вестник науки. Выпуск №1(94), том 4, Тольятти, 20-25.
3. Huseynov, Y. R., Ahmadova, M. I., & Mammadova, G. R. (2025, May). One Belt - One Road: Logistics management for university prosperity. Paper presented at the IV International Conference PLMO (pp. 1-5). Retrieved from <https://plmo.cyber.az/2025/papers/4.05.pdf>
4. Мамедова Х.Ф., Мамедов Ф.А., Ахмедова М.И., Караев М.Ш., Аллахвердиева А.М., Мамедова Г.Р. Совершенствование внешнеэкономических связей Азербайджана в сфере текстильного производства // Известия ВУЗов. Технология текстильной промышленности. – 2025, №3(417). С.87-94.
5. <https://ereforms.gov.az/en>

h.ü.f.d., dosent Sadir Məmmədov
Bakı Slavyan Universiteti
e-mail:etll@bsu-uni.edu.az

ped.ü.f.d. Nurlan Məmmədov
Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: nurlan.mammadov.r@bsu-uni.edu.az

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ ZAMANI HUMANİTAR HÜQUQUN MÜDAFİƏSİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN DAVRANIŞ MODELİ

Xülasə

2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarına təsadüf edən 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən beynəlxalq humanitar hüquq (BHH) prinsiplərinə əməl olunması və mülki əhalinin qorunması diqqətəlayiq təcrübə kimi qiymətləndirilə bilər. Müharibə dövründə Azərbaycan tərəfinin həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar yüksək dəqiqlik, planlaşdırma və etik standartlara uyğun olaraq icra olunmuşdur. Bu məqalədə Azərbaycan ordusunun mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməsi, bu istiqamətdə atdığı addımlar və beynəlxalq hüquq çərçivəsində göstərdiyi səylər elmi əsaslarla təhlil edilir.

Açar sözlər: humanitar hüquq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, 44 günlük müharibə, mülki əhalinin müdafiəsi, beynəlxalq münafişə hüququ

Silahlı münaqişələr zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi beynəlxalq humanitar hüququn əsas prioritetlərindəndir. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onların əlavə protokolları bu prinsipləri tənzimləyir. Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsi ərzində bu hüquqi çərçivəyə riayət etməklə, həm hərbi qələbəyə, həm də beynəlxalq legitimliyə nail olmağı hədəfləmişdir. Bu baxımdan, müharibənin gedişində bir nəfər mülki erməni əhalisinin belə xəsarət almadığı tezisi, tədqiqata əsaslı mövzu təqdim edir.

2020-ci ilin payızında Azərbaycan xalqı dövlətin və Ordunun ətrafında misilsiz həmrəylik nümayiş etdirərək, milli iradənin və dövlət rəhbərliyinin sinxron hərəkətinin ən bariz nümunəsini göstərdi. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasi uzaqqörənliyi və dəmir iradəsi, xalqın əzmi və əsgərin cəsarəti ilə vəhdət təşkil edərək, düşmənin onilliklərdə işğal altında saxladığı torpaqların azad olunmasına yol açdı. Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun göstərdiyi peşəkarlıq, həm döyüş meydanında hərbi-strateji üstünlük, həm də siyasi müstəvidə diplomatik çeviklik kontekstində qiymətləndirilməlidir. 44 gün ərzində bir-birinin ardınca qazanılan uğurlar yalnız hərbi meydanda deyil, eyni zamanda informasiya və diplomatiya cəbhəsində də parlaq nəticələr verdi. Bu qələbənin daha bir mühüm tərəfi Azərbaycanın haqlı mövqeyinin beynəlxalq səviyyədə tanınması və legitimliyi ilə bağlıdır. Uzun illərdə Ermənistanın yürütdüyü işğalçı siyasəti maskalamağa çalışan, güclü diaspor şəbəkəsi və lobbisi vasitəsilə beynəlxalq aləmdə saxta narrativlər yayan dairələr üçün Azərbaycan Ordusunun sürətli və səlis zəfəri ciddi zərbə oldu. Lakin bu gerçəkliyin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması asan olmadı. Ermənistanın informasiya məkanında tutduğu manipulyativ mövqeyə baxmayaraq, Azərbaycan dövləti – xüsusilə Prezident İlham Əliyev – hər fürsətdə beynəlxalq tribunallarda və nüfuzlu KİV-lərdə həqiqətləri əsaslı şəkildə təqdim etdi. Obyektivlikdən uzaq, yönləndirilmiş suallarla çıxış edən bəzi jurnalistləri belə öz arqumentlərinin gücü və diplomatik təmkinlə susdurmağı bacardı. Onun çıxışları, təqdim etdiyi dəqiq hüquqi və faktoloji əsaslar Azərbaycanın informasiya müharibəsində üstünlük qazanmasını təmin etdi. Münaqişənin gedişində təkcə hərbi deyil, siyasi və hüquqi üstünlük də Azərbaycan tərəfində oldu. Məhz bu integrasiyalı yanaşma sayəsində bir çox dünya dövlətləri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suveren hüquqlarını açıq şəkildə dəstəklədiklərini bəyan etdilər. Bu isə Ermənistanın illərlə formalaşdırdığı yalançı “qurban” obrazını darmadağın etdi və onu siyasi təcridə məhkum etdi. Vətən müharibəsinin simvolik kulminasiyası olan “Şuşa”

əməliyyatı isə Azərbaycan Ordusunun peşəkarlığını və yüksək döyüş hazırlığını bütün dünyaya sübut etdi. Zəngin hərbi planlama, coğrafi çətinliklərə baxmayaraq dəqiqliklə aparılmış hücum əməliyyatı nəticəsində Şuşa şəhərinin azad edilməsi, düşmən qüvvələrinin tam təslimi ilə nəticələndi. Bu zəfər təkcə fiziki bir qalanın azad olunması deyil, həm də Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi ruhunun, tarixi yaddaşının bərpası idi. Nəhayət, bu möhtəşəm savaşın nəticəsində, 8 noyabr Azərbaycan tarixində Zəfər Günü kimi qeyd olundu. Mühəribənin başladığı 27 sentyabrdan etibarən 44 gün ərzində qazanılan uğurlar təkcə bir ərazinin qaytarılması yox, həm də millətin öz haqqını beynəlxalq hüquqa söykənərək geri alması anlamına gəldi. Bu qələbə, həm də gələcək nəsillər üçün ədalətin, milli iradənin və hüquqa əsaslanan mübarizənin necə nəticə verdiyinin tarixi örneğidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hələ 8 fevral 2018-ci il tarixində Yeni Azərbaycan Partiyasının VI qurultayında Azərbaycan torpaqlarının azadlığı istiqamətində fəaliyyətin bundan sonra daha qətiyyətlə davam etdiriləcəyini bildirərək demişdir: "...İndi hər kəs görür ki, Ermənistan öz işğalçılıq siyasətinin girovuna, qurbanına çevrilib. Biz onları demək olar ki, bütün beynəlxalq layihələrdən təcrid etmişik, bütün enerji və nəqliyyat xətləri onlardan yan keçir və bunu biz etmişik. Baxmayaraq ki, bu, o qədər də asan məsələ deyildi. Əfsuslar olsun ki, dünyadakı ermənipərəst qüvvələr, erməni lobbisi və erməni pullarına satılmış bəzi siyasətçilər daim çalışırlar ki, Ermənistanı da bizim təşəbbüsçüsü olduğumuz layihələrin tərkibinə daxil etsinlər. Biz həmişə buna çox ciddi etiraz etmişik, təşəbbüsümüzlə həyata keçirilən layihələr Ermənistanı tamamilə kənarda qoymuşdur. Həm Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Cənub Qaz Dəhlizi, Bakı-Tbilisi-Qars layihələri onlardan yan keçmişdir. Bizim siyasətimizə görə, Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi də onlardan yan keçəcəkdir. Biz bunu gizlətmirik. Baxmayaraq, bəziləri çalışırlar bizi ittiham etsinlər ki, biz onları təcriddə saxlayırıq. Bəli, saxlayırıq və saxlayacağıq. O vaxta qədər ki, torpaqlarımız işğaldan azad olunsun. Bu siyasət öz nəticələrini verməkdədir. İndi heç kim Ermənistanı sərmayə qoymur. Çünki, birincisi, orada hakimiyyəti zəbt etmiş kriminal, korrupsioner, qaniçən rejim imkan vermir ki, sərmayə qoyulsun, əvvəllər qoyulan və ianə şəklində verilən bütün pullar rejim tərəfindən oğurlanmışdır. Digər tərəfdən, bazarın məhdudluğu və azalan bazar imkan vermir ki, ciddi investor oraya gəlsin və ixrac imkanları da çox məhduddur. Çünki ixrac üçün yollar olmalıdır, yollar olsa da, yenə də tam investisiya cəlb edilməsi üçün şərait yaratmır. Əlbəttə ki, bunu böyük dərəcədə edən məhz biz olmuşuq və bu siyasəti davam etdirəcəyik. Onların özlərinin son statistik məlumatlarına görə, keçən il ölkəni 40 mindən çox insan həmişəlik tərk edib və bu tendensiya hər il gedir və gedəcəkdir. Beləliklə, orada demoqrafik böhran yaşanır. Bizim səylərimiz nəticəsində Ermənistan siyasi, iqtisadi, enerji, nəqliyyat dalanına çevrilib və əlbəttə ki, bu ölkənin gələcək inkişafı çox qaranlıqdır. Biz isə öz siyasətimizi davam etdirəcəyik və bütün imkanlardan, artan gücümüzdən, iqtisadi potensialımızdan, siyasi imkanlarımızdan, hərbi gücümüzdən istifadə edib məsələni həll etməliyik ki, ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin olunsun. Əlbəttə, hərbi sahədə apardığımız siyasət özünü tam doğrultdu. Biz bu siyasəti uzun illərdir ki, aparırıq. Bu məsələ ilə də bağlı bəzən bizə iradlar ünvanlanır ki, nə üçün Azərbaycan silahlanır, nə üçün hərbi quruculuğuna, ordu quruculuğuna vəsait ayırır. Biz isə Ermənistandan fərqli olaraq bu işləri öz imkanlarımız daxilində, öz vəsaitimiz hesabına, öz hesabımıza görürük. Həyat göstərdi ki, biz nə qədər düzgün siyasət aparırıq. Onu da qeyd etməliyəm ki, dünyanın aparıcı ölkələri də daim silahlanırlar və bu proses bir çox ölkələr üçün də xasdır. Biz isə son illər ərzində güclü ordu yaratmışıq. İndi bütün beynəlxalq reytinglər də ordumuzun gücünü əks etdirir. Bu güc bizə imkan verir ki, istənilən vəzifəni icra edək. 2016-cı ilin aprel döyüşləri bunu əyani şəkildə düşməne və bütün dünyaya göstərdi ki, Azərbaycan Ordusu nəyə qadirdir. Döyüş meydanında bizim şanlı tarixi qələbəmiz əlbəttə ki, məsələnin ədalətli həlli üçün də yeni imkanlar yaradır və yaradacaqdır. Növbəti illərdə hərbi potensialın gücləndirilməsi üçün, ordu quruculuğu üçün nə lazımdırsa, o da ediləcək. Bizim güclü iqtisadi imkanlarımız var. Gündən-günə artan maliyyə resurslarımız, ilk növbədə, ölkə qarşısında duran əsas vəzifələrin həllinə yönələcək və ordu quruculuğu bu məsələdə prioritetdir" [1].

Bu yanaşma Prezident İlham Əliyevin 2018-ci ildə səsəndirdiyi strateji xəttin – işğalçı Ermənistanı qarşı siyasi, iqtisadi və informasiya təcridinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi siyasətinin davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

Bundan əlavə, Prezident separatizmin qarşısının alınmasında ilk şərt kimi münafişə ocaqlarının söndürülməsinin vacibliyini də vurğulamışdır. Artıq addımların bu istiqamətdə atıldığını və bir çox uğurlu nəticələrin əldə edildiyini bildirmişdir: "Təsədüfi deyil ki, keçən ilin noyabr ayında

Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı Zirvəsində qəbul edilmiş qətnamə Şərq Tərəfdaşlığına üzv ölkələrin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini birmənalı şəkildə dəstəkləmişdir. Deyə bilərəm ki, ilk dəfə olaraq, bax, bu formada qətnamə qəbul edilmişdir. Bu, Ermənistan üçün növbəti zərbə, onların növbəti məğlubiyyəti idi və bizim növbəti qələbəmiz idi. Əslində bu, haqq-ədalətin növbəti qələbəsi idi. Ona görə bu müsbət meyillər güclənəcək. Biz, sadəcə olaraq, bundan sonra da öz siyasətimizi aparmalıyıq, aparacağıq. Ermənistanı daha da sıxışdırmalıyıq, sıxışdıracağıq və öz həqiqətlərimizi dünya birliyinə çatdırmalıyıq. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri əsasında öz həllini tapmalıdır. Bunun başqa yolu yoxdur. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, torpağımızda ikinci erməni dövləti yaradılsın. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü danışıqlar mövzusu deyil və heç vaxt olmayacaq. Biz, sadəcə olaraq, öz səylərimizi daha da artırmalıyıq və artırırıq. Əminəm ki, bu məsələ beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında öz ədalətli həllini tapacaq, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa ediləcək” [2].

Prezidentin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan bu təcrid siyasətini yalnız diplomatik platformalarda deyil, həm də enerji, nəqliyyat və hərbi sahələrdə ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə reallaşdırmışdır. Xüsusilə hərbi sahədə aparılan islahatlar və güclü ordu quruculuğu siyasəti 44 günlük Vətən müharibəsində öz praktiki nəticəsini vermişdir. Müharibə dövründə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yüksək texnoloji imkanlardan – xüsusilə də pilotsuz uçuş aparatlarından – effektiv istifadəsi, yalnız legitim hərbi hədəflərin seçilməsi və mülki əhalinin qorunması baxımından beynəlxalq humanitar hüququn tələblərinə tam uyğunluq nümayiş etdirmişdir.

44 günlük müharibə dövründə Azərbaycan yüksək texnoloji avadanlıqlardan, xüsusilə də PUA-lardan (pilotsuz uçuş aparatları) istifadə edərək, yalnız hərbi obyektləri hədəfə almışdır. Bu, mülki infrastrukturun zədələnməsinin və mülki itkilərin qarşısını almaqda mühüm rol oynamışdır. Silahlı münaqişələr zamanı informasiya müharibəsi, xüsusilə də mülki itkilərlə bağlı məlumatlar, beynəlxalq ictimaiyyətə təsir göstərmək üçün əsas vasitələrdən biri kimi istifadə olunur. Ermənistanın uzun illər boyunca informasiya manipulyasiyasına və beynəlxalq lobbiciliyə xüsusi önəm verdiyi nəzərə alınsa, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı bir nəfər də olsun erməni mülki vətəndaşının ölümünə və ya xəsarət almasına dair foto, video və ya sənədli sübutun olmaması son dərəcə diqqətçəkicidir. Əgər belə bir fakt mövcud olsaydı, Ermənistan tərəfi bunu dərhal beynəlxalq təşkilatlara (BMT, ATƏT, Avropa Şurası və s.), Qərb ölkələrinin mediaya çıxışı olan televiziya kanallarına (BBC, CNN, France24 və s.) və sosial media platformalarına ötürərək geniş informasiya kampaniyasına çevirməyə cəhd edərdi. Bu, Ermənistanın əvvəlki münaqişələrdə – xüsusilə də 1990-cı illərdə və aprel 2016 döyüşləri zamanı tətbiq etdiyi məlum taktiki yanaşmalarla da üst-üstə düşür. Ancaq bu dəfə belə olmadı. Heç bir beynəlxalq qurum, media orqanı və ya insan hüquqları təşkilatı Azərbaycan ordusu tərəfindən erməni mülki əhaliyə qarşı zorakılıq törədilməsi barədə sənədli fakt təqdim etməmişdir. Bu, yalnız Azərbaycan tərəfinin humanitar hüquqa riayət etdiyini göstərmir, eyni zamanda iddiaların yoxluğunu elmi əsaslarla təsdiqləyir. Beynəlxalq hüquq və münaqişə tədqiqatlarında buna “sübutun neqativ yoxluğu” prinsipi deyilir – yəni faktların yoxluğu, iddianın doğruluğunu şübhə altına alır və onun qeyri-obyektivliyini ifşa edir. Əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, müasir informasiya dövründə belə bir hadisənin gizli qalması mümkün deyildir. Əgər hətta tək-tük mülki hədəfə zərbə dəyseydi, bu görüntülər dərhal sosial şəbəkələrə sızar, süni şəkildə tirajlanır və Azərbaycan əleyhinə yönləndirilmiş təbliğat alətinə çevrilərdi. Lakin 44 gün boyunca və ondan sonrakı müddətdə belə heç bir sübut təqdim edilməmişdir.

Azərbaycan Respublikası 2023-cü ilin sentyabr ayında Qarabağ bölgəsində keçirdiyi 23 saatlıq lokal antiterror tədbirləri ilə bir daha beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinə əməl etdiyini nümayiş etdirmişdir. Əməliyyatların keçirilməsində əsas məqsəd, erməni terrorçularının qeyri-qanuni hərbi mövqelərini zərərsizləşdirmək, mina və digər təhlükəli hərbi infrastrukturun ləğvini təmin etmək olmuşdur. Ən önəmli məqamlardan biri odur ki, bu əməliyyatlar zamanı mülki şəxslərdən bir nəfər belə xəsarət almamışdır. Əməliyyatın xarakteri və qısa müddəti (cəmi 23 saat) göstərir ki, Azərbaycan tərəfi həm dəqiq kəşfiyyat məlumatlarına, həm yüksək texnoloji imkanlara, həm də etik müharibə prinsiplərinə söykənərək yalnız legitim hərbi hədəfləri hədəf almışdır. Bu, Cenevrə Konvensiyalarında göstərilən fərqləndirmə və proporsionallıq prinsiplərinin tətbiqinin mükəmməl nümunəsidir. Əgər əməliyyatlar zamanı mülki əhali arasında ölüm və ya xəsarət halları baş versəydi, əvvəlki illərdə olduğu kimi, Ermənistan tərəfindən bu faktlar dərhal beynəlxalq təşkilatlara təqdim edilər, sosial şəbəkələr və media vasitəsilə geniş yayılardı. Lakin nə yerli, nə də

beynəlxalq mətbuatda belə bir fakt sənədləşdirilməmişdir, bu isə bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan ordusu müharibəni yalnız legitim hədəflərə qarşı, beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun şəkildə aparmışdır. Mülki şəxslərə zərər verilmədən antiterror əməliyyatının həyata keçirilməsi, yalnız hərbi baxımdan deyil, həm də dövlətin beynəlxalq imicinin gücləndirilməsi, siyasi legitimliyinin qorunması baxımından strateji önəm daşıyır.

Bu barədə Prezident İlham Əliyevin ADA Universitetində keçirilən forumda qeyd etmişdir: “One day, in even less than one day, the anti-terror operation totally allowed us to restore our sovereignty. The operation was held without any damage to civilian infrastructure, any casualty among civilians” [3].

Yerli televiziya kanallarına verdiyi müsahibəsində isə bu məsələyə bir daha toxunmuşdur: “It is said that the operation took 23 hours and several minutes, but it was actually completed in less time. We advanced to all the intended positions, took control ...” [4].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin mövqeyi əməliyyatın məqsədlərinə çətinliklə, amma yüksək dəqiqliklə nail olunduğunu, mülki əhaliyə heç bir zərər verilmədən yalnız legitim hərbi obyektlər məhv edildiyini əyani surətdə nümayiş etdirir.

Beynəlxalq hüquqa görə, mülki şəxslər döyüş əməliyyatlarının obyekti olmamalı, mülki infrastruktur isə hərbi hədəflərdən fərqləndirilməlidir. BHH-nin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Fərqləndirmə prinsipi – mülki və hərbi hədəflər arasında aydın fərq qoyulması;
- Proporsionallıq prinsipi – hərbi məqsədə uyğun olmayan zərərin qarşısının alınması;
- Zərurət prinsipi – yalnız legitim hərbi məqsədlər üçün zor tətbiqi.

Azərbaycan ordusunun əməliyyatları bu prinsiplərə uyğun şəkildə təşkil edilmişdir. Əməliyyatların səliqə ilə və planlı aparılması Azərbaycan ordusunun beynəlxalq hüququ nəzərə alaraq hərbi strategiyasını formalaşdırdığını göstərir. Azərbaycan ordusunun mülki erməni əhalisinə qarşı sisteməlik və ya məqsədli zor tətbiq etmədiyini təsdiqləyir. Ermənistan isə əksinə, Gəncə, Bərdə, Tərtər kimi şəhərlərə kasetli bombalarla hücumlar təşkil edərək mülki insanları hədəf almışdır.

Azərbaycan Respublikasının ali rəhbərliyi tərəfindən dəfələrlə bəyan edilib ki, mülki əhalini hədəf almaq Azərbaycan ordusunun etik və hüquqi prinsiplərinə ziddir. Bu siyasət həm daxili legitimlik, həm də beynəlxalq aləmdə ölkənin mövqeyinin gücləndirilməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsində tək cəmi hərbi baxımdan deyil, həm də beynəlxalq hüququn prinsiplərinə sadıqlığı baxımından nümunəvi mövqe nümayiş etdirmişdir. Silahlı münaqişələrin təbiətinə xas olan xaos və dağıdıcı hallara baxmayaraq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri müharibə zamanı mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək, dinc insanların yaşayış məntəqələrini, sosial infrastrukturunu və humanitar obyektləri hərbi əməliyyatlardan kənarda saxlamaq istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət göstərmişdir. Məlumatların təhlili göstərir ki, müharibə dövründə bir nəfər də olsun erməni mülki vətəndaşın həyatını itirməməsi və ya xəsarət almaması faktı bu siyasətin real və faktiki göstəricisidir. Bu yanaşma, Azərbaycanın yalnız hərbi müvəffəqiyyətlə kifayətlənməyib, həm də hüquqi və mənəvi üstünlük qazandığını nümayiş etdirir. Müharibə şəraitində belə beynəlxalq humanitar hüququn müddəalarına əməl olunması, həm regional sabitlik, həm də beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən legitimlik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan tərəfinin bu mövqeyi, silahlı münaqişələr zamanı dövlətlərin necə davranmalı olduqları ilə bağlı yeni bir yanaşma modeli təqdim edir. Bu model, münaqişələrin idarə olunması və humanitar hüququn tətbiqi sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətli baza yaradır.

**Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor Sadir Mammadov
Baku Slavic University**

**Doctor of philosophy in Pedagogy Nurlan Mammadov
Baku Slavic University**

THE CONDUCT MODEL OF THE AZERBAIJANI ARMED FORCES IN THE CONTEXT OF HUMANITARIAN LAW COMPLIANCE DURING THE 44-DAY PATRIOTIC WAR

Summary

During the 44-day Patriotic War, which occurred in September-November 2020, the observance of the principles of international humanitarian law (IHL) and the protection of the civilian population by the armed forces of the Republic of Azerbaijan can be assessed as a noteworthy experience. The military operations carried out by the Azerbaijani side during the war were carried out in accordance with high precision, planning and ethical standards. This article analyzes the Azerbaijani army's efforts to ensure the safety of the civilian population, the steps it has taken in this direction, and the efforts it has made within the framework of international law on scientific grounds.

Keywords: humanitarian law, Azerbaijani Armed Forces, 44-Day War, civilian protection, international conflict law

**доктор философии по юридическим наукам, доцент Садир Мамедов
Бакинский Славянский Университет**

**доктор философии по педагогике Нурлан Мамедов
Бакинский Славянский Университет**

МОДЕЛЬ ПОВЕДЕНИЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНТЕКСТЕ ЗАЩИТЫ ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА ВО ВРЕМЯ 44-ДНЕВНОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В ходе 44-дневной Отечественной войны, проходившей в сентябре-ноябре 2020 года, соблюдение принципов международного гуманитарного права (МГП) и защита гражданского населения вооруженными силами Азербайджанской Республики заслуживают высокой оценки. Военные действия, проведенные азербайджанской стороной во время войны, осуществлялись с высокой точностью, планированием и соблюдением этических норм. В данной статье анализируются усилия азербайджанской армии по обеспечению безопасности гражданского населения, предпринятые ею шаги в этом направлении и усилия, предпринятые в рамках международного права на научной основе.

Ключевые слова: гуманитарное право, Вооруженные силы Азербайджана, 44-дневная война, защита гражданского населения, международное конфликтное право.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://president.az/az/articles/view/26998/print>
2. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e38969_az.html
3. <https://video.azertag.az/en/video/194189>
4. <https://president.az/en/articles/view/63017>

fiz.ü.f.d., dosent Emin Nəsirov
MMU-nun Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutu
e-mail: emin.v.nesir@gmail.com

Vidadi Cahangirov
MMU-nun Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə dövlətlərin inkişaf səviyyəsinin elmi-mədəni potensialla ölçüldüyü əsaslandırılır və bu kontekstdə Azərbaycan elminin formalaşması və inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri elmi-faktoloji əsaslarla təhlil edilir. Ulu öndərin hələ 1969-cu ildən etibarən elm siyasətini dövlət quruculuğunun mühüm istiqaməti kimi müəyyən etməsi, elmi idarəetmədə keyfiyyətin artırılması, kadr hazırlığı, elmi-tədqiqatların istehsalatla əlaqələndirilməsi və gənc mütəxəssislərin SSRİ-nin və xarici ölkələrin qabaqcıl ali məktəblərinə göndərilməsi kimi təşəbbüsləri Azərbaycan elminin sürətli inkişafına güclü təkan vermişdir. Müstəqillik dövründə, xüsusilə 1993-cü ildən sonra Ümummilli Liderin elmə və alimlərə göstərdiyi diqqət və qayğı Azərbaycan elminin tənəzzüldən çıxaraq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasını təmin etmişdir. Məqalədə vurğulanır ki, bu elm siyasəti bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir və Azərbaycanın sosial-iqtisadi, elmi-texniki və milli-mənəvi inkişafında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, elm siyasəti, Azərbaycan elmi, elmi potensial, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), dövlət quruculuğu, milli inkişaf.*

Giriş və tarixi kontekst

Müasir dövrdə hər bir dövlətin və xalqın inkişaf səviyyəsi onun elmi və mədəni potensialı ilə müəyyən olunur, gələcək inkişaf perspektivləri isə mövcud intellektual resursların səmərəli səfərbər edilməsindən asılıdır. Qlobal miqyasda sürətlənən elmi-texnoloji tərəqqi şəraitində biliklərə əsaslanan inkişaf modeli dövlətlərin rəqabət qabiliyyətinin başlıca göstəricilərindən birinə çevrilmişdir. Tarixi təcrübə göstərir ki, bəşər sivilizasiyasının tərəqqisində iz qoymuş görkəmli siyasi və ictimai xadimlər elmə və elm adamlarına xüsusi önəm vermiş, məhz bu yanaşma sayəsində öz fəaliyyətlərini uzunmüddətli inkişaf strategiyası səviyyəsinə yüksəldə bilmişlər [1].

Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ölkədə elmin inkişafında rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, elmi nailiyyətləri dövlət quruculuğu prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmiş, elmi potensialın gücləndirilməsini milli inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri hesab etmişdir [2]. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə elm sahəsinə göstərilən sistemli diqqət və qayğı Azərbaycan elminin institusional möhkəmlənməsində və kadr potensialının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Heydər Əliyevin elm siyasətinin əsas mərhələlərindən biri onun 1969-cu ildə respublikaya rəhbərliyə gəlişi ilə başlanmışdır. Həmin dövrdə elmi idarəetmə sistemində mövcud olan problemlər, tədqiqatların istehsalatla zəif əlaqələndirilməsi və kadr hazırlığında müşahidə olunan nöqsanlar dövlət səviyyəsində ciddi narahatlıq doğururdu [3]. Ulu öndər elmi müəssisələrin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılmasını, elmi nəticələrin praktik tətbiqinin gücləndirilməsini və elmi dərəcələrin verilməsində keyfiyyət meyarlarının sərtləşdirilməsini zəruri hesab edirdi. Bu yanaşma elmə yalnız onu real şəkildə inkişaf etdirə biləcək peşəkar və yüksək ixtisaslı kadrların cəlb olunmasını təmin etməyə yönəlmişdi.

Elm siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də elmi kadr hazırlığı sisteminin köklü şəkildə təkmilləşdirilməsi olmuşdur. Heydər Əliyev elmin gələcəyinin məhz orta və ali təhsil müəssisələrində formalaşdığını nəzərə alaraq, Azərbaycan gənclərinin nüfuzlu ali məktəblərdə və aparıcı elmi mərkəzlərdə təhsil alması üçün geniş imkanlar yaratmışdır [5]. Bu strategiyanın

nəticəsi olaraq, 1970–1980-ci illərdə respublikada fizika, riyaziyyat, kimya, neft sənayesi, informatika və kibernetika kimi sahələrdə ixtisaslaşmış elmi məktəblər və tədqiqat mərkəzləri formalaşmış, Azərbaycan elmi keçmiş sovet məkanında rəqabətqabiliyyətli mövqelər qazanmışdır.

Eyni zamanda, həmin dövrdə elmi-tədqiqat institutlarının sayı və elmi işçilərin kontingenti əhəmiyyətli dərəcədə artmış, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ölkənin aparıcı intellektual mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir [6]. Xüsusilə fizika, yarımkeçiricilər, elektroenergetika və kosmik tədqiqatlar sahəsində əldə olunan nəticələr Azərbaycan elminin beynəlxalq elmi mühitdə tanınmasına və elmi nüfuzunun yüksəlməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müstəqillik dövründə elm siyasəti və AMEA-nın bərpası

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan ağır sosial-iqtisadi və siyasi böhran şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Bu mərhələdə elmi potensialın qorunması və elmi institutların dağılmasının qarşısının alınması dövlət siyasətinin prioritet vəzifələrindən birinə çevrilmişdir [1]. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıdışı elm və təhsil sahəsində strateji sabitliyin bərpası baxımından mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Ulu öndər, ilk gündən etibarən elmə və alimlərə münasibətdə dövlətin məsuliyyətli mövqeyini açıq şəkildə ifadə etmiş, elmi potensialın milli inkişaf üçün əvəzsiz resurs olduğunu vurğulamışdır [3].

Bu siyasi xəttin rəmzi ifadələrindən biri Heydər Əliyevin 1993-cü il sentyabrın 21-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılarla keçirdiyi görüş olmuşdur. Həmin görüşdə dövlət başçısı elmi institutların ləğvi və ya zəiflədilməsi ilə bağlı yayılan narahatlıqların əsassız olduğunu bəyan etmiş və istənilən iqtisadi şəraitdə elmin inkişafının təmin olunmasının dövlətin dəyişməz prioriteti olduğunu qeyd etmişdir [4]. Bu mövqe ölkədə elmi ictimaiyyətin mənəvi-psixoloji sabitliyinin bərpasında və elmi fəaliyyətin davamlılığının təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Heydər Əliyevin elm siyasətində mühüm mərhələlərdən biri də 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında etdiyi tarixi çıxışıdır. Həmin çıxış elmi ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycan elminin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilmişdir [4]. Bu mərhələdə AMEA-nın institusional mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, onun ölkənin aparıcı elmi mərkəzi kimi fəaliyyətinin davamlılığının təmin edilməsi və elmi potensialın qorunub saxlanması əsas məqsədlər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət başçısının “Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir” fikri elmin milli inkişaf strategiyasında tutduğu yeri konseptual şəkildə ifadə edirdi [3].

Müstəqillik dövründə AMEA-nın maddi-texniki bazasının qorunması və tədricən gücləndirilməsi, elmi işçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və elmi fəaliyyət üçün zəruri institusional şəraitin yaradılması Heydər Əliyevin elm siyasətinin əsas istiqamətləri sırasında olmuşdur [2]. Bu yanaşma elmin yalnız mövcud potensialının saxlanılmasına deyil, həm də onun uzunmüddətli inkişafının təmin edilməsinə yönəlmişdi. Nəticə etibarilə, 1990-cı illərin sonlarından etibarən Azərbaycan elmi tədricən böhran mərhələsindən çıxaraq stabilləşmə və inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Ümumilikdə, Heydər Əliyevin müstəqillik dövründə həyata keçirdiyi elm siyasəti elmi potensialın qorunması, institusional sabitliyin bərpası və elmin milli inkişaf strategiyasına inteqrasiyası baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu siyasət sonrakı mərhələdə elmin modernləşdirilməsi və beynəlxalq elmi məkana inteqrasiyası üçün möhkəm təməl formalaşdırmışdır [5].

Heydər Əliyevin elm siyasətində mühüm istiqamətlərdən biri də hərbi elmin inkişafına göstərilən xüsusi diqqət olmuşdur. O, hərbi elmi yalnız silahlı qüvvələrin döyüş qabiliyyətinin artırılması vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, müdafiə strategiyasının elmi əsaslar üzərində qurulması və müasir ordu modelinin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyətə malik sahə kimi qiymətləndirirdi [1]. Bu yanaşma hərbi quruculuğun təsadüfi və situativ qərarlara deyil, elmi təhlil və proqnozlara əsaslanmasını zəruri edən konseptual çərçivəni formalaşdırmışdır.

Ulu öndərin təşəbbüsü ilə hərbi təhsil sistemində elmi-tədqiqat fəaliyyətinin genişləndirilməsi, hərbi-nəzəri biliklərin sistemləşdirilməsi və müasir hərbi elminin nailiyyətlərinin tədris prosesinə inteqrasiyası istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir [3]. Bu çərçivədə peşəkar zabıt kadrlarının hazırlanması, onların elmi hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi və hərbi təfəkkürün formalaşdırılmasında elmi-metodoloji yanaşmaların tətbiqi əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Heydər Əliyev hərbi elmin inkişafını dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dəyərləndirirdi. Onun rəhbərliyi dövründə hərbi-nəzəri tədqiqatların təşviqi, müdafiə sahəsində elmi ekspertiza mexanizmlərinin formalaşdırılması və hərbi planlaşdırmada elmi əsaslandırmanın gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır [5]. Bu siyasət nəticəsində hərbi quruculuq prosesində elmi biliklərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, müdafiə strategiyasının hazırlanmasında analitik və sistemli yanaşma möhkəmlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu strateji xətt sonrakı mərhələdə də ardıcılıqla davam etdirilmişdir. Müasir dövrdə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin inkişafında elmi əsaslara söykənən yanaşmanın gücləndirilməsi, hərbi təhsilin modernləşdirilməsi və müdafiə sahəsində elmi-texnoloji yeniliklərin tətbiqi prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir [2]. Beləliklə, Heydər Əliyevin hərbi elmin inkişafına dair formalaşdırdığı konseptual yanaşma bu gün də Azərbaycan dövlətinin müdafiə siyasətinin elmi-intellektual əsaslarının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Prezident İlham Əliyevin dövründə elm siyasətinin modernləşdirilməsi: rəqəmsallaşma və süni intellekt

Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasında elm siyasəti Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə global elmi-texnoloji trendlərə uyğun şəkildə modernləşdirilir və institusional baxımdan yenilənir. Elm və təhsilin vahid idarəetmə məkanında birləşdirilməsi, elmi fəaliyyətin nəticəyönümlü təşkili və institusional səmərəliliyin artırılması elmin idarə olunmasında daha çevik və sistemli mexanizmlərin formalaşdırılmasına yönəlmişdir [3]. Bu islahatlar elmi potensialın daha səmərəli səfərbər edilməsinə, elmi tədqiqatların sosial-iqtisadi inkişaf prioritetləri ilə uzlaşdırılmasına və bilik əsaslı inkişaf modelinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, müasir dövrdə rəqəmsallaşma və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi elm sahəsində keyfiyyətə yeni imkanlar açır. Süni intellekt elmi məlumatların emalı, böyük həcmli verilənlərin təhlili, tədqiqat nəticələrinin monitorinqi və prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi kimi sahələrdə dövlət elm siyasətinin səmərəliliyini artıran mühüm alətlə çevrilir [5]. Bu baxımdan elmi idarəetmədə data-yönümlü və analitik yanaşmaların tətbiqi qərar qəbulətmə prosesinin daha obyektiv və əsaslandırılmış şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Elm-təhsil-innovasiya inteqrasiyasının gücləndirilməsi kontekstində süni intellekt texnologiyalarının rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ağıllı tədris sistemləri, adaptiv öyrənmə platformaları və tədqiqat prosesində avtomatlaşdırılmış analitik alətlərin tətbiqi elmi kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, tədqiqat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına və beynəlxalq elmi mühitə inteqrasiyanın dərinləşdirilməsinə xidmət edir. [7] Bu yanaşma Azərbaycan elminin global elmi-texnoloji çağırışlara uyğunlaşmasını və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsini təmin edən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, müasir mərhələdə elmi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və qrant maliyyələşməsi mexanizmlərinin optimallaşdırılması prosesində də süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi perspektivli istiqamət kimi qiymətləndirilir. Layihələrin qiymətləndirilməsi, elmi nəticələrin təsirinin ölçülməsi, prioritet tədqiqat sahələrinin müəyyənləşdirilməsi və resursların daha səmərəli bölgüsü kimi məsələlərdə süni intellekt əsaslı analitik sistemlər qərar qəbulətmə prosesinin şəffaflığını və effektivliyini artırmağa imkan verir [7]. Bu yanaşma Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi optimallaşdırma və nəticəyönümlülük siyasətinin texnoloji müstəvidə davamı kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan elminin inkişafı naminə formalaşdırdığı strateji xətt Prezident İlham Əliyevin dövründə rəqəmsal transformasiya və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlir. Müasir çağırışlar fonunda elm artıq yalnız akademik fəaliyyət sahəsi kimi deyil, həm də innovasiya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Eləcə də süni intellekt elmi-tədqiqatların intensivləşdirilməsi, elmi potensialın səmərəli reallaşdırılması və ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının intellektual əsaslarının möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm texnoloji resurs kimi qiymətləndirilir [8].

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda elm siyasətinin formalaşması və inkişafı dövlət quruculuğu strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə elmin institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsi, elmi kadr hazırlığı

sisteminin inkişaf etdirilməsi və elmi potensialın milli inkişaf prioritetləri ilə uzlaşdırılması istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu siyasət nəticəsində Azərbaycan elmi həm sovet dövründə, həm də müstəqillik mərhələsində mürəkkəb tarixi şəraitə baxmayaraq öz intellektual potensialını qoruyub saxlamaqla yanaşı, inkişaf üçün möhkəm təməl formalaşdırmışdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı illərin böhranlı şəraitində elmi potensialın qorunması və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının institusional sabitliyinin təmin edilməsi Heydər Əliyevin uzaqgörən elm siyasətinin mühüm göstəricilərindən biri olmuşdur. Elmin milli sərvət kimi dəyərləndirilməsi və onun dövlət himayəsi altında saxlanması ölkənin intellektual təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynamışdır. Bu mərhələdə atılan addımlar sonrakı dövrdə elmin modernləşdirilməsi və beynəlxalq elmi məkana integrasiyası üçün zəruri institusional baza yaratmışdır.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar bu strateji xəttin müasir dövrün çağırışlarına uyğun şəkildə davam etdirildiyini göstərir. Elm və təhsilin vahid idarəetmə məkanında birləşdirilməsi, elmi fəaliyyətin nəticəyönlü təşkili və institusional səmərəliliyin artırılması elmin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun daha da gücləndirilməsinə xidmət edir [7]. Rəqəmsallaşma və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi isə elmi-tədqiqatların məzmun və metodologiyasını keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəldərək, elmi idarəetmədə data-yönlü və analitik yanaşmaların formalaşmasına şərait yaradır.

Beləliklə, Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş elm siyasətinin konseptual əsasları İlham Əliyev dövründə rəqəmsal transformasiya və innovasiya yönümlü inkişaf modeli ilə zənginləşdirilərək ardıcıl şəkildə davam etdirilir. Müasir mərhələdə elm təkcə akademik fəaliyyət sahəsi deyil, həm də biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın və davamlı inkişaf strategiyasının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Bu kontekstdə elmin inkişafına göstərilən dövlət qayğısı Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf perspektivlərinin, beynəlxalq rəqəbat qabiliyyətinin və intellektual potensialının möhkəmləndirilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir.

PhD in Physics, Associate Professor Emin Nasirov
Heydar Aliyev Military Institute of NDU

Vidadi Jahangirov
Heydar Aliyev Military Institute of the
National Defense University

THE ROLE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN SCIENCE

Summary

The article substantiates that in the modern era the level of development of states is measured by their scientific and cultural potential, and within this context, the exceptional services of the National Leader Heydar Aliyev in the formation and development of Azerbaijani science are analyzed on scientific and factual grounds. Beginning in 1969, the National Leader defined science policy as one of the key directions of state-building, and his initiatives aimed at improving the quality of scientific governance, training qualified personnel, linking scientific research with production, and sending young specialists to leading higher educational institutions of the USSR and foreign countries gave a powerful impetus to the rapid development of Azerbaijani science. During the period of independence, especially after 1993, the attention and care shown by the National Leader toward science and scientists ensured that Azerbaijani science emerged from decline and entered a new stage of development. The article emphasizes that this science policy is successfully continued today by President İlham Aliyev and plays an important role in the socio-economic, scientific-technical, and national-spiritual development of Azerbaijan.

Keywords: Heydar Aliyev, science policy, Azerbaijani science, scientific potential, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), state-building, national development.

**Доктор физических наук, доцент Эмин Насиров
Военный Институт им. Гейдара Алиева
Национального Университета Оборона**

**Видади Джахангиров
Военный Институт им. Гейдара Алиева
Национального Университета Оборона**

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАУКИ

Резюме

В статье обосновывается, что в современную эпоху уровень развития государств измеряется их научно-культурным потенциалом, и в этом контексте на научно-фактическом уровне анализируются исключительные заслуги Национального Вождя Гейдара Алиева в формировании и развитии азербайджанской науки. Начиная с 1969 года, Национальный Вождь определил научную политику как одно из ключевых направлений государственного строительства, а его инициативы, направленные на повышение качества научного управления, подготовку квалифицированных кадров, увязку научных исследований с производством и отправку молодых специалистов в ведущие высшие учебные заведения СССР и зарубежных стран, дали мощный импульс стремительному развитию азербайджанской науки. В период независимости, особенно после 1993 года, внимание и забота, проявленные Национальным Вождем к науке и ученым, обеспечили выход азербайджанской науки из упадка и вступление в новый этап развития. В статье подчеркивается, что данная научная политика успешно продолжается и сегодня при президенте Ильхаме Алиеве и играет важную роль в социально-экономическом, научно-техническом и национально-духовном развитии Азербайджана.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, научная политика, Азербайджанская наука, научный потенциал, Национальная Академия Наук Азербайджана (НААН), государственное строительство, национальное развитие.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev. "Azərbaycan elminin keşiyində: sənədlər və materiallar: II cild" / AMEA tərəfindən nəşr 2013- cü ildə nəşr olunmuşdur. ISBN:978-9952-8211-1-6
2. İsmayıl Hacıyev, AMEA Naxçıvan Bölməsinin rəhbəri, akademik "Heydər Əliyev və Azərbaycan elminin inkişafı" / "Azərbaycan" qəzeti, 11 may 2016-cı il
3. Əminəgə SADIQOV, Sumqayıt Dövlət İnstitutunun icraçı direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü "Heydər Əliyev irsi: elm və təhsil" 10.03.2023
https://science.gov.az/az/news/open/24308?utm_source=chatgpt.com
4. Qurban Bayramov, @Heydər Əliyev irsində azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası məsələlərinə dair / AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2010, №35, s. 130-137
5. "Heydər Əliyev və Azərbaycan elm və təhsilin inkişafında rolu" / AR Elm və Təhsil Nazirliyi akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu Respublika Elmi-praktik konfransının materialları 10.05.2023.
https://igaz.az/uploads/PDF/1.%20Konfrans%20-%20H.Eliyev_3_compressed.pdf
6. Leyla Hüseynova, "Heydər Əliyev irsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə münasibət məsələləri" / AMEA Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2010, №34, s.100-110
https://lib.aliyev-heritage.org/az/48470251.html?utm_source=chatgpt.com.
7. İlham Əliyev, (2025, mart 19). Decree on the Azerbaijan AI Strategy for 2025–2028 — Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında sərəncam imzalanıb. Bu sənəd ölkədə süni intellektin sistemli inkişafını və tətbiqini əhatə edir.
https://tvit.az/az/posts/5433/ilham-eliyevden-suni-intellekt-strategiyasi-ile-bagli-serencam?utm_source=chatgpt.com
8. İlham Əliyev. (2026, fevral). Remarks on AI adoption in state institutions — Dövlət qurumlarında süni intellektin geniş tətbiqinin zəruriliyini vurğulayan çıxış.
<https://www.trend.az/azerbaijan/politics/4152338.html>

MÜASİR AZƏRBAYCANDA SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD İNSANLARIN REPATRIASIYA PROSESİNDƏ ÜZLƏŞDİYİ ÇƏTİNLİKLƏR

Xülasə

Məqalə müasir Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların öz doğma yurdlarına qayıdış prosesinə həsr olunub. Yazıda bu insanların yeni şəraitdə üzləşdiyi əsas çətinliklər — evlərin rahatlığı, psixoloji gərginlik və tibbi xidmətlərin uzaqlığı sadə dildə təhlil edilir. Müəllif sübut edir ki, uğurlu qayıdış üçün təkcə bina tikmək kifayət deyil, həm də hər bir insanın fərdi ehtiyacını nəzərə almaq lazımdır. Problemin həlli kimi məqalədə maraqlı bir yenilik — hər bir vətəndaş üçün xüsusi "Repatriasiya Pasportu"nın yaradılması təklif olunur. Bu yanaşma sayəsində dövlət xidmətləri insanın qapısına qədər gəlir və onun işlə təmin olunmasına kömək edir. Məqalədə vurğulanır ki, SİM şəxslər sadəcə kömək gözləyən insanlar deyil, onlar yeni qurulan şəhərlərin aktiv üzvləri olmalıdırlar. Yekun olaraq qeyd edilir ki, "Böyük Qayıdış"ın əsl uğuru hər bir vətəndaşın öz evində ləyaqətli və xoşbəxt yaşamasıdır.

Açar sözlər: repatriasiya, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər, Böyük Qayıdış, inklüzivlik, Repatriasiya Pasportu, sosial adaptasiya, universal dizayn.

«...Gecələr yatmadan əvvəl sor özündən ki:
"Bu gün Mən nə etdim mənə yurddaş edən öz yurdu üçün?"»
Bəxtiyar Vahabzadə. "Vətən marşı"

Giriş: Repatriasiya prosesinin humanitar və strateji mahiyyəti Müasir mərhələdə post-münaqişə ərazilərinin reabilitasiyası və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qaytarılması Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir. Lakin bu tarixi prosesin ən mürəkkəb tərəfi sağlamlıq imkanları məhdud (SİM) olan şəxslərin repatriasiyasıdır. "Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində tətbiq olunan "Ağıllı şəhər" və "Ağıllı kənd" konsepsiyaları inklüzivlik prinsiplərinə söykənməlidir [1; s. 3]. SİM olan şəxslər üçün repatriasiya sadəcə məkan dəyişikliyi deyil, yeni şəraitdə müstəqil həyat qabiliyyətinin bərpası, yəni "ikiqat adaptasiya" prosesidir. Bu proses həm fiziki, həm də sosiopsixoloji baryerlərin aradan qaldırılmasını tələb edir.

Metodoloji yanaşma və inklüzivlik standartları Dünya təcrübəsi, xüsusilə UNHCR (2021) hesabatları təsdiq edir ki, infrastrukturun SİM şəxslərə uyğunlaşdırılmaması repatriasiya zonalarında "institusional eksklüzivliyə" yaradır [6]. Müasir sosial işin etik standartları vurğulayır ki, sosial ədalət prinsipi hər bir fərdin mühitə bərabər çıxışını tələb edir [5]. Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, SİM şəxslərin inklüziv qayıdışı üçün icma əsaslı sosial iş modellərinin tətbiqi vacibdir [4].

Repatriasiya zamanı yaranan problemlər

SİM şəxslərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə qaytarılması prosesi yalnız texniki köçürülmə deyil, həm də mürəkkəb sosial-fəlsəfi və hüquqi sınaqdır. Aparılan təhlillər göstərir ki, bu prosesdə üç əsas istiqamətdə fundamental problemlər yaranır:

1. **İnfrastruktur baryerləri və Universal Dizayn çatışmazlığı:** Azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulmasında tətbiq olunan müasir memarlıq standartları ("Smart City" və "Smart Village") ümumi əlçatanlığı hədəfləsə də, SİM şəxslərin spesifik ehtiyacları çox vaxt standart layihələr çərçivəsində tam qarşılanmır. A.Quliyev vurğulayır ki, infrastrukturun tam əlçatanlığı təmin olunmadıqda, SİM şəxs üçün repatriasiya "açıq havada təcrid" vəziyyətinə çevrilir. Problem ondadır ki, universal dizayn təkcə pandus və liftlərlə məhdudlaşmır; buraya görmə məhdudiyyəti olanlar üçün taktill yolların, eşitmə məhdudiyyəti olanlar üçün vizual-akustik siqnalların və ən əsası, məişət xidmətlərinin (mağaza, aptek, poçt) SİM şəxsin müstəqil istifadəsinə uyğunlaşdırılması da daxildir [2, s. 60].

2. Psixososial transformasiya və "ikiqat qaçqınlıq" travması: Repatriasiya SİM şəxslər üçün yüksək emosional gərginliklə müşayiət olunur. Bir tərəfdən doğma yurd həsrətinin sonu, digər tərəfdən isə onilliklər ərzində formalaşmış və uyğunlaşdıqları (sosial şəbəkələrin, tanış həkimlərin və yardımçıların olduğu) mühitdən qopma qorxusu yaranır. Tədqiqatçı G. Paşayevanın araşdırmalarına əsasən, SİM şəxslərdə yeni mühitə adaptasiya prosesində "yenidən qurbanlaşma" hissi yarana bilər. Onlar yeni məkanlarda özlərini həm fiziki, həm də sosial baxımdan müdafiəsiz hiss edirlər ki, bu da cəmiyyətdən qaçma və qapalı kimi depressiv hallara yol açır [4, s. 115].
 3. İnstitusional və Tibbi Eksklyuziya riskləri: Azad edilmiş ərazilərdə ixtisaslaşmış tibbi-sosial reabilitasiya şəbəkəsinin tam formalaşma mərhələsində olması SİM şəxslərin həyatı əhəmiyyətli xidmətlərə çıxışını məhdudlaşdırır. Müntəzəm fizioterapiya, texniki reabilitasiya vasitələrinin (protezlər, əlil arabaları və s.) təmiri və spesifik dərman təminatı hələlik mərkəzləşdirilmiş xarakter daşıyır. social.gov.az portalı vasitəsilə təklif olunan elektron müraciət sistemləri bu boşluğu doldurmağa çalışsa da, ucqar kəndlərdə internet çıxışı və rəqəmsal savadlılıq baryerləri rəqəmsal inklüzivliyə mane olur. Bu, xidmətlərin rəqəmsallaşması ilə yanaşı, "qapıdan-qapıya" xidmət edən mobil sosial işçi briqadalarının yaradılmasını tələb edir.
 4. Rəqəmsal uçurum və məlumat əlçatanlığı problemi: Müasir idarəetmə sistemlərinin rəqəmsallaşması fonunda SİM şəxslər üçün "rəqəmsal eksklyuziya" riski artır. Azad edilmiş ərazilərdə bütün sosial müraciətlərin elektron qaydada həyata keçirilməsi planlaşdırılsa da, bir çox SİM şəxslər və ya onların yaşlı ailə üzvləri bu texnologiyalardan istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Məlumatın SİM şəxslərə uyğun formatlarda (məsələn, Brayl əlifbası, səsli menyu və ya sadələşdirilmiş dildə) çatdırılmaması onların dövlət dəstəyi proqramlarından kənarda qalmasına səbəb ola bilər. Bu, repatriasiya prosesində rəqəmsal inklüzivliyin təmin olunmasını strateji vəzifəyə çevirir.
 5. Sosial mühit və icma qəbulu məsələsi: SİM şəxslər üçün ən böyük çətinliklərdən biri də icma daxilində qarşılaşdıqları stereotiplərdir. Uzunmüddətli ayrılıqdan sonra məskunlaşan icmalarda SİM şəxslərə qarşı "mərhəmət əsaslı" yanaşmanın üstünlük təşkil etməsi onların subyektivliyini zəiflədir. Dünya təcrübəsi [6] göstərir ki, repatriasiya olunan əlilliyi olan şəxslərin icma həyatına tam inteqrasiyası üçün təkəcə fiziki deyil, həm də mental baryerlər aşılmalıdır. Əks halda, SİM şəxs yeni qonşuluq münasibətlərində özünü bərabərhüquqlu üzv kimi deyil, "daimi qayğıya məhtac fərd" kimi hiss edir.
 6. Qulluq göstərən şəxslərin (ailə üzvlərinin) tükənməsi sindromu: SİM şəxsin repatriasiyası həm də onun ailəsi üçün böyük yüküdür. Yeni yaşayış yerində sosial dəstək şəbəkələrinin (qohumlar, tanışlar, xüsusi mərkəzlər) hələ tam formalaşmaması qulluq göstərən ailə üzvlərinin fiziki və emosional tükənməsinə gətirib çıxarır. Sosial iş nəzəriyyəsinə görə [5], ailənin resursları tükəndikdə SİM şəxsin reabilitasiyası qeyri-mümkün olur. Bu səbəbdən, repatriasiya bölgələrində "müvəqqəti istirahət xidmətləri" (respite care) və ailəvi psixoloji dəstək proqramlarının olmaması mühüm çətinlik kimi çıxış edir.
- Problemdən çıxış yolları: Strateji təkliflər
- Repatriasiya prosesində sağlamlıq imkanları məhdud (SİM) şəxslərin üzleşdiyi çətinliklərin həlli fraqmentar deyil, kompleks və proaktiv yanaşma tələb edir. Bu kontekstdə aşağıdakı strateji addımların atılması məqsədəuyğundur:
1. "Repatriasiya Pasportu" — Fərdi reabilitasiya xəritəsi: Hər bir SİM şəxs üçün "Repatriasiya Pasportu" mexanizmi tətbiq edilməlidir. Bu, sadəcə sənəd deyil, şəxsin köçməzdən əvvəl fiziki, tibbi və sosial ehtiyaclarının rəqəmsal xəritəsidir. Bu pasport əsasında şəxsin köçəcəyi ev onun spesifik ehtiyaclarına (məsələn, görmə məhdudiyyəti üçün sensorlar və ya hərəkət üçün xüsusi lift sistemləri) uyğun olaraq hələ tikinti mərhələsində modifikasiya olunur. Beləliklə, şəxs hazır infrastruktura deyil, onun üçün hazırlanmış mühitə qayıdır. Sadəcə dildə desək, bu, insanın cibində gəzdirdiyi adi sənəd deyil. Bu, sağlamlıq imkanları məhdud (SİM) olan vətəndaşımız hələ öz evinə köçməmişdən əvvəl onun üçün hazırlanan "fərdi ehtiyac xəritəsidir". Gəlin bunu bir neçə bəndlə daha aydın təsvir edək:
 - Evə yox, öz ehtiyacına qayıtmaq: Təsəvvür edin ki, bir vətəndaşımız Qarabağa köçür. Köçəndən sonra görmür ki, qapı dardır, ya da pilləkən çoxdur. Bu "Pasport" sayəsində dövlət qurumları əvvəlcədən bilir ki, həmin evdə kim yaşayacaq. Məsələn, əgər insan əlil

arabasından istifadə edirsə, onun evi hələ tikiləndə qapıları geniş qoyulur, mətbəxi və hamamı onun rahatlığına görə qurulur.

- Dərman və həkimin “yol gözləməməsi”: Bu “Pasport”da yazılır ki, həmin şəxs hansı dərmanları qəbul edir və ona hansı reabilitasiya lazımdır. O köçdüüyü gün artıq yerli tibb məntəqəsi bilir ki, bu vətəndaşa hansı xidmət göstərilməlidir. Yeni vətəndaş xidmətin dalınca qaçmır, xidmət onun qapısına gəlir.
- İş imkanlarının əvvəlcədən hazır olması: Əgər bu insanın toxuculuq qabiliyyəti varsa və ya kompüterdə işləyə bilirsə, bu məlumat “Pasport”da qeyd olunur. O köçəndə artıq onun üçün ya evində iş şəraiti qurulur, ya da yaxınlıqdakı müəssisədə onun fiziki imkanına uyğun yer ayrılır.

Bir sözlə: “Repatriasiya Pasportu” — dövlətin vətəndaşına “Səni tanıyıram, səni gözləyirəm və sənin üçün hər şeyi hazırlamışam” deməsidir.

2. Multidissiplinar “Mobil Dəstək Briqadaları”: Azad edilmiş ərazilərdə ixtisaslaşmış mərkəzlər tam formalaşana qədər “sosial xidmət təkərlər üzərində” prinsipi tətbiq olunmalıdır. Sosial işçi, klinik psixoloq, həkim-reabilitoloq və əmək müfəttişindən ibarət mobil komandalar mütəmadi olaraq ən ucqar kəndlərdə yaşayan SİM şəxslərə yerində xidmət göstərməlidir. Bu yanaşma, SİM şəxsin xidmət dalınca mərkəzə gətməsi əvəzinə, xidmətin şəxsin qapısına gəlməsini təmin edir və psixoloji gərginliyi minimuma endirir.
3. Inklüziv İqtisadi Ekosistem: Məsafədən məşğulluq və özünüməşğulluq: SİM şəxslərin iqtisadi azadlığı repatriasiyanın uğur göstəricisidir. Azad edilmiş ərazilərdə yaradılan müəssisələrdə SİM şəxslər üçün kvotaların tətbiqi ilə yanaşı, “Rəqəmsal İş Yeri” konsepsiyası təşviq edilməlidir. Dövlət tərəfindən məsafədən (onlayn) iş platformalarının yaradılması və SİM şəxslərin özünüməşğulluq proqramları çərçivəsində (məsələn, arıçılıq, xalçaçılıq və ya rəqəmsal dizayn) avadanlıqlarla təmin edilməsi onları sosial asılılıqdan çıxararaq icmanın aktiv iştirakçısına çevirəcəkdir.
4. “İcma Əsaslı Reabilitasiya” modellərinin tətbiqi: Repatriasiya bölgələrində qonşuluq münasibətlərində inklüziv mədəniyyətin formalaşdırılması üçün maarifləndirmə proqramları həyata keçirilməlidir. SİM şəxslərin yerli idarəetmə orqanlarında və icma şuralarında təmsil olunması təmin edilməlidir. Məqsəd, SİM şəxsi “qayğı obyektindən” “qərar qəbul edən subyekt” səviyyəsinə qaldırmaqdır.

Nəticə etibarilə belə qənaətə gələ bilmək olar ki, müasir Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların doğma yurdlarına qayıdışını sadəcə bir köçürülmə layihəsi kimi görmək olmaz. Bu, dövlətimizin hər bir vətəndaşa, xüsusilə də ən çox dəstəyə ehtiyacı olan insana verdiyi ali dəyərin ən böyük sübutudur. “Böyük Qayıdış”ın əsl uğuru tikilən binaların sayında deyil, həmin binalarda məskunlaşan SİM şəxslərin özlərini nə dərəcədə azad, xoşbəxt və ləyaqətli hiss etməsindədir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda qurulan yeni həyat hər bir vətəndaşımız üçün maneəsiz və əlçatan olmalıdır. Qanunlarımızın verdiyi imkanlar “Repatriasiya Pasportu” kimi fərdi yanaşmalarla və mobil dəstək qruplarının qayğısı ilə birləşməlidir. Biz SİM şəxsləri sadəcə “kömək gözləyən insanlar” deyil, yeni qurulan şəhərlərimizin aktiv qurucuları kimi görməliyik. Onların cəmiyyətə tam integrasiyası Azərbaycanın post-münaqişə dövründə dünyaya təqdim etdiyi ən humanist və qürurverici model olacaqdır. Bu, sadəcə torpaqlara qayıdış deyil — bu, hər bir vətəndaşın potensialının parladdığı, milli həmrəyliyin və beşəri sevginin zəfər çaldığı yeni bir dövrün başlanğıcıdır! Bu yolda atılan hər bir addım güclü, ədalətli və hər kəs üçün doğma olan Azərbaycanın gələcəyinə qoyulan ən böyük sərmayədir!

***PhD in Philosophy, Associate Professor Rena Mammadova
Baku State University***

CHALLENGES FACED BY PERSONS WITH DISABILITIES IN THE REPATRIATION PROCESS IN MODERN AZERBAIJAN

Summary

The article is dedicated to the process of returning persons with disabilities to their native lands in modern Azerbaijan. The work provides a straightforward analysis of the main challenges

these individuals face in new environments: housing accessibility, psychological tension, and the remoteness of medical services. The author argues that for a successful return, simply constructing buildings is not enough; the individual needs of every person must be considered. As a solution, the article proposes an interesting innovation — the creation of a special "Repatriation Passport" for each citizen. Through this approach, government services reach the person's doorstep and assist with employment. The article emphasizes that persons with disabilities are not merely recipients of aid, but should be active members of the newly established cities. In conclusion, it is noted that the true success of the "Great Return" lies in the dignified and happy life of every citizen in their own home.

Keywords: repatriation, persons with disabilities, Great Return, inclusivity, Repatriation Passport, social adaptation, universal design.

доктор философии по философии (PhD), доцент Рена Мамедова
Бакинский Государственный Университет

ТРУДНОСТИ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЮТСЯ ЛЮДИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ В ПРОЦЕССЕ РЕПАТРИАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Статья посвящена процессу возвращения людей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) в родные края в современном Азербайджане. В работе в доступной форме анализируются основные трудности, с которыми сталкиваются эти люди в новых условиях: удобство жилья, психологическое напряжение и удаленность медицинских услуг. Автор доказывает, что для успешного возвращения недостаточно просто построить здания — необходимо учитывать индивидуальные потребности каждого человека. В качестве решения проблемы в статье предлагается интересное новшество — создание специального «Репатриационного паспорта» для каждого гражданина. Благодаря этому подходу государственные услуги приходят прямо к дверям человека и помогают ему с трудоустройством. В статье подчеркивается, что люди с ОВЗ — это не просто те, кто ждет помощи, они должны быть активными членами новых городов. В завершение отмечается, что истинный успех «Великого возвращения» заключается в достойной и счастливой жизни каждого гражданина в своем доме.

Ключевые слова: репатриация, лица с ограниченными возможностями здоровья, Великое возвращение, инклюзивность, Репатриационный паспорт, социальная адаптация, универсальный дизайн.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı, 2022.
2. Quliyev, A. Sosial reabilitasiya və adaptasiya: metodiki vəsait. Bakı: Nurlar, 2024.
3. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2018.
4. Paşayeva, G. Müharibədən zərər çəkmiş əlilliyi olan şəxslərin sosial reabilitasiyası. Bakı: Elm, 2022.
5. Ярская-Смирнова, Е. Р. Этические дилеммы в современной социальной работе. М.: Вариант, 2024.
6. UNHCR. Disabilities among Refugees and Internally Displaced Persons. Geneva, 2021. [unhcr.org]
7. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. social.gov.az rəsmi portalı (Müraciət tarixi: 2024).

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQIŞƏSİNDƏ GÜC BALANSININ TRANSFORMASIYASI VƏ ZAMAN AMİLİNİN STRATEJİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri, xüsusilə struktur realizm prizmasından kompleks şəkildə təhlil edilir. 1905-ci ildən etibarən 2023-cü ilədək münaqişənin xronologiyası mərhələli proses kimi əsaslandırılır və onun yalnız I və II Qarabağ müharibələri çərçivəsində izahının yetərsiz olduğu göstərilir. Ermənistanın strateji davranış modeli “zaman amili” konsepsiyası, xarici himayəyə bağlılıq və lobbı resurslarına həddindən artıq güvən kontekstində qiymətləndirilir. Tədqiqatda Ermənistanın bu yanaşmasının geosiyasi reallıqlarla ziddiyyət təşkil etdiyi və nəticədə özü üçün “strateji korluq” vəziyyəti yaratdığı əsaslandırılır. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasət, hərbi modernləşmə və iqtisadi dayanıqlılıq əsasında güc balansını transformasiya etdiyi göstərilir.

Açar sözlər: *Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi, güc balans, struktur realizm, zaman amili və strateji səhv hesablamalar.*

Giriş

Tarix boyu ermənilərlə azərbaycanlılar arasında etno-ərazi zəminində dəfələrlə münaqişələr baş vermişdir. Bu münaqişələrin **başlanğıc nöqtəsi** 1905-1907-ci illərdə etnik silahlı toqquşmalar, **dərinləşməsi** 1918-1920-ci illərdə dövlətlərarası müharibə, **əsas silahlı mərhələsi** 1988-1994-cü illərdə, **həlledici mərhələsi isə** 2020 və 2023-cü illərdə cərəyan etmişdir. Bu səbəbdən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin I və II Qarabağ müharibəsi kimi sıralanması, münaqişənin 1905-1907-ci illərdə etnik silahlı toqquşmalarını, 1918-1920-ci illərdəki hər iki müstəqil dövlətin arasında müharibənin tarixi köklərini və 1994-2020-ci illəri əhatə edən 26 illik işğal dövründəki fasiləsiz gərginliyi tam əhatə etmədiyi üçün nisbi yanaşma hesab edilir. Bu yanaşma, əsasən 1988-1994-cü və 2020-ci ilin hərbi toqquşmalarına əsaslanan xronoloji çərçivədir. Buna görə də, bəzi tədqiqatçılar bu hadisələri ayrı-ayrı müharibələr deyil, bir millətin bütöv bir işğal və azadlıq mübarizəsinin mərhələləri kimi qiymətləndirilir.

1991-ci ildə başlamış I Qarabağ müharibəsi 1994-cü il Bışkek atəşkəs anlaşmasının imzalanması ilə müvəqqəti dayandırıldı. Nəticədə, Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-i işğal edildi və 1 milyondan çox azərbaycanlı öz yurdundan köç etmək məcburiyyətində qaldı. Həmin illərdə Bışkek atəşkəs anlaşması Ermənistanda qələbə sənədi kimi qəbul edilmiş və ümummili eyforiyaya çevrilmişdi. Azərbaycan cəmiyyətində isə beynəlxalq hüququn işləksizliyi, işğala məruz qalma və 1 milyon əhalisinin qaçqın və köçkün duruma düşməsi fonunda bu anlaşma dərin apatiyaya səbəb olmuşdu. Atəşkəs anlaşmasından sonra hər iki tərəf zamanın onların xeyrinə işlədiyini rəsmi şəkildə qeyd edirdilər. Lakin sonrakı proseslər göstərdi ki, Ermənistan öz milli gücünü ölçmədə və təhlükəsizlik strategiyasını düzgün qiymətləndirməyə ciddi yanlışlığa yol vermişdir.

1992-1999-cü illərdə ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə tərəflər arasında “paket” və “mərhələli” həll variantları əsasında aparılan danışıqlar real nəticə vəd edirdi. Lakin 1999-cu il 27 oktyabrda erməni parlamentində baş verən terror aktından sonra L.Petrosyan hökuməti istefa verdi və onun yerinə daha radikal Qarabağ klanının rəhbəri R.Köçəryan keçdi. Bu dəyişiklik sülh prosesində kompromis imkanlarını zəiflətdi və mümkün uğurları minimuma endirdi. R.Köçəryanın prezident seçilməsi erməni cəmiyyətində Qarabağ mənşəli siyasi elitanın mövqeyinin gücləndirməklə, dövlətin xarici siyasi kursunda isə Rusiyanın monopoliyası təmin edildi. Köçəryan hakimiyyəti dövründə Ermənistan kompromisə yanaşmadı, hətta maksimalist siyasəti ilə yadda qaldı. Bu hadisədən sonra Qarabağ mənşəli siyasi elitanın mövqeyi gücləndi və kompromis imkanları zəiflədi. 2008-ci ildə martın 1-də prezident seçkilərinin nəticələrinə qarşı keçirilən etiraz aksiyaçıların öldürülməsi fonunda Sarkisyanın hakimiyyətə gəlməsi və həmin ilin avqust ayında Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin nəticəsində Ermənistanın təcridini daha da dərinləşdirməklə,

rəsmi Yerevanı Ankara ilə sərhədlərin açılması istiqamətində bəzi addımların atılmasına vadar etdi. 2014-cü ildən başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsi regionda təhlükəsizlik arxitekturasını dəyişməsində əsaslı rol oynadı. Rusiyanın bütün resursları Ukrayna istiqamətinə yönəldi və Qarabağ münaqişəsi Moskva üçün prioritet olmaqdan çıxdı. Rusiya Qərblə intensiv qarşıdurmaya daxil olduqca Cənubi Qafqaz siyasətində daha pragmatik və realist yanaşma nümayiş etdirməyə məcbur oldu. Beləliklə, Rusiya həm Ermənistanın təhlükəsizlik müttəfiqi olaraq qalır, həm də Azərbaycana (2007-ci ildən etibarən) silah satırdı. Bu faktor erməni cəmiyyətini Rusiyadan qıcıqlandıran səbəblərdən biri idi. 2014-cü ildə Ağdam rayonu ərazisində erməni vertolyotunun vurulması regionda yeni mərhələnin başlamasının anonsu sayılır. 2016-cı ildə baş vermiş Aprel döyüşləri isə 2014-cü ildən sonra dəyişən yeni təhlükəsizlik mühitinin ilk ciddi nəticəsi və 1994-cü ildə formalaşmış hərbi status-kvonun artıq sabit olmadığını göstəricisidir. Aprel döyüşləri ilə Azərbaycan yalnız müəyyən strateji yüksəklikləri nəzarətə götürmədi, eyni zamanda xalqın ruh yüksəklikliyi və orduya güvən formalaşdı. Beləliklə, Aprel döyüşləri dörd əsas məqamı təsdiqlədi:

- Rusiya münaqişənin eskalasiyasına mani ola bilmir;
- Status-kvo artıq sabit deyil;
- Güc balans əvvəlki kimi sabit deyil (hərbi balans köklü şəkildə dəyişib);
- Texnoloji üstünlük (PUA-lar, yüksək dəqiqlikli silahlar) müharibənin xarakterini dəyişir.

Lakin nə Aprel döyüşləri, nə də digər məqamlar erməni hərbi-siyasi elitesini kompromisə vadar etmədi. Hətta 2018-ci ilə N.Paşinyan komandasının hakimiyyətə gəlişi də danışıqlar prosesinə müsbət təsir göstərmədi. Bu faktorların əsasında hadisələri düzgün qiymətləndirməmə amili ilə yanaşı, erməni etno-psixologiyasının dayanmasını qeyd etmək zəruridir. Ermənilərin diplomatik dili anlamaması yeni hadisə deyildir. Belə ki, Türkiyəli tarixçi Metin Hüləgü özünün "Ermeni Meselesi ve Osmanlı Siyaseti" [1, s.115-116] adlı fundamental əsərində erməni xalqının strateji davranış modelinin tarixi köklərini təhlil edərkən, hələ XX əsrin əvvəllərində bu etnosun Osmanlı dövlətinə qarşı siyasi təşkilatlarının (komitələrin) danışıqlar prosesinə yalnız zaman qazanmaq və manipulyasiya vasitəsi kimi baxdığı müşahidə olunur. M.Hüləgü "ermənilər diplomatiya dilini anlamazlar" tezisində istinad edərək vurğulayır ki, onların siyasi dairələri üçün diplomatik ritorika sadəcə xarici güclərin dəstəyini təmin etmək üçün bir manipulyasiya vasitəsidir. Onlara qarşı real nəticənin isə yalnız güc amili ilə əldə oluna biləcəyini vurğulayır.

Azərbaycan Respublikası üçün xarici konfigurasiyanın formalaşması

1994-cü il Bışkek atəşkəs anlaşmasından İkinci Qarabağ müharibəsinə (27 sentyabr) qədər ki, dövr bir sıra regional və global geosiyasi hadisələr baş vermişdir ki, bunlar II Qarabağ müharibəsinin başlamasına, gedişinə və nəticəsinə ciddi təsir göstərirdi. Hadisələrin əsas məqamlarını aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1. 1999-cu il Ermənistan parlamentində terror: Bu terror hücumunun təşkili sadəcə, Ermənistan üçün daxili siyasi hadisə deyil, eyni zamanda Yerevan-Bakı arasında davam edən danışıqlar prosesinin mahiyyətini dəyişən dönüş nöqtəsi idi. Karen Dəmirçyan, Vazgen Sarkisyan və digər deputatların öldürülməsi ilə Ermənistanda "kompromisçi" qanad sıradan çıxarılmaqla, hakimiyyətin tamamilə radikal "Qarabağ klanı"nın (Köçəryan-Sarkisyan) əlinə keçirməsinə və rəsmi Yerevanın xarici siyasətinin mütləq şəkildə Rusiyadan tamamilə asılı vəziyyətə düşməsinə (məsələn: "borc əvəzinə əmlak" müqavilələri nəticəsində, Ermənistanın həyati əhəmiyyətli strateji obyektləri Rusiyanın nəzarətini verildi) səbəb oldu. Bu hadisədən sonra Ermənistan üçün "Zaman Amili" artıq rəşional müstəvidən çıxıb, militarist status-kvo qoruyucu faktoruna çevrildi.

2. 2008-ci il Kosova presedenti (hüquqi illüziyalar); Kosovonun müstəqilliyinin bir qism aparıcı dövlətlər tərəfindən tanınması faktı erməni diplomatiyasında "Xilas naminə ayrılma" (Remedial Secession) doktrinasına yanlış ümidlər yaratdı. Kosova presedentindən sonra erməni cəmiyyəti elə hesab etdi ki, beynəlxalq hüquqda ərazi bütövlüyü prinsipi artıq arxa plana keçib. Bununla, ermənilər iki faktoru gözdə tutdular: birincisi, bu presedentinin yaranmasının əsasında Kosova albanlarının Serblər tərəfindən soyqırma və etnik təmizləmə aktına məruz qaldıqlarından dolayı bu şəkildə cəzalandırıldıqlarını nəzərə almadılar (Qarabağ münaqişəsində isə Kosova albanlarının məruz qaldıqları insanlıq cinayətini ermənilər yerli azərbaycanlılara (məs. Xocalı soyqırımı) qarşı tətbiq etmişdilər). İkincisi, Azərbaycanın bu presedenti neytrallaşdırmaq üçün apardığı "ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı" prinsipinə əsaslanan diplomatiyasını və Qərbin Qarabağ məsələsində "unikal vəziyyət" (sui generis) yanaşmasını düzgün qiymətləndirmədilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Kosova presedenti 2000-ci illərdə nə qədər aktual idisə, 2014-cü ildən

Rusiyanın Ukraynaya qarşı başlatdığı işğalçı (aqressiv) siyasətdən sonra “ərazi bütövlüyü” prinsipi dünya dövlətlərinin yanaşmasında daha dominant və prioritet olmağa başladı.

3. 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi (regional təcridin möhürü); Bu müharibə göstərdi ki, regionda hərbi gücün tətbiqi hələ də mümkündür və Rusiya öz “həyat məkanı” (near abroad) saydığı Cənubi Qafqazda sərt güc tətbiqindən çəkinmir. Rusiyanın hücumu ilə Gürcüstanın tranzit imkanlarının riskə girməsi və Ermənistanın onsuz da zəif və rəsmi Moskvadan asılı olan logistikasını iflic etdi. Azərbaycan isə bu müharibədən sonra rəsmi səviyyədə “*biz NATO-nun üzvü deyilik və bu qurumun üzvü olmağı planlaşdırmırıq*” [2] fikrini səsləndirərək, güc mərkəzlərilə balanslı (çoxvektorlu) siyasətini davam etdirməklə, öz hərbi büdcəsini kəskin artıraraq (asimetrik artım) regionun ən güclü ordusunu formalaşdırma prosesini sürətləndirdi. Həmçinin bölgədə yaranmış geosiyasi (Rusiya-Azərbaycan sərhədlərini delimitasiya və demarkasiya etdi) və geoiqtisadi fürsətləri (Rusiyadan deportasiya edilmiş gürcü əhalisindən sonra yaranmış iqtisadi boşluğu azərbaycanlı miqrantlar hesabına təmin etdi) maksimum səviyyədə dəyərləndirə bildi.

4. 2014-cü il Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlaması (diqqətin yayındırılması); Rusiyanın Krimə ilhəq etməsi Moskvanın bütün diplomatik və hərbi resurslarını Ukrayna cəbhəsinə yönəltdi. Bu faktor Cənubi Qafqazda “güc boşluğu” (power vacuum) yaratmağa başladı və Rusiya Qərbin sanksiyaları altına düşdükcə, Azərbaycan kimi etibarlı və müstəqil iqtisadi tərəfdaşa daha çox ehtiyac duymağa başladı və Türkiyə Respublikası üçün yaranmış boşluğu doldurma fürsəti qazandırdı. Sadalanan amillər Azərbaycanın manevr imkanlarını genişlənməsinə və daha sərbəst xarici siyasət yürütməsinə səbəb oldu.

5. 2016-cı il Aprel döyüşləri; Bu hadisə ilə 1994-cü ildən bəri ilk dəfə idi ki, Azərbaycan ordusu cəbhə xəttində təşəbbüsü ələ alaraq genişmiqyaslı hücum əməliyyatı keçirdi. Ermənistanda Aprel döyüşləri “təhlükəsizlik mifini” sarsıtdı. Həmçinin, Azərbaycan ordusu tərəfindən ilk dəfə PUA texnologiyasının real döyüş meydanında tank və artilleriyanı necə sıradan çıxardığını nümayiş etdirdi (texnoloji inqilabın başlanğıcı).

6. 2018-ci il Ermənistanda “Məxməri inqilab” (Moskva-Yerevan ittifaqının çatlaması); Nikol Paşinyanın Qərb təmayüllü siyasətçi olaraq hakimiyyətə gəlməsi Rusiya-Ermənistan münasibətlərində “ontoloji inamsızlıq” yaratdı. Bu dövrdən etibarən Ermənistan həm Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) daxili strukturunu zəiflətdi (Xaçaturovun həbsi), həm də Rusiya elitasını özündən narazı saldı. N.Paşinyan “Ermənistanın xarici təhlükəsizliyinin əsası Rusiya ilə hərbi ittifaqda”, iqtisadi inkişafını isə Qərblə əlaqələrdə görürdü. Bu kontekst Moskvə-Yerevan arasında xaos dövrü, Azərbaycan üçün isə hərbi hazırlıqları tamamlamaq üçün ideal “zaman pəncərəsi” oldu.

7. İranın izolyasiyasının dərinləşməsi (Ermənistanın tranzit iflası); ABŞ-ın İrana tətbiq etdiyi “maksimum təzyiq” siyasəti Ermənistanın cənub çıxışını iqtisadi baxımdan səmərəsizləşdirdi. ABŞ-ın (xüsusilə, Tramp administrasiyası dövründə) İrana tətbiq etdiyi sərt sanksiyalar Ermənistan üçün I Qarabağ müharibəsində strateji “nəfəslik” rolunu oynayan və yeganə alternativ cənub çıxışını iqtisadi cəhətdən “ölü zonaya” çevirdi. Azərbaycan isə İranla ideoloji və siyasi müstəvidə bəzi anlaşılmazlıqlar yaşamasına baxmayaraq, iqtisadi müstəvidə Ermənistanın manevr imkanlarını daraldan “praqmatik qonşuluq” modeli formalaşdırmağa başladı. İranın beynəlxalq izolyasiyası Ermənistanın coğrafi üstünlüyünü iqtisadi degradasiya prosesinə çevirdi. Azərbaycan isə cənub qonşusu ilə “strateji səbir” nümayiş etdirərək İranı Ermənistanın “xilas kəməri” olmaqdan çıxarıb, özünün regional tranzit tərəfdaşına çevirə bildi. Beləliklə, həm şimaldan (Rusiya-Gürcüstan müharibəsi), həm də cənubdan (İran sanksiyaları) iqtisadi dalana dirənən Ermənistan, 2020-ci il Vətən müharibəsinə gedən yolda Yerevanın arxa cəbhəsinin iqtisadi-logistik baxımdan çökməsini təmin edən həlledici geosiyasi amillərdən birinə çevrildi.

8. 2020-ci ilin iyul (Tovuz) döyüşləri (Enerji Təhlükəsizliyinə Təhdid); Ermənistanın cəbhə xəttindən uzaqda yerləşən, Azərbaycanın “enerji arteriyası” hesab olunan Qərb Marşrutunun ən həssas nöqtəsində təxribat törətməsilə, rəsmi Bakının və Qərbin strateji enerji kəmərlərinin (BTC, TANAP, TAP, və BTQ dəmir yolu xətti) keçdiyi “Gəncə boşluğu” adlanan coğrafi dar keçidini birbaşa hədəf alması kimi qiymətləndirildi. Bu hücumla Ermənistan dünyaya və xüsusilə, Qərbə mesaj vermək istəyirdi ki, Azərbaycanın enerji layihələri təhlükəsiz deyil və rəsmi İrəvan istədiyi zaman bu koridoru bloklaya bilər. Lakin Ermənistanın bu addımı onun əleyhinə işləyən bir bumeranq effektinə çevrildi. Bu hücumla Ermənistanın formalaşdırmağa çalışdığı “məzlum tərəf” obrazını beynəlxalq arenada zədələdi, həmçinin Türkiyənin Azərbaycana dəstəyini açıq və aktiv müstəviyə

çıxardı (Türkiyə-Azərbaycan ortaq hərbi təlimləri məhz bu hadisədən sonra sürətləndi). Eyni zamanda, Ermənistanın bu təxribatı Qərbin, xüsusilə də enerji nəhəngi BP-i vasitəsilə regionda böyük investisiyaları olan Böyük Britaniyanın maraqlarına birbaşa təhdid formalaşdırdı. Azərbaycanın Qərbə istiqamətlənən enerji kəmərlərinin fiziki təhlükəsizliyi Britaniyanın iqtisadi təhlükəsizliyi ilə birbaşa əlaqəli olması faktoru London hökumətini Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyini daha qətiyyətlə müdafiə etməyə sövq etməsi, II Qarabağ müharibəsi ərzində BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında bəzi anti-Azərbaycan təşəbbüslərinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. Beləliklə, dünya birliyi gördü ki, Ermənistan sadəcə işğal etdiyi Qarabağı "müdafiə" etmir, həm də regionun iqtisadi infrastrukturunu hədəf alan təcavüzkar hərbi doktrinanı reallaşdırmağa çalışır. Bu insident Azərbaycan Respublikasının 27 sentyabr 2020-ci ildə başladığı əks-hücum əməliyyatlarına beynəlxalq miqyasda "özünü müdafiə və infrastrukturunu qoruma" legitimliyi qazandırdı.

9. ATƏT-in Minsk qrupunun faktiki iflası (Diplomatik danışıqların sonu). Minsk qrupunun 28 il ərzində "status-kvo"nu qorumağa yönəlmiş hərəkətsizliyi Azərbaycanın BMT nizamnaməsinin 51-ci maddəsi (özünümüdafiə hüququ) əsasında hərəkətə keçməsi üçün mənəvi və hüquqi zəmin yaratmış oldu. Minsk qrupunun effektivliyini itirməsi Azərbaycanın münaqişəni hərbi yolla həll etmək variantını artıq yeganə rəşional variant kimi gündəmə gətirməsinə səbəb oldu.

10. 2019-cu ildə Ermənistan rəhbərliyi N.Paşinyanın "Qarabağ Ermənistandır və nöqtə" bəyanatı Minsk qrupunun illərlə üzərində çalışdığı "Madrid prinsipləri"ni və baza sənədlərini faktiki olaraq məhv etdiyi, həmçinin həmsədrlərin (Rusiya, ABŞ və Fransa) arasındakı qlobal rəqabətin kəskinləşməsi (xüsusilə, Rusiya-Ukrayna və Suriya münaqişəsi fonunda) vasitəçilərin vahid mövqedən çıxış etməsini qeyri-mümkün etdiyi, eyni zamanda vasitəçilərin işğalçı ilə təcavüzə məruz qalan arasında fərq qoymaması faktoru Azərbaycan cəmiyyətində vasitəçilik missiyasına inamı sıfıra endirdi və ordunun hərəkətə keçməsi üçün daxili sosial sifarişi şərtləndirdi. "Minsk qrupu"nun effektivliyini itirməsi Azərbaycanın hərbi müdaxiləsini "beynəlxalq ədalətin bərpası və diplomatiyanın iflasının məntiqi nəticəsi" kimi legitimləşdirdi.

Struktur realizm baxımından güc balansının dəyişməsi

Struktur realizm baxımından bu sistemdə güc balansının dəyişməsinin ilk açıq signalı idi. Realizm beynəlxalq münasibətləri anarxik sistem kimi xarakterizə edir və dövlətləri öz təhlükəsizliyini maksimumlaşdırmağa çalışan rəşional aktorlar kimi təsvir edir [3]. Klassik realizm isə milli gücü dövlət davranışının əsas müəyyənədicisi faktoru hesab edir. Struktur realizm isə sistem səviyyəsində güc bölgüsünü əsas dəyişən kimi götürür. Bu yanaşmaya görə:

1. Dövlətlər təhlükəsizlik dilemması şəraitində fəaliyyət göstərir;
2. Güc balansı dəyişdikdə münaqişə ehtimalı artır;
3. Status-kvo yalnız nisbi güc sabit olduqda davamlıdır [4].

2016-cı il Aprel döyüşlərindən sonra aprelin 6-da S.Sarkisyan Rusiyaya deyil, Almanyaya səfər edərək [5], Azərbaycana qarşı Qərb ölkələrindən siyasi-diplomatik dəstək almaq istəməsi yeni yaranmaqda olan təhlükəsizlik konfigurasiyanın rəşmi Yerevan tərəfindən anlaşılmışa başlandığının göstəricisi idi. 2016-cı ildə Aprel döyüşləri Ermənistanın Qarabağ klanının çökməsinə və Serj Sarkisyanın hakimiyyətdən uzaqlaşmasına səbəb oldu.

Güç balansı nəzəriyyəsinə əsasən, dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sisteminə dominantlığın qarşısını almaq üçün balanslaşdırma siyasəti yürüdür. "Vətən müharibəsi"ndən, hətta ondan sonrakı müddətə qədər (2023-cü ilin lokal anti-terror tədbiri) həm Azərbaycan, həm də Ermənistan cəmiyyətində zamanın kimin xeyrinə işlədiyinə dair bir-birinə zidd mövqelər mövcud idi. Erməni cəmiyyətinin mütləq əksəriyyəti zamanın onların lehinə işlədiyini düşündüyündən, tələyüklü həll addımının atılması yönündə tələsməyə ehtiyac görmürdülər. Ermənilər Azərbaycan xalqının zaman keçdikcə ümumiyyətlə, Qarabağı unudacağını və mövcud işğal faktoru ilə barışmağa məcbur olacağını düşünürdülər. Ermənistanın "Zaman Amili" strategiyasının 9 əsas sütunları aşağıdakı faktorlara dayanırdı:

1. Rusiya Hamiliyi İllüziyası: Postsovet arealını özünün "həyat məkanı" hesab edən

Rusiyanın Ermənistanı hərbi-siyasi dəstəyinin bütün situasiyalarda sarsılmaz və birtərəfli olacağına dair mütləq inam. Postsovet məkanında Rusiyanın hərbi-siyasi dominantlığı Ermənistan üçün mütləq təhlükəsizlik çətiri kimi qəbul edilirdi (qeyd: Ermənistan üçün təhlükəsizlik çətiri anlayışı Qarabağ ərazisini də əhatə etdiyi düşüncəsi mövcud idi). Erməni tərəfi inanırdı ki, Kollektiv

Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) və ikitərəfli hərbi müqavilələr fonunda Rusiya istənilən ssenaridə Ermənistanın maraqlarını müdafiə edəcək.

2. Silah Tədarükündə Üstünlük: Beynəlxalq məhdudiyyətlərin yalnız Azərbaycana tətbiq olunacağı, Ermənistanın isə hərbi təchizatda imtiyazlı qalacağı gözləntisi. 1993-cü ilin sentyabrında Rusiyanın “Qarabağ münaqişəsi tərəflərinə silah tədarükünün qadağan edilməsi haqqında sərəncam”ın müddətsiz və [6, s.29] bir tərəfli olaraq Azərbaycana qarşı tətbiq olunacağı inamı.

3. “Kosovo presedenti” və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi: Beynəlxalq hüququn subyektiv təfsiri ilə separatizmin gec-tez legitimlik qazanacağına dair yanlış ümid. Kosova presidenti, yəni xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi ərazi bütövlüyü prinsipindən hər zaman dominant olacağı inamı;

4. Beynəlxalq Sanksiyaların Yoxluğu: Ermənistanın dünya ictimaiyyəti tərəfindən işğalçı dövlət kimi rəsmi olaraq tanınmaması və dünya birliyinin ciddi iqtisadi-siyasi təzyiq (sanksiya və embarqo) göstərməyəcəyi barədə arxayınlıq hissi.

5. Regional Təcriddən Çıxış Gözləntisi: Qarabağ məsələsində Azərbaycana güzəştə getmədən Türkiyə ilə sərhədlərin açılacağı və iqtisadi izolyasiyasının (blokada) yarılacağı xəyalı (2008-ci ildə bu istiqamətdə uğursuz cəhd edilmişdi).

6. Geosiyasi Rəqabət Amili: Mümkün Rusiya-Türkiyə qarşıdurmasında Ermənistanın “əvəzolunmaz bufer zona” və “əvəzolunmaz strateji tərəfdaş” roluna həddindən artıq güvən hissi. Erməni etno-psixologiyasına əsasən özünü Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı yeganə sadıq müttəfiqi və Türkiyənin regional təsirinin qarşısını alan “keşikçi” kimi təqdim etməklə, özlərini geosiyasi münasibətdə əvəzolunmaz tərəf kimi görürdülər.

7. Diaspor və Lobbi Gücü: Qərb dövlətlərinin qərarlarına erməni lobbisi vasitəsilə təsir edərək Azərbaycanın hərbi uğurlarını siyasi müstəvidə bloklamaq inamı. Ermənistan rəhbərliyi hesab edirdi ki, ABŞ-dakı (ANCA, Armenian Assembly of America), Fransadakı və Rusiyadakı güclü erməni lobbiləri Azərbaycanın hərbi üstünlüyünü siyasi yolla bloklaya bilər (qeyd: ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri məhz bu ölkələrdən ibarət idi).

8. Xristian Həmrəyliyi Faktoru: Avropa və ABŞ-la münasibətlərdə dini-mədəni yaxınlığın beynəlxalq hüquq və enerji maraqlarından üstün tutulacağı gözləntisi. Bu faktor erməni ideologiyasının ən qədim və ən kövrək sütunlarından biridir. Ermənistan özünü regionda “müsəlman dənizində xristian adası” kimi təqdim edərək “xristian təəssübkeşliyi” arqumentindən istifadə edərək, Qərb mərkəzlərindən qeyd-şərtsiz dəstək gözləyirdi.

9. Hərbi Arxaiklik və “Yenilməzlik” Mifi: Birinci Qarabağ müharibəsinin nəticələrinə əsaslanan statik hərbi düşüncə və Azərbaycanın müasir gücünü düzgün qiymətləndirməmə. Bu amil Ermənistanın hərbi sahədəki ən böyük strateji korluğu idi. Onlar 1994-cü ildəki Birinci Qarabağ müharibəsinin qələbəsinə “əbədi və dəyişməz” bir reallıq kimi qəbul etmişdilər. Erməni hərbi elitası hesab edirdi ki, mürəkkəb dağlıq relyef və qurulmuş istehkamlar (“Ohanyan xətti”) Azərbaycanın müasir silahlarla təchiz olunmuş ordusunu dayandırmaq üçün kifayətdir (qeyd: ermənilər Azərbaycan ordusunu hələ də 1990-cı illərin zəif ordusu kimi xəyal edirdilər).

Erməni ictimai-siyasi düşüncəsində formalaşmış bu 9 amil kompleks şəkildə “strateji korluq” vəziyyəti yaratmışdır. Ermənistan rəhbərliyi zamanın onların xeyrinə işlədiyini zənn edərək status-kvonun dondurulmasını yeganə çıxış yolu kimi görmüşdür. Lakin bu yanaşma Azərbaycanın iqtisadi, hərbi və diplomatik sahədəki dinamik inkişafını, həmçinin global geosiyasi dəyişiklikləri nəzərə almayan xətalı bir proqnoz idi. Ermənistan üçün “Zaman amili” dövlət resurslarının tükənməsi, regional layihələrdən təcrid və hərbi geriləmə ilə nəticələndiyi halda, Azərbaycan üçün bu dövr milli birliyin möhkəmləndirilməsi, ordunun modernləşdirilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpası üçün strateji hazırlıq mərhələsinə çevrilmişdir. 2020-ci il hadisələri sübut etdi ki, subyektiv illüziyalar üzərində qurulan “dondurulmuş münaqişə” strategiyası real güc balansına qarşısında iflasa məhkumdur. Ermənistanın “Zaman amili” strategiyasını riyazi-siyasi bir model kimi aşağıdakı düsturla ifadə etmək mümkündür:

Ermənistanın Uğursuzluq Düsturu: Strateji Səhv Hesablamalarının Təhlili

Erməni siyasi elitası münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə qalmasından öz xeyrinə nəticə çıxaracağını güman edirdi. Bu yanaşma aşağıdakı strateji gözləmə düsturu ilə ifadə edilə bilər:

$$S_e = (P_g + L_d) \times Z_s - (I_b + D_k)$$

Burada, dəyişənlərin mənası belədir,

- S_e (**Strateji Gözlənti**): Ermənistanın münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə qalmasından gözlədiyi fayda.
- P_g (**Postsovet Himayədarlığı**): Rusiyanın hərbi və siyasi dəstəyinin dəyişməz qalacağına olan inam.
- L_d (**Lobbi Dəstəyi**): Diasporanın xarici ölkələrin qərarlarına təsir etmə gücü.
- Z_s (**Zamanın "Soyutma" Effekti**): Zaman keçdikcə işğal faktının beynəlxalq aləmdə normallaşacağı və Azərbaycanın bu realıqla barışacağı fərziyyəsi.
- I_b (**İqtisadi Blokada**): Regional layihələrdən kənarda qalmağın vurduğu iqtisadi itkilər.
- D_k (**Demoqrafik Böhran**): Əhəlinin azalması və miqrasiya nəticəsində yaranan zəiflik.

Düsturun Analizi və Uğursuzluq Səbəbləri

Erməni siyasi elitası hesab edirdi ki, mötərizə daxilindəki müsbət faktorlar (P_g və L_d), zaman amili (Z_s) ilə vurulduqda nəticə həmişə müsbət olacaqdır. Lakin onlar aşağıdakı fundamental səhvlərə yol verdilər:

1. **Zaman amilinin "Tərs" İşləməsi**: Ermənistan üçün gözlənilən "soyutma" effekti baş vermədi. Əksinə, bu dövr Azərbaycan üçün **güc toplama** dövrünə çevrildi;
2. **Dəyişənlərin Sıfıra Yaxınlaşması**: 2018-ci ildən sonra P_g (Rusiyanın dəstəyi) zəiflədi, I_b (iqtisadi blokada) isə daxili resursları tamamilə tükəndirdi;
3. **Psixoloji Səhv**: Azərbaycan tərəfinin "barışma" əmsalı sıfıra bərabər oldu. Bu isə bütün düsturun tarazlığını pozaraq, Ermənistanın əleyhinə çevirdi.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Ermənistanın "dondurulmuş münaqişə" strategiyası və zaman faktoruna əsaslanan proqnozları beynəlxalq sistemdə dəyişən güc balansını şəraitində qeyri-adekvat olmuşdur. Xarici aktorlara, xüsusilə Rusiya faktoruna həddindən artıq arxalanma, eləcə də daxili resursların zəifləməsi Ermənistanın strateji mövqeyini sarsıtmışdır. Struktur realizm nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, nisbi gücün dəyişməsi münaqişənin hərbi fazaya keçidini qaçılmaz etmişdir. Bu kontekstdə Azərbaycan zaman amilini effektiv strateji resursa çevirərək hərbi, iqtisadi və diplomatik üstünlük əldə etmiş və ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdir. Beləliklə, məqalə sübut edir ki, beynəlxalq münasibətlərdə subyektiv geosiyasi illüziyalar deyil, obyektiv güc balansını və realist yanaşma həlledici rol oynayır.

Doctor of Philosophy in Political Science, Associate Professor Vugar Mammadzada
Institute of Military Management of the National Defense University

TRANSFORMATION OF THE BALANCE OF POWER AND STRATEGIC ANALYSIS OF THE TIME FACTOR IN THE ARMENIAN-AZERBAIJAN CONFLICT

Summary

The article comprehensively analyzes the Armenia-Azerbaijan conflict from the perspective of international relations theories, especially structural realism. The chronology of the conflict from 1905 to 2023 is justified as a phased process and its explanation within the framework of the First and Second Karabakh Wars alone is shown to be insufficient. Armenia's strategic behavior model is evaluated in the context of the concept of the "time factor", dependence on external patronage and excessive reliance on lobby resources. The study substantiates that this approach of Armenia contradicts geopolitical realities and, as a result, creates a situation of "strategic blindness" for itself. In contrast, Azerbaijan is shown to be transforming the balance of power based on a multi-vector foreign policy, military modernization, and economic sustainability.

Keywords: Armenia–Azerbaijan conflict, balance of power, structural realism, time factor and strategic miscalculations.

**Доктор философии по политическим наукам, доцент Вугар Мамедзаде
Институт Военного управления Национального Университета Обороны**

ТРАНСФОРМАЦИЯ БАЛАНСА СИЛ И СТРАТЕГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВРЕМЕННОГО ФАКТОРА В АРМЯНСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КОНФЛИКТЕ

Резюме

В статье проводится всесторонний анализ армяно-азербайджанского конфликта с точки зрения теорий международных отношений, в частности, структурного реализма. Хронология конфликта с 1905 по 2023 год обосновывается как поэтапный процесс, а его объяснение только в рамках Первой и Второй Карабахских войн показано как недостаточное. Модель стратегического поведения Армении оценивается в контексте концепции «временного фактора», зависимости от внешнего покровительства и чрезмерной опоры на лоббистские ресурсы. Исследование обосновывает, что такой подход Армении противоречит геополитическим реалиям и, как следствие, создает для себя ситуацию «стратегической слепоты». Напротив, Азербайджан, как показано, трансформирует баланс сил на основе многовекторной внешней политики, военной модернизации и экономической устойчивости.

Ключевые слова: армяно-азербайджанский конфликт, баланс сил, структурный реализм, временной фактор и стратегические просчеты.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Metin Hülagü. Ermeni Meselesi ve Osmanlı Siyaseti. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008, 384 s;
2. Rəqib deyilik, çünki onların öz, bizim isə öz bazarımız var: [Elektron resurs] / –URL: <https://www.aznews.az/news/siyaset/16736html>;
3. Kenneth Waltz. Theory of International Politics. Reading, MA: Addison-Wesley, 1979. p.129;
4. Hans Morgenthau. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: McGraw-Hill, 1948. p. 201;
5. Sarkisyan Almaniyada etirazla qarşılandı: [Elektron resurs] / – URL: <https://1news.az/az/news/20160406050723568-Sarkisyan-Almaniyada-etirazla-qarshilandi-FOTO-VIDEO>;
6. К.В.Макиенко, М.С.Барабанов, М.Йешильташ. *В ожидании бури: Южный Кавказ* / – Москва: Центр анализа стратегий и технологий, – 2018. – 200 с..

CƏMİL ƏL-MUDAUVARIN “BAĞDADDA İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ” ƏSƏRİNİN İDEYA MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

XIX əsr ərəb bədii nəsrində ilkin Abbasilərin geniş miqyasda təsvirini verən ərəb ədiblərindən biri Suriya-Livan torpağının boya-başa çatdırdığı, özünün elmi, ədəbi-publisistik fəaliyyəti ilə XIX əsr ərəb ədəbi-mədəni həyatında müstəsna rolunu oynayan Cəmil əl-Mudauvardır.

Məqalədə Cəmil əl-Mudauvarın V Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin dövrünü bəhs edən “Hadaratul-İslam fi dar əs-Səlam” (“Bağdadda islam mədəniyyəti”) adlı tarixi romanı geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Bu roman əsərin baş qəhrəmanı tərəfindən yazılmış 10 məktubdan – risalədən ibarət bir romandır. Romanın baş qəhrəmanı – zadəgan əsilli bir Xorasan farsıdır. Belə ki, əsərin qəhrəmanı səyahət edərkən gördüyü hər şeyi öz məktublarındakı digər bir şəxsə – başqa farsa danışır. Yalnız şərti olaraq deyə bilərik ki, tarixi roman adlanan “Bağdadda islam mədəniyyəti” əsərinə elmi-populyar əsər kimi nəzər yetirilməlidir.

Yalnız şərti olaraq tarixi roman adlanan “Bağdadda islam mədəniyyəti” əsərinə elmi-populyar əsər kimi nəzər yetirilməlidir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, “Bağdadda islam mədəniyyəti” əsərində təsvir edilən obrazlar bədiiləşmiş obrazlar deyil, əvvəlcədən müəyyən edilmiş, ərəb tarixi xronikalardan götürülmüş tarixi şəxsiyyətlərdir.

Açar sözlər: Bağdad, roman, mədəniyyət, Xorasan, xilafət.

XIX əsr ərəb bədii nəsrində ilkin Abbasilərin geniş miqyasda təsvirini verən ərəb ədiblərindən biri Suriya-Livan torpağının boya-başa çatdırdığı, özünün elmi, ədəbi-publisistik fəaliyyəti ilə XIX əsr ərəb ədəbi-mədəni həyatında müstəsna rolunu oynayan Cəmil əl-Mudauvardır.

Cəmil əl-Mudauvar 1862-ci ildə Beyrut şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Nəhlə əl-Mudauvar da Səlim əl-Bustaninin atası kimi məşhur maarifçi və ədəbiyyatşünas Nasif əl-Yazıcının yaxın dostu idi. Cəmil də Səlim əl-Bustani kimi cavanlıq illərində fransız konsulluğunda tərcüməçi işləmiş və xidməti ilə əlaqədar, demək olar ki, bütün Osmanlı imperiyasını və Avropanın bir çox ölkələrini gəzib dolaşmışdır. Əla təhsil almış, ərəb poeziyasının və tarixinin mahir bilicisi olan Cəmil əl-Mudauvar «Suriya elmi cəmiyyətinin» (Beyrut) və «Asiya cəmiyyətinin» (Paris) üzvü olmuş, «Hədiqət əl-axbar» («Xəbərlər bağı») qəzetində əməkdaşlıq etmişdir.

Cəmil əl-Mudauvar hələ Suriyada ikən ərəb dilindən əlavə, fransız dili və ədəbiyyatını öyrənir, xüsusilə qədim Şərqi tarixi ilə maraqlanırdı. Nəticədə o, gənc yaşlarında Assuriya-Babilistan tarixindən böyük bir əsər yazır. Bu əsər onun ölümündən sonra (1907) İbrahim əl-Yazıcı tərəfindən nəşr edilmişdir.

XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Cəmil əl-Mudauvar əl-Bustaninin «əl-Cinan» dərgisində əməkdaşlıq edir. Həmin dövrdə Beyrutda onun ilk tərcümə kitabı – Şatobriyanın «Atala» povesti çap olunur.

Sonradan Cəmil əl-Mudauvar Qahirəyə köçür və burada öz ədəbi fəaliyyətini maarifçi Yaqub Sərrufun «əl-Muktataf» dərgisi və müsəlman modernistlərinin «Əl-Muayyad» adlı tanınmış qəzetində davam etdirir. Qahirədə ona şöhrət gətirən ikinci kitabı V Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin dövründən bəhs edən «Hadaratu-l-İslam fi dar əs-Səlam» («Bağdadda islam mədəniyyəti») adlı tarixi romanı çap olunur (1888).

Oxucuların böyük marağına səbəb olan roman xristian Cəmil əl-Mudauvara A.A.Dolinanın dediyi kimi, «müsəlmanların qadağa zonasına» daxil olmasına baxmayaraq, islam alimlərinin rəğbətini qazandıra bilmişdir [1, 64].

Cəmil əl-Mudauvar ölümündən iki il qabaq 1905-ci ildə həmin romanın müəyyən əlavələrlə ikinci variantını çap etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Cəmil əl-Mudauvarın «Bağdadda islam mədəniyyəti» kitabı ingilis işğalından sonra Misirdə milli hərəkatın yatırıldığı bir zamanda meydana çıxdı. Bu əsərin işıq üzü görməsi o demək idi ki, həmin dövrdə ərəb xalqının keçmiş qüdrətini bərpa etmək üçün ölkədə vətənpərvərlik ideyaları güclü idi və bu ideyalar öz aktuallığını itirməmişdi. Bu da fərəhli idi ki, milli azadlıq ideyası o dövrdə həm suriyalılar, həm də misirlilər üçün olduqca aktual idi.

Şübhəsiz, müəllifin həmin tarixi dövrə müraciət etməsi təsadüfi deyildi, çünki ilkin Abbasilərin dövrü, Cəmil əl-Mudauvarın sözlərinə görə, elmin işıq saçdığı, dünyanı öz gözəl əməllərinin izləri ilə dolduran dahi insanların çox gözəl işlər həyata keçirdiyi bir dövr idi.

Tarixin məqsəd və qayələrinə, tələblərinə Cəmil əl-Mudauvar bir maarifçi kimi nəzər salırdı. Onun qənaətinə görə, tarixçi baş verən hadisələrin səbəbini, tarixi şəxsiyyətlərin əməllərinin hədəf və kökünü araşdırmalıdır, onların tarixdəki rolunun qiymətləndirilməsinə bir qədər də tənqidi yanaşmalıdır, çünki bu, gələcək nəsillər üçün bir gör-götür mənbəyi formasıdır. Onun fikrincə, tarixin digər mənəvi elmlərdən üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, istiqamətverici xüsusiyyətlərə malikdir [1, 64].

«Bağdadda islam mədəniyyəti» [3] tarixi romanı əsərin baş qəhrəmanı tərəfindən yazılmış 10 məktubdan – risalədən ibarət bir romandır.

Romanın baş qəhrəmanı – zadəgan əsilli bir Xorasan farsıdır. Bu şəxs 773-cü ildə öz doğma yurdunu tərk edib, atasının dostu məşhur qazi Əbu Yusifin başçılığı altında hüquq elminin sirlərinə yiyələnmək məqsədilə Bağdada yola düşür. Burada o, xilafətin paytaxtının bütün görməli yerlərini gözdən keçirir, o vaxtın məşhur şəxsiyyətləri – sərkərdə Manom ibn Zaid, Şeybanilər və Bərməkilər ilə tanış olur və ölkədə gedən mədəni quruculuq işlərinin şahidinə çevrilir. Həmin şəxs Bağdaddakı bütün təəssürləri haqqında Xorasanda qalmış dostuna öz məktublarında xəbər verir.

Romanın qəhrəmanı bir hüquqşünas kimi dolaşmaq və çətin bir işin uğurlu həllinə – xəlifə taxt-tacının vəliəhdi əl-Mehdinin Xayzuran xanımına elan edilmiş boşanma qərarını ləğv etdiyinə görə əl-Mehdinin iltifatını qazanır və xəlifə onu uşaqları Musa və Harunun tərbiyəçisi təyin edir. Cəmil əl-Mehdinin taxta çıxması ilə əsərin qəhrəmanı dövlət işlərində yaxından iştirak etməyə başlayır və az keçir ki, xəlifə onu Mukanna üsyanını yatırtmaq üçün canişin sifəti ilə Xorasana göndərir. Təhkiyəçi məktubda qeyd edir ki, o, Xorasandan Harun ər-Rəşidin zamanında geri - Bağdada qayıdır. Harun onu özünün ən yaxın məsləhətçilərindən biri təyin edir. Məktubda nəql olunur ki, bundan sonra Harun ər-Rəşid onu 802-ci ildə frankların imperatoru ilə ispan Əməvilərinə qarşı birlik yaratmaq məqsədi ilə Romaya Böyük Karlın yanına səfir göndərir. Təhkiyəçi səfər zamanı Kufə, Dəməşq və Beyrutdan necə keçməsinə, Marsele dənizlə necə gəlişinə və Roma səyahətini, sonra Ərəbistan yarımadasına Tunis və Misirdən qayıtdığını, Məkkədə həcc zamanı xəlifə Harun ər-Rəşidlə görüşdüyünü, Bərməkilərin süqutunu və Cəfərin necə öldürülməsini ətraflı təsvir edir. Təhkiyəçinin məktubunda təsvir olunur ki, Harun ər-Rəşid daha sonra onu Rakkaya göndərir. Məktubda həmçinin nəql olunur ki, Harun ər-Rəşid onun Bərməkilərlə xoş münasibətini bildiyi üçün o, qorxuya düşür və libasını dəyişərək Bağdada gəlir, havadarının (Cəfər Bərməkinin) ölümündən xəbər tutur və öz həyatının təhlükədə olmasından ehtiyatlanaraq geriye – Xorasana qayıdır [2, III c., 31].

Hərfi mənada, bu əsər roman deyildir, çünki onun nə romana məxsus süjet xətti, nə də obrazları vardır, hətta adı belə roman üçün qeyri-adi səslənir. Onu İ.Y.Kraçkovski kimi tarixi xronika da adlandırmaq doğru olmaz, çünki orada tarixi hadisələrin müntəzəm xülasəsinə də təfəssilatı ilə can atılmaz, orada Bağdaddakı ümumi vəziyyətin, şəhərlərin və xilafətin mədəni həyatının təsvirinə də geniş yer verilmir. Məhz buna görə də İ.Y.Kraçkovskinin Cəmil əl-Mudauvarın bu əsərini daha dəqiq «hicrinin II əsr dövlət xadiminin qeydləri» kimi qiymətləndirməsi fikri ilə razılaşa bilərik.

«Bağdadda islam mədəniyyəti»nin epistolıy (məktub janrında yazılmış) forması Ricardsonun romanlarındakı qədər şərtidir. A.A.Dolinanın fikrincə, bu romanlar da, bax, beləcə uzanır, 10 məktub 370 səhifə həcmindədir. Müəllifin daha çox utilitar təbiiqi şəkildə yazdığı bu iş bir qədər bədiiilikdən uzaqdır, orada, əsasən, tarixə və ədəbiyyat tarixinə ekskursiyalar edilir. Cəmil əl-Mudauvarın əsərini, adətən, fransız arxeoloji romanı ilə qarşılaşdırırlar. Xüsusən də Abbat Barteleminin «Gənc Anaxarsisin Yunanıstana səyahəti» əsəri ilə (1788) (hadisələr baş verən yerin dəqiq topoqrafiyası ilə qədim dövrün məişəti, adətləri, mədəni və sosial-siyasi həyatının son dərəcə dəqiqliklə canlandırıldığına görə) onu müqayisə edərək oxşarlıqlar axtarırlar [1, 66].

Bununla yanaşı, biz əsəri oxuyanda görürük ki, Cəmil əl-Mudauvar nəinki sırf elmi məsələlərdən söhbət açır, hətta nəsihətədgici məqsədlər də güdür. O bu dövrdə tarixi romanlar yazan digər ərəb müəlliflərindən daha çox ədəb ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirərək, oxucuya maksimum tarixi məlumat və xeyirli nəsihətlər verməyə çalışır, əsas diqqəti idraki-tərbiyəvi məqsədə yönəldir. Buna görə də «Bağdadda islam mədəniyyəti»ni bədii ədəbiyyatdan daha çox, publisistik elmi-populyar ədəbiyyata aid hesab etmək olar. Məsələn, müəllif əsərdə özünün didaktik məqsədlərini heç də gizlətmir. O yazır: «Bu kitab oxucunun zövq mənbəyi, alimin və elm öyrənmək həvəsində olanın dayağı olmaq üçün yaranıb. O həm öyrətmək, həm öyrənmək, həm də ruhun əyləncəsi üçün nəzərdə tutulubdur» [1, 66].

Əsərin qəhrəmanını ərəb deyil, fars olaraq götürən Cəmil əl-Mudauvar, birincisi, Bərməkilərlə əlaqəsiylə əlaqədar çox asanlıqla onu xilafətin mədəni və siyasi həyatının mərkəzi olan Bağdada gətirir, ikincisi isə, ərəb xilafətinin şəhərləri, saray mühiti, insanları və məişətinin geniş təsviri üçün daha münasib yol tapır. Belə ki, qəhrəman hər şeyi ilk dəfə görür və öz məktublarında bütün bunlara qərribəliklə yanaşmaqla digər bir şəxsə – başqa farsa məlumat verir. Bundan əlavə, oxucu məktub sahibinin qeyri-təəssübkeşliyinin, daha doğrusu, tam obyektivliyinin şahidi olur. Baş qəhrəmanın obyektivliyi və tarixə hörmətini isə Cəmil əl-Mudauvar artıq müqəddimədə belə qeyd edir: o «həqiqəti oxucuya necə varsa və necə olmalıdırsa, elə də çatdırmağı özünə vacib bilir» [3, 22]. Məsələn, o, ərəb xilafətinin şəhərləri, saray mühiti barədə dostuna ətraflı məlumat verir.

Cəmil əl-Mudauvarın əsərdə məqsədi ədalət və ağıl prinsipləri üzərində qurulmuş ideal bir dövlətin vəsfini vermək olmuşdur. O qeyd edir ki, ağıllı rəhbərliyin öz siyasəti ilə dövlətə verdiyi gücü heç bir ordu verə bilməz. Rəhbərin ağıllının, dərrakəsinin olmaması isə hər hansı bir güclü, böyük dövləti məhv edər və yaxud da əksinə, ağıllı insan milləti tənəzzüldən çiçəklənməyə doğru apara bilər; buna ərəb tarixindən misallar da gətirilir.

Müəllif sonradan qeyd edir ki, ərəblərin ilk istilaları fəth olunmuş torpaqların əhəlisinə ədalətlə yaxınlaşmaları və müqavilələrə layiqincə əməl etmələri sayəsində uğurla başa çatıbdir. Elə ona görə də onlar Bizansın və İranın çoxsaylı güclü ordularını zəbt edilmiş xalqların üsyan və qiyamından qorxmadan darmadağın edə biliblər.

İstibdad özünün bütün təzahürlərində Cəmil əl-Mudauvar tərəfindən ardıcılıq və inamla tənqid olunmuşdur. Hətta misirlilərin qururu sayılan və misirli vətənpərvər şairlər tərəfindən tərənnüm edilən məşhur piramidalar belə onun üçün ilk növbədə fironların qəddarlığının, zülmünün simvolu olmuşdur.

Cəmil əl-Mudauvara görə, istibdad mənşələri üzərində qurulmuş idarəçilik sistemi, əzilən xalqa hesabsız bəlalər gətirir, hətta dövlətin və başda duran hökmdarın gücünü sarsıdır. O öz rəiyyətinin etibarını itirir, daima həyatını itirmək qorxusu ilə yaşayır və bu da nəhayətdə onu ölümə, məhvə sürükləyir. Qəddarlıq «ölkəni və rəiyyəti öldürür», ruhlarını yoldan çıxarır, belə ki, onların daxilində, mənəviyyatında işıq sönür, onlarda vətənə məhəbbət hissi məhvə gömülür.

Müəllifə görə, «ideal ərəb cəmiyyətinə» ən çox erkən islam dövrünün müsəlman icması uyğun gəlir. Onun nəzərinə, ilk mömin xəlifələr ədalətli və təmənnəsiz olmuşlar və sadə, ciddi həyat tərzini keçirmişlər. Onlar ancaq bir amala – insanları doğru yola aparmaq məqsədi güdmüşlər [3, 18]. Bu, həqiqətən də, belə idi. Sonradan isə Əməvilərin dövründə hakimiyyət sırf kübar və mənəviyyatsız təbəqələrin əlinə keçir və bu dövləti isə xəlifələrin var-dövlətə hərislikləri, dünya ləzzətlərinə və cəh-cəlalə aludəçilikləri məhv edir. Bu isə bütün böyük dövlətlərin süqutunun səbəbidir və Cəmil əl-Mudauvar İran, Bizans və Romanın müqəddaratını buna misal gətirir.

Romanda sosial məsələlərə, xüsusilə müsəlman qadınının ümumi vəziyyətinə çox az diqqət ayrılmışdır. Halbuki bu mövzu XIX əsr ərəb maarifçi yazıçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, yalnız şərti olaraq tarixi roman adlanan «Bağdadda islam mədəniyyəti» əsərinə elmi-populyar əsər kimi nəzər yetirilməlidir. Əl-Mudauvar özünü maarifçi və «ədəb» ədəbiyyatının pərəstişkarı olduğu üçün onun haqqında, çətin ki, başqa cür fikirləşərdi.

Nəticə olaraq deməliyik ki, əməlləri, nitqləri və düşüncələrində, başqa qəhrəmanlarla qarşılıqlı münasibətdə təsvir edilən obrazlar bədiiləşmiş obrazlar deyil, əvvəlcədən müəyyən edilmiş, ərəb tarixi xronikalarından götürülmüş tarixi şəxsiyyətlərdir.

THE IDEOLOGICAL AND THEMATIC FEATURES OF JAMIL AL-MUDAWWAR'S "ISLAMIC CULTURE IN BAGHDAD"

Summary

One of the Arab writers who offered a broad portrayal of the early Abbasid period in 19th-century Arabic prose was Jamil al-Mudawwar, a distinguished intellectual nurtured by the Syrian-Lebanese milieu, whose scholarly, literary-publicistical activities secured him an exceptional place in 19th-century Arab literary and cultural life.

This article provides a comprehensive analysis of Jamil al-Mudawwar's historical novel "Hadaratu-l-Islam fi dar as-Salam" ("Islamic Culture in Baghdad"), which addresses the reign of the 5th Abbasid Caliph, Harun al-Rashid.

The novel consists of ten letters (risalas) written by the principal protagonist. The central character is a Persian nobleman from Khorasan. As he travels, he recounts in his letters everything he observes to another Persian correspondent. It may therefore be stated, with some reservation, that the work entitled the historical novel "Islamic Culture in Baghdad" should rather be regarded as a popular scientific work.

In conclusion, the figures depicted in "Islamic Culture in Baghdad" are not fictionalised characters; rather, they are predetermined historical personalities drawn from Arab historical chronicles.

Keywords: Baghdad, novel, culture, Khorasan, caliphate.

**кандидат филологических наук, доцент Сабина Самедова
Институт Востоковедения имени Зии Бунятова при НАНА**

ИДЕЙНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ДЖАМИЛА АЛ-МУДАВВАРА «ИСЛАМСКАЯ КУЛЬТУРА В БАГДАДЕ»

Резюме

В художественной арабской прозе XIX века одним из писателей, давших широкомасштабное изображение эпохи ранних Аббасидов, является Джамил ал-Мудаввар – уроженец Ливана, сыгравший исключительную роль в арабской литературной и культурной жизни XIX столетия благодаря своей научной и публицистической деятельности.

В статье подробно проанализирован его исторический роман «Хадара ал-ислам фи дар ас-Салам» («Исламская культура в Багдаде», 1888 г.), посвящённый периоду правления пятого аббасидского халифа – Харуна ар-Рашида.

Данный роман представляет собой произведение, состоящее из десяти писем (рисалат), написанных главным героем. Главный герой романа – перс из Хорасана знатного происхождения. Путешествуя, он описывает всё, увиденное в своих письмах, другому человеку – также персу по происхождению.

Произведение «Исламская культура в Багдаде», которое лишь условно можно назвать историческим романом, следует рассматривать скорее как научно-популярное произведение.

В заключение можно сказать, что образы, описываемые в произведении «Исламская культура в Багдаде» (1888 г.), не являются чисто художественными образами, а являются описаниями исторических личностей, существующих в арабских исторических хрониках.

Ключевые слова: Багдад, роман, культура, Хорасан, халифат.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия (просветительский роман 1870-1914 гг.) Москва: Наука, 1973, 272 с.
2. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6 т-х. Т. 3, М.-Л.: Наука, 1956, 470 с.
3. المدور جميل نخلة. حضارة الإسلام في دار السلام، طبع بالمطبعة الأميرية بولاق، القاهرة 1936 ص302

MİLLİ İNKİŞAF VƏ İCTİMAİ RƏYİN İNSTİTUSİONAL ƏSASLARI: HEYDƏR ƏLİYEV MODELİ

Xülasə

Məqalədə milli inkişaf modelinin formalaşması və davamlılığında ictimai rəyin institusional əsasları siyasi-sosioloji aspektdə təhlil olunur. Milli inkişaf çoxşaxəli, kompleks bir prosesdir və cəmiyyətin bütün sahələrində davamlı tərəqqini ifadə edir. Milli inkişafın əsas məqsədi iqtisadi artımın təmin olunması ilə yanaşı sosial rifahın yüksəldilməsi, siyasi sabitliyin qorunması və mədəni dəyərlərin inkişaf etdirilməsidir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, milli inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də ictimai konsensus və sosial institutların sabit fəaliyyəti ilə təmin olunur. Təhlil olunan Heydər Əliyev modelində isə dövlət quruculuğu və legitimlik mexanizmləri ictimai rəyin institusionallaşmasına struktur zəmin yaratmışdır. Tədqiqat zamanı tətbiq olunan struktur-funksional və institusional yanaşmalar əsasında göstərilir ki, milli inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də ictimai konsensus və sosial institutların sabit fəaliyyəti ilə təmin olunur.

Açar sözlər: *Milli inkişaf modeli, ictimai rəy, institusionallaşma, legitimlik, sosial kapital.*

Bu gün sürətlə irəliləyən qloballaşma, texnoloji tərəqqi və sosial transformasiya prosesləri milli inkişafın mahiyyətinə və onun həyata keçirilməsi mexanizmlərinə yeni yanaşmalar formalaşdırmışdır. İqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə görə inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərin artımı ilə məhdudlaşmır. O, həm də sosial institutların inkişafını, insan kapitalının formalaşmasını və sosial rifahın yüksəlməsini əhatə edir [8, s.23]. Amartya Senin inkişaf konsepsiyasına görə inkişaf insanın imkan və azadlıqlarının genişləndirilməsi prosesidir. Bu yanaşmaya əsasən inkişafın əsas məqsədi insanların sosial və iqtisadi imkanlarının artırılmasıdır [7, s.36]. R.Quliyev isə inkişafı doğuran amilləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir:

- 1) ictimai həyatın təbbi əsaslarındakı dəyişikliklər;
- 2) istehsal üsullarında baş verən dəyişikliklər;
- 3) ictimai həyatın mədəni əsaslarına digər birliklərdən keçirilmiş dəyişikliklər;
- 4) ictimai-isləhatçı və ya inqilabi hərəkatlar;
- 5) müxtəlif qüvvələr və qrupların təsiri altında yeni qanunvericiliyin tətbiqi;
- 6) fərdlərin və differensiasiya meyillərindən irəli gələn dəyişikliklərin cəmlənməsi [3, s.150].

Milli inkişaf yalnız iqtisadi artım göstəriciləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial rifahın yüksəlməsi, siyasi sabitliyin təmin olunması, milli kimliyin qorunması və insan kapitalının inkişafını əhatə edən çoxşaxəli bir prosesdir. Elmi ədəbiyyatda milli inkişaf dövlətin sosial-iqtisadi potensialının səmərəli istifadəsi və cəmiyyətin bütün sahələrində davamlı tərəqqinin təmin olunması kimi izah edilir. Bu prosesin həyata keçirilməsi dövlət siyasəti, institusional mexanizmlər və vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Milli inkişafın öyrənilməsi iqtisadiyyat, sosiologiya, politologiya və idarəetmə elmlərinin kəsişməsində aparılır. Bu baxımdan milli inkişafın elmi təhlili cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə və effektiv inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasına imkan verir. Müasir cəmiyyətlərdə milli inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərlə ölçülən proses deyil, eyni zamanda sosial münasibətlərin, siyasi institutların və ictimai şüurun transformasiyasını əhatə edən kompleks sosial prosesdir. Bu kontekstdə ictimai rəy milli inkişaf strategiyalarının formalaşmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan sosial institutlardan biri kimi çıxış edir desək yanlışdır. İctimai rəy cəmiyyət üzvlərinin sosial, iqtisadi və siyasi məsələlərə münasibətini ifadə edən kollektiv mövqedir. Milli inkişaf prosesində ictimai rəyin nəzərə alınması dövlət siyasətinin legitimliyini artırır və idarəetmə qərarlarının effektivliyini təmin edir. Eyni zamanda milli inkişaf strategiyalarının uğurlu həyata keçirilməsi üçün ictimai rəyin öyrənilməsi və nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai rəy dövlət siyasətinin legitimliyini təmin edən mühüm sosial mexanizmlərdən biridir. Siyasi sosiologiya üzrə tədqiqatlar göstərir ki, ictimai rəy dövlət idarəçiliyinin effektivliyinə və sosial sabitliyə mühüm təsir göstərir.

İctimai dəstək olmadan həyata keçirilən inkişaf proqramlarının uzunmüddətli nəticələri zəif olur [5, s.51]. Tədqiqatın ana xəttini təşkil edən bu iki anlayış-milli inkişaf və ictimai rəy arasında qarşılıqlı əlaqə müasir cəmiyyətlərin inkişaf dinamikasını müəyyən edən mühüm amillərdən biridir.

Elizabet Noell-Neumann ictimai rəyin sosial davranışa təsirini “susqunluq spirali” nəzəriyyəsi ilə izah etmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə insanlar cəmiyyətdə dominant olan fikirlərə uyğun mövqe tutmağa meyilli olurlar [6, s.62]. Belə ki, ictimai rəy sosial idarəetmə mexanizmi kimi dövlət siyasətinin legitimliyini artırır və inkişaf strategiyalarının effektiv həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Milli inkişafın davamlı olması üçün iqtisadi, sosial və siyasi amillərlə yanaşı ictimai rəyin öyrənilməsi və nəzərə alınması zəruri şərtlərdən biridir. Yeni bu hər iki istiqamət Heydər Əliyev modelinin əsasını təşkil edir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu və milli inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi prioritet istiqamətə çevrilmişdir. 1993-cü ildən sonra siyasi sabitliyin təmin olunması və idarəetmə institutlarının gücləndirilməsi milli inkişaf modelinin əsasını təşkil etmişdir [2]. Bu mərhələdə ictimai rəy sosial institut kimi formalaşaraq dövlət siyasətinin legitimlik bazasının mühüm elementi olmuşdur. İctimai rəyin strukturlaşması hüquqi dövlət prinsiplərinin tətbiqi və vətəndaş iştirak mexanizmlərinin genişlənməsi ilə paralel inkişaf etmişdir [1]. İctimai rəyin institusional mahiyyəti struktur-funksional yanaşma çərçivəsində sosial sistemin sabitlik elementi kimi izah olunur. Hakimiyyətin legitimliyi isə ictimai qəbul və etimad mexanizmləri ilə şərtlənir. Sosial kapital nəzəriyyəsinə görə, etimad və vətəndaş iştirakının səviyyəsi dövlət institutlarının dayanıqlılığına birbaşa təsir göstərir. Bu yanaşmalar milli inkişaf modelinin ictimai rəy ilə qarşılıqlı əlaqəsini izah etməyə imkan verir. İctimai rəyin institusional əsasları aşağıdakı mexanizmlərlə təmin edilmişdir:

1. Konstitusion hüquqların təsbit olunması ;
2. Seçki və nümayəndəlik institutunun formalaşdırılması;
3. Kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin genişlənməsi;
4. Vətəndaş cəmiyyəti institutlarının təşəkkülü.

Beləliklə, ictimai rəy sosial reaksiya formasından çıxaraq strukturlaşmış sosial mexanizmə çevrilmişdir. Və bu da onun milli inkişaf modelinin əsas elementlərindən biri olduğunu bir daha sübut edir. Tədqiqatın gedişatında sosial-institusional sistem olan milli inkişaf modelinin elmi mahiyyəti təhlili olunan zaman, bir daha əmin olduq ki, milli inkişafın dayanıqlığı ictimai rəyin institusional əsaslarının möhləmliyi ilə birbaşa bağlıdır. Bu bağlılıq Heydər Əliyev modelində özünü bir daha göstərdi desək yanlışdır. Heydər Əliyev modelində milli inkişaf aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurulmuşdur:

1. Siyasi sabitlik və dövlətçilik ideologiyası – ictimai konsensusun formalaşdırılması və sosial inteqrasiyanın təmin edilməsi ;
2. Hüquqi dövlət və institusional quruculuq – Konstitusiyanın qəbulu və hakimiyyət bölgüsü prinsipi ;
3. Sosial-iqtisadi strategiya – enerji siyasəti və iqtisadi sabitlik;
4. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması – ictimai həmrəyliyin gücləndirilməsi.

Heydər Əliyev modelində milli inkişaf və ictimai rəyin institusional əsaslarını təhlil edən zaman digər bir əlaqəni də unutmamaq olmaz. Siyasi legitimlik və sosial sabitlik [4]. Sosial sabitlik isə institusional mexanizmlərin səmərəli fəaliyyəti ilə möhkəmlənmişdir. Aparılan təhlil göstərir ki, milli inkişaf modeli yalnız iqtisadi strategiya deyil, həm də sosial-institusional sistemdir. İctimai rəy bu sistemdə legitimlik mənbəyi və sosial sabitlik faktoru kimi çıxış edir. Heydər Əliyev modeli çərçivəsində ictimai rəyin institusionallaşması dövlət quruculuğu və ideoloji konsensus mexanizmləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Beləliklə, milli inkişafın davamlılığı ictimai rəyin institusional əsaslarının möhkəmliyi ilə şərtlənir.

***PhD in Philosophy, Associate Professor Tezegul Gasimova
Institute of Philosophy and Sociology Azerbaijan National Academy of Sciences***

NATIONAL DEVELOPMENT AND THE INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF PUBLIC OPINION: THE HEYDAR ALIYEV'S MODEL

Summary

The article analyzes the institutional foundations of public opinion in the formation and sustainability of the national development model from a political-sociological perspective. National

development is a multifaceted and complex process that reflects sustainable progress in all spheres of society. The main objective of national development, alongside ensuring economic growth, is to improve social welfare, maintain political stability, and promote the development of cultural values.

The conducted research shows that national development is ensured not only by economic indicators but also by public consensus and the stable functioning of social institutions. In the analyzed model of Heydar Aliyev, the mechanisms of state-building and legitimacy created a structural basis for the institutionalization of public opinion. Based on the structural-functional and institutional approaches applied in the research, it is demonstrated that national development is ensured not only by economic indicators but also by public consensus and the stable operation of social institutions.

Keywords: National development model, public opinion, institutionalization, legitimacy, social capital.

доктор философии по философии, доцент Тазегюль Касумова
Институт Философии И Социологии Национальная Академия Наук Азербайджана

НАЦИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ: МОДЕЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

В статье с политико-социологической точки зрения анализируются институциональные основы общественного мнения в формировании и устойчивости модели национального развития. Национальное развитие является многоаспектным и комплексным процессом и выражает устойчивый прогресс во всех сферах общества. Основной целью национального развития, наряду с обеспечением экономического роста, является повышение социального благосостояния, сохранение политической стабильности и развитие культурных ценностей.

Проведённое исследование показывает, что национальное развитие обеспечивается не только экономическими показателями, но и общественным консенсусом и стабильным функционированием социальных институтов. В анализируемой модели Гейдара Алиева механизмы государственного строительства и легитимности создали структурную основу для институционализации общественного мнения. На основе структурно-функционального и институционального подходов, применённых в ходе исследования, показано, что национальное развитие обеспечивается не только экономическими показателями, но и общественным консенсусом и устойчивой деятельностью социальных институтов.

Ключевые слова: Модель национального развития, общественное мнение, институционализация, легитимность, социальный капитал.

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1997
3. Quliyev R. Sosiologiya .Nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası. Bakı, 1995
4. Legitimlik: Siyasi Güc, Sosial İntegrasiya İyul 10,2025 // <https://qebulol.az/legitimlik/>
İngilis dilində
5. Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968
6. Noelle-Neumann E. The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin. Chicago: University of Chicago Press, 1984
7. Sen A. Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press, 1999
8. Todaro M., Smith S. Economic Development. Boston: Pearson Education, 2015

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА КАК ГОСУДАРСТВЕННОГО

Резюме

Азербайджанский язык, наряду с нашим государственным флагом, гербом и гимном, является одним из главных атрибутов нашей независимой государственности. Азербайджанское государство заботится о его применении, сохранении и развитии, создает основу для удовлетворения национально-культурных потребностей азербайджанцев мира в отношении азербайджанского языка. В статье анализируются результаты научно-политической, публицистической литературы, а также языка средств массовой информации конкретными примерами подтверждается наличие ряда моментов, связанных с функционированием азербайджанского языка как государственного, несоблюдением языковых норм, указываются пути устранения допущенных ошибок.

Ключевые слова: азербайджанский язык, государственный язык, использование языка, язык, речь, историческая Победа, нормативно-правовая база.

Азербайджанский язык, наряду с государственным флагом, гербом и гимном, является одним из главных атрибутов суверенной и независимой Азербайджанской Республики. Азербайджанское государство заботится о его использовании, сохранении и развитии, создаёт прочную основу для удовлетворения национально-культурных потребностей азербайджанцев мира в отношении азербайджанского языка. Это положение отражено в статье 21 Конституции Азербайджанской Республики, разработанной в 1995 году под руководством Общенационального лидера Гейдара Алиева и принятой путём референдума [2].

С полным восстановлением территориальной целостности Азербайджанской Республики после 44-дневной Отечественной войны, после переизбранием господина Ильхама Алиева на пост Президента Азербайджанской Республики 7 февраля 2024 года начался новый период в историко-культурной и экономико-политической жизни нашей страны. А это, в свою очередь, требует более чуткого подхода к использованию, развитию и сохранению азербайджанского языка как государственного, их в соблюдении строго языковых норм в различных речевых ситуациях. Выступая 3 ноября 2025 года на торжественном собрании, посвящённом 80-и летнему юбилею Национальной академии наук Азербайджана, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев говорил: “Наш язык древний. Повторяю, наш язык является родным для более чем 50 миллионов населения, он очень богатый и не нуждается в иностранных заимствованиях. Правда, существует международный лексикон, и каждый из нас им пользуется. Но если в азербайджанском языке есть исконный вариант слова, то с какой целью используются заимствования из других языков? Это либо ошибка, либо провокация. И то, и другое недопустимы. Долг каждого гражданина Азербайджана в сохранение о правильности азербайджанского языка. Государственные деятели, учёные, лингвисты, писатели, поэты, журналисты, основном, кто занимается политикой, должны уделять большое внимание этому вопросу” [7].

Анализ научно-политической и публицистической литературы, а также языка средств массовой информации выявил ряд моментов, связанных с функционированием азербайджанского языка в несоблюдении языковых норм.

Слово “Xankəndi”, как главный город Карабахского экономического района Азербайджанской Республики, образовано от слов “xan” и “kənd (село)” на основе модели словосочетания второго типа. С помощью данного продуктивного способа словообразования в нашем языке создано значительное количество слов (*ayaqqabı, quşbaşı*,

dağüstü, qəbirüstü, dağətəyi, dilucu, başağrısı, başdaşı, masabəyi, meşəbəyi, toybəyi, əlaltı, qoltuqaltı, dəvəquşu, baramaqurdu, əməkhaqqı, suiti, suçiçəyi, çölgöyərçini, çölpişiyi и т.д.), в том числе собственных имён-географических названий (*Pirallahı, Qalaaltı* (Шабранский район), *Qayabaşı* (Шекинский район), *Daşaltı* (Шушинский район), *Qobuüstü* (Агдашский район), *Pəriöğlu* (Агдамский район), *Kəndyeri* (Кельбаджарский район), *Bazardüzü* (гора) и т.д.).

В научных источниках отмечается, что город “Xankəndi” был основан “в конце XVIII столетия как поселение для отдыха карабахских ханов. Для создания максимальных условий правления и жизнедеятельности проживающих ханов обитель возводится в 10 километрах от столицы ханства Панахабада (ныне Шуша), у подножия горы. Первые года нового поселение было известно среди народа как “ханское село”, так как в нём проживали только семья хана и его родственники. А через короткое время он получает название “Ханкенди” [5].

Если обобщить фонетико-грамматические признаки слова “Xankəndi”, то получится его лаконичная характеристика: оно произносится с одним ударением, склоняется как простое слово, пишется слитно, это сложное слово, а не словосочетание. Согласно известной грамматической норме сложные слова (существительные собственные), оканчивающиеся на формообразующие суффиксы принадлежности: *-i, -ı, -u, -ü*, имеют в форме дательного падежа (*yönlük hal*) *-ya, -yə*; местного падежа (*yerlik hal*) *-da, -də*; исходного падежа (*çıxışlıq hal*) *-dan, -dən*. Сравни: *Xankəndiyə, Xankəndidə, Xankəndidən; Pirallahıya, Pirallahıda, Pirallahıdan; Daşaltıya, Daşaltıda, Daşaltıdan; Qayabaşıya, Qayabaşıda, Qayabaşıdan; Bazardüzüyə, Bazardüzüdə, Bazardüzüdən; Qobuüstüyə, Qobuüstüdə, Qobuüstüdən; Pəriöglüyə, Pəriöglüdə, Pəriöglüdan*. Однако в устной и письменной речи сплошоны и рядом встречаются значительные нарушения этой известной грамматической нормы азербайджанского языка: 1) в дательном падеже (*yönlük hal*): *Xankəndinə qayıdış regionun iqtisadi dirçəlişinə şərait yaradacaq* (Xalq qəzeti, 31.10.2023); *Və əlbəttə, ciddi ehtiyac olanda həmin yolla Xankəndiyə silah-sursat da, canlı qüvvə də, yaxud mitinqdə iştirak etmək üçün Vardanyanın sponsorluğuyla Ermənistandan bir neçə günə minlərlə erməni də daşıya bilərlər* (Yeni sabah, 15.01.2023); 2) в местном падеже (*yerlik hal*): *Xankəndində keçirilən futbol oyunu rəmzi mənalara zəngin idi* (Azertac, 23.12.2023); *Prezident İlham Əliyev Xankəndində bayraq qaldırmaqla yazdığı Qarabağ dastanının nöqtəsini qoydu* (Azertac, 16.10.2023); *Xankəndində 2013-cü il Azərbaycan prezident seçkiləri* (Vikipediya); *Xankəndində işləməyə işçilər axtarılır* (Oxu24.com, 28.02.2024); *Xankəndində hərbi parad uğurla baş tutdu* (<https://yapsuraxani.org.az/xank%C9%99ndind%C9%99-h%C9%99rbi-parad-ugurla-bas-tutdu>); 3) в исходном падеже (*çıxışlıq hal*): *1917-ci ildə Rusiya imperiyasında baş verən Oktyabr inqilabından sonra Cənubi Qafqazda cərəyan edən mürəkkəb proseslər Xankəndindən də yan ötmədi* (<https://az.wikipedia.org/wiki/Xank%C9%99ndi>); *Məhz həmin tarixdə Xankəndindən sonuncu azərbaycanlı ailələr qovulub. Yasəmən İsmayılova da Xankəndindən didərgin düşən soydaşlarımızdan biridir* (Modern.az, 28.12.2019); *Xankəndindən böyük qaçış başlayıb – Tək qurtuluş yolu isə Bakıya aparır* (Yeni Müsavat, 08.04.2023); *İlham Əliyev Xankəndindən danışib: “Artsax” adında dövlət yoxdur, olmayıb, olmayacaq da* (Report, 26.02.2021); *Ermənilər Xankəndindən qovduğu ruslar da geri qayıdacaq* (Yeni sabah, 26.11.2020), *Rusiya mətbuatı: Ermənilər Xankəndindən kütləvi şəkildə qaçır* (Oxu.az, 29.07.2020) и т.д.

Слово “soyqırım” было официально зарегистрировано в азербайджанском языке в 2004 году [1, с.582]. В начале 90-х годов прошлого века под влиянием тюркского слова “soyqırım” оно активно использовалось в СМИ и художественно-публицистической литературе как “soyqırım”. Почему-то он вошёл в словарь как “soyqırımı”. Считаем, что слово “soyqırım” – довольно-таки удачное слово, полностью отвечающее фонетическим и лексико-грамматическим нормам современного азербайджанского литературного языка. Во-первых, “soyqırım” был образован на основе весьма продуктивной для тюркских языков модели словообразования существительное + отглагольное существительное (см. по-казахски аяқкіім – обувь, по-турецки soykırım - геноцид); во-вторых, в азербайджанском языке есть много слов, образованных этим способом (см. atəşkəs – прекращение огня, üstqurum – надстройка, göydələ – небоскрёб, subasar – затопленное водой место, Daşkəsən (район) и др.).

На азербайджанских телеканалах демонстрируется объявление-предупреждение антирекламного характера: “*Tütün məhsullarının istifadəsi səhhətinizə zərərdir*” (Потребление

табачных изделий вредно для вашего здоровья). Слово "istifadə" – арабского происхождения и предусматривает употребление слова, стоящего перед ним в предложении и словосочетании, в исходном падеже. Это требование управления как одного из трёх типов синтаксической связи азербайджанского языка. Это предложение должно выглядеть так: *"Tütün məhsullarından istifadə səhhətinizə zərərdir"*.

В сообщении информационного агентства "Report" от 6 декабря 2021 года читаем: *"Prezident İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva Ulu Öndər Heydər Əliyevin Quba şəhərinin mərkəzində ucaldılmış abidəsini ziyarət edərək önünə gül dəstəsi qoyublar"* [8]. В данном предложении слово "qızları" должно в единственном числе: *"Prezident İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və onların qızı Leyla Əliyeva Ulu Öndər Heydər Əliyevin Quba şəhərinin mərkəzində ucaldılmış abidəsini ziyarət edərək önünə gül dəstəsi qoyublar"* (Президент Ильхам Алиев, первая леди Мехрибан Алиева и их дочь Лейла Алиева посетили памятник Великому лидеру Гейдару Алиеву, установленный в центре города Губа, и возложили букет цветов). Форма множественного числа существительного как лексико-грамматическая категория является выражением реальной мысли, т.е. указывает на наличие двух или более предметов, объединённых по какому-либо признаку. Поэтому употребление одного предмета в форме множественного числа логически противоречит когнитивной сущности дихотомии языка и речи.

Начиная с 2021-2022 учебного года, в 9 классах общеобразовательных школ преподаётся новый предмет "Zəfər tarixi" [6]. Введённое Министерством науки и образования Азербайджанской Республики дидактическое пособие посвящено самой яркой странице истории азербайджанской государственности, нации и народа. В составленном на скорую руку учебнике встречаются грубые ошибки: а) лексические: "Şərq Zəngəzur" вместо "Şərqi Zəngəzur" [с. 87], "Çex Respublikası" вместо "Çexiya Respublikası" [с. 87], "eşalon" вместо "eşelon" [с. 63] и т.д.; б) орфографические и грамматические: "orta əsr" вместо "Orta əsr" [с. 98, 101], "inşa edilən" вместо "inşa edilmiş" [с. 100], "azad edilən" вместо "azad edilmiş" [с. 100].

Наличие значительных фактов нарушения использования азербайджанского языка как государственного, несоблюдения языковых норм требует особого внимания к этому чувствительному идеологическому вопросу. Действующая нормативно-правовая база о государственном языке в Азербайджанской Республике основана на соответствующем законодательстве в этой области. Это в первую очередь, Конституция Азербайджанской Республики, Закон Азербайджанской Республики "О государственном языке в Азербайджанской Республике", принятый в 2002 году, а также другие нормативные правовые акты и международные договора, к которым вступила Азербайджанская Республика.

В статье 19 Закона Азербайджанской Республики "О государственном языке в Азербайджанской Республике" говорится, что "юридические, физические и должностные лица, нарушившие этот закон, несут ответственность в порядке, предусмотренном законодательством Азербайджанской Республики" [3]. В статье 533 Кодекса Азербайджанской Республики об административных правонарушениях отмечается, что "за пропаганду против государственного языка в Азербайджанской Республике, сопротивление разработке и развитию азербайджанского языка, попытки ограничить сферу его использования, а также создание препятствий для применения латинского алфавита азербайджанского языка физические лица могут быть оштрафованы на сумму от тысячи до тысячи пятисот манатов, должностные лица – от двух тысяч пятисот до четырёх тысяч манатов, юридические лица – от двенадцати тысяч до шестнадцати тысяч манатов. Нарушение норм государственного языка в медиапродукции и рекламных носителях наказывается штрафом для физических лиц в размере от ста до двухсот манатов, для должностных лиц – от трёхсот до четырёхсот манатов, для юридических лиц – от пятисот до тысячи манатов" [4].

Использование, сохранение и развитие государственного языка – одна из основных стратегических задач государства. В то же время каждый гражданин Азербайджанской Республики должен знать, любить и защищать свой государственный язык.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DÖVLƏT DİLİ KİMİ İŞLƏNMƏSİ VƏ NORMATİV-HÜQUQİ BAZASI

Xülasə

Azərbaycan dili, dövlət bayrağımız, gerbimiz və himnimizlə yanaşı, müstəqil dövlətçiliyimizin başlıca atributlarından biridir. Azərbaycan dövləti onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Məqalədə elmi-siyasi, publisistik ədəbiyyatın, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin təhlili nəticəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi, dil normalarına riayət olunmaması ilə bağlı bir sıra məqamların olması konkret nümunələrlə təsdiqlənir, yol verilmiş səhvlərin aradan qaldırılması yolları göstərilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dövlət dili, dilin işlənməsi, dil, nitq, Zəfər tarixi, normativ-hüquqi baza.

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor Yashar Alxasov
Baku Slavic University

FUNCTIONING AND LEGAL FRAMEWORK OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE AS A STATE LANGUAGE

Summary

The Azerbaijani language, along with our national flag, coat of arms and anthem, is one of the main attributes of our independent statehood. The Azerbaijani state cares about its application, preservation and development, creates a basis for meeting the national and cultural needs of the Azerbaijani people of the world in relation to the Azerbaijani language. Based on an analysis of scientific, political, and journalistic literature, as well as the language of the media, the article provides specific examples to demonstrate the existence of certain issues related to the functioning of the Azerbaijani language as the state language, the non-compliance with linguistic norms, and the ways to correct these errors.

Key words: Azerbaijani language, state language, language functioning, language, speech, Victory history, normative-legal base.

Список литературы:

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. – Bakı: Lider nəşriyyat, 2004. – 728 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, 2001. – 46s.
3. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: Qanun, 2003. – 24 s.
4. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi. – Bakı: Elm və təhsil, 2021. – 177 s.
5. Mirzəzadə Aydın. Xankəndi – Azərbaycanın mirvari şəhəri // 525-ci qəzet. – 2010. – 16 fevral. – S.6.
6. Zəfər tarixi. Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün dərs vəsaiti / tərtibçilər: Talib Talıblı, Ramil Tanrıverdi, Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Hafiz Cəbbarov; elmi redaktorlar: Anar İsgəndərov, Qasım Hacıyev. – Bakı: Şərq-Qərb, 2022. – 112 s.
7. Речь Ильхама Алиева на собрании, посвящённом 80-летию Национальной академии наук Азербайджана // <https://president.az/ru/articles/view/70689#:~:text=>
8. <https://report.az/daxili-siyaset/prezident-ilham-eliyev-ve-birinci-xanim-mehriban-eliyeva-quba-rayonuna-sefere-gedibler/>

AZƏRBAYCANIN YAŞAYIŞ YERLƏRİNDƏ ƏHALİNİN SAĞLAMLIQ VƏZİYYƏTİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın yaşayış yerlərində əhalinin sağlamlıq vəziyyəti və səhiyyə sistemində aparılan islahatların təsiri araşdırılır, bu isə ölkədə dayanıqlı inkişafın təmin olunması baxımından mühüm aktual məsələdir. Məqalədə kənd və şəhər əhalisinin sağlamlıq göstəriciləri, ana və körpə ölümləri, doğulanda gözlənilən orta ömür müddəti, tibbi infrastruktur və icbari tibbi sığortanın rolu araşdırılıb. Təhlil üçün əsasən Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatlarından istifadə olunmuş, müqayisəli təhlil metodu tətbiq edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, son illərdə səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar və icbari tibbi sığorta kənd əhalisinin sağlamlıq göstəricilərinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərsə də, regional bərabərsizlik, tibbi personal çatışmazlığı və infrastruktur problemləri hələ də qalmaqdadır. Ana ölümlərinin yüksəkliyi və yeniyetmələr arasında doğum nisbətinin artması kənd səhiyyəsində xüsusi diqqət tələb edir. Məqalə nəticəsində kənd yerlərində reproduktiv sağlamlıq, tibbi personalın peşəkar inkişafı və tele-tibb texnologiyalarının tətbiqi sahəsində əlavə tədbirlərin vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *kənd əhalisi, sağlamlıq, ana və uşaq ölümü, əhalinin həyat səviyyəsi, səhiyyə xidməti.*

Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri də əhalinin sağlamlığının qorunması və rifahın yüksəldilməsidir. Bu baxımdan, ölkənin yaşayış yerlərində əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin təhlili dayanıqlı inkişaf siyasətinin real nəticələrinin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə səhiyyə sahəsində həyata keçirilən sistemli islahatlar bu strateji məqsədlərə xidmət edir. Tibbi infrastrukturun yenilənməsi, regionlarda yeni tibb müəssisələrinin yaradılması və maliyyələşmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi əhalinin keyfiyyətli və əlçatan tibbi xidmətlə təminatının gücləndirilməsinə yönəlmişdir.

Bu islahatların ən mühüm mərhələlərindən biri 1 aprel 2021-ci il tarixindən etibarən ölkə üzrə icbari tibbi sığortanın tətbiqidir. İcbari tibbi sığorta sistemi səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, maliyyə resurslarının daha səmərəli və şəffaf idarə olunması, eləcə də əhalinin tibbi xidmətlərə bərabər çıxış imkanlarının genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, son illər ərzində səhiyyə sahəsinə dövlət dəstəyinin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2017–2023-cü illər ərzində büdcə xərclərinin strukturunda səhiyyə xərclərinin xüsusi çəkisi təxminən üç dəfəyədək yüksəlmişdir. Xüsusilə, “2023-cü ildə dövlət büdcəsindən səhiyyə sahəsinə 1722,14 mln manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da ümumi büdcə xərclərinin 4,7%-ni təşkil edir” [1].

Sağlamlığın ümumi qəbul edilmiş göstəricilərindən biri doğulanda gözlənilən orta ömür müddətidir. Səhiyyə sisteminin inkişafı ilə əhalinin orta ömür müddətinin yüksəlməsi arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Xüsusilə icbari tibbi sığorta sisteminin tətbiqi keyfiyyətli və yüksək qiymətli tibbi xidmətlərə çıxış imkanlarını genişləndirərək doğulanda gözlənilən orta ömür uzunluğunun artmasında mühüm rol oynayır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, müqayisə edilən dövr ərzində kənd əhalisinin doğulanda gözlənilən orta ömür müddətində artım müşahidə olunmuşdur: 2005-ci ildə 72,4 yaş olan göstərici 2023-cü ildə 76 yaşa yüksəlmişdir.

Sağlamlığa təsiri baxımından vacib olan təbii qidalarla təminatın yüksək olması və şəhər yerləri ilə müqayisədə hava kirliliyinin az olması kimi üstünlüklərinə baxmayaraq, respublikamızda kənd əhalisinin sağlamlıq vəziyyəti şəhər əhalisi ilə müqayisədə nisbətən aşağıdır [2]. Kənd əhalisi sağlamlıq göstəricilərinin qeyri-bərabərliyindən və keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının məhdud olmasından əziyyət çəkir. Bu fərq əsasən səhiyyə infrastrukturunun regional bölgü sistemində özünü göstərir: ixtisaslaşmış və qabaqcıl klinikalar, diaqnostika mərkəzləri və

müalicə müəssisələrinin böyük əksəriyyəti şəhər yerlərində cəmləşdiyindən kənd əhalisinin həmin xidmətlərə çıxışı məhdudlaşır.

Xüsusilə təcili və təxirə salınmaz tibbi yardım tələb edən hallarda kənd əhalisi daha riskli vəziyyətlə üzləşir, çünki tibbi personalın və avadanlığın mövcudluğu şəhərlərə nisbətən azdır. Bu səbəbdən, səhiyyə sahəsində regional bərabərsizliyin aradan qaldırılması, kənd yerlərində tibbi infrastrukturun gücləndirilməsi, müasir diaqnostika və müalicə imkanlarının təmin edilməsi vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Bu tədbirlər həm də icbari tibbi sığorta sisteminin tam potensialının reallaşdırılması və əhalinin sağlamlıq göstəricilərinin ümumi yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Respublikamızda kənd ərazilərində səhiyyə sahəsindəki problemlər müxtəlif sosial, iqtisadi, coğrafi və mədəni amillərlə sıx bağlıdır. Bu problemlər xüsusilə ucqar kəndlərdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Səhiyyə sahəsindəki əsas çətinliklərə mütəxəssis kadrların kifayət qədər olmaması, tibbi personalın sosial təminatının zəifliyi, kənd və ucqar bölgələrdə tibbi məntəqələrin mövcud olmaması və ya fəaliyyət göstərən məntəqələrin ciddi təmir və yenidənqurma işlərinə ehtiyac duyması daxildir. Həmçinin, tibb məntəqələrində müasir tibbi avadanlıqların yetərsizliyi, tibbi xidmətlərin keyfiyyətini və diaqnostik imkanları məhdudlaşdırır. Bundan başqa, xəstələrin tibbi yardıma vaxtında çatdırılması üçün müvafiq nəqliyyat vasitələrinin mövcud olmaması, xüsusilə təcili hallarda həyati təhlükə riskini artıran ciddi bir problem kimi ortaya çıxır [3].

Eyni zamanda, səhiyyə müəssisələrində sanitar-gigiyenik vəziyyətin qənaətbəxş olmaması, təcili tibbi yardım maşınlarının müasir tələblərə cavab verə bilməməsi, səhiyyə avadanlıqlarının yetərsizliyi və əmək haqqının aşağı olması digər əhəmiyyətli səbəblər sırasında yer alır [4]. Bu amillər kənd yerlərində səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini ciddi şəkildə məhdudlaşdırır və əhalinin sağlamlıq vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Kənd əhalisi səhiyyə xidmətlərinə müraciət etmək üçün bəzən çox məsafə qət etməli olur. Bu isə əlavə xərc və vaxta səbəb olur. Kənd yerlərində ictimai nəqliyyat xidmətləri ya aşağı səviyyədədir, ya da ki, ümumiyyətlə yoxdur. Xüsusən xroniki, uzunmüddətli müalicə tələb edən xəstəlikləri olanlar üçün bu daha ciddi maneə yaradır. Tibb məntəqələrinin əksəriyyətinin böyük şəhər və rayon mərkəzlərində yerləşməsi xüsusilə kifayət qədər infraqurultura malik olmayan ucqar kəndlərdə əhalinin səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlığına mane olur. Belə olan halda kənd əhalisi səhiyyə xidmətlərinə müraciət etmir. Bu isə sonradan xəstəliyin ağırlaşması ilə nəticələnir, eyni zamanda dövlətin büdcəsinə əlavə yük yaradır.

Ana ölümləri ilə bağlı yaşayış yerləri arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Statistik göstəricilər göstərir ki, kənd əhalisi arasında ana ölümləri və yeni doğumlar arasında doğum səviyyəsi şəhər əhalisi ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Məsələn, 2021-ci ildə ana ölümlərinin sayı kənd yerlərində hər 100 min sağlam doğuşa 27,3 nəfər, şəhər yerlərində isə 7,4 nəfər olmuşdur. 2022-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq kəndlərdə 19 və şəhərlərdə 10,1 nəfər təşkil etmişdir. Bu, kənd yerlərində ana ölümlərinin şəhər əraziləri ilə müqayisədə hələ də yüksək səviyyədə qaldığını göstərir.

Yeni doğumlar arasında doğum nisbəti də kənd əhalisi üçün xüsusilə yüksəkdir və yaşayış yerlərinə görə kəskin fərqlilik göstərir. 2021-ci ildə kənd yerlərində hər min qadına 44,7 diri doğum düşürsə, şəhər yerlərində bu göstərici 16,7 olmuşdur. 2022-ci ildə isə müvafiq göstəricilər kəndlərdə 56,9, şəhərlərdə isə 20,6 olmuşdur. Bu rəqəmlər, kənd bölgələrində gənc qadınlar arasında hamiləliyin daha yüksək olduğunu və bu sahədə xüsusi diqqət və müdaxilələrin zəruriliyini vurğulayır. Baxmayaraq ki, kənd yerlərində ana ölümləri şəhər əraziləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir, əksinə körpə ölümü kəndlərdə nisbətən azdır. 2021-ci ildə kənd yerlərində bir yaşadək uşaqlar arasında hər min diri doğulana düşən ölüm səviyyəsi 6,5 nəfər, şəhər yerlərində isə 8,6 nəfər olmuşdur. 2022-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq kəndlərdə 7,3, şəhərlərdə isə 8,3 nəfər təşkil etmişdir.

2023-cü ildə isə yaşayış yerləri üzrə körpə ölümü xeyli artmışdır. Həmin ildə bir yaşadək uşaqlar arasında ölüm səviyyəsi kənd yerlərində 12,4, şəhər yerlərində isə 24,2 nəfər olmuşdur. Bu rəqəmlər göstərir ki, son illərdə həm kənd, həm də şəhər ərazilərində körpə ölümünün artması müşahidə edilir, lakin şəhər əhalisi arasında bu artım daha dramatik olmuşdur. Bu tendensiya, uşaqların sağlamlıq xidmətlərinə çıxış imkanlarının, prenatal və neonatal qulluq səviyyəsinin, eləcə də sosial-iqtisadi amillərin fərqliliyindən qaynaqlana bilər. Bu yaşda ölənlər arasında ölümün

əsas səbəbləri arasında perinatal dövrdə meydana çıxan hallar 1-ci yerdədir. Bütün səbəblərdən ölən uşaqların tərkibində perinatal dövrdə meydana çıxan hallardan ölənlərin payı kənd yerlərində 43,2%, şəhər yerlərində isə 38,8% təşkil etmişdir. Bu isə kənd yerlərində perinatal xidmətin səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir.

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, son illərdə kənd yerlərində həyata keçirilən tədbirlər müəyyən müsbət nəticələr vermişdir. Lakin keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinə çıxışla bağlı problemlər hələ də qalmaqdadır. Kənd əhalisinin sağlamlıq göstəriciləri şəhər əhalisi ilə müqayisədə aşağı səviyyədədir.

Kənd yerlərində gənc qadınların ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq sahəsində maarifləndirilməsi işləri gücləndirilməlidir. Reproduktiv səhiyyə xidmətlərinə çıxış artırılmalı, o cümlədən perinatal xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Kənd yerlərində tibb işçilərinin çatışmazlığının aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər davam etdirilməli, tibbi personal üçün peşəkar inkişaf imkanları yaradılmalıdır. Bununla yanaşı, kənd səhiyyəsində geniş istifadə olunan tele-tibb texnologiyalarından yararlanmaq keyfiyyətli səhiyyəyə çıxışın təmin olunmasında müsbət rol oynaya bilər. Bununla belə, məhdud internet resursları, smartfon və digər texnologiyalara əlçatanlığın azlığı, maliyyə məhdudiyyətləri kimi faktorlar tele-tibb təbiiqlərinə mane olan əsas səbəblərdəndir.

PhD, Associate Professor Zhala Aliyeva
Institute of Economics of the Ministry of Science and education of the republic of Azerbaijan

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE HEALTH STATUS OF THE POPULATION IN RESIDENTIAL AREAS OF AZERBAIJAN

Summary

The article examines the health status of rural populations in Azerbaijan and the impact of healthcare reforms, which is highly relevant for sustainable development. It analyzes health indicators of rural and urban populations, maternal and infant mortality, life expectancy at birth, and the role of mandatory health insurance. A comparative analysis was conducted based on statistical data. The results indicate that the reforms have positively influenced health outcomes; however, regional disparities, shortages of medical personnel, and infrastructural challenges persist. The high rate of maternal mortality and increasing adolescent birth rates require particular attention. The study emphasizes the need for additional measures in reproductive health, professional development of healthcare staff, and the implementation of telemedicine in rural areas.

Keywords: rural population, health, maternal and child mortality, standard of living, healthcare services.

кандидат экономических наук, доцент Жала Алиева
Институт Экономики Министерства Науки и Образования
Азербайджанской Республики

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ В НАСЕЛЁННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Статья посвящена анализу состояния здоровья сельского населения Азербайджана и влиянию реформ в системе здравоохранения, что актуально для устойчивого развития. Рассмотрены показатели здоровья сельского и городского населения, материнская и детская смертность, ожидаемая продолжительность жизни при рождении и роль обязательного медицинского страхования. Проведен сравнительный анализ на основе статистических данных. Результаты показывают, что реформы положительно повлияли на показатели здоровья, однако сохраняются региональные неравенства, нехватка медицинских кадров и проблемы инфраструктуры.

Высокий уровень материнской смертности и рост рождаемости среди подростков требуют особого внимания. В статье подчеркивается необходимость дополнительных мер в области репродуктивного здоровья, профессионального развития медицинского персонала и применения телемедицины в сельской местности.

Ключевые слова: сельское население, здоровье, материнская и детская смертность, уровень жизни населения, медицинские услуги.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. ARDSK. <https://www.stat.gov.az/>.
2. Jalə Əliyeva. Kənd əhalisinin həyat səviyyəsi: inklüziv inkişafa doğru. (2025). Monoqrafiya. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2024. <https://doi.org/10.62476/zh.2025.268>
3. Daşkəsən rayonunun inkişaf planı. http://dashkesen-ih.gov.az/storage/files/files/Da%C5%9Fk%C9%99s%C9%99n%20Rayon%20%C4%B0nki%C5%9Faf%20Plan%C4%B1_28_10_2019.pdf.
4. Şəmkir rayonunun 2019-2023-cü illər üçün inkişaf planı. <http://shamkir-ih.gov.az/az/rayonun-inkisaf-plani.html>.

HİBRİD MÜHARİBƏ DÖVLƏTLƏRARASI SİLAHLI MÜNAQİŞƏLƏRİN YENİ FORMASI KİMİ: ANLAYIŞI, TƏRKİB HİSSƏLƏRİ, TEKNOLOGİYALARI, BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə hibrid müharibə dövlətlərarası silahlı münaqişələrin yeni forması kimi nəzərdən keçirilmiş, hibrid müharibə anlayışı ilə bağlı xüsusi ədəbiyyatda ifadə olunan mövqelər təhlil edilmiş, qədim dövrlərdən başlayaraq dünyanın ayrı-ayrı regionlarında baş verən müharibə və silahlı münaqişələrdə hibrid müharibə elementlərinin, xüsusi halda muzdluluğun mövcudluğu qeyd olunmuş, hibrid müharibənin tərkib hissələri, xüsusən də onun kibermüharibə kimi struktur elementi araşdırılmış, müasir şəraitdə hibrid müharibə gedişində özəl hərbi şirkətlərdən geniş istifadə olunduğu göstərilmişdir. Məqalədə həmçinin dövlətlərarası silahlı münaqişələrin yeni forması kimi hibrid müharibənin, o cümlədən onun tərkib hissəsi kimi kiberməkanda baş verən və ağır nəticələrə gətirə biləcək kibermüharibələrin və kiberməliyyatların beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi sahəsində ciddi boşluqların mövcudluğu qeyd olunmuş, bu boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə beynəlxalq konvensiyaların, digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərin işlənilib hazırlanması və qəbulunun zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: silahlı münaqişə, hibrid müharibə, kibermüharibə, texnologiyalar, özəl hərbi şirkətlər, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq humanitar hüquq, konvensiya.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə baş verən müharibələr və dövlətlərarası silahlı münaqişələr əsasən hibrid (qarışıq) xarakter daşıyır [6, s.128-129].

Belə hesab olunur ki, hərbi elində ilk dəfə «hibrid müharibə» («haybrid warfare») terminini işlədən, bu anlayışın mahiyyət və məzmunu açmağa çalışan amerikalı hərbi ekspert F.Xoffman olmuşdur. Müəllif, 2006-cı ildə İzrail-Livan müharibəsini təhlil edərkən bu müharibənin hibrid xarakterli müharibə olduğunu qeyd etmiş, hibrid müharibəsinin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini və əlamətlərini göstərmişdir [11, s.184-1869].

Xüsusi ədəbiyyatda «hibrid müharibə»nin tərkib hissələri olaraq informasiya müharibələri və ya feyk müharibələr (ingiliscə fake - aldatma), kibermüharibələr, koqnitiv müharibələr, proksimüharibələr, diffuz müharibələr və sair göstərilir. Hibrid müharibə gedişində «idarə olunan xaos», «rəngli inqilab» və «yumşaq güc» kimi dağıdıcı texnologiyalardan geniş istifadə edildiyi də qeyd olunur. Buna uyğun olaraq da «qeyri-ənənəvi» və ya «asimmetrik», «qeyri-xətti» və s. kimi müharibə konsepsiyaları meydana gəlir [10, s. 629-930]. M.Y.Eyyubovanın qeyd etdiyi kimi, «XXI əsrdə silahlı münaqişələrin xarakteri, aparılma qaydası, baş vermə səbəbləri də dəyişmişdir» [1, s.6].

A.Tvarkovskayanın fikrincə, «hibrid müharibə» dedikdə, adi və informasiya müharibəsini özündə birləşdirən hərbi strategiya başa düşülür [15]. V.K.Belozerov və A.V.Solovyev hesab edirlər ki, «hibrid müharibəsi» anlayışı müasir siyasi-hüquqi diskursun elementlərindən birinə çevrilməklə düşmən tərəflər arasında informasiya qarşılıqlımasının aləti və vasitəsidir [5, s.8]. O.V.Tixançev yazır ki, «hibrid» müharibəsi – silahlı münaqişənin elə bir növüdür ki, bu zaman hücum edən tərəf klassik hərbi müdaxiləyə əl atmayaraq müxtəlif gizli əməliyyatlardan, təxribatlardan, kibermüharibələrdən istifadə etməklə, həmçinin düşmənin ərazisində olan qiyamçılara kömək etməklə öz opponentini susdurmağa və ona qalib gəlməyə çalışır [16, s.39-40]. A.K.Bisultanovun fikrincə, silahlı münaqişədə iştirakın inkar edilməsi ilə müşayiət olunan açıq və gizli hərbi əməliyyatlar, təxribatlar və onların kombinasiyası da hibrid müharibəsi adlandırıla bilər [6, s.129].

Beynəlxalq münasibətlər tarixində hibrid müharibə vasitələrinə aid edilə bilən texnologiyalardan, silahlı qüvvələrdən, iqtisadi təzyiqdən, informasiya təsiri vasitələrindən, tətillər və kütləvi nümayişlərdən, sosial mediadan, informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə kompleks şəkildə həyata keçirilən dövlətlərarası silahlı münaqişələrlə bağlı

çoxsaylı misallar gətirmək olar. Məsələn, antik dövrdən XX əsrə qədər baş verən bir sıra silahlı münaqişələrdə (məsələn, Troya müharibəsi) «hibrid» müharibənin ayrı-ayrı elementlərini görmək olar. Qeyd edək ki, qədim və orta əsrlər dövrünün alimləri, siyasətçiləri və hərbi strateqləri «hibrid müharibənin» bəzi texnologiyaları haqqında dolayı da olsa öz əsərlərində qeyd etmişlər.

Bunu eramızdan əvvəl V əsrdə yaşamış böyük qədim Çin sərkərdəsi və filosofu Sunn-Tsı-nın «Hərbi məharət haqqında Traktat»ında öz əksini tapmış bəzi qeydlərdən də görmək olar. O, yazırdı: «Müharibə – aldatma yoludur. Sən nəyi isə bacarsan da özünü düşməne bunu bacarmadığın kimi göstər; nədənsə istifadə edə bilirsənsə, özünü elə göstər ki, bunu bilmirsən; uzaqda olsan da yaxında olduğun kimi özünü göstər; ən yaxşısı döyüşmədən özge ordusunu fəth etməkdir». [14, s.30] «Hərbi məharət haqqında Traktat» bütün dövrlərin böyük sərgərdələrinin, siyasətçilərinin stolüstü kitabı olmuşdur. [12, s.32-33] Məsələn, Sunn-Tsı-nın dediyi aldatma texnologiyası geosiyasi və geoiqtisadi maraqların toqquşduğu bütün mövcud «qaynar nöqtələrdə» dünya və regional güclərin geniş istifadə etdikləri yalan informasiyanın və ya hibrid müharibəsinin tərkib hissələrindən biri kimi çıxış edən «feyk müharibəsinin» müasir formasıdır.

Hibrid müharibənin ən əhəmiyyətli tərkib hissəsindən biri dövlətin nizami ordu hissələrindən, silahlı qüvvələrindən istifadə etmədən qeyri-rəsmi şəkildə dövlətlərsə qarşıdurmaya müxtəlif silahlı qruplaşmaları, muzzdlu silahlı dəstələri cəlb etməkdir [16, s.41].

Dövlətlərarası silahlı münaqişələr tarixinin analizi göstərir ki, hibrid müharibə texnologiyalarının bu elementlərindən artıq neçə yüz illərdir ki, istifadə olunur. Məsələn, hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə yunan muzzdluları III Daranın və ona qarşı müharibə aparan Makedoniyalı İsgəndərin qoşunlarının tərkibində döyüşmüşlər. Orta əsrlər İtaliyasında kondotorlar (ital. Condotta - hərbi qulluğa muzzdlu cəlb etmək haqqında müqavilə) muzzdlular dəstəsinin başçıları idi və şəhər-kommunalar arasında çoxsaylı daxili müharibələrin, silahlı münaqişə və toqquşmaların ayrılmaz fiqurlarından biri idi. XV-XVII əsrlərdə bir sıra avropa ölkələrinin ordularında müstəqil muzzdlular dəstəsi – landsknextlər əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. XVII əsrin müharibə tarixində «vəhşi qazlar» («wild geese») kimi də tanınan irlandiyalı muzzdlular haqqında çoxsaylı qeydlərə rast gəlmək olar. Bu dövrdə muzzdluluğun geniş yayılması əsasən iqtisadi səbəblərlə bağlı idi: daimi döyüşə hazırlıqlı ordunu saxlamaq çox baha başa gəlirdi, ona görə də hökmdarlar konkret hərbi vəzifələrin həlli üçün muzzdlu peşəkarları cəlb etməyə üstünlük verirdilər. Muzzdlulara olan tələbat XX əsrin 60-cı illərindən sürətlə artmağa başlamışdır ki, bu da Afrikanın müstəmləkə altında olan ölkələrində azadlıq və suverenlik uğrunda mübarizənin, vətəndaş müharibələrinin geniş vüsət alması ilə bağlıdır. Məsələn, 1961-ci ildə Konqoda vətəndaş müharibəsi başladıqda bu silahlı mübarizədə Avropadan olan muzzdlular da iştirak etmişdi. 1977-ci ildən isə muzzdluluq BMT sənədləri ilə rəsmən qadağan olunmuşdur. Hərçənd ki, bundan sonra da muzzdlulardan, lakin artıq özəl hərbi şirkətlər formasında, istifadə ilə bağlı çoxsaylı faktlar vardır [12, s. 35]. İlk belə özəl hərbi şirkət 1967-ci ildə Böyük Britaniyada təsis edilmişdir. Şirkət Asiya və Yaxın Şərq üçün hərbiçilərin, zabıt kadrlarının hazırlanması üzrə xidmətlər təklif edirdi. 1990-cı illərdə Cənubi Afrikanın «Executive Outcomes» və Böyük Britaniyanın «Sandlie» şirkətləri faktiki olaraq özəl mühafizə və hərbi xidmətlər bazarını tam ələ keçirmişdilər. Hər iki şirkət Afrika qitəsində, xüsusi halda Anqola və Syerra-Leonda baş verən silahlı münaqişələrə cəlb olunmuşdular. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində ABŞ özəl hərbi şirkətlərin xidmətlərindən İraq və Əfqanıstanda, Rusiya isə Afrika və Ukraynada, Yaxın Şərqdə geniş istifadə etmişlər. Hazırda bir çox özəl hərbi şirkətlər dünyanın bir sıra regionlarında aparılan «hibrid» müharibələrinin strukturunda əhəmiyyətli rol oynayırlar [16, s.45-46].

Hibrid müharibələrinə xas olan əlamətləri XX əsrdə baş verən bir sıra silahlı münaqişələrdə (1936-1939-cu illərdə İspaniyada baş vermiş vətəndaş müharibəsi; 1950-1953-cü illəri əhatə edən Koreya müharibəsi; 1965-1973-cü illəri əhatə edən Vyetnam müharibəsi və s.) də görmək mümkündür [6, s.132].

F.Xofman qeyd edir ki, müasir müharibələrin, beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrin bir çoxu hibrid xarakterli olmaqla çoxaspektlidir, onlar müəyyən sxemə yatmırlar. Ənənəvi müharibələr, əvvəlki kimi, öz miqyaslarına görə, münaqişənin ən təhlükəli forması olaraq qalsalar da, böyük ehtimalla döyüş əməliyyatlarının aparılmasının qarışıq üsulları ilə müşayiət olunan digər planlı münaqişələr – hibrid müharibələr daha geniş yayılacaqdır [17, s.89-92].

Klassik müharibələrdə olduğu kimi, müasir texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçirilən «hibrid müharibələr»nin də gedişində çoxsaylı insan qurbanları, infrastrukturun dağılması,

qaçqınların və məcburi köçkünlərin böyük axını baş verə bilər. Bu gün Əfqanıstanda, Suriyada, İraqda, Ukraynada və digər qaynar nöqtələrdə bunu müşahidə etmək olar.

Hibrid müharibənin təşkili və aparılması dünyanın lider dövlətləri, ilk növbədə ABŞ və Rusiya üçün xarakterikdir. Məhz bu dövlətlər, bütün dünya məkanında öz geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarını təmin etmək məqsədilə hibrid texnologiyalardan geniş istifadə edirlər. Bu zaman əsas obyektlər və ya qurbanlar qismində ilk növbədə neft və qaz kimi böyük enerjilik ehtiyatlarına, digər faydalı qazıntılara malik, onların daşınmasının əsas nəqliyyat yollarında, habelə qonşu ölkələrə təcavüz üçün əlverişli mövqedə yerləşən, daxili siyasi şəraiti qeyri-sabit olan dövlətlər çıxış edir [12, s.27-29].

Müasir dövrdə «hibrid» müharibələrinin fərqləndirici cəhətləri olaraq bütün qarşıdurma formalarından, metod və vasitələrdən kompleks şəkildə istifadə edilməsi, bu və ya digər fəaliyyət formalarının reallaşdırılması üzrə texnoloji imkanların əhəmiyyətli dərəcədə artması qeyd edilə bilər [16, s.44].

Hazırda «hibrid müharibələrinin» ən perspektivli texnologiyalarından biri də «kibermüharibə» texnologiyalarıdır. Geniş vüsət almış qloballaşma və regionlaşma dövründə kiberməkan təkcə beynəlxalq əməkdaşlıq deyil, həm də qarşıdurma meydanına çevrilmişdir ki, bunu da əyani şəkildə beynəlxalq səviyyədə ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən kibermüharibələrin meydana gəlməsi və ictimai təhlükəliliyi olduqca yüksək olan bu beynəlxalq-hüquqi hadisənin genişmiqyaslı xarakter almağa başlaması göstərir.

«Hibrid müharibəsi» termininin əsasını qoyan F.Xoffmanın fikrincə, bu gün silahlı qarşıdurma kiberməkana və kosmik-hava məkanına keçir, uyğun olaraq müharibənin gedişi və nəticəsi xeyli dərəcədə kiberməkanda, havada və kosmosda hökmranlığı ələ keçirmək kimi strateji vəzifənin həlli ilə müəyyən olunur [18].

M.Y.Eyyubova düzgün olaraq qeyd edir ki, «elmi-texniki yeniliklərin hərbi məqsədlərlə istifadəsi, müharibələrdə yeni növ silahlardan istifadə ümumilikdə bəşəriyyətə qarşı daha ciddi təhlükələr yaratmışdır» [1, s. 5].

Eyni zamanda, kiberməkanda baş verən silahlı münaqişələrə beynəlxalq humanitar hüququn (Cenevrə və Haaqa hüququnun) norma və prinsiplərinin tətbiqində müəyyən çətinlik və mürəkkəbliklərin mövcudluğu da qeyd edilməlidir. Bu mürəkkəbliklər, bir tərəfdən, Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiq sahəsi kimi kiberməkanın yeniliyi, digər tərəfdən isə silahlı münaqişə vasitəsi, müharibənin aparılmasının kibervasitəsi kimi informasiya-kompyuter texnologiyalarından istifadə sahəsində münasibətləri tənzimləyən universal beynəlxalq müqavilələrin olmaması ilə şərtlənmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, informasiya-kompyuter texnologiyalarından kriminal məqsədlərlə istifadə bəzən ənənəvi silahla, bir sıra hallarda isə kütləvi qırğın silahları ilə müqayisə olunan zərər yetirmək iqtidarındadır [3]. Bununla bağlı F.M.Cavadov və Y.S.Abdullayev düzgün olaraq qeyd edirlər ki, «cinayətkar məqsədlərlə informasiya sistemlərindən (uçuşların idarə olunması sistemləri, AES-nin idarə olunması sistemləri, xüsusi dövlət idarəetmə və rabitə sistemləri, həyati əhəmiyyətli digər infrastruktur obyektlərinin idarə olunmasının avtomatlaşdırılmış kompleksləri və s.) istifadə öz nəticələrinə görə kütləri qırğın silahlarının tətbiqi nəticələri ilə müqayisə oluna bilər» [2, s.32-33].

Kiberməliyyatlara tətbiq olunan beynəlxalq hüquq üzrə «Tallin rəhbərliyi» kimi beynəlxalq sənədin mövcudluğu faktının özü artıq nəzərdən keçirilən problemin aktuallığından xəbər verir [7, s. 64].

2009-2012-ci ildə tərkibinə 20 ekspertin daxil olduğu beynəlxalq qrup tərəfindən aparılmış və 2013-cü ildə Kembric universiteti tərəfindən nəşr olunmuş «Kiberməkanda aparılan hərbi əməliyyatlara beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi üzrə Tallin rəhbərliyi» kimi tanınan tədqiqat ABŞ və Avropa ekspertləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Ekspertlər belə bir mövqedə yekdildirlər ki, rəhbərlik bu istiqamətli ilk beynəlxalq sənəd olmaqla dövlətlərarası silahlı qarşıdurmada rəqəmsal texnologiyaların, kompüter-texniki vasitələrin, kompyuter sistem və şəbəkələrinin tətbiqinin hüquqi çərçivəsini müəyyən edir. Ekspertlər hesab edirlər ki, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri kiberməkanda həyata keçirilən əməliyyatlara da aid edilə, silahlı münaqişə və dövlətlərarası qarşıdurma kontekstində müharibə qanunları və adətləri kiberməkana aidiyyatda da tətbiq oluna bilər.

2017-ci ilin fevralında «Tallin rəhbərliyi»nin tətbiq sahəsinin genişləndirilməsi məqsədilə «Tallin 2.0» işlənib hazırlanmışdır. Qeyd edək ki, «Tallin rəhbərliyi»ndə «silahlı hücum» kimi tövsif

edilən ən dağıdıcı kiber əməliyyatlara diqqət yetirilmiş, bu əməliyyatlara münasibətdə hər bir dövlətin müdafiə olunma hüququnun mövcud olduğu göstərilmişdir [4].

Sənəd müəlliflərinin gəldiyi əsas nəticələr sırasında xüsusi olaraq göstərilə bilər: dövlətlər digər dövlətlərə qarşı öz ərazilərində aparılan kiberəməliyyatlara görə məsuliyyət daşıyırlar; dövlətlərin onlara qarşı həyata keçirilən qanunsuz kiberəməliyyatlara qarşı əks tədbirlər görmək hüquqları vardır; kiberməkanda insan itkilərinə gətirən və ya ciddi maddi ziyanla nəticələnən «silahlı hücumun» qurbanına çevrilmiş dövlət kiber və ya fiziki məkanda güc tətbiq etməklə buna cavab verə bilər; mülki əhali arasında qurbanlara, insanların həyat və sağlamlığı üçün ağır nəticələrə gətirə bilən kiberəməliyyatlara rəhbərlik etmə müharibə cinayətləri kimi tövsiyə olunmalıdır; müharibə cinayətlərinin baş verməsi ilə nəticələnən kibermünaqişələr gedişində kiberəməliyyatlara rəhbərlik edən şəxslərə münasibətdə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmalıdır; mülki şəxslərin həyatı və sağlamlığı, həyatı əhəmiyyətli infrastruktur obyektləri üçün ciddi təhlükə kəsb edən «qeyri-seçici» kiberhücumlar qadağan olunmalıdır. Bu beynəlxalq-hüquqi sənədin məcburi deyil, tövsiyə xarakterli sənəd olması da göstərilməlidir.

Adi texniki və texnoloji vasitələrin funksional təyinatına uyğun olmayan istifadə edilməsi nəticəsində olduqca təhlükəli silaha çevrilə bilməsini ABŞ-da 11 sentyabr 2001-ci ildə həyata keçirilən terror aktları əyani şəkildə göstərmişdir. Qeyd edək ki, ələ keçirilmiş təyyarələrdən istifadə etməklə 11 sentyabr 2001-ci ildə həyata keçirilən terror aktı BMT tərəfindən «silahlı hücum» kimi qiymətləndirilmişdir. Aydındır ki, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 28 sentyabr 2001-ci il tarixli 1373 nömrəli Qətnaməsinin qəbulu müəyyən mənada «silah» anlayışının şərhini də genişləndirmiş və bu anlayış altına müəyyən şəraitlərdə və hallarda «silah» xüsusiyyətlərini və xassələrini əldə edən qurğuları, texniki və texnoloji vasitələri də bu siyahıya daxil etməyə əsas vermişdir. Xüsusi ədəbiyyatda silahın bu növü «virtual silah» adlandırılır [13].

Qeyd edək ki, hazırda dövlətlərarası silahlı münaqişələrdə kompüter-informasiya texnologiyalarından cinayətkarcasına istifadəni məhdudlaşdıran beynəlxalq humanitar hüquq normaları mövcud deyildir, halbuki onlardan dövlətlərarası münaqişələrdə istifadə «genişmiqyaslı xarakter» daşıma və «qeyri-seçici təsir» etmə baxımından ciddi zərər vura, olduqca təhlükəli ağır nəticələrə gətirə bilməsi də getdikcə daha aydın şəkildə dərk olunur [11, s.185-186].

Hesab edirik ki, kiberməkanda törədilən müharibə cinayətləri - silahlı münaqişə tərəflərinin, digər maraqlı dövlətlərin həyatı əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinə, insanların həyatı və sağlamlığına, ətraf mühitə əhəmiyyətli zərər vurmaq, digər ağır nəticələrin baş verməsi üçün real təhlükə yaratmaq məqsədilə informasiya texnologiyalarından, kompüter sistemi və şəbəkələrindən, informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən, elektron informasiya ehtiyatlarından, digər rəqəmsal texniki və texnoloji vasitələrdən beynəlxalq hüquqa, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquqa zidd istifadədən ibarət olan, virtual məkanda qəsdən törədilən ictimai təhlükəli əməllərin (hərəkətlərin) məcmusudur.

Məlum olduğu kimi, 23 noyabr 2001-ci il tarixdə Budaşepdə 30 Avropa və Amerika ölkəsinin iştirakı ilə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş «Kibercinayətkarlıqla mübarizə haqqında» Konvensiya, kompüter informasiyası sahəsində cinayətlərlə, o cümlədən kiberdələduzluqla, internetdə uşaq pornoqrafiyasını yayma və digər kiberxarakterli cinayətlərlə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi əsaslarını yaradan ilk beynəlxalq müqavilədir.

A.Krutskix və A.Streltsov, informasiya texnologiyalarının sürətli və dinamik inkişafı nəzərə alınmaqla bu konvensiyanın artıq mənəvi cəhətdən köhnəliyini, habelə onun bir sıra müddəalarının olduqca mübahisəli olduğunu, onda öz əksini tapan hüquq normalarının həmişə yeni informasiya reallığını, kiberməkanın meydana gətirdiyi müasir çağırışları adekvat əks etdirə bilmədiyini qeyd edirlər [8]. Avropa Şurasının Kibercinayətkarlıq haqqında Budaşep konvensiyasının qəbulu əhəmiyyətli addım olsa da, bu konvensiyanı imzalayan ölkələrin azlığı, onun əsasən Avropa geosiyasi məkanı ilə məhdudlaşması ümumdünya əhatəli konvensiyanın, BMT səviyyəsində kiberməkandan cinayətkar məqsədlərlə istifadənin, beynəlxalq cinayətlərin, xüsusən də bu məkanda baş verən müharibə cinayətlərinin qarşısının alınmasının beynəlxalq-hüquqi əsaslarının formalaşdırılması istiqamətlərini, kiberməkanda törədilən cinayətlərə görə məsuliyyətin müəyyən olunmasının əsaslarını müəyyən edən vahid beynəlxalq konvensiyanın işlənib hazırlanmasını, bu sahədə sistemli fəaliyyətin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Qeyd edək ki, hələ 9-23 aprel 2010-cu ildə Braziliyanın Salvador şəhərində keçirilən BMT-nin 12-ci konqresində kiberməkanın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi, o cümlədən onun silahlı

münaqişələr məkanına çevrilməsinin qarşısının alınması məqsədilə vahid beynəlxalq-hüquqi aktın – kiber cinayətkarlığa qarşı BMT konvensiyasının işlənib hazırlanması zəruriliyi haqqında fikirlər irəli sürülmüşdü.

Hesab edirik ki, təhlükəli nəticələrə gətirə biləcək kiberhücumların vaxtında aşkarlanması, neytrallaşdırılması və qarşısının alınması məsələlərinin həlli məqsədilə uyğun beynəlxalq-hüquqi normativ baza yaradılmalı, bu məqsədlə xüsusi beynəlxalq aktlar, konvensiyalar, çoxtərəfli və ikitərəfli sazişlər və müqavilələr qəbul edilməlidir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, son onillikdə «hibrid müharibə» termininin hüquqi kontekstdə istifadə olunmasının mümkünlüyü və onun sonradan beynəlxalq-hüquqi terminologiyaya daxil edilməsi haqqında ciddi diskussiya aparılır. Eyni zamanda «hibrid müharibə» terminin beynəlxalq hüququn, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüququn anlayış aparatına daxil edilməsi perspektivləri hələ də dumanlıdır. Hibrid müharibəsinin beynəlxalq-hüquqi, o cümlədən cinayət-hüquqi aspektlərinin xüsusi konvensiya səviyyəsində tənzimlənmədiyi də göstərilməlidir.

Məhz bu və digər amilləri nəzərə almaqla hibrid müharibənin ayrı-ayrı aspektlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə istiqamətlənən «yol xəritəsi» işlənib hazırlanmalı, hibrid müharibənin beynəlxalq hüquq səviyyəsində (adət hüququ və ya müqavilə hüququ çərçivəsində) normativ-hüquqi tənzimlənməsinin yaxın və uzaq perspektivləri müəyyən edilməlidir [11, s. 178-184].

Ağır nəticələrin baş verməsi təhlükəsini yaradan kiber müharibələrin və kiber əməliyyatların aparılmasının yolverilməzliyi ilə bağlı müddəaların silahlı münaqişələri tənzimləyən beynəlxalq hüququn, xüsusən də beynəlxalq humanitar hüququn ayrı-ayrı normalarına, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan beynəlxalq-hüquqi sənədlərə, o cümlədən Beynəlxalq Roma Statuna və Müharibə Cinayətlərinin Elementlərinə daxil edilməsi də zəruri hesab olunmalıdır.

Beləliklə, hibrid müharibə çoxsaylı iştirakçıların və qüvvələrin cəlb olunduğu, müxtəlif məqsədlər güdən, hərbi, siyasi, iqtisadi, psixoloji, kibernetik və sair kimi müxtəlif vasitələrdən, alət və texnologiyalardan istifadə əsasında həyata keçirilən çoxölçülü və çoxaspektli dövlətlərarası silahlı münaqişələrin müasir formasıdır. Bu baxımdan, əksər müharibələrdə olduğu kimi, hibrid müharibəsində də, tərəflər, humanizm düşüncəsindən çıxış edərək, ağır nəticələrə gətirmək təhlükəsi yüksək olan bu növ müharibələrin aparılmasının metod və üsullarını məhdudlaşdıran, onun qurbanlarını, xüsusən də mülki əhəlinin müdafiəsini təmin edən beynəlxalq humanitar hüquq normalarına əməl etməlidirlər [9, s.24-26].

Hibrid müharibələr qeyri-xətti yolla inkişaf edən, getdikcə daha ciddi təhlükə kəsb edən mürəkkəb fenomendir. Müharibənin aparılmasının kombine olunmuş yeni üsullarının və vasitələrinin meydana gəlməsi, dünyanın ən müxtəlif regionlarında hibrid texnologiyalardan istifadə edilən silahlı münaqişə ocaqlarının durmadan artması «hibrid müharibələrə» qarşıdurma üzrə səmərəli beynəlxalq-hüquqi tədbirlər sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir.

Rahim Majnunov
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs

HYBRID WAR AS A NEW FORM OF INTERSTATE ARMED CONFLICTS: CONCEPT, COMPONENTS, TECHNOLOGIES, INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS

Summary

The article considers hybrid war as a new form of interstate armed conflicts, analyzes the positions expressed in special literature on the concept of hybrid war, notes the presence of hybrid war elements, in particular mercenaries, in wars and armed conflicts that have occurred in different regions of the world since ancient times, examines the components of hybrid war, especially its structural element as cyberwar, and shows that private military companies are widely used in the course of hybrid war in modern conditions. The article also notes the existence of serious gaps in the international legal regulation of hybrid war as a new form of interstate armed conflicts, including cyberwars and cyberoperations that occur in cyberspace and can lead to serious consequences, and justifies the need to develop and adopt international conventions and other international legal documents in order to eliminate these gaps.

Keywords: armed conflict, hybrid warfare, cyberwarfare, technologies, private military companies, international law, international humanitarian law, convention.

Рагим Маджнунов
Полицейская Академия Министерства Внутренних Дел

ГИБРИДНАЯ ВОЙНА КАК НОВАЯ ФОРМА МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ: ПОНЯТИЕ, КОМПОНЕНТЫ, ТЕХНОЛОГИИ, МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Резюме

В статье рассматривается гибридная война как новая форма межгосударственных вооруженных конфликтов, анализируются позиции, отмеченные в специальной литературе относительно концепции гибридной войны, отмечается наличие элементов гибридной войны, прежде всего наемничества, в войнах и вооруженных конфликтах, происходивших в разных регионах мира с древнейших времен, рассматриваются составляющие гибридной войны, особенно такой ее структурный элемент, как кибервойна, а также показано широкое использование частных военных компаний в ходе гибридной войны в современных условиях. В статье также отмечается наличие серьезных пробелов в международно-правовом регулировании гибридной войны как новой формы межгосударственных вооруженных конфликтов, в том числе кибервойн и киберопераций, которые происходят в киберпространстве и могут привести к серьезным последствиям, как ее составной части, и обосновывается необходимость разработки и принятия международных конвенций и иных международно-правовых документов, направленных на устранение этих пробелов.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, гибридная война, кибервойна, технологии, частные военные компании, международное право, международное гуманитарное право, конвенция.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Eyyubova M.Y. Müasir dövrdə müharibə cinayətlərinə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin nəzəri və praktiki problemləri. Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2024.
2. Cavadov F.M., Abdullayev Y.S. Qloballaşma şəraitində kibercinayətkarlığın ictimai təhlükəliliyi və onunla mübarizənin aktual problemləri // Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. № 58, 20138..
3. Hoizington M. Cyberwarfare and the use of Force Giving Rise to the Right of self-Defense. 32 B.C. Int 1&Comp.L. Rev. 432 (2009). V.32. Article 16
4. Schmitt, Micheal N. Tallin Manual on the Interbnational Law Applicable to Cyber Warfare.- New York, United States of America, Cambridge University Press, 2013.
5. Белозеров В.К., Соловьев А.В. Гибридная война в отечественном политическом и научном дискурсе//Власть. 2015. №9.
6. Бисултанов А.К. Развитие международного гуманитарного права в условиях изменяющейся природы современных вооруженных конфликтов. Дисс...к.ю.н. М., 2016.
7. Гаркуша-Божко С.Ю. Международное гуманитарное право в киберпространстве: Ratione materiae. Ratione temporis и проблема квалификации кибератак // Цифровое право. 2021. № 2 (1).
8. Крутских А., Стрельцов А. Международное право и проблемы обеспечения международной информационной безопасности // <http://www.interaffairs.ru/cauthor/material/1167/>
9. Мартыненко Е.В., Бисултанов А.К. Гибридная война и международное гуманитарное право//Евразийский юридический журнал. 2016. №6.
10. Пушкина М.А. Теория современных гибридных войн//Научно-теоретический журнал «Аллея Науки». 2017. № 8.

11. Сазонова К.Л. «Гибридная война»: Международно-правовое измерение// Право. Журнал Высшей школы экономики. 2017.
12. Сангинов Н.Н. «Гибридные войны» и их влияние на национальную безопасность Республики Таджикистан. Дисс...канд.полит.наук. Душанбе, 2019.
13. Стрельцов А.А. Основные направления развития международного права вооруженных конфликтов применительно к киберпространству. // Право и государство. 2014. № 3.
14. Сунь-Цзы Трактат о военном искусстве/Перевод с китайского: Н.И.Конрад. М., 2015.
15. Тварковская А. Что такое гибридная война: понятие, стратегия//<http://www.syl.ru/article/350825/>
16. Тиханычев О.В. «Гибридные войны: история, современное состояние, основы противодействия // Национальная безопасность». 2019. №1.
17. Хоффман Ф. Гибридная война и ее вызовы//Все против всех. Новейшие концепции боевых действий англосаксов. М., 2016.
18. Хоффман Ф. Гибридные угрозы//<http://navoine.info/hybrid-dange.html>.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT QURUCULUĞU STRATEGİYASI VƏ AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİNİN TARİXİ FORMALAŞMASI (1993–2003)

Xülasə

Məqalədə 1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilmiş dövlət quruculuğu siyasəti dayanıqlı inkişaf modelinin tarixi əsasları kimi təhlil olunur. Tədqiqatın mərkəzində 1993-cü il siyasi böhranından çıxış, 1994-cü il atəşkəsi ilə təhlükəsizlik gündəliyinin sabitləşdirilməsi, 1995-ci il Konstitusiyası ilə hüquqi-institusional çərçivənin qurulması, 1994-cü il “Əsrin müqaviləsi” və onu tamamlayan enerji-nəqliyyat qərarları vasitəsilə iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi, 1998-ci ildə senzuranın ləğvi və 1999-cu ildə Dövlət Neft Fondunun yaradılması kimi faktlar dayanır. Məqalə rəsmi sənədlər, statistika və Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş sitatlar əsasında səbəb–nəticə əlaqələrini izah edir və nəticə etibarilə bu dövrün müasir Azərbaycan dövlətçilik modelinin formalaşmasında həlledici rolunu əsaslandırır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev; dövlət quruculuğu; 1995 Konstitusiyası; siyasi sabitlik; enerji strategiyası; Dövlət Neft Fondu; institusional inkişaf; milli təhlükəsizlik.

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan müstəqil dövlət kimi eyni vaxtda üç böyük çağırışla üzləşmişdi: təhlükəsizlik böhranı (münaqişə və sərhəd riskləri), daxili siyasi parçalanma (hakimiyyət böhranı, silahlı qruplaşmaların nüfuzu) və iqtisadi kollaps (istehsalın enməsi, sosial təminatın zəifləməsi). 1993-cü ilin iyun hadisələri həmin çağırışların kəsişmə nöqtəsinə çevrildi və dövlətin institutları faktiki olaraq iflic vəziyyətə düşdü. Bu kontekstdə Heydər Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildə ali qanunverici orqana rəhbər seçilməsi və sonrakı mərhələdə icra hakimiyyətində rolunun artması ölkənin siyasi gündəliyini köklü şəkildə dəyişdirdi. Heydər Əliyev dövlətçilik ideyasını yalnız “müstəqilliyin elan edilməsi” kimi deyil, “müstəqilliyin idarə olunan institutlara çevrilməsi” kimi dərk edirdi. Onun bir sıra çıxışlarında bu məntiq açıq görünür: “Müstəqilliyi qazanmaq çətindir, onu qorumaq isə daha çətindir” [1]. Bu məqalənin əsas məqsədi 1993–2003-cü illər üzrə qərarların “bir-birinin ardınca baş verməsi”ni deyil, həmin qərarların dayanıqlı inkişaf modelini necə yaratdığını tarixi-problemlə yanaşma ilə izah etməkdir.

Tədqiqatda birincili mənbələr kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995), dövlət fərman və sərəncamları (xüsusilə 1998-ci il senzuranın ləğvi haqqında akt və 1999-cu il Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında fərman), həmçinin müvafiq dövrün rəsmi sənəd toplusları istifadə olunur [2-6]. İkincili mənbələrə elmi ədəbiyyat, müasir tarixşünaslıqda 1990-cı illər dövlət quruculuğu barədə tədqiqatlar və rəsmi statistika materialları daxildir [7-10]. Metodoloji olaraq tarixi-müqayisəli, problem-xronoloji və institusional yanaşma birgə tətbiq edilir. Problem-xronoloji üsul hadisələrin ardıcılığını saxlamaqla yanaşı, onların institusional nəticələrini (qanunvericilik, idarəetmə mexanizmləri, iqtisadi alətlər, təhlükəsizlik institutu) ön plana çıxarmağa imkan verir. Bu çərçivə məqaləyə “xronologiya” yox, “analitik izah” məntiqi verir.

Dayanıqlı inkişafın ilkin şərti siyasi idarəolunmanın stabil olmasıdır. 1993-cü ilin yayında ölkədə müxtəlif silahlı dəstələrin mövcudluğu, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi və regional idarəetmədə parçalanma faktiki “paralel hakimiyyətlər” vəziyyəti yaradırdı. Heydər Əliyevin strategiyasında ilk mərhələ dövlətin legitim güc monopoliyasının bərpası idi. 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında baş verən dövlət çevrilişi cəhdlərinə qarşı görülən tədbirlər bunun dönüm nöqtəsi oldu [3]. Hadisələrə yalnız təhlükəsizlik prizmasından yanaşmaq kifayət deyil: həmin proses mərkəzi idarəetmənin bərpası, icra-intizamın möhkəmlənməsi və hüquq-mühafizə sisteminin mərkəzləşdirilməsi ilə nəticələndi. Heydər Əliyev bu mərhələni “dövlətçilik nizamının bərpası” kimi qiymətləndirirdi və çıxışlarında qeyd edirdi ki, “dövlət hakimiyyəti möhkəm olmasa, nə iqtisadiyyat inkişaf edər, nə də cəmiyyət sabitləşər” [1].

12 may 1994-cü il atəşkəsi hərbi əməliyyatların dayandırılmasına xidmət etdi və dövlət resurslarının “fövqəladə hərbi rejim” məntiqindən “institusional quruculuq” məntiqinə keçidinə imkan yaratdı [4]. Atəşkəs münaqişəni həll etməsə də, idarəolunma baxımından iki mühüm nəticə verdi: (1) sosial gərginliyin azalması və humanitar gündəliyin idarəolunan səviyyəyə enməsi; (2) iqtisadi strategiyanın hazırlanması üçün siyasi zamanın qazanılması. Tarixi təcrübə göstərir ki, müharibə şəraitində konstitusional islahatların və investisiya rejiminin qurulması daha çətinliklidir. Məhz buna görə atəşkəs dövləti bərpa prosesinin “institusional pəncərəsi” kimi dəyərləndirilə bilər.

12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilən Konstitusiyaya müstəqil Azərbaycanın hüquqi-siyasi sisteminin bünövrəsini yaratdı [2]. Konstitusiyada dövlətin demokratik, hüquqi və dünyəvi xarakteri, hakimiyyət bölgüsü, mülkiyyət hüququ, siyasi plüralizm, vətəndaş hüquq və azadlıqları təsbit olundu. Burada dayanıqlı inkişaf üçün iki əsas mexanizm formalaşdı: (a) qərarların legitimləşdirilməsi – dövlət siyasəti hüquqi çərçivəyə oturdu; (b) idarəetmənin proqnozlaşdırıla bilməsi – normativ baza quruldu. Konstitusiyanın qəbulundan sonra qanunvericilik sisteminin yenilənməsi və dövlət idarəetməsində səlahiyyətlərin normativ müəyyənləşdirilməsi prosesi sürətləndi. Bu mərhələ iqtisadi strategiyanın institusional təminatını da gücləndirdi.

20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın iqtisadi tarixində dönüş nöqtəsidir [5]. Sazişin əhəmiyyəti yalnız neft hasilatında deyil, investisiya rejimində və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında idi. Birincisi, müqavilə hüquqi baxımdan xarici sərmayə üçün proqnozlaşdırıla bilən çərçivə yaratdı; ikincisi, ölkənin enerji resurslarını geoiqtisadi alətə çevirdi. Heydər Əliyev enerji strategiyasını şərh edərkən “Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyi üçün möhkəm əsas” ifadəsini işlədirdi [1]. 1996-cı ildə “Şahdəniz” layihəsi üzrə razılaşmalar və 1997-ci ildən hasilatın artması ilə enerji sektorunda yeni mərhələ başladı [6]. Bu, “tək müqavilə”dən “enerji portfeli”nə keçid idi. 1999-cu ildə Dövlət Neft Fondunun yaradılması isə dayanıqlı inkişaf məntiqində institusional pillə oldu: neft gəlirlərinin yığılması, idarə edilməsi və uzunmüddətli layihələrə yönəldilməsi üçün dövlət aləti formalaşdırıldı [6].

Rəsmi statistik materiallar 1996-cı ildən sonra makroiqtisadi sabitləşmə meyillərini göstərir: ÜDM-də artımın bərpası, inflyasiyanın mərhələli nəzarət altına alınması, büdcə intizamının güclənməsi və investisiya mühitinin genişlənməsi [7]. Bu mərhələdə dayanıqlı inkişafın iqtisadi tərəfi iki istiqamətdə özünü göstərirdi: (1) gəlir bazasının genişlənməsi (enerji gəlirləri və vergi bazası); (2) dövlətin sosial öhdəlikləri yerinə yetirmə qabiliyyətinin artması (əməkhaqqı, pensiya, sosial proqramlar). Əhəmiyyətli cəhət odur ki, sosial sabitlik yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, idarəetmənin səmərəliliyi ilə də bağlıdır. Dövlətin “sosial müqavilə” funksiyası gücləndikcə ictimai legitimlik artır və sabitlik dərinləşir.

1998-ci ildə kütləvi informasiya vasitələrində dövlət senzurasının ləğvi haqqında normativ akt siyasi sistemin təkamülündə konkret institusional addım idi [8]. Bu qərar informasiya mühitində yeni mərhələ yaratdı və ictimai müzakirə imkanlarını genişləndirdi. Burada tarixi yanaşma üçün mühüm detal ondan ibarətdir ki, liberallaşma addımı siyasi sabitliyin möhkəmləndiyi mərhələdə atıldı. Yəni əvvəl “dövlətin yaşaması”, sonra “institutların genişlənməsi” məntiqi tətbiq olundu. Bu yanaşma 1990-cı illərin postsovet reallığında risklərin idarə olunması baxımından diqqətəlayiqdir.

Heydər Əliyev dövründə xarici siyasətin əsas xətti balanslaşdırılmış kurs idi: böyük güclər arasında tarazlıq, regional əməkdaşlıq və enerji-neqliyyat layihələrinin beynəlxalq təminatı [9]. 2001-ci ildə Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilməsi siyasi-hüquqi integrasiyanın mühüm mərhələsi oldu [10]. Bu addım beynəlxalq legitimliyin artması ilə yanaşı, qanunvericilik və institutların Avropa standartlarına uyğunlaşması üçün də əlavə stimullar yaratdı. Tarix baxımından Avropa Şurasına üzvlük 1995-ci il Konstitusiyası ilə başlayan hüquqi dövlət quruculuğunun beynəlxalq müstəvidə təsdiqlənməsi kimi şərh oluna bilər.

Dayanıqlı inkişafın “sakit” görünən, lakin ən kritik komponenti təhlükəsizlik sistemidir. 1990-cı illərdə təhlükəsizlik yalnız sərhəd və hərbi müstəvidə deyildi; dövlət çevrilişi riskləri, qeyri-qanuni silahlı dəstələr, iqtisadi cinayətkarlıq və informasiya mühiti də təhlükəsizlik gündəliyinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Bu səbəbdən idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi və təhlükəsizlik strukturlarının institusional yenidənqurulması dövlət quruculuğunun “görünməyən” sütunları kimi çıxış etdi. Heydər Əliyevin çıxışlarında tez-tez vurğulanan ideya budur: “dövlətin möhkəmliyi” olmadan nə sosial rifah, nə də iqtisadi inkişaf mümkün deyil [1].

1993-2003-cü illər Azərbaycan tarixində “böhrandan dövlət modelinə keçid” dövrüdür. Heydər Əliyevin strategiyası ardıcıl və mərhələli xarakter daşıyırdı: əvvəl siyasi sabitliyin bərpası

(1993-1995), sonra hüquqi-institusional çərçivənin qurulması (1995), paralel olaraq iqtisadi dayanıqlığın enerji strategiyası üzərindən təmin edilməsi (1994-1999), nəhayət beynəlxalq legitimliyin möhkəmləndirilməsi (2001). Bu mərhələlər bir-birini tamamlayaraq dayanıqlı inkişaf modelinin tarixi əsaslarını formalaşdırdı. Tarixi qiymətləndirmə göstərir ki, həmin dövrdə atılan qərarlar qısa müddətli "böhran idarəetməsi" deyil, uzunmüddətli dövlətçilik konsepsiyası idi. Nəticə etibarilə, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin institusional dayanıqlığı və inkişaf xətti məhz 1993–2003-cü illərdə qurulan siyasi-hüquqi və iqtisadi təməl üzərində yüksəlmişdir.

PhD in History Ulkar Mammadzada
Baku State University

HEYDAR ALIYEV'S STATE-BUILDING STRATEGY AND THE HISTORICAL FORMATION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT MODEL IN AZERBAIJAN (1993–2003)

Summary

The article examines Heydar Aliyev's state-building policy (1993-2003) as the historical foundation of Azerbaijan's sustainable development model. It focuses on key milestones: stabilization after the 1993 political crisis, the 1994 ceasefire, adoption of the 1995 Constitution, the 1994 'Contract of the Century', the 1998 abolition of censorship, and the 1999 establishment of the State Oil Fund.

Keywords: Heydar Aliyev; state-building; 1995 Constitution; political stability; oil strategy; State Oil Fund; institutions; national security.

Доктор философии по истории Улкар Маммадзаде
Бакинский Государственный Университет

СТРАТЕГИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ИСТОРИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ МОДЕЛИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1993–2003 ГГ.)

Резюме

В статье рассматривается политика государственного строительства Гейдара Алиева в 1993-2003 гг. как историческая основа формирования модели устойчивого развития Азербайджана. Анализируются ключевые факты: стабилизация политической власти после кризиса 1993 г., прекращение огня 1994 г., принятие Конституции 1995 г., нефтяная стратегия 1994 г., отмена цензуры в 1998 г. и создание Государственного нефтяного фонда в 1999 г.

Ключевые слова: Гейдар Алиев; государственное строительство; Конституция 1995 г.; политическая стабильность; нефтяная стратегия; Государственный нефтяной фонд; институты; национальная безопасность.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: nitqlər və çıxışlar toplusu. Bakı: (müxtəlif nəşrlər).
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
3. 1994-1995-ci illərdə dövlət çevrilişi cəhdləri ilə bağlı rəsmi materiallar (dövlət sənədləri).
4. 12 may 1994-cü il atəşkəs razılaşması üzrə rəsmi sənədlər.
5. "Əsrin müqaviləsi" (20 sentyabr 1994) üzrə sənədlər toplusu. Bakı, 1994.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu haqqında Fərman, 1999; enerji sazişləri üzrə rəsmi materiallar (1994-1999).
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi: makroiqtisadi göstəricilər (1996–2003).
8. "Kütləvi informasiya vasitələrində dövlət senzurasının ləğvi haqqında" normativ akt, 1998.
9. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sənədləri və rəsmi məlumatlar (1994-2003).
10. Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına qəbul edilməsi ilə bağlı sənədlər, 2001.
11. Ü.K.Məmmədzaadə "Qafqazda liderlik qərinəsi: Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı İlham Əliyev" Bakı; 2023

AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF STRATEGİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN DAVAMLILIĞI

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış dövlətçilik və inkişaf strategiyasının müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf modelində davamlılığı elmi-praktik aspektdən təhlil edilir. Tədqiqatda dövlət quruculuğu, siyasi sabitlik, milli-mənəvi dəyərlər və s. məsələlər kompleks şəkildə araşdırılır. Məqalədə dayanıqlı inkişaf strategiyası dövlətçilik konsepsiyası ilə əlaqələndirilir və göstərilir ki, güclü siyasi institutlar, milli maraqlara əsaslanan idarəetmə və xarici siyasət Azərbaycanın inkişaf modelinin əsas amilidir. Nəticə olaraq qeyd olunur ki, Heydər Əliyev irsi yalnız tarixi mərhələ deyil, həm də müasir inkişaf strategiyasının konseptual bazasını təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycanın inkişaf strategiyası, Heydər Əliyev irsi, sosial siyasət, milli-mənəvi dəyərlər, beynəlxalq integrasiya.

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası mürəkkəb siyasi, iqtisadi və geosiyasi şəraitdə dövlət quruculuğu prosesinə başlamışdır. Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə siyasi qeyri-sabitlik, iqtisadi tənəzzül, idarəetmə böhranı və xarici təzyiqlər mövcud idi. Belə bir mürəkkəb və çətin dövrdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunması və inkişafı baxımından dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Onun müəyyən etdiyi siyasi kurs, strateji idarəetmə prinsipləri və uzunmüddətli inkişaf konsepsiyası müasir Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf modelinin əsasını təşkil etmişdir. Bu məqalədə Heydər Əliyev irsinin Azərbaycanın müasir inkişaf strategiyasında davamlılığı siyasi, iqtisadi, sosial və institusional aspektlər üzrə təhlil edilir [2].

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsinin mərkəzində güclü, suveren və milli maraqlara əsaslanan dövlət modeli dayanırdı. 1993-cü ildən sonra həyata keçirilən siyasət nəticəsində ölkədə idarəetmə sisteminin mərkəzləşdirilməsi, hüquqi çərçivənin yaradılması və dövlət institutlarının möhkəmləndirilməsi təmin olundu.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya hüquqi dövlət quruculuğunun əsasını qoydu. Qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti arasında səlahiyyət bölgüsü müəyyənləşdirildi. Bu addımlar siyasi sabitliyin təmin olunmasına və dövlət institutlarına inamın formalaşmasına xidmət etdi.

Dövlətçilik konsepsiyasının əsas istiqamətləri aşağıdakılar idi:

- Milli maraqların prioritetliyi;
- Dövlət müstəqilliyinin qorunması;
- Qanunun aliliyinin təmin edilməsi;
- Siyasi sabitliyin strateji dəyər kimi qəbul olunması;

Bu prinsiplər sonrakı inkişaf mərhələlərində də qorunub saxlanılmış və modernləşdirilmişdir [4].

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında ən mühüm mərhələlərdən biri 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" olmuşdur. Bu müqavilə ölkənin enerji resurslarının beynəlxalq bazarlara integrasiyasını təmin etdi və genişmiqyaslı xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaratdı.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən enerji siyasəti bir neçə strateji məqsədə xidmət edirdi:

- Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi
- Enerji resurslarının diversifikasiya olunmuş marşrutlarla ixracı
- Ölkənin geosiyasi əhəmiyyətinin artırılması
- Uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin yaradılması

Neft gəlirlərinin şəffaf və məqsədyönlü idarə olunması məqsədilə Dövlət Neft Fondunun yaradılması gələcək nəsillərin maraqlarının qorunmasına yönəlmiş strateji addım idi. Bu siyasət nəticəsində makroiqtisadi sabitlik təmin edildi və iqtisadi artım üçün möhkəm baza formalaşdı.

Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi artımla məhdudlaşmır. Heydər Əliyevin inkişaf konsepsiyasında insan amili mərkəzi yer tuturdu. Sosial siyasət əhalinin rifahının yüksəldilməsi, yoxsulluğun azaldılması və sosial ədalətin təmin olunmasına istiqamətlənmişdi.

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, ali məktəblərin inkişafı, milli kadr potensialının gücləndirilməsi insan kapitalının formalaşmasına xidmət edirdi. Səhiyyə və sosial müdafiə sistemində həyata keçirilən dəyişikliklər əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdi.

Bu siyasətin nəticəsi olaraq:

- Sosial sabitlik möhkəmləndi
- Orta təbəqənin formalaşması üçün zəmin yarandı
- Dövlət-vətəndaş münasibətlərində etimad gücləndi

Müasir mərhələdə həyata keçirilən sosial proqramlar məhz bu siyasətin davamı kimi qiymətləndirilə bilər [1].

Heydər Əliyevin xarici siyasəti balanslaşdırılmış və çoxşaxəli xarakter daşıyırdı. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində müstəqil faktor kimi çıxış etməsi onun əsas prioritetlərindən idi.

Bu siyasət çərçivəsində:

- Region ölkələri ilə əməkdaşlıq genişləndirildi
- Qərb institutları ilə münasibətlər inkişaf etdirildi
- Enerji diplomatiyası gücləndirildi
- Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu artırıldı

Balanslaşdırılmış diplomatiya ölkənin təhlükəsizlik maraqlarının qorunmasına və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasına imkan verdi. Bu gün Azərbaycanın çoxşaxəli xarici siyasət kursu həmin strateji xəttin davamıdır.

Heydər Əliyev iqtisadiyyatın yalnız enerji sektorundan asılılığının risklərini nəzərə alaraq diversifikasiya siyasətinin əsaslarını qoymuşdur. Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Müasir mərhələdə:

- Aqrar sektorun modernləşdirilməsi
- Nəqliyyat-logistika imkanlarının genişləndirilməsi
- Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı
- Kiçik və orta sahibkarlığın təşviqi

kimi istiqamətlər həmin strategiyanın davamlılığını göstərir.

Heydər Əliyev dövlət quruculuğunda milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xüsusi önəm verirdi. Azərbaycançılıq ideologiyası milli birləşmə və həmrəyliyin ideoloji bazasını təşkil edirdi.

Bu ideologiya:

- Etnik və dini tolerantlığı
- Milli kimliyin qorunmasını
- Multikultural dəyərlərin təşviqini

özündə birləşdirirdi. Bu yanaşma cəmiyyətin sosial sabitliyinə xidmət edirdi [3].

Hazırda Azərbaycanın inkişaf strategiyası innovasiya, rəqəmsallaşma və yaşıl enerji kimi yeni istiqamətləri əhatə edir. Lakin bu modernləşmə prosesi əvvəlki strateji kursun üzərində qurulmuşdur.

Siyasi sabitlik, güclü dövlət modeli və milli maraqlara əsaslanan idarəetmə prinsipləri Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və zamanla təkmilləşdirilmişdir. Bu baxımdan, onun irsi yalnız tarixi mərhələ deyil, davam edən strateji xətt kimi çıxış edir.

Aparılan təhlil göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş inkişaf strategiyası Azərbaycanın müasir dövlət quruculuğunun və iqtisadi modelinin əsasını təşkil edir. Onun siyasi uzaqgörənliyi, strateji idarəetmə bacarığı və milli maraqlara əsaslanan kursu uzunmüddətli perspektivə hesablanmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanın əldə etdiyi siyasi sabitlik, iqtisadi artım və beynəlxalq nüfuz bu strateji xəttin davamlılığını təsdiq edir. Beləliklə, Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın inkişaf strategiyasında fundamental və davamlı faktor kimi çıxış etməkdədir [4].

CONTINUITY OF HEYDAR ALIYEV'S LEGACY IN AZERBAIJAN'S DEVELOPMENT STRATEGY

Summary

The article analyzes the continuity of the state-building and development strategy formed by Heydar Aliyev within the modern socio-economic and political development model of Azerbaijan from a scientific and practical perspective. The research comprehensively examines issues of state-building, political stability, national and moral values, and other related aspects. The strategy of sustainable development is associated with the concept of statehood, emphasizing that strong political institutions, governance based on national interests, and foreign policy constitute the main factors of Azerbaijan's development model. The study concludes that Heydar Aliyev's legacy represents not only a historical stage but also the conceptual foundation of the country's contemporary development strategy.

Keywords: Azerbaijan's development strategy, Heydar Aliyev's legacy, social policy, national and moral values, international integration

д.ф.н.п.и. Рафига Бахтиярова
Бакинский Государственный Университет

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье анализируется преемственность государственной и стратегической модели развития, сформированной Гейдаром Алиевым, в современной социально-экономической и политической модели развития Азербайджана с научно-практической точки зрения. В исследовании комплексно рассматриваются вопросы государственного строительства, обеспечения политической стабильности, национально-духовных ценностей и другие актуальные аспекты. В статье стратегия устойчивого развития соотносится с концепцией государственности и обосновывается, что сильные политические институты, управление, основанное на национальных интересах, а также внешняя политика являются основными факторами модели развития Азербайджана. В заключение отмечается, что наследие Гейдара Алиева представляет собой не только исторический этап, но и концептуальную основу современной стратегии развития страны.

Ключевые слова: Стратегия развития Азербайджана, наследие Гейдара Алиева, социальная политика, национально-нравственные ценности, международная интеграция.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, H. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002
2. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. – 1997
3. Əliyev H. Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması:mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri.Bakı, Azərneşr, 1979.
4. Əliyev H. Azərbaycan Respublikası gənclərinin I forumunda nitqi.Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996.
5. Əl-Fələh, A.A. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər / A.Əl-Fələh. – Bakı: Qismət, – 2007. – 108 s.

XÜSUSİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏDRİSİN METOD VƏ YANAŞMALARI

Xülasə

Bu məqalədə xüsusi məktəblərdə tədris metod və yanaşmaları araşdırılır. Xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərə fərdi yanaşmaya, həmçinin əlverişli, aydınlı və sistemli tədris prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirilir. Korreksiyaedici və inkişaf etdirici yönümlü təlim və uyğunlaşdırılmış proqramlardan istifadə təhlil edilir. Əlverişli psixoloji atmosferin yaradılmasının, müəllim-ailə əməkdaşlığının və şagirdlərə hərtərəfli dəstəyin vacibliyi vurğulanır. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, xüsusi məktəblərdə tədrisin səmərəliliyi pedaqoji strategiyaların çevikliyindən və hər bir uşağın fərdi imkanlarının nəzərə alınmasından asılıdır.

Açar sözlər: *təlim metodları, eksperiment, pedaqoji priyomlar, qaydalar, praktik işlər.*

Təlim metodlarının anlayışı – pedaqoji priyom və qaydalar sistemi olan təlim metodlarından istifadə edərək müəllim şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə silahlandırmaqla yanaşı, məktəblilərin tərbiyə vəzifələrini də yerinə yetirir. Xüsusi məktəblərdə istifadə olunan təlim metodları kütləvi məktəblərdə istifadə olunan metodlara oxşardır. Bunlara pedaqoji müşahidə, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, pedaqoji eksperiment, sorğu metodu, uşaqların işlərinin öyrənilməsi, demonstrasiya, müşahidə, ekskursiya, müəllimin şifahi şərh, müsahibə, kitab üzərində iş, praktik işlər, çalışmalar daxildir. Bununla belə hər bir metod xüsusi məktəbin şəraitindən asılı olaraq müəyyən əhəmiyyət kəsb edir və hər birinin öz yeri və rolu var.

Beynəlxalq Uşaq Hüquqları Konvensiyasının “Uşaqların hüquqları və əldən verilmiş imkanlar” bölməsində deyilir ki, silahlı münaqişələr, quraqlıq, təbii fəlakətlər – zəlzələlər, daşqınlar, yanğınlar, müxtəlif xəstəliklərin tüğyan etməsi, QİÇS xəstəliklərinin geniş yayılması ... milyonlarla uşağın həyatına fəlakətli təsir göstərərək aclığa, psixoloji zədələrə, xəstəliklərin yayılmasına, ailələrin və ocaqların dağılmasına səbəb olur. [2, s.1]

Hələ vaxtı ilə qədim Yunanıstanda ailədə zəif doğulmuş və ya xəstə uşaqları qayalardan atıb məhv edirdilər. Fiziki və psixi inkişafdan geri qalan uşaqlara, onların təlim – tərbiyə məsələlərinə müxtəlif baxımdan yanaşıl - mışdır. Belə uşaqlarla əvvəlcə təbiətşünaslar, həkimlər, hüquqşünaslar, psixoloqlar, pedaqoqlar maraqlanmış və hər bir ixtisasçı öz elmi mövqeyindən onların vəziyyətini araşdırmışdılar. Nəticədə defektologiya elmi yaranmışdır. Əvvəlcə surdo, tiflo və oliqofrenopedaqogika elmi təşəkkül tapmışdır. Bu üç elmi özündə birləşdirən elm korreksion - pedaqogika adlanır. Korreksion - pedaqogika akademik pedaqogikanın elmi – tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Bu metodlara müşahidə, müsahibə, eksperiment və s. daxildir. Tədqiqatçılar həmin metodların köməyi ilə zəruri materialları toplayır, ümumiləşdirmələr aparıb konkret nəticələr əldə edir.

Pedaqoji müşahidə.

Əqli - qüsurlu uşaqların təlim – tərbiyə prosesini elmi – nəzəri baxımdan və ətraflı öyrənmək üçün müşahidədən istifadə edilir. Müşahidəçinin vəzifəsi faktları və pedaqoji hadisələri təhlil edib sistemləşdirməkdən ibarətdir. Müşahidə müəllimin metodik işinə, sinifdən xaric əlavə məşğələlərinə əsaslanır. Elmi təhlil üçün əsaslı faktlar, dərslərin gedişindən çıxarılmış nəticələr, sinifdən xaric məşğələlərdə video lentləri, şəkil və kino lentləri, xüsusi təcrid olunmuş otaqlar və bu kimi avadanlıqlar lazımdır.

Müşahidəçi qabaqcıl müəllimlərin, pedaqoqların işlərini dərinlən öyrənərək əldə etdiyi faktları bir – biri ilə müqayisə edir, onlar arasındakı obyektiv qanunauyğunluqları aşkara çıxarır və müəyyən nəticə əldə edir.

Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi.

Korreksion - pedaqogika yardımçı məktəblərdə fəaliyyət göstərən qabaqcıl müəllimlər və tərbiyəçilərin təcrübəsindən geniş istifadə olunur. Qabaqcıl təcrübə qarşılıqlı anlaşma şəraitində tətbiq edilməlidir: vəsaitlər, metodlar, üsullar, pedaqoji təsir, bilik – bacarıqlar, vərdişlər, şagirdlərlə davranış qabiliyyəti, onların təlim – tərbiyəsində müsbət dəyişikliklər. Pedaqoji təcrübənin

təkmilləşdirilməsi plana uyğun, uzun müddətli, hərtərəfli işlənmiş proqrama əsaslanılır. Proqram əqli - qüsurlu uşaqların müsbət inkişafına, bir mərhələdən digərinə - daha yaxşı üslublarla keçməyini özündə əks etdirməlidir. Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, onun ümumiləşdirilməsi təlim – tərbiyə işinin daha da təkmilləşdirilməsini özündə əks etdirməlidir.

Pedaqoji eksperiment.

Pedaqoji eksperiment təlim – tərbiyə prosesində həyata keçirilir. Eksperiment aparən müəllimlər, məqsədə uyğun olaraq pedaqoji prosesin şərtlərini ya dəyişdirir, ya da özü tərtib edir. Eksperimentin əsas məqsədi – hərtərəfli, dərin, praktiki yoxlanılmalıdır. Pedaqoji eksperimentin təşkili çox mürəkkəb prosesdir və müəyyən obyektiv amillərin gözlənilməsini tələb edir. Alınmış nəticələr kütləvi tətbiq üçün riyazi hesablamalardan keçirilir və daha da dəqiqləşdirilir. Bu da pedaqoji eksperimentin səmərəsini artırır. Pedaqoji eksperiment prosesində yeni ideyalar sınaqdan keçirilir. Həmin ideyaların səmərəli olmasına təsdiq edildəndən sonra geniş miqyaslı tətbiq olunur.

Sorğu metodu.

Sorğu metodu iki üsul formasında həyata keçirilir. Anket üsulu ilə (yazılı) və müsahibə üsulu ilə (şifahi) şəkildə keçirilir. Sorğunun vəzifəsi dərinləndirən nüfuz etməkdən, qarşılıqlı maraqlardan, dünyagörüşünü öyrənməkdən ibarətdir.

Uşaqların işlərinin öyrənilməsi – onun əqli səviyyəsini müəyyən edir. Uşaqların əl işlərindən (şəkillər, plastilindən düzəldilmiş fiqurlar və s.) nəticə çıxarılır. Burada nəinki son nəticə, habelə işin gedindəki çətinliklər və onların aradan qaldırılması da nəzərdə tutulur. Şagirdlərin dəftərlərinin yoxlanılması zamanı müəllim özü üçün nəticə əldə edə bilər. Məktəblilərin işlərinin qiymətləndirilməsi üçün yoxlama işləri aparıla bilər.

Müşahidə və nümayiş

Görkəmli pedaqoqlar həmişə müşahidəyə yüksək qiymət vermişdilər. Hər bir əşyanın adları, onun hərəkəti və keyfiyyəti müşahidənin nəticəsidir. Bu da öz ifadəsi ilə məntiqli nitqdə öz əksini tapır.

Müşahidə öz xarakterinə görə müxtəlif olur. Müşahidə qısa və uzun müddətdə aparıla bilər. Məsələn: buzun suya çevrilməsini, sudan buxarın əmələ gəlməsini bir dərslə laboratoriya şəraitində aparmaq olar. Başqa hallarda müşahidəni uzun müddətdə də aparmaq olar. Başqa hallarda müşahidəni uzun müddətdə də aparmaq olar. Məsələn: bitkinin inkişafı prosesini bir dərslə müşahidə etmək olmaz. Bu iş uzun müddətli müşahidə aparmağı tələb edir. Müəyyən bir dərslə müşahidə təşkil edilir və uzun müddətə davam etdirilir. Şagirdlər bitkinin inkişafı prosesini müəyyən vaxtlarda müşahidə edirlər. Müşahidə zamanı başlıca məsələ şagirdlərin baş verən hadisələrin gedşini qeyd etməklə, həm də həmin hadisələrin dəyişmələrini baş vermə səbəblərini dərk etməklə yanaşı müxtəlif hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətini izah edə bilsin. [6, s.55]

Müşahidə ilə yanaşı dərslə demonstrasiya da böyük rol oynayır. Demonstrasiya da öz mahiyyəti etibarlı ilə çox cəhətlidir. Bura əşyanın özünü, ya modelini, ya maketini, ya da şəklini göstərmək, video - film nümayiş etdirmək, müəyyən bir hadisəni, süjeti səhlələşdirmək daxildir.

Yardımcı məktəblərdə əşyanın özünün, şəklinin göstərilməsi geniş yer tutur. Çünki uşaqlar şəkillər üzərində öz fikirlərini daha asanlıqla şərh edə bilirlər. Şəkillərlə yanaşı uşaqlar əşyanın maketini, modelini görəndə daha məzmunlu danışa bilirlər. Video - filmlərin göstərilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlar hadisələri hərəkətdə görür, sözlə hərəkətin vəhdətini anlayırlar.

Ekskursiyalar

Ekskursiya uşaqların yerləşdiyi obyektlərə getməyi tələb edir. Ekskursiya əşyanı təbii şəraitdə öyrənməyə şərait yaradır. Uşaqlar meşəyə, çayın sahilinə gedərkən təbiətin gözəlliklərini görür, təfəkkürləri fəallaşır, hər hansı bir əşya haqqında fikir söyləmək tələbatı yaranır. Ekskursiyada müəllim uşaqların təsəvvürlərini genişləndirmək, onların təfəkkürlərini zənginləşdirmək, onları müəyyən sistemə salmaq, nitqlərini və məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etdirmək imkanı əldə edir. [1, s.168]

Müəllim şagirdlərə payız fəslə tanış etmək üçün onları parka, bağa və meşəyə aparır və onların diqqətini yarpaqlara, onların rənginə diqqət yetirməyi tapşırır. Uşaqlar yeni sözlərlə tanış olurlar. Ekskursiyadan qayıdarkən uşaqlar müxtəlif növ ağacların budaqlarını və yarpaqlarını özləri ilə gətirirlər. Müəllim uşaqları üç mərhələdə tikintiyə aparır. Birinci mərhələdə uşaqlar tikinti materiallarını görür, bünövrənin necə saldığına baxırlar. İkinci mərhələdə onlar nəhəng binanın mərtəbə - mərtəbə tikildiyini müşahidə edirlər. Üçüncü mərhələdə artıq onlar yaraşıqlı yaşayış binasının hazır olduğunu görürlər. Belə ekskursiyalarda canlı söhbətlər, sual – cavab zamanı şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir, söz ehtiyatlarını zənginləşdirir. Müşahidə metodu ekskursiya

metodu ilə vəhtət təşkil olunur, bir – birini tamamlayırlar. Ekskursiyanın bir üstünlüyü də ondan ibarətdir ki, ekskursiya zamanı xeyli material toplanılır və həmin materiallardan bir neçə dərstdə istifadə etmək olar. Ekskursiya zamanı uşaqlar təbiətin faktlara və hadisələrə sadəcə olaraq baxmırlar, onlar həm də fəallıqla işləyirlər, materiallar toplayırlar, fakt və hadisələr arasındakı əlaqələrin baş vermə səbəblərini də öyrənirlər.

Praktik işlər.

Praktik bacarıq qazandırmayan məktəb heç bir dəyər daşımır. Məktəbin mühüm vəzifələrindən biri də uşaqlarda praktik bacarıq və verdişləri formalaşdırmaqdır. Bir neçə misala diqqət yetirək.

İkinci sinifdə müəllim şagirdlərə maye ölçü vahidi litrlə tanış edir. Bunun üçün müəllim sinifə bir vedrə su, müxtəlif ölçülü fincan, butulka, şüşə bankalar, "1 litr" yazılmış kruşka gətirir. Uşaqlar maye ölçüsü litrlə praktik şəkildə tanış olurlar. Onlar hər hansı bir qabın neçə litr su tutduğunu praktik olaraq öyrənirlər. Onlar bir neçə praktik məsələləri həll edirlər. Məsələn, fincanda iki litr, bankada isə dörd litr su var. Bankadakı su fincandakı sudan neçə litr çoxdur. Beləliklə, banka və fincanda birlikdə neçə litr su vardır? Sonra uşaqlar bidonda neçə litr südün, çəlləkdə isə neçə litr neftin olduğunu gözəyari müəyyən edirlər. Bundan başqa uşaqlar müxtəlif məsələləri həll edirlər.

Müəllim budan sonra uzunluq ölçüsü haqqında məlumat verir. Metrə ölçünün köməyi ilə stolun, sinif lövhəsinin, sinif otağının enini və uzunluğunu şagirdlərlə birgə ölçürlər. Bu kimi praktik tapşırıqları yerinə yetirən uşaqlar hər hansı bir əşyanın uzunluğunu ölçürlər. Bunu kimi digər praktik tapşırıqları yerinə yetirən uşaqlar hər hansı bir əşyanın uzunluğunu və enini gözəyari müəyyən etməyi öyrənirlər. Sonrakı məşğələlərdə uşaqlar məktəb binasının uzunluğunu və enini, teleqraf xətləri arasındakı məsafəni ölçürlər. Belə çalışmalar və məsələlər məktəblə mağaza, məktəblə kənd, məktəblə klub arasında məsafəni asanlıqla gözəyari müəyyən edirlər. [4, s.82]

Gətirilən misallardan belə aydın olur ki, praktik işlər təlimin ən mühüm və vacib metodlarından biri sayılır. Praktiki işləri icra edərkən, uşaqlarda müəyyən anlayışlar formalaşır. Bu anlayışları isə başqa vasitələrlə formalaşdırmaq olmaz. Praktiki işlərin icra prosesində şagirdlərdə zəruri bacarıqlar yaranır. Həmin bacarıqlar təlim prosesində, hər bir şagirdə hərəkətlərin icra edildiyi zaman formalaşır.

Müəllimin şifahi şərh

Fakt və hadisələrin nağıl, izah və müzakirə şəklində şagirdlərə çatdırılmasına müəllimin şifahi şərh metodu deyilir. Nağıl və izah, mühazirə vasitələri ilə müəllim şagirdlərə daha çox məlumat verir. Müəllim nağıl və izah zamanı şagirdlərdən, digər əyani vasitələrdən istifadə etməlidir. Nağıl izah edərkən, mühazirə danışarkən müəllimlər uşaqların, şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun davranmalıdırlar. Müəllim şifahi şərh zamanı şagirdlərə çatdıracağı bilik və bacarıqların məzmununu tədricən genişləndirməlidir. Şərhin əvvəlində əsas məsələni müəllimə izah edir. Şagirdlər mənimsədikdən sonra, müəllimə onların biliklərini artırmaq məqsədi ilə əlavə materiallardan izah etməklə genişləndirir.

Uşaqlar üçün şifahi metodlardan ən münasibi nağıl hesab olunur. Belə ki, müəllim nağılın mövzunu və məqsədini planlı şəkildə lövhəyə yazır. Planın köməyi ilə şagirdlər nağılın məzmunu ilə tanış olurlar və tədricən planın bir bəndindən digər bəndinə keçirlər. Bu, metod vasitəsi ilə uşaqlar öyrəndikləri materialları daha da asan mənimsəyirlər.

Əsas müddələrin şərh zamanı lövhədə qeyd edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Şagirdlər özləri də nağıl danışa bilərlər. Müəllimin buna rəhbərliyi zəruridir. Şagirdlər oxuduqlarını, müşahidə etdiklərini, habelə müəllimin danışdıqlarını nağıl formada danışa bilərlər. Beləliklə müəllim uşaqların əldə etdikləri materialları öz sözləri ilə danışmağına nail olur. Bu isə təlimdə formalaşmış mexaniki əzbərləmənin qarşısını alır. Təbii ki, şagirdlərin öyrəndikləri materialları öz sözləri ilə danışmaqları çətindir. Lakin yığcam şəkildə olsa da şagirdlər əldə etdikləri materialları öz sözləri ilə danışmaları şüurlu mənimsənilməsinin başlıca göstəricilərindən biridir.

Müsahibə

Müsahibə şagirdin fəallığını artırır, onların materialı necə mənimsədiklərini aşkar edir. Müsahibə zamanı şagirdlər müəllimlə canlı dialoqa, söhbətə girir, müəllimin suallarına cavab verməyi, habelə sual verməyi öyrənirlər. Öz xarakterinə görə müəllimin suallarını iki kateqoriyaya bölmək olar. Birinci kateqoriya suallara şagirdlərin nəzəri biliklərini öyrənmək məqsədilə verilən suallar aid etmək olar. Məsələn; "Hansı çiçəkləri tanıyırsan?", "Azərbaycanın paytaxtı hansı şəhərdir?" və s.

İkinci kateqoriya suallara faktlar və hadisələr arasındakı səbəb - əlaqələrini müəyyən edən, nəticələr çıxaran suallar daxildir. Məsələn; "Qar nə üçün evdə əriyir, çöldə, küçədə ərimir?", "Ağacların gövdələrini nə üçün əhəngləyirlər?", "Su nə üçün donur?", "Ağacların dibini qışda nə üçün açırlar?" və s.

Təcrübədə hər iki kateqoriyadan olan suallar vacibdir. Müsahibə canlı, emosional təşkil edildikdə şagirdlərdə daha fəallıq yaranır, onlarda yeni bilikləri tapmağa yönəldilir. Evristik müsahibədən daha çox istifadə edilir. Təkrar – müsahibə bilikləri möhkəmləndirir, evristik müsahibə bilikləri taparaq aydınlaşdırır.

Kitab üzərində iş

Kitab, nəinki əqli qüsurlu uşaqlar üçün, həm də kütləvi orta məktəbdə təhsil alan şagirdlər, məktəbi bitirən hər bir şəxsin yaxın dostudur. Kitab əqli qüsurlu uşaqlar üçün zəruri bilik mənbəyidir. Nitq ehtiyacı məhdud olan, belə uşaqlar üçün kitab az müyəssər olur. Bu, nöqsanları aradan qaldırmaq üçün müəllim sözlərin izahına aludə olur. Nəticədə oxu, mütaliə zamanı uşaqlarda yorğunluq yaranır və onlar oxumaq istəmirlər. Oxu, o zaman məhsuldar olur ki, müəllim uşaqlarla əvvəlcədən oxu haqqında, kitabın məzmunu haqqında qısa və məzmunlu söhbət aparsın. Uşaqlara oxuyacaqları kitablarda rast gələcəkləri əşyalar haqqında məlumat vermək müsbət nəticə verir. [5, s. 74]

Kitab üzərində işin məqsədyönlü olması üçün şagirdlər qarşısında müəyyən suallar qoyulmalıdır. Bu onların diqqətini tənzimləyir, qoyulmuş suallara cavab tapmağa təhrik edir. Uşaqların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq suallar daha konkret olmalıdır. Yuxarı sinif şagirdlərinə plan tərtib etməyi öyrətmək lazımdır.

Kitab üzərində iş oxu ilə məhdudlaşmır. Şagirdlər kitabla işləyərkən müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməlidirlər. Şagirdlərin kitablarda (dərsliklərdə) verilmiş tapşırıqları yerinə yetirmələri zəruri olmaqla, onların müstəqil işləmələri və düşünmələrinə şərait yaradır.

Çalışmalar

Çalışmaları icra edən məktəbli mənimsədiyi bilikləri möhkəmlən - dirməklə kifayətlənmir, həm də yeni biliklərə yiyələnirlər. Çalışmaların müxtəlif növləri vardır. Bura şifahi, yazılı çalışmalar, qrafik işləri, bədən tərbiyəsi çalışmalarları və s. daxildir. Şifahi çalışmalara şifahi sorğu, tanış şəkillərin müəllimin sualları əsasında təhlili, şifahi cümlələr tərtib etmək, fəllərin şifahi hallandırılması, müxtəlif fənlərə aid sorğu və s. aid etmək olar.

Yazılı çalışmalara imla, ifadə, inşa daxildir. Sinif lövhəsindən istifadə etməklə çoxlu yazılı çalışmalarını yerinə yetirmək olar. Məsələn; riyaziyyat fənninə aid misal və məsələlərin həlli, əsas sözlər vasitəsilə cümlələr düzəltmək, cümlələri təhlil etmək, yarımçıq yazılmış sözləri tamamlamaq, hər hansı bir hekayənin, mətnin planını tərtib etmək və s. Bu kimi çalışmaların müəyyən üstünlükləri vardır. Həmin üstünlüklər kollektiv işi, əyanilik, fikirlərin sadə ifadə edilməsini və s. aid etmək olar. Çalışmalar sırasında qrafik işlər mühüm rol oynayır. Uşaqlar cədvəl, diaqram, sxem çəkməyi, qrafik işləri icra etməyi öyrənirlər.

Dodaqdan oxu metodu.

Dodaqdan oxu metodu əsasən eşitməyən əqli qüsurlu uşaqlara aiddir. Həmin uşaqların oxu bacarığına yiyələnməsinə və qiraət vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində dodaqdan oxunun mühüm əhəmiyyəti vardır. Qiraətin bu növündən ən çox dərstdə oxu zamanı istifadə olunur. Dodaqdan oxu eşitməyən (kar) uşaqlar üçün ən faydalı metodlardan biri hesab olunur. Oxu zamanı şagirdlər bir – birindən nümunə götürür və yoldaşlarının hərəkətlərini görür və izləyirlər. Müəllim nümunə olaraq özü əyani şəkildə dodaq hərəkətlərini şagirdlərin qarşısında nümayiş etdirərək deyir:

Uşaqlar, mənə baxın, görün dodağımla nə edirəm?

Müəllim "mə" hecasını səssiz, yalnız dodaqların hərəkəti ilə tələffüz edir. Şagirdlər də həmin hecanı tələffüz edərək, bir – birinin dodağına baxaraq müşahidə aparır, sonra özlərinin necə tələffüz etdiklərinə fikir verirlər. Bu yolla uşaqlar hansı sözü və nə cür deyilişini öyrənirlər. Dodaqdan oxu şagirdlərin düzgün tələffüz normalarına riayət etməsini və onların nitqinin canlı danışiq dilinə yaxınlaşmasını da təmin edir. Dodaqdan oxu bacarıqlarının düzgün inkişafına müəllim hazırlıq siniflərindən başlayır, həm xorla, həm də fərdi oxuya geniş yer verir. Şagirdlər verilmiş tapşırığı yerinə yetirərkən özləri səssiz və dodaq vasitəsilə oxuyurlar. Dodaqdan oxu zamanı onlar fərdi məşğul olur, müvafiq tapşırığı müstəqil olaraq yerinə yetirirlər. Bu da şagirdləri müstəqil oxu vərdişlərinə alışdırır, qiraətin surətini və dodaq hərəkətinin düzgünlüyünü təmin edir. [3, s. 46]

Eşitməyən uşaqlar hər hansı bir hərfin yazılma və oxunma qaydasını bilməklə yanaşı hərflərin elementlərinin (əl hərəkətləri), sonra isə bütöv sözlərin daktillə yazılması üzrə məşq etməlidirlər ki, bu da həm çox vaxt, həm də səy tələb edir. Hər bir dərs şagirdləri yeni biliklərlə zənginləşdirməli, əvvəllər qazanılan bilikləri daha da möhkəmləndirməli, nəzəri məlumat təcrübə ilə sıx əlaqələndirilməli, məzmunundan, məqsəddən, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif üsullar və yollar tətbiq edilməlidir.

Təlim metodlarının hər birinin özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Ona görə də təlim prosesində təlim metodları təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir – birilə sıx vəhdətdə təşkil edilir. Təlim metodlarının biri digəri üçün şərt olunur və təlim prosesində şagirdlərin fikri fəallıqlarının, müstəqillik və təşəbbüskarlığının inkişafına şərait yaranır.

Doctor of Philosophy in Pedagogy Afat Mammadova
The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

ON METHODS AND UNDERSTANDING OF TEACHING IN SPESIAL SCHOOLS

Summary

This article examines the main methods and approaches of teaching in special schools. Special attention is paid to an individual approach to students with special educational needs, as well as the principles of accessibility, clarity and systematic teaching. The use of corrective and developmental methods, game technologies, practice – oriented training and teaching materials is analyzed. The importance of creating a favorable psychological atmosphere, teacher – family cooperation and comprehensive support for students is emphasized. It is concluded that the effectiveness of teaching in a special school depends on the flexibility of pedagogical strategies and taking into account the individual capabilities of each child.

Keywords: teaching methods, experiment, pedagogical technique, rules, practical work.

доктор философии по педагогике Афет Мамедова
Академия СГБ имени Гейдара Алиева

О МЕТОДАХ И ПОДХОДАХ К ПРЕПОДАВАНИЮ ВО ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

В статье рассматриваются основные методы и подходы к преподаванию во вспомогательных школах. Особое внимание уделяется индивидуальному подходу к обучающимся с особыми образовательными потребностями, принципам доступности и систематичности обучения. Анализируются коррекционно – развивающие методы, игровые технологии, практико – ориентированное обучение и использование адаптированных программ. Подчеркивается важность создания благоприятной психологической атмосферы, сотрудничества учителя с семьёй и комплексной поддержки обучающихся. Делается вывод о том, что эффективность обучения во вспомогательной школе зависит от гибкости педагогических стратегий и учёта индивидуальных возможностей каждого ребёнка.

Ключевые слова: методы обучения, эксперимент педагогический приём, правила, практическая работа.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev A., Kərimov Y., "İbtidai siniflərdə ana dili tədrisinin metodikası", "Maarif", Bakı, 1968, s – 168.
2. Beynəlxalq Uşaq Hüquqları Konvensiyası, xüsusi buraxılış, Bakı, 1996, s – 1.
3. Васильев Н. А., «Сурдопедагогика», Л., Издательство Отофоне – тического института, 1933, с – 46.
4. Власова Т., Певзнер М., «Учителю о детях с отклонениями в развитии», Москва, 1973, с – 82.
5. Qasimov S., "Yardımcı məktəblərə uşaqların seçilməsinin bəzi xüsusiyyətləri", Bakı, "Maarif", 1996, s – 74.
6. Замский Х. С., «История Олигофренопедагогика», М., 1974, с – 55.

DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ ARXEOLOGİYA ELMİ

Xülasə

XXI əsrdə iqlim dəyişiklikləri, biomüxtəlifliyin azalması, torpaq eroziyası və su ehtiyatlarının tükənməsi kimi global problemlər insan-təbiət münasibətlərinə yeni yanaşma tələb edir. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi artım, sosial rifah və ekoloji tarazlığın uzlaşdırılmasını əsas məqsəd kimi müəyyən edir. Arxeologiya isə insan cəmiyyətlərinin uzunmüddətli inkişaf trayektoriyalarını öyrənməklə müasir problemlərin tarixi köklərini araşdırır. Sosial-ekoloji sistemlərin transformasiyası, resursların idarə olunması və iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşması kimi məsələlər arxeoloji materiallarda geniş şəkildə əks olunur. Bu məqalənin məqsədi arxeoloji tədqiqatların dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına verdiyi töhfəni nəzəri və empirik əsaslarla təhlil etməkdir.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, arxeologiya, sosial-ekoloji sistemlər, iqlim dəyişiklikləri, mədəni irs, resurs idarəçiliyi

Arxeologiya qədim dövrün maddi mənbələr əsasında öyrənilməsinə xidmət edən elm kimi uzun müddət ərzində yer kürəsində baş vermiş sosial-mədəni, eləcə də iqtisadi məsələlərin öyrənilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə arxeologiyanın tədqiqat metodları təkmilləşdikcə, paleoantropoloji araşdırmalar, bioarxeoloji tədqiqatlar da bu sahənin zənginləşməsinə, qədim sivilizasiyaların təmsilçilərinin ekoloji mühiti, sağlamlıq vəziyyəti, onu əhatə edən flora-fauna qalıqları və s. haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir. Arxeoloji qazıntı məlumatları göstərir ki, sivilizasiyaların davamlılığı sosial institutların çevikliyi və resursların rəşional idarə olunması ilə birbaşa bağlıdır. Məlumdur ki, qədim dövrlərdə baş vermiş ekoloji böhranlar müasir cəmiyyətlər üçün tarixi dərş xarakteri daşıyır. Dayanıqlı inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında uzunmüddətli tarixi perspektivin nəzərə alınması qərar qəbuletmə prosesini daha elmi və əsaslandırılmış edə bilər. Arxeologiya dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına tarixi dərinlik və empirik zənginlik qazandırır. Qədim cəmiyyətlərin uğurları və uğursuzluqları müasir ekoloji siyasət üçün mühüm istiqamətverici xüsusiyyət daşıyır. Keçmişin öyrənilməsinin yalnız tarixi maraq deyil, həm də gələcəyin daha davamlı şəkildə qurulması üçün strateji əhəmiyyəti vardır. Dayanıqlı inkişaf anlayışı 1987-ci ildə dərc olunmuş Brundtland Hesabatında belə müəyyən edilmişdir: "Gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarını təhlükə altına atmadan indiki nəslin ehtiyaclarını ödəyən inkişaf." [9] Bu konsepsiya üç əsas komponentə əsaslanır:

1. **Ekoloji davamlılıq** – təbii resursların qorunması və ekosistemlərin sabitliyi;
2. **İqtisadi davamlılıq** – uzunmüddətli və inklüziv iqtisadi inkişaf;
3. **Sosial davamlılıq** – sosial ədalət, bərabərlik və mədəni müxtəlifliyin qorunması.

Arxeologiya bu komponentlərin tarixi inkişafını araşdıraraq onların qarşılıqlı əlaqəsini göstərir.

İlkin iki konsepsiya ilə bağlı arxeoloji materiallar kifayət qədərdir. Belə ki, insanların məskunlaşması üçün əsas mühit məhz əlverişli və zəngin təbii resursların olduğu, sabit və uzunmüddətli davamlılığı olan ərazilər olmuşdur. Əsasən ilkin sivilizasiyaların əksəriyyəti bolsulu tək və ya iki çay arası bölgələrdə: Misir (Nil), Mesopotomiya (Dəclə və Fərat), Azərbaycan (Kür-Araz), Mərkəzi Asiya (Orxon və Yenisey), Hindistan (Hind və Qanq), Çin (Yansızı və Xuanxe) inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, Misir və Mesopotamiya intensiv suvarma sistemləri ilə məşhur olmuşdur. Lakin sonradan müxtəlif səbəblərdən torpağın şorlaşması kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını azaltmış və sosial-iqtisadi böhranlara səbəb olmuşdu. [7, 89–92] Bu hal resursların davamlı idarə olunmamasının uzunmüddətli nəticələrini göstərir. Bu nümunə müasir dövrdə su ehtiyatlarının qeyri-rəşional istifadəsi ilə bağlı problemlərlə paralellər aparmağa imkan verir.

Hind sivilizasiyasında Mohenco-Daro yaşayış yerinin misalında qeyd edə bilərik ki, inkişaf etmiş kanalizasiya sistemi, planlı şəhər quruluşu və su təchizatı infrastrukturu arxeoloji qazıntılarla

təsdiq edilmişdi. Bu, erkən urbanizasiya şəraitində ekoloji planlaşdırmanın uğurlu modeli kimi qiymətləndirilə bilər. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, şəhər infrastrukturunu sosial təşkilatlanma və resursların səmərəli bölgüsü ilə sıx bağlı olmuşdur. Mayya sivilizasiyası uzunmüddətli quraqlıq dövrlərində sosial gərginlik və demoqrafik azalma ilə üzləşmişdir. Paleoekoloji tədqiqatlar göstərir ki, iqlim amilləri siyasi və iqtisadi strukturların zəifləməsində mühüm rol oynamışdır. Bu fakt müasir qlobal istiləşmə kontekstində adaptasiya strategiyalarının əhəmiyyətini vurğulayır. Arxeoloji metodlar da bu prosesi öyrənməyə köməklik edir. Arxeologiyada tətbiq olunan radiokarbon analizi, izotop tədqiqatları, geoarxeoloji analiz və paleobotanika kimi metodlar keçmiş ekosistemlərin rekonstruksiyasına imkan verir. Bu metodlar vasitəsilə torpaq eroziyasının tarixi dinamikası, bitki örtüyünün dəyişməsi, su resurslarının istifadəsi müəyyən edilir və müasir ekoloji modellərlə müqayisə aparılır. Beləliklə, arxeologiya multidissiplinar yanaşma çərçivəsində ekoloji elmlərlə integrasiya olunur və davamlılıq araşdırmalarına empirik baza təqdim edir.

Yaşayış yerləri və qəbir abidələrinin tədqiqi prosesində cəmiyyətin ictimai-sosial mühiti, bərabərlik və mədəni müxtəliflik kimi prosesləri öyrənməyə imkan verir. Qəbir abidələrinin ölçüsü, əldə olunan artefaktlar eyni dövrdə, eyni ərazidə yaşamış fərqli inanc daşıyıcılarının, eləcə də, fərqli sosial stratifikasiyaya aid insanların olduğunu təsdiq edir. Eyni zamanda, dayanıqlı inkişafın əsas prinsiplərindən olan ekoloji davamlılıq məsələsinə aydınlıq gətirir. Bu halda arxeologiyanın öyrənilməsi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edən paleopatologiya qədim dövrlərə aid insan və heyvan qalıqlarında aşkarlanan xəstəlik izlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yunan sözü olan paleopatologiya "paleos" (qədim), "pathos" (ağrı-acı), "logos" (elm, bilik) kimi tərcümə edilir. Keçmişdə baş vermiş yoluxucu xəstəliklərin (epidemiaların) təkamül proseslərinin tədqiqi paleopatologiyanın əsas istiqamətini təşkil edir. Termin kimi ilk dəfə 1910-cu ildə Sir Mark Armand Ruffer tərəfindən qədim Misir mumiyalarının tədqiqi zamanı işlədilmişdir. Bu sahə, məhkəmə antropologiyasında skeletləşmiş insan qalıqlarının identifikasiyası prosesində mühüm məlumatlar təqdim edir [4, 60]. Qədim Anadolu cəmiyyətlərinə aid skelet qalıqlarının aşkara çıxarılmasına başlanıldığı 1930-cu illərdən etibarən, bu insanların sağlamlıq problemləri ilə bağlı müəyyən dövrlərdə elmi araşdırmalar aparılmışdır. İlk tədqiqatlarda ətraflı şəkildə işlənməyən paleopatoloji analizlər, xüsusilə son 30 il ərzində daha ətraflı şəkildə müzakirə mövzusu olmuş və qədim insanların sağlamlıq vəziyyəti ətraflı araşdırılmağa başlanmışdır. Neolit dövründən müasir dövrə aşkar olunmuş insan skeletləri üzərində həyata keçirilən paleopatoloji işlər, bizə bu insanların sağlamlığı və ümumi həyat tərzləri barədə məlumat verməklə yanaşı, eyni zamanda rast gəlinən xəstəliklərin səbəblərini və ilk dəfə qeydə alındığı dövrlərin müəyyənləşdirməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir [5, 61-63]. Qədim patologiyaların öyrənilməsi sahəsində, cərrahi müdaxilələrin ən erkən izləri artıq Neolit dövrünə (xüsusilə trepanasiya) aid edilir. Bu fakt, bəşər övladının xəstəliklərlə mübarizə tarixinin nə qədər qədim olduğunu göstərir və tədqiqat prosesinin aktuallığını artırır. Qədim xəstəliklərə dair araşdırmalar göstərir ki, Paleolit dövründən etibarən mövcud olan patologiyalar arasında insanlar üzərində tətbiq edilən trepanasiya xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Skelet qalıqları üzərində aparılan geniş təhlillər zamanı ən çox rast gəlinən patoloji vəziyyətlər arasında artrit, infeksiyalar və fərqli travmalar qeyd olunur. Bununla belə, cüsam, sifilis və vərəm kimi spesifik xəstəliklərə az rast gəlinməsi, bu sahədəki metodoloji çətinliklərə və ya tədqiqatçıların mövzuya hazırlıq səviyyəsinə işarə edir, bu da gələcək araşdırmalar üçün imkanlar yaradır [6, s.225].

Arxeoloji araşdırmalar qədim cəmiyyətlərin demoqrafik strukturunu, ekoloji şəraitlə qarşılıqlı əlaqələrini, qidalanma vərdişlərini və sosio-iqtisadi tərəqqisini (və ya gündəlik həyatını) hərtərəfli təhlil etməyə imkan yaradır. İstənilən mədəni və tarixi davamlılıq, populyasiyaların migrasiya, urbanizasiya və kənd təsərrüfatına keçid kimi böyük sosial dəyişikliklərə necə uyğunlaşdığını öyrənmək üçün unikal imkanlar yaradır. Qədim cəmiyyətlərin hərtərəfli tədqiqi, bu populyasiyalarda geniş yayılmış bir sıra xəstəlikləri müəyyən etməklə yanaşı, onların məruz qaldığı stress faktorları barədə də dəyərli məlumatlar təqdim etmişdir. Skelet qalıqlarında aşkar edilmiş əsas patologiyalar cəmiyyətin qarşılaşdığı sağlamlıq çağırışlarının xronoloji və coğrafi fərqliliyini əks etdirir.

Arxeologiya həm də mədəni irsin qorunması istiqamətində mühüm rol oynadığından, qeyd edə bilərik ki, bu məsələ də dayanıqlı inkişafın sosial və iqtisadi komponentləri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, arxeoloji abidələr dayanıqlı turizmin inkişafına töhfə verir, yerli sakinlər üçün iqtisadi imkanlar yaradır və mədəni identikliyi möhkəmləndirir. Eyni zamanda, qeyd edə bilərik ki, mədəni irsin

qorunması gələcək nəsillər üçün tarixi dəyərlərin saxlanılması deməkdir ki, bu da dayanıqlı inkişafın intergenerasiya prinsipinə uyğundur.

Arxeologiyanın müxtəlif dövrlər üzrə tədqiqi mədəni dəyərlərin öyrənilməsi və ötürülməsi ilə yanaşı, konkret mərhələdə mövcud olan mühiti də araşdırmağa imkan verir. Belə ki, Cənubi Qafqazın paleolit məskənləri regionun erkən insan tarixi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azıx mağarası ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, burada alt paleolit mərhələsinə aid çoxtəbəqəli stratigrafiya mövcuddur və tədqiqatçılar Azıx mağarasının mədəni təbəqələrinin Qafqazın ən qədim insan fəaliyyətini əks etdirdiyini vurğulayırlar [1, 81-87]. Bu məlumatlar göstərir ki, erkən insan birlikləri dəyişkən pleystosen iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilmiş və resurslardan mövsümi istifadə modeli qurmuşdur. Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu petroqlifləri mezolit və neolit dövründə insanın fauna və landşaftla münasibətini əks etdirir. C. Rustamov qeyd edir ki, petroqliflərdə təsvir olunan ov səhnələri iqtisadi fəaliyyətin kollektiv xarakterini göstərir [3, 20-21].

Xəzər dənizinin səviyyə dəyişmələri regionun yaşayış dinamikasına təsir etmişdir. Belə ki, antropocoğrafi baxımdan istənilən şirin su hövzəsində paleoiqlim dəyişikliklərinin məskunlaşma modellərinə təsiri danılmazdır. Bu fakt sosial-ekoloji sistemlərin landşaft dəyişikliklərinə qarşı həssaslığını göstərir. Arxeoloji araşdırmalar da insanların məskunlaşması və yaşayışı üçün əlverişli olan su hövzələrinin dayanıqlı inkişaf baxımından əhəmiyyətini göstərməyə imkan verir. Məsələn, Kür–Araz mədəniyyəti Cənubi Qafqazda erkən istehsal təsərrüfatının formalaşmasında mühüm mərhələ hesab olunur. A.Sagona bu mədəniyyətin geniş coğrafiyada yayıldığını və maldarlıqla əkinçiliyin paralel inkişaf etdiyini qeyd edir [8, 221–228]. Bu dövrdə yaylaq-qışlaq sistemi otlaq resurslarının bərpasına imkan verən mobil təsərrüfat modeli yaratmışdır [8, 230]. Beləliklə, erkən istehsal iqtisadiyyatı ekoloji məhdudiyyətlər çərçivəsində nisbətən balanslı model təqdim etmişdir.

Antik dövr qazıntıları, xüsusən də Qəbələ ərazisində aparılmış qazıntılar şəhər planlaşdırılması və infrastrukturun inkişafını göstərir [2, 214-217]. Orta əsrlərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində geniş yayılmış kəhriz sistemləri yeraltı su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsini təmin etmişdir. Bu sistemlər enerjisiz işləməsi və buxarlanmanı minimuma endirməsi baxımından davamlı texnoloji model hesab edilə bilər.

Beləliklə də, arxeologiya elmi sadəcə qədim dövrün artefaktlarını deyil, onların yaradıcılarının həyat tərzini, onların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələrini, cəmiyyət daxilində gedən proseslərin istiqamətini öyrənməyə və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin yazıyaqədərki tarixi mərhələlərdə hansı xüsusiyyətlərdə əks olunduğunu göstərməyə imkan verir.

**PhD in History Mahmudova Hijran
Baku State University**

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THE SCIENCE OF ARCHAEOLOGY

Summary

In the 21st century, global challenges such as climate change, biodiversity loss, soil erosion, and water scarcity require a new approach to the relationship between humans and nature. The concept of sustainable development defines the harmonizing of economic growth, social well-being, and ecological balance as the primary goal. Archaeology, on the other hand, explores the historical roots of contemporary problems, studying the long-term development trajectories of human societies. Issues such as the transformation of socio-ecological systems, resource management, and adaptation to climate change are widely reflected in archaeological materials. The purpose of this article is to analyze the contribution of archaeological research to the concept of sustainable development at the theoretical and empirical levels.

Keywords: sustainable development, archaeology, socio-ecological systems, climate change, cultural heritage, resource management.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА

Резюме

В XXI веке глобальные проблемы, такие как изменение климата, утрата биоразнообразия, эрозия почвы и нехватка воды, требуют нового подхода к взаимоотношениям человека и природы. Концепция устойчивого развития определяет согласование экономического роста, социального благополучия и экологического баланса в качестве главной цели. Археология, с другой стороны, исследует исторические корни современных проблем, изучая долгосрочные траектории развития человеческих обществ. Такие вопросы, как трансформация социально-экологических систем, управление ресурсами и адаптация к изменению климата, широко отражены в археологических материалах. Цель данной статьи — проанализировать вклад археологических исследований в концепцию устойчивого развития на теоретическом и эмпирическом уровнях.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, археология, социально-экологические системы, изменение климата, культурное наследие, управление ресурсами.*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 448 səh
2. Babayev İ.A., İskəndərov E.Ə., Alışov N.Ə., Mustafaev L.X., İsmayılov R. Qəbələ Arxeoloji ekspedisiyası antic Qəbələ dəstəsinin çöl-tədqiqat işləri haqqında (Qəbələ rayonu) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar -2011. Bakı,Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2012,s. 213-220
3. Rüstəmov C., Qobustan petroqlifləri Qobustan – Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2003, 104 s
4. Açıkkol Yıldırım, A. Adli Antropolojide Paleopatolojik Analiz. Türkiye Klinikleri J Foren Med, 3(1), 60–64 s. 2017.
5. İkiz, F. Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları. Türk Tarihine Dair Makaleler,2017. 35–48 s
6. Varlık, N. Paleopathology in Anatolia From Neolithic to Ottoman. Infectious Diseases in Ottoman Empire and Turkish Republic. Türk Tarih Kurumu.2017. 225 s
7. Redman, C. L. *Human impact on ancient environments*. Tucson1999 University of Arizona Press. 228 pp
8. Sagona A. *The archaeology of the Caucasus: From earliest settlements to the Iron Age*. Cambridge University Press. 2018
9. Brundtland, G. H. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. //https://www.brundtland.co.za/wp-content/uploads/2022/08/Brundtland-Report-1987-Our-Common-Future.pdf

2023-CÜ İLİN 23 APREL TARİXİNİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SUVERENLİYİNİN BƏRPASINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

2023-cü ilin 23 aprel tarixində "Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin fəaliyyətə başlaması formal olaraq dövlətlərarası sərhəddə qurulan nəzarət-buraxılış məntəqəsi olsa da aşağıda qeyd etdiyimiz çoxvektorlu əhəmiyyətinə görə tarixi hadisədir.

Sərhəddə Bayrağın ucaldılması milli iradənin ifadəsi, növbəti erməni manipulyasiyasının iflasıydı. Strateji əhəmiyyəti vardı. Erməni silahlıların Azərbaycanla qarşı müqavimət potensialını zəiflətdi, separatçıların tərk-silah olunmasında da müstəsna rol oynadı. Qanunun aliliyinin təmin edilməsiydi, dövlətimizin suveren hüquqları çərçivəsində, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olaraq atılmış növbəti legitim addımı idi. Milli maraqların qorunması naminə siyasi iradənin nümayişi idi. Nəticədə döyüşü qazandıq indi də sülhü qazanırıq.

Açar sözlər: Azərbaycan, bərpa, suverenlik, təhlükəsizlik, qələbə.

Müstəqil Azərbaycanın ən yeni tarixində baş vermiş, hələ uzun illər araşdırma mövzusu olacaq hadisələr kifayət qədərdir. Lakin müstəsna roluna görə üç məqam xüsusi qeyd edilməlidir.

Belə ki dövlətimiz 2020-ci ildə Vətən müharibəsi nəticəsində qazanılan "8 Noyabr" zəfəri sayəsində ərazi bütövlüyünü, 2023-cü ilin 23 aprel tarixində "Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin fəaliyyətə başlamasıyla sərhədlərinin toxunulmazlığını, 2023-cü ilin sentyabrında uğurlu antiterror əməliyyatı sayəsində suverenliyini tam bərpa etmişdir.

Qeyd olunan tarixi hadisələr baş verənə qədər Ermənistan 20% ərazimizi işğal etmişdi. İşğal 30 ilə yaxın idi ki, davam edirdi - "məkanımızı almışdılar, bizə zamanımız qalmışdı". Bədnam Minsk qrupunun vəd etdiyi "münaqişənin ədalətli həlli" gecikdiyindən zamanımız da tükənirdi. Tarixən "Çox gecikmiş ədalət qüvvəsini itirir"[2]. Daha gözləmək olmazdı.

Hadisələrin sonrakı bütöv mənzərəsi göstərdi ki, yuxarıda istinad edilənlər baş verənlərin xronoloji ardıcılığı deyil, Azərbaycan dövlətinin, onun Liderinin Ermənistana və havadarlarına keçdiyi "təym-menecment"-vaxtın idarə olunması dərsidir.

Sadəliklə uğurlar arasında məhz 2023-cü ilin 23 aprel tarixində "Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin fəaliyyətə başlamasının əsas bağlayıcı rola malik olduğunu nəzərə alaraq, bu tarixi hadisənin və o vaxtkı hərbi-siyasi şəraitin bəzi xüsusi aspektlərini təhlil etmək faydalı olardı.

Ermənistan 8 Noyabrda imzalanan Üçtərəfli Bəyanatın tələblərinə zidd olaraq silahlı qüvvələrini torpaqlarımızdan tam çıxartmadı. Əksinə Laçın yolu vasitəsilə onların rotasiyasını həyata keçirib silah-sursatla təchizatını, paralel olaraq Azərbaycanın təbii sərvətlərinin talan edilməsini davam etdirirdi.

Ermənistanın bütün bu qanunsuz əməlləri dövlətimizin daha ciddi tədbirlər görməsini zərurətə çevirmişdir. Azərbaycan qətiyyətli addım ataraq, peşəkarlıqla həyata keçirilən əməliyyat nəticəsində 2023-cü ilin aprel ayının 23-də Laçın-Xankəndi yolunun başlanğıcında, Ermənistanla sərhəddə nəzarət-buraxılış məntəqəsi yaratmışdır.

Bu formal olaraq dövlətlərarası sərhəddə qurulan nəzarət-buraxılış məntəqəsi olsa da aşağıda qeyd etdiyimiz çoxvektorlu əhəmiyyətinə görə tarixi hadisə idi.

Azərbaycan-Ermənistan sərhədində Laçın rayonu ərazisində Həkəri çayının üzərində 23 aprel 2023-cü il tarixində "Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin qurulmasıyla "suverenləri ayıran xətt"in [1] - dövlət sərhədinin bütövlüyü təmin olundu. Azərbaycan təkcə ermənilərin növbəti təxribatlarının qarşısını almadı, həm də öz ərazi bütövlüyünü tam bərpa etdiyini hamıya göstərdi, *dövlət sərhədində bayrağını ucaltmaqla milli iradəsini ifadə etdi.*

Dövlət ağılla hərəkət edən Azərbaycan Erməni sakinlərin, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi təmsilçilərinin və Rusiya sülhməramlı kontingentinin, həmçinin ABŞ istehsalı olan müasir mobil rentgen aparatı vasitəsilə təmas olmadan yoxlanan yüklərin dəqiq, sürətli şəkildə sərhəd-buraxılış məntəqəsindən keçidini təmin etmişdir. Suveren ərazimizdə yaşayan erməni sakinlərin

ehtiyaclarının qarşılınması üçün "Ağdam-Xankəndi" yolundan və digər alternativ yollardan istifadə də daxil olmaqla, bir sıra təkliflər irəli sürmüşdür.

Bu təkliflərə qarşı çıxan, alternativ yollara beton maneələr düzməklə əraziyə girişi bloklayan Ermənistan tərəfi qeyri-qanuni fəaliyyətlərini davam etdirmək məqsədilə, bölgədə saxta "gərgin humanitar vəziyyət" barədə iddialar yayırdılar.

Əslində reallıq heç də qarşı tərəfin iddia etdiyi kimi deyildi, məqsəd avtomobillərin və insanların təhlükəsiz hərəkətini təmin etməklə yanaşı, ölkə ərazisinə qeyri-qanuni daşımaların qarşısını almaq olmuşdur. "Məkanda təcəssüm olunmuş siyasi-coğrafi orqanizm" [1] kimi suveren Azərbaycan dövləti ərazisini, hərbi-siyasi, iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaqda haqlı idi.

Fransanın təmsalında havadarlarının və Ermənistanın müqavimət cəhdlərini davam etdirməsi onların baş verənlərə reallıqdan uzaq, ağırlı, impulsiv, emosional reaksiyalıydı. Unudurdular ki, "Müharibənin nəticələrini qiymətləndirmək sənəti elmi tutumlu incəsənətdir, xəyali kosmik şəkllə baxmaq bəs etmz". Real qiymətləndirmə kompleks yanaşma, xüsusilə rasionallıq tələb edir. Reallıq hissini itirənlərsə xislətlərinə uyğun davranmaqda davam edirdilər. Azərbaycanı Qarabağ bölgəsində humanitar böhran yaratmaqda təqsirləndirildilər, siyasi şantaj və manipulyasiya ilə məşğul olurdular, sərhəddə vəziyyəti gərginləşdirirdilər.

Onlar növbəti dəfə uduzmağa məhkum idilər. Çünki "qalib gəlmək üçün həqiqətlə bərabər güc də sizin tərəfinizdə olmalıdır"[2]. Ermənistan nə haqlıydı, nə də güclü. Ona görə də havadarlarına-ağalarına ümid edirdilər. Unudurdular ki, "Ağalarından xeyir gözləsən, o, səndən itaət tələb edəcək"[2]. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, İtaətkarın - Ermənistanın acı talehi ona verilənə qane olmaqdı və bu yeganə xilas yoludu.

6 iyul tarixli qərarıyla Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi tərəfindən "Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin aradan qaldırılmasıyla bağlı ermənilərin müraciətinin yekdilliklə rədd edilməsi, bir daha Ermənistan tərəfinin iddialarının əsassız olduğunu sübut etdi. *Növbəti erməni manipulyasiyası iflasa uğradı.*

Qarabağ ermənilərinə -"insanlara məqsəd kimi yox, vasitə kimi baxan" [4] Ermənistan və ona dəstək verənlər ambisiyalarını davam etdirərək Azərbaycanın Qarabağ bölgəsini Ermənistanla birləşdirən Laçın-Xankəndi yolunun guya "bağlanmasından" sonra yaranmış "humanitar böhran"ın müzakirəsi üçün BMT-yə də müraciət etdilər. Avqustun 16-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının təcili keçirilən iclasında Ermənistan və ona dəstək verənlər məqsədlərinə çatmadılar.

"Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin yaradılması həm də *strateji əhəmiyyətə malik tarixi hadisə idi.*

Belə ki sərhəd-buraxılış məntəqəsi təbii sərvətlərimizin qanunsuz çıxarılmasının; ərazimizdə qeyri-qanuni dislokasiya olunmuş 10 minə yaxın erməni hərbiçisinin rotasiyasının, habelə silah, sursat, mina və xarici terrorçuların daşınmasının qarşısının alınmasında; erməni silahlıların Azərbaycanla qarşı müqavimət potensialının zəiflədilməsində; Qarabağda qanunsuz yerləşdirilmiş erməni silahlı birləşmələrinin yaxın gələcəkdə oradan çıxarılmasında, həmçinin separatçıların tərksilah olunmasında müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycanın əldə etdiyi hərbi-siyasi uğurlara dünya ictimaiyyətini adaptasiya etmək üçün informasiya mübarizəsi aparən Prezident İlham Əliyev 1 may 2023-cü il tarixində ABŞ dövlət katibi Antoni Blinkenlə telefon danışığı zamanı qeyd etmişdir: **"Azərbaycan-Ermənistan sərhədində "Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin qurulması Azərbaycanın suveren hüquqları çərçivəsində və bütün beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq təmin edilib. Məqsəd hərəkətin məhdudlaşdırılması deyil, əksinə nəzarətin təmin edilməsidir və artıq bu məntəqə vasitəsilə gediş-gəliş həyata keçirilir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yaşayan erməni əhalisinin hüquqları Azərbaycanın Konstitusiyası və ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sənədlər çərçivəsində təmin olunacaqdır".**

Bu əlbəttə ki, böyük iradə, cəsarət, əzmkarlıq tələb edən bir məsələ idi. "Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin yaradılması Azərbaycana edilən təzyiqlərə baxmayaraq bu iradəni, cəsarəti, gücü bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Sərhədimizin toxunulmazlığının təmin olunması məsələsi ölkəmizin milli təhlükəsizliyi ilə yanaşı, qanunun aliliyinin də tələbi idi. Laçın ölkəmizin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan burada həyata keçirilən tədbirlər, o cümlədən sərhəd-buraxılış məntəqəsinin yaradılması da müstəsna olaraq ölkəmizin daxili işidir. Dövlət təhlükəsizliyinin pozulmasına yönəlik təhdidlərə qarşı suveren

ərazimizdə sərhəd-buraxılış məntəqəsinin yaradılması *ölkəmizin suveren hüquqları çərçivəsində, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olaraq atılmış növbəti legitim addım idi.*

2023-cü ildə, Avqustun 26-da "Laçın Şəhəri Günü" bayram tədbirində çıxışı zamanı Prezident İlham Əliyev bir daha qeyd etdi ki: ***"bu il aprelin 23-də Laçın rayonunda, Azərbaycan-Ermənistan sərhədində sərhəd-buraxılış məntəqəsi qoyulmuşdur. 23 aprelde Sərhəd-buraxılış məntəqəsinin qurulması ərazi bütövlüyümüzün tam bərpası deməkdir və bunu biz beynəlxalq hüquq çərçivəsində etdik, biz öz ərazimizi qoruyuruq, öz sərhədlərimizi qoruyuruq və qoruyacağıq".***

"Laçın" sərhəd-buraxılış məntəqəsinin qurulması *əhəmiyyətinə görə tarixi Şuşa Zəfərindən sonra Azərbaycanın əldə etdiyi növbəti ən böyük hərbi - siyasi qələbədir və milli maraqların qorunması naminə siyasi iradənin nümayişidir.*

Prezident, Ali Baş Komandan **İlham Əliyevin** dediyi kimi, *"bu gün də müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Ermənistan və onun arxasında dayananlar bizə qarşı müxtəlif fitnələr ortaya atırlar. Heç bir şey bizi yolumuzdan döndərə bilməz".*

Otuz il özlərini "qalib, döyüşkən xalq" adlandıranlar, "biz Qarabağı turbaya dəyişmərik"[8] deyərək işğalı davam etdirib iqtisadi əməkdaşlıqdan imtina edənlər, indi regionda yaranmış yeni realıqla barışmağa məhkumdular.

Azərbaycan tərəfi hər zaman əməkdaşlığa, o cümlədən iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşması və inkişafına yönəlik səmərəli müzakirələrin aparılmasına açıqdır.

Əgər Ermənistan siyasi, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək, sivil dünyanın bir parçası olmaq istəyirsə, qonşu dövlətlərə qarşı əsassız ərazi iddialarından əl çəkməli, bizimlə nəticəyönümlü konstruktiv danışıqları davam etdirməlidir. Ermənistan dövlətiəməizlə sülh razılaşmasının əldə olunmasında istekli və qərarlı olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirməli, regionda qalıcı sülhə nail olunması üçün ilk növbədə həlli zəruri məsələləri icra etməlidir. "Real Ermənistan" konsepsiyasından bəhs edərkən sonadək səmimi olmalıdır. Əks təqdirdə Ermənistan "böyüyərək" kiçilən dövlət olacaqdır. Çünki " millətin gözünü dar bir milliyətçilik fikri qapadıqca bələlardan xilas olmaq mümkün olmayacaqdır" [6].

Azərbaycan dövləti sərhədində bayrağını ucaltmaqla ərazi bütövlüyünü tam bərpa etdiyini bəyan etmişdir. Bu milli iradənin ifadəsiydi. "Mövcud geosiyasi vəziyyəti dəyişmək üçün milli iradəyə malik dövlətlər Geosiyasi simalardı" [5]. Azərbaycan da beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artıraraq, geosiyasi mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirərək "Geosiyasi dayaq nöqtəsindən" [5] geosiyasi simaya çevrilmişdir.

Nəticədə regionun yeni siyasi arxitekturasını formalaşdıran regional lider kimi Azərbaycan dövləti beynəlxalq təhlükəsizliyə də tövhə vermək üçün yeni imkanlar əldə etmişdir.

Məhz suverenliyimizi tam bərpa etdikdən sonra artan beynəlxalq nüfuzumuz sayəsində Azərbaycan 1997-ci ildə yaradılan, Müsəlman dünyasının ən böyük ölkələrini birləşdirən, ümumi əhalisi bir milyard nəfərdən, ümumi iqtisadiyyatı 4 trilyon dollardan çox olan, yarandığı gündən yeni üzv qəbul etməyən D-8 təşkilatına üzv qəbul edilmişdir.

Coğrafi nöqteyi-nəzərdən Mərkəzi Asiyada yerləşməsəkdə "Mərkəzi Asiya Məşvərət Şurası"na tamhüquqlu üzv seçilmişik."C5-in C6-ya çevrilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki bağlantılar, nəqliyyat, logistika bu gün bir çox aparıcı beynəlxalq aktor üçün böyük önəm daşıyır və burada Mərkəzi Asiyayı Qərblə coğrafi nöqteyi-nəzərdən birləşdirə biləcək yeganə etibarlı ölkə Azərbaycandır" [7].

Azərbaycanın "dünyada sabitliyin təşviqini, etibarlı və qanuni idarəetmənin bərpa edilməsini, münacişədən təsirlənən ərazilərdə dayanıqlı sülh prosesini dəstəkləyən Sülh Şurası"nın təsisçi üzv olmasını; Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatları hökuməti arasında Strateji Tərəfdaşlıq haqqında Xartıyanın və Azərbaycanla Çin Xalq Respublikası arasında hərtərəfli strateji tərəfdaşlığa dair əhəmiyyətli sənədin imzalanmasını xüsusi qeyd etməliyik.

Azərbaycan dövlətinin əldə etdiyi tarixi nailiyyətlər "nüfuzlu dünya lideri"[10], Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin mərhələli şəkildə planlaşdırdığı hərbi-siyasi xarakterli müdrik strateji gedişlərin əməli nəticəsidir.Və haqlı olaraq beynəlxalq hüquqa hörmət edən dövlətlərin liderləri tərəfindən təqdir olunur. Çünki dünyada "O adamlar sevilir ki, keçmiş qarşısında ehtiram, indinin önündə fədakarlıq, gələcək qarşısında məsuliyyət duysun" [4].

Bu gün dönüb geri baxanda aydın olur ki, Azərbaycan dövləti “zamanın axarında üzməyib, sükani əlində saxlayıb”, Müzəffər Ali Baş Komandan “sadəcə idarə etməyib, proseslərə yön verib” [8], nəticədə düşmən bükə bilmədiyi “dəmir yumruğu”- əli sıxmağa məcbur olub.

Yuxarıda qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, *2023-cü ilin 23 Aprel tarixinin Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin bərpasında əhəmiyyəti böyükdür.*

Fəxarətlə qeyd edə bilərik ki, sülhə və təhlükəsizliyə xidmət edən “Laçın” sərhəd nəzarət-buraxılış məntəqəsinin fəaliyyəti bu gün də sərhədlərimizin, suverenliyimizin qorunmasında mühüm tövhə verməkdə davam edir. Belə davam etdikcə revanşistlər və Erməni Kilsəsinin rahibləri də həqiqəti söyləməyə məcbur olacaqlar. Axı “Hər inancılı rahibin vəzifəsi əzəli və əbədi həqiqəti nəqarət kimi təkrarlamaqdır [3].

Əzəli və əbədi həqiqətsə ondan ibarətdir ki, “Qarabağ Azərbaycandır”! və biz döyüşü qazandıq indi də sülhü qazanırıq.

PhD in political science Nariman Hasanov
Senior Lecturer of the Heydar Aliyev Academy of the State Security Service

THE SIGNİFİCANCE OF APRİL 23, 2023 İN THE RESTORATION OF THE SOVEREİGNTY OF THE REPUBLIC OF AZERBAİJAN

Summary

The launch of the “Lachin” border checkpoint on April 23, 2023, although it was formally a checkpoint established on the interstate border, was a historical event due to its multi-vector significance, which we will mention below. The raising of the Flag on the border was an expression of national will, the failure of another Armenian manipulation. It had strategic importance. It weakened the potential of the Armenian armed forces to resist Azerbaijan, and also played an exceptional role in the disarmament of the separatists. It was the establishment of the rule of law, another legitimate step taken by our state within the framework of its sovereign rights, in accordance with the norms and principles of international law. It was a demonstration of political will for the sake of protecting national interests. As a result, we won the war and now we are winning peace.

Key words: Azerbaijan, restoration, sovereignty, security, victory.

P.h.D. по политологии Нариман Гасанов
Академии СГБ имени Гейдара Алиева

ЗНАЧЕНИЕ 23 АПРЕЛЯ 2023 ГОДА В ВОССТАНОВЛЕНИИ СУВЕРЕНИТЕТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.

Резюме

Открытие пограничного пункта «Лачин» 23 апреля 2023 года, хотя формально и являлось пунктом, установленным на межгосударственной границе, стало историческим событием в силу своего многовекторного значения, о котором мы упомянем ниже.

Поднятие флага на границе стало выражением национальной воли, провалом очередной армянской манипуляции. Это имело стратегическое значение, ослабило потенциал армянских вооруженных сил в сопротивлении Азербайджану, а также сыграло исключительную роль в разоружении сепаратистов. Это было установление верховенства права, еще один законный шаг, предпринятый нашим государством в рамках своих суверенных прав, в соответствии с нормами и принципами международного права. Это была демонстрация политической воли ради защиты национальных интересов. В результате мы выиграли войну, и теперь мы выигрываем мир.

Ключевое слово: Азербайджан, установление, суверенитет, безопасность, победа.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Geopolitikaya giriş", F.M.Defarj, Qanun, Bakı-2010
2. "Azadlığa doğru uzun yol", N.Mandela, Bakı, TEAS PRESS, 2017
3. "Qızıl gülün adı", U.Eko, Şərq-Qərb, Bakı-2013
4. "Zərdüşt belə deyirdi" F.Nitşe, Qanun-2012
5. "Böyük şahmat taxtası" Z.Bjezinski, Bakı, Qanun, 2011
6. Ə.B.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri-I cild. Sarioğlu-2008
7. <https://president.az/az/articles/view/71213>
1. İTV, "Təmas xətti" <https://www.youtube.com/watch?v=Hf-no00H1Lo>
2. <https://www.sozler.im/authors/konfutsi>
3. <https://olke.az/siyaset/455242/vens-ilham-eliyev-nufuzlu-dunya-lideridir/>

mil.t..h.e.ü.f.d. Zəfər Nəcəfov
MMU-nun Hərbi İdarəetmə İnstitutu
e-mail: zafarnajafov@yahoo.com

Elçin Salayev
MMU-nun Hərbi İdarəetmə İnstitutu

CƏNUBİ QAFQAZ YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

Cənubi Qafqaz tarixində ilk dəfə olaraq köklü transformasiya dövrünə qədəm qoyur. Bölgədə son iki əsrdə yaranmış münaqişələr, işğallar və deportasiyalarla sıx bağlı olan geosiyasi nizam dağılmaq üzrədir. Regiona uzun müddət nəzarət edən aktorlar yeni geosiyasi reallığın təsirinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədirlər. Oyunun yeni qaydaları klassik davranışları boğmaq üzrədir. Bu vəziyyətin bölgəyə yeni inkişaf və nəfəs gətirəcəyi, məzmunca yeni problemlər gətirəcəyi də istisna deyil.

Avqustun 8-də Vaşinqtonda ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi ilə əsası qoyulan "Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında sülh və dövlətlərarası münasibətlərin qurulması haqqında Saziş" regionun yeni geosiyasi arxitekturasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmək iqtidarındadır. Region ölkələrində "0 problem" məntiqinə güclü istək müşahidə olunur. Bu, ikitərəfli münasibətləri yeni reallığın tələblərinə uyğunlaşdırmaq, regional təhlükəsizlik problemlərinin birgə həlli yollarını axtarmaq və dinc yanaşı yaşamaq prinsipini reallaşdırmaq üçün unikal imkanlar yaratmışdır.

Lakin yeni reallıqda arzu olunan gələcəyə asanlıqla nail olmaq asan görünmür. Bu sülhü pozmaq və regionu yenidən separatizm pəncəsinə qaytarmaq arzusunda olanlar çoxdur. Görünür, region ölkələrinin maraqları heç vaxt indiki qədər yaxın olmayıb. Məhz bu tendensiya Cənubi Qafqazda bölücü və pozucu planların irəliləməsinə ciddi əngəl törətməyə qadirdir.

Yeni şərtlər əvvəlki bədbin dövrlə müqayisədə cəlbedici görünse də, transregional qüvvələr arasında hərbi-siyasi ziddiyyətlərin regiona proyeksiyasını nəzərdə tutur. İsrail-İran və Hindistan-Pakistan münaqişələri İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regiona ötürülən yeni problemlər hesab olunur. Bu problem birbaşa olmasa da, dolayısı ilə regional nizama təsir edir.

Bütün bu xarici oyunların regiona proyeksiyası Cənubi Qafqazın dünyaya açılmaq və Rusiyanın əsas diqqətini Ukrayna ilə müharibəyə çevirdiyi bir vaxtda "Heartland"-a doğru irəliləmək üçün təbii coğrafi tramplin olmaq potensialını əks etdirir.

Uzun müddətdir davam edən zorakılıq və düşmənçiliyin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıqla əvəzlənməsi üçün real zəmin yaradılıb. Regionun gələcək inkişafı "yumşaq güc" strategiyası əsasında daha yaxşı və sabit ola bilər. Yeni regionalizm dalğasının "azad və sabit Qafqaz"-ın müsbət transformasiyası üçün zəmin yaradacağı istisna edilmir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, İkinci Qarabağ müharibəsi, "Heartland", ekstradövlət ziddiyyətləri, asimmetriya.*

Tarixən geosiyasi dinclikdən məhrum olan Cənubi Qafqaz bu gün də münaqişə və qarşıdurma burulğanından xilas ola bilmir. Hərbi yürüşlər, genişlənmələr, işğallar bu bölgənin əbədi taleyini və tarixini təyin edən anlayışlar hesab olunur. Kiçik bir bölgənin müxtəlif sivilizasiyalar və imperiyalar arasında təsir dairəsinə çevrilməsi regionçuluğun rəvan inkişafı üçün müsbət heç nə yaratmadı. Əksinə, böyük dövlətlərin bir-birinə nifrət və inamsızlığı region xalqlarının psixikasına, davranışına, düşüncə tərzinə ciddi təsir göstərmiş və bu kiçik bölgəni ciddi asimmetriya obyektinə çevirmişdir. XIX əsrdən başlayaraq Cənubi Qafqaz uğrunda amansız geosiyasi çəkişmələr və müharibələr pik həddə çatıb və regionun həyatında həmişə öz mənfi izlərini – regionun regional güclər arasında bölüşdürülməsini izləyib. Bundan əlavə, sovet rejimi dövründə mütəmadi olaraq sərhədləri kəsərək bölgədə "barit çəlləyinin" bünövrəsini qoydu, etnik münaqişələrə zəmin yaratdı və yerli xalqlar arasında qəsdən etnik antaqonizmi aşılaya bildi.

Cənubi Qafqazın Avrasiyadakı geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji rolu təbii sərvətlərinə və coğrafi mövqeyinə görə həqiqətən unikalıdır. Onun H.Makinderin "Heartland" əsərinə daxil edilməsi regionu Avrasiya uğrunda geosiyasi mübarizə üçün cəlbəedici edir [1]. Şübhəsiz ki, "soyuq müharibə"nin süqutundan sonra Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi, neft və onun nəql marşrutları ətrafında toqquşmalar regionda konfliktoloji arxitekturanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Hərbi-siyasi oyunlar bütün prosesləri, o cümlədən qeyri-hərbi prosesləri ondan asılı saxlamaqda davam edir. 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi regionu 30 illik dağıdıcı müharibə və zorakılıqdan xilas etsə də, davamlı strateji sabitliyin bərqərar olmasından danışmaq hələ tezdir. Bunu bir sıra inkişaf edən tendensiyalar fonunda vurğulamaq olar:

1. Regionda geosiyasi dinamikanın yüksəlməsi. Son illər beynəlxalq və regional güclərin Cənubi Qafqazda fəaliyyətinin, maraqlarının və rəqabətinin güclənməsi, hadisələrin daha sürətli və daha dərin təsirlərlə cərəyan etməsi təəccüblü deyil. Bu tendensiya 2020-ci ildən sonra xüsusilə nəzərə çarpır.

Cənubi Qafqazın bir neçə böyük dövlətin maraq dairəsində olması şübhəsizdir. Bölgədəki hər hansı dəyişiklik geosiyasi tarazlığa təsir göstərir. Rusiya regionda ənənəvi dominant rolunu saxlamağa çalışır. Onun Ermənistan (Gümrü) və Gürcüstandakı (Abxaziya və Osetiya) hərbi bazaları çox ciddi təsir vasitəsidir. Lakin Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra onun regionda təsiri zəifləyər bilər.

Türkiyə 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanla münasibətlərini daha da gücləndirib və regionda geosiyasi çəkisini artırıb. İran isə Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərindən, Zəngəzur dəhlizindən və İsrail-Azərbaycan əməkdaşlığından ciddi narahatdır və regionda öz mövqeyini qorumağa çalışır (2).

ABŞ və Avropa İttifaqına gəlincə, onların maraqlarını birmənalı hesab etmək olmaz. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ və Avropa İttifaqı Rusiyanın vasitəçiliyi ilə regionda sülh prosesinin inkişafına mane olmağa çalışaraq region ölkələrinə seçici yanaşmaları ilə diqqət mərkəzinə düşüb.

2020-ci ildə 44 günlük müharibə və 2023-cü ildə Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi zonasında həyata keçirilən bir günlük antiterror tədbirləri nəticəsində erməni separatizminə son qoyulması regionda qüvvələr balansına ciddi təsir göstərüb. Azərbaycan regionda öz suverenliyini tam bərpa etməklə "status-kvonu" dəyişdi və regionun siyasi xəritəsini yenidən formalaşdırdı [3]. Bu dəyişikliklər Zəngəzur dəhlizi, Azərbaycan-Ermənistan sərhədinin delimitasiyası kimi həssas məsələləri gündəmə gətirib.

Antiterror tədbirlərindən sonra Azərbaycanın daha bir uğuru ötən il Rusiya sülhməramlılarının nəzarətində olan ərazilərdə fəaliyyət göstərən Rusiya-Türkiyə monitoring mərkəzinin bağlanması və Rusiya sülhməramlılarının Azərbaycanı tərk etməsi oldu. Bu addım Rusiyaya Azərbaycandakı hərbi mövcudluğunu bərpa etməyə imkan vermədi. Əslində Paşinyanın Dağlıq Qarabağı Azərbaycan ərazisi kimi tanıması və Rusiyanın Ukrayna bataqlığında göstərdiyi səylər də hadisələrin Azərbaycanın xeyrinə inkişafına müsbət təsir göstərüb.

Regionun Avropa və Asiya arasında tranzit qovşağına çevrilmək potensialı var: Orta Dəhliz (Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) Çin-Türkiyə-Avropa istiqamətində daşımaları artırmaqla regionun geosiyasi əhəmiyyətini artırır. Azərbaycan neft və qaz kəmərləri (BTC, TAP, TANAP) Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da Azərbaycanı strateji tərəfdaşa çevirir.

Yeni təhdidlər və çağırışlar da diqqətdən kənarda qalmır. Moskvanın Ukraynaya diqqət yetirməsi Cənubi Qafqazda yeni imkanlar və boşluqlar yaradıb. Həmçinin İran-Azərbaycan münasibətlərində davamlı sabitlikdən danışmaq tezdir. Müharibədən sonrakı dövrdə İranın Azərbaycanla sərhəddə hərbi təlimlər keçirməsi, sərt ritorika və Azərbaycanın Tehrandakı hərbi səfirliyinə silahlı basqın etməsi ikitərəfli münasibətlərin soyuqlaşmasına səbəb olub.

N.Paşinyan hökumətinin Rusiyadan uzaqlaşması və Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı regionda yeni gərginliyi artırır bilər.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi Gürcüstanın ABŞ üçün geosiyasi əhəmiyyətini xeyli artırıb. Bu, Gürcüstan ərazisindən keçən kommunikasiya xətlərinin təhlükəsizliyi və Rusiyanın təsirindən kənarda olması ilə bağlıdır.

2. Zorakılığın trayektoriyasının dəyişdirilməsi. Bu, çox aktual və vacib tendensiyaadır. Bu fikrə haqq qazandırmaq üçün zorakılığın yerli səbəblərdən daha çox xarici qüvvələrin təsiri, maraqları və müdaxiləsi ilə artdığını izah etmək olar.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Rusiya regionda mövqeyini qorumağa çalışsa da, sülhməramlıların passivliyi, KTMT-nin zəifliyi və Ermənistanla münasibətlərin pisləşməsi nəticəsində onun təsiri zəifləyib. Paşinyanın Dağlıq Qarabağı Azərbaycan ərazisi kimi tanıması və Ukraynaya qarşı müharibədə hərbi və insan resurslarının tədricən tükənməsi Rusiya sülhməramlılarının bölgəni tərk etməsi ilə nəticələndi. Lakin Rusiyanın bu zəifləməni kompensasiya etmək üçün planlar quracağı və təxribatlara əl atacağı da istisna edilmir.

İran fars rejimi də çətin ki, regiondakı hadisələrin hazırkı vəziyyəti ilə barışsın. Zəngəzur dəhlizi, Orta dəhliz, İsrail-Azərbaycan əməkdaşlığı və ABŞ-in rəhbərliyi ilə avqustun 8-də imzalanmış bəyanat yuxarıda qeyd olunan narahatlığa əsas verir.

Türkiyə Azərbaycanla müttəfiqliyi çərçivəsində bölgədə hərbi, iqtisadi və siyasi fəallığını artırıb. Bu, digər güclər (xüsusən də Rusiya və İran) tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Sadəcə olaraq, Cənubi Qafqazda və postsovet məkanında və Yaxın Şərqdə mövcud hərbi-siyasi vəziyyət həmin dövlətlərin Türkiyəyə qarşı gizli qısqıncılığının aşkar xarakter almasına imkan vermir.

Hadisələrin gedişatı onu deməyə əsas verir ki, artıq zorakılıq təkcə yerli aktorların işi deyil. Əgər əvvəllər zorakılıq daha çox Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ və digər Cənubi Qafqaz münaqişələri ilə məhdudlaşdırsa, indi zorakılığın arxasında bəzən xarici kəşfiyyat xidmətləri, proxy aktorlar, ideoloji təsir şəbəkələri dayanır. Məsələn: İranın Azərbaycan daxilində bəzi radikal dini şəbəkələrə dəstək verməsi [4], Ermənistan daxilində qərbyönlü və rusiyayönlü siyasi qruplar arasında gərginliyin artması və s. deyilənlərə misaldır.

Zorakılıq kiberhücumlar, dezinformasiya kampaniyaları, saxta xəbərlər və ictimai rəyə təsir edən xarici sosial media hesabları vasitəsilə də yayılır. Bu informasiya hücumlarının əksəriyyəti xaricdə yerləşən mərkəzlərdən (məsələn, trol fabrikləri və anti-azərbaycan platformalarından) qaynaqlanır.

Bölgənin strateji əhəmiyyəti xaricdən gələn zorakılığı da artırır. Orta dəhliz, enerji layihələri, beynəlxalq nəqliyyat marşrutları regionu daha da cəlbədicidir. Bu resurslara və marşrutlara nəzarət üçün kənar güclər arasında gərginlik artır ki, bu da regiondaxili sabitliyə mənfi təsir göstərir.

Beləliklə, İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda zorakılığın trayektoriyası lokal münaqişədən xarici geosiyasi alətə, daxili aktorlardan xarici təsirli oyunçulara, klassik zorakılıqdan hibrid və informasiya zorakılığına, sərhəd insidentlərindən regional və beynəlxalq maraqların toqquşmasına çevrilmişdir. Bu proseslər onu göstərir ki, xaricdən gələn zorakılıq halları nəinki artıb, hətta çoxşaxəli və daha təhlükəli forma alıb.

3. Regionun ekstadövlət qarşudurma səhnəsinə çevrilməsi. Ekstraqarşudurma anlayışı birbaşa bölgə daxilindəki dövlətlər arasında deyil, regiondan kənar güclər arasında münaqişələrin regiona proyeksiyası, yəni burada əks olunması deməkdir. Bu münaqişələr geosiyasi, ideoloji, enerji və nəqliyyat maraqları, informasiya müharibəsi səviyyəsində baş verir. Bunu bu yay Hindistan-Pakistan və İsrail-İran arasında baş verən qısamüddətli müharibələrdə görmək olar. İsrail ilə İran arasında uzun illərdə davam edən geosiyasi və ideoloji qarşudurma artıq Yaxın Şərqə məhdudlaşmır. Bu rəqabət Cənubi Qafqaz regionunda dövlətlərarası münasibətlər sisteminə təsir edir və bu region getdikcə daha çox İsrail-İran münaqişəsinin dolayı təsir zonasına çevrilir [5].

İsrail və Azərbaycan hərbi, təhlükəsizlik və enerji sektorlarında güclü strateji tərəfdaşlığa malikdir. Azərbaycan İsrailin enerji ehtiyacının təxminən 40%-ni təmin edir. İsrail də öz növbəsində Azərbaycana müasir silah sistemləri, o cümlədən PUA-lar, raketlər və müdafiə texnologiyaları satır. İsrail istehsalı olan texnologiyalar 2020-ci ilin İkinci Qarabağ Müharibəsində mühüm rol oynayıb. İran Azərbaycanın İsrailə yaxınlaşmasını "milli təhlükəsizliyinə təhdid" kimi qəbul edir.

Hindistan və Pakistan arasında münaqişə və gərgin münasibətlər (xüsusilə Kəşmir regionu ilə bağlı) əsasən Cənubi Asiya regionunu əhatə etsə də, bu qarşudurmanın Azərbaycan üçün birbaşa və dolayı yolla geosiyasi, diplomatik və iqtisadi təsirləri var [6]. Bunun məntiqi nəticəsi sentyabrın 1-də Çinin Tianjin şəhərində Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin Dövlət Başçıları Şurasının 25-ci iclasında Hindistanın Azərbaycanın təşkilata üzvlüyünə veto qoymasıdır.

Pakistan Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycanın ən qətiyyətli dəstəkçilərindən biridir və Ermənistanı rəsmən tanımır. Bu, Azərbaycanın maraqlarına uyğundur. Azərbaycan isə Hindistan tərəfindən mənfi qarşılanan Kəşmir məsələsində Pakistan tərəfdarı mövqə nümayiş etdirir.

Hindistan son illərdə Ermənistanla hərbi əməkdaşlığı gücləndirib: ona raket sistemləri, zenit kompleksləri və pilotsuz uçuş aparatları satır. 2022 və 2023-cü illərdə Hindistan Ermənistanla çox milyon dollarlıq silah müqavilələri imzalayıb. Bu yaxınlaşma Azərbaycan-Pakistan tərəfdaşlığına tarazlıq kimi baxılır.

Hindistan və Pakistan arasındakı gərginlik dolayısi ilə Cənubi Qafqaza və Azərbaycana təsir edir, çünki hər iki tərəf orada strateji tərəfdaşlıqlarını gücləndirməyə çalışır. Hindistan Ermənistanla əlaqələri inkişaf etdirir, Pakistan isə Azərbaycana siyasi və hərbi dəstək verməklə Cənubi Qafqazda yeni "qütbləşmə xətti" yaradır.

4. Region ölkələri arasında asimmetriyanın zəifləməsi. Cənubi Qafqazın asimmetriyası region ölkələri arasında dondurulmuş münaqişələr, geosiyasi oriyentasiya, karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və nəqli marşrutları, xarici dövlətlərlə əməkdaşlıq kontekstində nəzərə çarpır. Dondurulmuş münaqişələr uzun müddətdir ki, regionda etimadı sarsıdıb, yerli ölkələrin xarici siyasətində və geosiyasi oriyentasiyasında diversifikasiyanın əsasını qoyub, regional konsolidasiyaya şərait yaratmayıb. Əvəzində vahid təhlükəsizlik sistemi əvəzinə bölgədə mini bloklar yaradılıb, lakin onların bütün region adından hərəkət etməsi mümkün deyildi.

Vaxtilə Azərbaycan neftinin istismarı və nəqli marşrutlarının müəyyən edilməsi həm də regionda inkişaf və sabitlik, parçalanma və hərbi çevrilişlər arasında toqquşma yaratmışdı.

Asimmetriyanın uzun müddət mövcudluğu regionu öz nəzarəti altında saxlamaqda maraqlı olan dövlətlərin maraqlarına cavab verirdi. Həm də asimmetriya bölgəyə yeni qüvvələrin daxil olmasına imkan vermirdi. Ermənistan uzun müddətdir ki, xarici havadarlarının dəstəyi və birbaşa hərbi yardımı ilə Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti ilə Cənubi Qafqazdakı zəif potensialını ört-basdır etməyə çalışır, Minsk qrupunun qərəzli fəaliyyətindən öz maraqları üçün istifadə etməyə çalışır. Azərbaycan 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində qalib gəlməklə Cənubi Qafqazda erməni separatizminə son qoymaqla asimmetriyalardan birini zərərsizləşdirdi.

Bundan əlavə, bu münaqişə regionda daha bir asimmetriyanın dağılması ilə nəticələndi - Ermənistanın rusiyayönlü geosiyasi oriyentasiyası ilə vidalaşması. Məlum olduğu kimi, bu ilin yanvarında Ermənistan ABŞ-la strateji tərəfdaşlıq haqqında sənəd imzalayıb, Paşinyanın təbircə desək, "Rusiyadan 99 faiz strateji asılılığa" son qoyub. Son 30 ildə Cənubi Qafqazda hökmranlıq edən Ermənistan-Rusiya-İran tandemi Azərbaycan-Gürcüstan və Türkiyə arasında yaranmış strateji müttəfiqliyə tab gətirə bilmədi.

Avqustun 8-də ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Vaşinqtonda "Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında sülh və dövlətlərarası münasibətlərin qurulması haqqında Saziş" imzalanıb. Bu sazişin əsas müddəalarına iki ölkənin dinc yanaşı yaşaması, dövlət sərhədlərinin 1991-ci ildə imzalanmış Almatı Bəyannaməsinə uyğun olaraq həlli, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinə xitam verilməsi və s. daxildir ki, bu da bir sıra asimmetriyaların tamamilə aradan qaldırılmasına zəmin yaradır [7].

Yeni geosiyasi şərait Gürcüstanın milli təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, onun ABŞ və Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığının daha da gücləndirilməsi, Çinlə konstruktiv əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi və Rusiya ilə mübahisəli məsələlərin həlli üçün zəmin yarada bilər. Bütün hallarda Gürcüstanın çoxvektorlu siyasi kursa doğru irəliləməsi müşahidə olunur. Lakin bu kursun asanlıqla özünü təsdiq edəcəyini söyləmək çox çətindir.

Nəticə:

1. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda geosiyasi oyunlar xeyli sürətlənib. Region məzmun baxımından yeni geosiyasi oyunların və yarışların teatrına çevrilib.
2. Bölgənin klassik asılılıq modelindən azad edilməsinə ümidlər artsa da, yeni qarşıdurma səhnəsinə çevrilmək riski artıb. Bunu Hindistan-Pakistan və İsrail-İran münasibətlərində gərginliyin hərbi, diplomatik, informasiya və digər sahələrdə artması ilə əlaqələndirmək mümkündür.
3. Azərbaycan və Ermənistan arasında "0 problem"ə keçid ilə müşayiət olunur. Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında sülh və dövlətlərarası münasibətlərin qurulması haqqında Saziş Cənubi Qafqazda yeni məzmunlu regionalizm üçün unikal şans yaratdı. Ötən ilin avqustun 8-də Vaşinqtonda imzalanmış "Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında sülhün və dövlətlərarası münasibətlərin yaradılması haqqında" Saziş bu oyunlara yeni həyat verib.

SOUTH CAUCASUS IN THE CONTEXT OF NEW GEOPOLITICAL REALITIES

Summary

For the first time in the history of the South Caucasus, it is about to enter a period of radical transformation. The geopolitical order, which has been closely linked to the conflicts, occupations and deportations that have arisen in the region over the past two centuries, is about to collapse. The actors who have controlled the region for a long time are forced to adapt to the impact of the new geopolitical reality. The new rules of the game are about to suppress classic behaviors. It is not excluded that this situation will bring new development and breath to the region, as well as new problems in content.

The "Agreement on the Establishment of Peace and Interstate Relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia", which was laid with the 44-day Second Karabakh War and signed between Azerbaijan and Armenia under the mediation of the United States on August 8 in Washington, is capable of seriously influencing the formation of the new geopolitical architecture of the region. A strong desire is being observed among the countries of the region towards the logic of "0 problems". This has created unique opportunities for adapting bilateral relations to the requirements of the new reality, seeking ways to jointly solve regional security problems and realizing the principle of peaceful coexistence.

However, in the new reality, it does not seem easy to easily achieve the desired future. There are many who dream of disrupting this peace and bringing the region back into the clutches of separatism. It seems that the interests of the countries of the region have never been as close as they are today. It is this tendency that is capable of seriously hindering the advancement of divisive and disruptive plans in the South Caucasus.

Although the new conditions seem attractive compared to the previous pessimistic period, they imply the projection of military-political contradictions between transregional forces to the region. The Israel-Iran and India-Pakistan conflicts are considered new problems transferred to the region after the Second Karabakh War. This problem, if not directly, then indirectly affects the regional order.

The projection of all these foreign games into the region reflects the potential of the South Caucasus to open up to the world and become a natural geographical springboard for advancing towards the "Heartland" as Russia's main focus shifts to the war with Ukraine.

A real basis has been created for replacing long-standing violence and hostility with mutually beneficial cooperation. The future development of the region can be better and more stable on the basis of a "soft power" strategy. It is not excluded that a new wave of regionalism will create the basis for a positive transformation of a "free and stable Caucasus".

Keywords: South Caucasus, Second Karabakh War, Heartland, extra-state contradictions, asymmetry.

**кандидат наук в области национальной безопасности и военных наук
Зафар Наджафов
Институт военного управления Национального университета обороны**

**Салаев Эльчин
Институт военного управления Национального университета обороны**

ЮЖНЫЙ КАВКАЗ В КОНТЕКСТЕ НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛЬНОСТЕЙ

Резюме

Впервые в истории Южный Кавказ вступает в период радикальной трансформации. Геополитический порядок, тесно связанный с конфликтами, оккупациями и

депортациями, возникшими в регионе за последние два столетия, находится на грани краха. Игроки, долгое время контролировавшие регион, вынуждены адаптироваться к влиянию новой геополитической реальности. Новые правила игры вот-вот подавят классические модели поведения. Не исключено, что эта ситуация принесёт в регион новое развитие и дыхание, а также создаст новые содержательные проблемы.

«Соглашение об установлении мира и межгосударственных отношений между Азербайджанской Республикой и Республикой Армения», подписанное в Вашингтоне 8 августа при посредничестве США после 44-дневной Второй Карабахской войны между Азербайджаном и Арменией, способно серьёзно повлиять на формирование новой геополитической архитектуры региона. В странах региона сильна тяга к логике «ноль проблем». Это создало уникальные возможности для адаптации двусторонних отношений к требованиям новой реальности, поиска совместных решений проблем региональной безопасности и реализации принципа мирного сосуществования.

Однако в новых реалиях достичь желаемого будущего не так-то просто. Многие хотят нарушить этот мир и вернуть регион в лапы сепаратизма. Похоже, интересы стран региона никогда не были так близки, как сейчас. Именно эта тенденция способна серьёзно помешать продвижению разъединяющих и дестабилизирующих планов на Южном Кавказе.

Хотя новые условия кажутся привлекательными по сравнению с предыдущим пессимистичным периодом, они подразумевают проецирование на регион военно-политических противоречий между трансрегиональными державами. Израильско-иранский и индо-пакистанский конфликты считаются новыми проблемами, перенесёнными в регион после Второй карабахской войны. Эта проблема, хотя и не напрямую, косвенно влияет на региональный порядок. Проекция всех этих внешних игр на регион отражает потенциал Южного Кавказа стать естественным географическим плацдармом для открытия миру и продвижения к «Хартленду» в то время, когда Россия сосредоточила своё внимание на войне с Украиной.

Создана реальная основа для замены давнего насилия и враждебности взаимовыгодным сотрудничеством. Дальнейшее развитие региона может быть более эффективным и стабильным на основе стратегии «мягкой силы». Не исключено, что новая волна регионализма создаст основу для позитивной трансформации «свободного и стабильного Кавказа».

Ключевые слова: Южный Кавказ, Вторая Карабахская война, Хартленд, экстрагосударственные противоречия, асимметрия.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanca İran xüsusi xidmət orqanlarının istəyi ilə “Kərimə” dövləti qurmaq istəyən şəxslər həbs edilib / Report.az. Bakı, 16 may 2023. URL: <https://report.az/hadise/din-dtx-ve-bas-prokurorluq-birge-melumat-yayib>;
2. Когут, Виктор. Нурышев, Геннадий Карабахский узел геополитических противоречий на Южном Кавказе (Москва: Евразийская интеграция: экономика, право, политика, – 2021). № 1, – s.104-111;
3. Najafov, Zafar. Geopolitical consequences of the Second Karabakh War. “Conflict analysis: political-psychological and “conflict analysis: political-psychological and socio-economic aspects”. (Lepl - David Aghmashenebeli National Defence Academy of Georgia. 24 november 2021). 90-97;
4. Najafov, Zafar. Causes and consequences of local anti-terrorism measures in the Karabakh economic zone of Azerbaijan (Social Development and Security, Ukraina. 2024), Vol 14, No 1. P 46-54;
5. New phase in India-Pakistan conflict and its impact on South Caucasus / JAM news. 02.05/2025. URL:<https://jam-news.net/new-phase-in-india-pakistan-conflict-and-its-impact-on-south-caucasus/>;

6. Regional stakes in the Iran–Israel conflict: a view from the South Caucasus / Topchubaşov center, Baku. 18-06-2025. URL: <https://top-center.org/en/analytics/3769/regional-stakes-in-the-iranisrael-conflict-a-view-from-the-south-caucasus>;
7. South Caucasus at Crossroads: Washington sparks new opportunities amid hidden risks /The Caspian Post. Baku, 18 august 2025. URL: <https://caspianpost.com/interview/south-caucasus-at-crossroads-washington-sparks-new-opportunities-amid-hidden-risks-interview>.

AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Xülasə

Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və inkişafında Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu araşdırılır. Qeyd olunur ki, müstəqilliyin ilk illərində ölkədə mövcud olan siyasi qeyri-sabitlik, iqtisadi böhran, dövlət institutlarının zəifliyi və xarici təhlükələr milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasını zəruri etmişdir. Bu mürəkkəb tarixi şəraitdə 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi və milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə ölkədə siyasi sabitlik təmin edilmiş, dövlət idarəetmə sistemi gücləndirilmiş və milli maraqların qorunmasına yönəlmiş strateji təhlükəsizlik kursu müəyyənləşdirilmişdir. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində dövlət təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyəti təkmilləşdirilmiş, təhlükəsizlik sahəsində hüquqi baza formalaşdırılmış və milli təhlükəsizlik sisteminin institusional əsasları yaradılmışdır. Eyni zamanda, onun balanslaşdırılmış və pragmatik xarici siyasət strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsinə, regional sabitliyin təmin olunmasına və dövlət təhlükəsizliyinin qorunmasına mühüm töhfə vermişdir. Beləliklə, Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kurs və təhlükəsizlik strategiyası müasir dövrdə də Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir və ölkənin davamlı inkişafında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, milli təhlükəsizlik, dövlət təhlükəsizliyi, siyasi sabitlik, dövlətçilik, təhlükəsizlik siyasəti.*

Milli təhlükəsizlik anlayışı müasir dövlətçilik sisteminin ən mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Ümumilikdə milli təhlükəsizlik dövlətin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiyaya quruluşunun, siyasi sabitliyinin və milli maraqlarının qorunmasını təmin edən siyasi, iqtisadi, hərbi və hüquqi tədbirlərin məcmusunu ifadə edir. Milli təhlükəsizlik yalnız hərbi təhlükələrə qarşı müdafiə ilə məhdudlaşmır, həmçinin siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf, enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətin mövqeyinin qorunmasını əhatə edir. Müasir dövrdə dövlətlərin təhlükəsizlik siyasəti kompleks xarakter daşıyır və daxili sabitliklə yanaşı regional və beynəlxalq təhlükəsizlik mühitindən də asılıdır [7, s.15-17]. Bu fikrin məntiqi nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması üçün dövlətin özünüqoruma mexanizmləri (institutlar, hüquq sistemi, müdafiə infrastrukturu, diplomatiya və iqtisadi dayanıqlılıq) paralel şəkildə qurulmalıdır.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ciddi təhlükəsizlik problemləri ilə üzləşmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən siyasi böhranlar və hakimiyyət dəyişiklikləri dövlət idarəetmə sistemində ciddi problemlər yaratmış, ölkədə sabitliyin təmin olunmasını çətinləşdirmişdir. Həmin dövrdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində ölkənin ərazi bütövlüyü pozulmuş və bu vəziyyət dövlətin təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılmasını zəruri etmişdir. Bu dövrdə ölkədə siyasi qeyri-sabitlik, iqtisadi tənəzzül, dövlət idarəetmə institutlarının zəifliyi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin genişlənməsi milli təhlükəsizliyə əsas təhdidlərdən idi. Belə mürəkkəb şəraitdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması və dövlət institutlarının möhkəmləndirilməsi idi. Ölkədə baş verən siyasi böhran nəticəsində 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev dövlətin təhlükəsizlik siyasətinin yenidən qurulması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır [8, s.40-42]. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasi islahatlar, dövlət idarəetmə sisteminin möhkəmləndirilməsi, ordu quruculuğu və balanslaşdırılmış xarici siyasət Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşmasında

əsas rol oynamışdır. Bu siyasət həmçinin Azərbaycanın milli maraqlarının qorunmasına, iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə və regionda geosiyasi mövqeyinin güclənməsinə imkan yaratmışdır. Buna görə də Heydər Əliyevin fəaliyyəti Azərbaycanın müasir milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşmasında mühüm mərhələ hesab olunur.

Milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdən biri isə ordu quruculuğu və müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə vahid hərbi idarəetmə sisteminin olmaması, nizami ordunun tam formalaşmaması və müxtəlif silahlı dəstələrin mövcudluğu dövlətin müdafiə qabiliyyətini zəiflədirirdi. Hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Heydər Əliyev ordu quruculuğunu dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevirmişdir. Onun rəhbərliyi ilə silahlı qüvvələrin vahid komandanlıq sistemi yaradılmış, hərbi idarəetmə strukturları təkmilləşdirilmiş və nizami ordunun formalaşdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. [6, s.233] Bu dövrdə hərbi hissələrin strukturunun yenidən təşkili, zabit hazırlığı sisteminin gücləndirilməsi və müdafiə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində addımlar atılmışdır. Ordunun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və hərbi təhsil sisteminin inkişafı Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətinin artırılmasına xidmət etmişdir. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində müasir Azərbaycan Ordusunun əsasları qoyulmuşdur [12].

1993-1994-cü illərdə Azərbaycanın təhlükəsizlik gündəminin ən ağır və həlledici komponenti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və davam edən müharibə idi. Həmin dövrdə cəbhə xəttində gərgin döyüşlərin davam etməsi, ərazilərin işğalı və böyük insan itkiləri ölkənin siyasi və sosial həyatına ciddi təsir göstərirdi. Müharibə yalnız hərbi sahədə deyil, həm də iqtisadi və siyasi sahələrdə dərin böhran yaratmış, dövlətin təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasını daha da müəkkəbləşdirmişdi. Bu şəraitdə Azərbaycanın əsas prioritetlərindən biri hərbi əməliyyatların dayandırılması və ölkədə nisbi sabitliyin təmin edilməsi idi. Bu mərhələdə hərbi-siyasi sabitləşmə baxımından 1994-cü il atəşkəsi mühüm dönüş nöqtəsi hesab olunur. Heydər Əliyevin qətiyyətli və pragmatik siyasəti nəticəsində 1994-cü il 12 may tarixində Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs razılaşması əldə edilmişdir. Bu razılaşma müharibənin aktiv fazasının dayandırılmasına və regionda nisbətən sabit təhlükəsizlik mühitinin formalaşmasına imkan yaratdı. Atəşkəsdən sonra münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində diplomatik fəaliyyətlər daha intensiv xarakter aldı və ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlar prosesinə yeni impuls verildi. [10, s.37] Atəşkəs razılaşması Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesinə də mühüm təsir göstərdi. Müharibənin dayandırılması insan resurslarının itkisinin azalmasına, iqtisadi resursların daha səmərəli istifadə edilməsinə və ölkədə siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Eyni zamanda, bu mərhələ dövlət institutlarının gücləndirilməsi, ordu quruculuğu prosesinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi və təhlükəsizlik strategiyasının daha ardıcıl şəkildə formalaşdırılması üçün imkanlar açdı.

Təhlükəsizlik siyasətinin ən mühüm və uzunmüddətli komponentlərindən biri isə iqtisadi və enerji təhlükəsizliyinin formalaşdırılması oldu. Dövlətin dayanıqlılığı üçün iqtisadi resurs bazası olmadan nə müdafiə sisteminin qurulması, nə də xarici siyasətdə müstəqil manevr imkanları mümkün ola bilər. Bu baxımdan 1994-cü il 20 sentyabr tarixində Bakı şəhərində Azərbaycan hökuməti ilə bir sıra aparıcı beynəlxalq neft şirkətləri arasında imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" Heydər Əliyev dövrünün təhlükəsizlik arxitekturasında həm iqtisadi, həm də geosiyasi ölçüdə strateji hadisəyə çevrildi. Müqavilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü prinsipinə əsaslanırdı. "Əsrin müqaviləsi" xarici investisiyanın ölkəyə cəlb edilməsinə, enerji sektorunun modernləşdirilməsinə və Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarında mühüm mövqe qazanmasına şərait yaratdı [8, s.295-296]. Bu müqavilə nəticəsində Azərbaycan dünyanın aparıcı enerji şirkətləri ilə əməkdaşlıq etməyə başladı, ölkəyə milyardlarla dollar həcmində investisiya yatırıldı və neft-qaz sənayesinin inkişafı sürətləndi. Həmçinin, enerji strategiyası bu mərhələdə "iqtisadi layihə" olmaqdan əlavə, dövlətin daxili sabitlik ehtiyacları və xarici mövqe quruculuğu ilə bağlı birbaşa təhlükəsizlik alətinə çevrildi. Eyni zamanda, layihə Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün yeni nəqliyyat marşrutlarının formalaşmasına təkan verdi. Sonrakı dövrdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri kimi böyük enerji layihələrinin həyata keçirilməsi də məhz bu strategiyanın davamı oldu.

Milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılmasında dövlətin hüquqi əsaslarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu baxımdan Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi fəaliyyətini təmin edən əsas hüquqi sənəd – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi mühüm mərhələ oldu. 1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilən Konstitusiya ölkədə demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunun əsaslarını müəyyənləşdirdi və milli təhlükəsizlik sisteminin hüquqi bazasını formalaşdırdı. Konstitusiyada dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşunun qorunması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi təsbit edilmişdir. Eyni zamanda sənəd dövlət hakimiyyətinin bölgüsü prinsipini – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyət mexanizmlərini müəyyənləşdirərək dövlət idarəetmə sisteminin sabit və effektiv fəaliyyətinə hüquqi zəmin yaratdı. Bu baxımdan Konstitusiya dövlət institutlarının möhkəmləndirilməsi və hüquqi dövlət prinsiplərinin formalaşdırılması baxımından milli təhlükəsizlik siyasətinin mühüm elementlərindən biri kimi çıxış etmişdir [1].

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin mühüm elementlərindən biri də balanslaşdırılmış və çoxşaxəli xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsi olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini nəzərə alaraq müxtəlif beynəlxalq güc mərkəzləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq siyasəti həyata keçirmişdir. Bu siyasətin əsas məqsədi ölkənin suverenliyinin qorunması, beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi və ölkə ilə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması olmuşdur. Bu siyasətin həyata keçirilməsində Heydər Əliyevin beynəlxalq platformalarda fəal iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Xüsusilə 1994 və 1995-ci illərdə BMT Baş Assambleyasının 49-cu və 50-ci sessiyalarında etdiyi çıxışlar Azərbaycanın mövqeyinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması baxımından mühüm rol oynamışdır. [4] O, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların tribunasından çıxış edərək Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, işğal siyasəti və bunun nəticəsində yaranmış humanitar və təhlükəsizlik problemləri barədə dünya ictimaiyyətini məlumatlandırmışdır. Bu çıxışlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş təhdidlərin beynəlxalq gündəmə çıxarılması baxımından əhəmiyyətli idi.

Heydər Əliyev regionda və beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən prosesləri diqqətlə izləyərək Avroatlantik təhlükəsizlik institutları ilə əməkdaşlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan NATO ilə “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq edərək müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq təcrübənin mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir [9, s.446-448]. Bununla yanaşı, Azərbaycan bu dövrdə ATƏT və Avropa Şurası kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirərək münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində diplomatik fəaliyyətini gücləndirmişdir. Doğrudur, bəzi hallarda beynəlxalq təşkilatlar münaqişənin həlli prosesində təsirli mexanizmlərdən istifadə etməmiş və Ermənistanın işğal siyasətinə qarşı daha sərt tədbirlər görməmişdir. Bununla belə, həmin təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən sənədlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstəyin ifadə olunması mühüm diplomatik nailiyyət hesab edilirdi. Bu sənədlər həm danışıqlar prosesində Azərbaycanın mövqeyini gücləndirir, həm də beynəlxalq hüquq baxımından ölkənin haqlı mövqeyini təsdiqləyən vacib siyasi və hüquqi əsaslar yaradırdı. Bu baxımdan 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon sammiti xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Həmin sammitdə təşkilata üzv olan 53 dövlət Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Azərbaycanın maraqlarını əks etdirən prinsipləri dəstəkləmişdir [5]. Lissabon sammitində qəbul edilən prinsiplər münaqişənin həlli üçün əsas siyasi çərçivəni müəyyən etmiş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün beynəlxalq səviyyədə tanındığını bir daha təsdiqləmişdir.

Eyni zamanda, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 25 yanvar 2005-ci ildə qəbul etdiyi 1416 sayılı qətnamə də bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qətnamədə Azərbaycanın ərazilərinin bir hissəsinin işğal altında olduğu və Dağlıq Qarabağ bölgəsində separatçı qüvvələrin nəzarətinin mövcudluğu açıq şəkildə qeyd edilmişdir [3]. Bu kimi beynəlxalq sənədlər Azərbaycanın hüquqi və diplomatik mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət etmiş və ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası məsələsində mühüm siyasi əsas yaratmışdır.

Sonrakı mərhələdə Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasəti daha sistemli və konseptual xarakter almağa başlamışdır. Bu baxımdan qəbul edilən mühüm sənədlərdən biri 2004-cü ildə təsdiq olunmuş Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu olmuşdur. Həmin sənəd dövlətin milli maraqlarını, təhlükəsizlik mühitində mövcud olan əsas təhdidləri və onların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçiriləcək siyasətin prioritet istiqamətlərini

müəyyənləşdirirdi [11]. Konsepsiyada siyasi, iqtisadi, hərbi, informasiya və enerji təhlükəsizliyi kimi sahələr üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri göstərilərək Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyasının ümumi çərçivəsi formalaşdırılmışdır. Bu istiqamətdə qəbul edilən digər mühüm sənəd isə 2007-ci ildə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası" olmuşdur. Bu sənəddə milli maraqların mahiyyəti daha geniş şəkildə açıqlanaraq dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, xalqın birliyinin təmin edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, qanunun aliliyinin təmin edilməsi, iqtisadi sabitlik və davamlı inkişaf kimi prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir [2]. Beləliklə, bu konseptual sənədlər Heydər Əliyevin 1993–2003-cü illərdə həyata keçirdiyi siyasi kursun əsas prinsiplərini – siyasi sabitliyin təmin olunması, dövlət institutlarının möhkəmləndirilməsi, hüquqi legitimliyin yaradılması, müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi, balanslaşdırılmış xarici siyasətin həyata keçirilməsi və enerji-iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması kimi istiqamətləri sistemli şəkildə ümumiləşdirən strateji çərçivə rolunu oynamışdır.

Heydər Əliyevin milli təhlükəsizlik siyasətində informasiya və ideoloji təhlükəsizlik məsələləri də mühüm yer tuturdu. O, milli ideologiyanın formalaşdırılmasını və azərbaycançılıq ideyasının dövlət ideologiyası kimi möhkəmləndirilməsini dövlət təhlükəsizliyinin vacib elementlərindən biri hesab edirdi. Azərbaycançılıq ideologiyası cəmiyyətdə milli birlik və həmrəyliyin gücləndirilməsinə, dövlətçilik ənənələrinin qorunmasına və milli maraqların müdafiəsinə xidmət edən mühüm ideoloji baza kimi çıxış edirdi [7, s.31-32]. Bununla yanaşı, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar da milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid, özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi və xarici investisiyaların cəlb edilməsi ölkənin iqtisadi potensialının güclənməsinə və davamlı inkişaf üçün zəruri iqtisadi baza yaradılmasına şərait yaratmışdır. Güclü iqtisadi potensial isə dövlətin siyasi və hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan iqtisadi inkişaf və milli təhlükəsizlik siyasəti qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilən və bir-birini tamamlayan strateji istiqamətlər kimi çıxış etmişdir [9, s.544-545].

Heydər Əliyevin formalaşdırdığı milli təhlükəsizlik siyasəti Azərbaycanın müasir dövlətçilik modelinin əsasını təşkil edir. Onun müəyyən etdiyi strateji kurs ölkənin siyasi sabitliyinin qorunmasına, dövlət institutlarının möhkəmlənməsinə və milli maraqların müdafiəsinə xidmət etmişdir. Bu siyasət nəticəsində Azərbaycan regionda sabit və müstəqil dövlət kimi mövqeyini möhkəmləndirmiş və beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaş kimi tanınmışdır. Sonrakı dövrdə baş verən hadisələr, xüsusilə 2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsi də göstərdi ki, Azərbaycanın uzun illər ərzində formalaşdırdığı diplomatik və hüquqi mövqe ölkənin beynəlxalq arenada haqlı tərəf kimi qəbul edilməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Ermənistanın beynəlxalq səviyyədə geniş diplomatik dəstək qazana bilməməsinin əsas səbəblərindən biri də məhz bu illər ərzində formalaşdırılmış siyasi və hüquqi əsaslar idi.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin formalaşmasında və inkişafında həlledici rol oynamışdır. Onun rəhbərliyi ilə dövlətin təhlükəsizlik sistemi institusional, hüquqi və strateji baxımdan formalaşdırılmış, siyasi sabitlik təmin edilmiş və milli maraqların qorunması istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi təhlükəsizlik strategiyası müasir Azərbaycan dövlətinin inkişafında və milli təhlükəsizlik siyasətinin davamlılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

***Doctor of Philosophy in History Hamida Ahmadova
Baku Slavic University***

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE FORMATION OF AZERBAIJAN'S NATIONAL SECURITY POLICY

Summary

The article examines the role of the national leader Heydar Aliyev in the formation and development of the national security policy of the Republic of Azerbaijan. It is noted that in the first years of independence, political instability, economic crisis, weak state institutions and external threats in the country made the creation of an effective national security system

necessary. In these complex historical circumstances, the return of Heydar Aliyev to power in 1993 played a significant role in strengthening Azerbaijani statehood and in shaping the national security policy. Under his leadership, political stability was ensured, the system of public administration was strengthened and a strategic security course aimed at protecting national interests was determined. As a result of the policy implemented by Heydar Aliyev, the activities of state security bodies were improved, a legal framework in the field of security was established and the institutional foundations of the national security system were formed. At the same time, his balanced and pragmatic foreign policy strategy made a significant contribution to strengthening Azerbaijan's international position, ensuring regional stability and protecting state security. Thus, the political course and security strategy defined by Heydar Aliyev continue to determine the main directions of Azerbaijan's national security policy and play an important role in the country's sustainable development.

Keywords: Heydar Aliyev, national security, state security, political stability, statehood, security policy.

**Доктор философии по истории Хамида Ахмадова
Бакинский Славянский Университет**

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье исследуется роль общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании и развитии политики национальной безопасности Азербайджанской Республики. Отмечается, что в первые годы независимости существующие в стране политическая нестабильность, экономический кризис, слабость государственных институтов и внешние угрозы сделали необходимым создание эффективной системы национальной безопасности. В этих сложных исторических условиях возвращение Гейдара Алиева к власти в 1993 году сыграло важную роль в укреплении азербайджанской государственности и формировании политики национальной безопасности. Под его руководством была обеспечена политическая стабильность, укреплена система государственного управления и определен стратегический курс безопасности, направленный на защиту национальных интересов. В результате проводимой им политики была усовершенствована деятельность органов государственной безопасности, сформирована правовая база в сфере безопасности и созданы институциональные основы системы национальной безопасности. В то же время его сбалансированная и прагматичная внешнеполитическая стратегия внесла значительный вклад в укрепление международных позиций Азербайджана, обеспечение региональной стабильности и защиту государственной безопасности. Таким образом, политический курс и стратегия безопасности, определенные Гейдаром Алиевым, и сегодня определяют основные направления политики национальной безопасности Азербайджана и играют важную роль в устойчивом развитии страны.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, национальная безопасность, государственная безопасность, политическая стабильность, государственность, политика безопасности.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995-ci il referendumunda qəbul edilmişdir). <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (№ 2198, 23 may 2007-ci il). <https://e-qanun.az/framework/13373>
3. Azərbaycan-Avropa Şurası. <https://azerbaijan.az/related-information/194>
4. Azərbaycan-BMT. <https://azerbaijan.az/related-information/191>
5. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi.

- <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>
6. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 20. – 2007. – 536 s.
 7. Həsənov, Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress, 2011, 440 s.
 8. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991–2003): [2 hissədə] / M.C.Qasımlı. – Bakı: Mütərcim, – c. 1. – 2015. – 648 s.
 9. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991–2003): [2 hissədə] / M.C.Qasımlı. – Bakı: Mütərcim, – c. 2. – 2015. – 664 s.
 10. Məmmədzadə, Ü.K. Qafqazda liderlik qərinəsi: Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı İlham Əliyev. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2023, 240 s.
 11. Milli təhlükəsizlik haqqında: Azərbaycan Respublikasının Qanunu (№ 712-III, 29 iyun 2004-cü il). <https://e-qanun.az/framework/5455>
 12. Süleymanov, M. Heydər Əliyev: Ordu ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin müstəqilliyinin dayəğıdır. Xalq qəzeti, 2019, 4 oktyabr. № 219, s. 3.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİYASƏTİ

Xülasə

Ulu Öndər dövlət xadimi kimi fəaliyyətinin hər iki dövründə elm və təhsilin inkişafı, təkmilləşdirilməsi üçün çalışmışdır. Ümummilli Lider tərəfindən hakimiyyətinin birinci dövründə 1969-1982-ci illərdə orta ümumtəhsil məktəblərinin inşası və əsalı təmiri, ali və orta ixtisas təhsili üzrə yeni istiqamətlərdə müəssisələrin əsasının qoyulması, şagird və tələbələrin təhsilə olan maraqlarının artırılması, ali təhsil yönümündə respublikadan kənarda yerləşən nüfuzlu müəssisələrdə davamlı təhsil üçün kvotaların ayrılması, peşə təhsili əsasında bütün resursların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təkmilləşdirilməsi, təhsilin keyfiyyətinə təsir edəcək sosial və coğrafi faktorların aradan qaldırılması ilə bağlı təqdirləyiq işlər görülmüşdür:

Ulu Öndər fəaliyyətinin 1993-2003-cü illəri əhatə edən kadr potensialının daha da təkmilləşdirilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərdən ibarət şagird, tələbə və pedaqoji kontingentin təhsil mühitinə yenidən integrasiyası, şəhər və rayonlarda yerli əhali ilə yanaşı qaçqın və köçkünlərin sosial vəziyyətini nəzərə alaraq təhsil müəssisələrinin istifadəyə verilməsi kimi humanist və düşünülmüş addımlar atılmışdır.

Ulu Öndərin 13 iyun 2000-ci il tarixində imzaladığı sərəncamla M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun bazasında Bakı Slavyan Universiteti yaradılmışdır.

Ümummilli Lider ölkədə davamlı şəkildə təhsilin dinamik inkişafını təmin edən sənədlər imzalamış, fərman və sərəncamlar vermişdir: 2002-ci il 04 oktyabr tarixində "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında", 12 noyabr 1995-ci il tarixli referendumunda qəbul edilən konstitusiyanın təhsilə bağlı maddə və bəndlərində, habelə 15 iyun 1999-cu il tarixində qəbul olunmuş təhsil islahatında təhsilin inkişafı naminə düşünülmüş addımlar atılmışdır.

Ümumiyyətlə, Ulu Öndərin çoxistiqamətli fəaliyyətində seçilən təhsil siyasəti ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *Ümummilli Lider, Ulu Öndər, təhsil siyasəti, qanun, fərman və sərəncam, elm və təhsil.*

Ümummilli Lider Heydər Əliyev dövlət xadimi kimi fəaliyyətinin hər iki dövründə elmin, təhsilin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə çalışmışdır: Hakimiyyətinin birinci dövründə 1969-1982-ci illərdə orta ümumtəhsil məktəblərinin inşası və əsalı təmiri, ali və orta ixtisas təhsili üzrə yeni istiqamətlərdə müəssisələrin yaradılması, şagird və tələbələrin təhsilə olan maraqlarının artırılması, ali təhsil istiqaməti üzrə respublikadan kənarda yerləşən nüfuzlu müəssisələrdə təhsilə davam etmə məqsədilə kvotaların ayrılması, peşə təhsili üçün bütün resursların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təkmilləşdirilməsi, təhsilin keyfiyyətinə təsir edəcək sosial və coğrafi faktorların aradan qaldırılması ilə bağlı təqdirləyiq işlər görmüşdür. Ölkə liderinin 1972-ci ildə "Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəbini daha da inkişaf etdirmək haqqında", 1973-cü ildə "Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında" qəbul etdiyi qərarlar ümumtəhsil müəssisələrinin fəaliyyətində və ümumən, resursların kəmiyyət və keyfiyyətində inkişafyönümlü əsaslı dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Nəticə etibarilə, sosial mənsubiyyətdən və coğrafi mövqeyi etibarilə ucqar kəndlərdə yerləşməsindən asılı olmayaraq təhsilə çıxış imkanları sadələşdirilmişdir. Dahi lider ali təhsil müəssisələrində elmi-pedaqoji potensialın sürətlə təkmilləşdirilməsi üçün 1972-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun əsasında yeni formatda strukturun əsasının qoyulması təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Ulu Öndər 1978-ci ildə orta ümumtəhsil məktəblərində dərs vəsaitlərinin çatışmazlığı ilə bağlı problemlərin həllinə, yeni şagirdlərin həm də pulsuz dərslərlə təminatına nail olmuşdur.

Ümummilli Liderin fəaliyyətinin 1993-2003-cü illəri əhatə edən ikinci dövründə təhsilin inkişafı naminə kadr hazırlığı məsələlərindən tutmuş bir çox təhsil problemləri diqqət mərkəzində saxlanılmaqla öz uğurlu həllini tapmışdır. Ulu Öndər kadr potensialının daha da təkmilləşdirilməsi üçün hər bir vətəndaşın dünyanın sayılıb-seçilən, nüfuzlu təhsil müəssisələrində oxuması, habelə müvafiq ixtisaslaşmasının qəbul edilməsi üçün çalışmışdır. Dahi liderə görə, təhsil sistemindəki müsbət nailiyyətlər kadrların və onların diplomlarının dünyanın inkişaf etmiş ölkələri tərəfindən rəsmi şəkildə tanınması ilə nəticələnməlidir: *"...Azərbaycanın təhsil sistemində təhsil alan insanların və xüsusən ali məktəbləri bitirənlərin bilik səviyyəsi və onların biliklərini təsdiq edən sənədlər gerek dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırılsın"* [7, s. 133].

Ulu Öndərin məqsədyönlü təhsil siyasəti 12 noyabr 1995-ci il tarixli referendumunda qəbul edilən konstitusiyanın təhsillə bağlı maddə və bəndlərində öz əkinə tapmışdır: 42-ci maddənin I bəndi bütün vətəndaşlarının təhsil alma hüququ, II bəndi icbari ümumi təhsilin ödənişsiz həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. IV bənddə göstərilir ki, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir. Habelə "Uşaq hüquqları haqqında" (19 may 1998-ci il) Azərbaycan Respublikası Qanununun maddələrindən birində bildirilir ki, *"...dövlət siyasəti hər bir uşağın zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunmasının, müterəqqi tələblər əsasında təhsil almasının, layiqli vətəndaş kimi formalaşmasının təmin edilməsinə yönəldilir"* [12].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1993-cü ildən etibarən, xüsusilə, qaçqın və məcburi köçkünlərdən ibarət şagird, tələbə və pedaqoji kontingentin təhsil mühitinə yenidən integrasiyasının təmin olunması üçün bütün imkanlarını bu istiqamətə yönəltdirmişdir.

Ulu Öndərin 13 iyun 2000-ci il tarixində imzaladığı sərəncamla M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun bazasında Bakı Slavyan Universiteti yaradılmışdır. Məhz bu fakt həmin təhsil strukturunun slavyan dilləri və ədəbiyyatı üzrə tədrislə yanaşı elmi araşdırmaların da təşkili istiqamətində regionda aparıcı təhsil müəssisəsinə çevrilməsi üçün atılan zəruri addımların göstəricisi idi, digər tərəfdən Ulu Öndər *"... universitetləri həm də tədqiqat və innovasiya mərkəzi kimi görmək istəyirdi"* [9].

Ölkə lideri, ümumiyyətlə, gənc nəslin inkişafı məqsədilə təhsilin rolunu xüsusi qiymətləndirirdi. *"Respublikamız XX əsrdə çox yüksək təhsil ocaqları yaratmağa nail olmuşdur və on minlərlə, yüz minlərlə azərbaycanlı təhsil alıb, ölkəmizin həyatının, mühitinin irəliyə doğru dəyişdirilməsində iştirak edibdir"* [5, s.132].

Ümummilli Liderin təhsil strategiyasının kökündə dövlətin milli maraqları daxilində inkişafyönümlü strateji addımlar dayanmışdır. Xüsusilə, ali məktəb kontekstində təhsilə yanaşmada milli ideologiyanın formalaşmasına çalışan Ulu Öndərə görə, *"Lazımdır ki, düşünən beyinlərimiz, alimlərimiz və o cümlədən təhsil sahəsində çalışan müəllim ordusu milli ideologiyamızın formalaşması üçün öz fəaliyyətini göstərsin"* [3, s. 173]. Dahi lider təhsil siyasəti çərçivəsində öyrənənlərin vətənpərvərlik hissi ilə tərbiyə olunmasını və milli-mənəvi, habelə ümumbəşəri dəyərləri qoruyan, o cümlədən inkişaf etdirən kadrların yetişdirilməsini dəstəkləmişdir. Ölkə lideri ümummilli şəxsiyyətin yetişdirilməsində təhsilin önəmli faktor olduğunu, respublikada daim aparılan təhsil islahatlarının zəruriliyini dəfələrlə vurğulamışdır.

Ulu Öndər ölkədə davamlı şəkildə təhsilin dinamik inkişafını təmin edən sənədlər imzalamış, fərman və sərəncamlar vermişdir. 1998-ci ildə Ümummilli Liderin sərəncamı ilə Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası formalaşdırılaraq Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı hazırlandı. Təsdiq olunmuş proqrama əsasən, milli təhsil sistemində müəyyənləşdirilən strategiya və konsepsiya idarəetmədə yeni prinsiplərin bərqərar olması, beynəlxalq standartlarla uyğunluq, habelə dünya təhsil sistemində integrasiya çərçivəsindədir.

15 iyun 1999-cu il tarixində qəbul olunmuş təhsil islahatına əsasən, bu sahədə aidiyyəti üzrə müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması əsas hədəf hesab edilmiş, müvafiq struktur, məzmun, kadr və resursların idarə olunması üçün məqsədemünasib addımlar atılmışdır [1]. Ulu Öndər tərəfindən təhsil sahəsinin davamlı inkişafı məqsədilə 2000-ci il iyunun 13-də "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərman da verilmişdir.

Habelə müxtəlif istiqamətlərdə təhsil yönümlü əhatəli və sisteməlik planlar həyata keçirilmiş, istedadlı gənclərin dünya ölkələrinin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almaları, dünya ölkələrinin təhsil sahəsindəki təcrübəsinə integrasiyası üçün işlər görülmüşdür. Dahi liderin dediyi kimi, *"Çünki həm öz əlimizdə olan potensialdan, yeni indiyə qədər yaranmış təhsil, bilik, elm potensialından, həm də bütün ölkələrlə hazırkı azad əlaqələrdən istifadə edərək, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə təhsil*

sahəsində tətbiq etmək mümkündür” [4, s. 189]. Hazırda respublikanın ADNSU kimi tanınmış ali məktəbinin ikili diplom çərçivəsində təhsil verməsi bir daha Ulu Öndərin bu sahədəki siyasətinin uğurunu vurğulamaqla təməli dahi lider tərəfindən qoyulan, dünya təcrübəsinə əsaslanaraq təhsilin inkişafı, pedaqoji fəaliyyətin təşkili və kadrların təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan dövlət səviyyəli operativ addımların göstəricisi hesab olunur.

Ümummilli Lider şəhər və rayonlarda yerli əhali ilə yanaşı Ermənistan Respublikasından, habelə Xocalıdan olan qaçqın və köçkünlər sosial vəziyyətini nəzərə alaraq 2002-ci ilin 13 sentyabrında Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində məktəbin istifadə verilməsi kimi humanist və düşünülmüş addımlar atmışdır. *“Bizim hamımızın ən əsas qayğısı işğal olunmuş torpaqlardan didərgin düşmüş soydaşlarımızın, vətəndaşlarımızın vəziyyəti və onların, xüsusən çadırlarda və qeyri-müənasib binalarda yaşayan ailələrin uşaqlarının təhsili məsələsidir*” [6, s. 149]. Qeyd etməliyik ki, ölkə prezidenti tərəfindən 1998-ci ildə imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları haqqında”, 1999-cu ildə “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında”, “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunlara görə, ali məktəblərdə ödənişli formada təhsil alan qaçqın və köçkün hesab olunan vətəndaşların təhsili dövlət hesabına ödənilmişdir.

Ulu Öndər cəmiyyət üçün ali təhsilli və yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri yetişdirən müəllimin böyük rolunu həmişə dəyərləndirmişdir: *“... bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən, tutduğumuz vəzifədən asılı olmayaraq bütün nailiyyətlərimizə görə birinci növbədə məktəbə, müəllimə borcluyuq*” [3, s.171]. Deməli, dahi liderin təhsil siyasəti həm də müəllimə, müəllim adına diqqəti ehtiva edir: *“O müəllimlər ki, çətin vəziyyətdə, bəzən qarın altında, palçıqın içində, ağır vəziyyətdə, çadırdə dərs verir, özünün şərəfli müəllimlik vəzifəsini yerinə yretirir, köçkün uşaqlarını tərbiyələndirir və onlara təhsil verirlər – bunlar xüsusi ehtirama layiqdirlər*” [6, s. 149].

2002-ci il 04 oktyabr tarixində Ümummilli Liderin “Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” imzaladığı fərmanda qarşıya qoyulan vəzifələr təhsil şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə 2003-2007-ci illərdə orta təhsil müəssisələrinin təmiri və tikintisi, habelə müasir tədris avadanlığı ilə təchizatı ilə bağlı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Ulu Öndərin çoxistiqamətli fəaliyyətində xüsusi seçilən təhsil siyasəti ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafına birbaşa öz təsirini göstərmişdir. Dahi liderin hakimiyyəti dövründə təməli qoyulmuş təhsil siyasəti müxtəlif istiqamətlərdə təhsilin inkişafına yönəldilmiş, səriştəli, peşəkar, yaradıcı və ən əsası, vətəndaş motivinin güclü olduğu kadr siyasəti yeridilmişdir. Təməli Ümummilli Lider tərəfindən qoyulan təhsil siyasəti hazırda onun davamçısı Möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir [10]. Digər tərəfdən, Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın Heydər Əliyev Fondu vasitəsilə həyata keçirdiyi layihələr bütünlükdə təhsilin inkişafını tənzimləməklə vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Ph.d. Konul Sadigova

Military Scientific Research Institute of the National Defense University

THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION POLICY IN AZERBAIJAN

Summary

During his tenure as a statesman, the Great Leader consistently worked to develop and enhance science and education. In the first period of his governance, from 1969 to 1982, under the guidance of the national leader, commendable measures were taken: construction and major renovation of secondary general education schools, establishment of institutions in new directions within higher and secondary specialized education, promotion of students' interest in learning, allocation of quotas for continuing education in prestigious institutions outside the republic, improvement of all resources for vocational education in terms of quantity and quality, and elimination of social and geographical factors affecting the quality of education.

During the period of 1993-2003, the Great Leader undertook humane and well-considered measures, including further development of human resources, reintegration of students and pedagogical personnel from among refugees and internally displaced persons into the educational environment, and commissioning of educational institutions in cities and districts while taking into account the social conditions of both local populations and displaced groups. By the decree signed

on June 13, 2000, Baku Slavic University was established on the basis of the Azerbaijan Pedagogical Institute of Russian Language and Literature named after M.F. Akhundov.

The national leader signed documents ensuring the dynamic development of education in the country, issued decrees and orders, including: October 4, 2002 – “On strengthening the material and technical base of general education schools of the Republic of Azerbaijan,” the education-related articles and clauses of the constitution adopted in the November 12, 1995 referendum, and the education reform adopted on June 15, 1999, all of which included deliberate measures to advance education.

Overall, the multidirectional activities of the Great Leader in education had a significant impact on the sustainable and steady development of the country.

Keywords: National leader, Great Leader, Education policy, Law, Decree and order, Science and education.

К.ф.н. Кёнуль Садигова
Военный Научно-Исследовательский Институт
Университета Национальной Обороны

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В период своей деятельности как государственный деятель, Великий Лидер стремился к развитию и совершенствованию науки и образования. В первый период его власти, с 1969 по 1982 годы, под руководством общенационального лидера были осуществлены выдающиеся меры: строительство и капитальный ремонт средних общеобразовательных школ, создание учреждений нового направления в сфере высшего и среднего профессионального образования, стимулирование интереса учащихся и студентов к обучению, выделение квот для продолжения образования в престижных учреждениях за пределами республики, а также совершенствование всех ресурсов профессионального образования с точки зрения количества и качества и устранение социальных и географических факторов, влияющих на качество образования.

В период 1993-2003 годов Великий Лидер предпринял гуманистические и продуманные шаги, направленные на дальнейшее совершенствование кадрового потенциала, реинтеграцию в образовательную среду учеников, студентов и педагогических кадров, состоящих из беженцев и вынужденных переселенцев, а также ввод в эксплуатацию образовательных учреждений в городах и районах с учётом социального положения местного населения, беженцев и переселенцев. Указом от 13 июня 2000 года на базе Азербайджанского педагогического института русского языка и литературы имени М.Ф.Ахундова был создан Бакинский славянский университет.

Общенациональный лидер подписал документы, обеспечивающие динамичное развитие образования в стране, издал указы и распоряжения: 4 октября 2002 года – «О укреплении материально-технической базы общеобразовательных школ Азербайджанской Республики», в конституции, принятой на референдуме 12 ноября 1995 года, содержатся статьи и положения, касающиеся образования, а также в рамках реформы образования, принятой 15 июня 1999 года, были предприняты продуманные шаги для развития образования.

В целом, многопрофильная деятельность Великого Лидера в сфере образования оказала особое влияние на устойчивое и стабильное развитие страны.

Ключевые слова: Общенациональный лидер, Великий Лидер, политика в области образования, закон, указ и распоряжение, наука и образование.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // – Bakı: – 15 iyun 1999-cu il.

2. "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // – Bakı: – 13 iyun 2000-ci il.
3. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, c. 2. – 1997. – 604 s.
4. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, – c. 3. – 1997. – 488 s.
5. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, – c. 12. – 1997. – 432 s.
6. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, – c. 17. – 2005. – 528 s.
7. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, – c. 19. – 1997. – 604 s.
8. Həmidov, H. Ulu Öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti: [Elektron resurs] / https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_dekabr2008/63636.htm
9. Muradov, Ə. Ali təhsilə Heydər Əliyevin strateji baxışı: [Elektron resurs] / "Azərbaycan" qəzeti. – Bakı, 2025. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ali-tehsile-heyder-eliyevin-strateji-baxisi-1746828830/359584>
10. Nağıyev, A. Heydər Əliyev və təhsil siyasəti: [Elektron resurs] / <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyev-ve-tehsil-siyaseti-1670880755>.
11. Ulu Öndər Heydər Əliyev təhsil haqqında: [Elektron resurs] / Azərbaycan müəllimi, s. 4. – Bakı, 2010. URL: http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/dekabr/145271.htm
12. Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/3292>

OLİMPIADA: ƏSRLƏRİN SORAĞI VƏ DÖVRÜMÜZÜN NƏBZİ

Xülasə

Məqalə Olimpiya hərəkətinin tarixi inkişafına, onun qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər keçdiyi yola həsr olunub. Müəllif Olimpiya oyunlarının təkcə idman yarışı deyil, həm də xalqların bir-birinə integrasiyası, sülhün möhkəmləndirilməsi, mədəniyyətin və incəsənətin inkişafındakı rolunu vurğulayır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sayəsində idmançılarımızın dövlətimizin adından çıxış etməyə başlaması, ölkədə Olimpiya hərəkətinin formalaşması xüsusi qeyd olunur. Məqələdə həmçinin idmanın siyasətlə qarşılıqlı əlaqəsi, fiziki kamilliyin mənəvi-estetik tərbiyə ilə vəhdəti və vətənpərvərlik hissinin idmançıların qələbəsidəki əhəmiyyəti təhlil edilir.

Açar sözlər: *bədən tərbiyəsi və idman, Olimpiya oyunları, tarix, fiziki hazırlıq, idmançılar.*

Bəşəriyyətin keçdiyi tarixi yola nəzər saldıqda Olimpiyadaların yeri və rolu aydın görünür. Aydın görünür ki, bu yol heç də həmişə rahat və düz olmamışdır. Bu oyunların keçirilməsinə münasibət də birmənalı şəkildə müsbət xarakter daşımamışdır. Əksər hallarda oyunların keçirilməsi alqışlansa da, bəzən qadağalar da qoyulmuşdur. Təəccüblü odur ki, bir müddət xalqların fiziki tərbiyəsində mühüm rol oynayan bu Olimpiadalar uzun müddət unudulmuş, hətta tədqiqatçılar da bu barədə birmənalı olaraq fikir söyləməmişlər. Lakin XIX əsrin sonlarından etibarən Olimpiya oyunlarına, eyni zamanda onun tədqiqinə maraq xeyli artmışdır.

Olimpiadaların keçirilməsinin zəngin və parlaq tarixi olmasına baxmayaraq, müəyyən dövrlərdə əhali arasında bu barədə ümumi məlumat qismən olmuşdur. XIX əsrin sonlarında fransız alimi, tədqiqatçı pedaqoq Jan Piyer de Kuberten geniş araşdırma aparmışdır və ondan sonra gələn Olimpiya tədqiqatçıları Jan Piyer de Kubertenin bu sahədə ilk tədqiqatçı və həmin tarixi Olimpiya oyunlarının tədqiq olunmasının başlanğıcı kimi qeyd edirlər.

Azərbaycan xalqı idman sahəsində müstəqilliyini də məhz Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin hərtərəfli diqqət və qayğısı sayəsində tapdı. Belə ki, respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının idmançı-olimpiadaçıları ilk dəfə 1992-ci ildə MDB dövlətlərinin tərkibində çıxış etdilər. Ümummilli Liderimiz hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra isə Azərbaycan idmançıları öz adı və öz ünvanı ilə beynəlxalq yarışlarda iştirak etməyə başladılar. Bu, artıq idman sahəsində də müstəqilliyin təmin edilməsi demək idi.

Bu hərəkətin bir neçə mühüm amili vardır. Aydındır ki, Olimpiya hərəkətinin tarixi xalqların, millətlərin, bütövlükdə dünyanın tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır, yəni onların keçdiyi inkişafın tarixidir. Olimpiya hərəkəti və ya Olimpiya oyunları eramızdan əvvəl başlayaraq bəşər tarixinin inkişafında müəyyən rol oynayan bir sahə olmuşdur. Araşdırmalar sübut edir ki, Olimpiya oyunları yalnız idman hərəkəti olaraq qalmamış, xalqların və millətlərin sürətli integrasiyasının təmin edilməsində, sülhün bərqərar olmasında, hətta ədəbiyyatın, incəsənətin, bütövlükdə isə mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Olimpiya oyunlarında iştirak edən ölkələr oraya yalnız idmançılarını göndərməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda özlərinin milli ənənələrini və irsi dəyərlərini də nümayiş və təbliğ etmişlər. Təsədüfi deyildir ki, Olimpiya oyunlarında rəssamların çəkdiyi rəsmlər də nümayiş etdirilmiş, müəyyən şeirlər və musiqi əsərləri dinlənilmiş, sonda idmançılar kimi, ədəbi-mədəni irsin təbliğatçıları da mükafatlandırılmışlar. Bunun isə ən böyük tarixi əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, xalqlar bir-birinin tarixi və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur, xarici ölkələrin yaradıcılıq nümunələrini əldə edib öz ölkələrinə gətirir və bu da onların öz mədəniyyətlərinin zənginləşməsində müəyyən dərəcədə rol oynamışlar. Bu isə dünya mədəniyyətinin inkişafına, xalqların bir-birinə yaxınlaşmasına, integrasiyasına, sivilizasiyanın sərhədlərinin tədricən silinməsinə gətirib çıxarır və bəşər mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradırdı. Başqa bir mühüm cəhət ondan ibarət idi ki, Olimpiya oyunları keçirilən ərazilərdə böyük abadlaşdırma işləri aparılır, bir qədər obrazlı desək Olimpiada keçirən dövlət “dünyanın qarşısına çıxmaq üçün” xüsusi hazırlaşır. Bu

da yeni arxitekturalarla zəngin olan şəhərlərin salınmasına, müasir mədəniyyətlərin və ənənələrin formalaşmasına səbəb olurdu.

Əsrlər öncə Olimpiya oyunları keçirildiyi zaman bütün müharibələr dayandırılırdı. Lakin bir müddətdən sonra bu mütərəqqi ənənəyə əməl olunmadı. Bəs necə oldu ki, tarixin ilkin dövründə müasir sivilizasiyadan uzaq olan qədim insan müharibələrin dayandırılmasına əməl edirdi? Bəlkə irslə varis arasında bağlar qırılıb və müasir insan öz düşüncə tərzinə görə əcdadından geri qalır? Fikrimizcə, bu suallara cavab tapmaq üçün Olimpiya hərəkatının keçdiyi yolu, tarixi şəraitini, onun mərhələlərini və tipoloji təsnifatını dərinlən öyrənmək və müasir baxışlar sistemindən keçirmək lazımdır.

Təqdim etdiyimiz məqalənin əsas əhəmiyyətli amillərindən biri də irqlə varis arasındakı əlaqəni araşdırmaqdən ibarətdir. Tarixi yaşantıların araşdırılması və tarixi təhriflərin aradan qaldırılması, yalnız bu sahədə deyil, bütövlükdə ictimai-siyasi həyatımıza da lazımdır. Bu tarixi həqiqətlərin araşdırılması və obyektiv surətdə təqdim olunması bu günümüzədən daha çox sabahımız üçün lazımdır.

Ümumiyyətlə, tarixdə zamanı şərtləndirən üç komponentdən ikisi (keçmiş və bu gün) həmişə sabaha - gələcəyə xidmət edib. Beləliklə, sabahımızın - gələcəyimizin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün keçmiş və bu günü dərinlən araşdırılmalı və bir estafet kimi gələcək nəsillərə ötürməliyik. Keçmişlə müasir dövrlə arasındakı əlaqəni və bağları, eləcə də genetik ünsiyyəti yaddaş yaradıb. Milli yaddaş yalnız bir millətə bələdçilik etmir, həm də ayrı-ayrı millətlərin yaddaşına işıq çiləyir və tarixi həqiqətlərin dərkində və gələcək nəsillərə çatdırılmasında ən etibarlı və ən mötəbər mənbə rolunu oynayır. Bizim düşüncəmizə görə, məqalədə qeyd olunan məlumatlar yalnız Olimpiya oyunlarının fonunda millətlərin fiziki hazırlığını, fiziki tərbiyəsini, fiziki mədəniyyətini araşdırılması və təqdir etmək baxımından xalqların mədəniyyətini, incəsənətini, onların keçdiyi inkişaf yolunu işıqlandırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Böyük tarixi bir yol keçmiş Olimpiya oyunlarının müasir dövrümüzə qədər gəlməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması funksiyasını da tarix və yaddaş öz üzərinə götürür. Deməli, bu sahədə məqalələrin yazılması və gələcək nəsillərə çatdırılması zəruridir.

Olimpiya oyunlarında mifik təfəkkürlə, allahlar və yarımallahlarla da bağlı fikirlər öz əksini tapmışdır ki, bu da bəşəriyyətin əski düşüncələri barədə ümumi təsəvvürlər yaradır.

Onuda qeyd etmək istəyirik ki, Milli Olimpiya Komitəsinin (MOK-un) fəaliyyət istiqaməti ilk dəfə bu məqalədə geniş, sistemli, konkret materiallar əsasında və əsaslı şəkildə qoyulmuş və tədqiqata cəlb edilmişdir. Mənim fikrimcə, gələcəkdə bu sahədə məqalələr və tədqiqatlar daha da genişlənəcək və gənclərin fiziki tərbiyəsini daha da formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Olimpiya hərəkatı tarixinin öyrənilməsi həm də tarixi ədalətin bərpası və təqdimatı baxımından xeyli əhəmiyyətlidir. Çünki igidliləri, cəngavərlikləri, qəhrəmanlıqları və şücaətləri ilə tarixin yaddaşında qalan azərbaycanlıların Olimpiya hərəkatlarında az iştirak etmələri də onların tarixi və taleyi baxımından maraqlı, həm də təəccüblüdür. Ona görə ki, azərbaycanlıları düşünülmüş surətdə bu prosesdən kənarda qoymuşlar və çalışmışlar ki, nəinki Azərbaycan dövləti, hətta "Azərbaycan" sözü belə xaricdə hallanmasın və unudulsun. Bununla siyasi cəhətdən bizim xalqımıza zərbə vurmağa çalışmışlar.

Kifayət qədər insan "idman" və "siyasət" sözləri arasında heç bir əlaqə görməsə də, fikrimcə bunlar arasında bağlılıq və daxili əlaqənin olması inkaredilməzdir. Şübhəsiz ki, mütəxəssislər idmanla siyasət, idmanla fəlsəfə arasında əlaqənin qarşılıqlı olmasından daha çox əlaqəsizliyindən danışılar. Amma faktlar göstərir ki, fiziki tərbiyə özü də dövlətin siyasi-strateji maraq dairəsində olmuşdur.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin və onun ideyalarını yorulmadan həyata keçirən möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin siyasi kursunda Milli Olimpiya Komitəsinin özünə-məxsus yeri var və bu gün gənclərin sağlam böyüməsi dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xeyir-duası və tövsiyələri ilə Milli Olimpiya hərəkatının formalaşması idman sahəsində əldə etdiyimiz nailiyyətlərin yeni mərhələsini müəyyən-ləşdirdi. Ümummilli Liderin siyasi kursunu ləyaqətlə davam etdirən, hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyev demişdir: "bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi dövlətimizin strateji xəttidir. Ona görə ki, bu proses nəinki sosial, psixoloji və mənəvi-əxlaqi mahiyyət daşıyır, eyni zamanda, ciddi siyasi əhəmiyyətə malikdir".

Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti kimi fəaliyyətə başladığı ilk zamanlarda Ulu Öndərin prinsiplərini rəhbər tutaraq Prezidentimiz cənab İlham Əliyev Olimpiya Hərəkatının strateji, prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirdi, lazımi və düzgün qərarlar qəbul edərək ölkədəki idman qurumları arasında əməkdaşlığın yeni modelini yaratdı.

Xalqının təhlükəsizliyi missiyasını və məsuliyyətini öz üzərinə götürən Prezident şübhəsiz ki, bu sahəyə xüsusi fikir verir və gənc nəslin sağlam ruhda tərbiyəsinə diqqət yetirir.

Əminliklə demək olar ki, bəzi dövlətləri dünyada məşhurlaşdıran dövlət başçıları, görkəmli elm və siyasət xadimləri ilə bərabər, həm də idmançılar olmuşdur. Onlar yalnız dövlətin adını beynəlxalq ictimaiyyətə tanıtmamış, eyni zamanda öz idman mədəniyyətləri və peşəkarlıqları ilə dövlətlərinə rəğbət qazandırmış və həmin dövlətin siyasi-mədəni nüfuzunun beynəlxalq aləmdə artmasına yardımçı olmuşlar. Buna görə, tədqiqatlarda eləcə də müasir politologiyada idmana ümumdövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi baxırlar. Bu bir daha sübut edir ki, idman günü-gündən yalnız mədəni həyatımızda deyil, eyni zamanda siyasi həyatımızda da genişlənən önəmli bir sahədir. Bu da bir faktdır ki, bu gün müasir dünyanın aparıcı dövlətlərinin bəzilərinin rəhbərləri vaxtı ilə tanınmış idmançı olmuşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Olimpiyanın heç kimin inkar edə bilməyəcəyi dəmir qanunları var və Olimpiadada iştirak edən hər kəs və ya hər hansı bir dövlət həmin qanunlara tarixən olduğu kimi bu gün də ciddi əməl etməlidir. Onlardan biri və ən əhəmiyyətli ondan ibarət idi ki, bu oyunlar harada keçirilməsindən asılı olmayaraq həmin müddətdə hər hansı bir dövlət müharibə apara bilməzdi. Beləliklə, Olimpiadanın ən böyük siyasi əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, bu hərəkat dünyanı dağılmağa, müharibələri genişlənməyə qoymurdu. Başqa bir əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, burada iştirak edən dövlətlər özünü təmsil və ifadə edirdi. Belə ki, onlar öz mədəniyyətini, üzərində milli gerb olan paltarları geyinməklə yanaşı, öz himnini oxuyur, milli bayrağını dalğalandırır, ölkələrinin xəritəsini də nümayiş etdirirdilər. Bu da ölkələrin bütövlükdə dünyanın tanınmasına, dərk edilməsinə köməklik göstərirdi. Bizim fikrimizcə, müasir imkanlara malik kütləvi informasiya vasitələrinin olmadığı bir dövrdə ölkənin beynəlxalq aləmdə tanınması və təbliği üçün bu ən böyük təbliğat vasitələrindən biri idi.

Dövlətlərarası ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, iqtisadi yüksəlişə səbəb olur və biznesin inkişafına təkan verirdi. Biznesin inkişafı özlüyündə nə qədər mütərəqqi hadisə olsa da, Olimpiya hərəkatının dünyada biznesləşdirilməsi, daha doğrusu biznesin onun üzərində hakim olması özlüyündə bu hərəkata vurulan çox ciddi bir zərbədir. Olimpiya hərəkatı dünyanın ən aparıcı dövlətlərinin iqtisadi yüksəlişinə, onun dünyadakı mövqeyinə müsbət təsir göstərir və göstərməlidir. Lakin, bunun qarşılığında Olimpiyanın özü qurbana çevrilməməli, mövcud tarixi ənənələrini itirməməlidir.

Olimpiyanın siyasi-iqtisadi əhəmiyyətinin təhlili və araşdırmaları belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, dünya özü tərkib hissələrinə bölünməyən vücut olduğu kimi Olimpiya hərəkatı da dünya dövlətləri tərəfindən qorunmalı və daha da inkişaf etdirilməlidir. Olimpiya hərəkatı dedikdə ilk yada düşən sağlamlıq, gümrahlıq, çeviklik və s. olur. Beləliklə, Olimpiya hərəkatının mühüm əhəmiyyətli şərtlərindən biri də fiziki-mənəvi amillərlə bağlıdır.

Əlbətdə ki, mənəvi kamillik estetik zövqün və gözəlliyin formalaşmasına təkan verir. Bu mənada demək olar ki, bəşəriyyət özü də keçdiyi yolda mənəvi kamilliyə start xəttini, başlanğıc nöqtəsini məhz fiziki kamillikdən alıb və müasir günümüzdə qədər gəlib çıxıb. Göründüyü kimi, fiziki kamilliklə mənəvi-estetik kamillik bir-birini inkar edən deyil, qəbul edən və ya tamamlayan proses kimi çıxış edir. Qədim Yunanıstanın Elladanın nəhəng qayalarının birində bu sözlər yazılmış və dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır: "Güclü olmaq istəyirsənsə, qaç, gözəl olmaq istəyirsənsə, qaç, sağlam olmaq istəyirsənsə qaç".

Fiziki kamillik - insanın fiziki inkişafının tarixən şərtlənmiş səviyyəsi, təlim, əmək və müdafiə fəaliyyəti üçün (müxtəlif yaş dövrlərində) fiziki hazırlığının optimal dərəcəsidir.

Fiziki tərbiyə - çoxcəhətli pedaqoji prosesdir ki, bu da böyüməkdə olan nəslin fiziki kamilliyinə nail olmağa yönəldilmişdir.

Fiziki inkişaf - daxili və xarici mühitin, tərbiyənin təsiri altında insanın boyunun, bədəninin forma və toxumalarının, orqanizmin bioloji funksiyalarının inkişafı deməkdir.

Fiziki mədəniyyət - cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsi olub, fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsində nailiyyətlərin, fiziki tərbiyə vəzifələrini həyata keçirmək üçün maddi və mənəvi vasitələri yaratmaq sahəsində əldə edilmiş müvəffəqiyyətlərin məcmusudur.

İdman aləmində düzgün yol seçmək, güc-qüvvə bacarığını beynəlxalq yarışlarda qalibiyyət uğrunda mübarizəyə həsr edə bilmək idmançının özünün vətən borcunu necə başa düşməsindən xeyli asılıdır. Aydın dərk edilmiş, vərdişə çevrilmiş sarsılmaz inam və əqidəyə əsaslanan vətənpərvərlik hissi idmançını ən çətin mübarizədən, yarışlardan qalib, üzü ağ çıxarda bilər.

Vətən borcu - vətən varlığı, şöhrəti uğrunda mübarizə zərurətindən irəli gələn və yüksək şüurluluq, dərin daxili tələbat qüvvəsi ilə yerinə yetirilən əsas vətəndaşlıq amalıdır. Olimpiya oyunlarında idmançılar çempionluğa bu kimi amallar uğrunda gərgin mübarizəyə qoşulurlar.

Azərbaycanın müstəqil suveren dövlətini qorumaq və inkişaf etdirmək, onun dünya dövlətləri ailəsində öz həqiqi yerini tutmasına nail olmaq üçün bugünkü gənclərin milli ənənələr əsasında tərbiyə edilməsi vacibdir. Mərhum alim, professor Z.Göyüşovun sözləri ilə desək: "hansı xalqda, hansı millətdə vətəndaşlıq hissi inkişaf etmişsə, bu, həmin xalqın, həmin millətin ümumi mənəvi tərəqqisinin göstəricisidir".

Gənclərimiz müxtəlif yarışlarda, beynəlxalq turnirlərdə iştirak edirlər, bu vaxt onların görüş dairəsi genişlənir, eyni zamanda, müxtəlif adamlarla, ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri ilə təmasda olarkən ölkəmizin adət ənənələrini, incəsənətini, mədəniyyətini həm onlara öyrədir, nümayiş etdirir, həm də Olimpiya hərəkətində iştirak edən dövlətlərin, onların xalqlarının həyat tərzini öyrənməyə imkan tapırlar. İdman məşqləri prosesində vahid məqsəd uğrunda mübarizə aparan gənclərdə vətənpərvərlik hissi daha asan formalaşır.

Mais Hajimuradov

**The Academy of the State Security Service
of the Republic of Azerbaijan named after Heydar Aliyev**

OLYMPIAD: THE ECHO OF CENTURIES AND THE PULSE OF MODERNITY

Summary

The article is devoted to the historical development of the Olympic movement, its path from antiquity to the modern era. The author emphasizes the role of the Olympic Games not only as a sports competition, but also as a factor in the integration of peoples, strengthening peace, and the development of culture and art. The special role of the National Leader Heydar Aliyev in the formation of the Olympic movement in independent Azerbaijan, thanks to whom the country's athletes began to compete under their own flag, is noted. The article also analyzes the relationship between sports and politics, the unity of physical perfection and moral-aesthetic education, as well as the importance of patriotism in the victories of athletes.

Keywords: physical culture and sports, Olympic games, history, physical train, athletes.

Маис Гаджимуратов

Академия СГБ имени Гейдара Алиева

ОЛИМПИАДА: ЭХО ВЕКОВ И ПУЛЬС СОВРЕМЕННОСТИ

Резюме

Статья посвящена историческому развитию олимпийского движения, его пути от античности до современности. Автор подчеркивает роль Олимпийских игр не только как спортивного состязания, но и как фактора интеграции народов, укрепления мира, развития культуры и искусства. Особо отмечается роль Общественного лидера Гейдара Алиева в становлении олимпийского движения в независимом Азербайджане, благодаря которому спортсмены страны стали выступать под своим флагом. В статье также анализируется взаимосвязь спорта и политики, единство физического совершенства и нравственно-эстетического воспитания, а также значение патриотизма в победах спортсменов.

Ключевые слова: физическая культура и спорт, Олимпийские игры, история, физическая подготовка, спортсмены.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "İlham Əliyev bu günün və gələcəyin uğur faktorudur". "Milli Olimpiya Komitəsi" jurnalı Bakı - 2001.
2. "Heydər Əliyev və Azərbaycanda Olimpiya hərəkatı". "Milli Olimpiya Komitəsi" jurnalı Bakı - 2002.
3. A.Əliyev, D.Quliyev. "Bədən tərbiyəsi və idman tarixi". Bakı - 2005.
4. Ç.Hüseynzadə, C.Rəhmanov "Heydər Əliyev və Azərbaycanda Olimpiya hərəkatı".
5. Hacımuradov.M.S., Əliyev.M.V."Olimpiada: tarix və müasirlik", monoqrafiya, DTX-nin H.Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı – 2019.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ HƏRBİ TƏHSİL SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının milli hərbi təhsil sisteminin formalaşması və inkişafı tarixi araşdırılır. Qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər hərbi təhsil ənənələrinin təşəkkülü, Sovet dönmində hərbi kadrların hazırlanması və müstəqillikdən sonra milli hərbi təhsil sisteminin qurulması ətraflı şəkildə təhlil edilir. Müasir dövrdə fəaliyyət göstərən hərbi təhsil müəssisələri, beynəlxalq əməkdaşlıq və texnoloji yeniliklərin tətbiqi müzakirə olunur. Məqalədə milli hərbi təhsilin Azərbaycanın müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsindəki əhəmiyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri vurğulanır.

Açar sözlər: *Hərbi təhsil, beynəlxalq əməkdaşlıq, hərbi sistem, müdafiə strategiyası, milli təhlükəsizlik, hərbi intizam, nizamnamə, əsasnamə, zabit hazırlığı.*

Giriş

Hərbi təhsil dövlətin müdafiə potensialını gücləndirən, peşəkar zabit və kadrların yetişdirilməsi üçün əsas zəmin yaradan, həmçinin milli təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi baxımından vacib bir sahədir. Müxtəlif geosiyasi çağırışlar, beynəlxalq münasibətlərdəki dəyişikliklər və bölgədəki təhlükəsizlik vəziyyəti Azərbaycanın hərbi təhsil sistemində olan tələbləri artırmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən hərbi təhsil sahəsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artırılması və uzunmüddətli təhlükəsizlik siyasətinin təmin olunmasında əsas faktordur.

Hərbi təhsilin formalaşmasından danışarkən onun tarixi inkişaf kontekstinə araşdırmamız daha məqsəduyğundur. Ümumiyyətlə Azərbaycanda hərbi təhsilin tarixi üç dövrü əhatə edir: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü, Sovet dövrü və müstəqillik dövrü. Bu üç dövrün də hər biri hərbi təhsilimizin inkişafına müxtəlif töhfələr vermişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq ilk dəfə hərbi təhsilini təşkil etməyə başladığı bir mərhələdir. 1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, qısa müddət ərzində bir sıra hərbi məktəblər və ali təhsil müəssisələri yaratmağa çalışdı. Bu dövrdə əsas məqsəd, gənc nəslin hərbi biliklərə yiyələnməsi və öz vətəninə müdafiə edə biləcək peşəkar zabitlər yetişdirmək məqsədi daşıyırdı. Azərbaycanın müstəqil dövləti və xüsusən də Bakı şəhəri, regionda çoxsaylı geosiyasi çəkişmələrin mərkəzi olduğu üçün bu hərbi təhsil təşəbbüsləri həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin Cümhuriyyətin qısa ömrü (1918-1920) və vəziyyətin siyasi qeyri-sabitliyi, bu təşəbbüslərin uzunmüddətli təsirini məhdudlaşdırdı [1].

Azərbaycan 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının tərkibinə daxil olduqdan sonra, hərbi təhsil sistemi də Sovet modelinə uyğun olaraq dəyişdi. Sovet dövründə Azərbaycanda hərbi təhsil, ümumən Sovet İttifaqının mərkəzi dövlətinin tələblərinə uyğun təşkil olundu. Bu dövrdə əsas diqqət Sovet ideologiyasını dəstəkləyən müxtəlif ixtisaslaşmış hərbi məktəblər və ali təhsil müəssisələrinin yaradılmasına yönəldi. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında müxtəlif hərbi akademiyalar, məktəblər və təlim mərkəzləri fəaliyyət göstərdi. Bu məktəblərdə verilən təhsil daha çox Sovet ordusunun döyüş əməliyyatları, ideologiyası və strateji məqsədlərinə uyğunlaşdırılmışdı. Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Sovet dövründə ən mühüm hərbi təhsil ocaqlarından biri oldu. Bu məktəb, Sovet İttifaqı ordusu üçün kadr hazırlığını həyata keçirirdi və peşəkar zabitlərin yetişdirilməsində mühüm rol oynayırdı. Bununla yanaşı, Sovet dövründə, Azərbaycan SSR-dəki hərbi təhsil sistemi, Sovet ordusunun əsas strateji və döyüş təcrübələrini mənimsəyən kadrlardan ibarət idi. Bu dövr ərzində hərbi təhsildə, əsasən Sovetləşdirilmiş ideologiyaların və təlim metodlarının tətbiqi ön planda olmuşdur [2].

Hələ Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycana rəhbərliyi zamanı Heydər Əliyev bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi və milli hərbi kadrların hazırlanmasının mənəvi-ideoloji konsepsiyasını da

hazırlamışdı. Heydər Əliyevə görə milli zabit kadrların hazırlığı sadəcə olaraq milli zabitlərin sayının artırılması deyildi. Fəal mövqeyi, milli düşüncəsi ilə Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu məsələyə baxışda tamamilə yeni bir təfəkkür formalaşdırdı və bu prosesə Azərbaycanın gələcəyi və müstəqilliyi üçün əhəmiyyət kəsb edəcək mühüm bir məzmun verdi. Heydər Əliyevin gələcəyə planlaşdırılmış strategiyasının özəyində milli zabit kadrları Azərbaycan xalqının milli qəhrəmanlıq ənənələrinin daşıyıcısı, Azərbaycanın müstəqilliyinin dayağı və azərbaycançılıq məfkurəsinin təmsilçisi olmalı idi.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyinə qovuşacağını görürdü. Hələ Sovet dövründə müstəqil Azərbaycan üçün milli-strateji əhəmiyyət kəsb edəcək məsələlərin, o cümlədən də milli zabit kadrların bazasının yaradılmasına çalışırdı. Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarının birində qeyd edirdi: "22 il bundan öncə, 1971-ci ildə biz heç bilmirdik ki, Azərbaycan müstəqil respublika olacaqdır. Lakin mən o vaxt Azərbaycanın müstəqilliyi fikri ilə yaşayırdım". Azərbaycanın müstəqil olacağına inanan Ümummilli Lider bütün fəaliyyətini bu inam üzərində qurmuşdu. Azərbaycanda milli hərbi təhsil sisteminin yaradılmasına başlanmasından və milli zabit kadrların hazırlığına prioritet istiqamət verilməsi onun Azərbaycanın milli maraqlarına olan bağlılığından irəli gəlirdi [3].

Mövcud olan faktlara görə, Heydər Əliyevin Sovet Azərbaycanının rəhbəri seçilməsi ərəfəsində, 1967-ci ildə ölkə hərbi məktəblərinə cəmi 136 azərbaycanlı gənc sənəd vermişdi ki, onların çox az hissəsi məktəblərə daxil ola bilmişdi. Həmin il Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinə 21 azərbaycanlı, Xəzər Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinə isə cəmi 2 azərbaycanlı daxil ola bilmişdi. İttifaq mərkəzi Sovet Ordusunda milli zabit kadrların, xüsusilə rəhbər strukturlarda olmasına o qədər də rəğbətlə yanaşmırdı. Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi də İttifaq rəhbərliyinin bu xəttinə qarşı çıxmağa və milli iradə nümayiş etdirməyə maraqlı deyildi. Bunun nəticəsi idi ki, bir tərəfdən azərbaycanlı milli zabit kadrlar hazırlanmasında irəliləyiş yox idi, digər tərəfdən, Azərbaycandan olan çağırışçılar daha çox hərbi ixtisaslar verməyən hərbi hissələrə yerləşdirilirdi. Heydər Əliyev isə respublika rəhbərliyinə seçildiyi ilk günlərdən bu vəziyyətlə razılaşmadı və fərqli bir milli siyasət izləməyə başladı. Yaranmış vəziyyəti Heydər Əliyevin özü belə izah edirdi: "Dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında işləyəndə bütün Azərbaycanda, habelə SSRİ-də olan hərbi hissələrlə çox yaxşı tanış idim. Onlarla əlaqəm var idi, onlarla görüşürdüm. Ancaq hər dəfə mənə narahat edən o idi ki, azərbaycanlılardan zabit vəzifəsində xidmət edənlər az idi. Ümumiyyətlə, SSRİ Ali Hərbi Məktəblərinə, əsasən, ruslar, ukraynalılar, beloruslar qəbul oluna bilərdilər. Qalan millətlərin gənclərinin hərbi məktəblərə qəbul edilməsini çox nadir hadisə kimi müşahidə etmək olardı. Bunları görəndə, bu barədə fikirləşəndə düşünürdüm, yaxşı, biz İttifaqın bərabərhüquqlu müttəfiq respublikasıyıq, böyük səlahiyyətlərimiz var, bəs nə üçün ordudan təcrid olunuruq? Deməli, əlavə tədbirlər görmək lazım idi ki, bu maneəni keçəsən və azərbaycanlıları orduda komandir, zabit vəzifəsinə çatdıra biləsən. Ona görə də mən 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbər seçildəndən sonra, 1971-ci ildə bununla məşğul oldum". Heydər Əliyev bu çıxışında 1971-ci ilə xatırladanda, əslində, Cəməşid Naxçıvanski adına Hərbi-internat məktəbinin yaradıldığı ilə nəzərdə tuturdu.

1971-ci ildə milli hərbi kadrların hazırlığı sahəsində ciddi nəticələrin əldə edilməsi üçün Heydər Əliyev daha qətiyyətli bir təşəbbüslə çıxış etdi. Bu təşəbbüsə əsasən həmin il Zığ qəsəbəsində yerləşən 2 nömrəli səkkizillik internat məktəbinin bazasında Cəməşid Naxçıvanski adına hərbi təmayüllü xüsusi internat məktəbinin əsası qoyuldu. Məktəbin fəaliyyətinin təşkilinə respublika rəhbərliyi tərəfindən göstərilən qayğının nəticəsi kimi ildən-ilə onun məzunları sırasından kursant adı alanların sayı da çoxalmağa başladı. Məsələn, 1971-ci ildə C.Naxçıvanski adına xüsusi internat məktəbinin 21 məzunu, 1975-ci ildə 24 məzunu, 1976-cı ildə 46 məzunu, 1977-ci ildə 68 məzunu, 1980-ci ildə 105 məzunu, 1981-ci ildə 107 məzunu, 1982-ci ildə 103 məzunu, 1983-cü ildə 133 məzunu ölkənin ali hərbi məktəblərinə daxil oldular. 1986-cı ildə isə məktəbin artıq 200-dən çox məzunu İttifaqın müxtəlif hərbi məktəblərinə daxil ola bilmişdilər.

Məqsədyönlü siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində yalnız C.Naxçıvanski adına Xüsusi məktəbin məzunlarından deyil, digər ümumtəhsil məktəblərinin də məzunları arasından ölkənin ali hərbi təhsil müəssisəsinə göndərilənlərin sayı artdı. Məsələn, Heydər Əliyevin Moskvada yüksək vəzifəyə irəli çəkildiyi il, yəni 1982-ci ildə respublikadan 1086 nəfər İttifaqın müxtəlif ali hərbi məktəblərinə daxil oldu. Onlardan 619 nəfəri azərbaycanlı idi. Sonrakı 1983-cü ildə isə Azərbaycandan İttifaq ali hərbi məktəblərinə daxil olan 1206 nəfərin 812-si azərbaycanlı idi. Heydər Əliyevin respublika rəhbəri seçildiyi ilk illərlə müqayisədə onun Moskvaya yüksək vəzifəyə irəli

çəkildiyi ildə İttifaq ali hərbi məktəblərinə daxil olan azərbaycanlıların sayı 20 dəfəyə yaxın artmışdı. Başqa sözlə, 1972-ci ildə cəmi 46 azərbaycanlı ali hərbi məktəblərə daxil olmuşdusa, 1983-cü ildə onların sayı 812 nəfərə çatmışdı. Bakıda yerləşən ali hərbi məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin sayının artırılması üçün də Heydər Əliyev çox ciddi təşkilatçılıq işləri apardı. O, həmin məktəblərin fəaliyyəti ilə və ora azərbaycanlı gənclərin daxil olması səviyyəsi ilə maraqlanırdı və məktəblərin fəaliyyətinin Azərbaycanın milli maraqlarına uyğunlaşdırılması sahəsində görülən işləri sonralar belə xatırlayırdı: "Mən 1970-ci ildə bu məktəblərin işi ilə tanış olarkən gördüm ki, hər bir məktəb ildə 300 müdavim qəbul etdiyi halda, Ümumi Hərbi Komandirlər Məktəbində cəmi 10-15 nəfər azərbaycanlı təhsil alır. Hərbi Dəniz Donanması Məktəbində isə 1-2 nəfər azərbaycanlı oxuyur. Hərbi məktəblər Azərbaycanda, Bakıda yerləşirdi, amma orada oxuyanların tam əksəriyyəti azərbaycanlı deyildi. Bu, bir tərəfdən o vaxt aparılan siyasət Sovet hakimiyyətinin siyasəti idi. Onlar o vaxt orduda yüksək vəzifələrdə başqa millətlərdən və xüsusən, Azərbaycan millətindən olan insanları görmək istəmirdilər. İkinci tərəfdən də Azərbaycanda hərbi peşəyə soyuq münasibət var idi. Biz bunların aradan qaldırılması üçün tədbirlər gördük. Biz Naxçıvanski adına hərbi məktəb yaratmaqla yanaşı, Azərbaycanda yerləşən iki ali hərbi məktəbə baxmayaraq ki, onlar birbaşa Moskvaya, Sovet İttifaqı Müdafiə Nazirliyinə təbə idilər hər il azərbaycanlıların qəbul edilməsinə nail olduq" [4].

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin təşkilatlandırılması və möhkəmləndirilməsi sahəsində Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin tarixi fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də milli hərbi təhsil sisteminin formalaşdırılması idi. Çünki silahlı qüvvələrin yaradılması və inkişafı üçün zəruri olan zabıt heyətinin yetişdirilməsinin əsas bazası milli hərbi təhsil sistemidir. Bu baxımdan milli hərbi təhsil sistemi dövlətin hərbi qüdrətinin artırılması sahəsində strateji əhəmiyyətli sahədir.

Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasından sonra milli hərbi təhsil sisteminin formalaşdırılması sahəsində daha ciddi addımlar atıldı. Ölkənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri güclü və müasir ordunun qurulması idi. Bu istiqamətdə Heydər Əliyev sistemli və ardıcıl siyasət həyata keçirdi. 1997-ci ildə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanla bu sahədə yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın ali hərbi məktəblərinin 2002-ci ilin yayında olan buraxılışında iştirak etmiş və Silahlı Qüvvələrin sıralarına qoşulan gənc zabıtlar qarşısında səmimi bir çıxış edərək, onlara öz tövsiyələrini və tapşırıqlarını vermişdir. Milli hərbi kadrların hazırlanması sahəsində həyata keçirilən mühüm tədbirlərdən biri də Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasının yaradılması haqqında qərar oldu. Bu məsələ ilə bağlı Prezident fərmanı 1999-cu ildə imzalanıb. Bununla da ali hərbi təhsilli komandir və qərargah zabıtlərinin hazırlanması, onların ixtisasının artırılması sahəsində mövcud olan boşluğu da aradan qaldırmaq mümkün oldu. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin inkişafında bu uzaqgörən addım həlledici rol oynamışdır. Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi və digər müvafiq ixtisaslaşdırılmış qurumlar müstəqil hərbi təhsil sisteminin əsas sütunları kimi formalaşdırıldı. Heydər Əliyev hərbi təhsilin təkcə peşəkar hazırlıqla deyil, ideoloji tərbiyə ilə də zənginləşdirilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Onun sözləri ilə desək: "Ordu – hər bir müstəqil dövlətin dayaqıdır. Güclü ordu – güclü dövlətdir". Bununla yanaşı, Ümummilli Lider Azərbaycanın beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq formatlarına inteqrasiyasına da xüsusi önəm verirdi. Onun rəhbərliyi ilə ölkəmiz NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşuldu və Azərbaycanlı zabıtlərin xarici hərbi akademiyalarda təlimlərə cəlb olundular. Bu addım həm də hərbi təhsil sahəsində beynəlxalq standartlara uyğunlaşmanın başlanğıcı idi. Xalqımızın Ulu Öndəri Heydər Əliyevin hərbi təhsilə dair baxışı yalnız bu sahənin texniki və təşkilati inkişafı ilə məhdudlaşmırdı. O, hərbi təhsili milli təhlükəsizlik və dövlət suverenliyinin əsas dayaqlarından biri hesab edirdi. Ulu Öndərin yaratdığı möhkəm təməl üzərində bu gün Azərbaycan Respublikasının hərbi təhsil sistemi dinamik şəkildə inkişaf edir, regionda lider mövqeyini qoruyub saxlayır [5].

Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan Vətən müharibəsinin ön sıralarında misilsiz qəhrəmanlıq göstərən zabıtlərin böyük bir hissəsi də məhz C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin yetirmələri idi. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycanda ordu quruculuğunun Türkiyə modeli üzərində aparılması mühüm bir vəzifə kimi irəli sürülmüşdür. Bəllidir ki, Türkiyə ordusu indi dünyanın ən güclü orduları sırasındadır və beləbir səviyyənin əldə edilməsində Türkiyənin daxili potensialı ilə bərabər, həm də dünyanın qabaqcıl təcrübəsinin öyrənilməsi və

tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türkiyənin zəngin təcrübəsi isə indi Azərbaycanda öyrənilir və tətbiq edilir. Azərbaycanın xüsusi təhsil müəssisələri də bu prosesdən kənarda qalmamışdır. Türkiyənin hərbi təhsil sahəsindəki təcrübəsi nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda hərbi təhsilin yeni standartlar və tələblər üzərində qurulması üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 mart 2022-ci il tarixli Fərmanı ilə Müdafiə Nazirliyi tərkibində Milli Müdafiə Universiteti yaradıldı. İndi Müdafiə Nazirliyinin xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri bu qurumun tərkibində birləşib. Milli Müdafiə Universitetinin yaradılması sadəcə bir struktur dəyişikliyi deyildir. Bu strukturun yaradılması ilə xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində, o cümlədən hərbi liseydə müasir dünya standartlarına cavab verən, eləcə də hərbi təhsil sahəsində Azərbaycanın özünün qazandığı ən yaxşı təcrübə əsasında yeni tədris prosesi qurulmuşdur.

Bu gün azərbaycanlı hərbcilər dünyanın qabaqcıl hərbi akademiyyalarında təhsil alır, beynəlxalq sülhməramlı missiyalarda iştirak edir, regionda sabitlik və təhlükəsizliyin təminatında fəal rol oynayırlar. Bütün bunlar Azərbaycanın hərbi təhsilinin artıq yerli yox, global əhəmiyyət daşıdığına göstəricisidir. Hərbi təhsilimiz artıq keçmişin mirası ilə deyil, gələcəyin baxışı ilə formalaşır. O baxış ki, onun mərkəzində Vətənə sədaqət, xalqa xidmət və bayrağa məhəbbət dayanır. Bu, sadəcə ordu üçün kadr hazırlığı deyil, milli xarakterin, qürurun və əzmin məktəbidir. Çünki güclü ordu – güclü zabitlərlə, güclü zabit – güclü təhsillə, güclü təhsil isə güclü idealla mümkündür. Azərbaycanın hərbi təhsili – bu gün artıq həm gücümüzün, həm də gələcəyə inamımızın rəmzinə çevrilmişdir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında hərbi təhsil - sadəcə bir sahə deyil, milli müstəqilliyin, dövlət suverenliyinin və xalqımızın gələcəyinin təminatçısı olan bir strateji sistemdir. Uzun və çətin bir yol keçən hərbi təhsilimiz, Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti ilə möhkəm təməl üzərində qurulmuş, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə isə müasir dövrün çağırışlarına cavab verən güclü, çevik və rəqabətə davamlı bir modelə çevrilmişdir. Müstəqilliyimizin ilk illərində təməli qoyulan və illər boyu sistemli şəkildə inkişaf etdirilən hərbi təhsil bu gün artıq qürurla qeyd edə biləcəyimiz bir reallıqdır. Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələri Cəmişid Naxçıvanski adına Hərbi Liseydən tutmuş ali hərbi məktəblərə qədər yalnız bilikli zabitlər deyil, həm də vətəninə bağlı, yüksək mənəviyyata malik liderlər yetişdirir. Əldə olunan uğurlar təkcə daxili səylərin deyil, həm də beynəlxalq arenada aparılan məqsədyönlü inteqrasiya siyasətinin nəticəsidir.

Namiq Maharramov

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

THE ROLE OF THE GREAT LIDER HEYDAR ALIYEV IN THE FORMATION OF NATIONAL MILITARY EDUCATIONAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

This article examines the historical formation and development of the national military education system of the Republic of Azerbaijan. It provides a detailed analysis of the establishment of military education traditions from ancient times to the modern era, the training of military personnel during the Soviet period, and the establishment of the national military education system after independence. The functioning of contemporary military educational institutions, international cooperation, and the implementation of technological innovations are discussed. The article emphasizes the importance of national military education in strengthening Azerbaijan's defense capabilities and outlines future development perspectives.

Keywords: Military education, international cooperation, military system, defense strategy, national security, military discipline, regulation, charter, officer training.

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАР АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ СИСТЕМ ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В данной статье исследуется история становления и развития национальной системы военного образования Азербайджанской Республики. Подробно анализируется формирование традиций военного обучения с древнейших времен до современности, подготовка военных кадров в советский период и создание национальной системы военного образования после обретения независимости. Обсуждается деятельность современных военно-учебных заведений, международное сотрудничество и внедрение технологических инноваций. В статье подчеркивается значение национального военного образования для укрепления обороноспособности Азербайджана и рассматриваются перспективы его дальнейшего развития.

Ключевые слова: Военное образование, международное сотрудничество, военная система, оборонная стратегия, национальная безопасность, воинская дисциплина, устав, наставление, подготовка офицеров.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Süleymanov, M. (1998). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və hərbi təhsil sistemi. Bakı: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Nəşriyyatı.
2. Abbasov, F. (2005). Sovet dövründə Azərbaycan hərbi təhsil sistemi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
3. <https://aia.az/75781-heyder-eliyev-ve-azerbaycanda-herbi-tehsil-sistemi.html>
4. Əliyev, İ. (2010). Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Məktəb: Müasir hərbi təhsil və inkişaf perspektivləri. Bakı: "Azərbaycan Ordusu" Nəşriyyatı.

YUMŞAQ GÜC VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK: AZƏRBAYCAN MODELİ

Xülasə

XXI əsrdə gücün məzmunu dəyişmiş, sərt gücün (hard power) dominantlığı zəiflədikcə cəlbədicilik və inandırma üzərində qurulan yumşaq güc (soft power) konsepsiyası ön plana çıxmışdır. Cozef Nayın (Joseph Nye) yanaşması yumşaq gücün milli təhlükəsizliyin preventiv və stabilizasiya funksiyalarını tamamlayan strateji resurs kimi izah edir.

Məqalədə yumşaq gücün nəzəri əsasları və aparıcı dövlətlərin (ABŞ, Çin, Böyük Britaniya, Yaponiya, Almaniya, Fransa) institusionallaşdırılmış strategiyaları müqayisə edilir, bu kontekstdə Azərbaycan modelinin xüsusiyyətləri əsaslandırılır. Azərbaycan yumşaq gücün dövlətçilik və milli identiklik bazası üzərində mədəni diplomatiya, humanitar–təhsil, enerji–nəqliyyat, informasiya və diaspor alətlərinin vahid çərçivədə sintezi ilə formalaşır. Post-münaqişə dövründə sərt güc nəticələrinin yumşaq güclə inteqrasiyası “ağıllı güc” konfigurasiyası yaradır; “bağlayıcı dövlət” və strateji hekayəçilik isə beynəlxalq legitimliyi və regional sabitlikdə rolunu gücləndirir. Nəticədə, Azərbaycan modeli təhlükəsizlik və sabitlik baxımından çevik hibrid strategiya kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: yumşaq güc, milli təhlükəsizlik, Azərbaycan modeli, strateji hekayəçilik, bağlayıcı dövlət, mədəni diplomatiya

Giriş

Soyuq müharibə dövründə güc anlayışı əsasən hərbi potensial, nüvə silahları, bloklaşdırma və qarşıdurma strategiyaları ilə assosiasiya olunurdu [1; 2]. Qlobal qarşıdurma modelinin dəyişməsi, beynəlxalq təşkilatların, transmilli şirkətlərin, media və rəqəmsal platformaların təsirinin kəskin artması gücün məzmununu transformasiya etmişdir. Dövlətlərin yalnız zor tətbiqi, iqtisadi təzyiq və hərbi üstünlük vasitəsilə deyil, həm də cəlbədicilik, nüfuz və ideoloji cazibə yolu ilə istədiklərinə nail ola bilməsi yeni analitik çərçivələr tələb edir. Bu kontekstdə **yumşaq güc** (soft power) konsepsiyası müasir təhlükəsizlik elminin əsas anlayışlarından birinə çevrilmişdir [3]. Günümüzdə təhlükəsizlik yanaşmalarında yumşaq güc çox vaxt sərt güc resursları ilə əlaqələndirilərək **ağıllı güc** (smart power) konfigurasiyası şəklində tətbiq olunur və Azərbaycan modeli də məhz bu inteqrativ çərçivənin bariz nümunəsidir [4].

Azərbaycan üçün yumşaq güc məsələsinin aktuallığı bir neçə strateji faktorla bağlıdır. Ölkə mürəkkəb geosiyasi məkanda – Cənubi Qafqaz, Xəzər hövzəsi və Avrasiya kommunikasiyalarının kəsişməsində yerləşir; uzun illər Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi, işğal, humanitar fəsadlar və post-münaqişə dövrünün bərpa prosesləri kimi təhlükəsizlik çağırışları ilə üzləşmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın sərt güc potensialını təsdiqləməklə yanaşı, yeni mərhələdə daha sistemli və institusionallaşmış yumşaq güc arxitekturasının qurulmasını zəruri etmişdir. Post-münaqişə dövründə strateji hekayəçilik, bağlayıcı dövlət funksiyası, enerji və nəqliyyat diplomatiyası, multikultural identiklik, humanitar və informasiya siyasəti kimi istiqamətlər yumşaq gücün milli təhlükəsizliklə inteqrasiyasını daha da gücləndirmişdir.

Bu kontekstdə aparılan tədqiqatın başlıca məqsədi yumşaq güc anlayışının nəzəri əsaslarını açıqlamaq, aparıcı dövlətlərin yumşaq güc strategiyalarını müqayisəli şəkildə təhlil etmək və bu fon üzərində Azərbaycan modelinin spesifik xüsusiyyətlərini, institusional arxitekturasını və təhlükəsizlik kontekstində oynadığı rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Məqalə aşağıdakı tədqiqat suallarına cavab axtarır: (1) yumşaq gücün milli təhlükəsizlik arxitekturasına inteqrasiya mexanizmləri hansılardır, (2) Azərbaycanın yumşaq güc resurslarının strukturu və tətbiqi alətləri nədən ibarətdir, (3) “bağlayıcı dövlət” və strateji hekayəçilik kontekstində Azərbaycan modelinin özünəməxsusluğu nə ilə izah olunur. Metodoloji baza sistemli yanaşma, müqayisəli analiz, məzmun təhlili və konseptual modelləşdirməyə əsaslanır ki, bu da yumşaq gücün nəzəri və praktik ölçülərdə araşdırılmasına, eləcə də Azərbaycan modelinin qlobal yumşaq güc mühitində yerinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Yumşaq güc anlayışının nəzəri əsasları

Yumşaq güc konsepsiyası 1990-cı ildə Cozef Nay tərəfindən irəli sürülmüş və “zor tətbiq etmədən, cəlbəedici və inandırma yolu ilə istədiyinə nail olmaq qabiliyyəti” kimi müəyyən edilmişdir [2]. Bu gücün mənbəyi hərbi-iqtisadi məcburetmə deyil, mədəni cazibə, siyasi dəyərlərin legitimliyi və xarici siyasətin mənavi-məntiqi əsaslandırılmasıdır; təsir “məcbur etmə”dən çox “razi salma” və “ilk seçim” mexanizmi ilə işləyir [2]. Bu yanaşma gücü üç kateqoriyada təsnif edir: **sərt güc** (hərbi güc, sanksiya, iqtisadi təzyiq), **yumşaq güc** (mədəni cazibə, normativ nüfuz, dəyərlər), **ağıllı güc** (sərt və yumşaq alətlərin balanslı kombinasiyası) [3; 4].

Müasir təhlükəsizlik anlayışı artıq yalnız hərbi ölçü ilə məhdudlaşmır; informasiya, ideoloji, mədəni, enerji və iqtisadi komponentləri də ehtiva edir və bu kontekstdə yumşaq güc sərt gücün legitimliyini möhkəmləndirən, tərəfdaşlıq şəbəkələrini genişləndirən və riskləri yumşaldan strateji resurs kimi çıxış edir. Yumşaq güc ictimai diplomatiya və ölkə brendinqi ilə bağlıdır: Melissen xarici auditoriyalarla dialoq və etimad quruculuğunu önə çəkir [5], Anholt isə reputasiya və identikliyi global rəqabətin əsas resursu kimi şərh edir [6]. Təhlükəsizlik mühitində yumşaq güc iki funksiyani daşıyır: **preventiv** (dayanıqlığı artırmaq, radikal diskursların təsirini zəiflətmək, hibrid təsirlərə müqaviməti gücləndirmək) və **stabilləşdirici** (reputasiya, çoxtərəfli diplomatiya və qarşılıqlı asılılıqla eskalasiyanı çəkindirərək etimadı və proqnozlaşdırıla bilənliyi artırmaq). Beləliklə, yumşaq güc milli təhlükəsizlik strategiyasında təkcə diplomatik alət kimi deyil, daxili konsolidasiya və uzunmüddətli dayanıqlığın təminat mexanizmi kimi nəzərə alınmalıdır.

Qabaqcıl dövlətlərin yumşaq güc strategiyalarının təhlili

Yumşaq güc siyasətinin global miqyasda institusional xarakter alması ABŞ, Çin, Böyük Britaniya, Yaponiya, Almaniya və Fransa kimi aparıcı dövlətlərin uzunmüddətli strateji yanaşmaları ilə sıx bağlıdır. Brand Finance tərəfindən hazırlanmış Global Soft Power Index 2026 hesabatında da göstərilirdi ki, bu dövlətlər yumşaq güc resurslarını sistemli şəkildə səfərbər edir, onu milli təhlükəsizlik strategiyaları ilə integrasiya olunmuş və ölçülə bilən indikatorlar əsasında idarə edirlər [7].

Dövlət	Əsas yumşaq güc mənbələri	Institusional mexanizmlər (nümunə)	Təhlükəsizliklə əlaqə (qısa)
ABŞ	Populyar mədəniyyət, global informasiya ekosistemi, ali təhsil və normativ nüfuz	Qlobal media və platforma ekosistemi, təhsil/mübadilə proqramları, çoxpilləli diplomatik şəbəkə	Yumşaq güc çox vaxt sərt güclə “ağıllı güc” yanaşması çərçivəsində tamamlayıcı işləyir.
Çin Xalq Respublikası	İqtisadi cazibə, infrastruktur diplomatiyası, alternativ narrativ	Konfutsi İnstitutları, global media resursları, inkişaf əməkdaşlığı kanalları	İqtisadi qarşılıqlı asılılıq və maraqlar üzərindən nüfuz quraraq yumşaq və sərt resursları sintez edir.
Birləşmiş Krallıq	Dil üstünlüyü, normativ diplomatiya, mədəni nüfuz, ali təhsil brendi	British Council; BBC World Service; ali təhsil və diplomatik şəbəkə	Mədəni-ideoloji çərçivə və diplomatik ənənə ittifaqlar vasitəsilə təhlükəsizlik təsirini gücləndirir.
Yaponiya	Texnoloji imic, “Cool Japan”, inkişaf əməkdaşlığı	JICA; təhsil və turizm/mədəni diplomatiya alətləri	“Modernlik + ənənə” reputasiyası üzərindən etibarlılıq və tərəfdaşlıq kapitalı formalaşdırır
Almaniya	“Made in Germany”, sosial dövlət reputasiyası, normativ nüfuz	Goethe-Institut, DAAD, peşə/ali təhsil modeli	Normativ gündəm (məs., iqlim və enerji keçidi) və institusional etibar təhlükəsizlik mühitinə dolayı təsir yaradır.
Fransa	Mədəniyyət dövləti imici, dil-mədəni şəbəkə, humanitar nüfuz	Institut Français; frankofoniya şəbəkəsi; UNESCO kimi platformalarda normativ rol	Estetik cazibə və humanitar diplomatiya siyasi dəyərlərlə balanslanaraq çoxqatlı nüfuz yaradır.

Bu müqayisə göstərir ki, aparıcı dövlətlər yumşaq gücü ayrı-ayrı tədbirlərin toplusu kimi deyil, milli maraqlar və təhlükəsizlik məqsədləri ilə əlaqələndirilmiş institusional sistem kimi idarə edirlər. Ümumi tendensiya üç xətt üzərində formalaşır: (1) mədəniyyət–təhsil–dil vasitəsilə uzunmüddətli cəlbədiciliyin yaradılması, (2) informasiya və strateji kommunikasiya ilə narrativ üstünlüyün qorunması, (3) iqtisadi və humanitar əməkdaşlıq kanalları ilə etibar və tərəfdaşlıq şəbəkələrinin genişləndirilməsi. Nəticə etibarilə yumşaq güc reputasiya kapitalı, normativ təsir və institusional etimad vasitəsilə riskləri azaldan, beynəlxalq manevr imkanlarını artıran və sərt güc resurslarının tətbiq ehtiyacını minimuma endirən strateji amortizator rolunu oynayır. Bu çərçivə Azərbaycan modeli üçün metodoloji mesaj verir: əsas məsələ alətlərin çoxluğu deyil, onların vahid strateji məntiqə bağlanması, koordinasiyalı idarə edilməsi və ölçülə bilən nəticələr əsasında təhlükəsizlik gündəmi ilə uzlaşdırılmasıdır.

Azərbaycanın yumşaq güc modeli və onun strateji əsasları

Azərbaycanın yumşaq güc modelinin ideoloji əsası dövlətçilik ideyası, milli identiklik və liderlik institutunun formalaşdığı siyasi mədəniyyətlə müəyyən olunur: Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyası müstəqillik, dünyəvilik və tarazlaşdırılmış xarici siyasət xətti ilə daxili sabitliyi möhkəmləndirmiş, xaricdə etibarlı tərəfdaş obrazı yaratmışdır; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin kursu isə bu xətti yeni regional reallıqlara uyğunlaşdıraraq Qarabağ Zəfəri, enerji diplomatiyası, nəqliyyat dəhlizləri və multikulturalizm üzərindən qurulan strateji hekayəçiliklə beynəlxalq imici gücləndirmişdir. Model eyni zamanda institusional arxitektura söykənir: müvafiq dövlət qurumları, diaspor strukturları, analitik mərkəzlər və platformalar mədəni-humanitar, təhsil, idman, enerji, informasiya və diaspor alətlərini vahid strateji çərçivədə birləşdirərək milli təhlükəsizlik sistemini tamamlayan çoxşaxəli diplomatik mexanizm formalaşdırır; regionun geosiyasi konfigurasiyası və tarixi-mədəni identiklik bu modelin spesifikliyini şərtləndirir, qabaqcıl aktorlarla müqayisə isə fərqləndirici cəhətləri aydınlaşdırır [7].

Azərbaycanın yumşaq güc alətləri

Yuxarıda təsvir edilən konseptual-strateji çərçivə konkret praktik təsir mexanizmləri vasitəsilə reallaşır. Başqa sözlə, ideoloji baza, siyasi liderlik və institusional arxitektura mədəni, idman, humanitar-təhsil, enerji və nəqliyyat, informasiya, yaşıl enerji diplomatiyası və diaspor xətti kimi alətlərin sistemli tətbiqini təmin edir və bu, Azərbaycan modelinə həm operativlik, həm də uzunmüddətli dayanıqlıq qazandırır. Aşağıda təqdim olunan əsas istiqamətlər ölkənin yumşaq güc arxitekturasının strukturunu müəyyən edən başlıca alətlər qrupunu təşkil edir:

– **Mədəni diplomatiya** Azərbaycanın yumşaq güc arxitekturasında cəlbədicilik və identiklik kapitalını formalaşdıran əsas dayaqlardır. Muğam, xalçaçılıq və aşıq sənəti kimi mədəni irs nümunələrinin UNESCO tərəfindən tanınması, eləcə də “Bakı Prosesi” və beynəlxalq forum-festival xətti bu kapitalı sistemli kanallara çevirir. Nəticədə Azərbaycan tolerant, dialoqa açıq və təhlükəsiz tərəfdaş kimi reputasiya qazanaraq milli təhlükəsizliyə dolayı, lakin davamlı təsir yaradır.

– **İdman diplomatiyası** Azərbaycanın yumşaq gücünün ən görünən və təsirli istiqamətlərindən biridir. I Avropa Oyunları, IV İslam Həmrəyliyi Oyunları və Formula 1 Qran Prisi kimi irimiqyaslı tədbirlərin təşkili ölkənin logistika imkanlarını, təhlükəsiz və sabit mühitini, eləcə də müasir infrastruktur və idarəetmə keyfiyyətini nümayiş etdirir. Bu tədbirlər beynəlxalq idman institutları ilə əlaqələri dərinləşdirir, qlobal auditoriyalarda müsbət reputasiya formalaşdırır və Azərbaycanın etibarlı əməkdaşlıq tərəfdaşı imicini möhkəmləndirir.

– **Humanitar və təhsil diplomatiyası** uzunmüddətli yumşaq güc təsiri yaradan sosial-intellektual resursların formalaşdırılmasına xidmət edir. Dövlət təqaüd proqramları, ADA Universiteti və Bakı Ali Neft Məktəbi kimi institutların beynəlxalq əməkdaşlığı, habelə Heydər Əliyev Fondu xətti ilə humanitar layihələr ölkə haqqında müsbət rəy və peşəkar əlaqələr şəbəkəsi yaradır. Bu mexanizm etimadı artırır, gələcək elitlərlə əlaqə kanalları açıq və böhranlar fonunda reputasiya dayanıqlığını yüksəldərək milli təhlükəsizliyi möhkəmləndirir.

– **Enerji və nəqliyyat siyasəti** Azərbaycanın yumşaq gücünə strateji ölçü əlavə edərək ölkəni regionlararası bağlayıcı mərkəzə çevirir. Cənub Qaz Dəhlizi, Bakı–Tbilisi–Ceyhan və Bakı–Tbilisi–Qars kimi layihələr iqtisadi dividendlərlə yanaşı qarşılıqlı asılılığı artırır, siyasi etimadı və reputasiya kapitalını gücləndirir. Nəticədə Azərbaycan etibarlı təminatçı və sabit tranzit ölkə kimi regional sabitliyə təsir imkanlarını genişləndirir və təhlükəsizlik mühitində “önleyici” rol qazanır.

– **İnformasiya siyasəti** yumşaq gücün ən rəqabətli sahəsi kimi strateji kommunikasiya və rəqəmsal diplomatiya üzərində qurulur. Faktlara əsaslanan narrativin qurulması, çoxkanallı kommunikasiya, analitik informasiya istehsalı və dezinformasiyaya qarşı mübarizə post-münaqişə dövründə mövqenin beynəlxalq auditoriyalara düzgün ötürülməsini təmin edir. Bu xətt informasiya təhlükəsizliyini gücləndirir, xarici təsir risklərini azaldır və proqnozlaşdırıla bilən tərəfdaş imicini möhkəmləndirir.

– **Yaşıl enerji diplomatiyası** və ekoloji modernləşmə Azərbaycanın modernlik və məsuliyyət narrativini gücləndirən yüksələn yumşaq güc istiqamətidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun “yaşıl enerji zonası” yanaşması, bərpa olunan enerji layihələri, “ağıllı şəhər/kənd” konsepsiyaları və yaşıl mobillik addımları ölkənin texnoloji transformasiyasını nümayiş etdirir. Beynəlxalq iqlim gündəliyində təşəbbüskar mövqe (o cümlədən SOCAR-ın ekoloji öhdəlikləri) reputasiya kapitalını artırır və dayanıqlı inkişaf xətti vasitəsilə təhlükəsizlik mühitində etimad yaradır.

– **Diaspor siyasəti** yumşaq gücün transsərhəd aləti kimi Azərbaycanın narrativinin və milli maraqlarının müxtəlif ölkələrdə dəstəklənməsinə xidmət edir. Diaspor şəbəkələri mədəni tədbirlər, konfranslar və təhsil layihələri ilə ölkə haqqında balanslı təsəvvürün formalaşmasına təsir göstərir, gənclər üçün təqaüd və liderlik proqramları isə davamlı institusional baza yaradır. Koordinasiyalı fəaliyyət əlavə diplomatik resurs rolunu oynayır, lobbı imkanlarını genişləndirir və uzunmüddətli reputasiya dayanıqlığı ilə milli təhlükəsizliyi tamamlayır.

Beləliklə, alətlərin koordinasiyalı tətbiqi Azərbaycanın yumşaq gücünün praktiki təsir mexanizmini formalaşdırır: mədəni-humanitar layihələr cəlbediciliyi artırır, enerji–nəqliyyat dəhlizləri “bağlayıcı dövlət” funksiyasını gücləndirir, strateji kommunikasiya və hekayəçilik isə post-münaqişə narrativini ardıcıl şəkildə dəstəkləyir. Bu sintez milli təhlükəsizlik arxitekturasını tamamlayır, regional sabitliyə və beynəlxalq etimada töhfə verir. Post-münaqişə kontekstində model sərt və yumşaq gücü “ağıllı güc” konfigurasiyasında birləşdirir: hərbi-siyasi nəticələr diplomatik və informasiya kanalları ilə legitimləşdirilir, yumşaq güc isə riskləri öncədən yumşaldaraq sərt gücə ehtiyacı azaldır [8]. Nəticədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə beynəlxalq dəstək xətti möhkəmlənir, enerji–nəqliyyat və kommunikasiya layihələrinə maraq artır, ölkə isə sabitliyi dəstəkləyən aktor kimi mövqeyini gücləndirir; multikultural daxili model və beynəlxalq hüquqa əsaslanan xarici siyasət bu əlaqələndirmənin əsas sütunlarıdır [9].

“Bağlayıcı dövlət” və strateji hekayəçilik prizmasında təhlükəsizlik

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və enerji–nəqliyyat layihələri ölkəni Şərq–Qərb və Şimal–Cənub xəttində **bağlayıcı dövlət** funksiyasını icra edən geosiyasi mərkəzə çevirir. Bu rol tranzit üstünlüyü ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda müxtəlif güc mərkəzləri arasında **qarşılıqlı asılılıq və etimad mühiti** formalaşdıraraq təhlükəsizlik mühitinə əlavə yumşaq güc resursu qazandırır. Çoxtərəfli dəhliz təşəbbüsləri bu statusu infrastruktura çevirməklə Azərbaycanın yumşaq güc profilinin dayaq komponentlərindən biri kimi dəyərləndirilir [10].

Strateji hekayəçilik çərçivəsində Azərbaycan özünü əsasən dörd xətt üzrə təqdim edir: **(I)** ədalət və beynəlxalq hüquq (ərazi bütövlüyünün hüquqi əsaslarla təmin edilməsi), **(II)** “model və körpü” (dünyəvi, multikultural və tolerant dövlət kimi dialoq platforması), **(III)** sabitlik və imkan (regional əməkdaşlıq, enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat əlaqələrinə töhfə verən tərəfdaş), **(IV)** dayanıqlılıq (ekstremizm və radikalizmə qarşı praktiki mövqe). Bu narrativ mədəni diplomatiya, informasiya siyasəti, diaspor fəaliyyəti və humanitar–təhsil layihələri vasitəsilə beynəlxalq auditoriyaya ötürülərək yumşaq gücü imic alətindən kənara çıxarıb uzunmüddətli təhlükəsizlik təminatı və sərt güc nəticələrinin legitimlik/dayanıqlılıq dayacağına çevirir. Beləliklə, Azərbaycan modeli bağlayıcı dövlət və strateji hekayəçilik yanaşmaları ilə dəstəklənən sərt güc–yumşaq güc–ağıllı güc sintezi əsasında formalaşır.

Müqayisəli baxış: Azərbaycan modeli və global yumşaq güc strategiyaları

Qlobal yumşaq güc sistemində aparıcı dövlətlərin (ABŞ, Çin, Böyük Britaniya, Yaponiya, Almaniya, Fransa) modelləri müxtəlif resurslara əsaslanarsa da, ortaq cəhət yumşaq gücün **institusionalaşdırılması və milli təhlükəsizliklə integrasiyasıdır**. Azərbaycan modeli bu ümumi məntiqi bölüşsə də, post-münaqişə təhlükəsizlik gündəliyi və regional realitetlərlə sıx bağlı, sərt və yumşaq güc elementlərinin məqsədyönlü sintezinə əsaslanan özünəməxsus yanaşma kimi çıxış edir.

Azərbaycanın yumşaq gücü ABŞ və Böyük Britaniyada olduğu kimi kütləvi mədəniyyət və dil dominansiyasına, Fransada olduğu kimi mədəni-estetik təsir mexanizmlərinin qlobal miqyasda üstünlüyünə söykənmir; daha çox milli identiklik, multikultural harmoniya və regional sabitlik

funksiyası üzərində qurulur. Çin modelindən fərqli olaraq, iqtisadi ekspansiyadan çox enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə “bağlayıcı dövlət” statusu formalaşdıraraq geosiyasi etimad yaradır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan klassik yumşaq güc strategiyalarını təkrarlamadan, regional sabitliyin təşviqi, sərt güc nəticələrinin legitimləşdirilməsi və çoxvektorlu alətlərin vahid strateji çərçivədə birləşdirilməsi əsasında çevik “ağıllı güc” konfigurasiyası qurur.

Nəticə və təkliflər

Aparılan təhlil göstərir ki, yumşaq güc müasir milli təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz komponentidir və Azərbaycan modeli bu komponenti sərt güclə uzlaşdıran kompleks yanaşma əsasında formalaşmışdır. Preventiv və stabilləşdirici funksiyalar, “bağlayıcı dövlət” və strateji hekayəçilik prizmasında Azərbaycan mədəni-humanitar və təhsil istiqamətləri, enerji–nəqliyyat dəhlizləri, strateji kommunikasiya və diaspor fəaliyyətini vahid strateji çərçivədə birləşdirir. Post-münaqişə mərhələsində bu model sərt güc nəticələrinin legitimləşdirilməsi, regional sabitliyin möhkəmləndirilməsi və Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyinin gücləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan yumşaq güc modelinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı prioritetlər aktuallaşır:

1. **Koordinasiya və strateji kommunikasiya:** aidiyyəti qurumlar arasında institusional koordinasiyanın gücləndirilməsi, daxili və xarici auditoriyalar üçün ardıcıl və uzunmüddətli narrativ çərçivənin formalaşdırılması.
2. **Mədəni-humanitar, təhsil və diaspor xətti:** mədəni diplomatiya, humanitar təşəbbüslər, akademik mübadilə və təhsil proqramlarının genişləndirilməsi və onların milli identiklik və multikultural dəyərlərlə əlaqələndirilməsi.
3. **Enerji–nəqliyyat dəhlizlərinin yumşaq güc resursu kimi təqdimatı:** dəhlizlərin etimad və qarşılıqlı asılılıq yaradan “bağlayıcı” mexanizm kimi konseptuallaşdırılması və ictimai diplomatiya ilə dəstəklənməsi.
4. **Post-münaqişə və yaşıl enerji narrativi:** bərpa-yenidənqurma, mina təhlükəsizliyi, qayıdış və mədəni irsin bərpasının vahid post-münaqişə narrativi daxilində sistemli təqdimatı.
5. **Tədqiqat və ölçmə mexanizmləri:** yumşaq güc və informasiya təhlükəsizliyi üzrə tədqiqatların stimullaşdırılması, eləcə də effektivliyi ölçən indikatorlar və müntəzəm monitoring mexanizmlərinin qurulması.

Gələcək mərhələdə yumşaq gücə yönələn təhdidlər ilk növbədə dezinformasiya və psixoloji təsir kampaniyaları, reputasiya “hücumları”, diaspor mühitində parçalanma yaratmaq cəhdləri, eləcə də post-münaqişə narrativinin legitimliyini zəiflətməyə yönələn məqsədli fəaliyyətlərlə xarakterizə oluna bilər. Eyni zamanda enerji marşrutları və kommunikasiya dəhlizləri ətrafında rəqabətin kəskinləşməsi, kibertəhlükələr və iqtisadi şoklar yumşaq gücün dayanıqlılığına dolayı risk yarada bilər. Bu səbəbdən erkən xəbərdarlıq, ölçmə–qiymətləndirmə və koordinasiyalı strateji kommunikasiya mexanizmlərinin institusionalaşdırılması prioritet olmalıdır.

Nəticə etibarilə, yumşaq güc alətlərinin ardıcıl və məqsədyönlü inkişafı milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq nüfuz və təsir imkanlarının genişləndirilməsi və regionda proqnozlaşdırıla bilən sabitlik mühitinin formalaşması baxımından strateji zərurətdir.

Vugar Shirinov

**Military Institute of the Internal Troops of the
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan**

SOFT POWER AND NATIONAL SECURITY: THE AZERBAIJANI MODEL

Summary

In the 21st century, the nature of power in international relations has shifted: as the dominance of hard power has gradually weakened, the concept of soft power—grounded in attractiveness and the ability to persuade—has gained prominence. Joseph Nye’s framework views soft power as a strategic resource that complements the preventive and stabilizing functions of national security.

This article examines the theoretical foundations of soft power and compares the institutionalized strategies of leading states (the United States, China, the United Kingdom, Japan, Germany, and France), thereby providing an analytical context for explaining the Azerbaijani model. Azerbaijan's soft power is built on statehood and national identity and is implemented through the integrated use of cultural diplomacy, humanitarian and educational instruments, energy and transport policy, as well as information and diaspora engagement within a unified strategic framework. In the post-conflict period, integrating hard-power outcomes with soft-power tools generates a "smart power" configuration, while the "connector state" and strategic storytelling approaches strengthen international legitimacy and the country's role in regional stability. Overall, Azerbaijan's model is assessed as a flexible hybrid strategy in terms of security and long-term stability.

Keywords: soft power; national security; Azerbaijani model; strategic narrative; connector state; cultural diplomacy

Вугар Ширинов
Военный Институт Внутренних Войск Министерства
Внутренних Дел Азербайджанской Республики

МЯГКАЯ СИЛА И НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ

Резюме

В XXI веке характер силы в международных отношениях изменился: по мере ослабления доминирования «жесткой силы» на первый план вышла концепция «мягкой силы», основанная на привлекательности и способности убеждать. Подход Джозефа Ная трактует мягкую силу как стратегический ресурс, дополняющий превентивные и стабилизирующие функции национальной безопасности.

В статье анализируются теоретические основы мягкой силы и сопоставляются институционализированные стратегии ведущих государств (США, Китай, Великобритания, Япония, Германия, Франция), на фоне чего обосновываются особенности азербайджанской модели. Мягкая сила Азербайджана формируется на базе государственности и национальной идентичности и реализуется через синтез культурной дипломатии, гуманитарно-образовательных инструментов, энергетико-транспортной политики, информационной и диаспорной деятельности в единой стратегической рамке. В постконфликтный период интеграция результатов «жесткой силы» с инструментами мягкой силы формирует конфигурацию «умной силы», а подходы «государства-связующего звена» и стратегического сторителлинга усиливают международную легитимность и роль страны в обеспечении региональной стабильности. В итоге азербайджанская модель оценивается как гибкая гибридная стратегия с точки зрения безопасности и устойчивой стабильности.

Ключевые слова: мягкая сила; национальная безопасность; азербайджанская модель; стратегический нарратив; «связывающее государство»; культурная дипломатия

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Keohane, R. O, Nye, J. S. *Power and Interdependence: World Politics in Transition* / R. O. Keohane, J. S. Nye. – Boston: Little Brown, – 1977. – **268 p.**
2. Nye, J. S. *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* / J. S. Nye. – New York: Basic Books, 1990. – **370 p.**
3. Nye, J. S. *Soft Power: The Means to Success in World Politics* / J. S. Nye. – New York: PublicAffairs, – 2004. – **208 p.**
4. Nye, J. S. *The Future of Power* / J. S. Nye. – New York: Public Affairs, – 2011. – **300p**
5. Melissen, J. (ed.). *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations* / J. Melissen. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, – 2005. – 221 p.
6. Anholt, S. *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions* / S. Anholt. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, – 2007. – 147 p.

7. Brand Finance. Global Soft Power Index 2026: The Shifting Balance of Global Soft Power / Brand Finance. – London: Brand Finance Plc, – 2026. – Electronic resource. – Available at: <https://static.brandirectory.com/reports/brand-finance-soft-power-index-2026-digital.pdf>
8. Şirinov, V. Hibrid təhdidlər və Azərbaycanın müdafiə strategiyası // *Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər* – 2025. – № 1(11). – s. 97–112. DOI: 10.30546/mk.2024.4.0125.
9. Huseynova, F. Tolerance and multicultural traditions in the national cultural heritage of Azerbaijan / F. Huseynova // *Problems of Arts and Culture*. – 2023. – Vol. 17, № 2. <https://doi.org/10.59849/2310-5399.2023.2.69>
10. Ziyadov, T. Azerbaijan as a Regional Hub in Central Eurasia: A Strategic Assessment of Euro-Asian Trade and Transportation / T. Ziyadov. – Baku: ADA / Center for Strategic Studies, 2012. – 340 p.

TEXNOKRATIYA, YOXSA DEMOKRATIYA: SİYASİ DİLEMMMA

Xülasə

Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi və legitimliyi məsələsi siyasi nəzəriyyə və praktikanın əsas müzakirə mövzularından birinə çevrilmişdir. Qlobal iqtisadi mürəkkəblilik, texnoloji transformasiya və təhlükəsizlik risklərinin artması qərar qəbulətmə prosesində ekspert biliklərinin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmiş, nəticədə texnokratik idarəetmə modelinə maraq artmışdır. Bununla yanaşı, demokratiya iştirakçılıq, təmsilçilik və ictimai legitimlik baxımından alternativsiz siyasi model kimi mövqeyini qorumaqdadır. Məqalədə texnokratiya və demokratiya anlayışlarının nəzəri əsasları, onların üstün və zəif tərəfləri, qarşılıqlı ziddiyyətləri və müasir siyasi sistemlərdə tətbiq xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, effektiv və dayanıqlı idarəetmənin təmin olunması üçün demokratik legitimliklə texnokratik ekspertizanın uzlaşdırıldığı sintez modeli daha optimal yanaşma hesab oluna bilər.

Açar sözlər: texnokratiya, demokratiya, siyasi idarəetmə, legitimlik, ekspert hakimiyyəti, dövlət siyasəti, qərar qəbulətmə, siyasi dilemma

Giriş. XXI əsrdə dövlət idarəçiliyi ənənəvi siyasi modellərin imkanlarını aşan mürəkkəblilik mərhələsinə daxil olmuşdur. Qloballaşma, rəqəmsallaşma, enerji və ərzaq təhlükəsizliyi, iqlim dəyişiklikləri, geosiyasi risklər və maliyyə sisteminin qarşılıqlı asılılığı dövlət qərarlarının həm elmi əsaslı, həm də ictimai cəhətdən qəbul edilə bilən olmasını tələb edir. Bu kontekstdə siyasi hakimiyyətin kim tərəfindən və hansı meyarlarla həyata keçirilməli olduğu məsələsi yenidən aktuallaşır.

Bu müzakirə iki əsas model ətrafında cəmlənir: demokratiya və texnokratiya. Demokratiya xalq iradəsinə əsaslanan legitim idarəetmə mexanizmi kimi qəbul olunur. Texnokratiya isə idarəetmədə peşəkar bilik və ekspert qərarlarının üstün tutulmasını müdafiə edir. Birincisi siyasi legitimlik və iştirakçılıq, ikincisi isə effektivlik və rəşional qərarqəbulətməni prioritet sayır.

Məqələnin məqsədi texnokratiya və demokratiya arasında mövcud olan siyasi dilemmayı nəzəri və praktik müstəvidə geniş şəkildə təhlil etmək, bu iki modelin qarşılıqlı təsir imkanlarını və sintez perspektivlərini müəyyən etməkdir.

Texnokratiya: anlayış, mənşə və konseptual çərçivə. Texnokratiya, əsas qərarların siyasətçilər və ya biznes elitaları deyil, texniki mütəxəssislər, mühəndislər, iqtisadçılar və elm adamları tərəfindən qəbul edildiyi bir idarəetmə formasıdır. Texnokratik sosial strukturun əsas prinsipi ənənəvi siyasi institutların elmi yanaşmaya, rəşionallığa və səmərəliliyə əsaslanan sistemlərlə əvəz olunmasıdır. Diqqət sosial problemləri həll etmək və dövlət resurslarını idarə etmək üçün obyektiv məlumatlardan və texnologiyalardan istifadəyə yönəlib.

"Texnokratiya" termini ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxmış və ABŞ-dakı Böyük İqtisadi Böhran dövründə xüsusilə populyarlıq qazanmışdır. Onun ideoloqları ənənəvi idarəetmənin iqtisadi böhranı effektiv şəkildə həll etməkdə aciz olduğunu, elmi biliklərə malik mütəxəssislərin isə daha təsirli həllər təklif edə biləcəyini iddia edirdilər. Konsepsiya o vaxtdan bəri inkişaf etmişdir, lakin təməl eyni olaraq qalır: idarəetmə ideologiyaya deyil, biliyə əsaslanmalıdır [5, s.62].

Müharibədən sonrakı illərdə texnokratiyaya maraq azalsa da, informasiya texnologiyalarının inkişafı və qloballaşmanın artan təsiri ilə bu ideya yenidən canlanmağa başladı. Bu gün beynəlxalq təşkilatların, bəzi hökumətlərin və hətta özəl sektorun, xüsusən də yüksək texnologiyalı sənaye sahələrində fəaliyyətlərində texnokratik idarəetmə elementləri müşahidə olunur.

Termin XX əsrin əvvəllərində formalaşmış və sənayeləşmə ilə bağlı idarəetmə problemlərinə cavab kimi irəli sürülmüşdür. Texnokratik yanaşmaya görə:

- ✓ idarəetmə rəşional və ölçülə bilən meyarlara əsaslanmalıdır;
- ✓ siyasi qərarlar emosional və ideoloji deyil, analitik və elmi əsaslı olmalıdır;
- ✓ mürəkkəb sahələr müvafiq ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən idarə olunmalıdır;

- ✓ uzunmüddətli planlaşdırma qısamüddətli siyasi maraqlardan üstün tutulmalıdır [1, s.170].

XX əsrin ortalarından etibarən texnokratiya demokratiyaya alternativ idarəetmə modeli kimi müzakirə olunmağa başlandı. Bu rəqabət əsasən üç arqument üzərində qurulurdu:

1. Kompetensiya arqumenti. Texnokratik yanaşmaya görə, mürəkkəb sistemləri yalnız ixtisaslaşmış mütəxəssislər idarə edə bilər. Ümumi səsvermə peşəkar qərar keyfiyyətini təmin etmir.

2. Rəşional seçim arqumenti. Demokratik qərarlar çox zaman emosional və populist olur. Texnokratik qərarlar isə ölçülə bilən nəticələrə əsaslanır.

3. Uzunmüddətli planlaşdırma arqumenti. Seçki dövrləri siyasətçiləri qısamüddətli düşünməyə sövq edir. Texnokratik idarəetmə uzunmüddətli strategiyaya imkan verir [6, s. 54].

Demokratik nəzəriyyəçilər texnokratiyaya qarşı bir sıra arqumentlər irəli sürmüşlər. Belə ki, Robert Dal və digər demokratik plüralizm nəzəriyyəçilərinə görə:

- siyasət yalnız texniki məsələ deyil, dəyər seçimidir;
- “ən doğru qərar” anlayışı normativ xarakter daşıyır;
- ekspertlər də maraq qruplarının təsirinə açıqdır;
- demokratik nəzarət olmadan ekspert hakimiyyəti legitim deyil [3, s.84].

Jürgen Habermas isə texnokratik şüurun siyasəti “idarəetmə texnikasına” çevirdiyini və ictimai müzakirəni zəiflədiyini qeyd edirdi.

Müasir dövrdə texnokratiya klassik “ekspert hakimiyyəti” modelindən daha çox sübut əsaslı siyasət (evidence-based policy) və institusional ekspertiza formasında çıxış edir. Bu, xüsusilə aşağıdakı sahələrdə müşahidə olunur:

- mərkəzi banklar;
- tənzimləyici qurumlar;
- strateji planlaşdırma institutları;
- rəqəmsal idarəetmə sistemləri;
- risk analizi strukturları

Məsələn, mərkəzi bankların müstəqil ekspert qurum kimi fəaliyyət göstərməsi texnokratik idarəetmə elementidir. Bu institutlar birbaşa siyasi rəqabətdən kənar saxlanılaraq peşəkar qərarvermə imkanına malik olur.

Tarixi təcrübə göstərir ki, iqtisadi və siyasi böhran dövrlərində texnokratik idarəetməyə meyl artır. Bunun səbəbləri isə sürətli və peşəkar qərar ehtiyacı, bazar və maliyyə sabitliyinin qorunması, risklərin analitik qiymətləndirilməsi zərurəti, siyasi populizmin yaratdığı təhlükələrdir. Maliyyə böhranları, pandemiya dövrləri və enerji şokları zamanı bir çox dövlətlər ekspert əsaslı qərar mexanizmlərini gücləndirmişdir. Bu isə göstərir ki, texnokratik yanaşma praktik idarəetmədə artıq geniş tətbiq olunur [8].

Beləliklə, texnokratiya demokratiyanın alternativini kimi deyil, onun daxilində fəaliyyət göstərən funksional komponentə çevrilməkdədir. Nəzəri və praktik təhlil göstərir ki, texnokratiya və demokratiya arasında sərt qarşıdurma modeli davamlı deyil. Müasir effektiv idarəetmə demokratik legitimlik çərçivəsində texnokratik ekspertizanın institusional inteqrasiyası əsasında qurulur.

Texnokratiyanın müsbət və mənfi tərəfləri. Bütün idarəetmə sistemləri kimi texnokratiyanın da müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Texnokratiyanın müsbət tərəfləri aşağıdakılardır:

- Səriştə: idarəetmə ixtisaslaşmış təhsil və təcrübəyə malik mütəxəssisləri əhatə edir.
- Rəşionallıq: qərarlar siyasi məqsəduyğunluqdan daha çox elmi dəlillərə əsaslanaraq qəbul edilir.
- Korrupsiyanın minimuma endirilməsi: partiya rəqabətinin olmaması korrupsiya sxemləri üçün imkanları azaldır.
- Uzunmüddətli planlaşdırma: Texnokratlar seçki dövründən asılı deyillər, ona görə də onlar onilliklər ərzində strategiyalar hazırlaya bilərlər.

Texnokratiyanın mənfi cəhətləri isə bunları hesab etmək olar:

- Demokratik çatışmazlıq: cəmiyyətə birbaşa hesabatlılıq mexanizmlərinin olmaması.
- Çevikliyin olmaması: Həddindən artıq bürokratiya və standartlara vurğu qeyri-müəyyən çağırışlara cavabları ləngidə bilər.

- Sosial dəstəyin azalması: Populyar olmayan, hətta təsirli tədbirlər sosial narazılığa və etirazlara səbəb ola bilər.

Texnokratik model xüsusilə aşağıdakı hallarda təsirlidir:

- yüksək səviyyəli peşəkar təhsilə və elmi bazaya malik dövlətlər;
- texnologiya və innovasiyadan asılı iqtisadiyyat;
- siyasi oyunlar olmadan tez reaksiya tələb olunduğu böhran vəziyyətləri;
- populizmdən qaçınmaq və faktlara diqqət yetirmək vacib olan təşkilatlar və qurumlar [10].

Lakin hökumətə inam səviyyəsinin aşağı olduğu və ya bilik tələb edən mədəniyyətin zəif olduğu cəmiyyətlərdə texnokratiya elitizm kimi qəbul edilə və narazılığa səbəb ola bilər.

Texnokratiya demokratiya daxilində mövcud ola bilərmi? Praktikada bəli. Bir çox uğurlu ölkə hər iki sistemi birləşdirir. Məsələn, Almaniya əsas qərarların (məsələn, mərkəzi bankda və ya səhiyyə sistemində) ixtisaslaşmış mütəxəssislər tərəfindən qəbul edildiyi, eyni zamanda demokratik yolla seçilmiş idarəetmə orqanlarının formalaşdığı bir strukturundan istifadə edir.

Bu, rəşional və dəyər əsaslı yanaşmalar arasında tarazlığa imkan verir. Bu cür hibrid modellər qərarların təcrübə və ictimai tələbin kəsişməsində qəbul edildiyi sözdə "intellektual demokratiya"ya doğru inkişaf edir.

Demokratiya: normativ əsaslar və institusional məzmun. Demokratiya siyasi hakimiyyətin mənbəyini xalqın iradəsində görə idarəetmə modelidir. Onun normativ əsasını siyasi bərabərlik, vətəndaş iştirakçılığı və ictimai razılıq təşkil edir. Klassik və müasir demokratiya nəzəriyyələrində aşağıdakı prinsiplər əsas hesab olunur:

- ✓ seçki yolu ilə hakimiyyətin formalaşması;
- ✓ siyasi plüralizm və rəqabət;
- ✓ vətəndaş hüquq və azadlıqları;
- ✓ hüququn aliliyi;
- ✓ hakimiyyət bölgüsü;
- ✓ hesabatlılıq və şəffaflıq [4, s.45].

Demokratiyanın gücü onun legitimlik yaratmaq qabiliyyətindədir. Qərarların qəbulunda ictimai iştirak sosial sabitliyi möhkəmləndirir və siyasi sistemə inam formalaşdırır. Demokratik sistemlərdə siyasi səhvlərin düzəldilməsi mexanizmi də mövcuddur- seçki və ictimai nəzarət vasitəsilə hakimiyyət dəyişə bilər.

Lakin demokratiya da ideal model deyildir. Müasir demokratiyalarda populizmin güclənməsi, informasiyanın manipulyasiyası, qısamüddətli seçki maraqlarının üstünlüyü, mürəkkəb texniki məsələlərdə səthi müzakirə, emosional siyasi davranış kimi çatışmayan tərəfləri vardır.

Texnokratiya və demokratiya arasında struktur ziddiyyətlər.

Effektivlik və legitimlik dilemması. Texnokratik model yüksək effektivlik və optimal qərar vəd edir. Lakin bu qərarların ictimai legitimliyi zəif ola bilər. Demokratiyada isə legitimlik güclü, effektivlik isə bəzən məhduddur. Bu, idarəetmədə əsas normativ ziddiyyət yaradır.

Ekspertiza və təmsilçilik problem. Texnokratiyada qərarverənlər dar ekspert dairəsindən ibarət olur. Bu isə sosial müxtəlifliyin və ictimai maraqların tam əks olunmaması riskini yaradır. Demokratiyada isə geniş təmsilçilik var, lakin peşəkarlıq səviyyəsi qeyri-bərabər olur.

Rəşionallıq və siyasi dəyərlər. Texnokratik qərarlar rəşionallığa əsaslanır, lakin siyasət yalnız texniki məsələ deyil-o, həm də dəyərlər, prioritetlər və sosial seçimlər məcmusudur. Hansı məqsədin "daha doğru" olması elmi deyil, normativ-siyasi məsələdir.

Texnokratik idarəetmə modelinin bir sıra sistem riskləri də mövcuddur:

1. Demokratik nəzarətin zəifləməsi - ekspertlər ictimai nəzarətdən kənarda qala bilər.
2. Elitar qapalı qərarvermə - qərarların dar çevrədə qəbul edilməsi.
3. Sosial həssaslığın azalması -texniki optimal qərar sosial ədalət baxımından uyğun olmaya bilər.
4. Dəyərlərin texnikiləşdirilməsi - siyasi seçimlərin yalnız riyazi modellərə endirilməsi.
5. Legitimlik defisiti – cəmiyyətin qərarları "öz qərarı" kimi qəbul etməməsi [9].

Demokratik-texnokratik sintez modeli. Müasir siyasi nəzəriyyədə gətdikcə daha çox qəbul edilən yanaşmaya görə, texnokratiya və demokratiya alternativ deyil, tamamlayıcı modellər kimi nəzərdən keçirilməlidir. Sintez modeli aşağıdakı institusional mexanizmlərə əsaslanır:

- ekspert əsaslı siyasət hazırlanması;

- demokratik təsdiq və nəzarət mexanizmləri;
- parlament komitələrinin ekspertləşdirilməsi;
- sübut əsaslı (evidence-based) dövlət siyasəti;
- ictimai konsultasiya mexanizmləri;
- açıq məlumat və şəffaflıq [2, s.89].

Bu modeldə ekspertlər qərar variantlarını hazırlayır, demokratik institutlar isə seçim və legitimləşdirmə funksiyasını həyata keçirir.

Rəqəmsal transformasiya texnokratiya-demokratiya dilemmasını daha da aktuallaşdırmışdır. Süni intellekt, böyük verilənlər və alqoritmik idarəetmə qərar qəbulətməni daha texniki xarakterli edir. Bu isə ekspertlərin rolunu artırır, vətəndaş iştirakının yeni formalarını yaradır, rəqəmsal demokratiya mexanizmlərini inkişaf etdirir, eyni zamanda alqoritmik hakimiyyət riskləri doğurur. Belə şəraitdə texniki bilik və demokratik nəzarətin balansı daha vacib olur.

Texnokratların güclənməsi həm də klassik siyasi institutlarla rəqəbat mühitini dəyişəcəkdir. Çünki onların təklif etdiyi qərarlar daha ölçülə bilən, nəticə yönümlü və proqnozlaşdırıla biləndir ki, bu da populist vədlərdən fərqli olaraq real performans əsaslanır. Artıq çox ölkələrdə dövlət qurumları ilə yanaşı özəl sektorun böyük platformaları—Amazon, Alphabet, Tesla, Alibaba kimi şirkətlər praktiki olaraq texnokratik idarəetmə modelini tətbiq edir və bu modelin dövlət səviyyəsinə keçidini sürətləndirir.

Bu liderlərin çoxu klassik biznesmen deyil, texnologiya və məlumat mühəndisliyindən gələn şəxslərdir. Onların tətbiq etdiyi rəqəmsal vergitutma, avtomatlaşdırılmış tənzimləmə və alqoritmik idarəetmə kimi sistemlər qlobal idarəetmənin yeni standartlarına çevrilir.

Bundan əlavə, texnokratlar süni intellektin yayılması ilə ortaya çıxan etik, hüquqi və sosial risklərin idarə edilməsində də əsas fiqura çevriləcəklər. Süni zəka etikası, məlumat təhlükəsizliyi kimi məsələlər texniki biliklə həll oluna bildiyindən texnokratların məsuliyyəti daha da artır. Nəticə etibarilə, texnokratiya yalnız idarəetmə modeli deyil, həm də yeni dövrün “funksional ideologiyası” kimi formalaşır və bu ideologiyanın daşıyıcıları məhz texnokratların özləridir [7].

Beləliklə, texnokratlar həm sistemin qurucusu, həm tətbiqçisi, həm də inkişaf etdiricisi olaraq gələcəyin iqtisadi və siyasi strukturlarında əsas qərarverici sinfə çevrilirlər. Bu isə texnokratiyanın tək cəhətli nəzəri model olaraq deyil, praktik olaraq qlobal miqyasda yayılmasının fundamentini təşkil edir.

Nəticə. Texnokratiya və demokratiya arasında seçim müasir siyasi idarəetmənin əsas dilemması kimi qalır. Texnokratiya effektivlik, peşəkarlıq və rəşional qərarqəbulətmə üstünlükləri təqdim edir. Demokratiya isə legitimlik, iştirakçılıq və sosial balans yaradır. Hər iki modelin təkbaşına tətbiqi sistem riskləri doğurur.

Elmi-nəzəri və praktik təhlil göstərir ki, optimal model demokratik legitimlik çərçivəsində texnokratik ekspertizanın institusional şəkildə inteqrasiyasıdır. Müasir dövlətlərin dayanıqlı inkişafı məhz bu balansın düzgün qurulmasından asılıdır.

Konul Shikhiyeva

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

TECHNOCRACY OR DEMOCRACY: A POLITICAL DILEMMA

Summary

In the contemporary era, the issue of efficiency and legitimacy of public governance has become one of the central topics in political theory and practice. Increasing global economic complexity, technological transformation, and rising security risks have significantly strengthened the role of expert knowledge in decision-making processes, thereby increasing interest in the technocratic model of governance. At the same time, democracy continues to maintain its position as an indispensable political model in terms of participation, representation, and public legitimacy. The article analyzes the theoretical foundations of technocracy and democracy, their strengths and weaknesses, their inherent contradictions, and the specific features of their application in modern political systems. The findings suggest that, for ensuring effective and sustainable governance, a synthesis model that combines democratic legitimacy with technocratic expertise represents a more optimal approach.

Key words: technocracy, democracy, political governance, legitimacy, expert power, public policy, decision-making, political dilemma

Конуль Шихиева
Академия СГБ имени Гейдара Алиева

ТЕХНОКРАТИЯ ИЛИ ДЕМОКРАТИЯ: ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДИЛЕММА

Резюме

В современную эпоху вопрос эффективности и легитимности государственного управления стал одним из ключевых предметов обсуждения в политической теории и практике. Рост глобальной экономической сложности, технологические трансформации и усиление рисков безопасности значительно повысили роль экспертных знаний в процессе принятия решений, что привело к возрастанию интереса к технократической модели управления. Вместе с тем демократия сохраняет свои позиции как безальтернативная политическая модель с точки зрения участия, представительства и общественной легитимности. В статье анализируются теоретические основы понятий технократии и демократии, их преимущества и недостатки, взаимные противоречия и особенности применения в современных политических системах. Результаты исследования показывают, что для обеспечения эффективного и устойчивого управления более оптимальным подходом является синтетическая модель, сочетающая демократическую легитимность и технократическую экспертизу.

Ключевые слова: технократия, демократия, политическое управление, легитимность, власть экспертов, государственная политика, принятие решений, политическая дилемма

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İctimai idarəetmə (dərs vəsaiti.) Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2021, 350 s.
2. Müasir siyasi nəzəriyyələr (tədris vəsaiti). Bakı: Elm, 2017, 340 s.
3. Robert Dahl. Demokratiya haqqında. Bakı: Qanun, 2014, 200 s.
4. Giovanni Sartori. Demokratiya nəzəriyyəsinə baxış. Bakı: Akademik nəşr, 2016, 300 s.
5. Peter F. Drucker, Technology, Management and Society, Harper and Row, New York, 1970, pp. 62-63
6. Fischer F. *Technocracy and the Politics of Expertise*. Sage, 1990, 230 p.
7. <https://tr.linkedin.com/pulse/teknokratiya-yoxsa-radikal-kapitalizm-nurlan-qarayev-mose-aovse>
8. <https://worldandwe.wordpress.com/2011/11/13/demokratiya-vs-teknokratiya/Demokratiya vs teknokratiya>
9. <https://socialresearchjournal.az/index.php/2022/11/28/teknokratiya/Teqnokratiya v e sosial xarakteristikası>
10. <https://stm.az/index.php?ln=az&pg=3&EntID=2068/Teqnokratik şüur v e ideologiyanın uğursuzluğu? - İkinci Hissə>
11. <https://karapuziki.com.ua/ru/chto-takoe-tekhnokratyia-opredelenye-termyna-y-prymery/> Что такое технократия: определение термина и примеры
12. <https://bakuresearchinstitute.org/democracy-or-epistocracy-a-choice-between-two-values-2/>

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏDƏN SONRAKI DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ İLƏ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI

Xülasə

Bu məqalədə 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra, xüsusilə beynəlxalq münasibətlərin və regional təhlükəsizlik sistemlərinin yenidən qurulmasına səbəb olduğu müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası ilə türk dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlığın aspektləri araşdırılır. Eyni zamanda son illərdə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksələn Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında bütün sahələrdə hərbi əməkdaşlığın inkişafına və bu əməkdaşlıq modelinin digər türk dövlətləri üçün nümunə olması ehtimallarına toxunulur. Bu zaman Azərbaycan və türk dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlığın mövcud vəziyyəti, postmüharibə dövründə gedən proseslərin hərbi əməkdaşlığa təsiri təhlil olunur və türk dövlətləri ilə hərbi əlaqələrin əsas sahələrinə, eləcə də bu istiqamətdə aparılan fəaliyyətlərdə qarşıya çıxan çətinliklərə və perspektivlərinə toxunulur. Əldə edilən nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın türk dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığı və bu əlaqələrin daha da inkişafı regional təhlükəsizliyi gücləndirmək, mövcud çətinliklərə baxmayaraq, davamlı regional ittifaqı formalaşdırmaq və silahlı qüvvələrin döyüş hazırlığını artırmaq baxımından mühüm önəm kəsb edir.

Açar sözlər: *birgə hərbi təlimlər, hərbi əməkdaşlıq, hərbi ittifaq, regional təhlükəsizlik sistemi, türk dövlətləri.*

Məlum olduğu kimi, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının regional rolu artmış və Cənubi Qafqazdakı strateji mövqeyi daha da güclənmişdir. Bu yeni realıq fonunda, son illərdə Azərbaycan Respublikası üçün türk dövlətləri ilə əməkdaşlığın hərbi-strateji əhəmiyyəti daha da prioritet məsələyə çevrilmişdir.

Bu mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası türk dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir. Qeyd olunan məqsədlər Azərbaycan və türk dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlığın mövcud vəziyyətini və perspektivlərini araşdırmaq, regionda gedən proseslərin bu münasibətlərə təsirini təhlil etmək, Türkiyə Respublikası və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığın əsas sahələrini müəyyən etməkdir.

Müasir dövrdə geosiyasi kontekst regional təhlükəsizlik sisteminə və dövlətlər arasında hərbi əməkdaşlığa əhəmiyyətli təsir göstərir və əlaqələrin genişlənməsi üçün motivasiya verir. Bu baxımdan, strateji cəhətdən əhəmiyyətli coğrafi mövqeyi və türk dövlətləri ilə tarixi və mədəni əlaqələri olan Azərbaycan Respublikası çoxtərəfli hərbi əməkdaşlığı fəal şəkildə inkişaf etdirir. Türk dövlətləri ilə əlaqələrin genişləndirilməsi, Türk dünyasının və Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) gücləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətində prioritetlərdəndir. Azərbaycan həmişə Türk dünyasını daha da birləşdirməyə, siyasi, iqtisadi və hərbi gücünü artırmağa, onu qlobal səhnədə güc mərkəzinə çevirməyə çalışıb [1]. Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) qlobal miqyasda güc mərkəzinə çevrilməlidir. Biz geniş coğrafi ərazini əhatə edirik, üzv ölkələr müsbət demografik dinamika yaşayır və hərbi potensialımız döyüş meydanında dəfələrlə özünü sübut edib. Bol təbii sərvətlərimiz, onların çatdırılması üçün müasir infrastrukturumuz, Mərkəzi Asiya və Qafqazı Aralıq dənizi və Qara dəniz limanları ilə birləşdirən nəqliyyat dəhlizləri, zəngin və qədim tariximiz və mədəniyyətimiz ən böyük sərvətlərimizdir. Xalqlarımızın ənənəvi dəyərlərə və etnik ortaqlığa sadıqlığı ölkələrimizi sıx birləşdirir [2].

Bu kontekstdə geosiyasi rəqabətin güclənməsi və güc balansının dəyişməsi kimi qlobal proseslər türk dövlətlərini yeni əməkdaşlıq formaları axtarmağa məcbur edir. Postsovet məkanının müəyyən bölgələrində lokal münaqişələr kimi regional çağırışlar və təhlükəsizlik təhdidləri müdafiə imkanlarının gücləndirilməsini və fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsini tələb edir. Hazırda artan təhdidlər nəzərə alınmaqla, TDT-yə üzv dövlətlər arasında müdafiə, təhlükəsizlik və müdafiə sənayesi sahələrində əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əməkdaşlığın əsas

hərəkətverici qüvvələri suverenliyin qorunması, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi və xarici təhdidlərə qarşı mübarizədir. Hərbi əməkdaşlıq, həmçinin türk dövlətlərinin beynəlxalq aləmdə siyasi təsirinin gücləndirilməsinə də töhfə verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstanla hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında müqavilələr bağlayır. Türk Dövlətləri Təşkilatı kimi çoxtərəfli formatlar fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi üçün vacib platformaya çevrilir. Türk dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığın əsas sahələri ikitərəfli və çoxtərəflidir. Hər il birgə fəaliyyətləri təcrübədən keçirmək və döyüş hazırlığını artırmaq, şəxsi heyətin və hərbi mütəxəssislərin hazırlanmasında təcrübə mübadiləsi aparmaq və ikitərəfli əməkdaşlıq planı imzalamaq üçün müntəzəm hərbi təlimlər keçirilir.

Məsələn, 2023-cü ildə Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikasının müdafiə nazirləri görüşərək "Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Özbəkistan Respublikası Müdafiə Nazirliyi arasında 2024-cü il üçün İkitərəfli Əməkdaşlıq Planı"nı imzaladılar. İki ölkənin Müdafiə Nazirlikləri arasında imzalanmış həmin Əməkdaşlıq Planına uyğun olaraq, 2024-cü ilin oktyabr ayında hər iki ölkənin hərbi qulluqçularının iştirakı ilə birgə kompüter dəstəklı komandanlıq və qərargah təlimləri keçirildi [3]. Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında hərbi əməkdaşlığın digər bir nümunəsi bu ilin fevral ayında Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin törəmə müəssisəsi olan "Azərsilah" Müdafiə Sənaye Holdingi" QSC ilə Özbəkistan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin tabeliyindəki Müdafiə Sənayesi Agentliyi arasında əməkdaşlıq yol xəritəsinin imzalanması baş tutdu [4]. 2024-cü ilin sentyabrında "Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Qazaxıstan Respublikası Müdafiə Nazirliyi arasında 2025-ci il üçün İkitərəfli Hərbi Əməkdaşlıq Planı" və iki ölkənin Milli Müdafiə Universitetləri arasında memorandum [5], 2024-cü ilin oktyabrında isə Azərbaycan və Qırğızıstan Müdafiə Nazirlikləri arasında "Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Qırğızıstan Respublikası Müdafiə Nazirliyi arasında 2025-ci il üçün İkitərəfli Hərbi Əməkdaşlıq Planı" imzalandı [6].

Bundan əlavə, 2024-cü ildə Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyi ilə Slovakiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Gürcüstan, Serbiya, Çin, Rusiya, Qətər, Belarus, İordaniya və NATO-nun hərbi rəhbərliyi arasında bir sıra görüşlər keçirilmişdir. Bu görüşlər, əlbəttə ki, hərbi potensialımızın gücləndirilməsi və ölkəmizin döyüş və müdafiə qabiliyyətinin artırılması üçün vacibdir. Türkiyə ölkəmizi müasir silahlarla təmin edən və birgə təlimlər keçirən Azərbaycanın əsas hərbi müttəfiqidir. Azərbaycanın təcrübəsi bu cür əməkdaşlığın, xüsusən də hərbi sahədə effektivliyini nümayiş etdirir.

Vurğulamaq lazımdır ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi əməkdaşlıq 1994-cü ildə başlayıb və hərbi-texniki əməkdaşlıq strateji tərəfdaşlıq çərçivəsində prioritetə çevrilib. Birgə hərbi təlimlər iki ölkə arasında hərbi əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə və təcrübə mübadiləsi yolu ilə ordularının döyüş hazırlığının artırılmasına xidmət edir. Məsələn, 2024-cü ilin əvvəlində Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələri və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin şəxsi heyətinin iştirakı ilə "Xəzər səması-2024" birgə taktiki təlimləri keçirilmişdir. Azərbaycan hərbciləri hər il Türkiyədə keçirilən sualtı axtarış-xilasətmə təlimlərində də iştirak edirlər [7].

Qazaxıstanlı və digər ekspertlər hesab edirlər ki, türk ölkələrinin – Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstanın birgə hərbi alyansı mümkündür. Bu alyans regionda təhlükəsizliyi gücləndirən effektiv beynəlxalq müdafiə ittifaqına çevrilə bilər. Onlar Azərbaycanın təcrübəsini misal gətirirlər. Bu təcrübə, 2020-ci ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Türkiyə "Bayraktar"larından və digər sistemlərdən istifadə edərək qalib gəlməsi və nəticədə Ermənistan ordusunun məğlub edilməsində özünü təsdiq etmişdir [8].

Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan Ordusu ilə hərbi əməkdaşlıqdakı yeri danılmazdır. Qarşılıqlı qardaşlıq və yüksək etimad üzərində qurulan Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri hazırda ən böyük inkişaf dövrünü yaşayır. Türkiyə və Azərbaycan pilotsuz uçuş aparatları və artilleriya sistemlərinin istehsalında fəal əməkdaşlıq edirlər. Azərbaycanla Türkiyənin ikitərəfli və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində müdafiə və təhlükəsizlik əməkdaşlığı da mövcuddur. Birgə hərbi təlimlər və manevrlər, hərbi-texniki sahədə, silah və avadanlıq təchizatında əməkdaşlıq, müdafiə sənayesində birgə layihələrin hazırlanması və istehsal fəaliyyətlərini bu qəbildən hesab etmək olar. Hərbi, hərbi-texniki və təhsil sahələrində

dünyanın aparıcı ordularından biri olan qardaş Türkiyə modelinin Azərbaycan Ordusuna integrasiyası hazırda uğurla həyata keçirilir.

Təbii ki, türk dövlətlərinin maraqlarının fərqliliyi vahid hərbi siyasətin hazırlanmasında çətinliklər yarada bilər. Həmin ölkələrin qonşuları olan dövlətlərin simasında xarici qüvvələrin təsiri, regional və global güclərin Mərkəzi Asiyaya təzyiqi hərbi əməkdaşlığı məhdudlaşdırı bilər. Buna baxmayaraq, türk dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlıq qonşu və global güclərlə münasibətlərin qorunmasında tarazlıq yaratmaqla mümkün ola bilər.

Bu baxımdan, TDT daxilində üzv ölkələr arasında hərbi əməkdaşlıq regional təhlükəsizliyin və sülhün təmin edilməsi üçün son illərdə müzakirə olunan əsas məsələlərdən birinə çevrilib. Xüsusilə, Azərbaycan və Türkiyə arasında uzunmüddətli strateji əməkdaşlıq bu baxımdan nümunəvi rol oynayır [9].

Bu kontekstdə, 2024-cü ildə Qazaxıstanda keçirilən və Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistandan olan hərbi qulluqçuların iştirak etdiyi "Birlestik-2024" ("Birlik-2024") beynəlxalq əməliyyat-taktiki komandanlıq və qərargah təlimi nəzərdən keçirilib. Beş ölkənin müdafiə nazirlikləri arasında imzalanmış birgə plana əsasən, 2024-cü ilin aprel və iyul aylarında Qazaxıstanın Aktau şəhərində "Birlestik-2024" əməliyyat-taktiki komanda-qərargah təlimi keçirilib [10]. Azərbaycan, Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya respublikalarının (Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan) hərbiçilərinin iştirakı ilə keçirilən birgə regional hərbi təlimlərin 2-cisi ("Birlik – 2025") 2025-ci ildə Özbəkistanın Səmərqənd vilayətində baş tutub. Ümumilikdə 3 mərhələdən ibarət təlimdə dövlət sərhədinin mühafizəsi və müdafiəsinin gücləndirilməsi, qanunsuz silahlı birləşmələrin axtarışı, lokallaşdırılması və məhv edilməsi üzrə fəaliyyətlər uğurla yerinə yetirilib. Qeyd edək ki, təlimdə əsas diqqət iştirakçı ölkələrin hərbi kontingentləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətlərin təşkili üzrə hazırlıqların təkmilləşdirilməsinə, birgə əməliyyatların keçirilməsi imkan və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilib [11].

Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələrinin kollektiv təlimlərində iştirakı bu əməkdaşlığın genişləndiyini göstərir. Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) üzv ölkələri arasında hərbi əməkdaşlıq, o cümlədən TDT tərəfindən təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün atılan addımlar strateji perspektivlər üçün əlverişli zəmin yaradır.

Türk dövlətlərinin vahid hərbi ittifaqının yaradılması ideyası zaman-zaman ortaya çıxsada, bu konsepsiyanın həyata keçirilməsində müəyyən siyasi və praktik maneələr mövcuddur. Lakin türk dövlətləri arasında ikitərəfli və hərbi-texniki əməkdaşlıq çərçivəsində konkret addımlar mümkündür və onlar gələcəkdə daha da genişləne bilər. Bu addımlar təkəcə regional təhlükəsizliyi gücləndirməklə yanaşı, həm də strateji üstünlüklər təmin edir.

Azərbaycanın son illərdəki təlimlərdə iştirakı yaxınlaşmanı təşviq edir və Azərbaycanın Qazaxıstan və digər Orta Asiya dövlətləri ilə aktiv qarşılıqlı əlaqəyə hazır olduğunu nümayiş etdirir. Ölkəmizin bu yanaşması ölkələr arasında etimadın və qarşılıqlı anlaşmanın gücləndirilməsinə töhfə verir ki, bu da regionda sabitlik və təhlükəsizlik üçün vacibdir. Təlimlər qabaqcıl hərbi texnologiyaların və metodologiyaların mübadiləsi üçün platforma təmin edir. Bu, xüsusilə hərbi-sənaye kompleksinin inkişafı və silahlı qüvvələrə qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi kontekstində vacibdir [12].

Nəticə

Müzakirə olunan uzunmüddətli məqsədlərə türk dövlətləri üçün vahid müdafiə doktrinasının hazırlanması, müdafiə sənayesində əməkdaşlıq və innovativ texnologiyaların tətbiqi, birgə hərbi kontingentlərin yaradılması və böhran vəziyyətlərində qarşılıqlı dəstək daxildir. Azərbaycanın türk dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığı 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra regionda yaranan yeni reallıqlar fonunda təhlükəsizliyi gücləndirmək niyyətini əks etdirir. Tərəfdaşlıq pragmatik maraqlara, o cümlədən Türkiyə və digər türk dövlətləri ilə strateji qarşılıqlı əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə əsaslanır. Mövcud çətinliklərə baxmayaraq, bu əməkdaşlığın daha da genişlənməsi dayanıqlı regional ittifaqın formalaşmasında və silahlı qüvvələrin döyüş hazırlığının artırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

**MILITARY COOPERATION BETWEEN AZERBAIJAN AND THE TURKISH STATES
POST-44-DAY WAR**

Summary

This article examines aspects of military cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Turkish states in the post-44-Day Patriotic War period, particularly during a period that has led to the restructuring of international relations and regional security systems. It also touches on the development of military cooperation in all areas between the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan, which has reached the level of a strategic partnership in recent years, and the potential for this cooperation model to serve as a model for other Turkic states. It also analyzes the current state of military cooperation between Azerbaijan and Turkey, the impact of post-war processes on military cooperation, and examines the main areas of military relations with the Turkish states, as well as the challenges and prospects arising in this area. In conclusion, Azerbaijan's military cooperation with the Turkic states and the further development of these relations are of great importance in terms of strengthening regional security, forming a sustainable regional alliance despite existing difficulties, and increasing the combat readiness of the armed forces.

Key words: joint military exercises, military cooperation, military alliance, regional security system, Turkic states.

**доктор философии по политическим наукам Гашгай Рамазанов
Военный Научно-Исследовательский Институт
Университета Национальной Обороны**

**ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА С ТУРЕЦКИМИ
ГОСУДАРСТВАМИ В ПОСЛЕ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЕ**

Резюме

В данной статье рассматриваются аспекты военного сотрудничества между Азербайджанской Республикой и турецкими государствами в современный период после 44-дневной Отечественной войны, особенно в период, приведший к перестройке международных отношений и систем региональной безопасности. Одновременно затрагивается развитие военного сотрудничества во всех областях между Турецкой Республикой и Азербайджанской Республикой, которое в последние годы достигло уровня стратегического партнерства, а также возможности использования этой модели сотрудничества в качестве примера для других тюркских государств. При этом анализируется текущее состояние военного сотрудничества между Азербайджаном и Турцией, влияние процессов, происходящих в послевоенный период, на военное сотрудничество, рассматриваются основные направления военных отношений с турецкими государствами, а также трудности и перспективы, возникающие в ходе деятельности в этом направлении. В заключение можно сказать, что военное сотрудничество Азербайджана с тюркскими государствами и дальнейшее развитие этих отношений имеют большое значение с точки зрения укрепления региональной безопасности, формирования устойчивого регионального альянса, несмотря на существующие трудности, и повышения боеготовности вооруженных сил.

Ключевые слова: совместные военные учения, военное сотрудничество, военный альянс, система региональной безопасности, тюркские государства.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Президент Ильхам Алиев: Укрепление тюркского мира и Организации тюркских государств – приоритетные направления внешней политики Азербайджана https://azertag.az/ru/xeber/prezident_ilham_aliev_ukreplenie_tyurkskogo_mira_i_organizacii

- _tyurkskih _gosudarstv_ prioritetnye_napravleniya_vneshnei_politiki_azerbaidzhana-3085250
2. Речь Ильхама Алиева на неформальном Саммите Организации тюркских государств в Шуше. <https://president.az/ru/articles/view/66441>
 3. Азербайджан и Узбекистан проводят совместные командно-штабные учения с компьютерной поддержкой https://azertag.az/ru/xeber/azerbaidzhan_i_uzbekistan_provodyat_sovmestnye_komandno_shtabnye_ucheniya_s_kompyuternoi_podderzhkoi-3212274
 4. https://azertag.az/news/roadmap_signed_between_azerbaycanla_ozbekistan_arasinda_mu_dafie_senayesi_sahesinde_emekdasliga_dair_yol_xeritesi_imzalanib-3422507
 5. https://azertag.az/news/Azerbaijan_and_Qazakhstan_Ministry_of_Defense_Signed_Bilatera_l_Military_Employment_Plan_for_2025-3195998.
 6. <https://bishkek.mfa.gov.az/az/news/azerbaycan-respublikasinin-mudafie-naziri-general-polkovnik-zakir-hesenov-qirgiz-respublikasina-resmi-sefer-etmisdir>.
 7. <https://mod.gov.az/az/pre/53770.html>.
 8. <https://media.az/politika/muhtar-tayzhan-nam-nuzhen-voennyi-soyuz-tyurkskih-stran-intervyu-iz-kazahstana>
 9. Hərbi əməkdaşlıq türk dövlətlərini gücləndirir. <https://crossmedia.az/az/article/7316>
 10. <https://mod.gov.az/ru/news/sostoyalas-planiruyushaya-konferenciya-komandno-shtabnyh-ucheniij-birlestik-2024-51319.html>
 11. <https://report.az/ru/armiya/ekspert-uchastie-azerbajdzhana-v-ucheniayah-birlestik-2024-demonstriruet-vazhnost-srednego-koridora/>.
 12. <https://report.az/ru/armiya/ekspert-uchastie-azerbajdzhana-v-ucheniayah-birlestik-2024-demonstriruet-vazhnost-srednego-koridora/>

XX ƏSRİN 80-90-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ETNOSOSİOLOJİ TƏDQİQATLAR

Xülasə

Sovet tarixşünaslığında uzun müddət siyasi tarix, dövlət quruculuğu və iqtisadi inkişaf məsələləri ön planda olmuş, etnoqrafik tədqiqatlar isə əsasən maddi məişətin təsviri ilə məhdudlaşmışdı. Lakin XX əsrin ortalarından etibarən bu yanaşma dəyişmiş, "sovet vətəndaşının həyat tərzini" konsepsiyası ideal idarəçilik sisteminin əsas göstəricisi kimi ideoloji və elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Təbii ki, marksizm-leninizm ideologiyası çərçivəsində gündəlik məişətin öyrənilməsi etnoqrafiyanın qarşısına əsas vəzifə kimi qoyulmuşdu. Maraqlıdır ki, bu istiqamət etnoqrafiya daxilində müstəqil və multidissiplinar bir sahə olan etnososiologiyanın formalaşmasına zəmin yaratdı və etnik proseslərin dərinlən öyrənilməsinə imkan verdi. Etnososiologiyanın etnoqrafiyaya ən mühüm təsiri isə mədəniyyəti yalnız maddi-mənəvi kateqoriyalara bölmək ənənəsindən uzaqlaşdırıb, sosial kontekstə yönəlməsi oldu. Nəticədə bütün bunlar keçmiş SSRİ-də 1930-cu illərdən mövcud olan və etnoqrafiyanı insan və cəmiyyət elmlərindən təcrid etməyə xidmət edən məhdud yanaşmanı birdəfəlik aradan qaldırdı. Azərbaycanda ilkin etnososioloji tədqiqatlar sovet dövründən başlasa da, müasir dövrdə sürətlə inkişaf etməkdədir.

Açar sözlər: etnososiologiya, etnoqrafiya, həyat tərzini, milli ideologiya, etnik özünüdərk, etnik kimlik.

Azərbaycanda etnososioloji tədqiqatların təməli XX əsrin 70-80-ci illərinin başlanğıcında, SSRİ miqyasında reallaşdırılan elmi araşdırmaların tərkib hissəsi kimi qoyulmuşdur. İlk dövrlərdə etnososioloji baxımdan öyrənilən əsas problemlər məişət və mədəniyyət xarakterli olmuşdu [15, s.106]. Eyni zamanda, Sovetlər birliyində internasionallıq adı altında genişlənməkdə olan qloballaşma prosesi ilə bağlı olaraq, etnososioloji istiqamətə meyl artırdı. Etnik xüsusiyyətlər fonunda sosial məsələlərin təhlili ilk olaraq, A.Abbasovun diqqət mərkəzində olmuş, onun rəhbərliyi ilə şəhər əhalisinin məişət və mədəniyyətinin öyrənilməsinə başlanılmışdı. Məhz A.Abbasov Özbəkistan, Gürcüstan və Estoniya Elmlər akademiyalarında aparılan etnososioloji araşdırmalar tipli məsələlərin Azərbaycanda geniş miqyasda tətbiq olunmasına şərait yaratmışdı. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya sektoru, EA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, Moskva Universitetinin Tarix fakültəsi, SSRİ EA-nın Etnoqrafiya İnstitutunun birgə zəhməti nəticəsində "Azərbaycanda etnososial və etnomədəni proseslərin xüsusiyyətləri"ni müəyyən etmək üçün sorğu vərəqi hazırlandı [14, 20]. Həmin dövrdə sosial-siyasi vəziyyətlə bağlı genişmiqyaslı sorğu keçirilməsə də, ümumilikdə bu sahənin inkişafı və gələcək tədqiqatlar üçün zəmin yaranmış oldu [1; 3; 4; 5; 6; 7]. Sorğu ilk olaraq əsasən şəhər əhalisi arasında keçirilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərində şəhər mövzusu etnoqrafların diqqət mərkəzində idi və polietnik şəhərlərdə etnoslararası əlaqələr məişət həddində araşdırılırdı [16, 40]. Bu, respublika daxili və ittifaq miqyaslı miqrasiyalar hesabına urbanizasiyanın yüksək inkişafı ilə bilavasitə əlaqəli idi. Həmin proseslərin gedişində ənənəvi mədəniyyətin tədricən dəyişməsi Ə.Səlimzadə, T.Səlimov, Y.Şükürova, M.Tağıyeva, B.Sayılov və E.Fətullayevin araşdırmalarında etnoqrafik və sosioloji məqamlar azərbaycanlıların etnik mədəniyyəti daxilində gedən proseslər fonunda verilirdi [18; 19; 20; 23].

Keçmiş və müasir şəhərlər nümunəsində istehsal, sosial, mədəni-məişət sahələrinin etnik əlaqələrə təsirinin xüsusiyyətləri, miqrasiyaların şəhər həyatına gətirdiyi yeniliklər, müxtəlif sosial-peşə qruplarının etnik xüsusiyyətləri həmin dövrün tədqiqat mövzuları idi. Qeyd etmək lazımdır ki, məişət və mədəniyyətlə bağlı digər araşdırmalardan fərqli olaraq, XX əsrin 70-80-ci illərdə etnososioloji işlər müxtəlif sosial-etnik qruplar arasında aparılmış sorğulara əsaslanan analitik metodologiya üzrə həyata keçirilirdi. Təbii ki, hətta bu araşdırmalar belə, mövcud ideologiyanın

təsirindən kənar qala bilmirdi. İnsanların bütün həyat fəaliyyəti sahələrində olduğu kimi, etnoqrafik tədqiqatlarda da internasionallaşma prosesi, etnik mənsubiyyətin tədricən itirilməsi və yeni sosial birlik olan - sovet xalqının yaradılması ideyası təbliğ olunurdu. [14, s.21] Rəsmi statistika və ümumittifaq siyahıyaalmaları əhalinin real etnik tərkibini və iqtisadi göstəriciləri tam əks etdirmədiyi üçün şübhə doğururdu. Lakin tədqiqatlar zamanı toplanan materiallar sübut edirdi ki, etnik xüsusiyyətlər həm mənəvi mədəniyyət, həm də iqtisadi münasibətlər və davranış normalarında həlledici amil olaraq qalır. Tədqiqatların birində, müasir şəhər həyatının formalaşmasına ziyalıların təsirinin birmənalı olmaması vurğulanırdı. [23, s.7] Həmin dövrün yanaşmasına görə, ziyalıların cəmiyyətin mütərəqqi qüvvəsi sayılmaqla yanaşı, həm də etnososial meyilləri və mühafizəkarlığı qoruyub saxlayan əsas təbəqə hesab olunurdu. Müəlliflər o dövrdə daha ciddi elmi-ideoloji çərçivədə “demokartiya”, “milli ideya”, “milli ideologiya” və s. kimi anlayışları ətraflı analiz edərək, ziyalıların misalında sosial-siyasi vəziyyəti tam göstərə bilməzdilər, amma faktiki olaraq məlumdur ki, məhz ziyalılar XX əsrin 80-90-cı illərində milli özünüdərkini təbliğində mühüm rol oynamışdılar. [10; 15; 17; 21; 22] Odur ki, “Azərbaycan əhalisinin polietnik strukturu və ziyalılar” mövzusu etnososioloji baxımdan araşdırılmamışdı. Ə.Məmmədli təəssüflə qeyd edir ki, azərbaycanlı ziyalılar içərisində ideoloji, siyasi, mədəni plüralizm kimi məsələlərin də öyrənilməsi diqqətdən kənarda qalmışdı. [14, 22-23] Əslində elə məhz bu qrup insanlar içərisində millətçi, islamçı, türkçü, qərb və ya rus meyilli təbəqə artıq müşahidə olunurdu. Əksər azərbaycanlı etnoqraflar bu dövrdə yeni yaradılan şəhərlərdə əhalinin gündəlik həyat tərzini araşdırmağa üstünlük verirdilər. A.Abbasov, Ə.Səlimzadə, T.Səlimov, Y.İbrahimovun əsərlərində statistik, etnososial məlumatlar əsasında müxtəlif əhali qrupları içərisində daxili və xarici miqrasiya prosesləri araşdırılır, kənddən şəhərə gələn insanların yeni həyat tərzini göstərirdi [2; 12; 19; 20].

Ə.Məmmədlinin qeyd etdiyinə görə, həmin dövrün tədqiqatları kənddən yeni salınmış şəhərlərə köçən əhali arasında iki fərqli sosionormativ davranış modelinin yarandığını üzə çıxarmışdır. Müəllif bu prosesdə urbanist və ənənəvi kənd sistemlərinin paralel şəkildə mövcud olduğunu vurğulayır. [13, s.23] Bu vəziyyət həm ictimai, həm də məişət səviyyəsində şəhər həyatının xarakterik xüsusiyyətinə çevrilmişdi. Tədqiqatlarda sosial mühitə nəzarət mexanizmləri diqqət mərkəzində saxlanılır, Y.İbrahimovun Şirvan şəhəri nümunəsində qeyd etdiyi kimi, həmyerlilik və qohumluq əlaqələrinin mühüm rolu vurğulanırdı [12].

Təbii ki, kənddən şəhərə gələn insanlar öz adət etdikləri həyat tərzini tam dəyişməli, şəhər mühitinə uyğunlaşmalı idilər. Şəhərlərə yeni gələnlər ənənəvi kənd sosial-normativ sistemini saxlamağa çalışır, şəhərdə əvvəlcədən yaşayan həmkəndliləri və ya qohumları ilə sıx əlaqə saxlayır və tədricən yeni şəraitə adaptasiya olmağa çalışırdılar.

Dövrün ideoloji məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, 70-80-ci illərin etnoqrafik tədqiqatları real etnoslararası mənzərəni əks etdirə bilmişdir. Məsələn, Ə. Səlimzadə Sumqayıt nümunəsində qeyri-azərbaycanlı əhalinin (rus, erməni və s.) yerli mədəniyyətə inteqrasiyasını qeyd etmişdir [20]. Onun müşahidələrinə görə, bu qruplar Azərbaycan mətbəxinə, musiqisinə və folklor nümunələrini mənimsəyərək gündəlik məişətlərinə daxil etmişdilər.

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən Azərbaycan etnososiologiyasında diqqət mərkəzi dilçilik, milli kimlik və tarixi yaddaş məsələlərinə yönəldi. Kənd mühitində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, urbanizasiya və miqrasiya dalğaları bütün cəmiyyət kimi kənd əhalisinin də mədəniyyətini əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyaya uğradıb [3, s.8].

Kənd mühitində urbanizasiyanın etnik mədəniyyətə təsiri ziddiyyətli xarakter daşıyırdı: bir tərəfdən vahid və şəhərləşmiş Azərbaycan mədəniyyətinin konsolidasiyasına xidmət edir, digər tərəfdən isə tarixi-mədəni bölgələrin ənənəvi həyat tərzini məhv edirdi. [17] Bu prosesdə milli şüur və etnolinqvistik məsələlər A. Balayevin əsərlərində dərinlən təhlil olunmuşdur. [8;9] Müəllif zəngin faktiki materiallar əsasında son iki əsrdə Azərbaycan dilinin inkişaf meyillərini siyasi, sosial və demoqrafik amillərlə əlaqəli şəkildə araşdırmışdır.

Sovet dövründə Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə sosial nüfuzu aşağı səviyyədə idi və SSRİ-nin süqutu zamanı onun nüfuzu Azərbaycan SSR-in 1977-ci il Konstitusiyasında təsbit olunmuş Azərbaycan dilinin dövlət statusuna uyğun gəlmirdi. Bu vəziyyət, ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında dövrü mətbuat səhifələrində açılmış Azərbaycan dili problemləri ilə bağlı müzakirələrdə özünü büruzə verən ciddi ictimai narahatlığa səbəb olub. [14, 27] Sonradan mediada gedən bu müzakirələr milli dilin qorunub saxlanması və inkişafı üçün güclü hərəkətə çevrildi.

A.Balayevin qənaətinə görə, dil etnik eyniləşdirmənin və etnosdaxili həmrəyliyin ən mühüm elementidir. Müəllif qeyd edir ki, ötən əsrin 80-90-cı illərində ana dilinin dirçəldilməsi məsələsi etnik səfərbərliyin əsasına və siyasi tələblərin qarçısına çevrilərək Azərbaycan cəmiyyətində mühüm rol oynamışdır [8]. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində milli kimlik və tarixi yaddaş problemlərinin etnososioloji tədqiqatları Azərbaycan elmi ictimaiyyətində böyük maraqla qarşılanmışdır.

Alimlərin bu mövzuya üz tutmağı təsadüfi deyildi, çünki məhz bu dövrdə artan Qarabağ münaqişəsi və müstəqillik mübarizəsindən təşvişə düşən Azərbaycan cəmiyyəti fəal milli kimlik axtarışı yoluna qədəm qoydu. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, milli kimlik probleminə həsr olunmuş çoxsaylı məqalələr arasında həqiqi elmi araşdırmalar yox dərəcəsində idi. Yalnız bir neçə tədqiqat bu problemlərin elmi təhlilinə cəhd etmişdir. Bu araşdırmalardan biri də S.Hacıyevaya məxsusdur. Müəllif haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, insanların gündəlik həyatı, əməli fəaliyyəti, iqtisadi şəraitlə paralel, milli stereotiplər, adət-ənənələr, miflər və s. birlikdə hər bir etnik qrupun özəlliyini təşkil edən elementlər məcmusudur. Bütün bu xüsusiyyətlərin əsas mühafizəçisi tarixi yaddaşdır. Tədqiqat zamanı müəllif belə bir nəticəyə gəlib ki, “tarixi yaddaş etnik kimliyin ən dərin, “qədim” təbəqəsini təşkil edir” [11, s.58-59]. Təbii ki, bu mülahizə qəbul olunandır.

Milli kimlik problemlərinə həsr olunmuş etnososioloji tədqiqatlar sırasında E.Fətullayevanın “Azərbaycan gənc fəhlələrinin milli kimliyinin inkişafında sosial-mədəni amillər” əsərini də qeyd etmək lazımdır. Müəllif bu araşdırmada “milli kimliyin formalaşmasında və dəyişməsində sabit və situasiya amillərini” təhlil etmişdir [22].

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonu SSRİ-nin əksər respublikalarında milli hərəkatın genişlənməsi ilə əlamətdar oldu ki, bu da son nəticədə onun süqutuna səbəb oldu. Azərbaycanlıların bir çox nəsillərinin arzuladığı müstəqilliyin bərpası o illərin gözləntilərinin əksinə olaraq sürətli çiçəklənməyə səbəb olmadı. Keçmiş sovet respublikalarının düşdüyü dərin iqtisadi və siyasi böhran, şübhəsiz ki, elmin vəziyyətinə təsir göstərmişdir. Sovet dövründə başlanmış bir çox tədqiqatlar, o cümlədən etnososioloji tədqiqatlar demək olar ki, tamamilə dayandırılmışdı. Beləliklə, 1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində təkəcə sovet dövrünü deyil, həm də Azərbaycanda etnoqrafiya elmini başa vuran bir növ “qırmızı xətt”ə çevrildi [14,31; 15,110]. Bu dövrdə Azərbaycan etnoqrafiyası, o cümlədən onun etnososioloji istiqaməti həm struktur, həm də elmi-metodoloji baxımdan formalaşma yolu keçmiş, həmçinin sovet həqiqətlərini öyrənməyə çalışan yeni istiqamətlər meydana çıxmışdı.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan etnosunun sosial-mədəni və psixoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanan yeni sosial inkişaf modellərinin hazırlanması xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Azərbaycanlıların etnik özünüdərkinin formalaşması və inkişafı probleminə alimlərin marağı xeyli artmışdır. Bu mövzu çərçivəsində etnososioloji tədqiqatlar zamanı azərbaycanlıların etnik kimliyi problemləri araşdırılır, identifikasiya proseslərini gücləndirən və zəiflədən amillərə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində və ondan sonra üzleşdiyi problemlər də etnososioloji tədqiqat obyektidir. Bu mövzulardan biri də Ermənistan-Azərbaycanın Qarabağ münaqişəsi nəticəsində öz evlərini tərk etmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin etnomədəni adaptasiya prosesi olmuşdur [15,111]. Belə ki, hərbi əməliyyatlar nəticəsində tarixi yaşayış yerlərini tərk etmiş qaçqınlar və məcburi köçkünlər iqlim, siyasi, iqtisadi və digər amillərin təsiri altında ənənəvi iqtisadi bacarıqlara, ənənəvi dünyagörüşünə, şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalmışlar.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda XX əsrin 80-90-cı illərində etnososioloji araşdırmaların müxtəlif metodlarından ardıcıl istifadə edilməklə, tədqiqatçılar ümumiləşmiş nəticələr əldə edə bilmişlər.

PhD in History Fakhriya Havilova
Baku State University

ETHNOSOCIOLOGICAL RESEARCHES IN AZERBAIJAN IN THE 80-90S OF THE 20TH CENTURY

Summary

For a long time, Soviet historiography focused on issues of political history, state building, and economic development, while ethnographic research was largely limited to descriptions of material life. However, since the mid-20th century, this approach has changed, and the concept of

the “lifestyle of a Soviet citizen” has entered ideological and scientific circulation as the main indicator of an ideal system of governance. Naturally, within the framework of the ideology of Marxism-Leninism, the study of everyday life was set as the main task of ethnography. It is noteworthy that this direction laid the foundation for the formation of ethnosociology—an independent and interdisciplinary field within ethnography—and allowed for an in-depth study of ethnic processes. The most important influence of ethnosociology on ethnography was its move away from the tradition of dividing culture only into material and spiritual categories and towards a focus on the social context. As a result of all this, the limited approach that had existed in the former USSR since the 1930s and contributed to the isolation of ethnography from the humanities and social sciences was eliminated once and for all. Although the first ethnosociological research in Azerbaijan began during the Soviet era, it has developed rapidly in the modern era.

Keywords: ethnosociology, ethnography, way of life, national ideology, ethnic self-awareness, ethnic identity.

**доктор философии по истории Фахрийя Гавилова
Бакинский Государственный Университет**

ЭТНОСОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 80-90-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Резюме

Долгое время в советской историографии на первом плане стояли вопросы политической истории, государственного строительства и экономического развития, а этнографические исследования в основном ограничивались описанием материальной жизни. Однако с середины XX века этот подход изменился, и в идеологический и научный оборот вошло понятие «образ жизни советского гражданина» как главный показатель идеальной системы управления. Естественно, в рамках идеологии марксизма-ленинизма изучение повседневной жизни было поставлено в качестве основной задачи этнографии. Примечательно, что это направление заложило основу для формирования этносоциологии — независимой и междисциплинарной области в рамках этнографии и позволило проводить углубленное изучение этнических процессов. Наиболее важное влияние этносоциологии на этнографию заключалось в её отходе от традиции разделения культуры только на материальные и духовные категории и в переходе к сосредоточению внимания на социальном контексте. В результате всего этого раз и навсегда был устранен ограниченный подход, существовавший в бывшем СССР с 1930-х годов и способствовавший изоляции этнографии от гуманитарных и социальных наук. Хотя первые этносоциологические исследования в Азербайджане начались еще в советскую эпоху, в современную эпоху они стремительно развиваются.

Ключевые слова: этносоциология, этнография, образ жизни, национальная идеология, этническое самосознание, этническая идентичность.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Аббасов А.А. Современный быт и культура горнопромышленных рабочих Азербайджана. Баку, Элм 1980, 100 с.
2. Аббасов А.А. Образ жизни в новых городах Азербайджана. Баку: Елм, 1987, 199, 1987, 199
3. Ананьина В.Т. Этносоциология: практика/ МОН Рос. Федерации, Урал.федер. ун-т.- Екатеринбург: Изд. Урал. ут-та, 2017, 76 с.
4. Андрианов Б.В. Хозяйственно-культурные типы и исторический процесс, Советская этнография, 1968, №2, 22-34
5. Арутюнян Ю.В., Дробижена Л.М., Кондратьев В.С., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. АН СССР, Инс-т этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая, М. Наука, 1984, 253 с
6. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусолотов А.А. Этносоциология. Учебное пособие для вузов. М.1998, 271 с.

7. Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929-1957 гг., М., Изд. Академии наук СССР, 1960, 339 с.
8. Балаев А.Г. Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв., М.: ООО ТиРу, 2012, 403 с.
9. Балаев А.Г. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Баку: Нурлар, 2005, 327 с.
10. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. Москва: Наука, 1983, 414 с.
11. Гаджиев Р.С. К содержанию понятия «этнос» (социально-философский анализ) // Весен. Новосиб. Гос. Ун-та, Серия: Философия. 2015. Т.13, вып. 1.с.54-60
12. Ибрагимов Ю. Этносоциальные проблемы формирования населения молодых городов Азербайджана. Баку: Елм, 1994, 149 с.
13. Маликова Н.Р. Инновационный потенциал этносоциологии. // Этносоциология вчера и сегодня/ М.: Институт этнологии и антропологии. РАН, 2016, с. 72-76
14. Мамедли А.Э. Советская деятельность в этнографических исследованиях азербайджанских ученых. Etnoqrafiyadan etnologiyaya doğru: Azərbaycanca müasir etnoloji araşdırmalar, Bakı, 2013, s. 7-31
15. Мамедли А.Э. Этносоциология в Азербайджане-истоки, проблемы, уроки// Этносоциология вчера и сегодня/ М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2016, с. 106-111
16. Мамедли А.Э. Особенности этнокультурных процессов в Азербайджан в условиях глобализации // Этнокультурное воспроизводство в условиях глобализации: этноперекрестки и трансграничье/ 2016, с.31-71
17. Мамедов А.Э. Современные этнокультурные процессы в Азербайджанском селе, Автореферат дис. Ланд. Наук. М.: 1988
18. Саилов Б.С. Этнические особенности семейно-бытовой сферы городского образа жизни: (на материалах г. Мингечевира). Ленинград, 1989, 123 с.
19. Салимов Т.А. Современный быт городского населения Азербайджана (по этнографическим материалам г. Али-Байрамлы) Автореферат диссертации канд. Наук, Тбилиси, 1983
20. Салимзаде А. Формирование населения г. Сумгаита и межнациональные культурно-бытовые контакты. Минск 1986
21. Тагиева М. Этнокультурные ориентации азербайджанского городского населения: (по материалам этносоциологического исследования) М,населения: (по материалам этносоциологического исследования) М.: 1988
22. Фатуллаев Э.Т. Социально-культурные факторы развития национального самосознания молодых рабочих Азербайджана. Баку, Автореферат дисс. Ланд. Наук. 1992. 23 ст.
23. Шукурова Я.Ш. Современный образ жизни городской интеллигенции Азербайджана. Ташкент, 1991, 42 с.

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ İRSİ: DAYANIQLI İNKİŞAFIN TƏMƏLİ KİMİ İNSAN KAPİTALI VƏ KADR SİYASƏTİ

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Heydər Əliyevin siyasi irsinin Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişaf strategiyasının formalaşmasında rolu insan kapitalının inkişafı və milli kadr siyasəti kontekstində təhlil edilir. Dayanıqlı inkişaf müasir elmi yanaşmalarda yalnız iqtisadi artım deyil, insan resurslarının keyfiyyəti, institusional idarəetmənin səmərəliliyi, sosial siyasətin davamlılığı və təhsilin modernləşməsi ilə şərtlənən kompleks proses kimi izah olunur. Heydər Əliyev dövründə siyasi sabitliyin bərqərar edilməsi, dövlət institutlarının möhkəmləndirilməsi, peşəkar idarəetmə kadrlarının formalaşdırılması və sosial-humanitar sahənin prioritetləşdirilməsi uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın fundamental baza elementlərini yaratmışdır. Məqalədə kadr siyasətinin strateji məzmunu, insan kapitalına yönələn investisiyalar (təhsil, sosial müdafiə, gənclər siyasəti) və müasir dövrdə bu irsin davamlılığı elmi əsaslarla göstərilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, dayanıqlı inkişaf, insan kapitalı, kadr siyasəti, insan resursları, dövlət idarəçiliyi.

Giriş

Dayanıqlı inkişaf müasir dövlətlərin sosial-iqtisadi siyasətində fundamental strateji çərçivədir. Bu konsepsiya iqtisadi artımı sosial rifah, bərabər imkanlar, institusional sabitlik və insan resurslarının inkişafı ilə birgə nəzərdən keçirir. Dayanıqlı inkişafın uğurlu icrası üçün dövlətin yalnız maliyyə resursları deyil, həm də insan kapitalı və idarəetmə potensialı müəyyənədiçilərin rol oynayır. Bu baxımdan Heydər Əliyevin dövlətçilik irsi dayanıqlı inkişaf strategiyasının formalaşmasında tarixi-siyasi əsas olmaqla yanaşı, müasir idarəetmə yanaşmalarına uyğun konseptual baza kimi də dəyərləndirilir.

Sosial tərəfdaşlığın başlıca məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən, bütün tərəfdaşlar üçün geniş və bərabər inkişaf imkanlarının yaradılmasından ibarətdir. Belə ki, davamlı inkişafa sosial tərəfdaşlıq çərçivəsində hakimiyyət orqanlarının, biznesin və yerli icmaların qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində nail olmaq mümkündür.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində mövcud olan siyasi qeyri-sabitlik, sosial-iqtisadi tənəzzül, idarəetmə böhranı və təhlükəsizlik riskləri ölkədə dayanıqlı inkişaf üçün zəruri institusional mühitin formalaşmasına mane olurdu. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə dövlətçilik institutları bərpa edilmiş, sabitlik təmin olunmuş, inkişaf kursu müəyyənədiçilənmişdir. Bu prosesin əsas ideyası dövlətin uzunmüddətli dayanıqlılığının insan amilinə əsaslanması idi. Heydər Əliyev siyasi irsində "kadr və insan potensialı" konsepti dövlətin təhlükəsizliyi və davamlı inkişafının mühüm şərti kimi təqdim edilir [1].

Davamlı inkişafın idarə olunmasında uğur qazanmağın başlıca amili kimi kadrlarının səriştəlilik səviyyəsi, onların intellektual potensialından səmərəli istifadə olunması çıxış edir. Hazırkı dövrdə idarəetmə orqanlarının fəaliyyətində yeni idarəetmə texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Yeni idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi idarəetmə orqanlarının heyətinin biliklərinin daim yeniləşməsini və transformasiya olunmasını tələb edir. Bu texnologiyaların reallaşdırılması üçün insan potensialına müntəzəm investisiyalar tələb olunur. İnsan potensialı inkişafın əsas determinantlarından biri olmaqla, cəmiyyətin istər fiziki gücü, istərsə də zehni fəaliyyətə malik olduğu bilik və bacarıqlarıdır. Hər bir ölkənin uğurlu gələcəyi həmin ölkənin təhsil səviyyəsi ilə ölçülür. Müasir dünya ölkələri, o cümlədən bütün inkişaf etmiş ölkələr təhsili, strateji üstün sahə elan edir və ölkələrinin gələcək inkişafının təhsil sisteminin səviyyəsindən asılı olduğunu etiraf edir. İnsan potensialı inkişafın əsas determinantlarından biri olmaqla, cəmiyyətin istər fiziki gücü, istərsə də zehni fəaliyyətlərində malik olduğu bilik və bacarıq kimi göstərilir.

Sosial əməkdaşlığın digər predmetləri istehlak, təhsil, səhiyyə, ekologiya, sosial təminat, ictimai təhlükəsizlik və regional inkişafın digər istiqamətlərində də aşkara çıxarılır.

1. Dayanıqlı inkişaf və insan kapitalı: konseptual yanaşma

Dayanıqlı inkişafın əsas məzmunu sosial, iqtisadi və institusional komponentlərin balansına əsaslanır. BMT-nin 2030 Gündəliyi dayanıqlı inkişafı insan rifahını yüksəltməyə yönəlmiş sistemli məqsədlər toplusu kimi müəyyən edir və "insan mərkəzli" yanaşmanı ön plana çıxarır [11]. Bu çərçivədə insan kapitalı yalnız əmək bazarının resursu deyil, həm də innovasiya, idarəetmə keyfiyyəti və sosial dayanıqlılıq üçün başlıca faktordur.

Təhsil birbaşa davamlı inkişafa 3 aspektdə təsir edir:

- Davamlı inkişafın təmin olunmasında (təhsilli vətəndaşlar davamlı inkişafın təmin olunmasında cox vacib rol oynayırlar);
- Səmərəli qərar qəbulunda (bu qərarların sosial, iqtisadi və ekoloji rifaha təsir etməsi də təhsilli, kreativ vətəndaşlardan asılıdır);
- Həyat səviyyəsinin yüksəlməsində (təhsil həyat səviyyəsinin yüksəlməsində çox vacib cəhət daşıyır, ailə statusunu yüksəldir, ölüm səviyyəsini azaldır, savadlılıq artır və sair).

Davamlılıq üçün təhsil komponentləri:

- Baza təhsilinin təkmilləşməsi;
- Davamlı inkişafı ilə bağlı təhsil istiqamətləri;
- Maarifləndirmə;
- Treyninq;
- Formal, qeyri formal təhsil.

İnsan kapitalı anlayışının elmi əsaslandırılması göstərir ki, təhsil və bacarıqlara investisiya uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsas determinantıdır. Beckerin konsepsiyasına görə, insan kapitalının artırılması məhsuldarlığı və iqtisadi artımı yüksəldir; bununla da dayanıqlı inkişafın iqtisadi dayaqları güclənir [14]. Bu elmi yanaşma Heydər Əliyevin kadr siyasətindəki məntiqi xəttə səsləşir: dövlətin davamlı inkişafı peşəkar, səriştəli, milli maraqlara bağlı kadrların mövcudluğundan asılıdır.

2. Heydər Əliyev dövründə institusional sabitlik və inkişaf üçün baza

Dayanıqlı inkişafın başlıca şərti siyasi sabitlik və institusional dayanıqlılıqdır. Heydər Əliyev dövründə idarəetmənin sistemləşdirilməsi, dövlət institutlarının möhkəmləndirilməsi və hüquqi bazanın formalaşdırılması bu istiqamətdə ən mühüm mərhələ olmuşdur. 1995-ci il Konstitusiyası hüquqi dövlət quruculuğunun və sosial hüquqların normativ çərçivəsinin təmin edilməsində fundamental sənəd kimi qiymətləndirilir [3]. Bu sənəd, eyni zamanda, dövlətin sosial funksiyalarının güclənməsinə və idarəetmədə səmərəliliyin artırılmasına şərait yaratmışdır.

İqtisadi bazanın möhkəmləndirilməsi və sosial siyasətin maliyyə təminatı üçün enerji strategiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyevin neft strategiyası nəticəsində formalaşan resurs bazasının məqsədyönlü şəkildə idarə edilməsi dövlətin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf planlarını reallaşdırmağa imkan verdi. Bu baxımdan ARDNF-in illik hesabatları resursların gələcək nəsillər üçün qorunması və sosial layihələrin maliyyələşdirilməsi istiqamətlərini əks etdirən mühüm mənbədir [4]. Beləliklə, resursların idarə edilməsi ilə insan kapitalına investisiya arasında qarşılıqlı əlaqə qurularaq dayanıqlı inkişafın struktur əsasları gücləndirilmişdir.

3. Kadr siyasəti və insan resurslarının idarə olunması: strateji xətt

Kadr siyasəti dayanıqlı inkişafın idarəetmə mexanizmidir. Dövlətin effektivliyini, sosial xidmətlərin keyfiyyətini və strateji planlaşdırma potensialını müəyyən edən əsas amillərdən biri məhz idarəetmə kadrlarının səviyyəsidir. Heydər Əliyev dövlətçilik konsepsiyasında kadr məsələsini milli təhlükəsizlik və inkişafı birbaşa əlaqələndirərək bu sahəni prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir [2]. Bu yanaşma dövlət idarəçiliyinin peşəkarlıq əsasında qurulmasına, kadrların seçimi və yerləşdirilməsində səriştəlilik prinsipinin güclənməsinə şərait yaratmışdır.

Müasir idarəetmə nəzəriyyəsində insan resurslarının idarə olunması (HRM) təşkilati məqsədlərə nail olmaq üçün insan potensialının planlaşdırılması və inkişafı kimi izah olunur. Armstrong HRM-i "strateji məqsədlərə uyğun insan resursları sistemi" kimi təqdim edir [6]. Bu konsepsiyanın dövlət idarəetməsinə tətbiqi onu göstərir ki, kadr siyasəti yalnız inzibati funksiya deyil, dövlətin institusional dayanıqlılığını təmin edən sistemdir.

Heydər Əliyevin kadr siyasətində də bu məntiq mövcud olmuşdur: idarəetmə kadrlarının milli maraqlara uyğun hazırlanması dövlətin davamlı inkişafını təmin edən əsas vasitələrdən biridir.

Bu istiqamətdə dövlət qulluğu sisteminin müasir tələblərə uyğun formalaşması və kadrların səriştəlilik əsasında qiymətləndirilməsi məsələləri aktualdır. Dövlət İmtahan Mərkəzinin metodik materialları dövlət qulluğuna qəbul və kadr ehtiyatı mexanizmlərinin institusional əsaslarını göstərir [8]. Həmin mexanizmlər dayanıqlı inkişaf üçün peşəkar idarəetmənin davamlılığını təmin edir.

Kadr potensialının gücləndirilməsi işi kifayət qədər zəhmət və məsuliyyət tələb edir. Bu baxımdan hansı kompetensiyaların tələb olunması əməkdaşın gördüyü işin xüsusiyyətindən və növündən bilavasitə asılıdır.

4. Təhsil siyasəti: insan kapitalının əsas formalaşma platforması

İnsan kapitalının yüksəldilməsi təhsilsiz mümkün deyil. Təhsil yalnız əmək bazarı üçün kadr hazırlığı deyil, həm də innovasiya, texnoloji inkişaf və sosial bərabərliyin təminatçısıdır. OECD sənədləri insan kapitalı və bacarıqların inkişafını dövlətlərin rəqabət üstünlüyünün əsas mənbəyi kimi təqdim edir [12]. Bu baxımdan təhsil sahəsinə investisiya dayanıqlı inkişafın həm iqtisadi, həm də sosial dayaqlarını gücləndirir.

Təşkilatın inkişafının əsas məqsədlərinə işçilərin potensialını tam istifadə etmək, işçilərin inkişafı üçün lazımi şərait yaratmaq aiddir. Heyət üçün mövcud olan inkişaf proqramının əsas məqsədi əməkdaşların hazırlıq səviyyəsini və məsuliyyət hissini artırmaqdır. Təlim çox zaman praktiki məqsədlər daşıyır və hər hansı bir fəaliyyəti yerinə yetirməklə bilik və bacarıqlar daha da inkişaf edir. Təlim prosesi o zaman müsbət nəticələnir ki, insan öyrəndiklərini tətbiq etməklə real bir fəaliyyəti yerinə yetirmiş olsun.

Öyrənmə prosesinə bir sıra müxtəlif amillər təsir edir. Həmin amillərin bəziləri aşağıdakılardır:

- öyrənən insanın motivasiyası;
- təlimçi və təlim iştirakçıları ilə əlaqələr;
- resurslar və vaxt imkanları;
- əhval-ruhiyyə və vəziyyətlə bağlı faktorlar;
- əvvəl öyrənilmiş biliklər və təcrübə;
- insanın verdiyi təlim üsulları;
- təlimin necə olması barədə onun düşüncələri.

Heydər Əliyev siyasi xəttində təhsil dövlətin gələcəyi kimi dəyərləndirilmiş, insan resurslarının yüksəldilməsi strateji məqsəd olmuşdur. Müasir mərhələdə bu xətt Heydər Əliyev Fondunun təhsil və humanitar layihələri vasitəsilə davam etdirilir; bu layihələr regionlarda məktəb infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, təhsilin əlçatanlığının artırılması və sosial bərabər imkanların genişləndirilməsi məqsədi daşıyır [7]. Elm və Təhsil Nazirliyinin hesabatları isə təhsilin statistik göstəricilərini və inkişaf prioritetlərini əks etdirərək insan kapitalının dinamikasını izləməyə imkan verir.

Təlim və ixtisas artırma proqramları təşkilatın inkişaf sisteminin ən mühüm sahələrindən biridir. Təşkilatın ümumi strategiyası ilə bir sırada qoyulmuş təlim sisteminə sistemli yanaşma təşkilata gələcəkdə tələb olunacaq səriştələri əvvəlcədən bilmək, keçirilən kursların səmərəliliyini təmin etmək və ixtisaslaşmış kadrları saxlamaq imkanını verir. Vaxtaşırı təlimlərin keçirilməsi öz növbəsində əməkdaşların potensiallarının üzə çıxarılmasına, onların inkişafına və görülən işin effektiv yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

5. Sosial siyasət, məşğulluq və insan resurslarının qorunması

Dayanıqlı inkişafın sosial dayağı əhalinin rifahının yüksəldilməsi və sosial sabitliyin təmin olunmasıdır. Heydər Əliyev dövründə sosial müdafiə tədbirləri sosial risklərin azaldılmasına, əhalinin həssas qruplarının müdafiəsinə, məşğulluğun artırılmasına və sosial sabitliyin qorunmasına yönəlmişdir. Dövlət proqramları bu istiqamətdə mühüm normativ-praktiki mexanizm olaraq çıxış edir [5]. Sosial siyasət insan resurslarının keyfiyyətinin qorunması baxımından mühümdür: sağlamlıq, yaşayış şəraiti, sosial təminat və məşğulluq imkanları zəiflədikdə insan kapitalının itkiləri artır, dayanıqlı inkişaf zəifləyir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin başlıca subyekti kimi məhz gənclər öz maraqları, baxışları, dəyərləri, mədəniyyətləri ilə bağlı əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalırlar. Öz maraq və tələbatlarını reallaşdıran gənc nəsil dövlətin innovasion, məntiqi olaraq davamlı inkişafının əsas amilinə, cəmiyyətdə fundamental dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda əhalinin 66 %-ni 35 yaşadək olan gənclər təşkil edir, bu qüvvənin və dəyişikliklərin miqyasını təsəvvür etmək o qədər də çətin olmaz. Cəmiyyətin davamlı inkişafının və təhlükəsizliyinin təmin olunmasının subyektləri arasında sosial qrup kimi gənclər xüsusi yer tutur. Sabitliyin dəstəklənməsində və inkişaf prosesində gənclərin əhəmiyyəti, onların

sosial münasibətlərin həm obyekt, həm də subyekt rolunu ilə müəyyən olunan xüsusi ikili xarakteri ilə əlaqəlidir. Bir tərəfdən sosiallaşma prosesində gənclər yaşlı nəslin norma və dəyərlərini mənimsəyir, həm də mövcud sosial sistemin qorunması və yenilənməsini təmin edir. Digər tərəfdən isə gənclər sosial inkişafın, ictimai tərəqqinin müstəqil və fəal subyekt kimi çıxış edir. Gənclərin hərtərəfli inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafı ilə sıx əlaqədədir, onun global rəqabətə davamlılığının, milli təhlükəsizliyinin vacib şərtlərindədir.

Müasir mərhələdə sosial müdafiə və məşğulluq siyasətinin gücləndirilməsi insan resurslarının qorunmasına xidmət edir. Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin hesabatları məşğulluq siyasətinin istiqamətləri, sosial müdafiənin hədəfliliyi və əmək bazarının tənzimlənməsi barədə informasiya verir [10]. Bu faktorlar dayanıqlı inkişafın sosial dayanıqlılıq komponentini təmin edən əsas instrumentlərdəndir.

Sosial tərəfdaşlıq strategiyası regionların dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm idarəetmə mexanizmi kimi çıxış edir. Bu strategiyanın əsas məqsədi regionun rəqabət üstünlüklərinə malik iqtisadi sahələrinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, qanunvericiliyə uyğun inkişaf zonalarının yaradılması və bu prosesdə dövlət, biznes və əmək münasibətləri subyektləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın gücləndirilməsidir.

Strategiya çərçivəsində rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılması məqsədilə birgə istehsal layihələrinin təşkili, sahə və sahələrarası kooperasiyanın inkişaf etdirilməsi, həmçinin regionun xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yönəlmiş layihələrin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Kollektiv müqavilə və razılaşmaların investisiya fəaliyyətinə dəstək aləti kimi tətbiqi, eləcə də əsas istehsal heyətinin hazırlanması və peşəkar inkişafına yönəlmiş investisiyaların cəlb edilməsi insan kapitalının gücləndirilməsinə xidmət edir.

Davamlı inkişafın idarə olunmasında elmi-istehsal kadr potensialının səfərbər edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə regionun əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, yüksək ixtisaslı kadrların saxlanılması, xarici işçi qüvvəsinin cəlbinin tənzimlənməsi və birgə layihələrdə yerli kadr potensialına üstünlük verilməsi əsas prioritetlər kimi müəyyən edilir. Kollektiv müqavilələrin elmi-istehsal heyətinin inkişafında institusional alətə çevrilməsi, peşəkar bacarıqların artırılması və istehsalatda mentorluq mexanizmlərinin tətbiqi sosial tərəfdaşlığın funksional rolunu gücləndirir.

Sosial tərəfdaşlıq orqanlarının fəaliyyəti çərçivəsində yüksək əməkhaqlı iş yerləri yaradan müəssisələrin dəstəklənməsi, yeni istehsal sahələrinin təşkili, məşğulluğun artırılması və böhranqabaqı vəziyyətdə olan müəssisələrin iqtisadi durumunun təhlili həyata keçirilir. Eyni zamanda regionun demoqrafik vəziyyətinin, əmək resurslarının hərəkətinin və xarici iqtisadi fəaliyyət üçün əlverişli mühitin formalaşdırılmasının qiymətləndirilməsi əsasında tərəfdaşlar üçün tövsiyələr hazırlanır.

Dövlət və bələdiyyə orqanlarının, həmkarlar ittifaqlarının və işverənlər birliklərinin qarşılıqlı fəaliyyəti sosial tərəfdaşlıq mexanizminin institusional əsasını təşkil edir. Bu qarşılıqlı əlaqə kollektiv müqavilələrin icrasına nəzarətin gücləndirilməsini, əmək məhsuldarlığının və iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, antiböhran tədbirlərinin hazırlanmasını və regionda kadr hazırlığı üzrə sahə sifarişlərinin reallaşdırılmasını təmin edir. Nəticə etibarilə sosial tərəfdaşlıq strategiyası insan kapitalının inkişafı və regionların uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı üçün kompleks və sistemli idarəetmə modeli kimi çıxış edir.

6. Müasir dövrdə Heydər Əliyev irsinin davamı: strateji yol xəritələri və insan kapitalı

Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyası müasir mərhələdə post-neft iqtisadiyyatına keçid, rəqəmsal transformasiya və innovasiya yönümlü inkişaf modeli ilə səciyyələnir.

İnsan kapitalının təkrar istehsalının istiqamət və məsrəflərinin müəyyənləşdirilməsi üçün investisiya obyekt kimi əsas aktivlər sisteminin müəyyənləşdirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Beləliklə, dövlətin investisiya və özəl biznes siyasətində milli iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarına vəsaitlərin sərf edilməsində, insan kapitalının inkişafı və toplanmasının bütün aspektləri nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan kapitalına yatırımlardan əldə edilən verimlilik insanın fitri qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə çox böyük fayda verə bilər – burada söhbət ilkin, anadangəlmə, bioloji kapitaldan gedir. Qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi onların fərdi qaydada inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Bu məqsədlərin reallaşması üçün insan kapitalının gücləndirilməsi zəruridir. İqtisadiyyat Nazirliyinin Strateji Yol Xəritələri insan resurslarının inkişafını, əmək bazarının modernləşdirilməsini, peşə təhsilinin gücləndirilməsini və dövlət idarəçiliyində effektivliyin artırılmasını əsas prioritetlər kimi müəyyən edir [6]. Bu sənəd müasir şəraitdə Heydər Əliyev siyasi irsində mövcud olan insan kapitalına əsaslanan strategiyanın davamlılığını təsdiqləyir.

İnsan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ondan səmərəli istifadə elmin və biliktutumlu istehsal (xidmət) sahələrinin inkişafına, əmək məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə ciddi təsir göstərir.

Hazırda Azərbaycanda insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində islahatlar aparılır. Bu islahatların davam etdirilməsi orta və uzunmüddətli dövrdə təhsilin (xüsusilə təhsilin ixtisaslı kadr hazırlığı pillələrində) keyfiyyətinin yüksəldilməsi, infrastrukturun və “elm, təhsil-istehsal” əlaqələrinin çevik idarəetmə mexanizminin qurulması, eləcə də şirkətlərin global dəyər zəncirinə qoşulmaqla dünya bazarlarına integrasiyası üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin (ömür boyu öyrənmək) təmin edilməsi, məktəbəqədər və orta təhsil də daxil olmaqla, peşə təhsilli və ixtisaslı kadr hazırlığının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, eləcə də “elm-təhsil istehsal” əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində məqsədli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi davam etdiriləcəkdir. Daha keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılması daha çox maddi və mənəvi fayda əldə etməyə və rəqabətqabiliyyətliliyi yüksəltməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı son illərdə ölkəmizi xarici işçi qüvvəsi üçün cəlbedici etmişdir və ölkəmizdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən xarici işçi qüvvəsinin sayı artmaqdadır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasında əmək miqrasiyası sahəsində dövlət siyasətinin əsas vəzifələrindən biri daxili əmək bazarını qorumaq, milli işçi qüvvəsinin potensialından maksimum yararlanmaq üçün ixtisasız xarici işçi qüvvəsindən istifadə etməkdir.

7. Azərbaycan-2030 prioritetləri və insan kapitalı siyasətinin səmərəliliyi: müasir mərhələnin qiymətləndirilməsi.

Müasir mərhələdə Heydər Əliyevin insan amilinə əsaslanan dövlətçilik konsepsiyası “Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində öz sistemli və strateji ifadəsini tapmışdır. Bu sənəddə insan kapitalı ölkənin uzunmüddətli inkişafının əsas dayaqlarından biri kimi müəyyən edilir və “rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” prioritet istiqamət kimi təsbit olunur. Bu yanaşma Heydər Əliyev siyasi irsində formalaşmış kadr və insan potensialına əsaslanan inkişaf modelinin müasir davamı kimi çıxış edir.

Azərbaycan-2030 çərçivəsində qəbul edilən 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası insan kapitalının formalaşdırılması üçün konkret tədbirlər planını müəyyənləşdirir. Strategiyada təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, əmək bazarına uyğun bacarıqların formalaşdırılması, rəqəmsal transformasiya, innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi əsas istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir. Bu sənədin əhəmiyyəti ondadır ki, insan kapitalı artıq yalnız sosial siyasətin komponenti deyil, həm də iqtisadi modernləşmənin struktur elementi kimi çıxış edir.

Strategiya çərçivəsində yüzlərlə indikator üzrə hədəflərin müəyyən edilməsi və elektron hesabatlılıq sisteminin tətbiqi dövlət proqramlarının proses səmərəliliyini artırmışdır. Bu, insan kapitalı siyasətində şəffaflıq, hesabatlılıq və nəticəyönümlülük prinsipinin güclənməsinə xidmət edir.

Lakin insan kapitalının inkişafının real səmərəliliyi yalnız inzibati göstəricilərlə deyil, iqtisadi nəticələrlə qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan əsas sual ondan ibarətdir ki, həyata keçirilən proqramlar əmək məhsuldarlığının artımına, innovasiya qabiliyyətinin yüksəlməsinə və yüksək əlavə dəyər yaradan sektorların genişlənməsinə nə dərəcədə təsir göstərir.

İnnovasiya əsaslı iqtisadiyyata keçid prosesində başlıca tələblərə əməl etmək zərurəti qalmaqdadır. Qlobal İnnovasiya İndeksində Azərbaycan Respublikası 94-cü yerdə mövqe tutur. İnnovasiyalar insan kapitalı, tənzimləyici mühit, elmi potensial və dayanıqlı maliyyələşmənin qarşılıqlı vəhdətinə əsaslanan milli ekosistemdə formalaşır. Bu sahədə əsas maneələr sırasında məlumat idarəçiliyindəki çatışmazlıqlar və məlumat keyfiyyəti problemləri, vençur kapitalı və kraudfandinq kimi innovativ maliyyə alətlərinin hüquqi bazasının olmaması, süni intellektin (Sİ) inkişafı – suveren süni intellekt üçün kritik olan hesablama infrastrukturunun yetərsizliyi, ixtisaslı kadr çatışmazlığı və artan kibertəhlükəsizlik riskləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Gənclərin xaricdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı (2022–2026/2028) insan kapitalının keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu proqram çərçivəsində prioritet sahələr üzrə beynəlxalq səviyyədə təhsil alan mütəxəssislərin hazırlanması nəzərdə tutulur. Qlobal təhsil mühitində əldə olunan bilik və bacarıqların ölkəyə transferi innovasiya və idarəetmə keyfiyyətinin artmasına şərait yaradır. Lakin proqramın uzunmüddətli səmərəliliyi məzunların ölkəyə qayıdışı, ixtisas üzrə işlə təmin olunması və milli iqtisadiyyata integrasiya səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Əgər insan kapitalına qoyulan investisiya daxili əmək bazarında effektiv istifadə olunmursa, onda onun iqtisadi verimliliyi zəifləyə bilər. Bu baxımdan karyera izləmə və nəticə indikatorlarının sistemləşdirilməsi vacib istiqamət kimi çıxış edir.

2019–2030-cu illər üçün Məşğulluq Strategiyası və aktiv əmək bazarı proqramları insan kapitalının reallaşdırılması mərhələsini təşkil edir. Təlim və ixtisasartırma proqramları, özünü-məşğulluq layihələri və peşə təhsilinin modernləşdirilməsi əmək resurslarının iqtisadi proseslərə effektiv integrasiyasını hədəfləyir. Əgər bacarıq artırılması iqtisadi gəlirə çevrilirsə, bu zaman insan kapitalı real iqtisadi dəyər yaradan faktora transformasiya olunur. Dövlət qulluğunun inkişafına dair strategiyalar institusional insan kapitalının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Dövlət idarəçiliyində kompetensiya əsaslı seçim və qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi idarəetmənin effektivliyini artırır. Bu isə öz növbəsində sosial və iqtisadi proqramların daha səmərəli icrasına şərait yaradır.

Fəaliyyət Planının uğurlu icrası nəticəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması hədəflənir. Növbəti 10 ildə İKT sektorunun qeyri-neft-qaz ÜDM-də payının, rəqəmsal məhsul və xidmətlərin illik ixracının yüksəldilməsi, proaktiv xidmətlərin payının 50 faizə çatdırılması və ölkənin innovasiya əsaslı, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata keçidinin sürətləndirilməsi təmin ediləcəkdir.

Heydər Əliyevin kadr siyasətində əsas prinsip peşəkarlıq və milli maraqlara sadıqlıq olmuşdur. Müasir mərhələdə cənab İlham Əliyevin kadr siyasətində bu prinsip strateji planlaşdırma, rəqəmsal idarəetmə və nəticəyönümlü performans sistemləri ilə tamamlanır. Beləliklə, institusional insan kapitalının güclənməsi dayanıqlı inkişafın idarəetmə dayaqını möhkəmləndirir. Rəqəmsal bacarıqların ümumi və ali təhsil sistemində integrasiyası müasir insan kapitalının formalaşmasında mühüm mərhələdir. STEM istiqamətli proqramlar və innovasiya təşəbbüsləri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına xidmət edir. Müasir iqtisadiyyat biliktutumlu istehsal və xidmət sahələrinə əsaslandığından, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yalnız sosial deyil, həm də makroiqtisadi prioritetdir. Bu kontekstdə insan kapitalına investisiya post-neft inkişaf modelinin struktur elementi kimi çıxış edir.

Aparılan təhlil göstərir ki, insan kapitalı ilə bağlı son illərdə qəbul edilmiş dövlət proqramları strateji uyğunluq baxımından vahid konseptual çərçivəyə malikdir və Heydər Əliyev dövlətçilik irsində müəyyən olunmuş insan amili prinsipinin davamıdır.

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üç istiqamətdə ümumiləşdirilə bilər:

- Proses səmərəliliyi – monitoring, indikatorlar və elektron hesabatlılıq sistemi formalaşdırılmışdır.
- Çıxış göstəriciləri – təhsil və məşğulluq proqramlarının əhatə dairəsi genişlənməmişdir.
- Nəticə göstəriciləri – əmək məhsuldarlığı, innovasiya səviyyəsi və rəqabət qabiliyyətinə təsirin sistemli ölçülməsi istiqamətində əlavə analitik mexanizmlərə ehtiyac vardır.

2025-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkə iqtisadiyyatında muzzdla çalışan işçilərin sayı ilkin məlumatlara əsasən 1778,5 min nəfər olmuş, onlardan 882,8 min nəfəri iqtisadiyyatın dövlət sektorunda, 895,7 min nəfəri isə qeyri-dövlət sektorunda fəaliyyət göstərmişdir. Muzzdla işləyənlərin 18,5 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 18,5 faizi təhsil, 13,5 faizi sənaye, 8,5 faizi əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, 6,6 faizi tikinti, 6,3 faizi dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, 4,3 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 3,8 faizi peşə, elmi və texniki fəaliyyət, 2,7 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,2 faizi maliyyə və sığorta fəaliyyəti, 15,1 faizi isə iqtisadiyyatın digər sahələrində məşğul olmuşlar.

2025-ci ilin ilkin məlumatlarına əsasən ölkə iqtisadiyyatında muzzdla çalışan işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı əvvəlki ilə nisbətən 8,1 faiz artaraq 1009,2 manat təşkil etmişdir. İqtisadiyyatın mədənçıxarma sənayesi, maliyyə və sığorta fəaliyyəti, peşə, elmi və texniki fəaliyyət, eləcə də informasiya və rabitə sahələrində orta aylıq nominal əməkhaqqı daha yüksək olmuşdur. Bu rəqəmlər Azərbaycan iqtisadiyyatında muzzdla işləyən əhəlinin sayının sabit artımını və əmək bazarında fəallığın güclənməsini göstərir ki, bu da sosial siyasətin effektiv icrasının göstəricisidir.

Bundan əlavə, 2025-ci ilin yanvar-noyabr aylarında orta aylıq nominal əməkhaqqı 1089 manat təşkil etmiş, əvvəlki illə müqayisədə 9,3% artım müşahidə olunmuşdur ki, bu da əhəlinin maddi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edir.

Beləliklə, insan kapitalı siyasətinin institusional və normativ bazası möhkəmləndirilmişdir. Lakin dayanıqlı inkişafın tam təmin olunması üçün insan kapitalına yönəlmiş investisiyaların iqtisadi səmərəsinin daha dərin və uzunmüddətli qiymətləndirilməsi zəruridir. Yüksək texnologiyalar sahəsində ixtisaslı kadrlara, xüsusilə SI, data elmi, kibertəhlükəsizlik və proqram mühəndisliyi üzrə mütəxəssislərə global miqyasda tələbat təklifi xeyli üstələyir. Bu vəziyyət ölkələr arasında kəskin "istedad müharibəsi" yaratmışdır. Belə ki, dövlətlər "rəqəmsal səyyahlar"ı və yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etmək üçün xüsusi viza rejimləri, vergi güzəştləri və stimullaşdırıcı proqramlar tətbiq edirlər. Milli kadr potensialını inkişaf etdirməyin vacib əhəmiyyət daşıması ilə yanaşı, qısa müddətdə kəskin ehtiyacları qarşılamaq və global bilik transferini təmin etmək üçün çevik miqrasiya siyasətinə və cəlbədicə ekosistemin yaradılmasına ehtiyac vardır. Beyin axını riskinin "beyin qazancı"na çevrilməsi vacibdir.

Nəticə

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış dövlətçilik konsepsiyası Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı inkişaf modelinin institusional əsaslarının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu konsepsiyada insan kapitalı və kadr siyasəti strateji inkişaf resursu kimi qiymətləndirilmiş, siyasi sabitlik və güclü dövlət institutlarının formalaşdırılması isə bu resursun inkişafı üçün zəruri şərt kimi müəyyən edilmişdir. Həmin dövrdə dövlət idarəetmə sisteminin bərpası, hüquqi-institusional bazanın yaradılması, iqtisadi resursların strateji məqsədlərə yönəldilməsi və peşəkar kadr potensialının formalaşdırılması ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının əsasını qoymuşdur.

Bu strateji yanaşma müasir mərhələdə cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilərək daha müasir inkişaf modeli ilə zənginləşdirilmişdir. İlham Əliyevin siyasi baxışlarında insan kapitalının inkişafı, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatın qurulması, rəqəmsal transformasiya və sosial rifahın yüksəldilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma insan kapitalının milli inkişaf strategiyasının mərkəzi elementi kimi çıxış etdiyini və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında əsas rol oynadığını göstərir. Müasir dövrdə qəbul edilmiş Strateji Yol Xəritələri, təhsil və sosial siyasət proqramları, eləcə də dövlət qulluğunda kadr idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi insan kapitalının inkişafını təmin edən institusional çərçivəni gücləndirmişdir. Aparılmış təhlillər göstərir ki, son illərdə Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı istiqamətində həyata keçirilən dövlət proqramları strateji baxımdan məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmış və müvafiq monitoring mexanizmləri ilə müşayiət olunmuşdur.

Eyni zamanda, aparılan qiymətləndirmələr bu siyasətlərin həyata keçirilməsində müəyyən metodoloji və institusional məhdudiyyətlərin də mövcud olduğunu göstərir. Xüsusilə, nəticə göstəricilərinin (outcome indicators) məhdud açıqlığı, proqramların xərc-effektivlik təhlillərinin yetərli səviyyədə aparılmaması və təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında uyğunluğun tam ölçülməməsi insan kapitalının real iqtisadi təsirinin qiymətləndirilməsini çətinləşdirən əsas amillərdən hesab edilə bilər.

Aparılmış təhlillərin nəticələrinə əsasən insan kapitalının inkişafı siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə siyasət tövsiyələri irəli sürülə bilər:

1. İnsan kapitalının inkişafını ölçmək üçün beynəlxalq metodologiyalara uyğun **vahid nəticə indikatorları sisteminin** formalaşdırılması;
2. Dövlət proqramlarının məzunları üzrə **uzunmüddətli karyera izləmə mexanizminin** yaradılması və əmək bazarı nəticələrinin sistemli monitoringinin aparılması;
3. İnsan kapitalına yönəlmiş dövlət proqramlarında **xərc-fayda və xərc-effektivlik təhlillərinin** tətbiqinin genişləndirilməsi;
4. Təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında əlaqələrin gücləndirilməsi və **özəl sektorla əməkdaşlığın** genişləndirilməsi;
5. İnsan kapitalının inkişafı üzrə qəbul edilən dövlət proqramlarının nəticələri haqqında **məlumatların açıqlığının və şəffaflığının artırılması.**

Beləliklə, aparılmış təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət siyasəti insan kapitalının inkişafı üçün mühüm institusional baza yaratmışdır. Bununla belə, kadr potensialının real iqtisadi səmərəsini və sosial təsirini daha dəqiq qiymətləndirmək məqsədilə nəticəyönümlü

analitik yanaşmaların tətbiqi və məlumatların sistemli şəkildə açıqlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

**Doctor of Philosophy in Economics Yasaman Quluzada
Baku State University**

**HEYDAR ALIYEV'S POLITICAL LEGACY: HUMAN CAPITAL AND PERSONNEL
POLICY AS THE FOUNDATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT**

Summary

This article analyzes the role of Heydar Aliyev's political legacy in shaping Azerbaijan's sustainable development strategy, focusing on human capital development and personnel policy. In contemporary approaches, sustainable development is understood as a multidimensional process determined not only by economic growth but also by the quality of human resources, the effectiveness of institutional governance, the sustainability of social policies, and modernization of education. During Heydar Aliyev's leadership, the establishment of political stability, strengthening of state institutions, formation of professional administrative personnel, and prioritization of social development created the fundamental prerequisites for sustainable development. The paper highlights the strategic importance of personnel policy, investments in human capital, and the continuity in modern Azerbaijan.

Keywords: Heydar Aliyev, sustainable development, human capital, personnel policy, human resource management, public administration.

**доктор философии по экономике Ясаман Кулузаде
Бакинский государственный университет**

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА: ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И
КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА КАК ОСНОВА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ**

Резюме

В статье анализируется роль политического наследия Гейдара Алиева в формировании стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики в контексте развития человеческого капитала и кадровой политики. В современных научных подходах устойчивое развитие рассматривается как комплексный процесс, определяемый не только экономическим ростом, но и качеством человеческих ресурсов, эффективностью институционального управления, устойчивостью социальной политики и модернизацией системы образования. В период руководства Гейдара Алиева обеспечение политической стабильности, укрепление государственных институтов, формирование профессиональных управленческих кадров и приоритетное развитие социальной сферы создали фундаментальные предпосылки для устойчивого развития страны. В статье обосновываются стратегическое значение кадровой политики, инвестиции в человеческий капитал и преемственность данного курса в современный период.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, устойчивое развитие, человеческий капитал, кадровая политика, управление человеческими ресурсами, государственное управление.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev H. Nitqlər və çıxışlar: çoxcildlik. — Bakı: Azərneşr, müxtəlif illər.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi: toplu. — Bakı, 2004.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. — Bakı: Qanun, 1995.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu. İllik hesabatlar (müxtəlif illər). — Bakı: ARDNF, müxtəlif illər.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Administrasiyası. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları: toplu materiallar. — Bakı, müxtəlif illər.

6. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının Strateji Yol Xəritələri (sənədlər toplusu). — Bakı, 2016.
7. Heydər Əliyev Fondu. Təhsil və humanitar layihələr: illik icmallar. — Bakı, müxtəlif illər.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət İmtahan Mərkəzi. Dövlət qulluğu və kadr siyasəti üzrə metodik materiallar. — Bakı, müxtəlif illər.
9. Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi. Təhsil üzrə statistika və hesabatlar (müxtəlif illər). — Bakı, müxtəlif illər.
10. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. Məşğulluq və sosial müdafiə üzrə hesabatlar (müxtəlif illər). — Bakı, müxtəlif illər.
11. United Nations. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. — New York: UN, 2015.
12. OECD. Human Capital and Skills: Policies and Practices. — Paris: OECD Publishing, 2019.
13. Armstrong M. Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice. — London: Kogan Page, 2020.
14. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. — Chicago: University of Chicago Press, 1993.
15. Dessler G. Human Resource Management. — New York: Pearson, 2020.

HƏRBİ PEDAQOJİ KADRLARIN FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MOTİVASİYA VƏ MƏSULİYYƏT AMİLİ

Xülasə

Müasir milli təhlükəsizlik sistemində hərbi təhsilin keyfiyyəti və effektivliyi birbaşa olaraq bu sahədə fəaliyyət göstərən pedaqoji kadrların peşəkarlıq səviyyəsindən və onların fəaliyyətinin düzgün idarə olunmasından asılıdır. Hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyəti xüsusi məsuliyyət tələb edən və yüksək psixoloji, mənəvi və intellektual yük daşıyan bir prosesdir. Bu baxımdan motivasiya və məsuliyyət amilləri hərbi pedaqoji fəaliyyətin idarə edilməsində əsas determinantlar kimi çıxış edir. Məqalədə hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin idarə olunmasında motivasiya və məsuliyyət anlayışlarının elmi-nəzəri mahiyyəti təhlil edilmiş, onların pedaqoji idarəetmə sistemindəki rolu kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı göstərilir ki, motivasiya pedaqoji kadrların tədris prosesində fəallığını, təşəbbüskarlığını və yaradıcılıq potensialını artıran əsas psixoloji mexanizmdir. Hərbi pedaqoji mühitdə motivasiya yalnız maddi stimullarla məhdudlaşmır, eyni zamanda xidməti borc, peşə şərəfi, vətənpərvərlik və institusional sədaqət kimi mənəvi dəyərlərlə formalaşır. Bu amillər pedaqoji kadrların daxili motivasiyasının güclənməsində mühüm rol oynayır və onların fəaliyyət nəticələrinə birbaşa təsir göstərir.

Məqalədə məsuliyyət amili hərbi pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətinin təmin edilməsində əsas idarəetmə mexanizmlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Məsuliyyət pedaqoji kadrların səlahiyyətləri ilə fəaliyyət nəticələri arasında balansın qorunmasını, hesabatlılığın və obyektiv qiymətləndirmənin təmin edilməsini şərtləndirir. Aparılan təhlil sübut edir ki, motivasiya və məsuliyyət amillərinin qarşılıqlı vəhdətdə tətbiqi pedaqoji idarəetmənin səmərəliliyini artırır, kadrların peşəkar inkişafını stimullaşdırır və hərbi təhsil sisteminin institusional dayanıqlılığını gücləndirir.

Açar sözlər: *hərbi pedaqoji kadrlar, pedaqoji idarəetmə, motivasiya, məsuliyyət, hərbi təhsil sistemi, peşəkar inkişaf, milli təhlükəsizlik*

Müasir milli təhlükəsizlik sistemində hərbi təhsil və bu sahədə çalışan pedaqoji kadrların fəaliyyəti strateji əhəmiyyət daşıyır. Ordunun döyüş qabiliyyətinin, intellektual potensialının və peşəkar dayanıqlılığının formalaşmasında hərbi pedaqoji kadrların rolu həlledici amillərdən biridir. Bu baxımdan hərbi pedaqoji fəaliyyətin effektiv idarə olunması məsələsi yalnız inzibati və normativ mexanizmlərlə deyil, eyni zamanda motivasiya və məsuliyyət kimi psixoloji-pedaqoji amillərlə sıx bağlıdır.

Qlobal təhlükəsizlik mühitinin mürəkkəbləşməsi, hibrid müharibə modellərinin genişlənməsi və texnoloji yeniliklərin hərbi sahəyə sürətlə inteqrasiyası hərbi təhsil sistemində çalışan pedaqoqlardan yüksək peşəkarlıq, təşəbbüskarlıq və davamlı özünüinkşaf tələb edir. Bu tələblərin reallaşdırılması isə yalnız effektiv motivasiya mexanizmlərinin və aydın məsuliyyət sisteminin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Məhz buna görə hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin idarə edilməsində motivasiya və məsuliyyət amillərinin elmi-nəzəri və praktik aspektlərinin araşdırılması aktual elmi problem kimi çıxış edir.

Hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin idarə edilməsi pedaqogika, idarəetmə elmi və hərbi elmin sintezində formalaşan kompleks bir sistemdir. Bu sistemin əsas məqsədi hərbi təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini artırmaq, pedaqoji kadrların peşəkar inkişafını təmin etmək və onların fəaliyyətini strateji hədəflərlə uzlaşdırmaqdır. İdarəetmənin klassik funksiyaları olan planlaşdırma, təşkilətmə, motivasiya və nəzarət hərbi pedaqoji fəaliyyət mühitində özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir.

Hərbi pedaqoji idarəetmənin spesifikliyi onun ciddi nizam-intizam, subordinasiya və normativ tənzimləmə ilə səciyyələnməsindədir. Lakin müasir yanaşmalar göstərir ki, yalnız sərt inzibati nəzarət mexanizmləri pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətini təmin etmək üçün kifayət etmir. Bu baxımdan

humanist idarəetmə modelləri, fərdi yanaşma və daxili motivasiya mexanizmləri hərbi təhsil sistemində də getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanır [1, s.182].

Motivasiya anlayışı pedaqogika və psixologiyada fəaliyyətə sövq edən daxili və xarici amillərin məcmusu kimi izah olunur. Hərbi pedaqoji kadrların motivasiyası isə mülki təhsil sistemindən fərqli olaraq daha müəkkəb strukturda formalaşır. Burada xidməti borc, vətənpərvərlik, peşə şərəfi və kollektiv məsuliyyət kimi dəyərlər mühüm yer tutur. Eyni zamanda karyera artımı, elmi fəaliyyət imkanları, sosial təminatlar və peşəkar tanınma da motivasiya sisteminin əsas komponentlərindəndir.

Araşdırmalar göstərir ki, yüksək motivasiyaya malik hərbi pedaqoji kadrlar təlim prosesində daha yaradıcı yanaşma nümayiş etdirir, innovativ metodlardan istifadə edir və kursantların bilik və bacarıqlarının formalaşmasında daha yüksək nəticələr əldə edirlər [4, s.58]. Bu isə ümumilikdə hərbi təhsil sisteminin keyfiyyət göstəricilərinə müsbət təsir göstərir.

Məsuliyyət isə hərbi pedaqoji fəaliyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir və həm hüquqi, həm də mənəvi aspektləri özündə birləşdirir. Hərbi pedaqoji kadrlar yalnız tədris proqramlarının icrasına görə deyil, eyni zamanda gələcək zabıt və hərbi mütəxəssislərin dünyagörüşünün, peşə etikasının və psixoloji dayanıqlılığının formalaşmasına görə də məsuliyyət daşıyırlar.

İdarəetmə baxımından məsuliyyət mexanizmi aydın səlahiyyət bölgüsü, fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi və hesabatlılıq prinsiplərinə əsaslanır. Effektiv məsuliyyət sistemi motivasiya ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır. Belə ki, məsuliyyətin ədalətli şəkildə müəyyənləşdirilməsi və fəaliyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi hərbi pedaqoji kadrların daxili motivasiyasını gücləndirir.

Əksinə, qeyri-müəyyən və ya formal məsuliyyət mexanizmləri pedaqoji fəaliyyətdə passivlik, təşəbbüslüzlük və peşəkar tükənmə riskini artırır. Buna görə də hərbi pedaqoji idarəetmədə məsuliyyət amili yalnız cəza və nəzarət vasitəsi kimi deyil, inkişafyönlü idarəetmə aləti kimi çıxış etməlidir.

Hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin idarə edilməsində motivasiya və məsuliyyət amilləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan və pedaqoji prosesin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən əsas determinantlar kimi çıxış edir. Bu iki kateqoriya ayrı-ayrılıqda mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, onların vəhdətdə tətbiqi hərbi təhsil sistemində idarəetmənin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Motivasiya pedaqoji kadrların fəaliyyətə daxili və xarici sövqünü formalaşdırdığı halda, məsuliyyət həmin fəaliyyətin məqsədyönlü, intizamlı və nəticəyönlü şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda motivasiya ilə məsuliyyət arasında dialektik əlaqənin mövcudluğu xüsusi vurğulanır. Belə ki, yüksək motivasiya səviyyəsi pedaqoji kadrların öz fəaliyyətlərinə daha məsuliyyətlə yanaşmalarına zəmin yaradır. Eyni zamanda, aydın şəkildə müəyyən edilmiş məsuliyyət mexanizmləri pedaqoqlarda ədalətlik və peşəkar təhlükəsizlik hissini gücləndirərək daxili motivasiyanın formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Azərbaycan tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, pedaqoji fəaliyyətdə məsuliyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi və fəaliyyət nəticələrinin şəffaf monitorinqi motivasiya mühitinin sağlamlaşmasına xidmət edir [5, s.83].

Hərbi pedaqoji mühitdə bu qarşılıqlı əlaqə daha spesifik xarakter daşıyır. Burada motivasiya yalnız fərdi maraqlarla deyil, eyni zamanda kollektiv məsuliyyət, xidməti borc və institusional öhdəliklərlə formalaşır. Əhmədovun fikrincə, hərbi təhsil sistemində pedaqoji kadrların məsuliyyət hissini gücləndirilməsi onların peşəkar motivasiyasını artıran əsas amillərdən biridir və bu prosesdə mənəvi stimullar mühüm rol oynayır [2]. Bu kontekstdə məsuliyyət tək-cəza nəzarət mexanizmi kimi deyil, pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyət göstəricisi kimi çıxış edir.

Motivasiya və məsuliyyətin balanslaşdırılmaması isə idarəetmədə ciddi problemlərə yol açma bilər. Yüksək məsuliyyət tələbləri ilə müşayiət olunan, lakin adekvat motivasiya mexanizmləri ilə dəstəklənməyən pedaqoji mühit peşəkar tükənmə və formalizm riskini artırır. Əksinə, yüksək motivasiya şəraitində məsuliyyət mexanizmlərinin qeyri-müəyyənliyi pedaqoji fəaliyyətin nəticələrinə nəzarətin zəifləməsinə səbəb olur. Tədqiqatçılar bu halı hərbi pedaqoji idarəetmədə institusional disbalans kimi xarakterizə edir və onun uzunmüddətli perspektivdə təhsil keyfiyyətinə mənfi təsir göstərdiyini vurğulayır [7].

Müasir idarəetmə yanaşmalarında motivasiya və məsuliyyətin inteqrasiyası performansyönlü qiymətləndirmə sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan hərbi təhsil müəssisələrində tətbiq olunan qiymətləndirmə mexanizmləri pedaqoji kadrların fəaliyyət nəticələrinə əsaslanan məsuliyyət bölgüsünü və diferensial motivasiya modellərini nəzərdə tutur. Bu yanaşma

pedaqoji kadrların həm fərdi, həm də kollektiv məsuliyyət hissini gücləndirilməsinə şərait yaradır və onların peşəkar inkişafına stimül verir.

Ümumiyyətlə, motivasiya və məsuliyyət amillərinin qarşılıqlı vəhdətdə tətbiqi hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin idarə edilməsində əsas şərt kimi çıxış edir. Bu vəhdət pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, idarəetmə prosesində şəffaflığın və ədalətliyin təmin edilməsinə, eləcə də hərbi təhsil sisteminin davamlı inkişafına zəmin yaradır.

Müasir hərbi təhsil sistemində pedaqoji kadrların fəaliyyətinin idarə edilməsi ənənəvi inzibati nəzarət modellərindən tədricən uzaqlaşaraq çevik, nəticəyönümlü və insan amilinə əsaslanan idarəetmə yanaşmalarına doğru transformasiya olunur. Bu transformasiya global təhlükəsizlik mühitində baş verən dəyişikliklər, hərbi təhsildə innovativ texnologiyaların tətbiqi və pedaqoji kadrların peşəkar inkişafına artan tələblərlə şərtlənir. Müasir idarəetmə yanaşmalarının əsas məqsədi hərbi pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətini yüksəltmək, kadr potensialından səmərəli istifadəni təmin etmək və institusional dayanıqlığı gücləndirməkdir.

Son illərdə hərbi pedaqoji idarəetmədə geniş tətbiq olunan yanaşmalardan biri performansyönümlü idarəetmə modelidir. Bu model hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş göstəricilər əsasında qiymətləndirilməsini və nəticələrə uyğun motivasiya mexanizmlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Azərbaycan tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, fəaliyyət nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi pedaqoji kadrların məsuliyyət hissini gücləndirməklə yanaşı, onların daxili motivasiyasının formalaşmasına da müsbət təsir göstərir [6, s.144]. Bu kontekstdə qiymətləndirmə yalnız nəzarət aləti kimi deyil, inkişafyönümlü mexanizm kimi çıxış edir.

Müasir idarəetmə yanaşmalarının mühüm komponentlərindən biri fərdi inkişaf planlarının tətbiqidir. Hərbi pedaqoji kadrların peşəkar bacarıqlarının və elmi potensialının sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi məqsədilə hazırlanan bu planlar kadrların fəaliyyətinə fərdi yanaşmanı təmin edir. Alimlərin fikrincə, fərdi inkişaf planları pedaqoji kadrların özünütəhlil və özünüinkişaf imkanlarını genişləndirir, onların peşəkar məsuliyyətini və institusional sədaqətini artırır [4, s.104]. Bu yanaşma xüsusilə gənc pedaqoji kadrların adaptasiya prosesində effektiv nəticələr verir.

Praktiki təbiiqlər baxımından mentorluq və kouçinq mexanizmləri də müasir hərbi pedaqoji idarəetmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübəli pedaqoqların gənc kadrlarla sistemli əməkdaşlığı bilik və təcrübənin ötürülməsini sürətləndirir, pedaqoji kollektivdə sağlam psixoloji mühitin formalaşmasına şərait yaradır. Azərbaycan Ordusunun hərbi təhsil müəssisələrində tətbiq olunan mentorluq modelləri pedaqoji kadrların peşəkar məsuliyyətinin və motivasiya səviyyəsinin yüksəldilməsində effektiv vasitə kimi qiymətləndirilir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların idarəetmə prosesinə integrasiyası müasir yanaşmaların əsas istiqamətlərindən biridir. Elektron qiymətləndirmə sistemləri, onlayn monitoring və məlumatların analitik təhlili pedaqoji fəaliyyətin şəffaflığını və operativliyini artırır. Əmirov və Məmmədzaadənin araşdırmalarına görə, rəqəmsallaşma hərbi idarəetmədə qərarvermə proseslərinin səmərəliliyini yüksəldir və insan amilindən irəli gələn subyektivliyi minimuma endirir [3].

Beləliklə, müasir idarəetmə yanaşmalarının praktiki tətbiqi hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin daha səmərəli təşkilinə, motivasiya və məsuliyyət mexanizmlərinin gücləndirilməsinə və hərbi təhsil sisteminin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Aparılan elmi-nəzəri təhlil və mövcud praktik yanaşmaların ümumiləşdirilməsi göstərir ki, hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin idarə edilməsi müasir hərbi təhsil sisteminin dayanıqlığı və effektivliyi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu idarəetmə prosesində motivasiya və məsuliyyət amilləri əsas tənzimləyici mexanizmlər kimi çıxış edir və pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyət göstəricilərinə birbaşa təsir göstərir. Hərbi təhsil mühitinin özünəməxsus xüsusiyyətləri – sərt nizam-intizam, yüksək tələblər və strateji məsuliyyət – motivasiya və məsuliyyətin balanslaşdırılmış şəkildə tətbiqini zəruri edir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, effektiv motivasiya sistemi hərbi pedaqoji kadrların tədris prosesinə fəal cəlb olunmasını, innovativ təlim metodlarından istifadəsini və davamlı peşəkar inkişafını stimullaşdırır. Xüsusilə daxili motivasiyanın – peşə şərəfi, xidməti borc və institusional sədaqət kimi mənəvi dəyərlərin – gücləndirilməsi pedaqoji fəaliyyətin uzunmüddətli səmərəliliyinin təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Maddi stimullar və inzibati təşviq mexanizmləri isə bu prosesi tamamlayan, lakin onu əvəz etməyən amillər kimi qiymətləndirilməlidir.

Eyni zamanda, məsuliyyət amilinin düzgün qurulması pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətinə nəzarətin və nəticəyönümlü idarəetmənin əsasını təşkil edir. Aydın səlahiyyət bölgüsü, şəffaf

qiymətləndirmə meyarları və obyektiv hesabatlılıq mexanizmləri hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinə peşəkar yanaşmanı formalaşdırır. Məsuliyyətin yalnız cəza və inzibati nəzarət vasitəsi kimi deyil, inkişafyönümlü idarəetmə aləti kimi tətbiqi pedaqoji kadrların təşəbbüskarlığını və özünəinamını artırır.

Motivasiya və məsuliyyət amillərinin qarşılıqlı vəhdətdə tətbiqi hərbi pedaqoji idarəetmənin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir. Bu vəhdət pedaqoji kadrların fəaliyyət nəticələri ilə institusional məqsədlər arasında uzlaşmanı təmin edir, idarəetmədə formalizmin və subyektivliyin qarşısını alır. Müasir idarəetmə yanaşmalarının – performansyönümlü qiymətləndirmə, fərdi inkişaf planları, mentorluq və rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin – tətbiqi bu balansın praktik reallaşmasına imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, hərbi pedaqoji kadrların fəaliyyətinin idarə edilməsində motivasiya və məsuliyyət amillərinin elmi əsaslara söykənən, sistemli və məqsədyönlü şəkildə tətbiqi hərbi təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, kadr potensialının səmərəli istifadəsinə və milli təhlükəsizlik maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir. Bu yanaşma gələcək tədqiqatlar və praktik islahatlar üçün etibarlı metodoloji baza kimi qiymətləndirilə bilər.

PhD in Pedagogy Mujkan Mammadzade
Military Scientific Research Institute of the National Defense University

MOTIVATION AND THE RESPONSIBILITY FACTOR IN THE MANAGEMENT OF MILITARY PEDAGOGICAL PERSONNEL ACTIVITIES

Summary

In the modern national security system, the quality and effectiveness of military education directly depend on the level of professionalism of pedagogical personnel operating in this field, as well as on the effectiveness of managing their activities. The professional activity of military pedagogical personnel is a process that requires a high degree of responsibility and involves significant psychological, moral, and intellectual demands. In this regard, motivation and responsibility emerge as key determinants in the management of military pedagogical activities. The article analyzes the scientific and theoretical essence of the concepts of motivation and responsibility in managing the activities of military pedagogical personnel and comprehensively examines their role within the pedagogical management system.

The study demonstrates that motivation is a fundamental psychological mechanism that enhances the activity, initiative, and creative potential of pedagogical personnel in the teaching process. In the military pedagogical environment, motivation is not limited solely to material incentives; it is also shaped by moral values such as professional duty, honor, patriotism, and institutional loyalty. These factors play a significant role in strengthening the internal motivation of pedagogical personnel and directly influence the outcomes of their professional activities.

The responsibility factor is characterized in the article as one of the primary management mechanisms for ensuring the quality of military pedagogical activity. Responsibility ensures the balance between the authority of pedagogical personnel and the results of their activities, as well as accountability and objective evaluation. The analysis proves that the integrated and interrelated application of motivation and responsibility factors increases the effectiveness of pedagogical management, stimulates the professional development of personnel, and strengthens the institutional sustainability of the military education system.

Keywords: *military pedagogical personnel, pedagogical management, motivation, responsibility, military education system, professional development, national security*

МОТИВАЦИЯ И ФАКТОР ОТВЕТСТВЕННОСТИ В УПРАВЛЕНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ВОЕННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Резюме

В современной системе национальной безопасности качество и эффективность военного образования напрямую зависят от уровня профессиональной подготовки педагогических кадров, осуществляющих деятельность в данной сфере, а также от эффективности управления их деятельностью. Деятельность военно-педагогических кадров представляет собой процесс, требующий высокой степени ответственности и связанный со значительной психологической, нравственной и интеллектуальной нагрузкой. В этом контексте факторы мотивации и ответственности выступают в качестве ключевых детерминант управления военно-педагогической деятельностью. В статье проанализирована научно-теоретическая сущность понятий мотивации и ответственности в управлении деятельностью военно-педагогических кадров, а также комплексно исследована их роль в системе педагогического управления.

В ходе исследования установлено, что мотивация является основным психологическим механизмом, способствующим повышению активности, инициативности и творческого потенциала педагогических кадров в учебном процессе. В военно-педагогической среде мотивация не ограничивается исключительно материальными стимулами, а формируется также под воздействием таких нравственных ценностей, как служебный долг, профессиональная честь, патриотизм и институциональная преданность. Указанные факторы играют важную роль в укреплении внутренней мотивации педагогических кадров и оказывают непосредственное влияние на результаты их деятельности.

Фактор ответственности в статье характеризуется как один из ключевых управленческих механизмов обеспечения качества военно-педагогической деятельности. Ответственность обуславливает сохранение баланса между полномочиями педагогических кадров и результатами их деятельности, а также обеспечивает подотчетность и объективную оценку. Проведенный анализ доказывает, что комплексное и взаимосвязанное применение факторов мотивации и ответственности повышает эффективность педагогического управления, стимулирует профессиональное развитие кадров и укрепляет институциональную устойчивость системы военного образования.

Ключевые слова: военно-педагогические кадры, педагогическое управление, мотивация, ответственность, система военного образования, профессиональное развитие, национальная безопасность

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Друкер П. Ф. Эффективное управление. – М.: Вильямс, 2004. – 320 с.
2. Əhmədov, H. Azərbaycanın təhsil sistemi milli təhlükəsizlik kontekstində // 525-ci qəzet. – 2024. – URL: <https://525.az/news/259625-azerbaycanin-tehsil-sistemi-milli-tehlukesizlik-kontekstinde>
3. Əmirov, Z., Məmmədzaadə, M. Müasir informasiya cəmiyyətinin formalaşması ilə cəmiyyətdə yaranan informasiya təhlükəsizliyi problemləri // *Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal*. – 2025. – Cild 5, say 2. – S. 28–34.
4. Məmmədov, M. A. Pedaqoji kadrların peşəkar inkişafının idarə olunması. – Bakı: Elm, 2021. – 198 s.
5. Məmmədov, M. A. Pedaqoji idarəetmədə motivasiya problemləri. – Bakı: Elm və Təhsil, 2022. – 214 s.
6. Məmmədova, A. K. Təhsildə keyfiyyətin idarə edilməsi. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2020. – 256 s.
7. Məmmədzaadə, M. New approaches in military personnel training: a pedagogical evaluation of teaching methods // *Social Development and Security*. – 2025. – Vol. 15, No. 1. – P. 45–56.

MİLLİ İNKİŞAF STRATEGİYASI VƏ İQTİSADİ MODELLEŞMƏ: HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın milli inkişaf strategiyasının formalaşması və iqtisadi modernləşmə prosesində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründəki apardığı iqtisadi modernləşmə prosesinin mərhələli rolu təhlil olunur. 1993- 2003 -cü illəri əhatə edən bu dövr dövlətçilik ənənələrin bərpası, siyasi sabitliyin təmin olunması, bazar iqtisadiyyatına keçid və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın gücləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Tədqiqatda struktur islahatlar, neft strategiyası, özəlləşdirmə siyasəti və quruculuq məsələləri elmi- praktik aspektdə araşdırılır.

Açar sözlər: milli inkişaf strategiyası, iqtisadi modernləşmə, milli ideologiya konsepsiyası, dövlətçilik, struktur islahatlar.

Giriş: Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyev özünün qeyri-adi idarəçilik bacarığı, polad iradəsi və yüksək vətənpərvərliyi sayəsində, özünün uzaqgörən siyasəti ilə çox qısa müddətdə respublikamızda sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrin inkişafında böyük sıçrayışa nail olmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyimizin memarı və qurucusu Heydər Əliyevin zəngin nəzəri irsində milli tərbiyə, milli vətənpərvərlik tərbiyəsi mühüm yer tutur. Milli tərbiyə ideyası Ulu Öndərin milli ideologiya konsepsiyası ilə sıx bağlı olub, onun vacib tərkib hissəsini təşkil edir. Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündəki nitqində (31 avqust 1994-cü il) Heydər Əliyev Azərbaycanın təhsil sistemindən danışarkən demişdir: “Respublikamız müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın öz milli ideologiya konsepsiyasını yaradaraq, inkişaf etdirərək, şübhəsiz ki, təhsil sahəsini də milli məqsədlər, mənafeələr əsasında qurmalıdır”. [1, s.284] Ulu Öndər fikrini davam etdirərək bu konsepsiyayı tarixi keçmişimiz, milli, mədəni, dini ənənələrimiz üzərində qurulmalı olduğunu və əməli surətdə həyata keçirməyin zəruriliyini qeyd edir.

Milli ideologiya konsepsiyası tərbiyə işini milli dövlətçilik, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər, azərbaycancılıq ideyaları əsasına qurmağı nəzərdə tutur. Bunun isə kiçik yaşlardan, məktəb illərindən başlanmalı olduğunu qeyd edən Ulu Öndər deyirdi: “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənası, məzmunu geniş tədris olunmalıdır. Bu, çox əhəmiyyətlidir, çünki, vətənpərvərlik hissləri insanlara uşaq vaxtından aşılanmalıdır. Xalqımızın təbii xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, xalqımız vətənpərvərdir. O, ana bətnində vətənpərvərlik hisslərini özündə toplayır”[1, s.385]. Heydər Əliyev gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsinə də böyük diqqət yetirməyi vacib sayırdı. Gənclik yaşını insan həyatının ən gözəl bir dövrü adlandıran Ulu Öndər göstərirdi ki, bu dövrdə gəncin formalaşması, lazımı milli-mənəvi dəyərləri dərk etməsi onun gələcək təməlidir. Bu təməl gənclik dövründə qoyulmasa, gənclər gələcəkdə böyük çətinliklərlə rastlaşar, lazımı səviyyəyə qalxa bilməzlər. Ona görə də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin I forumunda (2 fevral 1996 – cı il) demişdir: Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişimizi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz... Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq-budur vətənpərvərlik. [3, s. 20].

Ulu Öndər gənc nəsildə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında xalqın, millətin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. O qeyd edirdi ki, Azərbaycan tarixinin, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının öyrənilməsinə o qədər də fikir vermirdilər. Ancaq indi müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə təhsil alaraq öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gerek yaxşı bilsin. Əgər bunu bilməsə, o, millətimizi qiymətləndirə bilməz, mənsubiyyəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz. [1., s. 514] Ümummilli Liderimiz dövlətçilik tariximizin də yaxşı

öyrənilməsinə vacib sayırdı. O qeyd edirdi ki, "Bizim xalqımızın böyük, möhtəşəm tarixi, dövlətçilik tarixi vardır. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan torpağında əzəmətli dövlətlər olmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycan dövlətçiliyi tariximizə gözəl nümunələr vermişdir. Ondan sonra Azərbaycanda olan xanlıqlar da dövlətçilik xarakteri daşmışdır. XX əsrin əvvəllərində, 1918-ci ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranmışdır. Nəhayət, 1991-ci ilin sonunda Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etmişdir. Ulu Öndərin də söylədiyi kimi, müstəqilliyi elan etmək əsl müstəqilliyi qazanmaq üçün hələ azdır. Gərək hər bir insan xüsusən də gənc müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin, onu qorumaq və möhkəmləndirmək üçün hər cür qurban verməyə hazır olsun. Bunun üçün isə o, ilk növbədə yüksək mədəniyyətə malik olmalıdır, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun şəxsiyyətinin mahiyyətini təşkil etməlidir. O, Azərbaycançılığın, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, bir sözlə elminin nə olduğunu bilməlidir. Çünki, milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi və tariximizi bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz "[1, s.560-562].

Respublikamızın müstəqillik əldə etməsindən sonra ölkə ciddi siyasi və iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində iqtisadi tənəzzül, bəzi sahələrdəki boşluqlar və sosial qeyri-sabitlik dövlət quruculuğu prosesini mürəkkəbləşdirirdi. Bu şəraitdə milli inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi və iqtisadi modernləşmə xəttinin formalaşdırılması zəruri idi. 1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanda siyasi sabitlik təmin olunmuş, sistemli iqtisadi islahatların əsası qoyulmuşdur. Bu mərhələ dövlətçilik konsepsiyasının möhkəmləndirilməsi, bazar iqtisadiyyatına keçid və beynəlxalq inteqrasiyanın gücləndirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Milli inkişaf strategiyasının konseptual əsasları: Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi kursunun əsasını güclü dövlətçilik, hüquqi institutların yaradılması və mərhələli iqtisadi transformasiya təşkil edirdi. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hüquqi dövlət və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini təsbit etdi. Milli inkişaf strategiyası aşağıdakı istiqamətlərə əsaslanırdı:

- Siyasi sabitliyin təmin olunması
 - Bazar iqtisadiyyatına keçid
 - Özəlləşdirmə və sahibkarlığın inkişafı
 - Xarici investisiyaların cəlbə
 - Enerji strategiyasının həyata keçirilməsi
- İqtisadi modernləşmə siyasəti:

1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın iqtisadi inkişafında dönüş nöqtəsi oldu. Bu müqavilə ölkəyə iri həcmli xarici investisiyaların axınını təmin etdi və enerji sektorunun modernləşdirilməsinə zəmin yaratdı. Bu prosesdə State Oil Company of the Azerbaijan Republic (SOCAR) mühüm rol oynadı. Enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyini gücləndirdi və nəticə etibarilə, yeni struktur islahatları və bazar mexanizmlərinin inkişaf mərhələsi yarandı. 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq: qiymətlərin liberallaşdırılması, özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsi, bank-maliyyə sisteminin formalaşdırılması, sahibkarlıq mühitinin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. İqtisadi modernləşmə yalnız enerji sektorunu deyil, həm də kənd təsərrüfatı, sənaye və infrastruktur sahələrini əhatə edirdi.

Sosial-iqtisadi sabitlik və insan kapitalı:

Ulu Öndər Heydər Əliyev milli inkişaf strategiyasını sosial siyasətlə paralel aparırdı. Əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, əmək bazarının formalaşdırılması və sosial müdafiə sisteminin qurulması prioritet istiqamətlərdən idi. Eyni zamanda, təhsil və səhiyyə sisteminə aparılan islahatlar insan kapitalının inkişafına xidmət edirdi. Bu isə uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün əsas baza hesab olunur. Heydər Əliyev milli inkişaf mərhələsində formalaşan iqtisadi model aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- Dövlətçilik və milli maraqların qorunması
- Enerji resurslarından strateji istifadə
- Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya
- Mərhələli bazar transformasiyası

Bu model sonrakı dövrlərdə qəbul olunmuş inkişaf proqramları üçün fundamental baza yaratmışdır. Azərbaycanın qlobal iqtisadi sistmə inteqrasiyası və makroiqtisadi sabitliyin təmin

olunması həmin mərhələdə qoyulmuş əsaslara söykənir. Bu inkişaf strukturu Heydər Əliyev mərhələsinin tarixi əhəmiyyəti hesab olunur. Ümummilli Liderin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi modernləşmə siyasəti Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi möhkəmlənməsinə şərait yaratdı. Siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf paralel şəkildə təmin olundu. Bu mərhələ milli inkişaf strategiyasının təməl əsaslarını formalaşdırdı və Azərbaycanın uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf trayektoriyasını müəyyənləşdirdi.

Nəticə:

Aparılan təhlil göstərir ki, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin apardığı daxili və xarici siyasət, onun uzaqgörən siyasəti və inkişaf mərhələsi Azərbaycanın milli inkişaf strategiyasının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. İqtisadi modernləşmə siyasəti enerji strategiyası, struktur islahatları və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında qurulmuşdur. Siyasi sabitlik, hüquqi bazanın yaradılması və iqtisadi transformasiya prosesi Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf modelinin əsasını təşkil etmişdir. Bu mərhələdə qəbul edilmiş qərarlar ölkənin sonrakı inkişaf dinamikasını müəyyən etmiş və müasir Azərbaycan dövlətinin iqtisadi əsaslarını möhkəmləndirmişdir.

Ph.D. in Pedagogy Vafa Chiragova
Baku State University

**NATIONAL DEVELOPMENT STRATEGY AND ECONOMIC MODERNIZATION:
HEYDAR ALIYEV STAGE**

Summary

This article analyzes the phased role of Heydar Aliyev in shaping Azerbaijan's national development strategy and advancing economic modernization during his tenure (1993–2003). The period is characterized by the restoration of statehood traditions, the establishment of political stability, the transition to a market economy, and the strengthening of international economic integration. The study explores structural reforms, the oil strategy, privatization policy, and state-building processes from both scientific and practical perspectives.

Keywords: National Development Strategy, Economic Modernization, The Concept of National Ideology, Statehood, Structural Reforms.

д.п.н. Вафа Чирагова
Бакинский Государственный Университет

**СТРАТЕГИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ:
ЭТАП ГЕЙДАРА АЛИЕВА**

Резюме

В статье рассматриваются процессы формирования национальной стратегии развития Азербайджана и экономической модернизация в период руководства Общенационального лидера Гейдара Алиева. Особое внимание уделяется этапному характеру реформ 1993-2003 годов, в ходе которых были восстановлены основы государственности, обеспечена политическая стабильность и заложены институциональные предпосылки перехода к рыночной экономике.

Анализируются ключевые направления модернизационной политики, включая структурные реформы, реализацию нефтяной стратегии, проведение приватизации и укрепление международной экономической интеграции. Исследование раскрывает их значение в формировании устойчивой модели социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: Национальная стратегия развития, экономическая модернизация, концепция национальной идеологии, государственность, структурные реформы.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. H. Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002
2. H.Əliyev. Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Bakı, Azərneşr, 1979.
3. H.Əliyev. Azərbaycan Respublikası gənclərinin I forumunda nitqi. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996.
4. H.Əliyev. Təhsilin inkişafına dövlət qayğısı (Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşdə nitqi: 31 avqust 1994) / Azərbaycan "qəzeti, 1 sentyabr, 1994 -cü il
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (1995). Bakı.
6. Dövlət Neft Strategiyası üzrə sənədlər (1994–2003).

HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASINDA DÖVLƏT DAYANIQLIĞI VƏ HÜQUQİ SABİTLİK

Xülasə

Məqalədə milli təhlükəsizlik və hüquqi sabitlik arasında qarşılıqlı əlaqə dövlətin dayanıqlı inkişaf konsepti çərçivəsində təhlil edilir və Ümummilli Lider Heydər Əliyevin strateji yanaşmasının bu əlaqənin formalaşmasında rolu araşdırılır. Həmçinin, təhlükəsizlik–hüquq–inkişaf əlaqəsi sistemli şəkildə təhlil olunur və modelin müasir geosiyasi şəraitdə aktuallığı qiymətləndirilir. Tədqiqat normativ-hüquqi təhlil, institusional yanaşma və sistemli analiz metodlarına əsaslanır. Araşdırma göstərir ki, hüquqi sabitliyin təmin edilməsi, dövlət institutlarının funksional ardıcılığı və təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsaslara söykənməsi uzunmüddətli inkişafın əsas şərtlərindən biridir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə formalaşdırılan konstitusional və institusional mexanizmlər milli təhlükəsizlik sisteminin hüquqi çərçivəsini möhkəmləndirmiş və yeni yaranan dövlətin dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsasını qoymuşdur.

Açar sözlər : *milli təhlükəsizlik, hüquqi sabitlik, dayanıqlı inkişaf, dövlət dayanıqlığı, institusional davamlılıq.*

GİRİŞ

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində milli təhlükəsizlik anlayışı yalnız hərbi və siyasi aspektlərlə məhdudlaşmır, hüquqi sabitlik, institusional davamlılıq və sosial-iqtisadi inkişaf kimi komponentləri özündə birləşdirən kompleks kateqoriya kimi çıxış edir. Qloballaşma və geosiyasi qeyri-müəyyənlik şəraitində dövlətlərin dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri məhz təhlükəsizlik siyasətinin möhkəm hüquqi əsaslar üzərində qurulmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında müasir dövlətçilik modelinin formalaşmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin strateji yanaşması həlledici rol oynamışdır. Onun rəhbərliyi dövründə konstitusional əsasların yaradılması və institusional islahatların həyata keçirilməsi dövlətin sabit idarəetmə modelinin formalaşmasına imkan vermişdir. Bu yanaşma milli təhlükəsizliyi uzunmüddətli strateji planlaşdırmanın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Məqalənin məqsədi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin milli təhlükəsizlik strategiyasında dövlət dayanıqlığı və hüquqi sabitliyin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etməkdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını normativ-hüquqi təhlil, institusional yanaşma və sistemli analiz təşkil edir. Normativ-hüquqi təhlil vasitəsilə milli təhlükəsizlik və hüquqi sabitlik sahəsində qəbul edilmiş əsas sənədlər araşdırılır, institusional yanaşma çərçivəsində isə dövlət institutlarının formalaşması və fəaliyyət mexanizmləri qiymətləndirilir. Sistemli yanaşma milli təhlükəsizlik, hüquqi sabitlik və dayanıqlı inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqənin bütöv şəkildə təhlilinə imkan verir.

1. Nəzəri–metodoloji aspekti: Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində milli təhlükəsizlik anlayışı siyasi-hüquqi elmdə dövlətin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusional quruluşunun qorunmasını təmin edən çoxölçülü konsept kimi izah olunur [1; 2]. Qloballaşma və geosiyasi qeyri-müəyyənlik şəraitində dövlətlərin sabit fəaliyyətini təmin edən əsas amillərdən biri təhlükəsizlik siyasətinin möhkəm hüquqi əsaslar üzərində qurulmasıdır [3]. Bu kontekstdə dayanıqlı inkişaf və dövlət dayanıqlığı anlayışlarının fərqləndirilməsi mühüm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı inkişaf cəmiyyətin iqtisadi, sosial və institusional inkişafının uzunmüddətli və tarazlı şəkildə təmin olunmasını ifadə edir və global inkişaf paradigması kimi qəbul olunur. Dövlət dayanıqlığı isə hüquqi sabitlik və institusional ardıcılıq əsasında dövlət institutlarının daxili və xarici təhdidlər şəraitində idarəetmə effektivliyini, funksional bütövlüyünü və legitim fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətini ifadə edən kompleks siyasi-hüquqi xüsusiyyətdir [4]. Bu konsept çərçivəsində təhlükəsizlik və hüquqi sabitlik inkişafın həm şərti, həm də nəticəsi kimi çıxış edir. Hüquqi qeyri-sabitlik və institusional zəiflik şəraitində davamlı inkişafın təmin olunması mümkün olmadığından, milli təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsaslar üzərində qurulması strateji əhəmiyyət daşıyır.

Hüquqi sabitlik dövlətin normativ-hüquqi bazasının ardıcılığı, hüququn aliliyinin təmin edilməsi və hüquqi institutların legitim fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur. Hüquqi sabitlik qanunların mövcudluğu ilə yanaşı, onların icra mexanizmlərinin effektivliyi və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi ilə ölçülür. Sabit hüquqi mühit dövlət hakimiyyətinin legitimliyini möhkəmləndirir, sosial münasibətlərin tənzimlənməsində davamlılığı təmin edir və uzunmüddətli inkişaf üçün proqnozlaşdırıla bilən idarəetmə mühiti yaradır [5].

2. Heydər Əliyevin strateji yanaşması: Azərbaycan Respublikasında müasir dövlətçilik modelinin formalaşmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin strateji yanaşması həlledici rol oynamışdır. Onun hakimiyyəti dövründə konstitusional əsasların yaradılması və institusional islahatların həyata keçirilməsi dövlət idarəçiliyində sabit və ardıcıl mexanizmlərin formalaşmasına imkan vermişdir [6;3]. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas məqsədi dövlətin siyasi sabitliyini təmin etmək və uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün hüquqi və institusional bazanın yaradılması olmuşdur [3]. Bu yanaşma milli təhlükəsizliyi strateji planlaşdırmanın ayrılmaz elementi kimi qiymətləndirir. Onun həyata keçirdiyi institusional islahatlar və hüquqi mexanizmlər dövlət idarəçiliyində ardıcılıq və qanunun aliliyini təmin etmiş, həmçinin təhlükəsizlik institutlarının effektiv fəaliyyətinə zəmin yaratmışdır. 1993–2003-cü illərdə aparılan əsas islahatlar üç əsas istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

1. Konstitusional və hüquqi bazası: 1995-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi milli təhlükəsizlik və hüquqi sabitliyin normativ əsasını təmin etmişdir [7]. Konstitusiya dövlət quruculuğu prinsiplərini və idarəetmənin dayanıqlı mexanizmlərini təsbit etmiş, milli maraqların qorunması üçün hüquqi zəmin yaratmışdır.
2. Təhlükəsizlik institutlarının formalaşdırılması: Müdafiə, daxili işlər və milli təhlükəsizlik strukturlarının yaradılması və gücləndirilməsi, hüquqi çərçivədə funksiyalarının dəqiqləşdirilməsi dövlətin suverenliyinin qorunmasında və siyasi sabitliyin təmin edilməsində həlledici rol oynamışdır [8]. Bu orqanlar xarici təhdidlərə qarşı müdafiəni, eyni zamanda daxili idarəetmə proseslərinin effektivliyini təmin etmişdir.
3. İdarəetmədə institusional ardıcılığın təmin olunması: Dövlət aparatının modernləşdirilməsi, normativ-hüquqi aktların sistemləşdirilməsi və qərarvermə mexanizmlərinin institusional baza ilə möhkəmləndirilməsi uzunmüddətli strategiyaların icrasını mümkün etmişdir [9]. Bu isə hüquqi sabitliyin və davamlı inkişafın əsas şərtlərindən biri hesab olunur.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin strateji yanaşmasının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri risklərin proaktiv idarə edilməsi və uzunmüddətli perspektivi nəzərə almaq olmuşdur. Dövlətin təhlükəsizlik və idarəetmə strukturları yalnız mövcud problemləri həll etməklə kifayətlənməmiş, gələcəkdə ortaya çıxıb biləcək strateji risklər üçün də cavab hazırlamışdır [3]. Bu isə milli təhlükəsizlik və hüquqi sabitliyin dayanıqlı inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Araşdırma göstərir ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin strategiyası formal hüquqi çərçivə ilə məhdudlaşmamışdır, onun tətbiqi vasitəsilə uzunmüddətli inkişafın təmin olunmasına xidmət etmişdir. Bu yanaşma müasir dövrdə də aktualdır, çünki regional və global təhlükəsizlik çağırışları fonunda dövlətlərin dayanıqlı idarəetmə mexanizmlərinə malik olması strateji əhəmiyyət kəsb edir.

3. Hüquqi sabitlik və dövlət dayanıqlığı arasında əlaqə: Milli təhlükəsizlik və hüquqi sabitlik dövlətin mövcud siyasi vəziyyətini qorumaqla yanaşı, uzunmüddətli dövlət dayanıqlığının təminatı üçün mühüm amillərdir. Sabit hüquqi mühit dövlətin institusional funksiyalarını proqnozlaşdırıla bilən şəkildə həyata keçirməsinə imkan yaradır, investisiya və iqtisadi fəaliyyət üçün əlverişli şərait formalaşdırır, həmçinin cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətini gücləndirir [7].

Hüquqi sabitliyin dövlət dayanıqlığı ilə qarşılıqlı əlaqəsi bir neçə aspektdə özünü göstərir. Birincisi, normativ-hüquqi ardıcılıq dövlətin uzunmüddətli strategiyalarını icra etməyə imkan verir. Qanunların və dövlət proqramlarının ardıcıl tətbiqi, eyni zamanda qərarvermə prosesində şəffaflıq və qanun aliliyinin təmin edilməsi, iqtisadi və sosial siyasətin davamlılığını təmin edir. İkincisi, hüquqi sabitlik institusional effektivliyi artırır. Dövlət orqanlarının funksiyalarının hüquqi çərçivədə dəqiq müəyyənləşdirilməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsinin optimallaşdırılması strateji məqsədlərin həyata keçirilməsini asanlaşdırır. Eyni zamanda milli təhlükəsizlik və dövlət dayanıqlığının sintezini təmin edən əsas mexanizmdir. Üçüncüsü, hüquqi sabitlik sosial-iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını dəstəkləyir. Hüquqi və institusional mexanizmlərin möhkəmliyi, korrupsiyanın qarşısının alınması və qanun aliliyinin təmin olunması cəmiyyətin rifahına və iqtisadi fəaliyyətin proqnozlaşdırıla bilməsinə birbaşa təsir göstərir [5; 10]. Bu isə uzunmüddətli inkişafın əsas şərtlərindən biridir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövründə milli təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi sabitliklə sıx integrasiyası, həmçinin institusional qərarvermə mexanizmlərinin gücləndirilməsi dövlət dayanıqlığının təmin olunmasına yönəlmişdir. Belə ki, müdafiə və təhlükəsizlik institutlarının hüquqi çərçivədə fəaliyyət göstərməsi, dövlət idarəetməsinin normativ əsaslara söykənməsi və qərarvermədə ardıcıl prosedurların tətbiqi strateji sabitlik və iqtisadi inkişafa töhfə verən əsas amillərdən biri kimi çıxış etmişdir [3].

Nəticə etibarilə, milli təhlükəsizlik və hüquqi sabitlik dövlət dayanıqlığının şərti və təminatı rolunu oynayır. Sabit hüquqi mühit olmadan uzunmüddətli sosial-iqtisadi strategiyaların icrası qeyri-mümkün olur, dövlətin institusional davamlılığı zəifləyir və strateji qərarların effektivliyi azalır. Bu aspekt ümummilli lider Heydər Əliyev modelinin müasir dövrdə də aktual olmasının əsas səbəblərindən biridir.

4. Müasir mərhələdə modelin əhəmiyyəti: Ümummilli lider Heydər Əliyev modelinin milli təhlükəsizlik və hüquqi sabitlik sahəsində formalaşdırdığı strateji yanaşma yalnız keçmişin deyil, müasir dövrün çağırışlarının öhdəsindən gəlmək üçün də aktualdır. Qlobal və regional geosiyasi şərait, enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin əhəmiyyəti, habelə qloballaşmanın yaratdığı iqtisadi və təhlükəsizlik riskləri dövlətlərin strateji qərarverməsinə uzunmüddətli planlaşdırma ilə əlaqələndirməyə məcbur edir. Bu baxımdan, ümummilli lider Heydər Əliyev modelindəki institusional ardıcılıq və hüquqi sabitlik prinsipləri müasir idarəetmənin və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının təməlini təşkil edir.

Regional təhlükəsizlik çağırışları, xüsusilə Cənubi Qafqaz və qonşu regionlarda geosiyasi qeyri-müəyyənlik şəraiti, dövlətin institusional və hüquqi mexanizmlərə malik olmasını strateji zərurət kimi önə çıxarır[4]. Bu yanaşma, dövlətin milli maraqlarını qoruyaraq regional və qlobal əməkdaşlıqlarda etibarlı tərəfdaş imicini möhkəmləndirir. Hüquqi sabitlik və institusional davamlılıq dövlətin çevik amma ardıcıl siyasət yürütməsinə imkan verərək iqtisadi və sosial sahədə dayanıqlı inkişafı təmin edir.

Müasir dövrdə dövlətlərin qarşılaşdığı təhlükələr yalnız hərbi deyil, eyni zamanda informasiya, kiber və iqtisadi sahələrdə yeni risklərdən ibarətdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev modelində formalaşmış stratejiya, institusional çərçivənin gücləndirilməsi və hüquqi sabitliyin qorunması yolu ilə bu çağırışlara qarşı dayanıqlı müdafiə mexanizmlərini təmin edir. Beləliklə, model yalnız keçmişdə deyil, indiki və gələcək təhlükəsizlik risklərini də əhatə edən universal yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər [8].

Nəticə etibarilə, Ümummilli Lider Heydər Əliyev modelinin müasir zamanda əhəmiyyəti onun institusional ardıcılığı, hüquqi sabitliyi və strateji uzaqgörənliyi ilə bağlıdır. Bu model, dövlətin dayanıqlı inkişafı üçün zəruri olan mexanizmləri təmin edir, milli maraqların qorunmasına xidmət edir və regional kontekstdə Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyini gücləndirir.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin strateji yanaşması Azərbaycanın dayanıqlı inkişafına milli təhlükəsizlik və hüquqi sabitlik sahəsində formalaşdırdığı institusional mexanizmlərlə əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Konstitusional baza, institusional ardıcılıq və hüquqi sabitlik milli maraqların qorunmasını təmin etmiş, dövlət idarəçiliyində uzunmüddətli strategiyaların icrasına şərait yaratmışdır.

Milli təhlükəsizlik yalnız hərbi və siyasi aspektlərlə məhdudlaşmır; onun dayanıqlı inkişafı əlaqəsi hüquqi və institusional mexanizmlər vasitəsilə daha effektiv şəkildə təmin olunur. Sabit hüquqi mühit, institusional effektivlik və qərarvermədə ardıcılıq dövlətin uzunmüddətli strateji məqsədlərinin reallaşmasına imkan verir. Bu yanaşma Ümummilli Lider Heydər Əliyev modelinin müasir çağırışlar fonunda da aktual olduğunu göstərir.

Nəticə etibarilə, Ümummilli Lider Heydər Əliyev modelinin əsas elementləri – hüquqi sabitlik, institusional davamlılıq və strateji uzaqgörənlik – dövlətin dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas sütunlar kimi çıxış edir. Model müasir dövrdə də Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyası və institusional inkişafının formalaşmasında referans nöqtəsi rolunu saxlayır.

STATE RESILIENCE AND LEGAL STABILITY IN THE NATIONAL SECURITY STRATEGY OF HAYDAR ALIYEV

Summary

The article analyzes the interrelationship between national security and legal stability within the framework of the state's sustainable development concept and examines the role of National Leader Heydar Aliyev's strategic approach in shaping this relationship. It also systematically explores the security–law–development nexus and evaluates the model's relevance in the contemporary geopolitical environment. The research is based on normative-legal analysis, an institutional approach, and systemic analysis methods. The study demonstrates that ensuring legal stability, maintaining the functional continuity of state institutions, and grounding security policy in legal foundations are among the key prerequisites for long-term development. The constitutional and institutional mechanisms established during the leadership of National Leader Heydar Aliyev strengthened the legal framework of the national security system and laid the foundation for the sustainable development strategy of the newly independent state.

Keywords: national security, legal stability, sustainable development, state resilience, institutional continuity

Зумруд Османлы
Военно Научно-Исследовательский Институт
Национального Университета Обороны

ГОСУДАРСТВЕННАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ И ПРАВОВАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ В СТРАТЕГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

В статье анализируется взаимосвязь между национальной безопасностью и правовой стабильностью в рамках концепции устойчивого развития государства, а также исследуется роль стратегического подхода Общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании данной взаимосвязи. Кроме того, системно рассматривается взаимосвязь безопасность–право–развитие и оценивается актуальность данной модели в современных геополитических условиях. Исследование основано на методах нормативно-правового анализа, институционального подхода и системного анализа. В работе показано, что обеспечение правовой стабильности, функциональная преемственность государственных институтов и опора политики безопасности на правовые основы являются одними из ключевых условий долгосрочного развития. Конституционные и институциональные механизмы, сформированные в период руководства Общенационального лидера Гейдара Алиева, укрепили правовую основу системы национальной безопасности и заложили фундамент стратегии устойчивого развития нового независимого государства.

Ключевые слова: национальная безопасность, правовая стабильность, устойчивое развитие, государственная устойчивость, институциональная преемственность.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Buzan, B. (1991). People, states and fear. Lynne Rienner.
2. Baldwin, D. A. (1997). The concept of security. Review of International Studies, 23(1), 5–26.
3. Həsənov, Ə. (2015). Geosiyasət. Bakı: Şərq-Qərb.
4. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development.
5. North, D. C. (1990). Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press.

6. Əliyev, H. (2001). Müstəqilliyimiz əbədidir (çıxışlar və bəyanatlar toplusu). Bakı.
7. Azərbaycan Respublikası. (1995). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. <https://e-qanun.az/framework/897>
8. Azərbaycan Respublikası. (2007). Milli təhlükəsizlik konsepsiyası, №2198- Bakı., URL: <http://www.e-qanun.az/framework/13373>
9. Məmmədov, R. (2013). Dövlət idarəçiliyinin inkişaf istiqamətləri. Bakı: Elm.
10. World Bank. (2017). World development report 2017: Governance and the law.

HƏRBİ MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN İNGİLİS DİLİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ HƏRBİ MƏTNLƏRİN TƏDRİS VƏ LİŦQVİSTİK POTENSİALİ

Xülasə

Məqalədə xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili (ESP) çərçivəsində hərbi ingilis dilinin və hərbi mətnlərin tədrisdə tətbiqi araşdırılır. xüsusiyyətlərinə, terminoloji sistemə və mətnlərin funksional roluna diqqət yetirir. Məqalədə həmçinin hərbi mətnləri tədris prosesində öyrənənlərin peşəkar dil bacarıqlarını inkişaf etdirməsi, söz ehtiyatının zənginləşməsi və hərbi məzmununda səmərəli, peşəkar ünsiyyətin formalaşması baxımından əhəmiyyəti vurğulanır. Nəticələr həmçinin göstərir ki, hərbi diskursun linqvistik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tədris materiallarının hazırlanmasında və təlim metodikasının inkişafında mühüm rol oynayır. Məqalə xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən xarici dil müəllimləri, hərbi ingilis dilini tədris edən və öyrənən şəxslər üçün nəzərdə tutulub.

Açar sözlər: *hərbi mətnlər, hərbi diskurs, peşəyönümlü dil tədrisi, hərbi ingilis dili, standartlaşdırılma.*

Hərbi müəssisələr yalnız müdafiə fəaliyyətləri, əməliyyatları ilə məhdudlaşmır; onlar həmçinin strateji doktrina, prinsip və qaydaları, müxtəlif dövlətlərin siyasət, hərbi strategiyalarını, müdafiə potensialı və prioritetlərini əxz etdirən rəsmi sənədlərin hazırlanması, onların təhlili və təqdimatı ilə məşğul olurlar. Bu növ hərbi mətnlər vasitəsilə təhlükəsizlik prioritetləri aydın şəkildə ifadə olunduğundan milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına dair fikirlərin hərbi qurumlar tərəfindən ifadə olunmasında belə mətnlər əsas vasitə hesab olunurlar. Hərbi mətnlər hərbi əməliyyatların planlaşdırılmasında və təyin olunmuş prinsiplərə əsasən icrasının səmərəli həyata keçirilməsində rəsmi vasitə rolunda çıxış edirlər. Keçmiş hərbi əməliyyatlarda əldə olunan nəticələrin hərbi mətnlərdə sistemli şəkildə öz əksini tapması belə mətnlərin metodik əhəmiyyətə malik olmalarına, təlim materialı kimi istifadə olunmalarına zəmin yaratmaqla yanaşı hərbi heyət arasında peşəkar ünsiyyətin formalaşdırılmasında, peşə biliyinin ötürülməsində mühüm rol oynayır. Hərbi mətnlərin təlimdə istifadə olunması gələcək zabitlərin milli və beynəlxalq səviyyədə hazırlığının səmərəliliyini artırır. Belə ki, hərbi mətnlər təkcə informativ xarakter daşımır, onlar həmçinin hərbi qurumlarda davranış standartlarını müəyyən edir, iyerarxik sistemin qurulmasında və möhkəmləndirilməsində və komandanlıq zəncirinin təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi mətnlər institusional ünsiyyətin xüsusi növü olaraq hərbi müəssisələr və əməliyyatlar çərçivəsində ünsiyyətin səmərəliliyini təmin edən linqvistik və struktur xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu xüsusiyyətlərin təhlili və öyrənilməsi ingilis dilinin xüsusi məqsədlər üçün tədrisinin əsasını təşkil edərək fərqli metodlardan tədrisdə istifadəni mümkün edir. Ümumi ingilis dilindən fərqli olaraq, hərbi məqsədlər üçün ingilis dili hərbi qulluqçuların peşəkar kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş yanaşmadır. Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili bir metod deyil, öyrənənlərin xüsusi və aydın ehtiyaclarına yönəlmiş dil öyrətmə yanaşmasıdır. "Xüsusi məqsədlər üçün İngilis dili (ESP) məzmun və metodun öyrənənin öyrənmə səbəblərinə, məqsədlərinə əsaslandığı bir yanaşmadır" [4,s.19]. Hərbi doktrina, döyüş, əməliyyat qaydaları, direktivlər, hesabatlar hərbi qurumlar daxilində və beynəlxalq təhlükəsizlik çərçivəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Belə sənədlər hərbi vəziyyəti ehtiva etməklə məhdudlaşmır, passiv olub yalnız baş verənləri yazmaq üçün nəzərdə tutulmayıblar, onlar hərbi reallığı yaradır, yəni hərbi əməliyyatların və tədbirlərin mövcudluğunu təmin etməklə onların qanuni və rəsmi icazəsini vermiş olurlar. Buna misal olaraq Döyüş və ya Əməliyyat qaydalarını göstərmək olar. Məhz bu qaydalara əsasən hərbi əməliyyatlarda hərbi qüvvələr atəş açmaq və ya hər hansısa bir hərbi əməliyyatı icra etmək hüququna malik ola bilirlər. Bu sənədlər həmçinin müxtəlif ölkələrdən olan hərbi qüvvələrin birgə hərbi təlimlərini təmin edir, bir növ əlaqələndirici rolunda çıxış edir və mütəffiq qüvvələr arasında əməkdaşlığı asanlaşdıraraq beynəlxalq təhlükəsizlik strategiyalarının tətbiqini dəstəkləyir. NATO,

BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilən birgə fəaliyyətin səmərəli şəkildə təşkil olunması və əməkdaşlığın effektivliyi baxımından hərbi diskursun standartlaşdırılması olduqca zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi mətnlər xüsusi ünsiyyət məqsədlərinə xidmət edən, müəyyən quruluşa və linqvistik xüsusiyyətlərə malik olan institusional mətn janrına daxildirlər. Bu xüsusiyyətləri bilmək hərbi məqsədlər üçün ingilis dilinin öyrədilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Hərbi mətnlərin linqvistik əsasları ilə pedaqoji məqsədlərin ümumiləşdirilməsi öyrənənlərin ünsiyyət bacarıqlarının real hərbi mühitdə inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Hərbi mətnlərin formalaşmasında isə linqvistik amillər xüsusi rol oynayır, belə ki, bu mətnlər adi sənədlərdən fərqli olaraq xüsusi qaydaları izləyirlər. Hərbi diskurs dəqiq, emosiyalardan uzaq, neytral xarakter daşıyır və burada əsas şərt anlaşılmazlığa yol verməmək, əməlin icrasını düzgün şəkildə həyata keçirmək, göstəriş və məlumatların qısa, həmçinin aydın şəkildə ötürülməsidir. "İxtisaslaşmış dillərdə dil elementləri müəyyən məqsədə xidmət edən, sistemləşdirilmiş və məna baxımından sabit olur" [2, s. 115]. Hərbi diskursda linqvistik amillər daha ciddi və standart xarakterə malik olurlar, belə ki, sinonimlərdən və ya emosional sözlərdən istifadə məlumatın fərqli məna kəsb etməsinə, yol verilmiş hər hansısa bir qrammatik səhv əmrin yalnız başa düşülməsinə, söz ardıcılığının izlənilməməsi əmrin başqa istiqamətdə icrasına, üslubda obyektivlik və iyerarxik prinsiplərin qorunmaması isə nizam-intizamın pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Hərbi mətnlərin lüğət tərkibi texniki sözlərlə, abreviaturalar, göstəriş xarakterli ifadələrlə zəngindir. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan hərbi mətnlər öyrənənləri belə sözlər və ifadələrlə tanış edir, bu isə öz növbəsində onlara imkan yaradır ki, real əməliyyat situasiyalarında ünsiyyət problemi yaşamadan dili dəqiq və aydın şəkildə istifadə edə bilsinlər. Səmərəli öyrənməni təmin etmək üçün hərbi diskursda xüsusi məna daşıyan sözlərin istifadəsi məzmunu uyğun olaraq izah edilməli və real əməliyyat nümunələri və praktik tapşırıqlarla dəstəklənməlidir. Hərbi mətnlər müxtəlif kommunikativ funksiyalara xidmət edir ki, bu da onların tərkibində olan peşəyönümlü söz və ifadələrin yalnız tərcümə və əzbərləməklə deyil, həm də pragmatik formada, situasiya kontekstində təqdim olunmalarını şərtləndirir. Beləliklə, xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilinin tədrisində hərbi mətnlərin linqvistik təhlili janr əsaslı yanaşmanın əsasını təşkil edir və bu yanaşma öyrənənlərə terminlərin leksik mənasını anlamağa kömək etməklə məhdudlaşmır, həm də onların müxtəlif növ hərbi sənədlərdə tətbiqini mümkün edir.

PhD student Fidan Abiyeva
The Academy of the State Security Service
of the Republic of Azerbaijan named after Heydar Aliyev

THE PEDAGOGICAL AND LINGUISTIC VALUE OF MILITARY TEXTS IN ENGLISH FOR MILITARY PURPOSES

Summary

This article explores the teaching of military English and the use of military texts within the framework of English for Specific Purposes (ESP). The study focuses on the linguistic and structural features of military discourse, its terminological system, and the functional role of texts in the learning process. Special attention is given to how military texts contribute to the development of learners' professional language skills, enrichment of vocabulary, and the formation of effective communication in military contexts. The findings demonstrate that considering the linguistic characteristics of military discourse plays a crucial role in the preparation of teaching materials and the improvement of instructional methodologies. This article is intended for foreign language teachers working in specialized higher education institutions, as well as for individuals teaching or learning military English.

Keywords: *military texts, military discourse, ESP teaching, military English, standardization.*

**ПРЕПОДАВАНИЕ ВОЕННЫХ ТЕКСТОВ И ИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ В
РАМКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ВОЕННЫХ ЦЕЛЕЙ**

Резюме

Статья посвящена изучению применения военного английского языка и военных текстов в преподавании английского языка для специальных целей (ESP). В работе рассматриваются лингвистические особенности и структура военного дискурса, его терминологическая система, а также функциональная роль текстов в обучении. Особое внимание уделено тому, как использование военных текстов помогает учащимся развивать профессиональные языковые навыки, расширять словарный запас и эффективно общаться в военном контексте. Исследование показывает, что учет лингвистических особенностей военного дискурса способствует созданию качественных учебных материалов и улучшению методики преподавания. Статья предназначена для преподавателей иностранных языков в специализированных учебных заведениях, а также для всех, кто изучает или преподаёт военный английский язык.

Ключевые слова: военные тексты, военный дискурс, обучение языку профессионального назначения, военный английский, стандартизация

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bhatia, V. K. (1993). Analysing genre: Language use in professional settings. London: Longman. (230 pp.)
2. Crystal, D. (1997). English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press. (150 pp.)
3. Hartmann, R. R. K., & Stork, F. C. (1976). Translating military documents: A linguistic/stylistic study. Oxford: Pergamon Press. (280 pp.)
4. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). English for specific purposes: A learner-centered approach. Cambridge, UK: Cambridge University Press. (xii + 208 pp.)
5. Petrochenkova, I. L. (2016). The analysis of communicative strategies and discursive characteristics of different genres of the English military discourse. Russian Linguistic Bulletin, 4(8), 15–18.
6. Swales, J. M. (1990). Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge: Cambridge University Press. (260 pp.)

GOVERNMENT REGULATION IMPACT ON MERGER AND ACQUISITIONS

1. Introduction

Merger and acquisition transactions play a crucial role in modern economy. The transactions between different companies that come together from all over the world are organized daily by investment bankers. It is very usual for hundreds of millions, or sometimes even billions of dollars, to be worth some of these transactions.

The purpose of the course paper is to evaluate the dependence of volume and amount of mergers and acquisitions transactions on GDP fluctuations, the corporate tax rate and the level of inflation for the United States over the period 2000-2020. The fulfillment of this purpose consists of such goals as:

- Analysis of theoretical and empirical studies into the reliance of M&A in developed countries on external factors;
- Review of M&A related statistics in the US economy;
- Using models to test the hypothesis about relation between M&A, GDP, inflation rate and corporate tax comparing situation in the USA;
- Calculating coefficients which measure the dependency of M&A on particular independent variables is, confirmation or rejection of the hypotheses presented.

The hypothesis of the analysis is that there is the strong effect of the volatility of the corporate tax rate, inflation rate and GDP on amount and volume of mergers and acquisitions

The content of this article is arranged as follows. Section 2 positions the paper in the review of literature. In Sections 3, we present the key study of the effect of GDP, corporate tax and inflation adjustments on the mergers and acquisitions we observe. The key findings of the investigation are introduced in section 4. Conclusions are given in section 5.

2. Literature review

2.1 Macroeconomic review

In the market climate of the modern world, mergers and acquisitions have risen significantly. M&As are also considered to be one of the simplest and fastest strategic ways for tackling the international competitive market. Achieved synergies and enhanced financial results can lead to a benefit to the shareholders of the companies and determine the future of the stakeholder groups. Analysis of M&A has demonstrated that merging of companies is a long and complicated task which consists of several challenges and solutions at various points of the process. One of the required steps that companies take during the M&A process is the need of regulatory approval by the government. The role the government could take is either to accept or participate in the project and even to reject the potential deal contradicts to antitrust legislations or other legal and economic reasons. Anti-trust mechanisms are ideal examples of the mentioned government regulations that take place in M&A major transactions. The aim is to prevent the merging companies from becoming a monopoly force and to ensure market competition by ensuring that adequate competitors are present in each sector or industry. In conjunction with some of the other potential negative consequences, such as lower government revenues from taxation and unemployment and the impact on a country's population or economy, or "protecting" some industries from foreign investments, it is reasonable why a government would decide to get interested in and secure its country and society's interests.

It was noted that government approval is one of the measures to be taken in the pre-M&A process and a challenge to face for the entire transaction. Such approvals are generally considered acceptable or refused on the basis of such anti-trust agreements. As an example: The Hart-Scott-Rodino Antitrust Improvements Act in the USA allows only a value above a certain amount to be checked. The European Union has a different inquiry and approval procedure for an M&A

arrangement. Examination and allowance of M&A deals are the responsibility of the EU Commission.

The mechanism is structured to evaluate deals based on the turnover that if the deal is successful, the new business will incur. The Commission scans the transactions of companies that will achieve a cumulative volume of more than EUR 250 million or EUR 5 billion of global turnover within the EU region. The different way to consider and anticipate their conduct in the state of interest is to pay attention to the statements made by government officials and ministers. Most businesses tend not to continue spending time and money in the M&A phase if there are announcements suggesting an adverse government policy on the deal, but rather to postpone their offer for the target company. In Europe, the current merger control law is correlated with an improvement in the estimated profitability of mergers, reflected in an economically important increase in announcement awards for targets.

2. 2 Empirical literature review

Some articles are explaining what the interference of government might be. This covers how it is justified and what it means for businesses who are initiating a foreign M&A deal. Finally, specific attention will be referred to the competition policies and regulations of the Commission of the European Union and the anti-trust authorities of the United States of America. The primary motive behind any acquisitions and mergers is to achieve growth and boost the financial results of the parties involved. This is a point that numerous scholars, including Cameron and Green, have drawn (2009). Neto, Brandao and Cerqueira (2008) have displayed an exciting view on the issue of negative M&A impacts. These authors have evaluated the influence of these deals on the country's overall economy. They concluded that a distinction could be observed between the effects experienced by developing countries as opposed to those already developed. It turned out that countries with economies in transition were much more sensitive to the impact of international M&As on their economies, particularly in the short term period. They have had a significant and usually negative effect on economic growth, but consequences to economic growth in the already developed countries have been minimal. But generally M&A influence positively on developing countries comparing with developed.

Explanations for government involvement has been well discussed in the literature, but Dinc S. (2013) has implemented a very interesting research paper. This paper analyses government reactions in the period between 1997 and 2006 to major domestic and foreign M&A deal attempts in the EU. In fact, fair considerations with legal justification, such as public interests, financial implications and antitrust challenges, have been suggested to be, as the reasons for government intervention in foreign and domestic M&As of vital significance. Government participation is to encourage domestic bids considerably more than international bids and, on the other hand, to demonstrate stronger competition to them. Governments direct their legislation towards institutions during policy formation, based on their legal form. Sudarsanam (2003) means that, opposed to private companies, public companies are subject to more legal standards because their shares are kept in the market. Since the approach of the countries towards monopoly is unique, their legal structures do different regulating M&A procedures. As Goergen and Renneboog (2004) proposed, takeover laws and regulations may contribute to the differences in the effects of domestic and cross-border acquisitions on wealth.

In general, the UK adopted the main European Union rules, but some more detailed changes were made. The United Kingdom does not have a specific merger and acquisition directive. Alternatively, the competition law has established the Regime for merger regulation. The government policy indicates that the British government's number one M&A concern is the risk of creating the danger of monopoly. With the establishment of the Monopolies and Mergers Act in 1965, the UK established the Monopolies and Mergers Commission (MMC) as a regulatory agency with a business monopoly. Moshfique Uddin and Agyenim Boateng (2010) have found that exchange rates, interest rates and share prices have a significantly positive effect on UK M&As outflows, while GDP appears to have a negative impact. In the case of UK M&A inflows, the total patterns can be clarified by GDP, money supply and share prices. Based on empirical evidence, Paul Joyce (2015) showed that reducing the UK tax rate effect shows an opposite indication of what might be at the traditional level of likelihood, it is predicted or redundant and not important. Following a detailed sample of European countries, Ongena and Spagnolo (2020) demonstrate

that target announcement ratings have increased by up to 16 percentage points for mergers involving control shifts following changes in merger legislation, in line with global trends of higher profits.

3. Methodology and Model Description

The equation was implemented for the model building:

$$y_t = \beta_0 + \beta_1 x'_1 + \beta_2 x'_2 + \beta_3 x'_3 + u_t, \quad u_t = p_1 u_{t-1} + \dots + p_p u_{t-p} + v_t, \quad |p| < 1 \quad (1)$$

The presented model is "Linear regression model with pth order serial correlation".

➤ v_t is spherical

➤ u_t is endogenous shock (serial correlated shock).

Serial correlation testing is based on the hypothesis given:

$H_0: \rho_1 = \dots = \rho_p = 0$ (no serial correlation)

The Breusch-Godfrey test (BG-test), also known as the LM-test, will test this model (function `bgtest` from `lmtest` package). Furthermore, this test has such a drawback that more observations are required because the test is asymptotic. Overall, it is suitable for the research provided. So, in order to show that there is a serial connection between M&A, GDP, inflation rate and corporate tax, the goal was to reject H_0 . According to theory, we reject H_0 , if $LM > \chi^2$

Robust-test is another wide-spread technique. In this specific case, both t-test and F-test are calculated. The t-test is referred to as a statistical hypothesis test in which, according to the null hypothesis, the test statistics are subject to t-distribution. The robust F-test uses `waldtest` (model, `vcov=vcovHAC`) to follow the same step. If $F > qf$, we reject the null hypothesis. In a (generalized) linear regression model, `VcovHAC` is the heteroskedasticity and autocorrelation compatible (HAC) approximation of the covariance matrix of coefficient estimates.

In this study, the approach is to convey the reliance on the volatility of GDP, inflation rate and corporate tax value of mergers and acquisitions for economy of the USA. Four simple quarterly time series were initially used as main information for the period from 2000 to 2020 for the investigation and development of the econometric model. All data is derived from FRED. GDP is presented as Real Gross domestic product. Inflation is given as an annual percentage of annual average consumer prices. And tax is in the form of corporate tax receipts from the government. Mergers and acquisitions are characterized as the value of all deals.

Thus, the following indicators were eventually chosen for the construction of the model.:

Table 1. Research variables, their measurement

Type of the variable	Variable (Acronym)	Definition of the variable
Dependent	US merger and acquisitions	M&A in millions of dollars
Independent	Real Gross domestic product	GDP in billion of dollars.
Independent	Inflation (CPI)	Inflation rate, average consumer prices as an annual percentage per year
Independent	Federal government corporate tax receipts	Tax in billions of dollars

Source: constructed by the author based on the data from FRED and tested by R studio
As a consequence, a general form of the model is provided:

$$M\&A = \beta_0 + \beta_1 * GDP + \beta_2 * CPI + \beta_3 * Tax \quad (2)$$

Baseline data for analysis are presented in the Appendix.

4. Results Description

We have the following result using R:

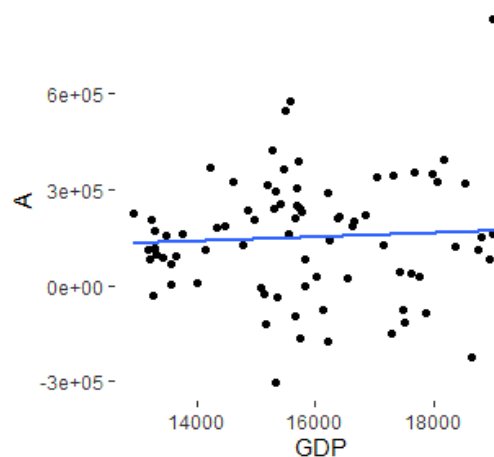
Table 2. Residuals

Min	1Q	Median	3Q	Max
-542488	-134684	21634	119998	827815

Source: constructed by the author based on the data from FRED and tested by R studio

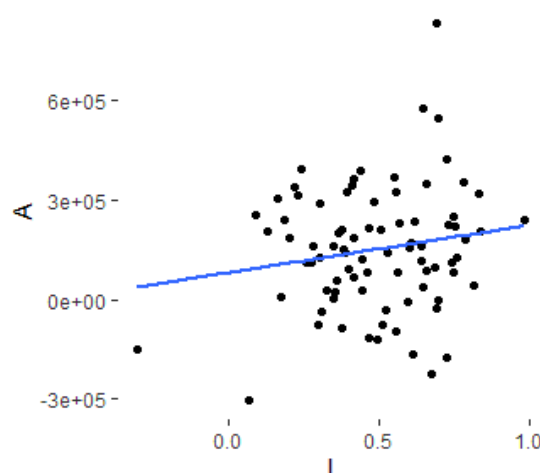
In addition, it is important to remember that only GDP has been shown to be significant in the model, which means that its p value is less than 5%. The result of the econometric model shows evidence importance of GDP growth on M&A deal. On the other hand, R² is 0.128, which is an indicator that describes the model weakly from a statistical point of view. The important reason why variables are relevant is that there is a wide variety of statistical data available. It offers an incentive to increase p values. The importance of the model in this investigation proves that the interpretation of variables makes sense not only logically, but also statistically. Plots describing correlation between M&A and independent variables are constructed:

Plot 1. M&A's dependence from GDP

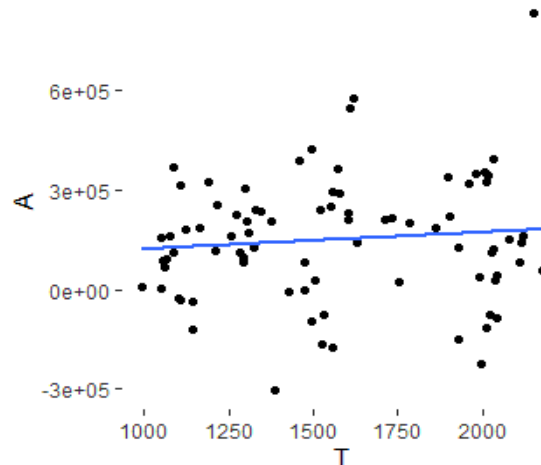
Source: constructed by the author based on the data from FRED

Plot 2. M&A's dependence from inflation

Source: constructed by the author based on the data from FRED

Plot 3. M&A's dependence from tax

Source: constructed by the author based on the data from FRED

The problem in the model is the choice of the required specification and the choice of the dependent variable. The key part of the investigation would be the use of time series data. As a result, the dependent variable should be the first difference in M&A, specifically because of the stationarity of time series. The corporate tax should also be differentiated. Since inflation and GDP are fixed time series, we can also use them in a differentiated manner.

Table 3. The regression statistics

Residual standard error	229,179.4 on 77 degrees of freedom
Multiple R-squared	0.128
Adjusted R-squared	0.094
F-statistic	3.780** (df = 3; 77)
p-value	0.01604

Source: constructed by the author based on the data from FRED and tested in R

$$M\&A = -19,513.480 + 303,275 \cdot GDP + 126,075 \cdot CPI + 17,203 \cdot Tax \quad (3)$$

Holding all the remaining variables unchanged, a change in the CPI by 1, leads to an average increase in M&A of \$126,075 million; an increase in GDP by 1, leads to an average increase in M&A of \$303,275 million and an increase in corporate tax of 1 unit leads to an increase in M&A of \$17,203 million.

We obtained the following results after using "bgtest":

Table 4. Breusch-Godfrey test for serial correlation of order up to 2

LM test	21.506
df	2
p-value	2.138e-05*

Source: constructed by the author based on the data from FRED and tested in R

Then we find χ^2 : $qchisq(p=1-0.05, df=2)=5.991465$. As can be seen from $LM(21.506) > \chi^2(5.991465)$. We therefore reject the null hypothesis which shows that there is a serial

correlation between the variables being tested.

Table 5. T- test of coefficients:

	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)
(Intercept)	-19513.476	26494.094	-0.7365	0.46365
diff(GDP)	303.275	144.004	2.1060	0.03846 *
diff(I)	126075.477	1689.157	1.2751	0.20610
diff(T)	17.203	0.189	0.0364	0.97103

Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1

Source: constructed by the author based on the data from FRED and tested in R

Robust F-test follows the same step using waldtest (model, vcov=vcovHAC):

Table 6. F-test results

Res.Df	Df	F	Pr(>F)
1 77			
2 80	-3	3.7802	0.0138 *

Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1

Source: constructed by the author based on the data from FRED and tested in R

$qf(p=1-0.05, df1=3, df2=df.residual(model)) = 2.723343$

$F(3.7802) > qf(2.723343)$, so we reject the null hypothesis proving there is serial correlation.

As a consequence, we can infer from estimates that the model is relevant and that there is a clear serial correlation between mergers and acquisitions and inflation rate fluctuations, GDP and corporate tax receipts. It means that the study hypothesis has been tested and confirmed.

5. Conclusion

The following findings and suggestions can be made at the end of the report. One of the best and quickest strategic efforts to tackle the international competitive market is often considered to be M&As. The synergies gained and the financial results improved will favor companies' shareholders and decide the future of the interested parties. The need for regulatory approval by the government is one of the necessary steps that companies take during the M&A process. The government could take on the task of either approving or engaging in the project and even refusing the agreement if a justification for such actions is found.

The initial idea about a high significant effect of GDP, corporate tax and inflation on mergers and acquisitions and the presence of feedback between independent variables and M&A were confirmed by the results of the development of an econometric model.

Taking all the remaining variables constant, a 1 shift in the CPI leads to an average \$126,075 million increase in M&A; a 1 increase in GDP leads to an average \$303,275 million increase in M&A and a 1 unit increase in corporate tax leads to a \$17,203 million increase in M&A.

On the basis of this study, the following recommendation can be suggested to improve M&A and its performance: national regulatory authorities should adopt measures to ensure that inflation and corporate tax are maintained at levels that ensure a growing level of acquisitions.

DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN BİRLƏŞMƏ VƏ SATINALMALARA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə 2000–2020-ci illərdə ABŞ-də birləşmə və satınalma (M&A) bazarına makroiqtisadi amillərin və dövlət tənzimlənməsinin təsiri araşdırılır. Müəllif M&A əməliyyatlarının həcmi və dəyərinin ÜDM-in dəyişmələrindən, inflyasiya səviyyəsindən və korporativ vergi dərəcəsindən asılılığını qiymətləndirir. Nəzəri hissədə antiinhisar mexanizmləri, dövlət razılığının rolu, həmçinin ABŞ və Avropa İttifaqında tənzimləmə yanaşmalarındakı fərqlər təhlil edilir. Ekonometrik təhlil avtokorrelyasiya qalıqlarını nəzərə alınmaqla xətti reqressiya modeli əsasında aparılmışdır.

Nəticələr göstərir ki, M&A əməliyyatları və seçilmiş makroiqtisadi göstəricilər arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə əlaqə mövcuddur: ən güclü təsir ÜDM-in dinamikası malikdir, inflyasiya və korporativ vergi isə müsbət korrelyasiya nümayiş etdirir. Tədqiqat vergi siyasəti nəzarətinin və inflyasiyanın M&A fəallığının stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: birləşmə və satınalmalar, dövlət tənzimlənməsi, antiinhisar siyasəti, ÜDM, inflyasiya, korporativ vergi, ekonometrik modelləşdirmə.

Аяз Абузаров

Московский Государственный Юридический Университет имени О.Е.Кутафина

ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НА СЛИЯНИЯ И ПОГЛОЩЕНИЯ

Резюме

В статье исследуется влияние макроэкономических факторов и государственного регулирования на рынок слияний и поглощений (M&A) в США в период 2000–2020 гг. Автор анализирует зависимость объема и стоимости сделок M&A от трёх ключевых переменных: колебаний ВВП, уровня инфляции и ставки корпоративного налога. В теоретической части рассматриваются антимонопольные механизмы, роль государственного одобрения сделок, а также различия в подходах к регулированию в США и Европейском союзе. Эмпирическая часть основана на эконометрическом моделировании с использованием линейной регрессии с автокорреляцией остатков.

Результаты подтверждают наличие значимой связи между исследуемыми переменными: наиболее сильное влияние на M&A оказывает динамика ВВП, тогда как инфляция и корпоративный налог также демонстрируют положительную корреляцию. Полученные выводы подчёркивают важность государственной политики в области налогообложения и контроля над инфляцией для стимулирования инвестиционной активности через механизмы слияний и поглощений.

Ключевые слова: слияния и поглощения, государственное регулирование, антимонопольная политика, ВВП, инфляция, корпоративный налог, эконометрическое моделирование.

6. Reference list

1. Cameron, E. & Green, M. (2009). Making sense of Change Management: A complete guide to the models, tools and techniques of organizational change. Kogan page. 2nd Edition
2. Dinc, I. S. & Erel, I. (2013). Economic Nationalism in Mergers and Acquisitions. The Journal of Finance
3. Elena Carletti, Steven Ongena, Jan-Peter Siedlarek, Giancarlo Spagnolo (2020). The Impacts of Stricter Merger Legislation on Bank Mergers and Acquisitions: Too-Big-To-Fail and Competition. Journal of Financial Intermediation
4. Goergen, M. & Renneboog L. (2004). Shareholder Wealth Effects of European Domestic and Cross-border Takeover Bids. European Financial Management

5. Moshfique Uddin & Agyenim Boateng (2010). Explaining the trends in the UK cross-border mergers & acquisitions: An analysis of macro-economic factors. *International Business Review*, 547-556
6. Neto, P., Brandao, A. & Cerqueira, A. (2008). The Impact of FDI, Cross Border Mergers and Acquisitions and Greenfield Investments on Economic Growth.
7. Sudarsanam S. (2003). *Creating Value from Mergers and Acquisitions: The Challenges: an Integrated and International Perspective*. Pearson Education
8. Victoria Garkushaa, Paul Joyce, Christopher S. Lloyd (2015). Corporate Tax Rate and Recent Inbound and Outbound Mergers and Acquisitions Activity in the United Kingdom. *Procedia Economics and Finance* 271 – 282.

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN FORMALAŞMASINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Xülasə

Məqalə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda müasir dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşmasındakı roluna həsr edilmişdir. 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdıışından sonra Heydər Əliyev ölkədə siyasi sabitliyi bərpa etmiş, 1995-ci ildə ilk Konstitusiyanın qəbul edilməsinə nail olmuş, azərbaycançılıq məfkurəsini dövlət ideologiyasına çevirmişdir. Ulu Öndər təhlükəsizlik orqanları, Dövlət Sərhəd Xidməti və peşəkar ordu quruculuğunun əsasını qoymuşdur. Onun dövlətçilik ənənələri bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan Zəfər Heydər Əliyevin strateji quruculuğu ilə İlham Əliyevin qətiyyətli rəhbərliyinin vəhdətinin nəticəsidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, İlham Əliyev, dövlət idarəçiliyi, milli təhlükəsizlik, ordu quruculuğu, Konstitusiya, azərbaycançılıq, 44 günlük Vətən müharibəsi, Zəfər, müstəqillik.

Hər bir xalqın tarixində onun taleyini həll edən, milli dövlətçiliyinin təməl daşlarını qoyan və gələcək nəsillərə müstəqil dövlət buraxan şəxsiyyətlər vardır. Azərbaycan xalqı üçün belə bir şəxsiyyət, müasir müstəqil dövlətimizin memarı və qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevdir. Onun zəngin dövlətçilik təcrübəsi, uzaqqören siyasəti və müdrik rəhbərliyi sayəsində Azərbaycan ən ağır tarixi sınaqlardan üzüağ çıxmış, dövlət müstəqilliyi əbədi və dönməz xarakter almışdır.

Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşmasındakı rolu tək-cə ötən əsrin 90-cı illərində ölkəni bürümüş xaos və böhrandan xilas olmaqla məhdudlaşmır. O, eyni zamanda müasir dövlət mexanizminin bütün institutlarının – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının, milli təhlükəsizlik strukturlarının, peşəkar ordu quruculuğunun əsasını qoymuş, dövlətin idarə olunmasında azərbaycançılıq məfkurəsini aparıcı prinsipə çevirmişdir. Məhz onun yaratdığı möhkəm təməl bu gün Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilərək Azərbaycanı Qafqazın lider dövlətinə çevirmiş, 44 günlük Vətən müharibəsində tarixi Zəfərə imza atmağa qadir bir gücə sahib etmişdir.

Bu məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyinin formalaşmasındakı rolu, onun tərəfindən xüsusi xidmət orqanlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, Prezident İlham Əliyevin bu dövlətçilik kursunun layiqli davamçısı olması, habelə 44 günlük Vətən müharibəsindəki parlaq qələbədə hər iki liderin danılmaz rolu araşdırılacaqdır.

1990-cı illərin əvvəllərində yenidən müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan ağır siyasi, iqtisadi və hərbi böhranlarla üzləşmişdi. Hakimiyyət boşluğu, daxili çəkişmələr, separatçılıq meyilləri və Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın işğalı ölkəni vətəndaş müharibəsi və dövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Məhz belə bir taleyüklü məqamda xalqın təkidlə tələbi ilə 1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdıışı Azərbaycan tarixində dönüş nöqtəsi oldu.

Ulu Öndərin qətiyyətli siyasəti nəticəsində ölkədə qısa müddətdə ictimai-siyasi sabitlik bərpa edildi, qanunsuz silahlı dəstələr ləğv olundu, dövlət hakimiyyəti şaqulisi gücləndirildi. 1994-cü il oktyabr və 1995-ci il mart dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı məhz Heydər Əliyevin müdrikliyi, qətiyyəti və xalqın ona dəstəyi sayəsində alındı, müstəqilliyimiz qorundu.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdıışından sonra həyata keçirilən ilk və ən vacib tədbirlərdən biri dövlət hakimiyyətinin şaquli strukturunun bərpası və möhkəmləndirilməsi oldu. Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti qanun çərçivəsinə salındı, mərkəzi hakimiyyətin regionlardakı nüfuzu artırıldı. Eyni zamanda, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti təkmilləşdirildi, cinayətkarlığa qarşı mübarizə gücləndirildi. Ulu Öndər dövlət idarəçiliyində vətəndaş amilinə xüsusi önəm verir, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas meyarı kimi xalqın rifahının yüksəldilməsini müəyyən edirdi.

Müasir dövlət idarəçiliyinin formalaşmasında ən mühüm addımlardan biri güclü hüquqi bazanın yaradılması idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Bu Konstitusiya ölkəmizdə dövlət quruculuğu prosesinin əsasını qoydu, hakimiyyətlər bölgüsü prinsipini – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini təsbit etdi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ali dəyər kimi tanınmasını təmin etdi.

Konstitusion islahatların məntiqi davamı olaraq 1996-cı ildə Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Hüquqi İslahatlar Komissiyası yaradıldı. Komissiya qarşısında qabaqcıl dünya təcrübəsini öyrənməklə Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərinə uyğun məhkəmə-hüquq sisteminin qurulması vəzifəsi dururdu. Ulu Öndərin hüquqi islahatlar sahəsindəki humanizm siyasətinin parlaq təzahürü ölüm cəzasının ləğvi oldu. 1993-cü ildə ölüm hökmünün icrasına moratorium qoyulması, 1998-ci il fevralın 10-da isə Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ölüm cəzasının tamamilə ləğv edilməsi Heydər Əliyevin yüksək humanizm prinsiplərinə sadiqliyini göstərirdi.

Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi sistemində ən böyük xidmətlərindən biri də azərbaycançılıq məfkurəsini milli dövlətçilik ideologiyası kimi formalaşdırması oldu. Ulu Öndər dövlətçilik, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətindən ibarət olan azərbaycançılıq ideologiyasını cəmiyyətin birliyini təmin edən əsas amilə çevirdi. 2001-ci ildə keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında o, azərbaycançılıq ideyasının bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən aparıcı ideya olduğunu vurğuladı. Bu ideologiya milli kimliyin qorunması, dövlət dilinə, bayrağa, himnə hörmət ruhunda tərbiyə, eyni zamanda dünyəvi dəyərlərə sadiqlik prinsiplərinə əsaslanırdı.

Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyasının əsasını Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə müstəqil dövlət kimi tanınması, ölkənin milli maraqlarının qorunması və beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiya təşkil edirdi. Ulu Öndər çoxvektorlu xarici siyasət yeridərək Azərbaycanın həm Qərb, həm də Şərq ölkələri ilə bərabərhüquqlu əməkdaşlıq etməsinə nail oldu. Onun ən böyük uğurlarından biri 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” adı ilə tarixə düşən neft kontraktlarının imzalanması oldu. Bu müqavilə nəinki Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini möhkəmləndirdi, həm də ölkəmizin dünya miqyasında nüfuzunu artırdı, xarici investisiyaların axınına gətirib çıxardı.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan ağır təhlükəsizlik problemləri ilə üzləşmişdi. Ermənistanın hərbi təcavüzü, ölkə daxilində separatçılıq meyilləri, qanunsuz silahlı dəstələrin fəaliyyəti, kriminal elementlərin hakimiyyət strukturlarına nüfuz etmə cəhdləri güclü və peşəkar təhlükəsizlik orqanlarının yaradılmasını zəruri edirdi. Məhz Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu sahəyə xüsusi diqqət yetirdi. O, bilirdi ki, müstəqil dövlətin suverenliyinin qorunması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və konstitusion quruluşunun müdafiəsi yalnız güclü, mərkəzləşdirilmiş və peşəkar xüsusi xidmət orqanları vasitəsilə mümkündür.

Ulu Öndərin təşəbbüsü və birbaşa rəhbərliyi ilə təhlükəsizlik orqanlarının yenidən qurulması prosesinə başlanıldı. Keçmiş sovet təhlükəsizlik strukturlarından qalmış kadrlar və ənənələr əsasında müstəqil Azərbaycanın milli maraqlarına xidmət edəcək yeni qurum yaradıldı. 1993-cü il dekabrın 14-də Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi (indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti) haqqında Əsasnamə təsdiq edildi və nazirliyin strukturu, funksiyaları dəqiq müəyyənləşdirildi. Heydər Əliyev şəxsən təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edir, onların qarşısında konkret vəzifələr qoyurdu.

Müstəqil dövlətin ən vacib atributlarından biri onun dövlət sərhədlərinin etibarlı mühafizəsidir. Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra sərhəd qoşunlarının yaradılması prosesinə də xüsusi diqqət yetirdi. 1994-cü il iyulun 31-də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sərhədlərini Mühafizə Komitəsi yaradıldı. Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə sərhəd qoşunlarının maddi-texniki bazası gücləndirildi, müasir silah və texnika ilə təchizatı həyata keçirildi, sərhədçi kadrların hazırlanması üçün tədbirlər görüldü.

Heydər Əliyev xüsusi xidmət orqanlarında kadr seçiminə və hazırlığına xüsusi həssaslıqla yanaşırdı. O, təhlükəsizlik orqanlarında çalışan əməkdaşların yüksək peşəkarlığa, mənəvi təmizliyə və dövlətə sədaqətə malik olmasını tələb edirdi. Ulu Öndərin dövründə xüsusi xidmət orqanları üçün kadr hazırlığı sistemləşdirildi, gənc və istedadlı kadrların seçilməsi və təlimi üçün xüsusi proqramlar hazırlandı. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və qabaqcıl dövlətlərin təhlükəsizlik strukturları ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması istiqamətində mühüm addımlar atıldı.

1990-cı illərin ortalarında Azərbaycan bir neçə dəfə dövlət çevrilişi cəhdləri ilə üzləşdi. 1994-cü il oktyabrın 4-5-də baş verən və "oktyabr qiyamı" kimi tanınan hadisələr zamanı xüsusi xidmət orqanları dövlətçiliyin müdafiəsində mühüm rol oynadı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi və xüsusi xidmət orqanlarının peşəkarlığı sayəsində dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısı alındı. 1995-ci il martın 13-17-də baş verən növbəti dövlət çevrilişi cəhdi də məhz təhlükəsizlik orqanlarının operativ və qətiyyətli fəaliyyəti nəticəsində zərərsizləşdirildi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin ən böyük tarixi xidmətlərindən biri də onun yaratdığı dövlətçilik ənənələrini, siyasi kursu və idarəçilik məktəbini layiqli davamçısı - İlham Əliyevə etibar etməsi oldu. 2003-cü ildə Ümummilli Liderin səhhəti ilə əlaqədar olaraq siyasi hakimiyyətin ötürülməsi prosesi başlandı. Avqustun 4-də Milli Məclisin iclasında Heydər Əliyevin təqdimatı ilə İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri təyin edildi. Oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində isə xalqın böyük dəstəyini qazanaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyev Ulu Öndərin yolunu, onun dövlətçilik fəlsəfəsini uğurla davam etdirdi.

Prezident İlham Əliyev dəfələrlə vurğulamışdır ki, onun üçün ən müqəddəs vəzifə Heydər Əliyevin yaratdığı müstəqil Azərbaycan dövlətini qorumaq, onu daha da inkişaf etdirmək və xalqımızın rifahını yüksəltməkdir. O, bütövlükdə fəaliyyətində Ulu Öndərin dövlətçilik ideyalarına sadıqlığını nümayiş etdirir, onun zəngin irsinə istinad edir və bu irsi müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq zənginləşdirir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə dövlət idarəçiliyi sistemində genişmiqyaslı institusional islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatların əsas məqsədi dövlət idarəçiliyinin daha şəffaf, səmərəli və hesabatlı olmasını təmin etmək, vətəndaşların dövlət xidmətlərinə əlçatanlığını asanlaşdırmaqdır. Heydər Əliyevin qoyduğu təməl üzərində qurulan müasir dövlət idarəçiliyi sistemi bu gün regional liderliyə yüksəlmiş Azərbaycanın bütün tələblərinə cavab verir.

Prezident İlham Əliyevin dövründə dövlət idarəçiliyində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi geniş vüsət almışdır. Elektron hökumət infrastrukturunun yaradılması, dövlət xidmətlərinin elektron formata keçirilməsi, "e-Azərbaycan" konsepsiyasının yaradılması bu sahədə atılan mühüm addımlardandır. Vətəndaşlara xidmətlərdən onlayn rejimdə istifadə etmək imkanı yaradılmış, dövlət orqanları arasında elektron sənəd dövriyyəsi təmin edilmişdir.

Eyni zamanda, dövlət idarəçiliyində strateji planlaşdırma mexanizmləri təkmilləşdirilmiş, dövlət proqramları və inkişaf konsepsiyaları qəbul edilmişdir. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetlər ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasını müəyyən etmişdir.

Ulu Öndərin dövlət idarəçiliyində ən vacib prinsiplərdən biri olan kadr siyasəti məsələsinə Prezident İlham Əliyev də xüsusi həssaslıqla yanaşır. O, dövlət qulluğuna kadr seçimində peşəkarlıq, bilik, bacarıq və mənəvi keyfiyyətləri əsas meyar kimi müəyyən etmişdir. Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya fəaliyyəti təkmilləşdirilmiş, qəbul üçün açıq müsabiqə və imtahan sistemi qurulmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə gənc, istedadlı və peşəkar kadrların dövlət idarəçiliyinə cəlb edilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Prezidentin təqaüd proqramı, dövlət qulluğuna hazırlıq proqramları, xaricdə təhsil almış gənc mütəxəssislərin dövlət orqanlarında işə qəbulu bu siyasətin tərkib hissəsidir. Heydər Əliyev dövründə əsas qoyulmuş xaricdə təhsil proqramı bu gün də uğurla davam etdirilir.

Prezident İlham Əliyev Heydər Əliyevin çoxvektorlu xarici siyasət konsepsiyasını uğurla davam etdirərək Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu daha da yüksəltmişdir. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilmiş (2012-2013), Qoşulmama Hərəkatına sədrlik etmiş (2019-2023), bir sıra nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərə – "Bakı-2015" I Avropa Oyunlarına, İslam Həmrəyliyi Oyunlarına, COP29 kimi global tədbirlərə ev sahibliyi etmişdir.

Prezident İlham Əliyevin diplomatik uğurları nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaş, regional lider və global oyunçu kimi tanınmışdır. Eyni zamanda, o, Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ardıcıl və prinsipial mövqe nümayiş etdirərək beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini Azərbaycanın haqlı mövqeyinə yönəltməyi bacarmışdır.

44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan parlaq Zəfər təsadüfi deyildi. Bu qələbənin təməli hələ ötən əsrin 90-cı illərində Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. O, hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ilk günlərdən ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirmiş, peşəkar, müasir

silahlarla təchiz edilmiş milli ordunun yaradılmasını prioritet vəzifə kimi müəyyən etmişdir. Heydər Əliyev dərk edirdi ki, Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı durmaq, işğal olunmuş torpaqları azad etmək üçün güclü ordu lazımdır.

Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə hərbi təhsil sisteminin əsası qoyulmuş, Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Hərbi Liseylər yaradılmış, gənc zabıt kadrlarının hazırlanmasına başlanılmışdır. O, hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, onların döyüş ruhunun yüksəldilməsi üçün mühüm addımlar atmışdır. Eyni zamanda, Heydər Əliyev beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın mövqelərini möhkəmləndirərək, Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin ifşa olunmasına, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli üçün beynəlxalq hüquqi bazanın yaradılmasına nail olmuşdur.

Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu ordu quruculuğu siyasəti Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilmişdir. Son 20 ildə Azərbaycanın hərbi xərcləri dəfələrlə artırılmış, ordu ən müasir silahlarla təchiz edilmişdir. Dövlət büdcəsinin hərbi xərclər üzrə xüsusi maddəsi ayrılmış, neft gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsi ordunun modernləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan öz hərbi sənaye kompleksini yaratmış, müxtəlif növ silah və sursatların, hərbi texnikanın yerli istehsalına başlanılmışdır.

Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması, yerli hərbi məhsulların istehsalının genişləndirilməsi, dünyanın aparıcı ölkələri ilə hərbi-texniki əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması Azərbaycan ordusunun döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edirdi. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə vurğulamışdır ki, Azərbaycan öz torpaqlarını işğaldan azad etmək üçün hərbi yolla da daxil olmaqla, bütün vasitələrə malikdir.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin növbəti təxribatına cavab olaraq başlayan əks-hücum əməliyyatı Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli rəhbərliyi altında 44 gün ərzində parlaq Zəfərlə nəticələndi. İlham Əliyev hərbi əməliyyatların gedişatını birbaşa idarə edir, strateji qərarlar qəbul edir, ordunun döyüş ruhunu yüksəldirdi. Onun "Qarabağ Azərbaycandır!" çağırışı bütün xalqı birləşdirən və qələbəyə aparan yol oldu.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin peşəkarlığı, strateji düşüncəsi və qətiyyəti sayəsində hərbi əməliyyatlar ən yüksək səviyyədə planlaşdırıldı və həyata keçirildi. O, hərbi və siyasi-diplomatik tədbirləri ustalıqla birləşdirərək, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə yönəldə bildi. Prezidentin xarici KİV-lərə verdiyi müsahibələr, beynəlxalq təşkilatlara müraciətləri Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dünyada tanınmasında mühüm rol oynadı.

44 günlük müharibə dövründə Azərbaycanın diplomatik cəbhədə qazandığı uğurlar Heydər Əliyevin illər boyu qurduğu beynəlxalq əlaqələr və nüfuzun nəticəsi idi. Ulu Öndərin əsasını qoyduğu çoxvektorlu xarici siyasət, balanslı yanaşma, beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq bu dövrdə öz bəhrəsini verdi. Türkiyə başda olmaqla, bir sıra dövlətlər Azərbaycana açıq dəstək ifadə etdilər, beynəlxalq təşkilatlar Ermənistanı təcavüzkar kimi qiymətləndirdilər.

Heydər Əliyevin vaxtilə imzaladığı "Əsrin müqaviləsi" və digər beynəlxalq sazişlər Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin etmiş, ölkəmizin enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynamasına şərait yaratmışdı. Bu da müharibə dövründə Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini qorumasına, hərbi xərcləri rahatlıqla maliyyələşdirməsinə imkan verirdi.

Vətən müharibəsində qələbənin ən mühüm amillərindən biri də xalq-ordu birliyinin yüksək səviyyədə olması idi. Heydər Əliyevin illər boyu təbliğ etdiyi azərbaycançılıq ideologiyası, vətənpərvərlik tərbiyəsi, milli dəyərlərə hörmət ruhu bu dövrdə öz parlaq təzahürünü tapdı. Bütün Azərbaycan xalqı bir yumruq kimi birləşərək ordumuza dəstək oldu, könüllülər cəbhəyə axışdı, arxa cəbhədə hamı öz üzərinə düşən vəzifəni şərəflə yerinə yetirdi.

Heydər Əliyevin "Biz həmişə qürur hissi ilə deməliyik ki, biz azərbaycanlıyıq!" kəlamı bu gün də hər bir azərbaycanlının qəlbində yaşayır. Məhz bu milli qürur hissi, vətənə məhəbbət, torpaq eşqi Vətən müharibəsində əsgərlərimizin qəhrəmanlıq göstərməsinə, şəhid və qazilərimizin rəşadətinə çevrildi.

44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan Zəfər Azərbaycan qarşısında yeni vəzifələr qoydu. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət idarəçiliyinin qurulması, bərpa və yenidən qurulma işlərindən sonra keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması kimi məsələlər Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilir. Azad edilmiş ərazilərdə "Böyük Qayıdış" proqramı icra olunur, şəhər və kəndlər bərpa edilir, müasir infrastruktur qurulur.

Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il noyabrın 10-da imzaladığı üçtərəfli Bəyanat müharibəni bitirərək Azərbaycanın qələbəsinə beynəlxalq səviyyədə təsbit etdi. Bundan sonra Prezidentin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tam bərpası istiqamətində addımlar atılmaqdadır. 2023-cü il sentyabrın 19-20-də keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan öz suverenliyini tam bərpa etmiş, Qarabağda qanunsuz erməni silahlı dəstələri zərərsizləşdirilmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyinin formalaşmasındakı rolu danılmazdır. O, mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycan dövlətçiliyini xilas etməklə yanaşı, müasir dövlət idarəçiliyinin konseptual əsaslarını yaratmış, hüquqi dövlət quruculuğunun təməl prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Bu gün Prezident İlham Əliyev Heydər Əliyev siyasi kursunu layiqincə davam etdirərək Azərbaycanı yeni zirvələrə ucaldır. Onun rəhbərliyi ilə dövlət idarəçiliyi sistemi müasirləşdirilmiş, innovativ idarəetmə üsulları tətbiq edilmiş, ölkəmiz regional liderə çevrilmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan parlaq Zəfər isə Heydər Əliyevin strateji quruculuğu ilə İlham Əliyevin qətiyyətli rəhbərliyinin vəhdətinin nəticəsidir.

Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik irsi bu gün də yaşayır və inkişaf etdirilir. Onun yaratdığı dövlət idarəçilik məktəbi, milli təhlükəsizlik konsepsiyası, ordu quruculuğu strategiyası və xarici siyasət prinsipləri müasir Azərbaycanın uğurlarının təməlinə durur. Ümummilli Liderin əziz xatirəsi və onun müqəddəs dövlətçilik idealları xalqımızın qəlbində əbədi yaşayacaq, gələcək nəsillərə yol göstərən mayak olacaqdır.

Azer Akhmedov

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

THE ROLE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE FORMATION OF PUBLIC ADMINISTRATION

Summary

The article is dedicated to the role of National Leader Heydar Aliyev in the formation of the modern public administration system in Azerbaijan. After returning to power in 1993, Heydar Aliyev restored political stability in the country, ensured the adoption of the first Constitution in 1995, and turned the ideology of Azerbaijaniism into the state ideology. The National Leader established national security bodies, the State Border Service, and laid the foundation for professional army building. His state traditions are successfully continued today by President Ilham Aliyev. The victory achieved in the 44-day Patriotic War is the result of the unity of Heydar Aliyev's strategic construction and Ilham Aliyev's decisive leadership.

Keywords: Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, public administration, national security, army building, Constitution, Azerbaijaniism, 44-day Patriotic War, Victory, independence.

Азерб. Ахмедов

Академия СГБ имени Гейдара Алиева

РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Резюме

Статья посвящена роли Общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании современной системы государственного управления в Азербайджане. После возвращения к власти в 1993 году Гейдар Алиев восстановил политическую стабильность в стране, добился принятия первой Конституции в 1995 году, превратил идеологию азербайджанства в государственную идеологию. Общенациональный лидер создал органы национальной безопасности, Государственную пограничную службу и заложил основу профессионального строительства армии. Его государственные традиции сегодня успешно продолжает Президент Ильхам Алиев. Победа, одержанная в

44-дневной Отечественной войне, является результатом единства стратегического строительства Гейдара Алиева и решительного руководства Ильхама Алиева.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, государственное управление, национальная безопасность, строительство армии, Конституция, азербайджанство, 44-дневная Отечественная война, Победа, независимость.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, 1995. – 48 s.
2. “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 14 dekabr 1993-cü il // Azərbaycan qəzeti. – 1993, 15 dekabr. – S. 1-2.
3. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sərhədlərini Mühafizə Komitəsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 31 iyul 1994-cü il // Azərbaycan qəzeti. – 1994, 1 avqust. – S. 1.
4. “Ölüm cəzasının ləğv edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 10 fevral 1998-ci il // Azərbaycan qəzeti. – 1998, 11 fevral. – S. 1.
5. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr (1993-1994). I kitab. – Bakı: Azər nəşr, 1994. – 440 s.
6. Heydər Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı nitqi. 9-10 noyabr 2001-ci il // Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. XII kitab. – Bakı: Azər nəşr, 2004. – S. 320-335.
7. Ələkbərov U. Heydər Əliyev və müasir dövlət idarəçiliyi. – Bakı: Dövlət İdarəçilik Akademiyasının nəşri, 2023. – 280 s.
8. Həsənov Ə. Heydər Əliyev: dövlətçilik və şəxsiyyət fenomeni. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005. – 368 s.
9. Qafarov T. Heydər Əliyev: milli təhlükəsizlik strategiyası. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2009. – 312 s.
10. Məmmədov İ. Heydər Əliyev və ordu quruculuğu. – Bakı: Azərbaycan Hərbi Nəşriyyatı, 2008. – 256 s.
11. Əliyev İ. Qarabağ Azərbaycandır! (44 günlük Vətən müharibəsi dövründə xarici KİV-ə müsahibələr). – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəşri, 2021. – 304 s.
12. İlham Əliyevin 4 saatlıq mətbuat konfransı. 10 fevral 2021-ci il // Azərbaycan qəzeti. – 2021, 11 fevral. – S. 1-8.

MƏRKƏZİ ASİYANIN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ERMƏNİSTAN ARASINDA SİYASİ-DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ REGIONAL TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə Ermənistanın Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri (Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Özbəkistan) ilə əsasən siyasi və diplomatik, qismən isə iqtisadi əlaqələri təhlil edilmişdir. Araşdırmada göstərilmişdir ki, Ermənistanın Qazaxıstan və Türkmənistanla münasibətləri digər türk dövlətlərinə nisbətən daha dərin və strukturlaşmışdır, Qırğızıstan və Özbəkistanla əlaqələr isə coğrafi, tarixi və siyasi səbəblərdən daha məhdud xarakter daşıyır.

Məqalədə vurğulanır ki, Ermənistanın diplomatik əlaqələri 1990-cı illərdən etibarən qarşılıqlı səfirlik və konsulluqların açılması, ikitərəfli müqavilələrin imzalanması və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq vasitəsilə inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, enerji, ticarət və tranzit sahələrində Aşqabad sazişi və digər regional təşəbbüslərin Ermənistanın iqtisadi imkanlarını genişləndirmək baxımından əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Təhlil göstərir ki, İkinci Qarabağ müharibəsi və türk dövlətlərinin Azərbaycana dəstəyi Ermənistanın bu regiondakı əlaqələrinin məhdudluğunu şərtləndirmişdir. Buna baxmayaraq, Ermənistanın strateji balans yaratmaq, regional əməkdaşlığı gücləndirmək və iqtisadi-diplomatik integrasiyanı təmin etmək istiqamətində atdığı addımlar, ölkənin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada mövqeyini qorumağa və inkişaf etdirməyə xidmət edir.

Nəticə etibarilə, Ermənistanın gələcək siyasəti regional əməkdaşlıq, iqtisadi integrasiya və diplomatik təşəbbüslər üzərində qurulmalı, eyni zamanda beynəlxalq arenada balanslı və neytral mövqe qorunmalıdır.

Açar sözlər: Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Azərbaycan, Ermənistan, ikitərəfli münasibətlər, KTMT, Aİİ, TDT.

Giriş

Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri siyahısına aid olan Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstanla digər türk dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi-ticari və mədəni yöndə əlaqələr 1991-ci ildən sonra müxtəlif istiqamətlər çərçivəsində inkişaf etmişdir. 2009-cu ildə yaradılan Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) isə müstəqillikdən sonra inkişaf edən əlaqələrin daha da genişlənməsinə və ortaq proqramların həyata keçirilməsinə kömək olmuşdur. Bu təşəbbüslər Ermənistan üçün həm diplomatik, həm də iqtisadi platforma təmin edərək regionda mövqeyini gücləndirmək imkanları açmışdır. Lakin Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri yalnızca türk dövlətləri çərçivəsində deyil, bir çox regional və beynəlxalq layihə və təşkilatların köməkliliyi ilə digər ölkələr ilə də hərtərəfli münasibətlərin qurulması və davam etdirilməsinə dair proqramlar həyata keçirmişdir.

Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) hakimiyyəti dövründə yalnızca SSRİ daxilində əlaqələr mövcud olduğuna görə 15 respublika arasında siyasi, iqtisadi-ticari və mədəni əlaqələr məhdudlaşdırılmış və ya ümumiyyətlə icazə verilməmişdir. Buna baxmayaraq 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik əldə edən respublikalar ilk olaraq keçmiş SSRİ dövlətləri kimi öz aralarında diplomatik və iqtisadi əlaqələr yaratmağa başladılar. Bu dəyişiklik regionda dövlətlərin siyasi və iqtisadi əlaqələrini formalaşdırmaq üçün fürsət yaratdı. Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinin bir sıra sahələrdə əməkdaşlıq etməyə başladığı dövlətlərdən biri də Ermənistan Respublikası idi. 1991-ci ilin 27 sentyabrında müstəqilliyini bərpa edən Ermənistan Respublikasının daxili siyasəti və ölkənin iqtisadiyyatı müstəqilliyin ilk illərində ciddi çətinliklərlə üzləşmişdir. Siyasi dağıncılığın hökm sürməsi, həyata keçirilən işğalçılıq siyasəti, qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları və bir sıra digər səbəblər Ermənistanı çətin daxili və xarici problemlərlə üz-üzə qoyurdu.

Müstəqillikdən sonra həm Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərində, həm də Ermənistanda hökm sürən ağır iqtisadi vəziyyət iki və çoxtərəfli siyasi-diplomatik münasibətlərin formalaşmasına əngəl törədirdi. Türk dövlətləri və Ermənistan arasında münasibətlərin təməli ilk olaraq diplomatik sahədə qoyulmağa başlanmışdır. Qarşılıqlı olaraq həm Ermənistanda, həm də Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstanda səfirliklərinin açılması və akkredite olunmuş səfirlərin təyin edilməsi ikitərəfli siyasi əlaqələrin əsasının qoyulmasına kömək olmuşdur. Səfirliklərin fəaliyyəti ikitərəfli münasibətlərin möhkəmlənməsinə və gələcək əməkdaşlıq perspektivlərinin genişlənməsinə şərait yaradırdı. Ermənistan səfirliyi ilk olaraq 1993-cü ildə Qazaxıstanda, 1994-cü ildə isə Türkmənistanda fəaliyyətə başlamışdır. Ermənistanda Türkmənistan səfirliyi 2000-ci ildə [13], Qazaxıstan səfirliyi isə 2007-ci ildə açılmışdır [4]. Özbəkistan və Qırğızıstanda Ermənistanın fiziki səfirliyi yoxdur, həmçinin Ermənistanda da Özbəkistan və Qırğızıstan səfirlikləri mövcud deyil. [5; 6] Bu ölkələr arasındakı diplomatik əlaqələr yalnız akkredite olunmuş səfirlər vasitəsilə təmin olunur. Məsələn, Qırğızıstanın Rusiyadakı səfiri Ermənistana akkredite olunmuşdur.

İqtisadi-ticari əlaqələrə gəldikdə isə müstəqillikdən sonra Mərkəzi Asiya ölkələri arasında qarşılıqlı alış-veriş inkişaf etməyə başlamışdır. Xüsusən də 2020-ci ildən sonra respublikalar arasında Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) ölkələri çərçivəsində iqtisadi-ticari əlaqələr xeyli yüksəlmişdir. Belə ki, Qazaxıstan və Ermənistan arasındakı ticarət dövriyyəsi 2023-cü ilin sonuna qədər 23% artaraq 43,1 milyon dollardan 53,1 milyon dollara çatmışdır [3]. Bu artım iki ölkə arasında yükdaşımaların və iqtisadi əməkdaşlığın gələcək perspektivlərinin möhkəmlənməsinə işarədir. Həmçinin Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinin ticarət dövriyyəsi 2025-ci ildə daha da artmışdır. 2025-ci ilin ilk on ayının məlumatlarına görə, TDT ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi 11% artmışdır [16]. Əsas ticari-iqtisadi əlaqələr neft-qaz sektorunun payına düşdüyü halda, 2025-ci ildə Azərbaycan üzərindən Qazaxıstan taxılının Ermənistana daşınması həyata keçirilmişdir. Xatırladaq ki, 2025-ci ilin oktyabrın 21-də İlham Əliyevin Qazaxıstana işgüzar səfəri zamanı Ermənistana yük tranziti ilə bağlı işğaldan bəri mövcud olan bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılacağı bəyan edilmişdir [8].

Dövlətlər arasında enerji və nəqliyyat sahələrində əməkdaşlıq da davam etməkdədir və bu sahələr qarşılıqlı maraqların qorunmasında mühüm rol oynayır. Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə Ermənistan arasında birbaşa quru sərhədinin olmaması münasibətlərə müəyyən çətinliklər yaradır. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı türk dövlətləri, xüsusən Özbəkistan, Azərbaycanı dəstəkləmişdir. Eyni zamanda, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) çərçivəsində Ermənistanın gözlədiyi dəstək təmin edilməmişdir. Bu amillər Ermənistanın regiondakı münasibətlərinə mənfi təsir göstərmişdir.

Bununla belə, 2016-cı ildə qüvvəyə minmiş Aşqabad Sazişi [14] çərçivəsində Ermənistanın beynəlxalq tranzit dəhlizinə qoşulmaq istəyi və 2025-ci ildə Nikol Paşinyanın Qazaxıstana səfəri ilə imzalanan "Birgə Bəyannamə" enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sahəsində ciddi addımların atıldığını göstərir [17]."

Siyasi-diplomatik əlaqələr

Ermənistan və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri arasında siyasi-diplomatik əlaqələr ikitərəfli və çoxtərəfli olmaqla həyata keçirilir. Mövzunu dərinlən tədqiq etmək üçün Ermənistanın hər ölkə ilə ikitərəfli əlaqələrini təhlil etmək vacibdir. Belə ki, Ermənistan ilk olaraq Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərindən Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstanla qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa başlamışdır. Siyasi-diplomatik münasibətlər dedikdə imzalanan müqavilələr, bəyannamə və razılaşmalar nəzərdə tutulur. Giriş hissədə də qeyd edildiyi kimi diplomatik əlaqələr 1991-ci ildən sonra formalaşmağa başlamış, bu proses Qazaxıstan və Türkmənistanda qarşılıqlı səfirlik və konsulluqların açılması ilə davam etdirilmişdir.

Ermənistan və Qazaxıstan arasında siyasi əlaqələr 1992-ci ilin sentyabrın 27-sindən formalaşmağa başlamışdır [9]. İkitərəfli münasibətlər siyasi, iqtisadi, ticari və mədəni sahələri əhatə edir və sadalanan sahələrdə ölkələr arasında 2024-cü ilə qədər 26 hüquqi dövlət sənədi imzalanmışdır. Belə ki, ilk sənəd 1999-cu ilin 2 sentyabrında Astanada imzalanmış "Dostluq və Əməkdaşlıq" müqaviləsidir [9]. Bu fakt onu göstərir ki, iki ölkə uzun müddət davam edən diplomatik əməkdaşlıq yolunu seçmişdir. Hətta 2024-cü ildə Ermənistan və Qazaxıstan prezidentlərinin iştirakı ilə keçirilən görüşdə Qasım-Comərd Tokayev bildirmişdir ki, 1999-cu ildə imzalanmış müqavilənin 25-ci ildönümü qeyd olunur.

O qeyd edib ki, iqtisadi-ticari əməkdaşlıqla yanaşı, xalqlar arasında mədəni-humanitar əlaqələr də səmərəli şəkildə inkişaf edir. Keçən il Yerevanda Qazaxıstan Teatrı Günləri keçirilmiş, gələn il isə Ermənistanda Qazaxıstan Mədəniyyəti Onilliyinin təşkili planlaşdırılır. Bu da onu göstərir ki, iki dövlət yalnız siyasi və iqtisadi istiqamətlərdə deyil, mədəni diplomatika sahəsində də etimad və əməkdaşlıq əlaqələrinə üstünlük verir.

Qazaxıstan və Ermənistanın ortaq üzv olduğu beynəlxalq və regional təşkilatlara KTMT və Avrasiya İqtisadi İttifaqı (Aİİ) daxildir. Dövlətlər arasındakı ikili diplomatik əlaqələr həm qarşılıqlı işgüzar səfərlərlə, həm də üzv olduqları təşkilatlar çərçivəsində də həyata keçirilir. Belə ki, 2019-cu il sentyabrın 30-da Qazaxıstan Prezidenti Qasım-Comərd Tokayev Avrasiya İqtisadi İttifaqının iclasında iştirak etmək üçün Ermənistana işgüzar səfər etmiş və səfər çərçivəsində respublikanın Baş naziri Nikol Paşinyan ilə ikitərəfli görüş keçirilmişdir. [7] Görüşlər zamanı iki ölkənin prezidentləri regionlar arasında əlaqələrin genişləndirilməsi baxımından tədbirlər planı həyata keçirilməsindən və bu planın nəticələrindən bəhs etmişdilər. Bundan başqa 2021-ci ilin iyun ayının əvvəlində Ermənistan Prezidenti Armen Sarkisyanın Qazaxıstana işgüzar səfəri baş tutmuş və Qasım-Comərd Tokayev ilə danışıqlar aparılmışdır. [7] Bu baxımdan Qazaxıstan Ermənistan üçün region dövlətləri arasında əməkdaşlıq imkanlarının saxlanıldığı əsas tərəfdaşlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı KTMT dövlətlərindən istədiyi maddi və mənəvi yardım və dəstəyi ala bilməyən Ermənistan hökumətinin Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə münasibətləri elə də yaxşı səciyyələndirilə bilməzdi. Lakin Qazaxıstanın əsasən neytral və balanslaşdırılmış mövqe nümayiş etdirməsi və Qafqazda sülhün bərqərar edilməsi yönündə addımların atılmasını, həmçinin müharibədən sonra sülh müqavilələrinin imzalanmasını dəstəkləməyi Qazaxıstan Ermənistan münasibətlərinin yaxşılaşması üçün zəmin yaratdı. Belə ki, 2025-ci ilin noyabrında Nikol Paşinyanın Qazaxıstana səfəri və dostluq və əməkdaşlığın bərqərar olunması üçün "Birgə Bəyannamə"nin imzalanması qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə kömək edən addımlardan biri oldu. [17] Danışıqlar zamanı Q.C.Tokayev Ermənistanın Cənubi Qafqazda əsas siyasi, ticarət və iqtisadi əməkdaşlarından biri olduğunu qeyd etmiş, həmçinin 2026–2030-cu illər üçün ticarət-iqtisadi yol xəritəsi, sənaye, rəqəmsallaşma, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, elm və təhsil, atom enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə sahələrində əməkdaşlıq haqqında razılaşmalar, eləcə də milli kitabxanalar, muzeylər, kino qurumları arasında memorandumlar və Qazaxıstan–Ermənistan Biznes Şurasının yaradılması haqqında sənəd imzalanmışdır [2].

Bir sözlə, Biznes Şurasının yaradılması ideyası Ermənistan üçün müsbət siyasi nəticələr doğura biləcək potensiala malikdir. Ermənistanın Qazaxıstan ilə münasibətləri daim stabil tutmasında əsas məqsəd Mərkəzi Asiya regionunda siyasi gücünü itirməməsi və digər dövlətlərlə əlaqələri davam etdirmək istəməsidir.

Ermənistan və Türkmənistan arasında diplomatik münasibətlər 9 oktyabr 1992-ci ildə təsis edilib. 1993-2014-cü illər ərzində Ermənistan prezidentləri Türkmənistana 4 səfər, 1996–2012-ci illər arasında isə Türkmənistan prezidentləri Ermənistana 3 rəsmi səfər həyata keçiriblər. İki ölkə siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə əməkdaşlıq quraraq 70-dən çox müqaviləyə imza atıblar. Türkmənistan Ermənistanla müxtəlif sahələrdə fəal əməkdaşlıq həyata keçirir. İki ölkə arasında son görüş 2025-ci ilin avqustunda baş tutub [13]. Ermənistanın son dövrlərdə həyata keçirmək istədiyi siyasət digər ölkələrin də qoşulduğu beynəlxalq və regional sazişlərə qoşularaq öz ölkəsindən müəyyən dəmir yollarının və neft-qaz kəmərlərinin keçməsinə təmin etməkdir. Bu sazişlərdən biri də Aşqabad sazişidir. 2016-cı ildə qüvvəyə minən Aşqabad sazişinin yaradılmasında əsas məqsəd Avrasiya regionunda nəqliyyat əlaqələrini yaxşılaşdırmaq və onları bu region daxilindəki digər nəqliyyat dəhlizləri, o cümlədən Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi ilə sinxronlaşdırmaqdır. Bu sazişə qoşulmaq istəyən dövlətlərdən biri də Ermənistandır. Ermənistan nə qədər qərbyönümlü siyasət həyata keçirməyə çalışsa da, dövlətin, xüsusilə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra azalan nüfuzunun yüksəldilməsi, iqtisadi gücünün artırılması üçün tək çıxış yolu regionda sülhün təmin edilməsidir. Çünki Mərkəzi Asiya dövlətlərinin əsas məqsədi Cənubi Qafqaz regionundan keçərək Avropa ilə enerji və nəqliyyat sahəsində əlaqə yaratmaqdır. Bunun üçün Cənubi Qafqazda potensial olan əsas dövlət Azərbaycandır. Ona görə də Ermənistan bu kimi bir çox üstünlüklərdən və şanslardan yararlanmaq və nüfuzunu beynəlxalq arenada bərpa etmək məqsədilə Aşqabad sazişinə qoşulmaq üçün öz təklifini irəli sürmüşdür. 2025-ci ildə sazişə qoşulmaq üçün səs verən Ermənistan hökuməti qərarın ratifikasiya edilməsini gözləyir. Qərarın

ratifikasiyasından sonra Ermənistan Aşqabad sazişinin tam hüquqlu üzvü olacaq. Bu saziş çərçivəsində Ermənistan hökuməti regional tranzit və nəqliyyat imkanlarını genişləndirmək, ticarət əlaqələrini artırmaq, infrastrukturunu inkişaf etdirmək və həm Mərkəzi Asiya, həm də Fars Körfəzi və Ərəbistan yarımadası ölkələri ilə münasibətləri gücləndirmək imkanına malik olacaq. Belə ki, saziş çərçivəsində Ermənistanın Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri – Özbəkistan və Türkmənistan ilə qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək imkanları nəzərdə tutulur.

Göstərilən nümunələrə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ermənistanın Türkmənistan və Qazaxıstanla münasibətləri digər iki türk dövlətinə nisbətən daha əhatəlidir. Bu kontekstdə, Ermənistanın nə dərəcədə qərbrərkəzli siyasət yürütməsindən asılı olmayaraq, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda diplomatik fəaliyyətini genişləndirməsi, uzun illər ərzində formalaşmış təcavüzkar və işğalçı siyasət xəttindən uzaqlaşması, eləcə də regionda davamlı sülh və sabitliyin təmini istiqamətində ciddi addımlar atması daha rəasional və perspektivli yanaşma kimi dəyərləndirilə bilər.

Ermənistan və Qırğızıstan arasındakı diplomatik münasibətlər 9 yanvar 1993-cü ildən qurulmuşdur. [11] Əvvəl də qeyd edildiyi kimi, hər iki dövlətdə səfirləklərin olmaması siyasi əlaqələrin Qazaxıstanla olduğu kimi əhatəli şəkildə inkişaf etmədiyini göstərir. Qırğızıstan və Ermənistan arasındakı münasibətlər əsasən üzv olduqları təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir. İki ölkə arasında tərəfdaşlığın inkişafı xüsusilə Avrasiya İqtisadi İttifaqı çərçivəsində formalaşdırılır.

Qırğızıstanın Ermənistana qarşı həyata keçirdiyi stabil və neytral siyasət onun Cənubi Qafqazda müttəfiq dövlət olaraq Azərbaycana daha çox üstünlük verdiyini göstərir. Bu balanslı mövqe Qırğızıstanın regional sülhü qorumaq və iqtisadi maraqlarını itirməmək strategiyası ilə bağlıdır. Lakin Aİİ çərçivəsində Ermənistan ilə iqtisadi-ticarəti yöndə idxal-ixrac siyasəti həyata keçirir. Qırğızıstanın coğrafi mövqeyinin əlverişli olmaması, onun Avropaya açılmaq üçün digər Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrindən asılı vəziyyətdə olduğunu göstərir.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Qırğızıstan hökuməti Qafqazda sülhün təmin olunmasını dəstəkləyir, Azərbaycan-Ermənistan və Türkiyə-Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması təqdirdə Mərkəzi Asiya ölkələrinin Cənubi Qafqaz ərazisindən keçərək Avropaya açılmaq imkanının daha səmərəli olduğunu vurğulayır. Nəticə etibarilə, Qırğızıstan-Ermənistan münasibətləri məhdud olsa da, Aİİ çərçivəsində və regional sülh prosesləri kontekstində strateji əhəmiyyət daşıyır.

Mərkəzi Asiyanın bütün dövlətləri ilə həmsərhəd olan, ən çox əhaliyə malik olan, aktiv işçi qüvvəsi və sahibkarlıq ruhu ilə seçilən, İpək Yolunun üzərində yerləşən və Mərkəzi Asiyada mərkəzi mövqe tutan ölkələrdən biri də Özbəkistandır. Özbəkistanın həm Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə, həm də Cənubi Qafqaz respublikaları ilə, xüsusən Azərbaycanla münasibətləri yüksək səviyyədə inkişaf etməkdədir. Cənubi Qafqaz regionunda Özbəkistana müttəfiq dövlət olaraq ön planda olan Azərbaycanı misal göstərmək olar. Eyni mədəniyyətə, dilə, dinə və eyni tarixi keçmişə malik olan Özbəkistan və Azərbaycan arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından qarşılıqlı danışıqlar aparılmaqdadır. Təəssüf ki, uzun müddət SSRİ-nin tərkibində mövcud olan və ixtisaslaşan dövlətlər üçün sonradan iqtisadi sahədə əlaqələr qurmaq çətin idi. Müstəqillik əldə edildikdən sonra yaranan siyasi-diplomatik münasibətlər, İkinci Qarabağ müharibəsindən və xüsusilə TAP və TANAP kimi layihələrin istifadəyə verilməsindən sonra nisbətən inkişaf etdirilsə də xarici ticarət baxımından hələ də geri qalır. 2020-ci ilin statistikasına görə, iki ölkə arasında xarici ticarətin həcmi təxminən 82,3 milyon dollar təşkil edir. Azərbaycanın Özbəkistana ixracı təxminən 23,1 milyon dollar, idxalı isə təxminən 59,2 milyard dollardır. Bu rəqəmlər, həqiqətən də, potensial dəyərdən çox aşağıdır [15].

Azərbaycan və Özbəkistan arasında səmimi və yaxın münasibətlər mövcud olduğu halda, Özbəkistan ilə Ermənistan arasındakı əlaqələr daha məhdud xarakter daşıyır. Belə ki, Özbəkistan ilə Ermənistan arasında diplomatik münasibətlər 1995-ci ilin oktyabrın 10-da qurulmasına baxmayaraq, ölkənin prezidentlərinin ilk rəsmi görüşü 2019-cu ilin 11 oktyabrında Türkmənistanda keçirilən MDB sammiti çərçivəsində baş tutmuşdur [1]. Ermənistan hökumətinin sözcüsü bildirib ki, ikitərəfli danışıqlardan sonra hər iki tərəf siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə münasibətləri inkişaf etdirmək əzmindədir və həmçinin sənaye, informasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı və bank sistemləri kimi iqtisadi sahələrdə qurulan əməkdaşlığı tərəflər arasında münasibətlərə töhfə verməkdə mühüm addım hesab edirlər. İki ölkə arasındakı bu inkişaf Ermənistan hökuməti və Özbəkistandakı erməni iş adamları tərəfindən dəstəklənsə də,

Özbəkistan ictimai rəyində Ermənistanın atdığı bu addımlara qarşı mənfi reaksiyalar olub. Azərbaycan əraziləri işğal edildiyindən iki dövlət arasında münasibətlər fikir mübadiləsindən o yana keçməyib və heç bir müqavilə imzalanmayıb [10, s. 24].

Nəticə

Ermənistanın Mərkəzi Asiya ilə türk dövlətləri ilə diplomatik və iqtisadi əlaqələri, dövlətlərin fərqli xarici siyasət prioritetlərinə baxmayaraq, müəyyən bir strateji əhəmiyyət daşıyır. Qazaxıstan və Türkmənistanla qurulan münasibətlər digər türk dövlətlərinə nisbətən daha dərin və geniş miqyaslıdır, bu isə Ermənistan regionda mövqeyini möhkəmləndirmək və iqtisadi imkanlarını artırmaq baxımından əlavə üstünlük verir. Özbəkistan və Qırğızıstanla əlaqələr isə coğrafi və siyasi səbəblərdən daha məhdud xarakter daşıyır, lakin Aİİ və digər regional təşkilatlar çərçivəsində bu münasibətlərin strateji əhəmiyyəti hələ də saxlanılır.

Ermənistanın Aşqabad sazişi və digər regional təşəbbüslərə qoşulmaq istəyi onun ticarət, tranzit və infrastruktur sahələrində imkanlarını artırmaq, həm Mərkəzi Asiya, həm də Cənubi Qafqaz və Fars Körfəzi ölkələri ilə əlaqələrini inkişaf etdirmək niyyətini göstərir. Bu baxımdan, ölkə yalnız qərbyönümlü siyasətlə kifayətlənməyərək, həm də regional diplomatiyadan səmərəli şəkildə istifadə etməli, uzun illər formalaşdırdığı konfliktli və təcavüzkar mövqedən imtina etməklə, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada sülh və sabilliyi təmin etməyə çalışmalıdır.

Nəticə olaraq, dövlətlər arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə baxmayaraq, türk dövlətlərinin İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycana verdiyi dəstək, Ermənistanın işğalçı siyasətinin qəbul edilməməsi və 44 günlük müharibə zamanı neytral mövqe nümayiş etdirməyə çalışmaları (xüsusilə Özbəkistanın mövqeyi) Ermənistanla sıx qarşılıqlı əlaqələrin məhdud olduğunu göstərir.

Kamala Afandiyeva

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

DEVELOPMENT FEATURES OF POLITICAL-DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN THE TURKIC STATES OF CENTRAL ASIA AND ARMENIA AND THEIR REGIONAL IMPACTS

Summary

This article analyzes Armenia's relations with the Turkic states of Central Asia - Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan - primarily in the political and diplomatic sphere, and partially in the economic domain. The study demonstrates that Armenia's relations with Kazakhstan and Turkmenistan are comparatively deeper and more institutionalized, whereas its ties with Kyrgyzstan and Uzbekistan remain more limited due to geographical, historical, and political factors.

The article emphasizes that since the 1990s, Armenia's diplomatic relations have developed through the establishment of mutual embassies and consulates, the signing of bilateral agreements, and cooperation within international organizations. At the same time, the significance of the Ashgabat Agreement and other regional initiatives in the fields of energy, trade, and transit is highlighted in terms of expanding Armenia's economic opportunities.

The analysis shows that the Second Karabakh War and the support expressed by Turkic states for Azerbaijan have contributed to the limitations of Armenia's relations within the region. Nevertheless, Armenia's efforts to establish a strategic balance, strengthen regional cooperation, and promote economic-diplomatic integration serve to preserve and enhance the country's position in the South Caucasus and Central Asia.

In conclusion, Armenia's future policy should be built upon regional cooperation, economic integration, and diplomatic initiatives, while maintaining a balanced and neutral stance in the international arena.

Keywords: Turkic states of Central Asia, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Azerbaijan, Armenia, bilateral relations, CSTO, EAEU, OTS.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И АРМЕНИЕЙ И ИХ РЕГИОНАЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ

Резюме

В данной статье анализируются отношения Армении с тюркскими государствами Центральной Азии - Казахстаном, Туркменистаном, Кыргызстаном и Узбекистаном - преимущественно в политико-дипломатической сфере, а также частично в экономической области. Исследование показывает, что отношения Армении с Казахстаном и Туркменистаном являются более глубокими и институционализированными по сравнению с другими тюркскими государствами, тогда как связи с Кыргызстаном и Узбекистаном носят более ограниченный характер вследствие географических, исторических и политических факторов.

В статье подчеркивается, что с 1990-х годов дипломатические отношения Армении развивались посредством открытия взаимных посольств и консульств, подписания двусторонних соглашений и сотрудничества в рамках международных организаций. Одновременно отмечается значение Ашхабадского соглашения и других региональных инициатив в сферах энергетики, торговли и транзита с точки зрения расширения экономических возможностей Армении.

Анализ показывает, что Вторая Карабахская война и поддержка, оказанная тюркскими государствами Азербайджану, обусловили ограниченность отношений Армении в данном регионе. Тем не менее предпринимаемые Арменией шаги по формированию стратегического баланса, укреплению регионального сотрудничества и развитию экономико-дипломатической интеграции направлены на сохранение и укрепление позиций страны в Южном Кавказе и Центральной Азии.

В заключение отмечается, что будущая политика Армении должна строиться на принципах регионального сотрудничества, экономической интеграции и дипломатических инициатив при одновременном сохранении сбалансированной и нейтральной позиции на международной арене.

Ключевые слова: *тюркские государства Центральной Азии, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан, Азербайджан, Армения, двусторонние отношения, ОДКБ, ЕАЭС, ОТГ.*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Armenpress. (2019, October 11). Uzbekistan and Armenia presidents' first official meeting.
2. <https://armenpress.am/en/article/991365>
3. Astana Times. (2025, November). Kazakhstan-Armenia elevate relations to strategic partnership.
4. <https://astanatimes.com/2025/11/kazakhstan-armenia-elevate-relations-to-strategic-partnership/>
5. DairyNews. (2023). The trade turnover between Kazakhstan and Armenia.
6. <https://dairynews.today/global/news/the-trade-turnover-between-kazakhstan-and-armenia.html>
7. Despan. (n.d.). Diplomatic relations: Kazakhstan-Armenia.
8. <https://despan.am/hy/diplomatic-relations/kz/>
9. Despan. (n.d.). Diplomatic relations: Kyrgyzstan-Armenia.
10. <https://despan.am/hy/diplomatic-relations/kg/>
11. Despan. (n.d.). Diplomatic relations: Uzbekistan-Armenia.
12. <https://www.despan.am/hy/diplomatic-relations/uz/>
13. E-CIS News. (2019, September 30). Kazakhstan-Armenia bilateral meeting.
14. <https://e-cis.info/news/566/121934/>
15. Qafqazinfo. (2025, October 21). Kazakhstan's grain transport to Armenia via Azerbaijan.

16. <https://qafqazinfo.az/news/detail/qazaxistan-taxili-azerbaycan-uzerinden-ermenistana-dasinir-487932>
17. Gov.kz. (n.d.). Armenia-Kazakhstan diplomatic relations.
18. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-erevan/activities/2182>
19. Guliyeva, S. (2025). Ermenistan'nın Merkezi Asya Türk Devletleri ile ilişkileri ve Karabağ'ın işgalinin ilişkilere tesiri (1991–2019). Tarih ve Tarihçi, 4(1), 20–37.
20. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15697083>
21. MFA Armenia. (n.d.). Bilateral relations: Kyrgyzstan.
22. <https://www.mfa.am/en/bilateral-relations/kg>
23. MFA Armenia. (n.d.). Bilateral relations: Turkmenistan. <https://www.mfa.am/hy/by-country/tm>
24. MFA Armenia. (n.d.). Bilateral relations: Turkmenistan [Russian].
25. <https://www.mfa.am/ru/bilateral-relations/tm>
26. Report.az. (2016). Armenia to join Ashgabat agreement.
27. <https://report.az/region-xeberleri/ermenistan-tranzit-dehlizinin-yaradilmasi-uzre-asqabad-sazisine-qosulacaq>
28. SETAV. (2020). Azerbaijan-Uzbekistan relations in a new era.
29. <https://www.setav.org/azerbaycan-ozbekistan-iliskilerinde-yeni-donem>
30. TimesCA. (2025). Kazakhstan boosts trade with Turkic states on back of rising exports.
31. <https://timesca.com/kazakhstan-boosts-trade-with-turkic-states-on-back-of-rising-exports/>
32. TRT Avaz. (2025). Kazakhstan-Armenia relations elevated to strategic partnership.
33. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/turkistandan/kazakistan-ve-ermenistan-iliskilerini-stratejik-ortaklik-seviyesine-cikardi/692059a8f056ab7be9c25765>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASININ FORMALAŞMASI PROSESİNİN TARİXİ

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasının qəbulu tarixi araşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, konstitusiyanın qəbul edilməsi hər bir dövlətin həyatında mühüm ictimai-siyasi və tarixi bir hadisədir. İlk respublika 28 may 1918-ci ildə Cümhuriyyətin elanı ilə olsa da, bu zaman dövlətin Əsas Qanununu qəbul etmək mümkün olmamışdır. Buna görə də, dövlətin ilk konstitusiyasının qəbulu tarixi SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğu dövrə təsadüf edir. Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası 18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən 4 il sonra qəbul edilmişdir. Buna səbəb isə 1991-1993-cü illərdə ölkədə hökm sürən ictimai-siyasi böhran və işğal vəziyyətinin olması idi. Yalnız 1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra demokratik dövlət quruculuğu prosesinə başlanmışdır. Bilavasitə Ulu Öndərin sədrliyi ilə Konstitusiya Komissiyasının yaradılması ilə konstitusiyanın qəbulu istiqamətində ilk böyük addım atıldı. 12 noyabr 1995-ci ildə isə referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul edildi.

Açar sözlər: hüquq, konstitusiya, demokratik, komissiya, referendum.

1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasıdır. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, cəmi 23 ay fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətin Əsas Qanunu olan, konstitusiyayı qəbul etmək fürsəti əldə edə bilmədi. ADR Şərqdə ilk demokratik dövlət olmasına baxmayaraq, o dövrdə Qafqazdakı geosiyasət vəziyyət, işğal faktoru yeni yaranmış gənc dövlətin müstəqilliyinə son qoydu. Buna görə də, Azərbaycanın dövlət quruculuğu istiqamətində atacağı bir çox addımlar, xüsusən də, Konstitusiyayı qəbul edə bilmədi. O dövrdə konstitusiya xarakteri daşıyan bəzi aktlar, qərarlar qəbul edilmiş və milli hökumət onların əsasında işləmişdir. Ona görə də bu sənədləri, müəyyən mənada, konstitusiya quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar.

Beləliklə, dövlət qanunvericiliyinin əsasını təşkil edən bu ali sənədin qəbulu SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğu dövrə təsadüf edir. 1920-ci il 28 aprel istilasından sonra dövlətin ilk konstitusiyası 1921-ci il mayın 19-da ildə qəbul edilmişdir. Bu Konstitusiyanın əsas və başlıca vəzifəsi Azərbaycanda sosializm cəmiyyəti qurmaq hesab olunurdu.

SSRİ dönəmində qəbul olunan bu konstitusiyalar sovet ideologiyasını əks etdirdiyinə görə, müstəqilliyin bərpasından sonra demokratik dəyərləri özündə əks etdirən yeni Konstitusiyanın qəbulu zərurətə çevrilmişdi. Məlum olduğu kimi, qeyd olunan dövrdə ölkədə mövcud olan qanunvericilik sistemi hüquqi və demokratik dövlət ideyasının tələblərinə, qanunun aliliyinin təmin olunmasına uyğun deyildi, həmçinin insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə kifayət qədər təminat vermirdi. Bu səbəbdən də qanunvericilik sahəsində köklü islahatların aparılması artıq bir zərurətə çevrilmişdi. Təbii ki, bu islahatları dövlətin Ali Qanununu qəbul etmədən gerçəkləşdirmək mümkün deyildi.

Dövlətin yeni ali qanununun hazırlanması təbii olaraq uzun müddətli və çətin bir proses idi. Yeni Konstitusiyanın işlənilib hazırlanması, eləcə də, qəbul edilməsi müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən aktual məsələlərdən hesab olunurdu. Bu da öz növbəsində, təbii ki, çox məsuliyyətli iş idi. Əsas Qanun ölkənin faktiki şəraitini, ictimai həyatın əsas amillərini nəzərə almalı və xalqın iradəsini düzgün ifadə etməli idi.

Azərbaycan SSR-in 1978-ci il aprelin 21-də qəbul edilmiş sonuncu Konstitusiyası 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasına uyğunlaşdırılma məqsədi daşıyırdı. Lakin o vaxt Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik edən Ümummilli lider Heydər Əliyevin prinsipial mövqeyi sayəsində bu Konstitusiyaya Azərbaycan xalqının milli şüurunun inkişafında mühüm rol oynayan müddəə daxil edilmişdi. Söhbət Azərbaycan

dilinin dövlət statusunu müəyyən edən 73-cü maddədən gedir. Xatırladaq ki, belə müddəə SSRİ-nin 15 respublikasının 12-nin konstitusiyasında öz əksini tapmamışdı [5; s.171].

1978-ci ildə qəbul edilmiş, 1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən çoxsaylı əlavə və dəyişikliklərə məruz qalmış və bunun nəticəsində ilkin redaktəyə nisbətən əhəmiyyətli şəkildə dəyişikliyə uğrayan Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası, 1995-ci il Azərbaycan Respublikası Əsas Qanunu qəbul edilənədək qüvvədə olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbulu ölkədə baş verən köklü ictimai-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin hüquqi cəhətdən təsbit olunması zərurəti ilə şərtlənirdi.

Məlumdur ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlindən etibarən Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olması yolunda ilk addımlar atıldı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini olduqca mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə əldə etmişdi. Belə ki, Azərbaycan SSR 1991-ci il avqustun 30-da "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Bəyannamə" qəbul etdi. Bu bəyannamə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Azərbaycan xalqının ali dövlət mənafeələrini rəhbər tutaraq və onun iradəsini ifadə edərək dövlət müstəqilliyinin bərpasını elan edirdi. Dövlət müstəqilliyinin konstitusion əsaslarla təsbit olunması gündəlikdə duran əsas məsələlərdən idi. Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi uğrunda azadlıq mübarizəsinin yekunu olaraq 1991-ci ilin 18 oktyabr tarixində AR Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı"nı qəbul etdi.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm hadisə olan Konstitusiyanın qəbulu üçün uyğun şərait yalnız 1993-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə mümkün oldu.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 2 may tarixli 1048 sayılı qərarı və Ulu öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan Komissiyanın 34 nəfər üzvdən ibarət tərkibi təsdiq olundu [1]. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Komissiyanın tərkibinə ölkənin təcrübəli və yüksək təhsilli hüquqşünasları, dövlət hakimiyyətinin hər üç qolundan olan nümayəndələr, ziyalılar və alimlər daxil idi.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, qəbul olunacaq bu Konstitusiya yeni dövrün çağırış və tələblərinə cavab verməli, müstəqil Azərbaycan dövlətinin və onun xalqının milli maraqlarını, ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, milli-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirən hüquqi sənəd olmalı idi. Bu ali sənədin müasir dəyərləri özündə ehtiva edən ən yetkin formada qəbul olunmasını təmin etmək üçün gərgin əmək sərf edən Ulu Öndər layihənin hazırlanması zamanı onun hər bir müddəasını şəxsən nəzərdən keçirdi, dövlətin gələcək taleyi, demokratik imici baxımından bu işə son dərəcə həssaslıqla yanaşdı. Bu məqsədlə Ümummilli lider dəfələrlə layihənin açıq müzakirəsini təşkil etdi.

1995-ci il iyunun 5-də Ulu Öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın ilk iclası keçirilmişdir. Böyük zəhmət tələb edən gərgin işdən sonra dövlətin əsas Qanununun baza müddəaları, daha sonra isə onun layihə mətni ictimai müzakirəyə çıxarıldı. Komissiyanın hazırladığı əhatəli Konstitusiya layihəsi 1995-ci ilin oktyabrında ümumxalq müzakirəsinə verildi [3]. Müzakirələr zamanı xüsusi fəallıq özünü göstərdi.

Konstitusiya komissiyası tərəfindən hazırlanan Əsas Qanunun layihəsi 1995-ci il oktyabr ayının 15-də ümumxalq müzakirəsi üçün mətbuatda dərc edildi və cəmiyyətdə böyük maraqla müzakirə olundu. Bəzi məsələlər, anlayışlar, məsələn, dövlət dilinin adı ilə bağlı geniş diskussiyalar keçirildi. Komissiyaya vətəndaşlardan və təşkilatlardan 2450 təklif, düzəliş və əlavə daxil olmuşdu. Cəmiyyətin rəyi nəzərə alınmaqla layihəyə düzəliş və əlavələr edildi [2; s.285]. Konstitusiyanın qəbulu zamanı onun ictimaiyyətlə demokratik şəkildə müzakirə olunması bir dahah konstitusiyanın demokratik dəyərləri özündə ehtiva etməsinin sübutu idi.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev Əsas Qanununun layihəsini hazırlayan Komissiyanın fəaliyyəti zamanı layihəyə dair öz dəyərli tövsiyələrini vermiş, Konstitusiyanın hər bir müddəasını şəxsən nəzərdən keçirmiş və layihənin açıq müzakirələrini təşkil etməklə onun ən təkmil şəkildə qəbul edilməsini təmin etmək üçün böyük əmək sərf etmişdir.

Ulu Öndərin sədrlik etdiyi Konstitusiya komissiyasının iclaslarında dövlət başçısının çıxışlarından qəbul olunacaq bu tarixi əhəmiyyətli sənədin necə dəqiqliklə və ən xırda detallarına qədər işləndiyini açıq şəkildə görmək olur. Xatırlatmaq lazımdır ki, Əsas Qanunun layihəsinin qəbulu zamanı Azərbaycan dili, insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edən bölmələr daha çox müzakirə olunmuşdu. Ümumiyyətlə, keçmiş sovet konstitusiyalarından fərqli olaraq, müstəqil

Azərbaycanın konstitusiyası insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını dövlətin ali məqsədi kimi bəyan etdi.

Konstitusiya komissiyasının oktyabrın 3-də keçirilən iclasında noyabrın 12-də konstitusiyanın qəbul edilməsi haqqında ümumxalq səsverməsinin (referendum) keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi [4; s.208].

Beləliklə, 1995-ci il noyabrın 12-də I çağırış Azərbaycan Respublikası Mili Məclisinə seçkilərlə eyni gündə ilk konstitusiya da referendum yolu ilə qəbul edildi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası preambula, 5 bölmə, 12 fəsil, 158 maddə və keçid müddəalarından ibarət olmaqla 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsi - referendum yolu ilə qəbul edilmiş və 1995-ci il noyabrın 27-də isə qüvvəyə minmişdir. Gərgin əməyin sayəsində Əsas Qanunun qəbulu kimi tarixi hadisənin reallaşması ilə müstəqilliyin bərpasından sonra qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri yerinə yetirildi.

Aynur Karimli

Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov

HISTORY OF THE PROCESS OF FORMATION OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

This article examines the history of the adoption of the first constitution of the Republic of Azerbaijan. As is known, the adoption of a constitution is an important socio-political and historical event in the life of every state. Although the first republic was established on May 28, 1918 with the proclamation of the Republic, it was not possible to adopt the Basic Law of the state at that time. Therefore, the history of the adoption of the first constitution of the state coincides with the period when it was included in the USSR. The first constitution of the Republic of Azerbaijan was adopted on October 18, 1991, 4 years after gaining independence. The reason for this was the socio-political crisis and occupation situation prevailing in the country in 1991-1993. Only in 1993, after the return to power of the National Leader Heydar Aliyev, the process of democratic state building began. The first major step towards the adoption of the constitution was taken with the establishment of the Constitutional Commission directly chaired by the National Leader. On November 12, 1995, the first Constitution of independent Azerbaijan was adopted through a referendum.

Keywords: law, constitution, democratic, commission, referendum.

Айнур Керимли

Институт Истории и Этнологии им. А.А. Бакиханова

ИСТОРИЯ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН

Резюме

В данной статье рассматривается история принятия первой конституции Азербайджанской Республики. Как известно, принятие конституции является важным социально-политическим и историческим событием в жизни каждого государства. Хотя первая республика была провозглашена 28 мая 1918 года, принять Основной закон государства в то время не представлялось возможным. Поэтому история принятия первой конституции государства совпадает с периодом её нахождения в составе СССР. Первая конституция Азербайджанской Республики была принята 18 октября 1991 года, через 4 года после обретения независимости. Причиной этого стал социально-политический кризис и оккупационная ситуация, существовавшие в стране в 1991-1993 годах. Только в 1993 году, после возвращения к власти Общенационального Лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева, начался процесс демократического государственного строительства. Первым важным шагом к принятию конституции стало создание Конституционной комиссии под непосредственным председательством

Общенационального Лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева. 12 ноября 1995 года на референдуме была принята первая Конституция независимого Азербайджана.

Ключевые слова: закон, а конституция, демократический, комиссия, референдум.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, F. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası və suverenliyi: [Elektron resurs] / – 01.02.2025. – URL: <https://xalqgazeti.az/az/siyaset/212880-azerbaycan-respublikasinin-konstitusiyasi-ve-suverenliyi>
2. Azərbaycan tarixi : [7 cildə] / Bakı: Elm, – c.7. – 2008 – 608s.
3. Azertac, 12 noyabr konstitusiya günüdür: [Elektron resurs] /12.11.2023 https://azertag.az/xeber/12_noyabr_konstitusiya_gunudur-2821534
4. Qasımlı, M. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2021): [2cildə] / M.Qasımlı. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, – c 1. – 2021. – 384 s.
5. Mahmudov, Y. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2003): [2 cildə] / Y.Mahmudov. – Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, – c.1 –2016. – 704 s.

FİZİKİ İŞ QABİLİYYƏTİNİN MONİTORİNGİ VƏ İNNOVASIYALARIN ROLU

Xülasə

Məqalə kursantların və hərbi qulluqçuların peşə hazırlığında mühüm əhəmiyyət kəsb edən fiziki iş qabiliyyətinin monitorinqinə həsr olunub. Müəllif ənənəvi monitorinq üsulları (testlər, fiziki sınaqlar) ilə yanaşı, müasir innovativ texnologiyaların tətbiqini araşdırır. Xüsusilə, geyilə bilən cihazların (wearables), biometrik monitorinq sistemlərinin, süni intellektin, virtual və artırılmış reallığın fiziki hazırlığın qiymətləndirilməsində və təhlükəsizliyin təmin olunmasındakı rolu vurğulanır. Bu innovasiyaların tətbiqi məşq prosesini fərdiləşdirməyə, zədələnmə riskini azaltmağa və kursantların ümumi fiziki hazırlığını optimallaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: fiziki iş qabiliyyəti, monitorinq, müasir innovasiyalar, testlər, süni intellekt.

Fiziki iş qabiliyyəti, bir şəxsin müəyyən bir fiziki işi yerinə yetirə bilmə bacarığıdır. Bu, yalnız idman sahəsində deyil, həm də müxtəlif peşə sahələrində, xüsusilə kursantların və hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığında mühüm rol oynayır. Kursantların fiziki hazırlığının monitorinqi, onların maksimal iş qabiliyyətinə çatmalarını təmin etmək və zədələnmə riskini azaltmaq üçün çox vacibdir. Fiziki iş qabiliyyətinin düzgün ölçülməsi və təhlil edilməsi, onların fiziki hazırlığının səviyyəsini müəyyən etməyə, təkmilləşdirməyə və ən əsası, gələcəkdəki fəaliyyətlərə hazırlıq görməyə kömək edir.

Ənənəvi monitorinq üsulları, adətən fiziki sınaqlar, testlər və müxtəlif ölçmə alətləri ilə həyata keçirilir. Lakin son illərdə, texnologiyanın sürətli inkişafı sayəsində, fiziki iş qabiliyyətinin ölçülməsi və monitorinqi sahəsində innovativ yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Bu yeniliklər arasında wearables (əyninə taxılan cihazlar), biometrik monitorinq sistemləri və süni intellekt əsas yer tutur. Bu cihazlar, kursantların fiziki vəziyyətini real vaxtda izləyir, məlumatları toplar və təhlil edir, bununla da daha dəqiq nəticələr və effektiv təlim metodları ortaya çıxarır. İnnovasiyaların tətbiqi, monitorinq prosesini daha sürətli və dəqiq etməkdən başqa, kursantların fiziki hazırlığının fərdi olaraq tənzimlənməsinə də imkan verir. Həmçinin, bu texnologiyalar məlumatların avtomatik təhlili ilə bağlı imkanlar yaradaraq, kursantların inkişaf prosesinə daha böyük nəzarəti təmin edir. Beləliklə, fiziki iş qabiliyyətinin monitorinqində innovasiyaların tətbiqi, kursantların daha yüksək performans göstərmələrini və fiziki hazırlıqlarının optimallaşdırılmasını təmin edir.

Fiziki iş qabiliyyətinin monitorinqi: əsas anlayışlar və metodlar. Fiziki iş qabiliyyəti, insanın fiziki aktivlik və yorğunluqla bağlı müxtəlif fəaliyyətləri yerinə yetirmək bacarığıdır. Bu, xüsusilə idmançıların, hərbiçilərin və kursantların fiziki hazırlığının təhlilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki iş qabiliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, həmin şəxslərin sağlamlıq vəziyyətini və iş qabiliyyətini təkmilləşdirmək üçün vacibdir. Kursantların fiziki hazırlığının monitorinqi, onların fiziki performansını və müxtəlif məşq proqramlarına necə reaksiya verdiklərini anlamağa kömək edir. Ənənəvi fiziki monitorinq üsulları, testlər və ölçmə alətlərindən istifadə edir. Bu üsullar, adətən kursantların fiziki vəziyyətini müəyyən etmək məqsədilə müəyyən edilmiş sınaqların keçirilməsini əhatə edir. Ən çox istifadə olunan metodlardan bəziləri aşağıdakılardır:

- **Aerobik və anaerobik qabiliyyət testləri:** Bu testlər kursantların oksigen istehlakı, dözümlülük və sürət qabiliyyətlərini ölçür. Məsələn, "Cooper test"-i və ya "Yo-Yo test"-i aerobik dözümlülüüyü qiymətləndirən məşhur testlərdir.

- **Güclü və irsiyyət testləri:** Bu testlər əzələ gücünü və fiziki çevikliyi qiymətləndirir. Yüksək intensivli məşqlər və ya sprintlər, hərbi təlimlərdə kursantların gücünü ölçmək üçün istifadə olunur.

- **Fiziki hazırlıq icmalı:** Kursantların ümumi fiziki vəziyyətini qiymətləndirmək üçün müxtəlif testlərin və ölçmələrin nəticələri birləşdirilir. Burada, çəki, boy, ürək döyüntüsü, çeviklik və güc kimi göstəricilər nəzərə alınır.

Bununla yanaşı, ənənəvi metodlar çox vaxt kursantların fiziki iş qabiliyyətini müvəqqəti olaraq ölçməklə məhdudlaşır və real zamanlı izləmə imkanı təqdim etmir.

Innovativ monitoring metodları. Son dövrlərdə, texnoloji inkişaf sayəsində ənənəvi monitoring metodlarına yeni yanaşmalar əlavə olunub. Innovativ metodlar, məlumat toplama prosesini avtomatlaşdırır və daha dəqiq nəticələr təqdim edir. [1 səh 4] Bu metodlar arasında:

- **Wearable cihazlar (əyninə taxılan cihazlar):** Wearable cihazlar, kursantların fiziki fəaliyyətini və bədən vəziyyətini real vaxtda izləməyə imkan verir. Bu cihazlar arasında ən populyarları smart saatlar (Apple Watch, Garmin, Fitbit) və xüsusi idman cihazlarıdır. Bu cihazlar, ürək döyüntüsünü, qəlbin fəaliyyətini, kaloriləri və təkrar olunan hərəkətləri ölçərək, kursantların məşq rejimlərini təkmilləşdirməyə kömək edir.

- **Biometrik monitoring sistemləri:** Biometrik monitoring, kursantların bədəninin müxtəlif göstəricilərini ölçür və analiz edir. Bu cür sistemlər, bədən temperaturu, qan təzyiqi, ürək döyüntüsü, oksigen səviyyəsi və s. kimi məlumatları təhlil edərək, fiziki iş qabiliyyətini qiymətləndirir. Biometrik məlumatlar real vaxtda monitoring edilir və məşq nəticələri optimallaşdırılır.

- **Süni intellekt və avtomatik məlumat təhlili:** Süni intellekt (AI), topladığı məlumatları təhlil edərək, kursantın fiziki hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirir və gələcək məşqlər üçün tövsiyələr verir. AI əsaslı proqramlar, əvvəlki məşq məlumatlarını analiz edir və kursantın fərdi ehtiyaclarına uyğun təlim planı yaradır. Həmçinin, bu texnologiyalar yüngül zədələr və ya yorğunluq simptomlarını müəyyən edə bilər, beləliklə, təlimlər daha təhlükəsiz olur.

- **Virtual və artırılmış reallıq (VR və AR):** Virtual reallıq və artırılmış reallıq, kursantların fiziki məşqlərini real zamanlı olaraq idarə etməyə imkan verir. Məsələn, VR istifadə edərək kursantlar, simulyasiya edilmiş döyüş şəraitində müxtəlif təlimlər edə bilər. AR isə, real dünya obyektlərinin üzərinə təlim məlumatları və təkliflər göstərərək, məşq prosesini interaktiv edir.

Monitoringin ixtisaslaşmış tətbiqləri. Fiziki iş qabiliyyətinin monitoringi müxtəlif sahələrdə, xüsusən də hərbi və idman sahələrində xüsusi tətbiqlərə malikdir. Hərbi personal üçün xüsusi olaraq inkişaf etdirilmiş biometrik və wearables cihazları, yüksək performanslı fiziki iş qabiliyyəti tələb edən şəraitlərdə kursantların hazırlıq səviyyələrini izləyir və optimallaşdırır. Eyni zamanda, idman sahəsində, peşəkar idmançılar üçün bu metodlar, onların məşq proqramlarını və sağlamlıq vəziyyətlərini təhlil etməyə kömək edir.

Innovasiyaların monitoringdə rolu. Texnologiyanın sürətli inkişafı, fiziki iş qabiliyyətinin monitoringi sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi metodlarla müqayisədə innovativ texnologiyalar, məlumatları daha sürətli, dəqiq və real vaxtda toplamağa imkan verir. Bu texnologiyalar, həmçinin, kursantların fərdi ehtiyaclarına uyğun məşq proqramlarının hazırlanmasına kömək edir, fiziki hazırlığı daha təsirli və təhlükəsiz şəkildə inkişaf etdirir. Aşağıda, bu innovasiyaların əsas tətbiq sahələrini və kursantların fiziki hazırlığında necə istifadə olunduqlarını nəzərdən keçirəcəyik.

1. Wearable cihazlar və sensorlar. Wearable cihazlar, fiziki iş qabiliyyətinin monitoringində geniş istifadə edilən innovativ vasitələrdən biridir. Bu cihazlar, kursantların müxtəlif fiziki göstəricilərini real vaxtda izləməyə imkan verir. Apple Watch, Garmin, Fitbit və digər smart saatlar, kursantların ürək döyüntülərini, kalorilərini, addım sayılarını və digər fiziki göstəricilərini ölçən əsas cihazlardır. Bu cihazların xüsusiyyətləri arasında ən əhəmiyyətli, toplanan məlumatların dərhal analiz edilə bilməsidir. Məsələn, əgər bir kursantın ürək döyüntüsü normaldan çox yüksəkdirsə, bu, onun artıq çox yorulduğunu və ya zədələnmə riski olduğunu göstərə bilər. Belə məlumatlar dərhal məşq proqramına düzəliş etməyə imkan verir, beləliklə kursantın fiziki vəziyyəti daha dəqiq izlənir və təlimlər daha təhlükəsiz olur.

2. Biometrik monitoring sistemləri. Biometrik monitoring sistemləri, bədən daxili funksiyalarını ölçərək fiziki iş qabiliyyətini daha dərinləndirən analiz edir. Bu sistemlər, kursantların ürək döyüntüsünü, qan təzyiqini, bədən temperaturunu və hətta oksigen səviyyəsini izləyərək onların fiziki hazırlığının vəziyyətini qiymətləndirir. Biometrik cihazlar, məşq zamanı toplanan məlumatları real vaxtda ötürür və bu məlumatlar, məşqçinin təlim planlarını kursantın cari fiziki vəziyyətinə uyğunlaşdırmasına kömək edir. Məsələn, bəzi biometrik sistemlər, kursantın bədən istiliyinin yüksək olduğunu aşkar etdikdə, ona daha çox dincəlmə vaxtı verilməsi barədə xəbərdarlıq edir. Bu, zədələnmə riskini azaltmaq və kursantın təlimə daha səmərəli yanaşmasını təmin etmək üçün çox vacibdir.

3. Süni intellekt və məlumat təhlili. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi, fiziki iş qabiliyyətinin monitorinqində istifadə edilən ən yeni texnologiyalardan biridir. AI, kursantların əvvəlki məşqlərindən toplanan məlumatları təhlil edərək, onların fiziki vəziyyətinə uyğun təlim planları yaradır. Süni intellekt, həmçinin, məşq nəticələrini analiz edərək gələcək məşqlər üçün tövsiyələr verir və kursantın gücünü artırmaq üçün hansı sahələrdə daha çox işləməsi lazım olduğunu müəyyən edir. AI əsaslı proqramlar, həmçinin, riskləri əvvəlcədən müəyyən edə bilər. Məsələn, bir kursantın daha əvvəl müəyyən bir fiziki testdə zəif nəticə göstərdiyi zaman, AI bu məlumatı nəzərə alaraq məşq proqramını tənzimləyir və beləliklə zədələnmə ehtimalını azaldır.

4. Virtual və artırılmış reallıq (VR və AR). Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR), kursantların fiziki hazırlığını təkmilləşdirmək üçün interaktiv və immersiv yanaşmalar təqdim edir. VR, kursantların simulyasiya edilmiş mühitlərdə məşq etmələrini təmin edərək onların döyüş qabiliyyətini və digər fiziki fəaliyyətlərini inkişaf etdirir. Məsələn, VR əsaslı təlimlər, kursantlara təhlükəli və ya qeyri-adi şəraitləri təcrübə etmək imkanı verərək onları real döyüş şəraitinə daha yaxşı hazırlayır. AR isə, kursantların real dünya ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu zaman əlavə məlumatlar təqdim edir. Məsələn, artırılmış reallıq gözlükləri vasitəsilə, kursant məşq zamanı düzgün hərəkət etməsi üçün vizual təlimat alır. Bu texnologiya, kursantların fiziki iş qabiliyyətini artırmaq üçün daha dəqiq və effektiv təlim metodları təqdim edir.

5. Real zamanlı məlumat toplama və təhlil. İnnovativ monitorinq sistemləri, məlumatları real vaxtda toplamağa imkan verir. Bu, məşq prosesində dərhal düzəlişlər etməyə kömək edir. Məsələn, kursantın fiziki performansına dair toplanan məlumatlar (ürək döyüntüsü, sürət, məsafə və s.) dərhal təhlil edilərək məşqçinin diqqətinə çatdırılır. Bu cür məlumatlar, məşq proqramlarının anında dəyişdirilməsinə və kursantın ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına imkan verir. Beləliklə, kursantın fiziki hazırlığının optimallaşdırılması və inkişaf etdirilməsi daha sürətli və effektiv olur.

İnnovasiyaların üstünlükləri. İnnovasiyaların fiziki iş qabiliyyətinin monitorinqində istifadəsinin əsas üstünlükləri arasında daha dəqiq məlumatlar, daha sürətli qərarvermə və daha təhlükəsiz məşq mühiti qeyd edilə bilər. Bu texnologiyalar, kursantların ehtiyaclarına uyğun fərdi yanaşmaların tətbiqinə imkan verir, nəticədə onların fiziki hazırlığı daha da yaxşılaşdırılır.

Gələcək perspektivlər. Texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi, fiziki iş qabiliyyətinin monitorinqində yeni imkanlar açır. Gələcəkdə, bu texnologiyaların daha da inkişaf edəcəyi və daha geniş sahələrdə tətbiq ediləcəyi gözlənilir. Aşağıda, bu sahənin gələcək perspektivlərinə dair bir neçə əsas inkişaf istiqamətini qeyd edirik:

- **Texnologiyaların tətbiqi:** Gələcəkdə, müxtəlif innovativ monitorinq alətləri daha da birləşəcək və daha səmərəli sistemlər yaradılacaq. Məsələn, biometrik monitorinq və wearables cihazları, süni intellektlə birləşərək kursantların fiziki iş qabiliyyətini daha dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verəcək. Həmçinin bu sistemlər, kursantın fiziki vəziyyətinə görə avtomatik olaraq məşq proqramlarını optimallaşdıracaq.

- **Genetik və fizioloji tədqiqatlar:** Genetik məlumatlar və fizioloji təhlillər, fiziki iş qabiliyyətinin monitorinqinə daha çox daxil ediləcək. Kursantların genetik məlumatları əsasında onların fiziki həddini və məşqə olan reaksiyalarını daha dəqiq müəyyən etmək mümkün olacaq. Bu, kursantların fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun məşq proqramlarının yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq.

- **Real zamanlı və genişləndirilmiş məlumat təhlili:** Məlumatların daha da genişlənməsi ilə yanaşı, bu məlumatların daha sürətli və effektiv şəkildə təhlil edilməsi imkanları yaranacaq. Gələcəkdə, daha yüksək performanslı hesablama sistemləri və AI alqoritmləri, kursantların hərəkətlərini, reaksiya sürətlərini və hətta psixoloji vəziyyətlərini analiz edərək daha effektiv məşq və bərpa strategiyaları təklif edəcək.

- **Zədələnmə riskinin azaldılması:** Çoxsaylı məlumat mənbələrindən istifadə edərək, zədələnmə riskini daha dəqiq müəyyən etmək və qarşısını almaq mümkün olacaq. Süni intellekt əsaslı sistemlər, kursantların fizioloji və biometrik göstəricilərini təhlil edərək, onları yaralanma riski barədə əvvəlcədən xəbərdar edəcək.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, fiziki iş qabiliyyətinin innovativ monitorinqi, gələcəkdə daha da inkişaf edəcək və kursantların daha təhlükəsiz, effektiv və fərdi şəkildə hazırlanmasına imkan verəcək. Bu texnologiyalar həm kursantların fiziki hazırlığını optimallaşdıracaq, həm də gələcəkdə fiziki iş qabiliyyətinin monitorinqi sahəsində yeni bir mərhələ açacaq.

MONITORING OF PHYSICAL PERFORMANCE AND THE ROLE OF INNOVATIONS

Summary

The article is devoted to the monitoring of physical performance, which plays a key role in the professional training of cadets and military personnel. The author examines both traditional monitoring methods (tests, physical trials) and the application of modern innovative technologies. Special attention is paid to the role of wearables, biometric monitoring systems, artificial intelligence, virtual and augmented reality in assessing physical fitness and ensuring safety. The application of these innovations makes it possible to personalize the training process, reduce the risk of injury, and optimize the overall physical readiness of cadets.

Keywords: *physical performance, monitoring, modern innovations, tests, artificial intelligence.*

Мамед Алиев
Академия СГБ имени Гейдара Алиева

МОНИТОРИНГ ФИЗИЧЕСКОЙ РАБОТОСПОСОБНОСТИ И РОЛЬ ИННОВАЦИЙ

Резюме

Статья посвящена мониторингу физической работоспособности, который играет ключевую роль в профессиональной подготовке курсантов и военнослужащих. Автор рассматривает как традиционные методы мониторинга (тесты, физические испытания), так и применение современных инновационных технологий. Особое внимание уделяется роли носимых устройств (wearables), систем биометрического мониторинга, искусственного интеллекта, виртуальной и дополненной реальности в оценке физической подготовки и обеспечении безопасности. Применение этих инноваций позволяет персонализировать тренировочный процесс, снизить риск травматизма и оптимизировать общую физическую готовность курсантов.

Ключевые слова: *физическая работоспособность, мониторинг, современные инновации, тесты, искусственный интеллект.*

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində:

1. Z.Cəfərov, Z.Məhərrəmov "Süni intellekt aləminə ensiklopedik səyahət-2" səh 4 2022-ci il. Bakı
2. <https://apasport.az/>

Rus dilində:

3. Джафаров.З. Магеррамов.З. «Энциклопедическое путешествие в мир искусственного интеллекта», Баку 2022 год,
4. Бойко, Г. М. «Применение искусственного интеллекта и его помощь игрокам и тренерам в спорте» / Г. М. Бойко, М. Г. Пурьгина. «Молодой ученый» - 2021 год, № 50
5. <https://vc.ru/>

İngilis dilində:

6. B. Simpson "What Is Performance Analytics in Sport? An Overview and Recommendations for Future Research," The Journal of Sports Analytics, vol. 5, pg 21. 2019.
7. D. L. Jones, M. James, E. L. Orr, and A. Neville, "The Use of Match and Training Data to Predict Injury Risk in Elite Australian Football," Journal of Science and Medicine in Sport, vol. 20. 2017.
8. S. L. Pauwels and M. Winslow, "Opening the Black Box of Artificial Intelligence in Sports: A Taxonomy-Based Overview," Frontiers in Psychology, vol. 12. 2021.

BURNOUT SİNDROMU: MÜASİR İŞ MÜHİTİNDƏ EMOSİONAL TÜKƏNMƏ

Xülasə

Burnout sindromu müasir iş mühitinin ən aktual psixoloji problemlərindən biridir. Bu fenomen uzunmüddətli stres və yüksək iş tələbləri nəticəsində meydana çıxır və insanın emosional, koqnitiv və davranış səviyyəsində dəyişikliklərə səbəb olur. Burnout yalnız fərdi problem deyil, həm də təşkilati və sosial nəticələr doğuran kompleks bir prosesdir.

Bu səbəbdən müasir təşkilatlar psixoloji rifahı qoruyan idarəetmə strategiyalarına daha çox diqqət yetirməlidir. Eyni zamanda fərdlər də öz psixoloji resurslarını qorumaq və iş-həyat balansını təmin etmək üçün aktiv addımlar atmalıdırlar.

Açar sözlər: emosional tükenmə, iş stressi, psixoloji sağlamlıq, motivasiya itkisi, iş-həyat balans, təşkilati mühit.

Giriş

Müasir dövrdə əmək fəaliyyəti yalnız iqtisadi təminat vasitəsi deyil, həm də fərdin sosial statusunu, özünüreallaşdırma imkanlarını və psixoloji rifahını müəyyən edən əsas həyat sahələrindən biridir. Lakin global iqtisadi rəqabət, yüksək performans tələbləri, texnoloji sürətlənmə və daimi stres faktorları iş mühitində çalışan insanların psixoloji vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Bu təsirlərin ən geniş yayılmış formalarından biri burnout sindromu, yəni emosional tükenmə fenomenidir.

Burnout sindromu uzunmüddətli iş stresinin nəticəsi olaraq meydana çıxan kompleks psixoloji vəziyyət kimi xarakterizə olunur. Bu vəziyyət emosional, koqnitiv və davranış səviyyəsində özünü göstərir və insanın həm peşə fəaliyyətinə, həm də şəxsi həyatına mənfi təsir edir. İlk dəfə 1970-ci illərdə psixoloqlar tərəfindən təsvir edilən bu fenomen son illərdə xüsusilə aktuallaşmışdır. Müasir iş mühitində intensiv iş rejimi, performans göstəricilərinə həddindən artıq fokuslanma və iş-həyat balansının pozulması burnout riskini artıran əsas amillərdən hesab olunur. Emosional tükenmə yalnız fərdi psixoloji problem deyil. Bu fenomen təşkilati məhsuldarlıq, əmək münasibətləri və ümumi sosial rifah üçün də ciddi nəticələr doğurur. Burnout yaşayan əməkdaşların motivasiyası azalır, iş keyfiyyəti aşağı düşür və təşkilat daxilində konfliktlərin sayı artır. Bu səbəbdən burnout sindromunun öyrənilməsi təkcə psixologiya sahəsi üçün deyil, həm də idarəetmə, təşkilati davranış və insan resursları sahələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Burnout termini ingilis dilində “yanıb tükenmək” mənasını verir və metaforik olaraq insanın psixoloji enerjisinin tədricən azalmasını ifadə edir. Bu anlayış ilk dəfə amerikalı psixoloq Herbert Freudenberger tərəfindən istifadə edilmişdir. O, sosial xidmət sahəsində çalışan əməkdaşlarda müşahidə olunan emosional yorğunluq və motivasiya itkisini təsvir etmək üçün bu termini irəli sürmüşdür.

Burnout sindromu adətən uzunmüddətli iş stressi ilə əlaqədar inkişaf edən üç əsas komponentdən ibarət psixoloji vəziyyət kimi izah edilir. Bu komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və tədricən insanın iş fəaliyyətinə münasibətini dəyişdirir. Burnout sindromunun əsas komponentləri bunlardır:

- emosional tükenmə;
- depersonalizasiya;
- şəxsi nailiyyət hissinin azalması.

Emosional tükenmə fərdin psixoloji enerjisinin azalması ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyətdə insan özünü fiziki və emosional baxımdan yorğun hiss edir və iş fəaliyyətinə əvvəlki kimi maraqla göstərə bilmir.

Depersonalizasiya isə iş prosesində insanlara qarşı emosional məsafənin yaranması ilə müşayiət olunur. Fərd həmkarlarına və ya xidmət göstərdiyi insanlara qarşı laqeyd və bəzən də kinayəli münasibət sərgiləyə bilər.

Şəxsi nailiyyət hissini azalması isə insanın öz peşə fəaliyyətini dəyərsiz hesab etməsi ilə əlaqədardır. Bu vəziyyətdə əməkdaş öz işinin nəticələrini əhəmiyyətsiz görür və peşəkar özünəinamı zəifləyir.

Bu sindromun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun tədricən inkişaf etməsidir. Bu proses adətən ani şəkildə baş vermir. Əksinə, uzun müddət davam edən psixoloji gərginlik və iş stresi nəticəsində formalaşır. Məlumdur ki, müasir iş mühiti sürətli dəyişikliklər və yüksək rəqabət şəraiti ilə xarakterizə olunur. Texnologiyanın inkişafı iş prosesini daha səmərəli etsə də, eyni zamanda yeni stres faktorları yaratmışdır. İnsanlar artıq yalnız fiziki iş yükü ilə deyil, həm də informasiya və qərarvermə yükü ilə üzləşirlər. İş mühitində stres yaradan əsas faktorlar müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərə bilər. Bu faktorlar həm təşkilati struktura, həm də fərdi xüsusiyyətlərə bağlıdır. Əsas stres faktorları aşağıdakılardır:

- yüksək iş yükü və vaxt təzyiqi;
- qeyri-müəyyən və ziddiyyətli iş tələbləri;
- rəhbərlik tərəfindən dəstəyin olmaması;
- iş-həyat balansının pozulması;
- əmək münasibətlərində konfliktlər;
- performans göstəricilərinə həddindən artıq fokuslanma.

Bu faktorların uzun müddət davam etməsi psixoloji gərginliyin xroniki xarakter almasına səbəb olur. Nəticədə insanın emosional resursları tədricən azalır və burnout sindromu üçün zəmin yaranır.

Müasir dövrdə iş mühitində rəqəmsallaşma da mühüm rol oynayır. Onlayn platformalar vasitəsilə işin fasiləsiz davam etməsi iş və şəxsi həyat sərhədlərini zəiflədir. İnsanlar iş saatlarından kənarda da elektron məktublara cavab vermək və ya müxtəlif platformalarda aktiv olmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu vəziyyət psixoloji istirahət imkanlarını məhdudlaşdırır və tükənmə riskini artırır. Buna görə də burnout sindromunun yaranması tək bir faktorla izah edilə bilməz. Bu fenomen müxtəlif psixoloji mexanizmlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu mexanizmlər insanın emosional vəziyyəti, motivasiya sistemi və sosial münasibətləri ilə bağlıdır.

Birinci mühüm mexanizm stres reaksiyasının xronikləşməsi ilə əlaqədardır. İnsan psixikası qısa müddətli stres vəziyyətinə adaptasiya ola bilər. Lakin stres uzun müddət davam etdikdə adaptasiya resursları tükənir və psixoloji balans pozulur.

İkinci mexanizm motivasiya sisteminin zəifləməsidir. İş fəaliyyətində müsbət nəticələrin olmaması və ya görülməyən işin qiymətləndirilməməsi insanın motivasiyasını azaldır. Motivasiya azalanda isə iş fəaliyyəti daha çox psixoloji yük kimi qəbul edilir.

Üçüncü mexanizm emosional resursların tükənməsi ilə bağlıdır. İnsan gündəlik iş fəaliyyətində müxtəlif emosional reaksiyalar yaşayır. Əgər bu reaksiyalar davamlı olaraq mənfi xarakter daşıyarsa, emosional enerji tədricən azalır.

Bu mexanizmlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində insan iş mühitində əvvəlki kimi effektiv fəaliyyət göstərə bilmir. O, getdikcə daha çox yorğunluq hiss edir və psixoloji cəhətdən işdən uzaqlaşmağa başlayır. Həmçinin onu da qeyd edək ki, burnout sindromu adətən bir neçə mərhələdən keçərək inkişaf edir. Bu mərhələlər psixoloji vəziyyətin tədricən dəyişdiyini göstərir. Əvvəlcə insan iş fəaliyyətinə yüksək motivasiya ilə başlayır. Bu mərhələdə o, özünü sübut etmək və yüksək nəticələr əldə etmək üçün çox çalışır. Lakin zaman keçdikcə iş yükü və stres faktorları artdıqca motivasiya zəifləməyə başlayır.

Sonrakı mərhələdə emosional yorğunluq yaranır. İnsan özünü daim gərgin hiss edir və işdən sonra tam istirahət edə bilmir. Bu vəziyyət davam etdikdə işə qarşı maraq azalır. Daha sonrakı mərhələdə isə depersonalizasiya meydana çıxır. İnsan həmkarlarına və ya müştərilərə qarşı emosional məsafə saxlayır. Bu, psixikanın özünü qoruma mexanizmi kimi də izah edilə bilər. Son mərhələdə isə insan öz peşə fəaliyyətini mənasız hesab etməyə başlayır. Bu vəziyyət həm peşəkar inkişafı, həm də ümumi həyat məmnuniyyətini ciddi şəkildə azaldır.

Bu sindrom yalnız iş fəaliyyətində yaranan çətinliklərlə məhdudlaşmır, o, insanın bütün həyat sahələrinə təsir göstərən kompleks psixoloji vəziyyət kimi çıxış edir. Uzun müddət davam edən emosional və psixoloji gərginlik nəticəsində fərdin həm fiziki sağlamlığı, həm də sosial

münasibətləri mənfi istiqamətdə dəyişə bilər. Emosional tükənmə yaşayan insanlar tədricən həyat enerjisini və fəaliyyət motivasiyasını itirir, gündəlik fəaliyyətlər belə onlar üçün çətin və yorucu görünməyə başlayır. Bu vəziyyət yalnız iş mühitində deyil, həm də ailə və şəxsi münasibətlərdə müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Burnout sindromunun ən geniş yayılmış fərdi nəticələrindən biri xroniki yorğunluq və enerji azalmasıdır. Bu vəziyyətdə insan hətta kifayət qədər istirahət etdikdən sonra belə özünü yorğun hiss edir. Psixoloji tükənmə fiziki enerjinin də azalmasına gətirib çıxarır və nəticədə gündəlik fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi çətinləşir. Uzunmüddətli yorğunluq bəzən yuxu pozuntuları, baş ağrıları və ümumi fiziki zəiflik kimi simptomlarla müşayiət olunur. Bu hal insanın həyat keyfiyyətini aşağı salmaqla yanaşı, onun iş qabiliyyətinə də ciddi təsir göstərir.

Onu da qeyd etmək ki, burnout sindromu koqnitiv funksiyalara da mənfi təsir edir. Emosional tükənmə yaşayan insanlarda diqqət və yaddaş problemləri tez-tez müşahidə olunur. Onlar informasiyanı əvvəlki kimi sürətli və effektiv şəkildə emal edə bilmirlər. Qərarvermə prosesi ləngiyir, diqqət dağınıqlığı yaranır və iş prosesində səhvlərin sayı artır. Bu vəziyyət xüsusilə məsuliyyətli və yüksək diqqət tələb edən peşələrdə çalışan insanlar üçün daha ciddi problemlər yarada bilər. Koqnitiv resursların azalması insanın öz peşəkar bacarıqlarına inamını da zəiflədir.

Bu sindromun digər mühüm nəticəsi motivasiya itkisi ilə bağlıdır. İnsan əvvəlki dövrlərdə ona maraqlı görünən və məmnunluq gətirən fəaliyyətlərə qarşı laqeyd münasibət göstərməyə başlayır. İş prosesində təşəbbüskarlıq azalır və fəaliyyət yalnız formal və məcburi xarakter daşıyır. Bu vəziyyət tədricən peşəkar özünəinamın azalmasına və işdən emosional uzaqlaşmaya səbəb olur. Motivasiya itkisi insanın öz potensialını reallaşdırmaq imkanlarını da məhdudlaşdırır və uzun müddət davam etdikdə peşəkar inkişafın dayanmasına gətirib çıxara bilər.

Burnout sindromu sosial münasibətlərə də ciddi təsir göstərir. Emosional tükənmə yaşayan insanlar tez-tez sosial münasibətlərdə gərginlik yaşayırlar. Onlar həmkarları, dostları və ailə üzvləri ilə ünsiyyətdə daha əsəbi və səbirsiz davranmağa meyli olurlar. Bu vəziyyət bəzən konfliktlərin yaranmasına və sosial təcrid hissinin güclənməsinə səbəb olur. İnsan özünü başqalarından uzaqlaşdırmağa çalışır və sosial əlaqələr tədricən zəifləyir. Sosial dəstəyin azalması isə burnout sindromunun daha da dərinləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, Burnout sindromu həmçinin insanın emosional vəziyyətində də ciddi dəyişikliklər yaradır. Uzun müddət davam edən psixoloji gərginlik nəticəsində depressiv əhval və narahatlıq halları meydana çıxır. İnsan özünü ümitsiz və emosional cəhətdən boş hiss edir. Gələcəklə bağlı pessimist düşüncələr artır və həyat məmnuniyyəti azalır. Bu vəziyyət bəzi hallarda klinik depressiya və ya digər psixoloji pozuntuların inkişafına da səbəb ola bilər. Belə hallarda peşəkar psixoloji yardımın göstərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Burnout sindromunun təsirləri yalnız fərdi səviyyədə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial və təşkilati mühitə də ciddi təsir göstərir. İş mühitində emosional tükənmə yaşayan əməkdaşların məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Onlar əvvəlki kimi effektiv işləyə bilmədikləri üçün təşkilatın ümumi fəaliyyətinə də mənfi təsir göstərilir. Bundan əlavə, burnout yaşayan əməkdaşlar arasında işdən narazılıq və iş yerini dəyişmək istəyi daha yüksək olur. Bu isə təşkilatlar üçün kadr dövryyəsinin artmasına və əlavə maliyyə xərclərinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Təşkilati mühitdə burnout sindromunun yayılması iş atmosferinin də mənfi istiqamətdə dəyişməsinə gətirib çıxarır. Motivasiya səviyyəsinin azalması, əməkdaşlar arasında gərginlik və əməkdaşlıq problemləri təşkilati mədəniyyətə mənfi təsir göstərir. Nəticədə kollektiv daxilində etimad və qarşılıqlı dəstək zəifləyir. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə təşkilatın ümumi effektivliyinə və rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Burnout sindromunun qarşısının alınması

Burnout sindromunun qarşısının alınması üçün həm fərdi, həm də təşkilati səviyyədə tədbirlər görülməlidir. Fərdi səviyyədə insanın psixoloji resurslarını qoruması və stres idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsi vacibdir. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər mühüm rol oynaya bilər:

- iş və şəxsi həyat arasında balansın qorunması;
- psixoloji istirahət və bərpa fəaliyyətləri;
- emosional özünüdərk bacarıqlarının inkişafı;
- sosial dəstək münasibətlərinin gücləndirilməsi.

Təşkilati səviyyədə isə rəhbərlik iş mühitinin psixoloji sağlamlığını təmin etməyə yönəlmiş strategiyalar həyata keçirməlidir. Sağlam iş mühiti əməkdaşların motivasiyasını və məhsuldarlığını artırır.

Qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, burnout sindromu həm fərdi, həm də sosial səviyyədə geniş nəticələr doğuran kompleks psixoloji problemdir. Onun təsiri yalnız insanın psixoloji və fiziki sağlamlığı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial münasibətlərə, peşəkar fəaliyyətə və təşkilati mühitə də ciddi təsir göstərir. Bu səbəbdən burnout sindromunun vaxtında müəyyən edilməsi və qarşısının alınması həm fərdlər, həm də təşkilatlar üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir iş mühitində psixoloji rifahın qorunması və sağlam əmək münasibətlərinin formalaşdırılması bu problemin təsirlərini azaltmaq üçün vacib şərtlərdən biridir.

Nazrin Asadova

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

BURNOUT SYNDROME: EMOTIONAL EXHAUSTION IN THE MODERN WORK ENVIRONMENT

Summary

Burnout syndrome is one of the most significant psychological problems of the modern work environment. This phenomenon emerges as a result of prolonged stress and high job demands and leads to changes at emotional, cognitive, and behavioral levels of the individual. Burnout is not only an individual problem but also a complex process that produces organizational and social consequences.

Therefore, modern organizations should pay greater attention to management strategies that protect the psychological well-being of employees. At the same time, individuals should take active steps to preserve their psychological resources and maintain a healthy work–life balance.

Keywords: emotional burnout, work stress, psychological health, loss of motivation, work–life balance, organizational environment.

Назрин Асадова

Академия СГБ имени Гейдара Алиева

СИНДРОМ ВЫГОРАНИЯ: ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ИСТОЩЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ РАБОЧЕЙ СРЕДЕ

Резюме

Синдром профессионального выгорания является одной из наиболее актуальных психологических проблем современной рабочей среды. Данный феномен возникает в результате длительного стресса и высоких требований к трудовой деятельности и приводит к изменениям на эмоциональном, когнитивном и поведенческом уровнях личности. Профессиональное выгорание представляет собой не только индивидуальную проблему, но и сложный процесс, имеющий организационные и социальные последствия.

По этой причине современные организации должны уделять больше внимания управленческим стратегиям, направленным на сохранение психологического благополучия сотрудников. В то же время сами люди должны предпринимать активные шаги для сохранения своих психологических ресурсов и поддержания баланса между работой и личной жизнью.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, рабочий стресс, психологическое здоровье, потеря мотивации, баланс между работой и личной жизнью, организационная среда.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. *Psixologiya*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2009, 620 s.
2. Maslach C., Jackson S. E. The Measurement of Experienced Burnout. *Journal of Occupational Behaviour*, 1981, Vol. 2, p. 99–113.
3. Maslach C., Jackson S. E., Leiter M. P. *Maslach Burnout Inventory Manual*. 3rd ed., Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1996.
4. Schaufeli W. B., Leiter M. P., Maslach C. Burnout: 35 years of research and practice. *Career Development International*, 2009, Vol. 14(3), p. 204–220.
5. Burisch M. *Das Burnout-Syndrom: Theorie der inneren Erschöpfung*. Berlin: Springer, 2006.
6. Lee R. T., Ashforth B. E. A Meta-Analytic Examination of the Correlates of the Three Dimensions of Job Burnout. *Journal of Applied Psychology*, 1996, Vol. 81, p. 123–133.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASI

Hər bir alim qiymətlidir. Ancaq nəzəriyyəni təcrübə ilə birləşdirən, fikirlərini tətbiq edə bilən və onlardan əməli nəticə götürə bilən, cəmiyyətə, ölkəyə, xalqa konkret fayda gətirən insanlar alimlərin sırasında xüsusi yer tuturlar.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev

Giriş

Müstəqil dövlətin dayanıqlı inkişafı yalnız iqtisadi göstəricilərin artımı ilə məhdudlaşmır; bu proses sosial sabitliyin qorunması, dövlət institutlarının legitimliyi, hüquqi mühitin keyfiyyəti və uzunmüddətli strateji planlaşdırmanın ardıcılığı ilə şərtlənir. Azərbaycanın müasir inkişaf modelinin formalaşmasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin rolunu qiymətləndirərkən sosial-siyasi sabitliyin təmin edilməsi, institusional idarəetmənin bərpası və dövlətin strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dayanıqlı inkişaf strategiyası yalnız iqtisadi siyasət **proqramı** deyil, həm də ictimai-siyasi **razılaşmanın təmin edilməsində mühüm mexanizm** kimi çıxış edir.

Strateji dövlətçilik və institusional sabitlik

Heydər Əliyev dövrü (1993-cü ildən etibarən) Azərbaycanda dövlət institutlarının yenidən qurulması, siyasi sabitliyin bərpası və uzunmüddətli inkişaf strategiyasının formalaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələ müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində əsaslı dönüş nöqtəsi hesab edilir.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin ikinci mərhələsi olan 1993–2003-cü illər müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin konsolidasiyası dövrü kimi təhlil olunur. Bu mərhələdə əsas məqsəd postsovet keçid dövrünün yaratdığı idarəetmə boşluqlarını aradan qaldırmaq, dövlət institutlarının fəaliyyət dayanıqlılığını bərpa etmək və legitim siyasi-hüquqi çərçivə formalaşdırmaq idi.

Bu kontekstdə həyata keçirilən strategiya qısamüddətli sabitlik tədbirlərinin uzunmüddətli institusional inkişaf gündəliyi ilə uzlaşdırılmasına yönəlmişdir.

Hüquqi-institusional əsasların formalaşdırılmasında 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sistem yaradıcısı rol oynamışdır.

Konstitusiyaya hakimiyyət bölgüsü prinsipini təsbit etmiş, insan və vətəndaş hüquqlarının normativ təminatını müəyyənləşdirmiş, dövlət idarəçiliyinin hüquqi çərçivəsini və hüquq sisteminin iyerarxiyasını formalaşdırmışdır. Bu sənəd institusional sabitliyin hüquqi bazasının yaradılmasına mühüm töhfə vermişdir.

Sonrakı mərhələdə normativ-hüquqi bazanın genişləndirilməsi dövlət idarəçiliyinin prosedur əsaslarının daha da dəqiqləşdirilməsinə şərait yaratmışdır.

İqtisadi dövlətçilik strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanmış Əsrin müqaviləsi hesab olunur.

Bu müqavilə Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının beynəlxalq konsorsium çərçivəsində işlənməsini nəzərdə tutaraq enerji sektoruna geniş həcmdə xarici sərmayənin cəlb edilməsini təmin etmişdir.

Eyni zamanda bu proses ölkənin fiskal imkanlarının genişlənməsinə, dövlət institutlarının maliyyə dayanıqlılığının gücləndirilməsinə və enerji diplomatiyasının inkişafına mühüm təsir

göstərmişdir. Nəticədə Azərbaycan regional və qlobal geosiyasi sistemdə daha fəal mövqə əldə etmişdir.[1]

Institusional sabitliyin təmin olunması prosesində səlahiyyət bölgüsünün aydınlaşdırılması, idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi və sosial-siyasi risklərin idarə olunması əsas prioritetlərdən olmuşdur.

Paralel olaraq iqtisadi strategiyada enerji resurslarına əsaslanan beynəlxalq əməkdaşlıq ölkənin geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirmiş, dövlət maliyyə dayanıqlığını artırmış və institusional inkişaf üçün əlavə resurslar yaratmışdır.

Institusional islahatlar çərçivəsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının koordinasiya imkanları gücləndirilmiş, təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə sistemi yenidən təşkil edilmiş, yerli özünüidarəetmə institutlarının tətbiqinə başlanılmışdır.

Xüsusilə 1999-cu ildən etibarən bələdiyyə institutunun yaradılması yerli idarəetmə mexanizmlərinin formalaşmasında mühüm addım kimi qiymətləndirilir. Paralel olaraq məhkəmə-hüquq sahəsində həyata keçirilən yeniliklər hüquqi dövlət prinsipinin institusional əsaslarını gücləndirmişdir.

Sosial siyasət və insan kapitalı

Heydər Əliyev dövründə sosial siyasət dövlət quruculuğu strategiyasının ayrılmaz hissəsi kimi formalaşdırılmışdır. Bu yanaşmanın əsas məqsədi iqtisadi transformasiya şəraitində sosial sabitliyi qorumaq, əhəlinin həssas qruplarının müdafiəsini gücləndirmək və uzunmüddətli inkişaf üçün insan kapitalının keyfiyyətini yüksəltmək idi.

Sosial siyasətin institusional məntiqi qısamüddətli sosial kompensasiya mexanizmləri ilə yanaşı, təhsil, səhiyyə və əmək bazarı sahələrində sistemli modernləşmənin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu.

Sosial müdafiə mexanizmlərinin inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olmuşdur. Məcburi köçkünlər və digər həssas sosial qruplar üçün sosial təminat xidmətlərinin genişləndirilməsi, pensiya və müavinət sistemində aparılan islahatlar, həmçinin sosial təminatın hüquqi-normativ əsaslarının təkmilləşdirilməsi sosial dövlət prinsipinin praktik təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu tədbirlər sosial risklərin azaldılmasına və cəmiyyətdə ictimai konsensusun qorunmasına xidmət etmişdir.

İnsan kapitalının inkişafı təhsil siyasətinin əsas strateji istiqamətlərindən biri olmuşdur. Ümumi təhsilin əlçatanlığının təmin edilməsi, ali təhsil sisteminin institusional dayanıqlığının qorunması və peşə-ixtisas hazırlığının əmək bazarının gələcək tələblərinə uyğunlaşdırılması bu sahədə aparılan siyasətin əsas elementlərini təşkil etmişdir.

Paralel olaraq səhiyyə infrastrukturunun yenidən qurulması və tibbi xidmətlərin təşkilatı əsaslarının gücləndirilməsi əhəlinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsi və enerji gəlirlərinin artması sosial sektorun maliyyələşdirilməsi imkanlarını genişləndirmişdir. Bu isə dövlətin insan kapitalına yönəlmiş sosial siyasətinin davamlılığını təmin etmişdir.

Xüsusilə sosial infrastruktur layihələrinin (məktəblər, səhiyyə müəssisələri və kommunal xidmət obyektləri) həyata keçirilməsi regional inkişaf siyasəti ilə əlaqələndirilərək ərazi fərqlərinin azaldılmasına töhfə vermişdir. Bu yanaşma sosial siyasətin yalnız sosial transfer mexanizmi deyil, eyni zamanda məhsuldarlığın və inklüziv inkişafın mühüm aləti olduğunu göstərir.

Enerji siyasəti və milli inkişaf modeli

Heydər Əliyev dövründə enerji siyasəti Azərbaycanın milli inkişaf modelinin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Bu siyasət makroiqtisadi sabitlik və institusional modernləşmə prosesləri ilə sıx şəkildə uzlaşdırılmışdır.

Enerji sektoru yalnız ixrac gəlirlərinin mənbəyi kimi deyil, həm də dövlətin strateji inkişaf imkanlarını genişləndirən sisteməyaradıcı amil kimi qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma təbii resurslardan əldə olunan geoiqtisadi üstünlüklərin dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və uzunmüddətli inkişaf strategiyasının təmin edilməsi məqsədi ilə istifadə olunmasını nəzərdə tuturdu.

Enerji siyasətinin institusional əsasları 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanmış Əsrin müqaviləsi ilə formalaşmışdır [3].

Bu müqavilə Azərbaycanın enerji sektoruna geniş miqyaslı xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaratmış, beynəlxalq enerji şirkətləri ilə əməkdaşlıq mexanizmlərinin formalaşdırılmasına və ölkənin global enerji bazarlarında etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyinin möhkəmlənməsinə imkan vermişdir.

Enerji resurslarının istismarından əldə olunan gəlirlər dövlət büdcəsinin mühüm maliyyə mənbələrindən birinə çevrilərək sosial və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə dəstək vermişdir.

Enerji siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsi və tranzit təhlükəsizliyinin təmin olunması olmuşdur. Bu kontekstdə Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri kimi strateji layihələrin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Həmin layihə və ona paralel reallaşdırılan regional enerji və kommunikasiya təşəbbüsləri Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyətini artırmışdır. Marşrutların diversifikasiyası enerji təhlükəsizliyi risklərini azaltmaqla yanaşı, ölkənin regional əməkdaşlıq və idarəetmə imkanlarını genişləndirmişdir.

Milli inkişaf modeli çərçivəsində enerji gəlirlərinin dövlətin uzunmüddətli inkişaf prioritetlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İnfrastrukturun yenilənməsi, sosial sektorun maliyyələşdirilməsi və institusional potensialın gücləndirilməsi enerji siyasətinin “hasilat – gəlir – inkişaf” zəncirinə əsaslanan funksional nəticələrini nümayiş etdirmişdir. Bu yanaşma resurs amilinin yalnız istehlak yönümlü deyil, həm də inkişafyönümlü idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə milli rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasına xidmət etdiyini göstərmişdir.

Regional inkişaf və bərabərlik

Heydər Əliyev dövründə regional inkişaf siyasəti milli dövlət quruculuğu strategiyasının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Bu yanaşma mərkəzləşdirilmiş makroiqtisadi sabitliyin regionlararası sosial-iqtisadi balansla tamamlanmasını, paytaxt ilə regionlar arasında inkişaf fərqlərinin azaldılmasını və ölkə üzrə vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılmasını nəzərdə tuturdu.

Bu baxımdan regional siyasət yalnız infrastrukturun genişləndirilməsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda milli dövlət quruculuğunun mühüm institusional mexanizmlərindən biri kimi çıxış etmişdir.

Regional inkişaf siyasətinin əsas vasitələrindən biri enerji, nəqliyyat, rabitə və kommunal infrastrukturun inkişafı olmuşdur. Regionlarda yol-kommunikasiya şəbəkələrinin genişləndirilməsi, elektrik və rabitə sistemlərinin modernləşdirilməsi iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsinə və yerli biznes subyektlərinin bazarlara çıxış imkanlarının artmasına şərait yaratmışdır.

Bu tədbirlər regionların iqtisadi potensialının daha səmərəli istifadəsinə və regionlararası inkişaf fərqlərinin tədricən azalmasına xidmət etmişdir.

Regional sosial infrastrukturun inkişafı da dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur. Təhsil, səhiyyə və sosial xidmət müəssisələrinin regionlarda genişləndirilməsi insan kapitalının ölkə üzrə daha balanslı paylanmasına, əhəlinin əsas ictimai xidmətlərə çıxışının yaxşılaşmasına və sosial inklüzivliyin güclənməsinə şərait yaratmışdır.

Xüsusilə məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsi və onların sosial təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən layihələr regional səviyyədə sosial risklərin idarə olunmasında mühüm rol oynamışdır.

İnstitusional aspekt

İnstitusional müstəvidə yerli idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və bələdiyyə institutunun tətbiqi regional siyasətin həyata keçirilməsində mühüm addım olmuşdur. Bu tədbirlər yerli idarəetmə imkanlarının genişlənməsinə və regionlarda idarəetmə proseslərinin daha səmərəli təşkilinə şərait yaratmışdır.

Uzunmüddətli perspektivdə isə bu proses subsidiarlıq prinsipinin və müasir idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün institusional baza yaratmışdır.

İctimai-siyasi konsensus və milli həmrəylik

Heydər Əliyev dövründə ictimai-siyasi konsensusun formalaşdırılması dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. 1990-cı illərin mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitində siyasi sabitliyin institusional əsasda təmin edilməsi, idarəetmə sisteminin legitimliyinin bərpası və müxtəlif sosial qruplar arasında etimad mühitinin yaradılması milli həmrəyliyin strateji dayaqları kimi çıxış etmişdir.

Bu yanaşma siyasi konsensusun yalnız qısamüddətli sabitlik vasitəsi deyil, həm də dövlət institutlarının vahid mexanizm kimi fəaliyyət göstərməsini təmin edən sistemli idarəetmə modeli olduğunu göstərirdi [5].

İctimai-siyasi konsensusun hüquqi-siyasi bazası dövlət idarəçiliyinin konstitusion çərçivəsi əsasında formalaşdırılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət institutlarının fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən etmiş və siyasi qərarvermə prosesinin koordinasiya şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır.

Belə yanaşma siyasi parçalanma risklərini minimuma endirməyə, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmağa və institusional aktorlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin gücləndirilməsinə imkan vermişdir.

Milli həmrəylik siyasətində vətəndaşlıq identikliyinə gücləndirilməsi və ümummilli maraqlar ətrafında birləşdirici ictimai diskursun formalaşdırılması mühüm rol oynamışdır. Tarixi dövlətçilik ənənələrinin və müasir inkişaf məqsədlərinin vahid ideoloji çərçivədə təqdim edilməsi cəmiyyət daxilində ictimai birlik və kollektiv məsuliyyət hissinin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir.

Bu yanaşma sosial və regional fərqlərin azaldılmasına, həmçinin ictimai sabitliyin qorunmasına mühüm töhfə vermişdir.

İctimai-siyasi həmrəyliyin mühüm istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla və diaspor təşkilatları ilə əlaqələrin gücləndirilməsi olmuşdur. Bu istiqamətdə Dünya Azərbaycanlılarının Konqresi və digər diaspor qurumları ilə əməkdaşlıq milli kimliyin beynəlxalq müstəvidə möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir.

Beləliklə, milli həmrəylik siyasəti yalnız daxili siyasi sabitliyin təmin edilməsinə deyil, həm də xarici siyasətdə Azərbaycanın mövqelərinin gücləndirilməsinə əlavə legitimlik və resurs yaratmışdır.

Dayanıqlı inkişaf strategiyasının müasir əhəmiyyəti

Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış inkişaf strategiyası Azərbaycanın müasir dövlət idarəçiliyində konseptual əsaslardan biri kimi qiymətləndirilir. Bu strategiya institusional sabitlik, iqtisadi inkişaf və sosial inklüzivlik prinsiplərinin uzlaşdırılmasına əsaslanmışdır.

Müasir dövrdə global iqtisadi dəyişkənlik, iqlim riskləri və geosiyasi transformasiyalar fonunda həmin modelin prinsiplərinin əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri uzunmüddətli planlaşdırma və sistemli qərarvermə yanaşmasının tətbiqi olmuşdur. Bu model qısamüddətli siyasi reaksiyalardan daha çox strateji inkişaf hədəflərinə əsaslanan idarəetmə prinsiplərini ön plana çıxarmışdır.

Belə yanaşma dövlət siyasətində risklərin qabaqlayıcı şəkildə qiymətləndirilməsinə və idarəetmə prosesində strateji planlaşdırmanın metodoloji baza kimi tətbiq olunmasına imkan vermişdir.

İqtisadi müstəvidə enerji gəlirlərinin inkişaf məqsədlərinə yönəldilməsi təcrübəsi müasir dövrdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

Resursların yalnız istehlak məqsədləri üçün deyil, həm də kapitala çevrilərək uzunmüddətli iqtisadi inkişafın maliyyə bazasının formalaşdırılması müasir iqtisadi siyasətin mühüm prinsiplərindən biridir.

Sosial və regional aspekt

Dayanıqlı inkişaf strategiyasının müasir vəziyyəti sosial inklüzivlik, regional bərabərlik və rifahın balanslı bölüşdürülməsi prinsipləri ilə qiymətləndirilir. Heydər Əliyev dövründə formalaşmış sosial müdafiə və ictimai həmrəylik mexanizmləri müasir demoqrafik dəyişikliklər, urbanizasiya prosesləri və əmək bazarının yeni tələbləri fonunda yenilənmiş idarəetmə alətləri ilə inkişaf etdirilir.

Bu institusional irs sosial sabitliyin və ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas konturlarını müəyyən etmişdir. Sosial siyasətin prioritetliyi, dövlət institutlarının gücləndirilməsi, enerji resurslarının məqsədyönlü istifadəsi və regional bərabərliyin təmin edilməsi bu modelin əsas sütunlarını təşkil edir. İctimai-siyasi elmlər kontekstində bu strategiya dayanıqlı inkişafın yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və institusional xarakter daşdığını təsdiq edir.

**HEYDAR ALIYEV AND THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Summary

This article analyzes the role of Heydar Aliyev in shaping the sustainable development strategy of the Republic of Azerbaijan. The study emphasizes that the sustainable development of an independent state is determined not only by economic growth but also by the stability of political institutions, the quality of the legal environment, and consistent long-term strategic planning. In this context, the policies implemented during the leadership of Heydar Aliyev played a crucial role in restoring political stability, strengthening state institutions, and establishing the foundations of a modern governance system in Azerbaijan.

The article examines the key components of this development model, including institutional state-building, social policy and human capital development, energy strategy, and regional development. Particular attention is given to the role of energy policy in attracting international investment, strengthening Azerbaijan's geopolitical position, and financing social and infrastructure projects.

The study concludes that the development strategy established during Heydar Aliyev's leadership represents a comprehensive model that integrates economic growth, social stability, and institutional governance. This strategic framework continues to serve as an important conceptual basis for Azerbaijan's sustainable development and long-term state policy.

Keywords: sustainable development, state-building strategy, social policy, energy policy, regional development, institutional stability.

Гюльпута Ширинова
Академия Государственного управления при Президенте
Азербайджанской Республики

**ГЕЙДАР АЛИЕВ И СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

Резюме

В статье анализируется роль Гейдара Алиева в формировании стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики. Подчеркивается, что устойчивое развитие независимого государства определяется не только ростом экономических показателей, но и обеспечением социально-политической стабильности, эффективностью государственных институтов, качеством правовой среды и последовательностью долгосрочного стратегического планирования.

В исследовании рассматриваются основные направления государственной политики периода руководства Гейдара Алиева, включая укрепление институциональной системы управления, развитие социальной политики и человеческого капитала, формирование энергетической стратегии и обеспечение регионального развития. Особое внимание уделяется значению энергетической политики, способствовавшей привлечению иностранных инвестиций, укреплению геополитических позиций Азербайджана и финансированию социальных и инфраструктурных проектов.

В результате делается вывод, что сформированная стратегия развития представляет собой комплексную модель государственного управления, объединяющую экономический рост, социальную стабильность и институциональное развитие. Данная модель и в современный период сохраняет свою актуальность и служит концептуальной основой устойчивого развития Азербайджана.

Ключевые слова: устойчивое развитие, стратегия государственности, социальная политика, энергетическая политика, региональное развитие, институциональная стабильность.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, H. Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik konsepsiyası və strateji inkişaf xətti. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı, 2002.
2. Həsənov, Ə. Müasir Azərbaycanda sosial siyasət və insan kapitalı. Bakı: Elm, 2010.
3. Məmmədov, R. Azərbaycanın enerji siyasəti: milli maraqlar və qlobal çağırışlar. Bakı: Qanun, 2015.
4. Quliyev, S. Regional inkişaf və sosial bərabərlik: Azərbaycan təcrübəsi. Bakı: Təhsil, 2016.
5. Əliyeva, L. İctimai-siyasi konsensus və milli həmrəylik. Bakı: Şərq-Qərb, 2018.

Gülnarə Rzayeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e-mail: gulnara.rzayeva@unec.edu.az

Samirə Əhmədova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e-mail: samira_ahmadova@unec.edu.az

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ DAXİL OLAN XARİCİ SÖZLƏR VƏ ONLARIN DİLİMİZƏ TƏSİRİ

Xülasə

Qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinə xarici sözlərin daxil olması dilimizin lüğət və terminologiya sistemində əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu proses xüsusilə XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindən etibarən sürətlənmiş, internet, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, elm, texnologiya və kütləvi mədəniyyət vasitəsilə lüğət zənginliyi artırılmışdır. Terminologiya, hər bir sahədəki anlayışların dəqiq və birmənalı ifadəsi üçün önəmli vasitədir və terminlərin sistemli istifadəsi dilin inkişafı üçün vacibdir.

Qloballaşmanın mənfi təsirləri də vardır: dil zəifləyir, xarici sözlərin sayı artır, mədəni homogenləşmə və milli adət-ənənələrin itməsi baş verir. Eyni zamanda iqtisadi və texnoloji asılılıq, bilik fərqliliyi və dilin təkamülündə balansın pozulması müşahidə olunur. Həmçinin, gənc nəsil arasında milli dəyərlərin önəmi azala bilər. Bu mənfi təsirlərin qarşısını almaq üçün milli dilin, mədəniyyətin və dəyərlərin qorunması, terminlərin düzgün işlənməsi və təhsil sahəsində tədbirlər vacibdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qloballaşma, xarici sözlər, terminologiya, dil.

Dünya tarixinin indiyə qədərki ən böyük kəşflərindən biri də dildir. Ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, mücərrəd işarələr sistemi olan dil özünəməxsus quruluşu və ifadə imkanları ilə seçilir. Dil cəmiyyətdə yaranaraq ictimai hadisə hesab olunur. Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox vacib olan bir vasitə kimi xalqın tarixi ilə üzvi surətdə bağlı olur. Buna səbəb isə dilin cəmiyyət daxilində təşəkkül tapmasıdır. Elə buna görə də dilin tarixi onu yaradan xalqın taleyi ilə sıx bağlı olur.

Qloballaşma prosesi Azərbaycan dilinə çoxsaylı xarici sözlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur. Bu proses xüsusilə XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindən etibarən sürətlənmişdir. İnternet, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, elm, texnologiya və kütləvi mədəniyyət bu təsiri daha da gücləndirmiş və lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir. Xarici sözlər daha çox terminologiya sahəsində özünü göstərir.

"Termin elmin, texnikanın, incəsənət anlayışlarını, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, istehsalat proseslərini bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən səciyyəvi addır" (6, 268). "Termin ideal dərəcədə abstrak, birmənalı, ekspressivlikdən kənar olması, məntiqliliyi və sistemliliyi ilə ümumişlək sözlərdən seçilir" [7,3].

Müəyyən sahədə peşəkar biliklər sistemində daxil olan anlayışların adları terminlər hesab olunur. Hər bir sahənin terminləri elm və texnikanın inkişafı nəticəsində zənginləşir. Çex dilçisi K.Soxovun hesablamalarına görə, müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Bu isə müxtəlif sahələrdəki yeniləşmənin dildə təzahürü ilə bağlıdır.

Texnologiyanın inkişafı, ayrı-ayrı sahələrin formalaşması ilə ortaya çıxan anlayış və məfhumların adlandırılması üçün dilimizdə terminlərin yaranmasını şərtləndirir. Bu səbəbdən 23 may 2012-ci il tarixli Prezident sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair" Dövlət Proqramında Azərbaycan dilində terminologiya sisteminin formalaşması zəruri addımlardan idi.

Sərəncama əsasən, Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında

Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Proqram çərçivəsində bir sıra mühüm vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. Azərbaycan dilində termin və anlayışlardan istifadə və ya tərcümədə vahid qaydalar və təkvariantlılığın təmin olunması, vahid terminlərdən istifadə qərarlaşması; dəqiq tərcümənin təmin olunması, müxtəlif sahələrin termin lüğətlərinin hazırlanması türk dillərinin (Azərbaycan dilinin də) yeni söz və termin yaratmaq imkanlarından daha geniş istifadə edilməsi və bu kimi məsələlər qarşıya qoyulan vəzifələrdən idi.

Hər terminin öz dəqiq elmi tərfi var. Terminlər - predmetlərin, obyektlərin, hadisələrin, onların xassələrinin və əlaqələrinin bu sahə üçün xarakterik olan xüsusi ixtisaslaşdırılmış, məhdudlaşdırıcı təyinatı kimi çıxış edir [13].

Məşhur Sovet terminoloqu T.L.Kandelaki terminlərdən bəhs edərkən yazırdı: "Termin adı altında elə sözlər və leksikləşmiş söz birləşmələri başa düşülür ki, onlar öz definitiv mənasını uyğun anlayışlar sistemində tapmış olsun" [7,47].

Texnologiyanın inkişafı, ayrı-ayrı sahələrin formalaşması ilə ortaya çıxan anlayış və məfhumların adlandırılması üçün dilimizdə terminlərin yaranmasını şərtləndirir. Ayrı-ayrı sahələrdə olan yeniləşmə yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. "Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, termin anlayışı adı söz kimi adlandırılmaz, anlayış terminə təhkim olur" [8,12].

Terminologiya dilin lüğət fondunun ən fəal və sürətlə inkişaf edən tərkib hissələrindən biridir. O, cəmiyyətdə, eləcə də elm və texnika sahəsində baş verən yenilikləri, dəyişiklikləri və tərəqqini özündə əks etdirir. Terminologiya müəyyən elm, texnologiya və istehsal sahəsinə aid anlayışlar sistemində elmi məfhumları dəqiq, aydın və birmənalı şəkildə ifadə etmək üçün işlədilən söz və söz birləşmələrinin məcmusudur. Başqa sözlə, terminologiya terminlərin sistemli toplusu olub uzun müddət bir çox dilçi alimlər tərəfindən leksikologiyanın bir bölməsi kimi araşdırılmış, müstəqil elm sahəsi kimi qəbul edilməmişdir. Lakin elmin və texnologiyanın sürətli inkişafı, yeni anlayışların yaranması və terminlərin sistemli şəkildə tənzimlənməsi zərurəti terminologiyanın ayrıca tədqiqat sahəsi kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Terminologiyada sinonimlik yolverilməz hal hesab edilsə də, yuxarıdakı nümunələrə də əsaslanıb deyə bilərik ki, eynimənalı terminlər mövcuddur. Bu hal isə ondan qaynaqlanır ki, bir məfhum yaranarkən onun qavranılması müxtəlif cür ola bilər. Məsələn, son texnologiyanın məhsulu olan "planşet" "tablet" kimi də adlandırılır. Bu isə eyni bir əşyanın öz adı ilə birgə xaricdən alınması, ingilis və rus dilində adlandırılması faktı termin paralelliyi ilə nəticələndi.

Termin məhdud və təsbit edilmiş məzmunla malik olmalıdır. Belə ki, kontekstdən asılı olmayaraq, termin vahid mənalı, mümkün olduğu qədər dəqiq, birmənalı, obyektiv olmalıdır. Bir sənət əsərindəki bütün sözlər ya da simvollar cürbəcür yozula və bu yozumlardan cürbəcür mənalar çıxarıla bildiyi halda, bir terminin mənası kontekstdən, oxucunun yozumundan, duyğularından və başqa assosiasiyalardan asılı deyildir.

VII əsrdə ərəb dilinin, XIX əsrdən rus dilinin, həmçinin uzun əsrlər boyu fars dilinin dilimizə güclü təsiri nəticəsində dilimizə bir çox alınma sözlər daxil olmuşdur: XIII-XIV əsrləri Nəsimi, XV-XVI əsrləri Füzuli ümumiləşdirib növbəti mərhələyə miras qoymuş, XVII-XVIII əsrlərin dil təkamülünü Vəqif ümumiləşdirmiş, XIX əsrin novator mühitinə ötürmüşdü. XVIII əsrə qədər alınma sözlərin çoxluğu müşahidə olunsada, XVIII əsrdə Vəqifin yaratdığı xəlqiliklə dilimizdə milli mənşəli sözlərin üstünlüyü hakim olmuşdur.

XIX əsr maarifçiliyi ilə isə dilimizə xeyli sayda rus-Avropa mənşəli sözlərinin keçməsinə şərtləndirdi. Bu sözlərin dilimizə keçmə tarixi, əsasən, Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə keçməsi ilə bağlıdır: *şkaf, telefon, kran, kino, rota, penal*. Başqa Avropa dillərindən dilimizə sözlərin keçməsində rus dili vasitəçi rol oynamışdır. Bu sözlər dilimizdə rus dilində işləndiyi kimi qəbul edilmişdir, gəlmə yerinə görə onlar bir neçə qrupa bölünür: latın (akademiya, rektor), yunan (filoloq, leksikologiya), fransız (adres), ingilis (lider), alman (orden, lift), italyan (novella), holland (matros, kompas).

Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə çox söz keçib. Bəzən dilimizdə bu sözlərin qarşılığı olduğu halda, onların qarşılığını işlətmirik. Zato, okazıvayetsa, kak raz, uje, daje, xolodelnik, vilka, vabşe, kstate, kuxna və s.-nin Azərbaycan dilində uğurlu qarşılığı olduğu halda, hələ də rus dilində olan sözlər işlənir. Bu proses özünü, əsasən, məişət üslubunda göstərir.

Rus mənşəli məcburi alınmalar var ki, bu sözlərin dilimizdə qarşılığı olsa da, bu cür sözlərdən daha çox istifadə edirik, bəzən hətta dilimizdəki qarşılığını da unuduruq: kaşelyok-pulkisəsi, klyonka-müşəmbə, aboy-divar kağızı, atopleniya-qızdırıcı sistem, boyevik-döyüşçü, çaşka-fincan, domaşnik-başmaq, ostonovka-dayanacaq, fartuk-önlük, yaxalıq-döşlük, informasiya-məlumat,

kasinka-yaylıq, qolfi-uzunboğaz corab, kraska-boya, krovat-çarpayı, kurtka-gödəkçə, qlozok-gözlük, qorox-noxud, qreçka-qarabaşaq, papuqay-tutuquşu, podnos-altlıq, rubaşka-köynək, saroçka-köynək, sumka-çanta, şikarno-əla, qiymətli, bahalı, gözəl, tapoçka-çəkələk, telexranitel-cangüdən, tenniska-qısaqol köynək, trümo-bədənnüma güzgü, truba-boru, tumboçka-dolab, tuperklyoz-vərəm, tvorok-kəsmik, uçot-qeydiyyat, usilitel-səsgücləndirici, veşelka-asılqan, zamok-qıfıl, zontik-çətir və s.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dili də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Yeni bir mərhələdə dilin milliləşdirilməsi, bunun nəticəsində isə KİV-lərin dilində keyfiyyət dəyişmələri baş verdi. Dildaxili və diltarici amillərin təsiri ilə dilin leksik bazasında sürətli dəyişmələr baş verdi.

Müstəqillik əldə edilməsi ilə dünya birliyinə inteqrasiya, müxtəlif təşkilatlarla bağlanan müqavilələr, eləcə də texnikanın inkişafı yeni anlayışlara ehtiyac yaratdı. Beləliklə, dildə həm öz bazası hesabına, həm də alınma sözlərin köməyi ilə yeni sözlər yaranmağa başladı.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dili daha çox Avropa mənşəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla belə, eyni kökə malik Türkiyə türkçəsinin təsiri ilə dilimizdə yeni sözlərin yaranması halı müşahidə olunmaqdadır.

Son dövrlər Azərbaycan dilinin leksikasında ilişgi (əlaqə), bilgin (alim), baxımsızlıq (müstəqillik), bilgi (məlumat), durum (vəziyyət), olay (hadisə), tartışma (mübahisə), başkan (rəhbər), yatırım, yazar, para, suç, sayın, öndər, tanıtım, ünlü, uçaq və s. sözlərin işlənməsi Türkiyə türkçəsinin təsiri ilə bağlıdır. Əvvəla, qohum dillərdən bir-biri ilə doğma olduğu üçün onları tamamilə yad ünsür hesab etmək olmaz. Məsələn, Avropa mənşəli "auditor" sözü ilə türk mənşəli "olay" sözünün dilimizdəki mövqeyi eyni deyildir. Deməli, "auditor" sözü Azərbaycan dilində mənimsənilməsi baxımından "olay" sözünə nisbətən daha çox yad ünsürdür.

Mer, spiker, reyting, lider və s. bu kimi ingilis dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlər də yeni sistem dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Siyasi leksikaya dair alınma və törəmə sözləri siyasi partiya və cərəyanların, hərəkatların, vəzifəli şəxslərin vəzifə və rütbə adları, hökumət strukturlarının adlarını və s. aid etmək olar. Məsələn, demokratlar, demkonqres, demokratik alyans, liberal-demokrat, patriotizm, blokada, novator, koalisiya, instansiya, terror aktı, sanksiya, neofaşist, ekstremist və s. siyasi məna daşıyan alınma terminlər bu qəbildəndir. Elektorat, veto, parlament, referendum, sammit və s. terminlər isə seçki sistemi ilə bağlı olan siyasi yönü alınma sözlərdir. Lakin son dövrlərin Azərbaycan gerçəklikləri zəminində aktuallaşmış bu tip terminlər artıq tam surətdə işləklilik qazanmışdır. Məsələn, "Legitim" sözü də son illərdə aktuallaşan termin-sözlərdəndir; "Separatçı" – dövlətdən hər hansı bir ərazinin ayrılmasını tələb edən, yaxud bunun tərəfdarı olan şəxsdir. "Ombudsman" – mənşəcə isveç sözüdür – ombudsman mənası bir kəsin maraqlarının müdafiəçisi deməkdir. Bu sözün də məzmunu, məna tutumu dəyişmişdir. "Ombudsman" sözünə izah verilərək qeyd olunurdu ki, bu, bir sıra burjua ölkələrində parlamentdə xüsusi vəzifə tutan şəxsdir. Bu şəxs dövlət orqanlarının hərəkətlərinə nəzarət etməklə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəçisi rolunda çıxış edir. Bu, beynəlxalq hüquq terminidir, Azərbaycan dilində yeni şəraitlə bağlı istifadə olunmağa başlanmışdır.

Son dövrlərdə dilə investisiya, kontrakt, kontur, krizis, kserokopiya, kvorum, kvota, lider, korona, kovid və s. alınmalar daxil olmuşdur. Lakin bu alınmaların dildə qarşılıqları ilə investisiya-sərmayə, kontrakt – müqavilə, kontur – istiqamət, krizis – böhran, kserokopiya – surət çıxaran, kvorum – yetərsay, embarqo – qadağa, lider – başçı kimi milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir.

2019-cu ilin sonlarında dünyada yayılan COVID-19 qısa müddətdə qlobal problemə çevrildi. Bu xəstəliyə səbəb olan SARS-CoV-2 milyonlarla insanın həyatına təsir göstərdi. Baş verən hadisələr təkcə səhiyyə sahəsində deyil, dilimizdə də yeni söz və ifadələrin yaranmasına səbəb oldu.

Pandemiya dövründə "karantin", "lokdaun", "izolasiya", "özünütəcrid" kimi sözlər gündəlik danışqda geniş işlədilməyə başladı. Əvvəllər yalnız tibbi və ya rəsmi mühitdə istifadə olunan terminlər artıq hər kəs üçün tanış anlayışlara çevrildi. "Sosial məsafə", "maskalı rejim", "dezinfeksiya", "sanitizer" kimi ifadələr insanların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsi oldu.

Təhsil sahəsində də yeni anlayışlar formalaşdı. "Onlayn təhsil", "distant dərs", "Zoom görüşü" kimi söz birləşmələri şagird və müəllimlərin lüğətinə daxil oldu. Eyni zamanda, "evdən iş", "təmassız çatdırılma", "kuryer xidməti" kimi ifadələr sosial həyatın yeni reallığını əks etdirdi.

Pandemiya göstərdi ki, dil canlı və daim inkişaf edən bir sistemdir. Cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik dildə öz əksini tapır. Yeni sözlər əvvəlcə yad səslənsə də, zaman keçdikcə dilin

ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Beləliklə, pandemiya dövrü yalnız tibbi və sosial dəyişikliklərlə deyil, həm də dilimizin zənginləşməsi ilə yadda qaldı.

Qloballaşma dövründə ölkələr və xalqlar arasında iqtisadi, mədəni və texnoloji əlaqələrin genişlənməsi bir sıra müsbət nəticələrə gətirib çıxarsa da, həm də bəzi mənfi təsirləri ortaya çıxarmışdır. Bu mənfi çalarlar, xüsusilə, dil, mədəniyyət və sosial sahələrdə nəzərə çarpır:

Dilin zəifləməsi və xarici sözlərin çoxalması

Qloballaşma nəticəsində Azərbaycan dilinə çoxsaylı xarici sözlər daxil olmuşdur. Bəzi hallarda bu sözlər milli lüğətimizin yerini ala bilər və ümumişlək sözlərin unudulmasına səbəb ola bilər. Terminologiyada isə xarici sözlərdən düzgün istifadə edilmədikdə anlaşılmazlıq yaranır və dilin özünəməxsusluğu risk altına düşür.

1. Mədəni homogenləşmə

Qloballaşma dünya mədəniyyətlərinin bir-birinə yaxınlaşmasına səbəb olur. Bu isə milli adət-ənənələrin, folklor və incəsənət nümunələrinin unudulmasına, mədəni müxtəlifliyin azalmasına gətirib çıxara bilər.

2. İqtisadi və sosial asılılıq

Qloballaşma ölkələri beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə daha çox bağlı edir. Bu da iqtisadi terminlərin artmasına gətirib çıxarır. İqtisadi cəhətdən isə bu, bəzi hallarda yerli istehsalın zəifləməsinə, iş yerlərinin azalmasına və iqtisadi asılılığın artmasına səbəb ola bilər.

3. Texnologiya və bilik asimmetriyası

Qloballaşmanın texnoloji tərəfi bəzi ölkələrin sürətlə inkişaf etməsinə, digər ölkələrin isə bu inkişafdan geri qalmasına səbəb olur. Bu, bilik və texnologiya fərqliliyini artırır və sosial bərabərsizlik yaradır. Eləcə də dilə də təsirsiz ötürülür. Belə ki, gənclər texnologiyanın təsiri ilə dillərindəki əcnəbi sözlərin sayını artırmaqla bilər.

4. Ənənəvi həyat tərzinə təsir

Qloballaşma nəticəsində internet, sosial media və beynəlxalq pop-mədəniyyətin təsiri ilə gənc nəsil arasında milli dəyərlərin önəmi azala bilər. Bu isə milli kimlik və tarixi yaddaşın zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Bu təsir ilə dilimizdəki milli kimliyimizə bağlı olan sözlərin bir qismi unudula bilər.

5. Dilin təkamülündə balansın pozulması

Yeni termin və anlayışların xarici dillərdən sürətlə alınması dilin daxili imkanlarının inkişafını əngəlləyə bilər. Nəticədə dilin zənginləşməsi yox, onun "asılı" hala gəlməsi riski yaranır.

"Alimlərin hesablamalarına görə, dünyada mövcud 7000 dilin 50%-dən çoxu yox olma təhlükəsi ilə üz-üzədir. Milli dillərin ən çox sıxışdırıldığı regionlar Cənubi Amerika, Şimali Şərqi Asiya və Sibir hesab olunur" [9]. Hətta Avropada da bəzi dillərin mövqeyi zəifləyərək ikinci dərəcəli dil səviyyəsinə enmişdir. Dillərin sıradan çıxması təkcə bir ünsiyyət vasitəsinin itirilməsi deyil, həm də həmin dilə bağlı olan mədəni irsin və dəyərlərin təhlükə altına düşməsi deməkdir. Çünki milli dil hər bir xalqın mədəni kimliyini və müxtəlifliyini qoruyan əsas amillərdən biridir.

"Qloballaşmanın mənfi təsirlərini azaltmaq məqsədilə 1992-ci ildə Avropa Şurasının himayədarlığı ilə "Regional və Milli Dillərin Qorunması üçün Avropa Nizamnaməsi" qəbul olunmuşdur. Buna baxmayaraq, dillərin yox olma prosesi sürətlə davam edir. Dünya dillərinin 25%-dən çoxunun yalnız 0,2%-i danışanlarla təmsil olunur. Latin dili danışanlarının olmaması səbəbindən "ölü dil" sayılır, bəzən isə müəyyən dillərin danışan sayı 1000 nəfərdən az olduqda həmin dil təhlükə altında hesab olunur"[9].

2002-2003-cü illərdə YUNESKO dillərin yaşam qabiliyyətinin təyin edilməsi məqsədilə metodologiyanın işlənilməsi üçün Beynəlxalq Linqvistlər qrupuna müraciət etdi. Yox olmaq təhlükəsi altında olan dillər üzrə ixtisaslaşmış bu ekspertlər qrupu "Dillərin yaşam qabiliyyəti və yox olması" adlı sənədin konsepsiyasını işlədilər. Bu və ya digər dil üzrə təhlükənin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı 9 meyar müəyyən olunmuşdur:

1. Dilin nəsildən-nəslə ötürülməsi;
2. Cəmiyyətin doğma dilə münasibəti;
3. Dilin istifadə sahəsi;
4. Rəsmi statusu və istifadəsi daxil olmaqla verilən dilə münasibətdə dövlət siyasəti;
5. Sənədlərlə əsaslandırmanın forma və keyfiyyəti;
6. Yeni sahələrdə və KİV-də dilin istifadəsi;
7. Dilin öyrənilməsi üçün materialın olması;

8. Dil daşıyıcılarının əhalinin ümumi sayında payı;
9. Dil daşıyıcılarının ümumi sayı [10,62].

Qloballaşmanın mənfi təsirlərinə baxmayaraq, onun qarşısını almaq mümkün deyildir. Bu, bəşəriyyətin bu vaxta qədər qazandığı elmi, mədəni və texnoloji inkişafı ləğv etmək deməkdir. Milli-mənəvi və mədəni xüsusiyyətlərini qoruyaraq qloballaşmaya inteqrasiya etmək hər bir ölkənin məsuliyyətidir. Bu işdə ziyalılar və təhsil müəssisələri öncül rol oynayır. Buna görə də dilimizin saflaşdırılmasına, lüğət tərkibinin nəzarətinə ciddi şəkildə əməl edilməlidir. Öncəliklə mümkün olduğu halda, beynəlxalq terminlərin milli sözlə əvəzlənməsi dilimizin qorunmasında atılan addımlardandır.

Beləliklə, qloballaşma həm müsbət, həm də mənfi tərəflərə malikdir. Mənfi təsirlərin qarşısını almaq üçün dilimizin, mədəniyyətimizin və milli dəyərlərimizin qorunması vacibdir.

Gulnara Rzayeva
Azerbaijan State University of Economics

Samira Ahmadova
Azerbaijan State University of Economics

FOREIGN WORDS ENTERING THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN THE ERA OF GLOBALIZATION AND THEIR IMPACT ON THE LANGUAGE

Summary

In the era of globalization, the influx of foreign words into the Azerbaijani language has significantly influenced its vocabulary and terminological system. This process has accelerated particularly since the late 20th and early 21st centuries, driven by the expansion of the internet, international economic relations, science, technology, and mass culture, which have enriched the lexical structure of the language. Terminology plays an essential role in ensuring the precise and unambiguous expression of concepts across various fields, and the systematic use of terms contributes to the development of the language.

However, globalization also brings certain negative effects, such as language weakening, the excessive increase of foreign lexical units, cultural homogenization, and the erosion of national traditions. Additionally, economic and technological dependency, knowledge asymmetry, and imbalance in the natural evolution of the language may arise. In order to mitigate these impacts, it is crucial to preserve the national language, cultural identity, and values, ensure the appropriate use of terminology, and implement systematic measures within the field of education.

Keywords: Azerbaijani language, globalization, foreign words, terminology, language.

Гюльнара Рзаева
Азербайджанский Государственный Университет Экономики

Самира Ахмедова
Азербайджанский Государственный Университет Экономики

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЯЗЫК

Резюме

В эпоху глобализации проникновение иноязычных слов в азербайджанский язык оказало значительное влияние на его лексическую и терминологическую систему. Этот процесс особенно ускорился с конца XX — начала XXI века под воздействием интернета, международных экономических связей, науки, технологий и массовой культуры, что способствовало обогащению словарного состава языка. Терминология является важным средством точного и однозначного выражения понятий в различных сферах, а системное использование терминов играет существенную роль в развитии языка.

Глобализация имеет и негативные последствия: ослабление языка, чрезмерный рост количества иностранных слов, культурная унификация и утрата национальных традиций. Наряду с этим наблюдаются экономическая и технологическая зависимость, асимметрия знаний и нарушение баланса в естественном развитии языка. Для минимизации этих негативных воздействий необходимо сохранять национальный язык, культурную идентичность и ценности, обеспечивать правильное использование терминологии и реализовывать системные меры в сфере образования.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, глобализация, иноязычные слова, терминология, язык.

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində

7. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. Bakı, 2012. – 304 s.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. <http://president.az/articles/4934>
9. Azərbaycan Respublikasının Terminologiya Komissiyası. <https://www.terminologiya.org/3.htm>
10. Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi. Terminlər lüğəti. <http://www.emdk.gov.az/kadastr/index.php/az/terminl-r-lueg-ti/266-terminl-r-luezh-ti>
11. Hacıyev Tofiq. I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti. *Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri* mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 31 may 2013.
12. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989. – 394 s.
13. Qasımov İkrəm. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000. – 216 s.
14. Qasımov Məhəmməd. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Kitab aləmi, 2011. – 220 s.
15. Qloballaşmanın milli dillərə təsirləri. <https://adpuquba.edu.az/qloballasamanin-milli-dill%C9%99r%C9%99-t%C9%99sirl%C9%99ri/>
16. Qurbanova Əfruz. Qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinə terminoloji təhlükələr haqqında. İnformasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə II respublika elmi-praktiki konfransı, 14 may 2015-ci il, s.62-65
17. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010. – 164 s.
18. Sadıqova Sayalı. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011. – 378 s.
19. Tanrıverdi Paşa. Azərbaycan dilində iqtisadi termin yaradıcılığının vacib prinsipləri. *Xalq qəzeti*, №16, 7 mart 2016.
20. <http://president.az/articles/4934>
21. <http://www.emdk.gov.az/kadastr/index.php/az/terminl-r-lueg-ti/266-terminl-r-luezh-ti>
22. <https://www.terminologiya.org/3.htm>

ONLAYN TƏDRİS MÜHİTİNİN KOQNİTİV MODELLEŞDİRİLMƏSİ: KOQNİTİV ÖYRƏNMƏ VƏ ÜSLUB KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

Bu məqalə koqnitiv öyrənmə yanaşmasının (koqnitivizm) nəzəri əsaslarını və onun koqnitiv sərəştəyə əsaslanan onlayn tədris mühitinin dizaynına verdiyi metodiki töhfəni təhlil edir. Ənənəvi təlimin əzbərçiliyə söykənən məhdudiyyətləri fonunda koqnitiv yanaşma öyrənmənin məlumatı mənalı şəkildə emal etməsi, əvvəlki biliklərlə əlaqələndirməsi və real problemlərin həllinə transfer etməsi baxımından əsaslandırılır. Məqalədə Piagetin assimilyasiya–yerləşdirmə–tarazlıq modeli və Gagnénin tədris mərhələləri çərçivəsində öyrənmənin təşkilinə dair prinsiplər ümumiləşdirilir. Eyni zamanda, sahədən asılı/sahə müstəqil koqnitiv üslubların təlim materiallarının strukturlaşdırılmasına təsiri izah edilir. Onlayn mühitdə semantik biliyin stimullaşdırılması, koqnitiv yükün idarə olunması, problem-əsaslı tapşırıqlar və interaktiv geribildirim mexanizmləri koqnitiv sərəştələrin (analitik, yaradıcı və tətbiqi düşünmə) inkişafı üçün əsas dizayn komponentləri kimi təqdim olunur. Nəticə etibarilə, koqnitiv yanaşma distant və qarışıq tədris mühitində tələbəyönümlü, davamlı və transfer-yönümlü öyrənməni gücləndirən nəzəri-metodiki çərçivə kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: koqnitivizm; koqnitiv öyrənmə; onlayn tədris mühiti; koqnitiv sərəştə; koqnitiv yük; problem-əsaslı öyrənmə; sinxron/asinxron təlim; sahədən asılılıq; sahə müstəqilliyi; interaktiv geribildirim.

Giriş

Öyrənmə fərdin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə zamanı öz təcrübəsi hesabına əldə etdiyi yeni bacarıqların mənimsənilməsinə imkan yaradan prosesdir. Eyni zamanda öyrənmə özünü daim dəyişdirə bilən proses kimi təhlil edilir. Hilqrad və Bloverə görə, öyrənmə fəaliyyət, təcrübə və sərəştə vasitəsilə davranışların dəyişməsidir. Başqa mənbələrdə öyrənmə davranışa təsir edə bilən təcrübə nəticəsində baş verən dəyişikliklərdir. Öyrənmə prosesində aşağıdakı əsas komponentlər iştirak edir:

- a) öyrənmə dəyişiklərin baş verməsinə imkan verir;
- b) dəyişiklər yeni bacarıqlarla nəticələnir;
- c) dəyişikliklər səylər nəticəsində baş verir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, öyrənmə fərdin keçdiyi, onun bilmədiyi şeyləri öyrənənərək bilmə vəziyyətinə gətirən və fərdin psixoloji elementini özündə birləşdirən prosesdir [3].

Müasir dövrdə ənənəvi öyrənmə üsullarının texnoloji intibahla əlaqələndirilməsi onlayn öyrənmə anlayışının yaranmasına səbəb oldu. Son illərdə təhsil ocaqlarında və kommertiya təşkilatlarında çoxşaxəli kursların olması və yaşadığı ölkəni tərk etmədən xarici ölkələrdə təhsil alma imkanları distant öyrənməyə marağı artırmışdır. Eyni zamanda son iki ildə, xüsusilə COVID-19 pandemiyasının yayılması onlayn öyrənməni təhsil sistemində daha aktual məsələyə çevirmişdir. Bu da tədris zamanı ikili ünsiyyət forması olan sinxron və asinxron öyrənmə üsullarının tətbiqinə şərait yaratdı. Burada asinxron öyrənmə üsulu məlumat əldə etmək üçün bir vasitə deyil, həm sosial, həm də koqnitiv mövcudluğu olan bir mühit yaratmaq potensialını təklif edir [10].

Təhsil sistemində onlayn öyrənmə üsulunu 2 yerə bölmək olar: a) *ənənəvi və onlayn öyrənməni özündə əks etdirən qarışıq tədris mühiti*; b) *öz-özünə öyrənməyə yönəlmiş virtual tədris mühiti* [1]. Hər iki öyrənmə sistemi ali təhsilin tədrisinə tətbiq oluna bilər. Ali təhsildə qarışıq tədris mühitindən istifadə geniş vüsət almışdır, buna səbəb müasir texnoloji avadanlıqların təhsilə inteqrasiyası, müəllimlərin texnoloji yeniliklərdən istifadəsi olmuşdur [3], [11]. Eyni zamanda tədrisin daha çox tələbəyönümlü olması öyrənməni daha effektiv olmasına şərait yaradır: öyrənenlər istənilən yerdə və istənilən vaxt məzmunu daxil ola və öyrəne bilərlər. Beləliklə,

müəllimlər dərs zamanı öyrənənin koqnitiv bacarıqlarını və zəruri öyrənmə tələbatlarını təkmilləşdirə bilirlər. Koqnitiv bacarıqlara problem həlletmə, yaradıcı təfəkkür, analitik və tətbiqi düşüncə daxildir. Koqnitiv-əsaslı, tələbəyönümlü nəzəriyyə onlayn öyrənmənin inkişafı üçün zəmin yaratdı. Tələbəyönümlü və aktiv təlim formalarına əsaslanan bu xüsusiyyətlər bəzən *qarşılıqlı əlaqə/təsir elementləri* adlandırılır. Onlayn öyrənmə zamanı öyrənənin diqqətini cəlb etmək üçün qarşılıqlı əlaqə/təsir elementləri olan ideya, problem həlletmə fəaliyyəti və vasitələrindən istifadə olunur.

TƏDQIQAT

Koqnitivizm; koqnitiv öyrənmə üsulunun tarixi və inkişafı

Koqnitivizm düşünmək, bilmək və yadda saxlamaq daxil olmaqla stimula və reaksiya kimi psixi proseslərə əsaslanan termdir. Müxtəlif lüğətlərdə koqnitivizm sözü şeyləri bilmək, öyrənmək və anlamaqdan ibarət psixi prosesi və ya etimoloji baxımdan idrakı müəyyən edir. Koqnitiv sözü tanış olmaq və beynin qabiliyyətini ifadə edən latın dilində *cognoscere* sözündən elmə daxil olmuşdur.

Psixoloq J.Piyaje 1930-cu illərdə körpələr və gənc uşaqlarla apardığı araşdırmalar əsasında idrak psixologiyası və idrak inkişafı ilə bağlı nəzəriyyələrin formalaşmasına töhfə vermişdir. Koqnitiv yanaşmanın təlimdə möhkəmlənməsi öyrənmənin yalnız davranış reaksiyaları ilə deyil, daxili emal mexanizmləri ilə də izah olunmasını aktuallaşdırmışdır [3]. Biheviyristlərə görə, bu subyektin xarici hadisə və hərəkətlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir.

Koqnitiv dilçiliyin tarixi XX əsrin 2-ci yarısından N.Çomskinin B.F.Skinnerin verbal davranış ideyasına tənqidi yanaşmasından başlayır. N.Çomskinin davranış psixologiyasının rədd etməsi, onun sonrakı anti-davranış fəaliyyətləri koqnitiv psixologiya və koqnitiv elmin yeni konsepsiyalarının yaranmasına və empirizmdən mentalizmə keçməsinə şərait yaratdı. Çomski koqnitiv elmi dilçiliyin bir alt sahəsi kimi qəbul etdi və onu generativ qrammatika adlandırdı. Lakin C.Lakoff, R.Ləngaker və digər neo-Darvinist dilçiliyin nümayəndələri generativ qrammatikanı koqnitiv elm kimi qəbul edərək onu koqnitiv dilçilik adlandırdılar. Nəticə etibarilə, özlərini koqnitiv dilçiliyin həqiqi nümayəndələri hesab edən üç yanaşma meydana gəldi: 1) *Lakof-Ləngaker nəzəriyyəsi (koqnitiv dilçilik)*; 2) *generativ qrammatika nəzəriyyəsi*; 3) *hər iki nəzəriyyədən kənara çıxan alimlər tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyə*. Lakof-Ləngaker nəzəriyyəsi – koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsi, özünü generativ qrammatikaya zidd olduğunu və dilin beyində ümumi idrak proseslərinə əsasən fəaliyyət göstərdiyini iddia edir. Koqnitivizm termini bir elm kimi dilçilik və tərcümə sahəsi ilə yanaşı, təhsil, ədəbiyyatşünaslıq, sosiologiya, musiqişünaslıq kimi sahələrdə də istifadə olunur.

Ənənəvi təhsil sistemində öyrənmə problemə düzgün cavab verib-verilməməsi və ya cavabın səhv alınması kimi iki şəkildə qruplaşdırıldı. Bu cür öyrənmə üsulu müəyyən müddət ərzində məlumatların yadda saxlanılmasına və qısa müddətdən sonra unudulmasına səbəb olurdu; kurs başa çatdıqdan sonra məlumat və biliklər unudulurdu. Lakin koqnitiv öyrənmə nəzəriyyəsinin tətbiqi öyrənmənin səmərəli şəkildə aparılmasına şərait yaratdı.

Koqnitiv öyrənmə nəzəriyyəsi öyrənməni tamamlamaq üçün daxili və xarici amillərin fərdin psixi proseslərinə necə təsir etdiyini izah edir. J.Bruner, J.Piyaje kimi tədqiqatçılar koqnitiv öyrənmə nəzəriyyəsinə xüsusi diqqət yetirmişlər: zehni proseslərin tədrislə necə əlaqəli olduğuna və ya ətraf mühitin idrak prosesində rol oynadığını və daxili koqnitiv strukturda baş verən dəyişikliklərə diqqət çəkmişlər. Bu gün koqnitiv öyrənmə nəzəriyyəsi psixologiyada geniş istifadə olunur və iki kateqoriyaya bölünür: *sosial koqnitiv nəzəriyyə* və *koqnitiv davranış nəzəriyyəsi*. Sosial koqnitiv nəzəriyyə insanların ətraf mühitə necə təsir etdiyini və ətraf mühitin onlara təsirini anlamağa kömək edir və aparıcı komponenti müşahidə yoludur. Koqnitiv davranış nəzəriyyəsi isə düşüncə və həyat tərzlərinin şərtləri kimi psixi proseslərə əsaslanır və düşüncə, hiss və davranışların bir-biriləri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu izah edir. Araşdırmalar zamanı bir sıra psixoloqlar koqnitiv öyrənmə nəzəriyyəsinin *tələbəyönümlü, təcrübəyönümlü, kəşf yolu ilə öyrənmə, fərdiləşdirilmiş öyrənmə* kimi strategiyalarını müəyyənləşdirmişlər.

J.Piyajeyə görə, koqnitiv öyrənmə nəzəriyyəsinə mənimsəmək üçün üç mühüm addım var:

1. **Yerləşdirmə:** artıq bildiklərimizi dəyişdirərək yeni məlumatları nəzərə almaq;
2. **Assimilyasiya:** bildiklərimizlə yanaşı, beynimizdə yeni məlumatları təşkil etmək;
3. **Tarazlıq:** artıq bildiklərimizi əldə etməyə çalışdığımız məlumatlarla balanslaşdırmaq.

Robert Gagne (1985) isə tədris üçün strategiyalar hazırladı və bu strukturu 3 mərhələdə topladı. R.Gagneyə görə, dərs müddətində müəllim bu modelə əməl edərsə, tələbələr sinifdə dərsə daha çox diqqət yetirəcəklər. R.Gagnenin irəli sürdüyü mərhələlər aşağıda qeyd olunmuşdur:

- **Hazırlıq:** tələbələrin diqqətini cəlb etmək, onlara gözləntilər barədə məlumat vermək və mövzu ilə bağlı keçmiş biliklərin bərpasını stimullaşdırmaq;
- **Performans və əldə etmək:** yeni məlumatları təqdim etmək, öyrənmələrinə rəhbərlik etmək, ehtiyaclarına cavab vermək və rəy bildirmək;
- **Köçürmək:** tələbələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək və onlara daha sonra yenidən əldə ediləcək bilikləri ötürməyə kömək etmək.

Koqnitiv öyrənmə beynimizin potensialından necə maksimum dərəcədə istifadə etməyi öyrənməyə yardım edən və ona əsaslanan fəal öyrənmə üsuludur. Bu yaddaşımızı və yadda saxlama qabiliyyətimizi dərinləşdirməklə verilən yeni məlumatları mövcud ideyalarla əlaqələndirməyə yardım edir. Beynin zehni prosesləri təcrübə, hisslər və düşüncə vasitəsilə məlumatı mənimsəmək və saxlamaq qabiliyyəti **idrak** kimi tanınır. İdrak düşüncə, yadda saxlama, öyrənmə və dildən istifadə daxil olmaqla zehni fəaliyyətə əsaslanır. Öyrənməyə və öyrətməyə **koqnitiv/idrak** yanaşmanı tətbiq etdikdə diqqət məlumatların, anlayışların başa düşülməsinə yönəlir. Öyrənmədə gecikmələr və çətinliklər idrak/koqnitiv proseslərdən müntəzəm istifadə etmədikdə ortaya çıxır. İdrak/koqnitiv proseslərə diqqət, müşahidə, qruplaşdırma və yaddaşdan istifadə kimi prosesləri daxil etmək olar.

Koqnitiv üslub və öyrənmə üsulunun tətbiqi

Dərs planını tərtib edərkən nəzərə alınmalı olan bir çox amillərlə yanaşı, koqnitiv üslub da öyrənmə prosesində nəzərə alınmalıdır. Koqnitiv üslub əsasən nəzərdə tutulmuş biliyi əldə etmək üçün lazım olan təlim materiallarının, məqsədlərinin və metodlarının layihələndirilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün tələb olunur. Öyrənənlərin idrak üslubları ilə təlim materialları, məqsədləri və metodları arasında qarşılıqlı əlaqənin olması öyrənənlər tərəfindən həmin məlumatların maksimum mənimsənilməsinə və təlim nəticələrinin əldə edilməsinə şərait yaradır. Bu da bir sıra təhsil ekspertlərinin nəzərdə tutduğu təlim strategiyalarının öyrənmə üslublarına əsaslanması fikirlərini təsdiqləyir.

Koqnitiv üslub dedikdə anlayış, bilik, qavrayış, düşüncə, təxəyyül və problem həlli ilə bağlı fərdin idrak prosesi nəzərdə tutulur. Koqnitiv üslub insanın düşünmə, hiss etmə, yadda saxlama, problem həll etmə və qərar qəbul etmə xüsusiyyətidir. Səliqəli və sistematik şəkildə düzülmüş məlumatlar bəzi insanlar tərəfindən asanlıqla mənimsənilir. Eyni zamanda, bəzi insanlar isə səliqəli və sistematik şəkildə düzülməmiş məlumatları asanlıqla qəbul edə bilirlər. Koqnitiv üslub həmçinin, koqnitiv bacarıq da adlandırılır, çünki o fərdin məlumatı necə emal etməsi və problemin ən yaxşı həllinin necə təmin edəcəyi ilə məşğul olmaq əvəzinə problemlərin həll etməsi ilə məşğul olur [12]. Koqnitiv üslub müxtəlif təriflər və müxtəlif şəkildə izah olunmasına baxmayaraq onun əsas prinsipləri dəyişməz olaraq qalır.

Davranış xüsusiyyəti kimi, koqnitiv üslub bir sıra fəaliyyətlərdə və mediada özünü göstərən bacarıq və şəxsiyyət sahəsi təsnif edilir. Koqnitiv üslub müəyyən bir işə yanaşma kimi müxtəlif vəziyyətlərdə fərdlər arasında variasiyaların mövcudluğunu göstərir, lakin bu variasiya heç bir xüsusi intellekt və ya qabiliyyət səviyyəsini təmsil etmir.

Koqnitiv üslubu davranış xüsusiyyəti kimi təhlil etdikdə, eyni koqnitiv üsluba malik olanlar fərqli qabiliyyətlərə malik ola bilər və həmçinin fərqli koqnitiv üsluba malik fərdlər varsa, fərqli qabiliyyətlərə sahib olma ehtimalı daha yüksəkdir. Deməli, qeyd olunanlara əsasən qeyd etmək olar ki, hər bir fərdin verilənləri qavramaqda fərqli üsluba malikdirlər.

Buna görə də, koqnitiv üslub verilən tapşırıq üzrə cavab strategiyaları vasitəsilə informasiyanın işlənməsi zamanı fərdlər tərəfindən atılan addımlardır. Vulfolk (1993) qeyd edir ki, koqnitiv üslubu başa düşməkdə məlumatı görmək, tanımaq və təşkil etmək üçün müxtəlif yollar mövcuddur və hər bir fərd ətraf mühitin verdiyi stimullara cavab olaraq özünün üstünlük verdiyi emal və təşkil üsulunu seçir. Fərdin hər hansı bir şeyə sürətli və ya yavaş cavab-reaksiya verməsi, davranış və kefiyyətdən asılı olaraq, şəxsin idrak bacarığının inkişafı, məlumatın işlənməsi, yadda saxlama, təfəkkürdə görünən və idrak və şəxsiyyət arasında fərq yaradan fərdi dəyişikliklərin yaranmasına səbəbiyyət verir.

Bundan əlavə, koqnitiv üslub uzun müddət ərzində kontinum kimi əldə edilir və formalaşır və geniş seçilmiş diferensiasiya psixoloji aspektə, yəni *sahə müstəqilliyinə və sahədən asılılığa (field*

independence and field dependence) əsaslanır. Koqnitiv üslubun təlimin bir hissəsi kimi istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, öyrənənlərin malik olduqları xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla koqnitiv üsluba əsaslanan dərs vəsaitlərinin tərtibi təlim prosesində müsbət nəticələrinin əldə olunmasına şərait yaradır. Bu cür planlama öyrənmə şəraitinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur və tədris tələbəyönümlü olmaqla yanaşı, öyrənənlərin hüquqlarına təsir və müdaxilə etmir. Bundan əlavə, öyrənmə tələbələrin idrak prosesi və inkişafı ilə uyğunlaşdırılır.

Koqnitiv prosesin aktivləşməsi öyrənən idrak xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, öyrənin koqnitiv prosesinin təkmilləşdirilməsi hər bir öyrənin fərdi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Dərs vəsaitinin, materialların, hətta dərs planının hazırlanmasından əvvəl ilk şey öyrənin koqnitiv üslublarının müəyyənləşdirilməsinə əsaslanmalıdır. Sahə asılılığına əsaslanan koqnitiv üsluba malik öyrənən məlumatın qavranılması zamanı çətinliklə üzləşsə də belə, məlumat kontekstə əsasən qavraması daha asan olur. Digər qrup – sahə müstəqilliyinə malik olan öyrənənlər isə məlumatları kontekstdən ayıraraq analitik qavrayırlar, lakin kontekstdə dəyişiklik zamanı qavrama səviyyələri aşağı olur. Sonuncu qrupa aid olan öyrənənlər verilən tapşırıqları sistemsiz şəkildə təkbəşinə yerinə yetirməyə üstünlük verirlər.

Vitkin və Mura görə, hər bir öyrənmə fəaliyyətində hər bir fərdi iki sahəyə - *qlobal və analitik sahələrə*, bölmək olar. *Qlobal xüsusiyyətlərə* malik fərdlər, qlobal perspektivdən istifadə edərək bir şeyi qəbul etməyi üstün tutan və özünü ətraf mühitdən ayırmaqda çətinlik çəkən və ya ətraf mühitdən asanlıqla təsirlənən şəxslərdir və bu fərdlər koqnitiv üslubun *sahədən təsirlənən tərzinə* uyğun gəlir. Eyni zamanda, analitik xüsusiyyətlərə malik olan fərdlər, parametrlərdən çıxarılan boş təsvirləri təqdim etməklə bir şeyi izah etməyə meyilli olan və həmçinin obyektləri ətrafdakı kontekstdən fərqləndirməyi bacaran şəxslərdir ki, ətraf mühiti analitik olaraq görürlər [12]. Bunlar da koqnitiv üslubun *sahə müstəqilliyi* tərzinə uyğun gəlir.

Ümumiləşdirdikdə, koqnitiv üslubun sahədən təsirlənən/asılılıq və sahə müstəqilliyi tərzlərini ifadə edən fərdlərin spesifik xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

- ***Sahədən təsirlənən/asılılıq əsaslan fərdlər:***

1. Vahid olması;
2. Vaxt aparması - eyni tipli problemlərin həlli çox vaxt aparır;
3. Sosial mühitə adaptasiyası - əsasən sosial bacarıqlar inkişaf edir və sosial mühitə uyğunlaşırlar;
4. Sistemin olduğu kimi qavranılması;
5. Qarşılıqlı ünsiyyətə tələbatı;
6. Xarici mənbələrə əsaslanması və istifadəsi;
7. Qarşılıqlı münasibətlərə əhəmiyyət verməsi və ətraflarında olmasının istəməsi;
8. Verbal ünsiyyətlərinin güclü olması;
9. Qrup şəklində daha yaxşı öyrənməyi bilməsi.

- ***Sahə müstəqilliyinə əsaslanan fərdlər:***

1. Analitik olması;
2. Problemlərin qruplaşdırılması – müxtəlif tipli problemləri qruplaşdıraraq həll edirlər;
3. Sosial mühitə adaptasiya – az inkişaf etmiş sosial bacarıqlara malikdirlər, əsasən cəmiyyətdən müstəqildirlər;
4. Sistemdəki qüsurların aşkarlanması;
5. Qarşılıqlı ünsiyyətə tələbatın olmaması;
6. Daxili dəyər və standartlarına əsaslanması;
7. Fərdi şəkildə öyrənməyi sevməsi.

Hər iki koqnitiv üslub tərzinə aid olan fərdlər qeyd olunan xarakteristikalarını həm ənənəvi tədris mühitində, həm yuxarıda qeyd etdiyimiz onlayn öyrənmə üsullarında – *qarışıq tədris mühiti* və *öz-özünə öyrənməyə yönəlmiş virtual tədris mühitində* də biruzə verirlər [9], [12].

Koqnitiv üslub eyni zamanda insanların müəyyən tapşırıqlara cavab olaraq məlumatları emal etmələri, saxlamaları və müəyyən tapşırıqlara və ya ətraf mühitdəki müxtəlif vəziyyətlərə cavab olaraq məlumatdan istifadə etmə üsullarına aiddir. Koqnitiv öyrənmə tələbələrə beyinlərini daha səmərəli istifadə etməyə kömək edən öyrənmə üsuludur. Bu öyrənmə üsulu aktiv, konstruktiv və uzunmüddətlidir. Bu, tələbələri öyrənmə prosesində tam iştirak etməyə həvəsləndirir ki, öyrənmə, düşünmə və yadda saxlamaq asanlaşsın. Əzbərləməyə əsaslanan ənənəvi öyrənmə üsullarından fərqli olaraq, koqnitiv öyrənmə sadəcə məlumatların yadda saxlanılmasına deyil, başa

düşülməsinə əsaslanır. Qarışıq tədris mühitində öyrənmə prosesində koqnitiv öyrənmənin uğurlu olmasını *yaddaş, anlama, şərh etmə və tətbiq etmə* kimi bir sıra amillər təmin edir:

1. **Yaddaş** – koqnitiv öyrənmə tədris zamanı uğursuz hesab olunan əzbərçiliyin qarşısını alır və mövzunu başa düşdükdən sonra əldə olunan yeni bilikləri əvvəlki təcrübə və ya məlumatla əlaqələndirmək qabiliyyətini artırır;
2. **Anlama** – ilk öncə hər hansı mövzunun nəyə görə öyrənməli olduğunu başa düşmək, anlamaq lazımdır;
3. **Şərh etmə** - öyrənən məlumatı pozmadan başa düşməyi və şərh etməyi bacarmalıdır.
4. **Tətbiq** – koqnitiv öyrənmə əldə olunan bilik və məlumatları həyatda tətbiq etməyə kömək edir.

Dərs zamanı koqnitiv öyrənmə üsullarına misal olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- *İksplisit/açıq öyrənmə*
- *İmplisit/qapalı öyrənmə*
- *Mənalı öyrənmə*
- *Araşdırma yolu ilə öyrənmə*
- *Reseptiv öyrənmə*
- *Qeyri-assosiativ öyrənmə*
- *Emosional öyrənmə*
- *Təcrübəyə əsaslanan öyrənmə*
- *Müşahidə yolu ilə öyrənmə*
- *Kooperativ və kolloborativ öyrənmə*

Yuxarıda qeyd olunan koqnitiv öyrənmə növləri öyrənənin/tələbənin beyninin imkanlarından mümkün qədər istifadəyə imkan yaradır və həyatda yeni bilik və bacarıqlar əldə etməyə şərait yaradır. J.Piyajeyə görə, *müşahidə, təsnifat, kategoriyalara ayırmaq, diqqət, qavrayış, interaktivlik və əsaslandırma* kimi koqnitiv proseslər öyrənmə zamanı tələbənin məlumatları anlamasına kömək edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, öyrənənin/tələbənin müəyyən anlayış və nəzəriyyələri effektiv şəkildə mənimsəməsi, başa düşməsi və tətbiq etməsi bilavasitə koqnitiv qabiliyyətlə bağlıdır.

Onlayn tədrisin inkişafı zamanı bir sıra koqnitiv prinsipləri və metodları qeyd etmək olar:

- *Semantik biliyin stimullaşdırılması* – öyrənmə və xatırlamağı asanlaşdırmaq üçün onlayn dərs materiallarının mövcud semantik bilik və materiallarla əlaqələndirmək;
- *Koqnitiv yükün idarə olunması* – sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında materialları təşkil etmək;
- *Problem-əsaslı tapşırıqların verilməsi* – öyrənənlərə mənalı, ətraf mühitlə ayaqlaşan tapşırıqlar üzərində işləməyə imkan verən çalışmalar vermək;
- *Dərslərin interaktiv təşkil olunması* – interaktiv, problemin həllinə yönələn tapşırıqlar vermək;
- *Gündəlik istifadə olunan müxtəlif tapşırıqların verilməsi* – anlamağa kömək edən, feedback – rəy verməyə yardım edən çalışmalar, test tapşırıqları vermək.

Onlayn öyrənmə sistemində öyrənənin/tələbənin koqnitiv bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə tələbənin rolu, müəllimin/təlimatçının rolu, təlim mühiti, təlim resursları və motivasiya daxil olmaqla ilkin/giriş məlumatları, daha sonra isə ardıcılıqla analitik, yaradıcı düşünmə və təlim prosesləri, sistematik düşünmə prosesi və tətbiqi təfəkkür nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə texniki imkanların artması distant və hibrid təhsilin rolunu artırır. Dərslərin, təlimlərin müxtəlif beynəlxalq internet platformaları üzərində təşkili müəllimin, pedaqoqun və ya öyrədənin texniki bacarıqlarının inkişaf etdirməsilə yanaşı, metodiki, pedaqoji bacarıqlarının da inkişafına şərait yaradır. Öyrədənin (müəllim, professor və pedaqoq) hər hansı fənn üzrə tədris etdiyi bacarıqların, məlumatların öyrənənlər (şagird və tələbə) tərəfindən effektiv və səmərəli mənimsənilməsi başlıca qayəsinə çevrilir. Bu da yeni təlim, tədris və öyrənmə üsullarının və ya ənənəvi metodların yenilənməsinə, təkmilləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu da əsasən psixologiyada çox istifadə olunan koqnitiv nəzəriyyənin təhsil sistemində, xüsusilə də hər iki tədris mühitinə - **qarışıq tədris mühiti və öz-özünə öyrənməyə yönəlmiş virtual tədris mühitinə** tətbiqinə imkan yaratmışdır. Uzun müddət ərzində yadda saxlamağa, əzbərləməyə və təkrar

etməyə əsaslanan ənənəvi öyrənmə üsullarından fərqli olaraq, koqnitiv öyrənmə konsepsiyasının və ya mövzunun başa düşülməsinə və mənimsənilməsinə əsaslanır.

Koqnitiv öyrənmə onlayn öyrənənlər arasında təhsilə olan sevgini inkişaf etdirməyə imkan yaradan yollardan biridir. Koqnitiv öyrənmə məlumatların dərinlən qavranılmasına, problemlərin həllinə yönəlmiş bacarıqların inkişaf etməsinə və həyatın çətinliklərinin öhdəsindən necə gələcəyini öyrədən inama əsaslanır.

Distant və qarışıq tədris mühitinə koqnitiv öyrənmə üsulunun tətbiqi özü ilə bir sıra çətinliklər gətirir. Bu çətinliklər məsafə və vaxt məhdudiyyətləri baxımından öyrədən (müəllim/pedaqoq) öyrənənlərin/tələbələrin öyrənmə mühiti ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduqlarını müşahidə və sahədən asılılıq/təsirlənən və sahə müstəqilliyinə əsaslanan koqnitiv tərzlərə, qabiliyyətlərə malik fərdlərə məxsus məzmun və materiallar ilə təmin edə bilməmələridir.

Gunay Mehraliyeva

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

COGNITIVE MODELING OF ONLINE LEARNING ENVIRONMENTS: IN THE CONTEXT OF COGNITIVE LEARNING AND COGNITIVE STYLE

Summary

This paper examines the theoretical foundations of cognitive learning and discusses how cognitive principles can inform the design of competence-based online learning environments. Against the limitations of rote, recall-driven instruction, cognitive learning is framed as meaningful information processing that connects new input to prior knowledge and supports transfer to authentic problem solving. The discussion synthesizes key instructional implications derived from Piaget's mechanisms of assimilation, accommodation, and equilibration, as well as Gagné's staged model for organizing instruction. The paper also highlights the relevance of cognitive styles—particularly field dependence and field independence—for adapting content structure, guidance, and interaction patterns in both blended and fully online contexts. From an instructional design perspective, the study foregrounds strategies such as semantic activation, cognitive load management, problem-based tasks, interactive learning sequences, and systematic feedback to foster higher-order cognitive skills (analytical, creative, and applied thinking). The paper concludes that a cognitive approach provides a robust framework for improving learner engagement and long-term learning outcomes in distance and hybrid education, while noting practical constraints related to monitoring learner interaction and differentiating materials for diverse cognitive profiles.

Keywords: *cognitivism; cognitive learning; online learning environment; cognitive competence; cognitive load; problem-based learning; synchronous/asynchronous learning; field dependence; field independence; formative feedback.*

Гюнай Мехралиева

Академия СГБ имени Гейдара Алиева

КОГНИТИВНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ОНЛАЙН-СРЕДЫ ОБУЧЕНИЯ: В КОНТЕКСТЕ КОГНИТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ И КОГНИТИВНОГО СТИЛЯ

Резюме

В статье анализируются теоретические основания когнитивного обучения и возможности их применения при проектировании онлайн-образовательной среды, ориентированной на формирование когнитивной компетентности. Показано, что традиционные модели обучения, в значительной мере опирающиеся на запоминание и повторение, не обеспечивают устойчивого усвоения и переноса знаний. В качестве альтернативы рассматриваются когнитивные принципы осмысленной переработки информации, связывания нового материала с предшествующим опытом и использования знаний в решении практических задач. Обобщаются положения Ж. Пиаже (ассимиляция, аккомодация, равновесие) и Р. Ганье (этапность организации обучения) как методологические ориентиры для построения учебного процесса. Отдельное внимание

уделяется когнитивным стилям (полезависимость /поленезависимость) и их роли в подборе материалов, темпа и форм взаимодействия. Для онлайн-формата предлагаются дизайн-решения, включающие стимуляцию семантических знаний, управление когнитивной нагрузкой, проблемно-ориентированные задания, интерактивность и регулярную обратную связь. Делается вывод, что когнитивный подход повышает эффективность смешанного и дистанционного обучения за счёт развития аналитического, творческого и прикладного мышления обучающихся.

Ключевые слова: когнитивизм; когнитивное обучение; онлайн-обучение; когнитивная компетентность; когнитивная нагрузка; проблемно-ориентированное обучение; синхронное/асинхронное обучение; поле зависимость; поле независимость; обратная связь.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Almala, A. H. (2005). A constructivist conceptual framework for a quality e-learning environment. *Distance Learning*, 2(5), 9–12.
2. Brooks, M. G., & Brooks, J. G. (1999). The courage to be constructivist. *Educational Leadership*, 57(3), 18–24.
3. Driscoll, M. P. (2000). *Psychology of learning for instruction* (2nd ed.). Allyn & Bacon.
4. Greitzer, F. L. (2002). A cognitive approach to student-centered e-learning. *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 46(25), 2064–2068. <https://doi.org/10.1177/154193120204602515>
5. Greitzer, F. L., Rice, D. M., Eaton, S. L., Perkins, M. C., Scott, R. T., Burnette, J. R., & Robertson, S. R. (2003). A cognitive approach to e-learning. In *Interservice/Industry Training, Simulation, and Education Conference (IIITSEC) 2003 Proceedings*. National Training Systems Association.
6. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2008). Social interdependence theory and cooperative learning: The teacher's role. In R. M. Gillies, A. F. Ashman, & J. Terwel (Eds.), *The teacher's role in implementing cooperative learning in the classroom* (pp. 9–37). Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-70892-8_1
7. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning. *Educational Researcher*, 38(5), 365–379. <https://doi.org/10.3102/0013189X09339057>
8. Patel, M. F., & Jain, P. M. (2008). *English language teaching: (Methods, tools & techniques)*. Sunrise Publishers & Distributors.
9. Richardson, J. T. E., & Turner, A. (2000). Field dependence revisited I: Intelligence. *Educational Psychology*, 20(3), 255–270. <https://doi.org/10.1080/713663742>
10. Tzanavari, A., & Tsapatsoulis, N. (Eds.). (2010). *Affective, interactive and cognitive methods for e-learning design: Creating an optimal education experience*. IGI Global.
11. Wilson, B. G., Jonassen, D. H., & Cole, P. (1993). Cognitive approaches to instructional design. In G. M. Piskurich (Ed.), *The ASTD handbook of instructional technology* (pp. 21.1–21.22). McGraw-Hill.
12. Witkin, H. A., Moore, C. A., Goodenough, D. R., & Cox, P. W. (1977). Field-dependent and field-independent cognitive styles and their educational implications. *Review of Educational Research*, 47(1), 1–64. <https://doi.org/10.3102/00346543047001001>

MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşması və inkişafında Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi irsinin rolu təhlil edilir. Araşdırmada göstərilir ki, müstəqillik dövründə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması və milli ideologiyanın formalaşması Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti ilə sıx bağlıdır. Onun həyata keçirdiyi islahatlar Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına, dövlət idarəçiliyinin təkmilləşməsinə və cəmiyyətin demokratik prinsiplər əsasında inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Məqalədə həmçinin Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində gördüyü işlərə diqqət yetirilir. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev irsi bu gün də Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının ideoloji və siyasi əsaslarından biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan cəmiyyəti, dövlətçilik, milli ideologiya, inkişaf strategiyası.*

Azərbaycan xalqının müstəqillik tarixində Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Onun həyata keçirdiyi siyasət ölkənin dövlətçilik ənənələrinin möhkəmlənməsinə, ictimai sabitliyin təmin olunmasına və müasir Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. XX əsrin sonlarında Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə müxtəlif siyasi və iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdi. Belə mürəkkəb şəraitdə dövlətin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və sabitliyin bərpa olunması böyük siyasi təcrübə və strateji düşüncə tələb edirdi.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm mərhələ oldu. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasi, iqtisadi və sosial islahatlar müasir Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına güclü təkan oldu. Bu siyasət ölkədə hüquqi dövlət quruculuğu prosesinin sürətlənməsinə və demokratik institutların formalaşmasına şərait yaratdı. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda siyasi qeyri-sabitlik və iqtisadi çətinliklər müşahidə olunurdu. Bu şəraitdə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət ölkədə sabitliyin bərpa olunmasına və dövlət institutlarının gücləndirilməsinə yönəlmişdi. Onun rəhbərliyi ilə qəbul edilən qərarlar dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmağa və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində islahatların həyata keçirilməsinə imkan yaratdı. Heydər Əliyev dövlətçiliyin əsasını təşkil edən hüquqi baza və institusional mexanizmlərin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkədə hüquqi dövlət quruculuğunun əsasını qoydu. Bu sənəd vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin etməklə yanaşı, dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət prinsiplərini də müəyyənləşdirdi [1].

Siyasi sabitliyin təmin olunması ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratdı. Sabitlik nəticəsində dövlət idarəçiliyində ardıcıl islahatlar aparmaq və uzunmüddətli inkişaf strategiyasını həyata keçirmək mümkün oldu. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması idi. Onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən iqtisadi strategiya Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində inteqrasiyasını sürətləndirdi. Xüsusilə enerji sektorunda həyata keçirilən layihələr ölkənin iqtisadi potensialının artmasına mühüm töhfə oldu.

Bu siyasət nəticəsində ölkədə yeni iqtisadi münasibətlər formalaşdı və bazar iqtisadiyyatı prinsipləri tədricən inkişaf etməyə başladı. Sosial sahədə aparılan islahatlar işə əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına və sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdi. Eyni zamanda təhsil və mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən tədbirlər müasir Azərbaycan

cəmiyyətinin sosial potensialının artmasına şərait yaratdı. Ümummilli Lider Heydər Əliyev təhsilin inkişafını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edir və bu sahəyə xüsusi diqqət yetirirdi.

Heydər Əliyevin siyasi irsinin mühüm komponentlərindən biri Azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Bu ideologiya milli birliyin möhkəmləndirilməsi və xalqın mənəvi dəyərlərinin qorunması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycançılıq anlayışı xalqın tarixini, dilini, mədəniyyətini və milli ənənələrini qorumağı əsas məqsəd kimi müəyyən edir. Bu ideologiya müxtəlif millətlərin və dinlərin nümayəndələrinin sülh və qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşamasını təşviq edir. Azərbaycanda sosial mühitin qorunması və tolerantlıq ənənələrinin inkişafı da məhz bu siyasətin nəticəsidir [2].

Heydər Əliyev gənclərin milli ruhda tərbiyə olunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun fikrincə, gənclər dövlətin gələcəyini formalaşdıran əsas qüvvədir və onların vətənpərvərlik ruhunda yetişdirilməsi cəmiyyətin inkişafı üçün vacib şərtidir. Müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafı Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji istiqamətlər əsasında davam edir. Onun dövlətçilik prinsipləri və siyasi düşüncələri ölkənin inkişaf strategiyasının əsas ideoloji dayaqlarından biri olaraq qalır. Bu irs yalnız siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi həyatında mühüm rol oynayır. Milli dəyərlərin qorunması, sosial sabitliyin möhkəmləndirilməsi və dövlət müstəqilliyinin gücləndirilməsi Heydər Əliyev siyasətinin əsas nəticələri kimi qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində fəal iştirak etməsi və regionda mühüm mövqe tutması da bu siyasətin davamlı nəticələrindən biridir. Aparılan təhlil göstərir ki, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti və dövlətçilik siyasəti müasir Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Onun müəyyən etdiyi inkişaf strategiyası ölkədə sabitliyin bərqərar olunmasına, sosial-iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsinə və milli ideologiyanın möhkəmlənməsinə imkan yaratmışdır.

Bu gün Azərbaycan dövlətinin inkişafı Ulu Öndər Heydər Əliyev irsinin yaratdığı möhkəm təməl üzərində davam edir. Onun dövlətçilik prinsipləri və milli ideologiya konsepsiyası müasir cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Guloysha Ahmadzada
Azerbaijan State Pedagogical University

HEYDAR ALIYEV'S LEGACY IN THE DEVELOPMENT OF MODERN AZERBAIJAN SOCIETY

Summary

This article analyzes the role of National Leader Heydar Aliyev's political legacy in the formation and development of modern Azerbaijani society. The study demonstrates that the strengthening of statehood, ensuring sociopolitical stability, and shaping a national ideology during the period of independence are closely linked to Heydar Aliyev's far-sighted policies. The reforms he implemented had a significant impact on Azerbaijan's socioeconomic development, improving public administration, and fostering democratic societal development. The article also focuses on Heydar Aliyev's work in protecting national and spiritual values, educating youth in the spirit of patriotism, and expanding international ties. It concludes that the legacy of Great Leader Heydar Aliyev remains of great significance today as one of the ideological and political foundations for Azerbaijan's sustainable development.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani society, statehood, national ideology, development strategy.

**НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБЩЕСТВА**

Резюме

В статье анализируется роль политического наследия Национального лидера Гейдара Алиева в формировании и развитии современного азербайджанского общества. Исследование показывает, что укрепление государственности, обеспечение социально-политической стабильности и формирование национальной идеологии в период независимости тесно связаны с дальновидной политикой Гейдара Алиева. Проведенные им реформы оказали значительное влияние на социально-экономическое развитие Азербайджана, совершенствование государственного управления и развитие общества на основе демократических принципов. В статье также уделяется внимание работе Гейдара Алиева в области защиты национальных и духовных ценностей, воспитания молодежи в духе патриотизма и расширения международных связей. В результате отмечается, что наследие Великого Лидера Гейдара Алиева и сегодня имеет большое значение как одна из идеологических и политических основ устойчивого развития Азербайджана.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанское общество, государственность, национальная идеология, стратегия развития.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, Azərneşr, 1997.

İDARƏETMƏ ZAMANI LİDER VƏ KOMANDİR ANLAYIŞLARI

Xülasə

İdarəetmə prosesində "lider" və "komandir" anlayışları mühüm, lakin fərqli rollar daşıyır. Lider kollektivə şəxsi nüfuzu, motivasiya bacarığı və etimad əsasında təsir göstərən şəxsdir. O, əməkdaşları ümumi məqsədlərə çatmağa ruhlandırır, onları istiqamətləndirir və komandada müsbət psixoloji mühit formalaşdırır. Liderlik inandırma, şəxsi nümunə və insanları birləşdirmə bacarığına əsaslanır. Komandir isə rəsmi səlahiyyətlər və ciddi iyerarxiya çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Onun əsas vəzifəsi əmrilər vermək, onların icrasına nəzarət etmək və intizamı təmin etməkdir. Komandir qaydalara, təlimatlara riayət olunmasına və tapşırıqların vaxtında yerinə yetirilməsinə cavabdehdir. Səmərəli idarəetmə rəhbərin həm liderlik, həm də komandirlik keyfiyyətlərini özündə birləşdirdiyi zaman mümkün olur. Bu halda o, kollektivi ruhlandırmaqla yanaşı, nizam-intizamı və iş prosesinin aydın təşkilini də təmin edir.

Açar sözlər: lider, komandir, idarəetmə, rəhbərlik, kollektiv, intizam, səlahiyyət, qərarvermə, nəzarət, psixoloji mühit, effektiv idarəetmə.

Azərbaycan tarixində müstəsna yer tutan, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin güclü siyasi iradəsi və uzaqgörən dövlətçilik təfəkkürünə malik liderlik qabiliyyəti ölkənin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, siyasi sabitliyin bərpası və davamlı inkişaf strategiyasının formalaşdırılması ilə səciyyələnmişdir. Nəticə etibarilə, Heydər Əliyevin liderlik fəaliyyəti müasir Azərbaycan dövlətinin möhkəm təməl üzərində qurulmasında həlledici rol oynamışdır. Müasir dünyada liderlik təkcə vəzifə və səlahiyyətlə deyil, eləcə də daha çox təsir, etibar və dəyərlərlə əlaqələndirilən bir anlayışı özündə ehtiva edir. Lider cəmiyyətin və təşkilatların inkişafında mühüm rol oynayan sosial-psixoloji fenomendir. Tarixi proseslər göstərir ki, istər siyasi, istər hərbi, istərsə də mülki sahələrdə uğurun əsası analitik düşüncə qabiliyyətinə malik liderliyin mövcudluğudur.

Lider yalnız əmr verən şəxs deyil, o, eləcə də məsuliyyət daşıyan, nümunə olan və komandanın potensialını üzə çıxaran insandır. Liderlər növbəti gedişatları analiz etmək qabiliyyətinə sahib olmalı, effektiv ünsiyyət qurmalı, dəyişikliklərə uyğunlaşmalı və komanda üzvlərinin inkişafına dəstək olmalıdır [1, səh 137].

Liderlik bir çox insanlara xas olan, anadangəlmə xüsusiyyət olsada, həyat tərzı və keçmişdə qazandığı təcrübələr liderliyin əsasını təşkil edir. "Lider" sözü ingiliscə "leader" sözündən götürülmüş "bələdçi", "idarəedici" və "rəhbər" mənalarını daşıyır.

Müasir dövrdə cəmiyyətdə ictimai, siyasi-mədəni, hərbi və iqtisadi sahələrdə mütəmadi baş verən dəyişikliklər səbəbindən ortaya çıxan yeniliklər liderə olan ehtiyacı daha da artırmaqdadır. Sosioloji baxımdan cəmiyyətə təsir mexanizmi, kollektiv davranışın tənzimlənməsi idarəçiliyə bağlansa da, kollektivin idarəedilməsində psixoloji və motivasiya amillərinin rolu danılmaz təsir metodu kimi qiymətləndirilə bilər. Bir çox hallarda idarəetmə və liderlik bir-biri ilə qarışdırılır, lakin bunlar fərqli anlayışlardır. İdarəçilik, sonradan öyrənmə yolu ilə əldə edilsə də, liderlik isə bununla yanaşı müəyyən psixoloji amilləri özündə cəmləşdirir. İdarəçilik üçün bir insan təhsil ala, idarəçiliyin bütün sistemlərini mənimsəyə və nəhayət, uzun illərin təcrübə fəaliyyətindən bəhrələyə bilər. Lider isə psixoloji təsir göstərə bilən, gözəl nümunə olan, cəmiyyətə yararlı olanı düzgün qiymətləndirən, məsuliyyətlə davranan, ağıllı və düzgün yol göstərməyi bacaran şəxsiyyətdir [1, səh 137].

Tarixə nəzər salsaq fərqli dövrlərdə tanınmış şəxsiyyətlər tərəfindən bu haqda zaman-zaman dəyərli fikirlərin söyləməsi ilə rastlaşa bilərik:

- ✓ Heydər Əliyev – "Əsl lider xarizması və daxili gücü ilə cəmiyyəti yönəldən, tarixi formalaşdırıcı şəxsiyyətdir. Lider dövlətin gücünün və xalqın hüquqlarının qorunmasında pragmatik düşüncə tərzinə malik olmalıdır".
- ✓ Mustafa Kamal Atatürk – "Lider xalqı arxasıya sürükləyən deyil, ona yol göstərəndir".

- ✓ Vinston Çörçill – “Liderlik – bir insanı istəmədiyi yerə, istəmədiyi zamanda, özü istədiyi üçün aparmaqdır”.
- ✓ Liderlik anlayışını nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı fikirlərlə qarşılaşmış olarıq:
- ✓ bir şəxsin iradəsini digərlərinə qəbulətdirmə bacarığıdır;
- ✓ cəmiyyətin fəaliyyətini tənzimləyən, onun mövcud imkan və qüvvəsindən faydalanma bacarığı və təsiretmə sənətidir;
- ✓ başqalarının davranış və düşüncələrinə təsiretmə qabiliyyətidir;
- ✓ hər hansı bir məqsəd və hədəfə çatmaq üçün müəyyən keyfiyyətlərə malik insanları axtarıb tapmaq, seçmək və onları məqsədə doğru bir qüvvə halında birləşdirmək bacarığıdır;
- ✓ insan davranışını başa düşmək, təhlil etmək və idarə etmək qabiliyyətlərinin təcəssümüdür [1, səh 140].
- ✓ Bu baxımdan müharibələrin, əməliyyatların, döyüşlərin uğurlu nəticələrinin əsasını lider-idarəedici-komandirlər təşkil edir.

Araşdırmalar göstərir ki, hərbi lider aşağıda göstərilən dəyərlər və şərtlər əsasında meydana

çıxır:

- ✓ milli dəyərlərə bağlı olmaq;
- ✓ Silahlı Qüvvələrə və öz bölməsinə sadıq olmaq;
- ✓ cəmiyyətin malik olduğu dəyərlərə hörmətlə yanaşmaq və onlara riayət etmək;
- ✓ zehni qabiliyyət çərçivəsində şəxsi dəyərləri inkişaf etdirmək;
- ✓ etika daxilində və mədəni davranış çərçivəsində fəaliyyət göstərmək;
- ✓ şəxsi cavabdehlik və eqoizmdən uzaq xidmət [1, səh 138].

Liderin hərbi kollektivdə rolu və vəzifəsi

Lider hərbi kollektivdə çox böyük rola malikdir. Yuxarı komandanlıq tərəfindən verilən əmr və göstərişlərin yerinə yetirilməsi hərbi liderin keyfiyyətindən və həmin vəzifələrə necə yanaşmasından asılıdır.

Hərbi lider idarə etdiyi kollektivdə liderə məxsus xarakterik xüsusiyyətlər sayılan cəsarət, dürüstlük, yetkinlik, idarəetmə bacarığı, şəxsi intizam, çeviklik, etibarlılıq, dözümlülük, qərarvermə qabiliyyəti, stres vəziyyətində soyuqqanlılıq, təşəbbüskarlıq, ədalətli olmaq, öz-özünü təkmilləşdirmək, iddialı olmaq, həssaslıq, yumor hissi, yaradıcılıq, təsirli xarici görünüş, təvazökarlıq, diqqətcilik kimi vacib davranışları nümayiş etdirməlidir.

Vacib xarakterik xüsusiyyətləri əhatə edən bu siyahını bir qədər genişləndirmək də mümkündür. Bununla belə, liderlik xüsusiyyətinin müəyyənləşdirməsinin əsasında qələbə əldə etmək və yenilik gətirmək kimi faktorların olduğu şübhəsizdir.

Liderlik konsepsiyasında dörd əsas liderlik amili var:

1. Hadisələrin analiz olunması;
2. İdarəetmədə fasiləsizlik;
3. Ünsiyyət;
4. Nəzarət.

Liderlik fəaliyyətində hər zaman mövcud olan bu amillər liderin hansı hərəkət tərzini nə zaman, necə icra edəcəyi onun görəcəyi tədbirlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Liderlik fəaliyyətinin icrası üçün bu amillərə hər zaman ehtiyac var.

Hadisələrin analiz olunması - liderliyin nümayiş etdirilməsinin ən mühüm amili hadisələrin analiz olunmasıdır. Hadisələri qabaqlamaq və mümkün nəticələrə əvvəlcədən hazır olmaq üçün öncədən analiz aparmaq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Öncədən analiz yalnız gələcəyi “təxmin etmək” deyil, mövcud məlumatlara əsaslanaraq rəşional qərarlar vermək prosesidir.

Öncədən analiz mövcud və keçmiş məlumatların sistemli şəkildə öyrənilməsi, tendensiyaaların müəyyənləşdirilməsi və mümkün gələcək ssenarilərin qiymətləndirilməsidir. Bu yanaşma hadisələrin hansı istiqamətdə inkişaf edə biləcəyini anlamağa və riskləri minimuma endirməyə kömək edir.

Effektiv analiz zamanı adətən bir neçə ssenari hazırlanır:

- ✓ **Mənfi ssenari** – ən pis ehtimal olunan vəziyyət;
- ✓ **Real ssenari** – mövcud şəraitdə ən çox ehtimal edilən alternativ seçim;
- ✓ **Müsbət ssenari** – ən yaxşı nəticə.

Bu ssenarilər qərar qəbul edən liderə müxtəlif vəziyyətlərə hazır olmağa imkan verir və gözlənilməzlik faktorunu azaldır.

İdarəetmədə fasiləsizlik - liderin effektiv fəaliyyəti idarəetmədə fasiləsizlik prinsipindən birbaşa asılıdır. İdarəetmədə fasiləsizlik dedikdə, idarəetmə proseslərinin dayanmadan, sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu prinsip pozulduqda idarəetmə zəifləyir, qərarların icrası gecikir və ümumi nəticələr mənfi təsirə məruz qalır. Lider tabelikdə olan şəxslərin xüsusiyyətləri, cəhətləri və fəaliyyətləri haqqında məlumata malik olmaqla idarəetmədə fasiləsizlik əldə edə bilər. Bu məqsədlə lider təbəçiliyində olan fərdlərin xüsusiyyətlərini bilməli, davranışlarını və psixoloji təmpramentlərini tanımalıdır.

Tabeliyində olan şəxslərin tanımasının əsas yolu temperament tipinə görə insanın şəxsi xüsusiyyətlərini bilməkdir. İnsan davranışlarının, emosional reaksiyalarının və ünsiyyət tərzinin əsasını təşkil edən psixoloji amillərdən biri insan **temperamentidir**. Temperament insanın hadisələrə necə reaksiya verdiyini, stressə davamlılığını və ümumi psixoloji ritmini müəyyən edir. Bu anlayış fərdin davranışında mühüm yer tutur və insanı daha yaxşı tanımaq üçün əsas açarlardan sayılır. Temperament insan şəxsiyyətinin əsas komponentlərindən biridir və onun davranışlarını, emosional reaksiyalarını anlamaqda mühüm rol oynayır. Temperamentin düzgün dərk edilməsi insanın həm özünü tanımasına, həm də başqaları ilə daha sağlam münasibətlər qurmasına kömək edir.

Temperamentin əsas tipləri

Psixologiyada ən geniş yayılmış təsnifata görə dörd əsas temperament tipi mövcuddur:

1. **Sanqvinik temperament** - Sanqvinik tipə aid insanlar enerjili, ünsiyyətçi və nikbin olurlar. Onlar yeni mühitə tez uyğunlaşır, insanlarla asan əlaqə qururlar. Emosiyaları tez dəyişsə də, mənfi hissləri uzun müddət daşıyırlar. Lakin diqqətlərinin tez yayınması və səthi davranış riski mövcuddur.
2. **Xolerik temperament** - Xoleriklər güclü iradəyə, yüksək enerji səviyyəsinə və liderlik xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Onlar sürətli qərar verirlər və fəaldırlar. Bununla yanaşı, emosional partlayışlara, əsəbilik və səbrsizlik hallarına meyilli ola bilərlər.
3. **Fleqmatik temperament** - Fleqmatik insanlar sakit, təmkinli və sabit davranışları ilə seçilirlər. Onlar stressə davamlı, etibarlı və dözümlüdürlər. Emosiyalarını açıq ifadə etmədikləri üçün bəzən laqeyd kimi qəbul edilə bilərlər. Dəyişikliklərə uyğunlaşmaları isə nisbətən ləng olur.
4. **Melanxolik temperament** - Melanxolik tipə aid insanlar həssas, düşüncəli və analitikdirlər. Onlar detallara diqqət yetirir, dərin emosional həyat yaşayırlar. Yaradıcılıq və empati bacarıqları yüksəkdir. Lakin tənqiddə qarşı həssaslıq və stressə tez düşmə bu temperament üçün xarakterikdir.
5. **Qarışıq temperament** - Müasir psixologiya göstərir ki, insanların əksəriyyəti tək bir temperament tipinə deyil, bir neçə temperamentin qarışığına malikdir. Bu qarışıqlar insan davranışlarını daha çevik və müxtəlif edir. Tabelikdə olan şəxsi heyəti tanımaq və başa düşmək liderin-komandirin özünü tanıması qədər vacibdir. Vaxtında və düzgün tədbirləri görmək üçün tabelikdə olan şəxsləri tanımaq, onlarda özünəinam hissini qiymətləndirmək və onlarla fərd kimi davranmaq lazımdır. Hər bir fərdlə eyni cür davranmaq əvəzinə, hər birinə ayrı-ayrı yanaşma tərzini tətbiq olunmalıdır. Üçüncü olaraq müasir idarəetmədə liderlə kollektiv arasında ünsiyyət istənilən kollektivdə həlledici rol oynayır.

Ünsiyyət - kollektivdə ünsiyyət yalnız tapşırıqların ötürülməsi deyil, eyni zamanda qarşılıqlı anlaşma, etimad və motivasiyanın formalaşdırılması deməkdir. Güclü ünsiyyətə malik liderlər komandalarını daha məhsuldar, məsuliyyətli və məqsədyönlü şəkildə idarə edə bilirlər. Lider və kollektiv arasında düzgün qurulmuş ünsiyyət iş prosesində anlaşılmazlıqların qarşısını alır, konfliktləri azaldır və əməkdaşların özlərini dəyərli hiss etməsinə şərait yaradır. Açıq və şəffaf ünsiyyət mühiti olan kollektivdə işçilər öz fikirlərini sərbəst ifadə edir, problemləri gizlətmir və həll yollarının tapılmasında aktiv iştirak edirlər. Effektiv ünsiyyət quran lider ilk növbədə yaxşı dinləyici olmalıdır. Kollektiv üzvlərini dinləmək onların ehtiyaclarını, narahatlıqlarını və təkliflərini anlamağa kömək edir. Bundan əlavə, lider fikirlərini aydın, konkret və hörmət çərçivəsində ifadə etməlidir. Tənqid zamanı konstruktiv yanaşma seçmək və müsbət geribildirim vermək əməkdaşların

motivasiyasını artırır. Güclü ünsiyyətə malik liderin idarə etdiyi kollektivdə əməkdaşlıq səviyyəsi yüksəlir, komanda ruhu möhkəmlənir və ümumi məqsədlərə çatmaq daha asan olur. Belə mühitdə işçilər öz məsuliyyətlərini dərk edir, təşəbbüskar olur və təşkilatın inkişafına töhfə verməyə çalışırlar. Nəticə etibarilə, lider və kollektiv arasında ünsiyyət təşkilatın daxili harmoniyasının və uğurunun əsas sütunlarından biridir. Effektiv ünsiyyət quran lider yalnız rəhbər deyil, eyni zamanda kollektiv üçün nümunə və dəstək mənbəyinə çevrilir. Buna görə də liderlik bacarıqlarının inkişafında ünsiyyət mədəniyyətinə xüsusi önəm verilməlidir.

Nəzarət - kollektivdə nəzarət sisteminin aparılması təşkilatın və ya hərbi bölmənin ümumi fəaliyyətinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Effektiv, ədalətli və şəffaf nəzarət sistemi həm rəhbərlik, həm də tabeçilikdə olanlar üçün faydalıdır. Belə bir sistem yalnız nəticələri yoxlamaqla kifayətlənmir, eyni zamanda kollektivin inkişafına və davamlı uğuruna xidmət edir. Kollektiv nəzarətin əsas məqsədi təşkilati fəaliyyətin davamlı və sabit şəkildə aparılmasını təmin etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün iş prosesləri izlənilir, nəticələr qiymətləndirilir və zərurət yarandıqda düzəlişlər edilir. Nəzarət həmçinin resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir və intizamının möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Kollektivdə nəzarətin düzgün təşkili tələb olunan fəaliyyətin səmərəliliyini artırır, kollektivdə məsuliyyət hissini gücləndirir və ümumi idarəetmə keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Hərbi liderliyin əldə edilməsinin komandir və komandirlik kimi xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri də mövcuddur. Tabeçilikdə olan əsgər və zabıtlərə ciddi nəzarət edən hərbi liderlərdə mövcuddur. Bu nəzarət həm hüquqi, həm də mənəvi-əxlaqi çərçivədə aparılır.

“Komandir” termini əhatə dairəsi baxımından çox geniş ifadədir. İdeal bir komandirin bütün xüsusiyyətləri bir-birini tamamlamalıdır. Komandirlik yalnız hər hansı vəzifəyə təyin olunmaq deyil, həmçinin bir çox qabiliyyətləri təkmilləşdirən, Silahlı Qüvvələr üçün son dərəcə vacib olan bir hərbi liderdir. Komandir bütün xüsusiyyətləri ilə bərabər bir tamliq təşkil edir. Onu parçalamaq və ya hissə-hissə təsəvvür etmək, yalnız bəzi xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək düzgün olmazdı.

Bölmələr zəif və bacarıqsız komandirlərin rəhbərliyi altında arzuolunmaz vəziyyətə düşdüüyü kimi, gücü, qüvvəsi az, bir ordu da əsl komandirin rəhbərliyi altında əvvəlcədən təsəvvür edilməsi mümkün olmayan müvəffəqiyyətlərə nail ola bilər, [2].

Çətin günlərdə sıxanan komandir geniş düşüncəyə, demir iradəyə, döyüşün taleyinə təsir göstərən xüsusiyyətlərə malik olan bir qüvvədir.

Bu baxımdan, demək olar ki, komandir müxtəlif səviyyəli bölmələrə rəhbərlik edən, rəhbərlik etdiyi bölmələrin bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürən, qanun və təlimatlarla ona verilmiş səlahiyyətlərdən vətən və millət yolunda vaxtında və yerində istifadə edən, bu fəaliyyətləri ilə rəhbərlik etdiyi qüvvələrə stimula verən və komandir adına layiq davranan şəxsdir [3].

Komandirdə vacib olacaq lider xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- ✓ yüksək cəsarət hissəsinə malik olmalıdır;
- ✓ uzaqgörən olmalı, müvəffəqiyyəti və təhlükəni qabaqcadan görməlidir;
- ✓ möhkəm əməkdarlığa, qərarqəbul etmə bacarığına və iradəyə malik olmalıdır;
- ✓ harada, nə vaxt, hansı hərəkətlər edəcəyini bilməlidir;
- ✓ sağlam xarakterə malik olmalıdır;
- ✓ əmrlər verməyi və verdiyi əmrin icrasını nəzarətdə saxlamağı bacarmalıdır;
- ✓ səbirlə olmalı, fəvqəladə hadisələr baş verdiyi halda soyuqqanlı davranmalıdır;
- ✓ hərbi məharət sahəsində yaradıcı və peşəkar olmalıdır;
- ✓ hissə və bölmələri hərtərəfli, tam döyüşə hazır vəziyyətə gətirə biləcək üstün biliyə sahib olmalıdır;
- ✓ peşəsini sevməli, ədalətli və obyektiv olmalıdır;
- ✓ emosional davranmamalı və hissə qapılmamalıdır;
- ✓ özünəinam hissəsinə malik olmalıdır;
- ✓ heç kimin təsiri altına düşməməlidir;
- ✓ hissə və bölməsinin döyüş ruhunu daim yüksək saxlamağı bacarmalıdır;
- ✓ bütün davranışı ilə tabeliyində olanların nümunəvi hərəkəti ilə seçilməlidir [4].

Nəticə

Bu məqalədə idarəetmə prosesində lider və komandir anlayışlarının mahiyyəti, oxşar və fərqli cəhətləri təhlil edilmişdir. Müasir idarəetmə sistemlərində liderlik və komandanlıq

anlayışlarının rolu, onların qərar qəbuletmə, motivasiya, nəzarət və məsuliyyət bölgüsündəki funksiyaları araşdırılmışdır. Lider daha çox psixoloji təsir, nüfuz və könüllü tabeçilik üzərində qurulan idarəetmə modeli kimi xarakterizə olunduğu halda, komandir rəsmi səlahiyyətlərə, nizam-intizama və əmrlərin icrasına əsaslanan idarəetmə subyekti kimi təqdim edilmişdir. Məqalədə hər iki anlayışın hərbi və mülki idarəetmə mühitində tətbiqi, eləcə də effektiv idarəetmənin təmin olunmasında liderlik və komandanlıq keyfiyyətlərinin vəhdətinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Nəticə olaraq, idarəetmə zamanı liderlik və komandanlıq funksiyalarının balanslaşdırılmış şəkildə tətbiqi kollektivin və cəmiyyətin fəaliyyətinin səmərəliliyini artıran mühüm amil kimi qiymətləndirilmişdir.

Buna nümunə olaraq Prezident İlham Əliyevin müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında məqsədyönlü və qətiyyətli lider kimi fəaliyyətini qeyd etmək olar. O, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi siyasi kursu uğurla davam etdirərək ölkənin dayanıqlı inkişafını və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsini təmin etmişdir. Prezident İlham Əliyevin liderliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri pragmatik idarəetmə və milli maraqlara söykənən qərarvermə qabiliyyətidir. Prezident İlham Əliyevin liderlik fəaliyyəti müasir, güclü və suveren Azərbaycanın qurulmasına xidmət edən ardıcıl və məqsədyönlü siyasətlə xarakterizə olunur.

Famil Mahsumov

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

THE CONCEPT OF LEADER AND COMMANDER IN MANAGEMENT

Summary

In the management process, the concepts of “leader” and “commander” play important but distinct roles. A leader is a person who influences the team through personal authority, motivation, and trust. They inspire employees, guide them toward achieving common goals, and create a positive psychological climate within the team. Leadership is based on persuasion, personal example, and the ability to unite people. A commander, on the other hand, operates within formal authority and a strict hierarchy. Their main responsibility is to give orders, monitor their execution, and ensure discipline. A commander is responsible for enforcing rules, procedures, and the timely completion of tasks. Effective management is achieved when a manager combines the qualities of both a leader and a commander—being able to inspire the team while also maintaining order, discipline, and a clear organizational structure.

Keywords: leader, commander, management, leadership, team, discipline, hierarchy, decision-making, control, organization, psychological climate, effective management.

Фамил Махсумов

Академия СГБ имени Гейдара Алиева

ПОНЯТИЕ ЛИДЕРА И КОМАНДИРА В УПРАВЛЕНИИ

Резюме

В процессе управления понятия «лидер» и «командир» играют важную, но различную роль. Лидер — это человек, который оказывает влияние на коллектив за счёт личного авторитета, мотивации и доверия. Он вдохновляет сотрудников, направляет их к достижению общих целей и формирует позитивный психологический климат в команде. Лидерство основано на убеждении, примере и способности объединять людей. Командир, в свою очередь, действует в рамках официальных полномочий и строгой иерархии. Его основная задача — отдавать приказы, контролировать их исполнение и обеспечивать дисциплину. Командир несёт ответственность за соблюдение правил, инструкций и оперативное выполнение задач. Эффективное управление достигается тогда, когда руководитель сочетает в себе качества как лидера, так и командира: умеет вдохновлять коллектив, одновременно поддерживая порядок, дисциплину и чёткую организацию работы.

Ключевые слова: лидер, командир, управление, руководство, коллектив, дисциплина, принятие решений, контроль, организация, психологический климат, эффективное управление.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Hərbi Bilik №1” jurnalı - Arif Həsənov, Sənan Hüseynov. Səh 137. Bakı, 2018-ci il.
2. Yusuf Almansü, Nazım Akın, Adnan Tınaz. Lider, Komutan və Kurmay Subay. Səh 51. Kara Harp Akademileri Komutanlığı Yayını, İstanbul: 1969.
3. Askeri Liderlik. Broşür. Səh 6. K.K.K. I Ordu Komutanlığı Yayını, İstanbul: 1985.
4. Komutanlık ve Liderlik Ders Notu. Səh 24. Harp Akademileri Yayını, İstanbul 1986.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT DİLİ SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASINDAKI ROLU

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dövlət dili siyasətinin rolu araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyevin dil sahəsində apardığı ardıcıl və məqsədyönlü siyasətin Azərbaycan dilinin dayanıqlı inkişaf strategiyasına təsirini elmi-nəzəri aspektdən təhlil etməkdir. Araşdırmada tarixi-analitik, normativ-hüquqi və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycan dilinin təhsil, hüquq, media və dövlət idarəçiliyi sahələrində mövqeyinin möhkəmləndirilməsi prosesində institusional mexanizmlərin rolu ön plana çəkilir.

Açar sözlər: *dövlət dili siyasəti, Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, dayanıqlı inkişaf, institusional mexanizmlər*

Giriş

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi möhkəmləndirilməsi müasir dövlətçilik üçün həm strateji, həm də mədəni əhəmiyyət daşıyan prosesdir. Dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi olmaqla kifayətlənmir; o, milli kimliyin qorunması, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və cəmiyyətin ideoloji bütövlüyünün təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Ana dilinin inkişafı milli dəyərlərin qorunmasına, tarixi və mədəni irsin davamlılığının təmin edilməsinə xidmət edən strateji vasitə kimi qiymətləndirilir.

Bu baxımdan, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə aparılan dövlət dili siyasəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan dili yalnız mədəni və kommunikativ funksiyaya malik olmayıb, həm də dövlətçilik strategiyasının ayrılmaz elementi kimi formalaşmışdır. Təhsil, hüquq, media və dövlət idarəçiliyi sahələrində həyata keçirilən sistemli tədbirlər dilin funksional statusunu gücləndirərək onu müasir dövlət quruculuğunda əsas komponent səviyyəsinə çatdırmışdır.

Beləliklə, Heydər Əliyevin dil siyasəti həm milli kimliyin qorunmasına, həm də dövlətin institusional və ideoloji dayanıqlılığının təmin olunmasına yönəlmiş kompleks və strateji xarakter daşıyır. Bu siyasət göstərir ki, dil yalnız mədəni irs kimi deyil, həm də müstəqil və dayanıqlı dövlətçilik üçün vazkeçilməz vasitədir.

Azərbaycan dilinin dayanıqlı inkişafı anlayışı

Müasir elmi yanaşmalara görə, dilin dayanıqlı inkişafı yalnız onun qorunması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda funksional davamlılıq və institusional mexanizmlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu baxımdan dayanıqlı inkişaf anlayışı davamlılıq institusional təminat prinsipinə əsaslanır. Dilin hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi, tətbiq mexanizmlərinin yaradılması və cəmiyyətin əsas sahələrində ardıcıl istifadəsi bu strategiyanın əsas göstəricilərindəndir.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasəti məhz bu yanaşma üzərində qurulmuşdur. Onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycan dilinin təhsil, hüquq, media və dövlət idarəçiliyi sahələrində mövqeyinin möhkəmləndirilməsi məqsədyönlü və sistemli xarakter daşımışdır.

Heydər Əliyevin dövlət dili siyasətinin tarixi və hüquqi əsasları

Heydər Əliyevin dövlət dili ilə bağlı fəaliyyəti hələ sovet dövründən sistemli xarakter daşıyırdı. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daxil edilməsi həmin dövrün siyasi reallıqları fonunda mühüm tarixi hadisə idi. Bu addım ana dilinin hüquqi statusunun tanınması baxımından əhəmiyyətli mərhələ olmuşdur.

Belə ki, Elmlər Akademiyasında 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında maddə ilə bağlı keçirilən iclasda Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə ayrıca maddənin mövcudluğu «o zaman şəraitində

respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə idi». [1] Nəticədə, 1995-ci il Konstitusiyasının 21-ci maddəsində Azərbaycan dili rəsmi və yeganə dövlət dili kimi təsbit edilmiş, eyni zamanda ölkədə yaşayan etnik azlıqların dil hüquqları demokratik prinsiplər əsasında qorunmuşdur. Sonrakı konstitusiya dəyişiklikləri bu statusu saxlayaraq onun tətbiq imkanlarını daha da genişləndirmişdir.

Heydər Əliyevin dil siyasətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun institusional əsaslar üzərində qurulmasıdır. 2001-ci il 18 iyun tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş kompleks sənəd olmuşdur. Həmin fərmanla Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması dil siyasətinin icra mexanizmləri ilə təmin edildiyini göstərir.

2002-ci ildə qəbul edilmiş "Dövlət dili haqqında" Qanun Azərbaycan dilinin hüquqi statusunu daha da möhkəmləndirmiş, onun təhsil müəssisələrində, kütləvi informasiya vasitələrində və dövlət idarəçiliyində tətbiqini normativ şəkildə tənzimləmişdir. Bu sənədlər dil siyasətinin deklarativ deyil, praktik xarakter daşdığını sübut edir.

Təhsil sahəsində Azərbaycan dilinin möhkəmləndirilməsi

Heydər Əliyevin dil siyasətində təhsil sahəsi xüsusi yer tutmuşdur. Onun rəhbərliyi dövründə təhsilin bütün pillələrində Azərbaycan dilində tədrisin təmin edilməsi əsas prioritetlərdən biri olmuşdur. Ana dilində dərsliklərin hazırlanması, terminoloji bazanın formalaşdırılması və elmi üslubun inkişaf etdirilməsi bu siyasətin əsas istiqamətlərini təşkil etmişdir.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində Heydər Əliyevin rus dilində deyil, Azərbaycan dilində çıxış etməsi ana dilinin ali təhsil və elm sahəsində əsas ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul olunmasına güclü təsir göstərmişdir. Bu addım Azərbaycan dilinin sosial və elmi prestijinin yüksəlməsinə xidmət etmişdir.

Media və dövlət idarəçiliyi sahəsində dil siyasəti

Azərbaycan dilinin media məkanında mövqeyinin möhkəmləndirilməsi dil siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur. Kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi dil normalarına riayət olunması, rəsmi üslubun qorunması və dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi ana dilinin ictimai nüfuzunu artırmışdır.

Dövlət idarəçiliyində Azərbaycan dilinin geniş tətbiqi isə dil siyasətinin institusional xarakterini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Dövlət orqanlarında rəsmi yazışmaların və idarəetmə fəaliyyətinin Azərbaycan dilində aparılması bu siyasətin real nəticəsidir.

Dil siyasətinin elmi və mədəni aspektləri

Heydər Əliyev Azərbaycan dilini yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də elmi və mədəni dəyər kimi qiymətləndirmişdir. 1970-ci illərin sonlarında onun təşəbbüsü ilə dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinin Dövlət mükafatına layiq görülməsi dilçilik elminə verilən yüksək qiymətin göstəricisi olmuşdur. Bu qərar fundamental elmi tədqiqatların aparılmasına stimül vermişdir.

Salatın Əhmədova dil siyasətini mürəkkəb sosial-siyasi proses kimi xarakterizə edir. Salatın Əhmədova yazır: "Dil siyasəti - əslində, kifayət qədər mürəkkəb struktura malik hadisədir" [2].

Nizami Xudiyevin fikrincə isə dövlət dili milli kimliyin əsas göstəricisi və dövlət müstəqilliyinin ideoloji dayəğıdır. Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi sağlamlığına xüsusi diqqət yetirən H.Əliyev üçün dil məsələsi həmişə əhəmiyyətli bir məsələ olmuşdur - respublika rəhbəri Azərbaycan yazıçıları ilə müxtəlif görüşlərində həmin məsələyə məhz bu cür geniş mənəvi-əxlaqi problemlər kontekstində qiymət verir, maarif-məktəb, elmi- pedaqoji sahələrdə ana dilinin inkişaf etdirilməsinə ayrıca qayğı göstərirdi. [3] Dil siyasəti anlayışı dilin sosial funksiyalarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi prosesi kimi qiymətləndirilir. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasəti bu elmi yanaşmalarla tam uzlaşır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən dövlət dili siyasəti Azərbaycan dilinin dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsasını təşkil etmişdir. Bu siyasət çərçivəsində təhsil, hüquq, media və dövlət idarəçiliyi sahələrində görülən kompleks və məqsədyönlü tədbirlər Azərbaycan dilinin yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda müasir dövlət quruculuğunun funksional, ideoloji və strateji elementi kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Xüsusilə, ana dilinin normativ-hüquqi bazasının yaradılması, təhsil sistemində tətbiqinin genişləndirilməsi və rəsmi idarəçilikdə üstün mövqeyinin təmin edilməsi dilin ictimai həyatın bütün sahələrində effektiv fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır. Nəticə etibarilə, Heydər Əliyevin dil siyasəti milli-mədəni dəyərlərin qorunması, milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və dövlət müstəqilliyinin ideoloji əsaslarının gücləndirilməsi baxımından mühüm strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Torakhanim Nasrullayeva
Baku Military College, National Defense University

HEYDAR ALIYEV'S STATE LANGUAGE POLICY AND THE ROLE OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN THE STRATEGY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary

The analysis shows that the state language policy formulated and consistently implemented by Heydər Əliyev has formed the foundation of Azerbaijan's sustainable language development strategy. Within the framework of this policy, comprehensive and purposeful measures in the fields of education, law, media, and public administration have strengthened the Azerbaijani language not only as a means of communication but also as a functional, ideological, and strategic element of modern state-building.

In particular, the establishment of a normative-legal framework for the native language, its expanded application in the education system, and the assurance of its priority position in official governance have created conditions for the effective functioning of the language across all spheres of public life. Consequently, Heydar Aliyev's language policy has had significant strategic importance for the preservation of national-cultural values, the consolidation of national identity, and the reinforcement of the ideological foundations of state independence.

Keywords: state language policy, Heydar Aliyev, Azerbaijani language, sustainable development, institutional mechanisms.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА И РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Проведённый анализ показывает, что государственная языковая политика, сформированная и последовательно реализованная Heydər Əliyev, стала основой стратегии устойчивого развития азербайджанского языка. В рамках этой политики комплексные и целенаправленные меры в сферах образования, права, СМИ и государственного управления способствовали укреплению азербайджанского языка не только как средства общения, но и как функционального, идеологического и стратегического элемента современного государственного строительства.

В частности, создание нормативно-правовой базы для родного языка, расширение его применения в системе образования и обеспечение приоритетного положения в официальном управлении создали условия для эффективного функционирования языка во всех сферах общественной жизни. В результате языковая политика Гейдара Алиева имела важное стратегическое значение для сохранения национально-культурных ценностей, укрепления национальной идентичности и усиления идеологических основ государственной независимости.

Ключевые слова: государственная языковая политика, языковая стратегия Гейдара Алиева, азербайджанский язык, устойчивое развитие языка, институциональные механизмы.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. «Azərbaycan» qəzeti/-Bakı, -Noyabr, 1995.
2. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti / Bakı: "İncə" nəşriyyat evi, - 2010. -212 s.
3. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili/ X cild. Bakı: Elm və Təhsil, - 2014.-542 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İRSİ KONTEKSTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİK

Xülasə

Qafqazda tarix ərzində baş verən təlatümlü proseslər xarici dairələrin regiondakı müxtəlif maraqlarının təzahürüdür. Əsrlər boyu böyük dövlətlərin marağın mərkəzində olan Cənubi Qafqaz regionu SSRİ-nin dağılmasından sonra daha da aktuallaşmışdır. Geostратеji baxımdan önəmli ərazidə yerləşən Cənubi Qafqazın əvəzolunmaz ölkəsi Azərbaycan Respublikasıdır. Məqalədə Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələləri Ümumilli liderin siyasi fəaliyyəti və irsi kontekstində tədqiq olunur. Müstəqilliyimizi bərpa etməmişdən öncəki dövrlərdə belə Ulu öndər Heydər Əliyev regiona xüsusi diqqət yetirməyi vacib hesab edirdi. Bu səbəbdən məqalənin məqsədi Cənubi Qafqazdakı təhlükəsizlik problemlərini dahi lider Heydər Əliyevin baxış bucağından təhlil etməkdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Cənubi Qafqaz, regional təhlükəsizlik, geosiyasət, Azərbaycan.

Şərqi Avropa və Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşən Cənubi Qafqaz, geostратеji və geosiyasi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən regiondur. Cənubi Qafqazın regional və global aktorlar üçün cəlbedici məkan olmasının əsas səbəblərindən biri onun zəngin təbii ehtiyatlarıdır. Region mühüm enerji tranzit mərkəzidir [10,s.300]. Cənubi Qafqazda münaqişələrin tarixini nəzərə alaraq, regionda sülh və təhlükəsizliyin təşviqi global maraq kəsb edir [3,s.300].

Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik və xarici müdaxilə problemlərinin azı 200 il yaşı vardır. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Sovet İttifaqı ilə ABŞ arasında baş verən soyuq müharibə dövründə böyük bir təhlükəsizlik təhdidi yox idi. Ancaq soyuq müharibə sona çatdıqca və SSRİ bu müharibəni udurmağa başladıqca yaşanan daxili gərginlik bölgənin təhlükəsizliyinə də təsir etdi. XX əsrin 90-cı illərində Cənubi Qafqazda yerləşən ölkələrin təhlükəsizliyinə ciddi təhdidlər yarandı. Bu dövr Azərbaycan üçün daha ağır xarakterizə olunurdu [2,s.50].

SSRİ-nin süqutundan sonra hökumət ambisiyaları Azərbaycanın milli maraqlarına ciddi kölgə salır, ölkəni daha dərin təhlükəsizlik böhranına sürükləyirdi. Məhz belə bir zamanda Azərbaycan xalqı öz iradəsini ortaya qoydu və ölkəmizi tamamilə süqutdan xilas edə biləcək yeganə şəxs kimi Azərbaycan xalqının Ümumilli lideri cənab Heydər Əliyevi respublikada hakimiyyətə dəvət etdi. Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqilliyini əldə etsə də, Heydər Əliyev 1993-cü ildə Bakıya dəvət olunana qədər ölkə iki illik xaos dövrünü yaşadı.

Heydər Əliyev tərəfindən 1993-cü ildən ayrıca sahə kimi, təhlükəsizlik siyasəti həyata keçirilməyə başlandı, hansı ki, bu siyasət vahid prinsiplərə və milli inkişafa söykənirdi. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik məsələləri geniş elmi müzakirəyə çıxarıldı. Milli təhlükəsizliyin qarşısında duran əsas hədəflərdən biri Azərbaycanı daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq idi [4,s.152]. 1993-2003-cü illərdə milli təhlükəsizliyin əsasları Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən sonra təhlükəsizlik strategiyasının əsas hissələri kimi aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirdi:

- Daxili siyasətdə sabitliyin bərpa olunması;
- Dövlət institutlarının yaradılması;
- Ordunun nizamlı şəkildə qurulması;
- Xarici siyasətdə balanslı bir kursun seçilməsi.

Azərbaycanın təhlükəsizlik qüvvələrinin Ümumilli Lider tərəfindən gücləndirilməsi və iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətində göstərdiyi təşəbbüslər sosial rifahın yaradılmasına və ölkədəki siyasi vəziyyəti stabilləşməsinə yön verdi [1,s.107].

Heydər Əliyevin Azərbaycanı idarə etdiyi dövrdə daxili təhlükəsizlik təmin olunmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycan qonşu dövlətlərlə mehriban qonşuluq siyasəti aparmış, digər önəmli xarici aktorlarla balanslaşdırılmış siyasətə başlamışdı ki, bu da öz növbəsində xarici təhlükəsizliyin təmin olunmasına gətirib çıxartdı. Uzaqgörən liderin söyləri nəticəsində reallaşdırılan enerji

layihələri, Əsrin müqaviləsinin imzalanması Azərbaycanı global iqtisadi mühitə integrasiya etdirməklə bərabər regional təhlükəsizliyin qorunması və möhkəmlənməsi ilə nəticələndi.

Cənubi Qafqaz regionunun enerji təhlükəsizliyi Xəzər dənizindən Avropaya neft və qaz kəmərləri üçün tranzit marşrut kimi strateji mövqedə yerləşməsinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir [9,s.67]. Ulu öndərimizin enerji siyasəti nəticəsində Azərbaycan regionun əsas tranzit ölkəsi olmaqla bərabər Qərb dövlətlərinin regionda maraqları yarandı və ölkə beynəlxalq təhlükəsizlik gündəminə daxil oldu. Heydər Əliyev həm də müharibədən və səmərəsiz iqtisadi idarəçilikdən zərər görmüş ölkə iqtisadiyyatını bərpa etmək üçün çalışmışdır. Bu baxımdan, ölkəyə xarici sərmayələri cəlb etmiş, Azərbaycanın beynəlxalq imicini yüksəltməyə çalışmışdır. 1994-cü il sentyabrın 20-də Əsrin müqaviləsinin imzalanması ilə Azərbaycan xalqının rifahı və dövlətin suverenliyinin möhkəmlənməsinin təməli qoyuldu [5,s.217]. 730 milyon ton neft və 200 milyard kubmetrə yaxın təbii qaz ehtiyatları olan yataqlarda reallaşdırılması nəzərdə tutulan layihələrə 12-14 milyard dollar investisiya qoyulması müstəqilliyinin yeni əldə etmiş dövlət üçün həyati əhəmiyyətli idi. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə müxtəlif ixrac marşrutları yaradıldı ki, bunlar böyük nəqliyyat qabiliyyətinə malik idi. Məhz öncədən hasilat artımını düşünən və layihə iştirakçılarının işini asanlaşdıran Heydər Əliyevin şərəfinə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinə Ulu Öndərin adı verildi.

Balanslaşdırılmış siyasət yürüdən uzaqgörən lider Rusiya Federasiyasına Azərbaycan neftinin nəql olunmasına nail oldu. Azərbaycan nefti 1997-ci il oktyabrın 25-də Novorossiysk limanına nəql olundu. Bununla Qərb istiqamətində Bakı-Supsa boru kəməri inşa edilərək, 1999-cu il aprelın 17-də istismara verildi. Heydər Əliyevin adını daşıyan Bakı-Tbilisi-Ceyhan Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına təqdim olunması ilə yanaşı, eyni zamanda İpək yolunun və türkdilli ölkələrin əsas magistral kəməri statusunu qazanıbdir.

Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu enerji strategiyası cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə reallaşdırılır. TAP, TANAP, Cənub Qaz Dəhlizi kimi global layihələrlə Azərbaycan Avropanın etibarlı enerji tərəfdaşına çevrildi [7]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev energetika sahəsində dövlətimizin əlaqələrini gücləndirərək müxtəlif sərmayə layihələri həyata keçirmişdir.

Bəhs olunan təhlillərdən aydın olur ki, illər öncə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə imzalanan Əsrin müqaviləsi dövlətimizi global məkana iqtisadi integrasiyasının əsasını qoydu. Əsrin müqaviləsi ilə yaradılan strategiyanın uğurla davam etdirilməsi sayəsində isə müasir Azərbaycan yaşıl enerji ixracatçısına çevrilməkdədir.

1993-cü ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev mühüm təhlükəsizlik çağırışları ilə, xüsusilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə üzləşdi. Onun ilk addımlarından biri ölkənin təhlükəsizlik qüvvələrinin gücləndirilməsi və onların daha effektiv olması üçün islahatların aparılması olmuşdur. Qarabağ münaqişəsinə Ulu öndərimizin öz uzaqgörən və realist yanaşması mövcud idi. Belə ki, 1994-cü ildə atəşkəs razılığına gəlinməsi bunu özündə əks etdirirdi [8,s.1000]. Ümummilli lider tərəfindən formalaşdırılan konfliktin həll olunmasına yönəlik siyasət sonrakı illərdə cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmiş və yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. 2003-cü ildən bəri beynəlxalq arenada siyasi mövqeyimizin gücləndirilməsi, müasir ordu quruculuğu, sosial-iqtisadi rifahın artması Qarabağ münaqişəsinin həllinə gətirib çıxartdı.

İkinci Qarabağ müharibəsi sadalanan faktorların, uzunmüddətli strategiyanın məntiqi nəticəsidir. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qazandığı qələbə, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində həlledici dönüş nöqtəsi olmuşdur. 44 günlük Vətən müharibəsi eyni zamanda beynəlxalq hüququn təmin olunması və ədalətin bərpa edilməsi kimi qiymətləndirilmişdir. Təhlil nəticəsində II Qarabağ savaşında əldə olunmuş zəfərin Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş təhlükəsizlik və dövlətçilik strategiyasının nəticəsi olduğunu qeyd edə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev öz müsahibəsində belə vurğulayıb ki, ötən il Azərbaycan-Ermənistan müharibəsinə siyasi baxımdan nöqtə qoyuldu. Hazırkı sülh şəraitindən öncəki müharibəyə diqqət çəkən dövlət başçısı müharibənin müxtəlif mərhələlərini - fəal, atəşkəs, İkinci Qarabağ müharibəsi, antiterror əməliyyatı kimi təhlil edib [6]. Qeyd edib ki, Azərbaycanın əldə etdiyi zəfər dünyanın bir nömrəli ofisində siyasi möhür vurub.

Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr yeni təhlükəsizlik mexanizminin yaranmasına səbəb olmaqla bərabər, yeni geosiyasi reallıqları özündə əks etdirdi. II Qarabağ savaşını tektonik

dəyişikliklər gətirməkdən əlavə oyunçular nisbətində də öz təsirini göstərdi. Bu mərhələdə uzaqgörən lider Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış milli təhlükəsizlik strategiyası Azərbaycanın təhlükəsizliyinin təməl konsepsiyası kimi müasir dövrümüzdə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti bu siyasi irsi rəhbər tutaraq, milli maraqlarımızın və təhlükəsizliyin keşiyində inamla dayanaraq, sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Leyla Mustafayeva
Baku State University

SECURITY ISSUES IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE CONTEXT OF HEYDAR ALIYEV'S POLITICAL LEGACY

Summary

The turbulent processes that have taken place in the Caucasus throughout history are manifestations of the various interests of external actors in the region. The South Caucasus region, which has attracted the interest of great powers for centuries, became even more significant after the collapse of the USSR. The indispensable country of the South Caucasus, located in a geostrategically important area, is the Republic of Azerbaijan. The article examines security issues in the South Caucasus in the context of the political activity and legacy of the National Leader. Even before the restoration of independence, the Great Leader Heydar Aliyev considered it essential to pay special attention to the region. Therefore, the purpose of the article is to analyze the security problems of the South Caucasus from the perspective of the great leader Heydar Aliyev.

Keywords: Heydar Aliyev, South Caucasus, regional security, geopolitics, Azerbaijan.

Лейла Мустафаева
Бакинский Государственный Университет

БЕЗОПАСНОСТЬ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

Бурные процессы, происходившие на Кавказе на протяжении истории, являются проявлением различных интересов внешних сил в регионе. Регион Южного Кавказа, который на протяжении веков привлекал внимание великих держав, стал еще более актуальным после распада СССР. Незаменимой страной Южного Кавказа, расположенной в геостратегически важном регионе, является Азербайджанская Республика. В статье вопросы безопасности на Южном Кавказе рассматриваются в контексте политической деятельности и наследия Общационального лидера. Еще до восстановления независимости Великий лидер Гейдар Алиев считал необходимым уделять региону особое внимание. Поэтому целью статьи является анализ проблем безопасности Южного Кавказа с точки зрения великого лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Южный Кавказ, региональная безопасность, геополитика, Азербайджан.

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində

1. Balayeva, E. İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın maliyyə problemləri / E.Balayeva. – Bakı: Elm, – 2011. – 396 səh.
2. Əliyeva, F. Qloballaşma və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik fəlsəfəsi / F.Əliyeva. – Bakı: Səda, – 2008. – 163 səh.
3. Fuad Məhərrəmov, Tofiq Məmmədov, Azərbaycanın Xarici Siyasəti və Cənubi Qafqazın Geosiyasi Konteksti, Elm və Təhsil Nəşriyyatı Bakı, 2017, 320 səhifə

4. Qasımov, C. Milli təhlükəsizliyin əsasları / C.Qasımov, N.Nağıyev – Bakı: MTN-nin H. Əliyev ad. Akad., – 2015. – 407 səh.
5. Rauf Rəhimov, Azərbaycanın Cənubi Qafqazda Geosiyasi Strategiyası, İrs Nəşriyyatı, Bakı-2020, 330 səhifə
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev yanvarın 5-də yerli televiziya kanallarına müsahibə verib.– URL: <https://president.az/az/articles/view/71213>

Türk dilində

7. Güney Gaz Koridoru'nda Büyük Adım: TANAP ve Tap Birleşti: [Elektronik kaynak] / TANAP.–URL: <https://www.tanap.com/bulten-25>
8. Yüksel, C. Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı Sona Erdiren Ateşkes Andlaşması / C.Yüksel, H.Yüce // İstanbul Hukuk Mecmuası, – İstanbul: 2022. 80(3), – 1021-1065.

İngilis dilində

9. Schieder, S. Theories of International Relations / S.Schieder, M.Spindler – London: Routledge, – 2014. – 431 pages
10. Smith, M.E. Global Security Challenges: A Comprehensive Look at the Changing Security Landscape / M.E.Smith, C.H.Enloe – Santa Barbara: Praeger, – 2013. – 443 pages

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Резюме

Статья посвящена методике преподавания русского языка в национальной школе, где учащиеся изучают его как неродной язык. Рассматриваются современные подходы к обучению, включающие коммуникативный, деятельностный и игровой методы, направленные на развитие устной и письменной речи, формирование правильной орфоэпии и расширение словарного запаса. Особое внимание уделяется учёту родного языка школьников, их культурных особенностей и психологических особенностей восприятия информации. Подчеркивается, что использование наглядных материалов, интерактивных упражнений, диалогов и текстов повышает эффективность обучения. Автор делает вывод, что успешное овладение русским языком в национальной школе возможно при систематическом применении комплексного подхода, учитывающего индивидуальные потребности учащихся и создающего условия для формирования речевой и языковой компетенции.

Ключевые слова: русский язык; национальная школа; методика преподавания; коммуникативные навыки; игровая методика; речевая компетенция; неродной язык.

Общество, семья и школа играют большую роль в воспитании молодого поколения, который является многосторонним и сложным процессом. В каждой школе процесс воспитания и обучения предмету индивидуален. В воспитании подрастающего поколения, обучение русскому языку играет одну из значительных ролей и обладает огромными возможностями эмоционального воздействия на учащихся. Воспитательная целенаправленность русского языка, по-настоящему стало для подрастающего поколения, школой нравственного и эстетического воспитания необходимое для корректного, тонкого преподнесения принятия и обучения языка учащимися. Необходимость преподавания русского языка в национальных школах должна стать одним из приоритетов для становления современного, грамотного, экономически развитого общества, но в тоже время сохранять свое национальное и традиционное воспитание.

В национальной азербайджанской школе в процессе обучения русскому языку учителя используют специальным образом разработанный дидактический материал и разные комплексы упражнений, которые способствуют эффективному развитию языковой способности обучающихся начальной школы, а также формированию национальной языковой картины мира, представлений о ценности языка и культуры своего народа и народов мира, воспитанию национального самосознания.

В школе с традиционными азербайджанскими компонентами образования учителя начальных классов на уроках русского языка выбирают различный материал с этнокультурной тематикой (лексический минимум и тексты). Учителя начальной школы, анализируя учебно-методический комплекс по русскому языку, учитывают методы современной педагогики и возрастной психологии, потому что невозможно реализовать этнокультурный компонент обучения русскому языку без дополнений в содержании и средствах обучения.

Методика обучения русскому языку в начальных классах азербайджанской школы содержит не только этнокультурный компонент, но также предполагает изучение лексики и сведений об истории, быте, традициях и культуре других народов страны и мира.

Так, на уроках русского языка, решая грамматические задания, младшие школьники изучают азербайджанский детский фольклор, колыбельные песни, словесные игры и др. В этом также помогают небольшие прозаические и поэтические произведения на родном

языке. Содержание таких тематических произведений воспитывает в младших школьниках чувства патриотизма и толерантности к другим народам.

Методика преподавания русского языка – это педагогическая наука о языке, грамматике, о художественных произведениях как учебном предмете, о путях её преподавания (деятельность учителя по управлению учебным процессом) и изучения (деятельность ученика по приобретению знаний, навыков и умений). Она определяет цель и задачи преподавания в школе.

Существует очень простая методика, позволяющая в любом классе начать эффективное обучение русскому языку. Эта методика не нова, она более традиционна, чем можно представить на первый взгляд. Первым делом не нагружать учащихся непосильными по объему и сложности материалами. Второе с помощью уроков повторения добиться полного усвоения тем на уроках. При усвоении и повторении происходит работа над произношением, правописанием, усвоением словаря, запоминанием конструкций предложений.

В педагогике, наглядность считается одним из основных назидательных принципов, который помогает строить обучение на конкретность образов, непосредственно воспринимаемых учащимися. При помощи этой техники у учащихся развивается и активизируется работа воображения, при котором рождается нужные ассоциации. В русском языке при помощи наглядных пособий, учителю легче будет донести детям данную тему. В начальных классах без наглядных пособий не обойтись. Картинки фруктов, овощей, мебель, животные, правило безопасности дает детям легче понять их сущность и потребность в обществе и в быту.

Интерес к урокам формируется содержанием учебного материала, организацией учебной деятельности учащихся.

К сожалению, в настоящее время не все нерусские учащиеся владеют русским языком в такой мере, чтобы суметь говорить правильно, пересказать, свободно высказаться. Поэтому на учителей ложится ответственность упорно работать, для того чтобы преподнести и обучить русский язык более доступными способами. В условиях национальной школы мы нередко соприкасаемся с эмоциональной восприимчивостью учащихся к восприятию языка, учащихся, воспитываемыми в не русскоговорящих семьях. Причина этого заключается, прежде, всего, в языковой сложности и слухового восприятия (не понимания) прилагаемого для изучения текста. Текст, в котором непонятно большинство слов не может быть душевно воспринят при чтении. Для преодоления эмоциональной восприимчивости можно использовать возможности зрительной и слуховой наглядности, но, главное, необходимо большое внимание уделять самому художественному слову. Для того чтобы учащиеся смогли понять данный текст учителя должны работать с детьми еще в младших классах. Детей нужно потянуть с ранних лет. Достигая подросткового возраста, они без каких-либо препятствий смогут свободно читать, говорить и понимать речь. Так же они смогут свободно проанализировать разговор.

Одновременное владение учащимися русского и родного языка, дает возможность сопоставлять эти два языка, широкое использование методических возможностей заложенные в связях двух близких друг другу предметов, в особенности возможность переноса знаний и умений при изучении русского языка как второго языка. Методика преподавания русского языка в национальной школе тесно связана с со смежными науками: методикой преподавания родной литературы, языкознанием, педагогикой, психологией, эстетикой.

Русский язык как предмет школьного образования – явление многоаспектное, и контакты его с другими предметами обнаруживаются не только в содержании. Русский язык, например, служит инструментом при решении вопросов и задач в других предметах.

Первым делом учитель русского языка в национальной школе должен поставить перед собой вопрос о целях его работы. Каково воспитательно-образовательное значение его предмета? Какова роль русского языка в процессе развития русской речи в обществе?

Школьное образование – это важнейший этап образовательного процесса в жизни каждого ребенка, формирующий базис знаний и навыков у учащегося. С учетом возрастных особенностей, применяются различные учебники по каждому предмету, одобренные

Министерством Образования Азербайджанской Республики, которая, не один год, ведет широкомасштабные реформы в сфере образования. В ходе организации педагогического процесса на основе национально-нравственных ценностей, а также на почве традиционного мышления, появились новейшие методы обучения.

Для начала необходимо определить цели методики. Методика обучения русского языка, как одной из педагогических наук, имеет две ветви. Практическая, цель которой состоит в том, чтобы обеспечить учителя системой методов и приемов работы по овладению языковыми навыками. Теоретическая, — это фундаментальная цель — исследовать процесс овладения знаниями и умениями, определить принципы обучения, создать научные основы конструирования технологий, уроков, их циклов, форм обратной связи и пр.

Предметом данной науки является процесс овладения учащимися теорией и практикой русского языка в условиях обучения. При этом в понятии «обучение» предусматриваются четыре составные части:

- а) содержание изучаемого;
- б) деятельность учителя, организующего процесс и подающего материал;
- в) деятельность учащихся, открывающих для себя новое знание, овладевающих умениями;
- г) результат усвоения, положительное и отрицательное в нем.

Определяются четыре задачи для конкретизации цели методики:

Первая определяется вопросом «зачем?»: Этот вопрос определяет выбор цели изучения предмета в школе; простое заучивание или же поиск и открытие; изучение предмета в динамике или в статике.

Второй вопрос — «чему учить?»: Этот вопрос определяет отбор содержания курсов, составление программ и учебников, определение минимума знаний, которыми должны овладеть школьники (образовательные стандарты), критерии контроля, выявление знаний и умений.

Третий вопрос — «как учить?»: Это разработка методов и приемов, конструирование уроков, методических пособий для учителя, учебного оборудования и пр.

И последний четвертый вопрос — «почему так, а не иначе?»: Обоснование выбора содержания и методов, сравнительное изучение различных (альтернативных) вариантов, концептуальные системы обучения — их цели и пути достижения, результативности.

Для примера можно сравнить процесс изучения работы по учебникам «Русский язык» Т.Г. Рамзаевой, А.В. Поляковой, С.Ф. Жуйкова, В.В. Репкина. По данному примеру, методика призвана изучать процесс развития речи у детей на разных этапах, закономерности формирования языковых понятий у учеников, их аналитическое сознание, осознания практически усвоенного языка. У этой методики построена некая системы объективных закономерностей, понятий, принципов. В школьном обслуживании она выстраивает методы системы примеров, заданий, правил, моделей уроков, бесед, диалогов. Эти связи можно выразить выражением самих авторов: «Закономерность — Язык как знаковая система реализуется в речевой деятельности, Принцип обучения — Развитие речи, как основной принцип работы учащихся, Методы — Коммуникативный метод, функцио-национальный подход».

Методика изучает уровни знаний и умений учащихся, выясняет причины успехов и неудач, диагностирует ошибки и прогнозирует результаты обучения, находит способы предупреждения неожиданностей.

С другой стороны, в последнее время также рассматриваются и другие методы, базирующиеся на поиске таких методов и приемов, которые способствовало бы развитию познавательного интереса, активность и самостоятельность у учащихся, активизировало бы их интеллект и прочность усвоения знаний и умений. Разделы предлагаемых курсов методики соответствуют традиционным направлениям работы в начальных классах: после ознакомления — раздел, посвященный обучению; далее грамматика — элементарное умение читать и писать; следует раздел — «Изучения языковой теории», посвященный формированию языковых понятий, правил, структуры языка, и «Методика правописания», т.е. орфографии и пунктуации. В конечном итоге предлагается раздел - «Методика развития

речи учащихся», он является финальным знанием: обеспечивает повторение и итоговое усвоение навыков языковой теории, на основе литературных образцов овладение устным и письменным выражением собственных мыслей ученика. Примером может служить устный рассказ, письменное сочинение, самостоятельное построение текста в контексте разговора.

Методика всестороннего обучения языка относительно молода, ей менее двух столетий, но практические знания чтения, письма, речи весьма продолжительна, она возникла вместе с самим языком, особенно письменным.

Вспомогательными источниками обогащения методики изучения языка это:

- а) практический опыт и его традиции, обобщение лучшего опыта;
- б) развитие преподаваемых наук: языкознания, литературоведения, речеведения, фонетики, грамматики, орфографии русского языка;
- в) развитие смежных, базовых наук – психологии, дидактики, исследования интересов, мышления, эмоций, всего духовного мира ребенка;
- г) новые исследования в области теории обучения языку как фундаментальной части методики;
- д) методический эксперимент, создание новых программ, учебников, новых практических систем обучения, конструирование новых типов урока и пр.

И язык, и речь являются средствами общения, то же можно сказать и о звуках и словах, словосочетаниях, предложениях. Все эти средства используются в процессе и в целях общения. «Цель речевого общения – научение не языку, а общению на данном языке». Таким образом, несмотря на привычность сочетания «обучение языку», «обучение речи», — это условных характер высказывания, фактически обучение происходит «обучение общению».

Sevinc Məmmədova
DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası

MİLLİ MƏKTƏBDƏ RUS DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Xülasə

Məqalə şagirdlərin rus dilini qeyri-ana dili kimi öyrəndiyi milli məktəblərdə rus dilinin tədrisi metodikasına həsr olunmuşdur. Tədqiqatda şifahi və yazılı nitqin inkişafına, düzgün orfoepik vərdişlərin formalaşdırılmasına və lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə yönəlmiş müasir təlim yanaşmaları: kommunikativ, fəaliyyət və oyun metodları təhlil edilir. Tədris prosesində şagirdlərin ana dilinin, mədəni xüsusiyyətlərinin və informasiyanı qavrama prosesinin psixoloji aspektlərinin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilir. Müəllif qeyd edir ki, əyani vəsaitlərin, interaktiv tapşırıqların, dialoji mühitin və mətn nümunələrinin tətbiqi təlimin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məqalənin yekununda belə bir elmi nəticəyə gəlinir ki, milli məktəblərdə rus dilinə müvəffəqiyyətlə yiyələnmə prosesi şagirdlərin fərdi tələbatlarını nəzərə alan və dil-nitq kompetensiyalarının formalaşmasına şərait yaradan kompleks yanaşmanın sistematik tətbiqi nəticəsində mümkündür.

Açar sözlər: rus dili; milli məktəb; tədris metodikası; kommunikativ bacarıqlar; oyun üsulu; nitq kompetensiyası; qeyri-ana dili.

Sevinj Mammadova
The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

METHODS OF TEACHING RUSSIAN IN A NATIONAL SCHOOL

Summary

The article discusses the methodology of teaching the Russian language in a national school, where students learn it as a non-native language. It examines modern teaching approaches, including communicative, activity-based, and game methods, aimed at developing oral and written skills, proper pronunciation, and vocabulary expansion. Special attention is paid to students' native language, cultural characteristics, and psychological aspects of information

perception. The use of visual aids, interactive exercises, dialogues, and texts is highlighted as enhancing the learning process. The author concludes that mastering Russian in a national school is possible through a systematic, comprehensive approach that considers individual student needs and promotes language and speech competence.

Keywords: *Russian language; national school; teaching methodology; communicative skills; game-based learning; speech competence; non-native language.*

Список литературы:

1. Бакеева, Н.З. Вопросы методики русского языка в национальной школе. – Москва, 1976.
2. Габуснамэ. – Баку: Элм, – 2014.
3. Гусейнзаде, Р.Л. Педагогика. Учебник. – Баку: СГУ, – 2015.
4. Мальцева, Е.И. Концептуально-логическая схема как один из приемов организации текстового материала в учебных целях. Русский язык за рубежом. – 1985, № 1.
5. Русский язык в национальной школе. – Москва, 1977.
6. Учебник по предмету Русский язык для 5-го класса общеобразовательных школ. – Баку: Şərq-Qərb, – 2017.
7. Учебник по предмету Русский язык для 6-го класса общеобразовательных школ. – Баку: Ковсар, – 2017.
8. Qasimova, L.N. Məktəbdə milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. -Bakı: Nurlan, – 2004.

HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARINDA DİL SİYASƏTİ, MİLLİ KİMLİK VƏ DAVAMLİ İNKİŞAF KONSEPSİYASI

Xülasə

Məqalədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasında dil siyasətinin yeri və əhəmiyyəti filoloji aspektdən təhlil edilir. Araşdırmada Azərbaycan dilinin milli kimliyin formalaşmasında, ictimai şüurun inkişafında və davamlı inkişaf strategiyasının ideoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsində oynadığı rol elmi-nəzəri baxımdan araşdırılır. Heydər Əliyevin ana dilinə verdiyi yüksək dəyər, Azərbaycan dilinin hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi, funksional üslubların inkişafına yönəlmiş siyasi iradəsi və bu irsin müasir dövrdə aktuallığı məqalənin əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Məqalədə dilin yalnız kommunikativ vasitə deyil, eyni zamanda milli ideologiyanın, mədəni yaddaşın və dövlət müstəqilliyinin qorunmasının əsas dayacağı olduğu əsaslandırılır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, dil siyasəti, milli kimlik, davamlı inkişaf.

Giriş

“Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm.”

Heydər Əliyev

Fikrimizcə, dil yalnız mədəni fenomen kimi deyil, həm də siyasi və ideoloji identikliyin formalaşmasında aktiv strukturlaşdırıcı mexanizm kimi çıxış edir. Hər bir xalqın mövcudluğu və davamlı inkişafı onun dilinin qorunması, zənginləşdirilməsi və cəmiyyətin bütün sahələrində funksional şəkildə işlədilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyata və bütövlükdə mənəvi həyata dair irəli sürdüyü ideyalar yalnız müəyyən bir tarixi mərhələ üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də metodoloji və ideoloji əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan həmin ideyaların sistemli şəkildə öyrənilməsi, elmi-professional səviyyədə təhlil edilməsi və dövlət dil siyasəti kontekstində qiymətləndirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan xalqının müasir dövlətçilik tarixində dil məsələsini strateji səviyyəyə yüksəldən əsas siyasi lider məhz Heydər Əliyev olmuşdur (1, s. 25). Onun siyasi fəaliyyətində dil yalnız mədəni hadisə kimi deyil, eyni zamanda milli təhlükəsizliyin, ideoloji sabitliyin və davamlı inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir (1, s. 50). Bu baxımdan Heydər Əliyevin dil siyasətinin filoloji aspektdən araşdırılması aktual elmi problem kimi diqqəti cəlb edir.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin erkən mərhələlərindən etibarən ana dilinə xüsusi həssaslıqla yanaşması müşahidə olunur (1, s. 35). 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit edilməsi milli şüurun qorunması baxımından mühüm tarixi hadisə olmuşdur (2, s. 27). Bu qərarı yalnız hüquqi akt kimi deyil, həm də milli özünüdərk prosesinin institusional başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar. Bu qərar həm də sovet ideoloji çərçivələri daxilində milli dilin hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi baxımından cəsarətli və uzaqgörən addım idi. Filoloji baxımdan bu addım Azərbaycan ədəbi dilinin normallaşmasına, terminoloji sistemin inkişafına, rəsmi və publisistik üslubların funksional imkanlarının genişlənməsinə ciddi təkan vermişdir (3, s. 150). Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti möhkəm və elmi əsaslara söykənən prinsiplər üzərində qurulmuşdur. Professor Nizami Xudiyev bu siyasəti üç əsas istiqamət üzrə xarakterizə edir:

birincisi, demokratiklik prinsipi – dil məsələlərinin həllində xalqın və ziyalıların mövqeyinin nəzərə alınması;

ikincisi, dəqiqlik və uzaqgörənlik – dil siyasətinin qlobal məqsədlərə uyğun, keçmiş, bu gün və gələcək aspektləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi;

üçüncüsü isə obyektivlik – dil məsələlərinin emosiyalardan uzaq, qanunların aliliyinə əsaslanaraq həll olunması.

Bu prinsiplər Heydər Əliyevin dil siyasətinin mahiyyətini və davamlılığını təmin edən əsas amillərdir (6, s. 350).

Dil siyasəti dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yalnız normativ-hüquqi aktlarla məhdudlaşmır; o, həm də milli ideologiyanın formalaşdırılması mexanizmidir. Dövlət dili haqqında qanunvericilik aktları (5) dilin tətbiq sahəsini genişləndirmiş, onun qorunmasını hüquqi müstəvidə təmin etmişdir. Müstəqillik dövründə latın qrafikalı əlifbaya keçid dilin beynəlxalq integrasiyasına və informasiya mühitində funksional genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu proses dil siyasətinin davamlı və sistemli xarakter daşdığını göstərir.

Heydər Əliyevin dil siyasəti yalnız siyasi qərarlar səviyyəsində deyil, həm də praktik nitq mədəniyyətində özünü göstərmişdir. Onun çıxışları müasir Azərbaycan ədəbi dilinin funksional modelini təqdim edir.

Filoloji baxımdan bu nitqlər aşağıdakı xüsusiyyətlərlə seçilir:

1. Leksik zənginlik və terminoloji dəqiqlik – dövlətçilik, suverenlik, milli kimlik anlayışlarının sistemli istifadəsi;
2. Sintaktik paralelizm və ritorik konstruksiyalar – ideoloji məzmunun gücləndirilməsi;
3. Semantik ardıcılıq və məntiqi strukturlaşma – siyasi diskursun elmi əsaslandırılması.

Bu xüsusiyyətlər dilin normativ və üslubi imkanlarının genişləndirilməsinə təkan vermişdir (3, s. 301).

Dil milli kimliyin yalnız ifadə vasitəsi deyil, onun semantik strukturunun formalaşdırıcı elementidir. Heydər Əliyevin baxışlarına görə, dil xalqın özünü dərk etməsinin, milli şüurun formalaşmasının əsas vasitəsidir (1, s. 75). Məhz dil vasitəsilə tarixi yaddaş qorunur, mədəni irs nəsildən-nəslə ötürülür və milli ideologiya möhkəmlənir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, dil milli ideologiyanın formalaşmasında aparıcı rol oynayır (4, s. 205). Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması milli kimliyin institusionallaşmasına səbəb olmuş, dil milli ideologiyanın aparıcı daşıyıcısına çevrilmişdir (3, s. 190). Bu proses filoloji aspektdən dilin semantik, üslubi və funksional imkanlarının genişlənməsi ilə müşayiət olunmuşdur.

Davamlı inkişaf anlayışı yalnız iqtisadi artımı deyil, mədəni və mənəvi dəyərlərin qorunmasını da əhatə edir (4, s. 92). Fikrimizcə, Heydər Əliyevin dil siyasəti məhz bu baxımdan davamlı inkişafın mədəni-sivilizasiya modelini formalaşdıran əsas komponentlərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Dövlət dili haqqında qəbul edilmiş qanunvericilik aktları Azərbaycan dilinin tətbiq sahəsini genişləndirmiş və onun qorunmasını hüquqi baxımdan təmin etmişdir (5). Heydər Əliyevin dil siyasəti bu baxımdan davamlı inkişafın mədəni əsasını təşkil edir (1, s. 90). Qloballaşma şəraitində milli dillərin assimilyasiya riski artdığı bir dövrdə Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı strateji əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyevin bu sahədə irəli sürdüyü ideyalar bu gün də aktuallığını qoruyur və müasir dövlət dil siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Ulu öndər Azərbaycan dili haqqında qeyd edirdi:

“Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun.”

Heydər Əliyevin nitqləri Azərbaycan dil mədəniyyətinin yüksək nümunələri sırasında xüsusi yer tutur (1, s. 112). Onun çıxışlarında leksik zənginlik, sintaktik ahəngdarlıq və semantik dəqiqlik aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu nitqlər filoloji tədqiqatlar üçün qiymətli material olmaqla yanaşı, siyasi diskursun milli dil üzərində qurulmasının uğurlu modelini təqdim edir. (3, s. 165)

NƏTİCƏ

Aparılan elmi-filoloji təhlil göstərir ki, Heydər Əliyevin dil siyasəti Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji və mədəni əsaslarının formalaşmasında sistemli və konseptual xarakter daşmışdır. Ana dilinə verilən yüksək dəyər yalnız mədəni-mənəvi münasibət deyil, eyni zamanda dövlətçilik strategiyasının mühüm istiqaməti kimi çıxış etmişdir. Azərbaycan dilinin hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi, onun funksional üslublarının inkişafına yaradılan şərait və dilin ictimai həyatın bütün sahələrində tətbiqinin genişləndirilməsi milli kimliyin institusional sabitliyini təmin edən əsas amillərdən biri olmuşdur.

Fikrimizcə, Heydər Əliyevin dil siyasəti modeli dilin yalnız kommunikativ vasitə kimi deyil, həm də milli identiklik, siyasi legitimlik və mədəni davamlılıq faktoruna çevrilməsinin praktik konsepsiyasını təqdim edir. Bu baxımdan onun irsi filoloji, siyasi və ideoloji komponentlərin sintezində formalaşmış kompleks elmi fenomen kimi qiymətləndirilməlidir.

Qloballaşma şəraitində milli dillərin funksional imkanlarının daralması və assimilyasiya risklərinin artdığı bir dövrdə Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi məsələsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə Heydər Əliyevin dil siyasəti davamlı inkişafın mədəni-sivilizasion modelinin formalaşdırılmasında mühüm nəzəri və praktik baza rolunu oynayır.

Beləliklə, fikrimizcə, bu irsin sistemli, kompleks və metodoloji əsaslarla öyrənilməsi müasir Azərbaycan dilçiliyinin prioritet və strateji istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilməlidir. Çünki həmin siyasət dilin milli varlığın ontoloji dayağı və dövlət müstəqilliyinin simvolik təminatçısı kimi çıxış etməsinin elmi əsaslandırılmış modelini ortaya qoyur. Bu modelin elmi rekonstruksiyası gələcək tədqiqatlarda dil siyasəti, milli kimlik və davamlı inkişaf anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsinin daha dərin şəkildə araşdırılmasına zəmin yarada bilər.

Ulviya Rahimova

Sumgayit state technical college under Sumgayit State University

LANGUAGE POLICY, NATIONAL IDENTITY AND THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN HEYDAR ALIYEV'S IDEAS

Summary

The article analyzes the role of language policy in the statehood concept of the national leader Heydar Aliyev from a philological perspective. The study examines the importance of the Azerbaijani language in shaping national identity, developing public consciousness, and defining the ideological foundations of sustainable development. Particular attention is paid to Heydar Aliyev's approach to protecting the native language, strengthening its legal status, and expanding its functional styles. The article concludes that language is not only a means of communication but also a fundamental factor in preserving national ideology, cultural memory, and state independence.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani language, language policy, national identity, sustainable development.

Ульвия Рагимова

**Сумгаитский Государственный Технический колледж
при Сумгаитском Государственном Университете**

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА, НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И КОНЦЕПЦИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ИДЕЯХ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

В статье с филологической точки зрения анализируется языковая политика в государственной концепции общенационального лидера Гейдара Алиева. Исследуется роль азербайджанского языка в формировании национальной идентичности, развитии общественного сознания и определении идеологических основ стратегии устойчивого развития. Особое внимание уделяется значению, которое Гейдар Алиев придавал родному языку, укреплению его правового статуса и развитию функциональных стилей. Делается вывод о том, что язык выступает не только средством общения, но и важнейшим носителем национальной идеологии, культурной памяти и государственности.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанский язык, языковая политика, национальная идентичность, устойчивое развитие.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev H. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişaf yolu. Bakı, 2003, 640 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995, 56 s.
3. Axundov A. Azərbaycan ədəbi dili və dil siyasəti. Bakı, 2010, 424 s.
4. Qurbanov Ə. Dil və milli ideologiya. Bakı, 2015, 392 s.
5. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002.
6. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 2014, 543 s.

onda əməkdaş, mülki şəxs və ya kursant üfqi istiqamətdə zərbələr endirməyə üstünlük verməlidir. Əgər taxta parçası və ya əşya nazik olarsa, onda üz nəhiyyəsinə dəşici zərbələr endirmək daha effektivdir. Əməkdaş, mülki şəxs və ya kursant ağacı elə tutmalıdır ki, sonluğu ilə tutan əlin yan hissəsi arasında bir az məsafə qalsın ki, o yaxın döyüşdə bu hissədən də istifadə edilə bilsin. Bu təsnifata uzun formada olan güldən və ya dekorasiya əşyaları, çətir, maşalar, rezin dəyənək, plastik və ya dəmirdən hazırlanmış boru, armatur, beysbol bitəsi və sair aid etmək olar [3, səh. 60].

Zərbələr və ya atmaq üçün istifadəsi mümkün olan əşyalar. Çöldə yerdən götürülmüş adi bir daş parçasını bilavasitə əl zərbəsi və ya müəyyən məsafədən rəqibə zərbə endirmək üçün atmaqla təhlükəli silaha çevirmək olar. Yuxarda qeyd etdiyimiz kimi, əgər əlbəyaxa döyüş toqquşması qapalı məkanda (ev, ofis və s.) baş verirsə, onda rəqibə atmaq üçün içində maye olan və ya boş şüşə butulka, külqabı, daraq, plastik kart, ağır ofis ləvazimatları, kitab, yemək qabları və s. kimi əvəz edə biləcək əşyaların istifadəsi

Cox balaca və ya xırda olan əşyalar. Bura xırda pullar, balaca konfetlər, qum, balaca daşlar, saat, açarlar və digərlər aiddirlər. Ümumiyyətlə bu cür əşyalar rəqibə bir o qədər də əhəmiyyətli zədə vermir, lakin hücum edən şəxsin diqqətini yayındırması və gözlərini zədələnməsi üçün gözəl bir vasitə hesab olunur. Ətraf məkanın koordinasiyasını itirmiş təcavüzkar asanlıqla hüquq mühafizə orqanların əməkdaşı tərəfindən əks hücumla tərk-silah edilə bilər.

Kəsici və dəşici zərbələrə imkan verən əşyalar. Bu qrupa daxil olan əşyalardan ekstremal vəziyyətdə həm özünü müdafiə, həm də əkshücum vasitəsi kimi əməkdaş və ya kursant kəsici və dəşici zərbələri həyata keçirən bir vasitə qismində istifadə edə bilər (qələm, qayçı, biz, sınmış butulka, vintaçan, küknar ağacın qozası, burulğac, ülgüc, istekam beli, qapaq açan, açılmış konserva qapağı və s.).

Qalxan kimi istifadə edilən əşyalar. Bu qrupa daxil olan əşyaların məqsədi müdafiə olunmaq üçün sipərin yaradılmasıdır. Sipər ağac, taxta lövhə, oturacaq və ya kiçik ölçüdə masa və ya bədəni qoruyacaq ölçüdə olan böyük dəmir və sərt lövhə olmalıdır. Əməkdaş, mülki şəxs və ya kursant özü ilə gəzdirdiyi bel çantası, portfel, çamadan və s. kimi yumşaq olan əşyaları qalxan şəkilində istifadə edə bilərlər.

Elastik ip tipli əşyalar. Əməkdaş və ya kursant əlbəyaxa döyüş toqquşmasında zəncir, paltar, möhkəm telefon və ya elektrik kabeli, çanta və ya fotoaparat kəməri ilə silaha bənzər əşyalarla zərbələr endirmək və cinayətkar şəxsin əl qolunu bağlanması üçün istifadə edə bilər.

Spreylər və mayələr. Real eksteremal vəziyyətdə əməkdaş, mülki şəxs və ya kursant həyatını qorumaq üçün müxtəlif tip alkoqollu içkilər, şirələr, isti su, çay, kofe və ya qaynar şorba qazanı və s. mayələrin terrorçunun və cinayətkar şəxsin üzünə atmaqla yüksək dərəcədə effektiv özünü müdafiə edə bilər və əksər hallarda rəqibin hücumu davam etdirilməsi mümkünsüz edir. Eyni zamanda məişətdə istifadə olunan müxtəlif aerosollar və spreylər terrorçunun və ya cinayətkar şəxsin üzünə və gözünə vurduqda onu refleks olaraq gözlərini yummağa məcbur edir, buda müəyyən vaxt yaradır ki, əməkdaş əlbəyaxa döyüş fəndləri istifadə edərək onu neytrallaşdıra bilər.

Rufat Tagizade

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

A METHODOLOGY FOR TEACHING SELF-DEFENSE IN HAND-TO-HAND COMBAT USING OBJECTS FOUND UNDER AND AROUND

Summary

This article discusses the vital importance of teaching law enforcement officers and cadets techniques for using surrounding objects for self-defense. This knowledge is crucial for ensuring public safety and neutralizing criminals. The author classifies improvised means based on their physical characteristics and methods of use, such as stick-like objects, throwing items, small objects, sharp objects, shield-like items, flexible cord-like items, and liquids/aerosols. The paper emphasizes that proper and prompt use of these items can turn them into effective weapons, helping to neutralize an attacker in extreme situations.

Keywords: weapon, self-defense, criminal, military personnel, physical skills.

**МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ САМООБОРОНЕ В РУКОПАШНОМ БОЮ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРЕДМЕТОВ, НАХОДЯЩИХСЯ ПОД РУКОЙ И ВОКРУГ**

Резюме

В статье рассматривается жизненно важная задача обучения сотрудников правоохранительных органов и курсантов использованию подручных предметов для самообороны с целью обеспечения общественной безопасности и обезвреживания преступников. Автор классифицирует предметы по их физическим характеристикам и способам применения: предметы палочного типа, предметы для метания и ударов, мелкие предметы, режущие и колющие предметы, предметы, используемые как щит, эластичные предметы типа веревки, а также жидкости и аэрозоли. В работе подчеркивается, что правильное и оперативное использование этих средств в экстремальной ситуации может превратить их в эффективное оружие и помочь обезвредить нападающего.

Ключевые слова: оружие, самооборона, преступник, военнослужащий, физическая подготовка.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacımuradov.M.S., Əliyev.M.V. "Əlbəyaxa döyüş texnikasının öyrədilməsi metodikası" metodiki vəsait, DTX-nin H.Əliyev adına Akademiyasının Nəşriyyatı, Bakı, 2011, səh. 7
2. Hacımuradov.M.S., "Əlbəyaxa döyüş" metodiki vəsait, DTX-nin H.Əliyev adına Akademiyasının Nəşriyyatı, Bakı, 2025, səh. 11.
3. Hacımuradov.M.S., Abasov E.Ə. "Ekstremal vəziyyətdə əlbəyaxa döyüş fəndlərinin tətbiqi" metodiki vəsait, DTX-nin H.Əliyev adına Akademiyasının Nəşriyyatı, Bakı, 2008, səh. 60.
4. Катанский.С. Касьянов. Т "Теория и практика рукопашного боя" практическое пособие, Изд-во: "Спорт, человек", Москва, 2018 г. ISBN:978-5-906-131-85-0.
5. А.И. Долматов "Специальная физическая подготовка" Изд-во: ЦС "Динамо", Москва, 1989 г.
6. А.Фарб "Принципы и техники крав мага" изд-во: "Федерация крав мага Украины", Киев, 2010 г.

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ KURSU VƏ 2016-2020-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ DAYANIQLIĞI

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyev siyasi kursunun ideoloji və institusional əsasları, eləcə də bu siyasi xəttin müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması və möhkəmlənməsində oynadığı rol elmi-nəzəri baxımdan təhlil olunur. Tədqiqatda göstərilir ki, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış dövlət idarəetmə modeli milli suverenlik, hüquqi dövlət quruculuğu, Azərbaycançılıq ideologiyası və davamlı inkişaf prinsiplərinin sintezinə əsaslanaraq müstəqil Azərbaycanın strateji inkişaf konsepsiyasını müəyyən etmişdir. Məqalədə 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının dövlət institutlarının formalaşmasında, hakimiyyət bölgüsü prinsipinin tətbiqində və insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında mühüm rol oynadığı qeyd olunur. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi islahatlar, yoxsulluğun azaldılması proqramları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq mexanizmləri dövlət idarəetməsinin sosial yönümlü və institusional xarakterini gücləndirən amillər kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatın əsas istiqamətlərindən biri 2016-2020-ci illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi dayanıqlığının təhlilidir. Bu kontekstdə 2016-cı ilin Aprel döyüşləri, beynəlxalq təşkilatlarla tərəfdaşlıq çərçivələri, məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həlli və diplomatik fəaliyyət ölkədə milli həmrəyliyin və dövlət birliyinin möhkəmlənməsinə təsir edən mühüm amillər kimi təqdim edilir. Nəticə etibarilə, məqalədə belə qənaətə gəlinir ki, Heydər Əliyev siyasi kursu müasir mərhələdə Azərbaycanın ictimai-siyasi sabitliyinin təmin edilməsində, dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsində və ölkənin regional və beynəlxalq mövqeyinin güclənməsində fundamental strateji platforma kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev siyasi kursu, Azərbaycan dövlətçiliyi, ictimai-siyasi dayanıqlıq, konstitusiya quruculuğu, Azərbaycançılıq ideologiyası, Aprel döyüşləri, 44 günlük Vətən müharibəsi, milli həmrəylik, davamlı inkişaf strategiyası, regional təhlükəsizlik.*

Giriş

Heydər Əliyev siyasi kursunun ideoloji-fəlsəfi əsasları Azərbaycan dövlətçiliyinin XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin başlanğıc mərhələsində keçdiyi transformasiya proseslərinin konseptual izahını verir. Məhz bu kurs sovet modernləşmə modelindən milli suveren dövlət modelinə keçidin siyasi platforması kimi rol oynamışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi Heydər Əliyevin fəaliyyəti bütöv bir epoxanı əhatə edərək siyasi nəzəriyyə ilə praktik idarəçilik təcrübəsinin sintezini yaratmışdır [1. S, 8]. Bu sintez dövlətçilik ideyasının institusional dayaqlarını formalaşdırmışdır. Heydər Əliyev dövlətçilik irsinin prioritet istiqamətlərindən biri ölkənin milli təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsidir. Müstəqilliyin ilk illərində yarıtmaz siyasət nəticəsində hərbi qüvvələr dövlət üçün təhlükə yaratsa da, 1993-cü ildə ulu öndərin hakimiyyətə qayıdışı ilə bu tendensiya dayandırılmışdır. Onun rəhbərliyi altında sabit və güclü silahlı qüvvələr formalaşdırılaraq dövlətin təhlükəsizlik və suverenlik funksiyaları təmin edilmişdir [2]. Dosent Sona Vəliyevanın vurğuladığı kimi, Azərbaycançılıq ideologiyası 1993-cü ildən etibarən yalnız mədəni deyil, sosial-siyasi uyğunlaşdırma konsepsiyası kimi də çıxış etmişdir [3. S, 130]. Bu yanaşma çoxmillətli cəmiyyət modelində həmrəyliyi və hüquqi bərabərliyi çərçivəyə salmışdır. Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin milli ideoloji dəyərlərlə qlobal strateji yanaşmaları sintez etdiyi sistemli intellektual model "Heydər Əliyev məktəbi" fəlsəfəsi adlandırılır. Dövlətçilik prinsiplərini əks etdirən kəlamında Ulu Öndər vurğulayırdı: "Əminəm ki, Azərbaycanın ilk demokratik konstitusiyası xalqımızın demokratiya, milli dövlətçilik yolu ilə gətməsini təmin edəcək və gələcək nəsillərə sivilizasiyalı, yüksək səviyyəli, dünya demokratiyasında özünəməxsus yer tutan müstəqil Azərbaycan dövləti miras qoyacağıq" [4. S,22]. Bu sözlər dövlətçilik ideyasının həm ideoloji,

həm də hüquqi əsaslarını göstərir, konstitusiyanın milli dövlətçilik prinsipinin praktiki təcəssümü olduğunu ortaya qoyur və bizi ölkənin konstitusiya quruculuğu məsələsinin müzakirəsinə hazırlayır.

Əsas

1995-ci il iyunun 5-də Yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın ilk iclası ulu öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilmişdir. Ulu öndər çıxışında müstəqil Azərbaycanın konstitusiya quruculuğu tarixini və sonrakı ictimai-siyasi prosesləri təhlil etmiş, layihənin ölkə həyatında böyük hadisə olduğunu vurğulamışdır. O, komissiya üzvlərinə böyük etimad göstərildiyini və onların tarixi məsuliyyəti dərk etməli olduqlarını xatırlatmışdır. Heydər Əliyev demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu prinsiplərindən bəhrələnməyi tövsiyə etmiş, komissiyanın kollegial və elmi əsaslarla işləməsini zəruri saymışdır. Konstitusiya layihəsi dövlət, hakimiyyət və xalq arasında münasibətləri əks etdirməli, hakimiyyət bölgüsü seçkilər yolu ilə təmin olunmalı idi. Dövlətin xalq üçün olması prinsipi layihənin fundamental ideyası kimi irəli sürülmüşdür. Komissiyanın işçi qrupu akademik Ramiz Mehdiyevin rəhbərliyi altında intensiv işə başlamış, ulu öndərin bilavasitə sədrliyi ilə ardıcıl iclaslar keçirilməklə layihə hazırlanmışdır. 14 oktyabr 1995-ci il tarixli qərara əsasən layihə 15 oktyabrda ümumxalq müzakirəsinə təqdim edilmişdir. Ümumxalqdan daxil olan üç mindən çox təklif işçi qrupu tərəfindən öyrənilmiş və Konstitusiya layihəsinə inteqrasiya edilmişdir. Xüsusi müzakirələr nəticəsində dövlət dili Azərbaycan dili olaraq müəyyən edilmişdir. Layihə 12 noyabr 1995-ci il tarixdə referendum yolu ilə qəbul edilmiş və 27 noyabr 1995-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Referendumda seçicilərin 91,9 faizi layihəni dəstəkləmiş, beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası xalq tərəfindən təsdiqlənmişdir. Bu Konstitusiya demokratik inkişaf, hüquqi dövlətçilik və insan hüquqları sahəsində mütərəqqi dünya təcrübəsini əks etdirən, 1918-ci il İstiqlal Bəyannaməsinin tarixi varisliyini qoruyan fundamental sənəd kimi qəbul edilmişdir [5. S. 8-11].

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən uzaqgörən dövlət xadimi, Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda ictimai-siyasi və iqtisadi sahələrdə fundamental dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklərin fəlsəfi və ideoloji mahiyyətinin təhlili Azərbaycan dövlətçilik nəzəriyyəsi və davamlı inkişaf prinsiplərinin araşdırılması üçün vacib olmuşdur. 1992-ci ildə BMT-nin Rio-de Janeyro Konfransında qəbul edilmiş "Aqenda 21" sənədi dünya ölkələri üçün milli davamlı inkişaf strategiyalarının hazırlanmasını tövsiyə etmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra keçmiş Sovet iqtisadi sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid və digər sosial-iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində torpaqların 20%-i işğal edilmiş və 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün yaranmışdır. Bu amillər insan inkişafına və sosial rifahla ciddi maneələr yaratmışdır. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə davamlı inkişaf yolunda strateji tədbirlər həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyev BMT İnkişaf Proqramının tövsiyələrinə uyğun olaraq ölkədə davamlı inkişaf strategiyasının tətbiqinə diqqət yetirmişdir. 2000-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda keçirilən Minilliyin Forumunda dövlətlər yoxsulluğun azaldılması, təhsilin təmin edilməsi və gender bərabərliyinin təşviqi kimi qlobal məqsədləri 2015-ci ilədək yerinə yetirməyi öhdələrinə götürmüşdür. Bu qlobal məqsədlər Azərbaycan milli strategiyalarına çevrilmiş və prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Heydər Əliyev turizmin inkişafının davamlı inkişaf üçün əsas sahə olduğunu vurğulamış və Bakıda dünya standartlarına cavab verən mehmanxana komplekslərinin tikintisini təşviq etmişdir. 2002-ci ilin mayında Bakıda keçirilən 1-ci Beynəlxalq Turizm Sərgisi Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiyasında mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyev Azərbaycanın geostrateji mövqeyindən istifadə edərək Şərq və Qərb arasında körpü rolunu səmərəli şəkildə həyata keçirmişdir. O, eyni zamanda Böyük İpək Yolunun bərpası və Xəzər karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəqli ilə bağlı böyük səylər göstərmişdir. Yoxsulluğun azaldılması məqsədilə 2001-ci il 2 mart tarixli 636 sayılı sərəncamla Dövlət Komissiyası və işçi qrupu yaradılmışdır. Həmin il Dövlət Statistika Komitəsi xarici ekspertlərlə birgə 8 mindən çox ailədə ev təsərrüfatı müayinəsi aparmış və mütləq yoxsulluq həddini ayda 120 min manat, nisbi yoxsulluq həddini 72 min manat olaraq müəyyən etmişdir. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005) ilə əhalinin həssas qruplarının, xüsusilə qaçqın və

məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli prioritet olmuşdur. Heydər Əliyev davamlı insan inkişafını iqtisadi, sosial və hüquqi aspektlərlə əlaqələndirmiş, insan hüquqlarının qorunmasını strateji hədəf kimi müəyyən etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul olunmuş və 27 noyabrda qüvvəyə minmişdir. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquqları II bölmənin 3-cü fəslində (27-71-ci maddələr) təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzası 10 fevral 1998-ci il tarixli fərmanla ləğv edilmiş, 40-dan çox siyasi partiya qeydiyyatdan keçmiş və KİV-lərin senzurası aradan qaldırılmışdır. 2002-ci ildə "Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında" Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir. Ulu öndərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən bu tədbirlər ölkədə insan inkişafının sürətləndirilməsinə, demokratik idarəetmə sisteminin möhkəmlənməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə zəmin yaratmışdır [1. S, 142-153].

Davamlı insan inkişafı, sosial rifahın yüksəldilməsi və hüquqi dövlət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən strategiyalar, 2016-2020-ci illərdə Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətində ictimai-siyasi dayanıqlığının təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bu kontekstdə növbəti müzakirələr zamanı həmin dövrün geosiyasi şəraiti və ictimai-siyasi dayanıqlıq anlayışı nəzəri baxımdan qiymətləndiriləcəkdir. Bu baxımdan, 2016-2020-cu illərin geosiyasi realıqları fonunda Azərbaycanın ictimai-siyasi dayanıqlığının praktik sınaq məqamlarından biri kimi çıxış edən Aprel döyüşlərinə nəzər salmaq zəruridir. Aprel döyüşləri 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə başlayaraq Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələri arasında baş vermiş dördgünlük hərbi toqquşma kimi tarixə düşmüşdür. Döyüşlər əsasən Ağdərə-Tərtər, Xocavənd-Füzuli və Goranboy istiqamətlərində intensiv xarakter almışdır. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Talış ətrafındakı yüksəklikləri, Seysulan məntəqəsini və Füzuli istiqamətində strateji əhəmiyyətli "Lələ təpə" yüksəkliyini nəzarətə götürmüşdür. Bu mövqelərin ələ keçirilməsi cəbhə xəttində taktiki üstünlük və kommunikasiya yollarına nəzarət imkanı yaratmışdır. Hadisələr fonunda mülki əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə əks-həmlə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Qısa müddətdə müdafiə xəttinin bəzi istiqamətlərdə yarılməsi hərbi balansda dəyişiklik yaratmışdır. Aprelin 5-də əldə olunan razılaşma ilə əməliyyatlar dayandırılmış və tərəflər arasında atəşkəs bərpa olunmuşdur. Döyüşlərdən sonra Azərbaycan ordusu azad edilmiş mövqelərdə möhkəmləndirmə işləri aparmışdır. Aprel hadisələri cəmiyyətdə geniş milli həmrəylik mühiti formalaşdırmışdır. Müxtəlif sosial təbəqələr və siyasi baxışlar ərazi bütövlüyü məsələsində vahid mövqe nümayiş etdirmişdir. Dövlət, ordu və xalq birliyi təhlükəsizlik məsələsində siyasi konsolidasiyanı gücləndirmişdir. 2016-2020-ci illər kontekstində Aprel döyüşləri və onun yaratdığı milli həmrəylik faktoru Azərbaycanın ictimai-siyasi dayanıqlığının möhkəmlənməsində mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər.

2016-2020-ci illər üzrə BMT-Azərbaycan Tərəfdaşlıq Çərçivəsi (UNAPF) 12 iyul 2016-cı ildə Azərbaycanın iqtisadiyyat naziri Şahin Mustafayev və BMT-nin Azərbaycandakı rezident nümayəndəsi Ghulam Isaczi tərəfindən imzalanmışdır. Bu sənəd Azərbaycan hökuməti ilə United Nations sistemi arasında siyasi və institusional əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Çərçivə sənədinin əsas məqsədi ölkədə insan inkişafını, sosial rifahı və davamlı sülhü təmin etmək üçün koordinasiya fəaliyyətinin qurulması idi. UNAPF Azərbaycanın milli inkişaf strategiyası olan Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış və global Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uyğunlaşdırılmışdır. Sənəd BMT agentliklərinin texniki təcrübəsini və resurslarını səfərbər edərək ölkənin sosial və iqtisadi inkişafına dəstək verən strateji platforma rolunu oynayırdı. Çərçivə üç strateji prioritet sahə və beş əsas nəticə istiqaməti vasitəsilə hökumətin milli prioritetlərinin həyata keçirilməsinə yardım göstərirdi. 2017-ci ildə BMT-nin 12 agentliyi 37-dən çox dövlət və qeyri-hökumət təşkilatı ilə əməkdaşlıq edərək müxtəlif sosial və inkişaf layihələrini həyata keçirmişdir. Bu proses Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatında beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın güclənməsini və dövlət idarəetməsində institusional koordinasiyanın genişlənməsini göstərən mühüm mərhələ olmuşdur [6. S, 9]. 2016-cı ilin aprelinde baş verən döyüşlər nəticəsində Azərbaycan Ordusu strateji əhəmiyyətli Lələtəpə yüksəkliyini azad edərək Cəbrayıl rayonunun Çocuq Mərcanlı kəndində təhlükəsiz yaşayış üçün şərait yaratdı. Bundan sonra Prezident İlham Əliyev 24 yanvar 2017-ci ildə kəndin bərpası ilə bağlı xüsusi sərəncam imzaladı və dövlət büdcəsindən milyonlarla manat vəsait

ayrıldı. Qısa müddətdə kənddə yaşayış evləri, məktəb, məscid, yol və digər sosial infrastrukturun tikilməsi məcburi köçkünlərin doğma torpaqlarına qayıdışı üçün real imkan yaratdı. Bu proses həm dövlətin sosial siyasətinin mühüm istiqaməti kimi məcburi köçkünlərin rifahının yaxşılaşdırılmasına, həm də işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasına xidmət edirdi. Çocuq Mərcanlının bərpası Azərbaycan cəmiyyətində böyük siyasi-ictimai rezonans doğuraraq Qarabağa "Böyük qayıdış" prosesinin ilk mərhələsi kimi qiymətləndirildi [7. S, 156-159]

İlham Əliyev 21 fevral 2017-ci il tarixli sərəncamı ilə Mehriban Əliyevanı Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin etdi. O, həm Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin müavini, həm də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti kimi ölkənin ictimai və humanitar fəaliyyətində mühüm rol oynayırdı. Mehriban Əliyevanın bu vəzifəyə gətirilməsi onun beynəlxalq humanitar layihələrdə fəallığı və mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoqun inkişafına verdiyi töhfələrlə əlaqələndirilirdi. 2018-ci il 11 aprel tarixində Azərbaycanda keçirilən növbədənəknar prezident seçkilərində İlham Əliyev böyük səs çoxluğu ilə qalib gələrək ölkə rəhbəri kimi növbəti müddət üçün mandat qazandı və 18 aprelə and içərək vəzifəsinin icrasına başladı. Bu seçkilər 2016-cı ildə keçirilmiş Azərbaycan konstitusiyaya referendumu nəticəsində prezidentlik müddətinin 7 ilə uzadılması və növbədənəknar seçkilərin elan edilməsi səlahiyyətinin verilməsi fonunda baş tutdu [8]. Seçkilər ölkədə demokratik seçki institutlarının inkişafını və vətəndaşların siyasi proseslərdə fəal iştirakını nümayiş etdirən mühüm ictimai-siyasi hadisə kimi qiymətləndirildi. Rəsmi nəticələrə görə seçicilərin böyük hissəsi səsvermədə iştirak etmiş və səsərin əksəriyyətini qazanan İlham Əliyev xalqın etimadını bir daha təsdiqləmişdir.

2019-cu ildə İlham Əliyev və Nikol Paşinyan arasında keçirilən görüşlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin diplomatik yolla həlli istiqamətində müzakirələrin davam etdiyini göstərirdi. Yanvarın 22-də İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən Davos Dünya İqtisadi Forumu çərçivəsində iki lider arasında qeyri-rəsmi görüş baş tutdu. Görüşdən sonra ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri regiona səfər edərək tərəflərlə danışıqlar apardılar. Həmsədrlər bəyan etdilər ki, münaqişənin həlli prinsipləri Helsinki Yekun Aktı əsasında qurulmalıdır. Bu prinsiplərə gücdən istifadə etməmək, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi kimi beynəlxalq hüquq normaları daxil idi. Martın 29-da Avstriyanın Vienna şəhərində Azərbaycan və Ermənistan liderlərinin növbəti görüşü keçirildi. Lakin Ermənistan rəhbərliyinin bəyanatları danışıqlar prosesinə zidd mövqe nümayiş etdirirdi. Ermənistanın müdafiə naziri David Tonoyan "yeni ərazilər üçün yeni müharibə" ifadəsini işlədərək təcavüzkar siyasəti açıq şəkildə ifadə etdi. Bundan sonra Paşinyanın Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə səfərləri və siyasi bəyanatları gərginliyi daha da artırdı. Xankəndidə etdiyi çıxışda o, "Qarabağ Ermənistandır" ifadəsini səsləndirərək danışıqlar prosesinə zidd mövqe ortaya qoydu. Bu bəyanatlar beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə zidd idi. Buna cavab olaraq Prezident İlham Əliyev beynəlxalq platformalarda Azərbaycanın mövqeyini qətiyyətlə müdafiə etdi. Xüsusilə Rusiyanın Sochi şəhərində keçirilən Valday Beynəlxalq Diskussiya Klubu toplantısında o, tarixi və hüquqi faktları təqdim etdi. Prezidentin "Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi!" bəyanatı Azərbaycanın siyasi-diplomatik mövqeyinin qəti və prinsipial olduğunu göstərdi [7. S, 204-215].

Nəticə

2020-ci ilin 27 sentyabrında İkinci Qarabağ müharibəsi başladı və bu hadisə Azərbaycan tarixində mühüm siyasi-hərbi mərhələ kimi qiymətləndirildi. Müharibə Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhəboyu ərazilərdə genişmiqyaslı təxribatları nəticəsində baş verdi. Azərbaycan dövləti öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və işğala son qoymaq məqsədilə əks-hücum əməliyyatlarına başladı. 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar zamanı Azərbaycan Ordusu mühüm strateji yüksəklikləri və yaşayış məntəqələrini azad etdi. Müharibə dövründə Azərbaycan cəmiyyətində güclü milli həmrəylik və vətənpərvərlik ruhu müşahidə olundu. Dövlət rəhbərliyi və xalq arasında yüksək səviyyəli siyasi birlik ölkənin mübarizə əzmini daha da gücləndirdi. Prezident İlham Əliyev müharibə dövründə beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında Azərbaycanın hüquqi və siyasi mövqeyini ardıcıl şəkildə müdafiə etdi. Eyni zamanda Azərbaycan diplomatiyası beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlərlə fəal əlaqələr quraraq ölkənin haqlı mövqeyini izah edirdi. Müharibə zamanı informasiya müharibəsi də mühüm rol oynadı və Azərbaycan tərəfi bu sahədə aktiv fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan Ordusunun əldə etdiyi

mühüm hərbi uğurlar münaqişənin siyasi taleyini müəyyənləşdirdi. Noyabrın 8-də Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi müharibənin gedişində həlledici dönüş nöqtəsi oldu. 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanmış 10 noyabr 2020 üçtərəfli bəyanatı nəticəsində hərbi əməliyyatlar dayandırıldı və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində mühüm nəticələr əldə olundu. Beləliklə, 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın siyasi, hərbi və ictimai tarixində dövlət suverenliyinin bərpası və regional reallıqların dəyişməsi ilə nəticələnən mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Cənubi Qafqazda regional lider dövlət olaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemində mövqeyini gücləndirir və təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşmasında fəal iştirak edir. Xarici siyasətin dördüncü istiqaməti çərçivəsində Azərbaycan regional və global təhlükəsizlik, əməkdaşlıq və hüququn təmin olunmasına xüsusi önəm verir. Yeni regionalizm nəzəriyyəsi əsasında ölkəmiz, həm regional sabitliyi, həm də global miqyasda təhlükəsizlik mexanizmlərini təşviq edir. Azərbaycan diplomatiyası enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat-logistika və informasiya sahələrində regional və beynəlxalq təşəbbüslərlə öz rolunu möhkəmləndirir. "3+3" formatı və Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı təşəbbüslər ölkəmizin regionda liderliyini və global əməkdaşlığa töhfəsini göstərir. COP29 tədbirinə ev sahibliyi etməklə Azərbaycan global problemlərin həllinə aktiv töhfə verir və beynəlxalq nüfuzunu artırır. Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və digər orqanlar vasitəsilə regionda təxribat, terror və informasiya təhdidlərinə qarşı effektiv müdafiə təmin edilir. Azərbaycan, həm Qoşulmama Hərəkatı, həm Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində, həm də Rusiya ilə əməkdaşlıq şəraitində təhlükəsizlik və sabitliyi təşviq edir. Ölkənin beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində fəal iştirakı, iqtisadi və sosial layihələrin təşkili ilə dəstəklənir və strateji geosiyasi rolunu möhkəmləndirir. Nəticədə, Azərbaycan yeni tarixi mərhələdə beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirir, təhlükəsizlik arxitekturasında rolunu artırır və global problemlərin həllində fəal iştirakını davam etdirir [9].

Aysel Shamilova
Sumgait State University

THE POLITICAL COURSE OF HEYDAR ALIYEV AND THE SOCIO-POLITICAL STABILITY OF AZERBAIJAN IN 2016–2020

Summary

The article analyzes the ideological and institutional foundations of the political course of Heydar Aliyev, as well as the role of this political line in the formation and strengthening of modern Azerbaijani statehood from a scientific and theoretical perspective. The study demonstrates that the model of state governance established by Heydar Aliyev is based on the synthesis of national sovereignty, the construction of a rule-of-law state, the ideology of Azerbaijanism, and the principles of sustainable development, thereby defining the strategic development concept of independent Azerbaijan. The article emphasizes the significant role of the Constitution of the Republic of Azerbaijan adopted in 1995 in the formation of state institutions, the implementation of the principle of separation of powers, and the protection of human rights and freedoms. At the same time, socio-economic reforms, poverty reduction programs, and mechanisms of cooperation with international organizations are evaluated as important factors strengthening the socially oriented and institutional character of public administration. One of the main directions of the research is the analysis of Azerbaijan's socio-political resilience during the period of 2016-2020. In this context, the April battles of 2016, partnership frameworks with international organizations, the resolution of social problems of internally displaced persons, and diplomatic activities are presented as significant factors contributing to the strengthening of national solidarity and state unity in the country. In conclusion, the article argues that the political course of Heydar Aliyev serves as a fundamental strategic platform for ensuring socio-political stability, strengthening state sovereignty, and enhancing Azerbaijan's regional and international standing in the contemporary period.

Keywords: *Heydar Aliyev's political course, Azerbaijani statehood, socio-political resilience, constitutional development, ideology of Azerbaijanism, April battles, 44-day Patriotic War, national solidarity, sustainable development strategy, regional security.*

Айсель Шамилова
Сумгаитский Государственный Университет

ПОЛИТИЧЕСКИЙ КУРС ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В 2016–2020 ГОДАХ

Резюме

В статье анализируются идеологические и институциональные основы политического курса Гейдара Алиева, а также роль данной политической линии в формировании и укреплении современного азербайджанского государства с научно-теоретической точки зрения. В исследовании показано, что модель государственного управления, сформированная Гейдаром Алиевым, основывается на синтезе принципов национального суверенитета, построения правового государства, идеологии азербайджанства и устойчивого развития, тем самым определяя стратегическую концепцию развития независимого Азербайджана. В статье подчеркивается важная роль Конституции Азербайджанской Республики, принятой в 1995 году, в формировании государственных институтов, реализации принципа разделения властей и обеспечении прав и свобод человека. Одновременно социально-экономические реформы, программы по сокращению бедности и механизмы сотрудничества с международными организациями рассматриваются как важные факторы, укрепляющие социально ориентированный и институциональный характер государственного управления. Одним из основных направлений исследования является анализ общественно-политической устойчивости Азербайджана в период 2016-2020 годов. В данном контексте апрельские бои 2016 года, рамки партнерства с международными организациями, решение социальных проблем внутренне перемещённых лиц и дипломатическая деятельность представлены как важные факторы, способствующие укреплению национальной солидарности и государственного единства в стране. В заключение отмечается, что политический курс Гейдара Алиева выступает в качестве фундаментальной стратегической платформы, обеспечивающей общественно-политическую стабильность, укрепление государственного суверенитета и усиление региональных и международных позиций Азербайджана на современном этапе.

Ключевые слова: политический курс Гейдара Алиева, азербайджанская государственность, общественно-политическая устойчивость, конституционное строительство, идеология азербайджанства, Апрельские бои, 44-дневная Отечественная война, национальная солидарность, стратегия устойчивого развития, региональная безопасность.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyevin siyasi irsi və Azərbaycançılıq (I kitab). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu, Bakı, 2018, s. 8, 142-153.
2. Məhərrəmov, Saleh. "Heydər Əliyev irsi: müstəqil dövlətçilik." Yeni Azərbaycan, 2 noyabr 2023, №201
3. Vəliyeva, Sona. Azərbaycançılıq: milli ideologiya və ədəbi-estetik tərbiyə kimi məsələnin qoyuluşuna dair. Bakı, 2002, s. 130.
4. Heydər Əliyev. Dövlətçilik haqqında. M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 22.
5. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası: Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümünə ithaf olunur. Bakı, 2011, s. 8-11.
6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı - Azərbaycan. Tərəfdaşlıq Çərçivəsi Sənədi (2016-2020): 2017-ci il üzrə İcra Hesabatı. 20 noyabr 2017, s. 9.

7. Qasımlı, Musa. Azərbaycan Respublikasının tarixi [1991-2021]. 2 cildə. II cild [2003-2021]. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2021, s. 156-159, 204-215.
8. Həsənov, Əli. "İlham Əliyev: yeni prezidentlik dövrünün möhtəşəm bir ili." Rəsmi Dövlət qəzeti - Azərbaycan, 11 aprel 2019, Siyasət bölməsi. - <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ilham-eliyev-yeni-prezidentlik-dovrunun-mohteshem-bir-ili-192191>
9. Adıgözəlov, Kamal. "Yeni tarixi mərhələdə Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri." Türkünstan.az, 9 aprel 2024. - <https://www.turkustan.az/news/authors/79146>

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜNDƏ DİL FAKTORU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşması və inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasətinin əsas istiqamətləri təhlil olunur. Araşdırmada göstərilir ki, sovet dövründə aparılan ruslaşdırma meyillərinə baxmayaraq, Azərbaycan cəmiyyətində ana dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi yönündə mühüm ictimai təşəbbüslər mövcud olmuşdur. Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti dövründə Azərbaycan dilinin cəmiyyətin bütün sahələrində istifadə olunması üçün hüquqi və institusional əsaslar formalaşdırılmışdır. Xüsusilə, dilin dövlət statusunun möhkəmləndirilməsi, ədəbi dil normalarının qorunması, təhsil, media və mədəniyyət sahələrində Azərbaycan dilinin geniş tətbiqi üçün mühüm qərarlar qəbul edilmişdir.

Tədqiqatda həmçinin müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin inkişafı, latın qrafikalı əlifbaya keçid prosesi və dil siyasətinin dövlət səviyyəsində davam etdirilməsi məsələləri də araşdırılır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən siyasətin ana dilinin qorunması və qloballaşma şəraitində inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunur. Nəticə etibarilə, Azərbaycan dilinin milli identikliyin qorunması, ictimai sabitliyin möhkəmləndirilməsi və dövlətçilik ənənələrinin inkişafında strateji rol oynadığı vurğulanır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Ümummilli Lider, dövlət dili, əlifba, türk dili, dil siyasəti.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi nüfuz qazanması ictimai-siyasi, tarixi proseslərin təsiri nəticəsində uzunmüddətli və davamlı xarakter daşımamışdır. Lakin 1969-cu ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi həyatdakı funksionallığının genişləndirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq artıq Azərbaycan dilindən yalnız rəsmi sənədlərdə deyil, gündəlik həyatda, hətta beynəlxalq münasibətlər zamanı geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdır.

1970-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubiley tədbirində və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Qurultayında çıxış edən Ulu Öndər Heydər Əliyev nitqini rus dilində deyil, Azərbaycan dilində söyləmişdir. Bu addım onun həm siyasi cəsarətini, həm də ana dilinə göstərdiyi yüksək hörmət və dəyəri nümayiş etdirən mühüm faktlardan biri kimi qiymətləndirilir. Qeyd edilməlidir ki, sovet ideologiyasının hökm sürdüyü həmin dövrdə belə bir davranış fəvqəladə hadisə hesab olunurdu. Bununla yanaşı, həmin illərdə dahi siyasətçi Heydər Əliyev respublikanın müxtəlif rayonlarına səfər edərkən qurumlarda, təsərrüfat müəssisələrində və kənd yerlərində əmək adamları ilə görüşən zaman ana dilində ünsiyyət qurar, bununla xalqını, habelə ziyalıları öz ana dilində danışmağa sanki vadar edərdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın tanınmış şair və yazıçılarını qəbul edərək onlarla apardığı səmimi söhbətlərində ana dili məsələsinə toxunar və dilin qorunması istiqamətində əməli tədbirlərin görülməsinin vacibliyini vurğulayardı. Ulu Öndərin çıxışlarının birində səsləndirdiyi *“Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”* [3, s. 4]. fikri bu yanaşmanın ən bariz nümunələrindən biridir.

Eyni zamanda ziyalıların və elm adamlarının milli dilin inkişafında, qorunması və zənginləşdirilməsində oynadığı rolun xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alan dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev onların fəaliyyətini daim dəstəkləmiş, bir çox yazıçı və şairləri dövlət mükafatları, orden və medallarla təltif etmişdir.

Bundan əlavə, Ümummilli Lider Azərbaycan xalqının zəngin mədəni və ədəbi irsinə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. O, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm nümunələrindən biri olan “Koroğlu” dastanının, eləcə də klassik və müasir ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığını diqqət mərkəzində saxlamış, Nizami, Füzuli, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Əhməd bəy

Ağayev, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Molla Pənah Vəqif kimi görkəmli şəxsiyyətlərin yubileylərinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması barəsində bir sıra sərəncamlar imzalamışdır.

Ulu Öndərin dil siyasəti haqqında araşdırma aparən S.Əhmədovaya görə, Ümummilli Liderin dil siyasəti Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu M.K.Atatürkün yürütdüyü dil siyasəti ilə uyğunluq təşkil edir. Tədqiqatçının gəldiyi qənaətə görə, hər iki lider ümumi ünsiyyət vasitəsi olan dilin dövlət dili statusunu təmin etmiş, latın qrafikalı əlifbaya keçmiş, şifahi və yazılı dilin inkişafı məqsədilə islahatlar həyata keçirmiş, dövlət dilinə digər dillərin həddindən artıq təsirinin qarşısını almağa çalışmışdır [1].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev SSRİ-nin bir sıra dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilini də dövlətçilikdən, inzibati-idarə sistemindən, elmdən və mədəniyyətdən sıxışdırdığını, ana dilimizi yalnız məişət səviyyəsinə endirdiyini çox yaxşı bilirdi. Keçmiş SSRİ-nin türk dilləri ilə bağlı həyata keçirdiyi dil siyasətində əsas məqsədi türk dilləri və xalqları arasında mövcud olan mədəni və dil əlaqələrini kəsmək, rus dilini isə onlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsinə çevirərək türk dilini aradan çıxartmaq olmuşdur. Onların bu mərkəzi siyasəti, xüsusilə, Ulu Öndər hakimiyyətə gəldikdən sonra gerçəkləşə bilmədi. Hələ 1978-ci ildə bir sıra mənfur qüvvələrin ona qarşı çıxmasına, maneələr törətməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-nin yeni Konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması uğrunda apardığı mübarizədə qalib gəldi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və respublikanın dövlət və ictimai orqanlarında, eləcə də mədəniyyət, maarif idarələrində bu dilin işlədilməsi təmin edilir, onun hər tərəfli inkişafı üçün dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər görülür. Bu qərar sovet dövründə milli dilin hüquqi statusunun qorunması baxımından mühüm siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Ulu Öndərin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində məhz 70-ci illərdən etibarən Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində “Ana dili və ədəbiyyat” ixtisası üzrə tələbə qəbulunun həcmi artırıldı, eləcə də qəbulda ana dilindən yazılı imtahan bütün ixtisaslar üzrə məcburi hesab edildi. Ümummilli Lider dünyada mövcud olan digər dillərin öyrənilməsinə çıxışları zamanı gənclərə tövsiyə etmiş olsa belə, ilk növbədə dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq öz ana dilini – Azərbaycan dilini mənimsəməyin, bu dili mükəmməl şəkildə öyrənməyin, ən əsası onu sevməyin, bu dilə qayğı ilə yanaşmağın və qoruyub gələcək nəsillərə ötürməyin vacibliyini həmişə vurğulayırdı.

Ümumiyyətlə, Ümummilli Liderin rus və ya başqa dillərin öyrənilməsinə münasibəti aşağıdakı şəkildə olmuşdur:

1. Ana dili hər bir xalqın milli varlığının əsas şərtlərindən biri olduğuna görə, ilk növbədə, ana dilinin inkişafına şərait yaradılmalı, onun tədrisi yaxşılaşdırılmalı, elmi qrammatikasının yaradılması sahəsində tədqiqatlar genişləndirilməlidir;

2. Rus dili Azərbaycanın da daxil olduğu böyük bir ölkənin, elmin, mədəniyyətin dilidir və bu dildə dünya elmi, mədəniyyəti barədə məlumat əldə etmək mümkün olduğundan xalq, xüsusilə ziyalılar bu dili bilməlidir;

3. Qərbin və Şərqlin müxtəlif dillərini, xüsusilə, dünyada geniş yayılmış ingilis dilini bilmək elm-mədəniyyət xadimlərinin, eləcə də ziyalıların peşə borcudur [5, s.12].

Dilin mükəmməlliyi onun lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, üslub zənginliyi və s. amillər ilə müəyyən edildiyindən 1960-1970-ci illərdən başlayaraq dilin qorunmasını təmin etmək məqsədilə əsaslı tədqiqatlar aparılmağa başladı. Ali məktəblərdə bu gün də, əsasən, filologiya fakültəsində əsas dərslər materiallarından biri kimi istifadə edilən “Müasir Azərbaycan dili” dərsləri, habelə “Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları” adlı dərslər vəsaitlərinin ərsəyə gətirilməsi buna nümunədir. Dahi siyasətçi dilin inkişafı naminə irəli sürülən təşəbbüsləri yüksək dəyərləndirir, 1974-cü ildə dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərslərini tərtib edən Ə.Dəmirçizadəni, S.Cəfərovu, M.Hüseynzadəni, Ə.Abdullayevi, Y.Seyidovu və A.Həsənovu dövlət mükafatı ilə təltif edir, bununla da digər müəllifləri ana dilinin təbliği istiqamətində mühüm işlər görməyə həvəsləndirməyə çalışmışdır. Həmin illərdə ana dilində dərslərin artırılması məqsədilə Türkoloji Qurultaylar təşkil olunur, azərbaycanlı ziyalılar bu yolda əllərindən gələni əsirgəmədilər.

70-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan dilinin nüfuzunun artırılması və inkişafı naminə rayonlarda məktəblərin, kitabxanaların, mədəniyyət ocaqlarının inşasına başlanılır. Bu təşəbbüs də rayonlarda yaşayan əhalinin ana dilində mükəmməl təhsil almasına, habelə digər dillərə yiyələnməsinə xidmət edirdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi ki, hətta o, Azərbaycan rəhbərliyindən Moskvaya gedəndən sonra ölkədə yenidən ruslaşdırma siyasəti aparılmağa başlandıqda Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusilə də ziyalılar arasında həmin siyasətə qarşı ciddi narazılıq və etirazlar formalaşdı. Milli şüurun güclənməsi nəticəsində dil məsələsinə münasibət dəyişmiş, ana dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində tələblər açıq şəkildə səsləndirilməyə başlanmışdı. Nəticədə Təhsil Nazirliyi tədris prosesində dillərin öyrənilməsinə ayrılmış saatlar arasındakı qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq və bu sahədə daha balanslı yanaşma tətbiq etmək məcburiyyətində qaldı.

SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycanda yazı sisteminin gələcək inkişaf istiqaməti ilə bağlı geniş müzakirələr aparılmış və bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradılmışdır. Uzunmüddətli müzakirələrdən sonra Azərbaycan Parlamenti tərəfindən 25 dekabr 1991-ci ildə "Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Lakin milli dilin adlandırılması məsələsi ətrafında bəzi mübahisələr mövcud idi. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar və ictimai xadimlər bu dilin "Azərbaycan dili" adlandırılmasını məqsədəuyğun hesab etdiyi halda, digər bir qrup onu "Azərbaycan türk dili", yaxud "Azərbaycan tükçəsi" və "Türk dili" kimi adlandırılmasını daha düzgün hesab edirdi. Hətta 1991-1993-cü illərdə dilini "türk dili" adlandırılması məqbul hesab edildi. Həmin dövrdə Bakıda deyil, Naxçıvanda olan Dahi lider Heydər Əliyev bu qərarın cəmiyyətdə normal qarşılanmadığını, etirazlara səbəb olduğunu eşitmiş və məsələni araşdırarkən qərarın verilməsi zamanı özbaşınalığa yol verildiyini öyrənmişdi. O, bu məsələyə xüsusi diqqət yetirərək dilin adının müəyyənləşdirilməsinin elmi əsaslara və tarixi ənənələrə uyğun şəkildə həll edilməsinin vacibliyini vurğulamışdı. Milli dilin türk dili adlandırılması Azərbaycanın beynəlxalq elmi və mədəni mühitində də müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdu. Məsələyə dair Balaxan Hüseynov tərəfindən "Azərbaycan" qəzetində dərc edilmiş "Dilimiz, soyadımız" yazısında xarici universitetlərdə şərq dillərinin tədrisi ilə bağlı bəzi faktlar göstərilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, ABŞ-nin əksər universitetlərində şərq dilləri öyrədilsə belə, onlar arasında Azərbaycan dilinin olmaması diqqət çəkən məqamlardan biridir. Bu dilin də tədris edilməsi məqsədilə bir sıra işlər görülmüş, lakin dövlət dilinin türk dili adlandırılması onun ayrıca fənn kimi tədrisinə maneə törətməmişdi.

Bu kimi səbəblərə görə, 1995-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının binasında Azərbaycan prezidentinin iştirakı ilə aparılan müzakirələr zamanı ana dilimiz Azərbaycan dili adlandırıldı və həmin il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunan Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit olundu. Həmin yığıncaq zamanı Heydər Əliyev bir xatirəsini də iclasdakılar ilə bölüşmüşdü:

"Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikaların rəhbərləri ilə kəskin danışıqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışıqlarım oldu. O, buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırırıdı ki, siz belə yazdığınız halda, gərək biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kəs maneə olmur. Siz bizdən də böyük respublikasınız və Sovetlər İttifaqında sizin çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz, bunu yaza bilərsiniz. Siz nə üçün bizə maneə olursunuz? Ancaq biz buna nail olduq. Hesab edirəm ki, bu, o dövrdə, o zamanın şəraitində respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə oldu" [4, s.37].

Ulu Öndərin bu dili türk dili deyil, məhz Azərbaycan dili adlandırması səbəbsiz deyildi. Hər şeydən əvvəl, bu dil ölkədə yaşayan bütün xalqlar tərəfindən bu şəkildə qəbul olunmuş, yetərinə işlənmə təcrübəsi qazanmış və istər tarixdə, istərsə də beynəlxalq arenada bu adla adlandırılmışdı. Bir sözlə, bu dil artıq XX əsrdə öz inkişaf dövrünü keçərək dövlət dili səviyyəsinə çatmışdı. Bütün bu səbəblərə görə, Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini doğru hesab etməmiş və "Bizim dilimiz Azərbaycan dilidir, biz azərbaycanlıyıq, respublikamız Azərbaycandır" demişdir.

Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Liderinin dilin inkişafı naminə imzaladığı "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncamdan sonra artıq ölkədə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid tam təmin edildi və bu məqsədlə 9 avqust 2001-ci ildə verilən fərmana əsasən, hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi təntənəli surətdə qeyd olunmağa başladı [2].

2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanun isə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsini, onun tətbiqi və qorunmasını əsas vəzifə olaraq qarşıya qoyurdu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiyanın qəbulundan sonra Azərbaycan dili ilə bağlı bəzi problemlər hələ də davam etməkdə idi. S.Əhmədovaya görə, həmin problemləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür:

1. Müstəqil respublikanın heç də bütün dövlət idarələrində dövlət dilinin tətbiqi lazımi səviyyədə deyildi;
2. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər dövlət dilinə müəyyən qədər laqeyd yanaşırdılar;
3. Kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə televiziyalarda dövlət dili ilə yanaşı başqa dillər də işlənirdi;
4. Kiril əlifbasından latına keçid prosesi hələ davam edir, yazı-orfoqrafiya problemləri qarışıqlıq yaradırdı;
5. Dövlət dilini yaxşı bilməyən dövlət məmurları mövcud idi və s. [1].

Dilin cəmiyyət tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə və geniş yayılmasına təmin edən vasitələrdən biri KİV və informasiya məkanıdır. Bu baxımdan televiziya, radio və digər media qurumları ədəbi dil normalarının formalaşdırılması və təbliğində mühüm rol oynayır. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən Ümummilli Lider 17 fevral 1996-cı ildə Azərbaycan milli televiziyasının 40 illik yubileyi münasibətilə keçirilən mərasimdəki çıxışında televiziya aparıcılarının, diktorların çox səlis, aydın və ədəbi norma çərçivəsində danışmasının vacibliyini xüsusi vurğulamışdır. Bu yanaşma Azərbaycan dilinin kütləvi informasiya vasitələrində düzgün istifadə olunmasına və ədəbi dil mədəniyyətinin geniş yayılmasına xidmət edirdi. Eyni zamanda ölkədə nümayiş etdirilən xarici kino və televiziya məmulatlarının Azərbaycan dilinə dublyaj olunması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi dilin ictimai funksionallığının gücləndirilməsi məqsədi daşıyırdı.

Dil sahəsində aparılmış bütün bu islahatlardan göründüyü kimi Heydər Əliyev dövrü Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və inkişafı baxımından mühüm mərhələ olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili milli həmrəyliyin və milli identikliyin əsas sütunlarından biri hesab olunur. Dil milli kimliyin qorunmasında, vətəndaş həmrəyliyinin formalaşmasında strateji rol oynayır. Bu baxımdan, Azərbaycan dili həm hüquqi, həm də mənavi baxımdan müasir dövrdə milli birliyin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir və dayanıqlı inkişaf strategiyasının mühüm komponentlərindən sayılır.

Heydər Əliyev dil sahəsində göstərdiyi xidmətləri ilə bir məktəb yaratmışdır və bu məktəbin təcrübəsindən zaman-zaman istifadə olunmaqdadır. Belə ki, Azərbaycan dilinin inkişafı, xarici təsirlərdən qorunması, geniş coğrafi areala yayılması, eləcə də dilin saflığının, təmizliyinin təmin edilməsi istiqamətində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin yeritdiyi dövlət siyasəti bu gün də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Cənab Prezident İlham Əliyevin dil siyasəti çərçivəsində imzaladığı mühüm sənədlər Azərbaycan dilinin inkişafı və latın qrafikalı əlifbanın tətbiqinin genişləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 12 yanvar 2004-cü il tarixli "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında", 13 yanvar 2004-cü il tarixli "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında", Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları" və başqa sərəncamları xüsusi qeyd edilməlidir [4, s. 43]. Bundan əlavə, Möhtərəm Prezident 2026-cı ildə yerli televiziya kanallarından birinə müsahibə verdiyi zaman ana dilinin xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar tərəfindən mükəmməl şəkildə mənimsənilməsi, eləcə də Azərbaycan məktəblərinin olmadığı ərazilərdəki azərbaycanlıların öz ana dilini öyrənməsini təmin etmək məqsədilə onlayn məktəblərin açılması haqqında göstəriş vermişdir. Habelə efir məkanında jurnalistlərin xarici kəlmələrdən lazım olmadığı halda istifadəsinin qarşısını alınması məqsədilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür ki, Ulu Öndərin təməlini qoyduğu dil siyasəti çərçivəsində atılan bu kimi addımlar Cənab Prezident İlham Əliyevin də dediyi kimi, ana dilimizin saflığını, təmizliyini və milli kimliyini qorumağa xidmət edir.

THE ROLE OF THE LANGUAGE FACTOR DURING THE ERA OF HEYDAR ALIYEV

Summary

This article examines the main directions of the language policy implemented by in the development and consolidation of the Azerbaijani language as the state language. The study highlights that despite the Russification tendencies during the Soviet period, significant intellectual and social initiatives aimed at preserving and developing the Azerbaijani language existed within society. During Heydar Aliyev's political leadership, legal and institutional foundations were established to ensure the use of the Azerbaijani language in all spheres of public and state life. In particular, important decisions were adopted to strengthen the status of the state language, protect literary language norms, and expand the use of Azerbaijani in education, media, and cultural activities.

The research also addresses the development of the Azerbaijani language in the period of independence, the transition to the Latin-based alphabet, and the continuation of state language policy at the governmental level. In this regard, the policies implemented by the President of the Republic of Azerbaijan, are emphasized as playing an important role in preserving and promoting the Azerbaijani language under conditions of globalization. Overall, the study concludes that the Azerbaijani language plays a strategic role in maintaining national identity, strengthening social cohesion, and supporting the development of statehood.

Keywords: Azerbaijani language, National Leader Heydar Aliyev, state language, alphabet, Turkic language, language policy.

Айнур Ибрагимли
Национальный университет обороны
Военный научно-исследовательский институт

РОЛЬ ЯЗЫКОВОГО ФАКТОРА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

В данной статье рассматриваются основные направления языковой политики, реализованной в процессе становления и развития азербайджанского языка как государственного. В исследовании отмечается, что несмотря на проводимую в советский период политику русификации, в азербайджанском обществе существовали значимые общественные и научные инициативы, направленные на сохранение и развитие родного языка. В период политической деятельности Гейдара Алиева были сформированы правовые и институциональные основы для использования азербайджанского языка во всех сферах общественной и государственной жизни. Особое внимание уделялось укреплению статуса государственного языка, защите норм литературного языка, а также расширению использования азербайджанского языка в системе образования, средствах массовой информации и культурной сфере.

В исследовании также рассматриваются вопросы развития азербайджанского языка в период независимости, переход на латинскую графику и продолжение государственной языковой политики на современном этапе. В этом контексте подчеркивается важная роль политики, проводимой Президентом Азербайджанской Республики, направленной на сохранение и развитие азербайджанского языка в условиях глобализации. В результате делается вывод о том, что азербайджанский язык играет стратегическую роль в сохранении национальной идентичности, укреплении общественной стабильности и развитии государственности.

Ключевые слова: азербайджанский язык, Общезащитный лидер Гейдар Алиев, государственный язык, алфавит, тюркский язык, языковая политика.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əhmədova, S.A. Heydər Əliyevin dil siyasəti: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 2010. – URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/az/9729643.html>
2. Əkbərli, H. Dövlətov, M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili: [Elektron resurs] / Azərbaycan müəllimi. – Bakı, 2009. – 12 iyun. – URL: http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/az_muellimi_iyun2009/82811.htm
3. Heydər Əliyevin kəlamları / – Bakı: “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2019. – 86 s.
4. Nağısoylu, M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili // M.Nağısoylu. – Bakı, – 2017. – s. 36-45.
5. Xudiyev, N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili / N.Xudiyev. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2014. – 542 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ: MİLLİ KİMLİK, DÖVLƏTÇİLİK VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

Bu məqalədə, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin ana dili siyasəti və onun dövlətçilik konsepsiyasındakı rolu geniş şəkildə təhlil olunur. Heydər Əliyev, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi və onun müxtəlif sahələrdə tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlər, dilin yalnız dövlət idarəetməsi və qanunvericilikdə deyil, həm də ictimai-siyasi, elmi və mədəni sahələrdə də əsaslı şəkildə istifadə olunmasına yönəlmişdir.

Ana dilinin milli kimliyin formalaşmasında və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında oynadığı əhəmiyyəti də diqqətə çatdırır. Heydər Əliyevin dil siyasətinin, milli ideologiyanın təməlini təşkil edən bir fakt olduğu, dövlət müstəqilliyinin qorunması və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından vacib olduğu vurğulanır. Azərbaycan dilinin geniş istifadəsi və inkişafı, eyni zamanda xalqın birliyini və özünə inamını gücləndirmiş, ölkənin beynəlxalq aləmdəki mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir.

Tədqiqat zamanı müxtəlif elmi metodlardan istifadə olunmuşdur, o cümlədən tarixi-komparativ, analitik və məntiqi ümumiləşdirmə metodları. Bu metodlar vasitəsilə, Heydər Əliyevin dil siyasətinin yalnız Azərbaycan xalqı üçün deyil, həm də digər xalqların mədəni və dil hüquqlarına hörmətlə yanaşan, çoxmədəniyyətli və çoxdilli bir cəmiyyətin formalaşmasına yönələn bir yanaşma olduğu sübut edilmişdir. Məqalə, ümumilikdə, Heydər Əliyevin dil siyasətinin Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi və xalqın milli özünüdərkindəki rolunu dərinlən araşdırır.

Açar sözlər: *Ana dili, Heydər Əliyev, dil siyasəti, milli kimlik, dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər.*

Giriş

Dil hər bir xalqın mövcudluğunun əsas şərti, milli kimliyinin aparıcı göstəricisi və mənəvi varlığının ifadəsidir. Dil vasitəsilə xalq öz tarixi yaddaşını qoruyur, milli dəyərlərini yaşadır və gələcək nəsillərə ötürür. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi olmaqla məhdudlaşmır, həm də cəmiyyətin ideoloji, mədəni və sosial inkişafını müəyyən edən əsas faktora çevrilir. Bu baxımdan ana dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi hər bir müstəqil dövlətin prioritet siyasət istiqamətlərindən biri olmalıdır. Azərbaycan xalqının tarixi inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, ana dili məsələsi hər zaman milli mübarizənin mərkəzində dayanmışdır. Müxtəlif imperiya və ideoloji təsirlərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz ana dilini qoruyaraq milli kimliyini saxlamışdır. Lakin xüsusilə XX əsrin sovet dövründə həyata keçirilən mərkəzləşdirilmiş dil siyasəti ana dilimizin mövqeyinin zəiflədilməsinə, onun ictimai-siyasi və elmi mühitdən sıxışdırılmasına səbəb olmuşdur. Belə mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu qazanması və ictimai həyatın bütün sahələrində geniş tətbiq olunması milli varlığın qorunması baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bu mühüm tarixi mərhələdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi, uzaqgörən siyasi iradəsi və strateji düşüncəsi ana dili məsələsində dönüş yaratdı. Onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən hüquqi, institusional və mədəni tədbirlər Azərbaycan dilinin inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoydu. Heydər Əliyevin dil siyasəti təkcə dövlət idarəçiliyinin tərkib hissəsi deyil, bütövlükdə milli ideologiyanın aparıcı komponenti kimi formalaşdı.

Ana dili və milli kimlik: elmi-nəzəri yanaşmasında, ana dili milli kimliyin formalaşmasında əsas rol oynayan faktordur. Dil millətin özünü dərk etməsinin, tarixi şüurunun və sosial-mədəni yaddaşının daşıyıcısıdır. Firidun bəy Köçərli ana dilini millətin mənəvi diriliyinin mənbəyi kimi xarakterizə edərək qeyd edirdi ki, ana dili xalqın ruhunu yaşadan əsas qüvvədir [3, 2004]. Bu fikir, dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi olmadığını, həm də milli varlığın təməl sütunu olduğunu aydın şəkildə göstərir. Dil vasitəsilə xalq öz mədəniyyətini, ədəbiyyatını, tarixini, adət-ənənələrini və dünyagörüşünü formalaşdırır. Məhz bu səbəbdən hər hansı bir xalqın dilinə qarşı yönəlmiş təzyiq

həmin xalqın milli kimliyinə qarşı yönəlmiş təzyiq kimi qiymətləndirilməlidir. K.D.Uşinski (1988) haqlı olaraq qeyd edirdi ki, bir xalqın əlindən onun dili alınarsa, həmin xalqın milli varlığı təhlükə altına düşər. Bu baxımdan ana dilinin qorunması milli təhlükəsizlik məsələsi kimi də dəyərləndirilə bilər [8]. Azərbaycan dili tarixən mürəkkəb siyasi və mədəni mühitdə formalaşaraq zəngin leksik, fonetik və qrammatik quruluş əldə etmişdir. Türk dilləri ailəsinə mənsub olan Azərbaycan dili xalqımızın tarixi taleyini, dünyagörüşünü və estetik zövqünü özündə əks etdirir. Bu dil əsrlər boyu klassik poeziya, xalq yaradıcılığı və elmi fikir vasitəsilə inkişaf etmiş, milli mədəniyyətin aparıcı daşıyıcısına çevrilmişdir [6].

Sovet dövründə dil siyasəti və milli şüurun zəiflədilməsi: Sovet hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən dil siyasəti milli dillərin sıxışdırılmasına və rus dilinin dominant mövqeyə gətirilməsinə yönəlmişdi. Rəsmi idarəetmə, elm, ali təhsil və hərbi sahədə rus dili üstün mövqe tuturdu. Bu vəziyyət Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi funksiyasını zəiflədir, onun tətbiq dairəsini məhdudlaşdırırdı.

Bu mərhələdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tanınması və hüquqi status qazanması istiqamətində atılan addımlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyində yüksək vəzifələrdə çalışdığı dövrdə Azərbaycan dilinin konstitusiyaya səviyyəsində dövlət dili kimi təsbit edilməsi tarixi hadisə idi. Bu fakt onun milli məsələlərə həssas münasibətinin, uzaqgörən siyasi baxışının və milli maraqlara sədaqətinin bariz nümunəsidir. Heydər Əliyev sovet ideoloji məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, ana dilinin müdafiəsini prioritet vəzifə kimi qarşıya qoymuş, milli mədəniyyətin inkişafı üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində dərsliklərin hazırlanması, elmi tədqiqatların genişləndirilməsi və kadr hazırlığı sahəsində ciddi addımlar atılmışdır.

Heydər Əliyevin dil siyasətinin konseptual əsasları: Heydər Əliyevin dil siyasəti dərin fəlsəfi və ideoloji əsaslara söykənirdi. Onun fikrincə, "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" [4, 2005, s. 42]. Bu yanaşma dil məsələsinə strateji baxışın ifadəsi olmaqla, dövlət quruculuğunda dil faktorunun həlledici rolunu göstərir.

Heydər Əliyevin ana dili siyasəti aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində qurulmuşdur:

- **Dil və dövlətçilik vəhdəti;**
- **Ana dilinin hüquqi təminatı;**
- **Dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi;**
- **Elmi-tədqiqat və təhsil sahəsində dilin mövqeyinin gücləndirilməsi;**
- **Milli şüurun formalaşdırılması.**

Bu prinsiplər əsasında həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan dilinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

2001-ci il fərmanları və hüquqi islahatlar. 2001-ci il Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Həmin il Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış bir sıra mühüm hüquqi sənədlər dil siyasətinin sistemli və məqsədyönlü xarakter aldığını göstərir.

18 iyun 2001-ci il tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərman Azərbaycan dilinin rəsmi idarəetmə, təhsil, elm və mətbuat sahəsində tətbiqinin genişləndirilməsini təmin edən əsas sənəd olmuşdur [2, 2001]. Bu fərmanda dilin normativ istifadəsi, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi və dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi kimi mühüm məsələlər əksini tapmışdır. 4 iyul 2001-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması haqqında" Sərəncam imzalanmış, 9 avqust 2001-ci ildə isə "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü" təsis edilmişdir. Bu qərarlar Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafına dövlət səviyyəsində verilən yüksək qiymətin göstəricisidir.

Vilayət Əliyev (2003) bu sənədləri milli qeyrətin, siyasi uzaqgörənliyin və strateji dövlətçilik düşüncəsinin məhsulu kimi qiymətləndirir [5].

Heydər Əliyevin dil siyasətində təhsil sistemi xüsusi yer tutur. O, ana dilinin qorunmasını və inkişafını gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsi ilə birbaşa əlaqələndirirdi. Onun təşəbbüsü ilə orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi gücləndirilmiş, dərsliklərin keyfiyyəti yüksəldilmişdir.

1974-cü ildə çap edilmiş "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinin dövlət mükafatına layiq görülməsi ana dilinin elmi əsaslarla tədrisinə verilən önəmin parlaq nümunəsidir. Bu fakt Heydər Əliyevin dil siyasətinin yalnız siyasi deyil, həm də elmi-pedaqoji xarakter daşdığını sübut edir. Ali məktəblərdə Azərbaycan dilində elmi araşdırmaların aparılması, terminoloji bazanın zənginləşdirilməsi və dilçilik elminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Dil siyasəti və milli ideologiya: Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasında ana dili milli ideologiyanın mərkəzində dayanır. Onun fikrincə, milli birlik və ictimai sabitlik ana dilinə hörmət və sədaqət üzərində formalaşır. "Azərbaycanlı harada yaşamasından asılı olmayaraq, öz dilini, milli kimliyini unutmamalıdır" fikri bu ideoloji xəttin əsas tezislərindən biridir [1, 1994].

Dil milli ideologiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edərək, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq məsuliyyəti və milli həmrəylik kimi dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. Bu baxımdan ana dilinə qayğı dövlətin ideoloji təhlükəsizliyinin əsas şərtidir. Müasir qloballaşma dövründə milli dillər ciddi sınaqlarla üzləşir. Xarici dillərin informasiya texnologiyaları, sosial şəbəkələr və kütləvi mədəniyyət vasitəsilə geniş yayılması ana dillərinin sosial funksiyasını zəiflədə bilər. Bu kontekstdə Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi dil siyasəti strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən müasir dil strategiyası milli dilin rəqəmsal mühitdə tətbiqinin genişləndirilməsinə, elmi və texnoloji terminologiyanın zənginləşdirilməsinə, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan dilinin nüfuzunun artırılmasına yönəlmişdir.

Nəticə

Heydər Əliyevin ana dili siyasəti Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji və mənəvi əsaslarını formalaşdıran fundamental və strateji istiqamətlərdən biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, hüquqi və institusional əsaslarının yaradılması istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü addımlar atılmışdır. Bu siyasət yalnız dilin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda onun dövlət idarəçiliyində, təhsil sistemində, elmi fəaliyyət sahələrində və kütləvi informasiya vasitələrində geniş tətbiqinin təmin olunmasına yönəlmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dili ictimai həyatın bütün sahələrində aparıcı mövqeyə yüksəldilmiş və milli dövlətçilik ideologiyasının mühüm atributuna çevrilmişdir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü və siyasi iradəsi nəticəsində qəbul olunmuş hüquqi sənədlər, həyata keçirilmiş institusional islahatlar və təşkil olunmuş mədəni tədbirlər Azərbaycan dilinin qorunması, inkişafı və zənginləşdirilməsi prosesində keyfiyyətə yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Xüsusilə dilin normativ bazasının təkmilləşdirilməsi, terminologiya sisteminin inkişafı, ana dilinin tədrisinin gücləndirilməsi və milli-mədəni irsin qorunması istiqamətində görülməli tədbirlər Azərbaycan dilinin həm elmi, həm də ictimai müstəvidə nüfuzunu daha da artırmışdır. Bu siyasət nəticəsində ana dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də milli-mədəni identikliyin daşıyıcısı və milli ideologiyanın əsas sütunlarından biri kimi qəbul edilmişdir.

Ana dilinə göstərilən bu yüksək diqqət və qayğı milli kimliyin möhkəmləndirilməsinə, ictimai şüurun formalaşmasına və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına mühüm töhfə vermişdir. Dil siyasəti cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında milli həmrəyliyin gücləndirilməsinə, vətəndaşların milli mənsəbiyyət hissinin dərinləşməsinə və dövlətçilik şüurunun formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Heydər Əliyevin ana dili siyasəti yalnız mədəni siyasət deyil, həm də strateji dövlət quruculuğu siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, Heydər Əliyevin dil siyasəti müasir Azərbaycan dövlətinin ideoloji platformasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu siyasət həm milli- mənəvi irsin qorunması, həm də qloballaşma şəraitində milli kimliyin saxlanması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Heydər Əliyevin ana dili siyasəti gələcək nəsillər üçün zəngin mənəvi və siyasi irs olmaqla yanaşı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəm təməl sütunlarından biri kimi tarixə düşmüşdür və bu gün də Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dil siyasətinin əsas ideoloji istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Zaman Abbasli

National Defense University Nakhchivan Military College

HEYDAR ALIYEV'S LANGUAGE POLICY: IN THE CONTEXT OF NATIONAL IDENTITY, STATEHOOD, AND SPIRITUAL VALUES

Summary

This article provides a comprehensive analysis of the language policy of Heydar Aliyev, the National Leader of the Azerbaijani people, and its role within his state-building concept. Heydar

Aliyev implemented a series of crucial measures aimed at strengthening the legal status of the Azerbaijani language as the state language and expanding its use across various sectors. These measures were not limited to state administration and legislation but also encompassed the public-political, scientific, and cultural spheres, ensuring the widespread application of the language.

The article also emphasizes the importance of the mother tongue in the formation of national identity and the preservation of national and spiritual values. It highlights that Aliyev's language policy is a cornerstone of the national ideology and plays a vital role in maintaining state independence and ensuring national security. The widespread use and development of the Azerbaijani language have also strengthened the unity and self-confidence of the people, thereby solidifying the country's position in the international arena.

The research employs various scientific methods, including historical-comparative, analytical, and logical generalization methods. Through these methods, it is demonstrated that Heydar Aliyev's language policy not only serves the interests of the Azerbaijani people but also respects the cultural and linguistic rights of other nations, contributing to the formation of a multicultural and multilingual society. Overall, the article thoroughly examines the role of Aliyev's language policy in the consolidation of Azerbaijan's statehood and its significance in the nation's self-awareness.

Keywords: Mother tongue, Heydar Aliyev, language policy, national identity, statehood, national-spiritual values.

Заман Аббаслы

Национальный Университет Обороны Нахичеванский Военный Колледж

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА: В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ, ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

В данной статье всесторонне анализируется языковая политика Общественного лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева и её роль в его концепции государственности. Гейдар Алиев реализовал ряд важных мер, направленных на укрепление правового статуса азербайджанского языка как государственного и расширение сферы его применения в различных областях общественной жизни. Эти меры были направлены не только на использование языка в системе государственного управления и законодательстве, но и на обеспечение его широкого применения в общественно-политической, научной и культурной сферах.

В статье также подчёркивается значимость родного языка в формировании национальной идентичности и сохранении национально-духовных ценностей. Отмечается, что языковая политика Гейдара Алиева является одним из основополагающих факторов национальной идеологии и играет важную роль в обеспечении государственной независимости и национальной безопасности. Широкое использование и развитие азербайджанского языка способствовало укреплению единства и самосознания народа, а также дальнейшему укреплению позиций страны на международной арене.

В ходе исследования были использованы различные научные методы, в том числе историко-сравнительный, аналитический и метод логического обобщения. Применение этих методов позволило доказать, что языковая политика Гейдара Алиева служила не только интересам азербайджанского народа, но и основывалась на уважении к культурным и языковым правам других народов, способствуя формированию многокультурного и многоязычного общества. В целом в статье глубоко исследуется роль языковой политики Гейдара Алиева в укреплении азербайджанской государственности и её значение в формировании национального самосознания народа.

Ключевые слова: Родной язык, Гейдар Алиев, языковая политика, национальная идентичность, государственность, национально-духовные ценности.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, H. [1994]. Birinci kurs tələbələri ilə görüşdə çıxış. Bakı.
2. Əliyev, H. [2001]. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərman. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi.
3. Əliyev, H. [2004]. Müstəqilliyimiz əbədidir [C. 7]. Bakı: Azər nəşr.
4. Əliyev, H. [2005]. Nitqlər, çıxışlar, müsahibələr. Bakı: Azərbaycan.
5. Əliyev, V. [2003]. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Elm.
6. Köçərli, F. [2004]. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.
7. Seyidov, Y. [2001]. Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyası. Bakı: Təhsil.
8. Uşinski, K. D. [1988]. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Moskva: Pedaqogika.

HEYDƏR ƏLİYEV: MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏT VƏ NEFT STRATEGİYASININ MEMARI

Xülasə

XX əsrdə Azərbaycan xalqı iki dəfə müstəqillik qazanaraq milli dövlətçiliyini qurmaq imkanı əldə etmişdir. 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti məlum səbəblərdən süquta uğrasa da, əsrin sonlarında 1991-ci ildə tarixi ədalət yenidən bərpa edildi. SSRİ imperiyası dağıldı və Azərbaycan xalqı öz tarixi haqqına milli müstəqilliyə nail oldu.

Açar sözlər: *intibah, demokratik, strategiya, investisiya, alternativ.*

Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi yaşaması çox zəngin və qədim tarixə, min illərlə müstəqil yaşamaq və qüdrətli dövlətçilik ənənələrinə malik olan böyük bir xalqın oyanışı deməkdir. Müxtəlif dövrlərdə Ata yurdundan qəlpə-qəlpə qoparılıb alınmış torpaqlara tarixi sahiblik duyğularının oyanışı, haqqın, ədalətin, milli-mənəvi birliyin bərqərar olunması, qaytarılması uğrunda ədalətli mübarizənin başlanması - Yeni Azərbaycan İntibahının başlanması deməkdir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim kəsilmiş, xalqımızı dəfələrlə qan içində boğmuş ənənəvi düşmənlərimizin, onların bitib tükənməyən məkr, hiylə və ən müasir silahların qarşısında məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti duruş gətirə bilmişdi. Azərbaycanın xarici düşmənləri yaxşı başa düşürlər ki, indi artıq 1918-20-ci illər deyil! Bu dəfə istiqlal mübarizəmiz, yeni qüdrətli Azərbaycan yaratmaq siyasətimiz zəfərlə sona çatdı. Çünki Azərbaycanın qurtuluş savaşının yeni həyat quruculuğunun başında zamanın nəbzini əlində saxlayan Heydər Əliyev şəxsiyyəti durmuşdur. Bu gün müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu və şöhrəti durmadan artmaqdadır. Azərbaycan Respublikası bütün dünyada demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət nüfuzu qazanmışdır. Heydər Əliyev zəkasının məhsulu olan təməl qanunumuz dünyanın ən demokratik, ən mükəmməl konstitusiyalarından biridir və beynəlxalq aləmdə Vətənimizə böyük rəğbət qazandırır. Yurdumuzda hökmranlıq edən sabitlik, həyata keçirilən daxili islahatlar xarici ölkələrlə əlaqələrimizin genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Özünün xarici siyasətini bərabərlik və qarşılıqlı mənafe prinsipləri əsasında quran Azərbaycan Respublikası dünyanın bütün dövlətləri üçün açıq ölkəyə çevrilmişdir. [1. Səh 89]

Ulu Öndər Heydər Əliyev bütün tarixi dövrlərdə, ənənəvi düşmənlərimizin həmişə Azərbaycanı diz çökdürmək üçün istifadə etdikləri "erməni kartı"na qarşı neft siyasəti strategiyasını işləyib hazırladı. Və sübut etdi ki, Qafqaz problemlərinin həllində "erməni kartı"ndan daha güclü vasitələr vardır.

Heydər Əliyev tərəfindən dahiyənə uzaqgörənliklə hazırlanan, bütün maneə və əngəllərə baxmayaraq uğurla həyata keçirilən müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası ölkə iqtisadiyyatını böhrandan çıxararaq sürətlə irəliləyişə aparılan lokomotivə çevrildi, doğrudur, əvvəlki iqtidarlar da sənayedə və kənd təsərrüfatında islahatlar aparmaq, neft müqavilələri bağlamaq niyyətlərində olmuşlar, lakin onlar bu missiyanı həyata keçirə bilmədilər. Heydər Əliyev zəkası və müdrikliyi isə hər şeyə üstün gəldi. Onun hazırladığı yeni neft strategiyası siyasətdə neft amilindən bacarıqla istifadənin klassik nümunəsi olmaqla bərabər, həm də xalqın xoşbəxt gələcəyinə ünvanlanmışdır.

1994-cü il sentyabrın 20-dən Gülüstan sarayında Azərbaycan dövlət neft şirkəti ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı neft şirkətləri daxil olan konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. Bu sənədin imzalanmasında 6 böyük dövlətin 11 şirkəti iştirak edirdi. Bu sənəd "Əsrin müqaviləsi" adını aldı.

"Əsrin müqaviləsi" Xəzəratrafı regionda və qonşu dövlətlərdə aydın səmada çıxan şimşək effekti yaratdı. Bəzi dövlətlər sanki qəflət yuxusundan ayıldılar və Azərbaycanın mühüm bir addım atdığını gördülər.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması müstəqil bir dövlət kimi Azərbaycanın öz iradəsini beynəlxalq aləmdə nümayiş etdirdi. Azərbaycana investisiya axınının bünövrəsini qoydu. Məhz bu müqavilədən sonra ümumi kapital qoyuluşu 60 milyard dollardan çox olan 20 neft müqaviləsi imzalandı. Digər tərəfdən, ölkəmizə orta və kiçik xarici kapital axını başlandı. Orta və kiçik şirkətlər Azərbaycana kapital qoyulmasından ürəkləndilər və öz kapitallarını batırmayacağına tam əmin oldular. İqtisadiyyatımızın inkişafına investisiya yönəldən xarici şirkətləri təmsil edən dövlətlər Azərbaycanda sabitliyin bərqərar edilməsində, bölgədə sülhün, əmin-amanlığın qorunmasında maraqlı oldular. Azərbaycan iqtisadiyyatının Qərb iqtisadiyyatına inteqrasiyası sürətləndi, ölkədə bazar iqtisadi münasibətlərinin inkişafı dönməz xarakter aldı. Bakı-Tiblisi-Ceyhan (Türkiyə) əsas neft kəmərinin tikilməsi üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Qazaxıstan Respublikaları arasında müqavilələr imzalandı [3. Səh 28].

“Əsrin müqaviləsi” qısa bir müddətdə reallığa çevrildi. 21 beynəlxalq müqavilə imzalandı. Bu müqavilələrdə dünyanın 15 ölkəsinin 34 ən iri şirkəti iştirak edirdi. Nəhayət, İstanbul zirvə toplantısında Bakı-Ceyhan-İxrac Neft boru kəmərinin çəkilişi haqqında beynəlxalq müqavilə imzalandı.

Ölkəmizin neft strategiyasının çox önəmli bir uğuru da “Üç dənizin əfsanəsi” adlandırılan Bakı-Tiblisi-Ceyhan əsas ixrac kəmərinin tikintisinin reallaşdırılmasıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev əsas ixrac kəmərinin Ceyhan limanına çıxdığını bildirəndə ölkəmizə edilən haqsız təzyiqlərin sayı daha da artdı. Çoxları bu fikri xulya adlandırdı. Bəziləri isə bu ideyanın reallaşmasına mane olmağa çalışdılar. Xəzərin Azərbaycan sektorunda ildə 50 milyon ton neft hasil etməyin mümkün olmadığını bildirdilər.

Şübhəsiz, burada iqtisadiyyat maraqlarından çox siyasi maraqlara üstünlük verilib, Orta Asiyada Qafqaz ölkələrinin Qərbə birbaşa çıxışının qarşısını almağa cəhd göstərilirdi. Lakin Azərbaycan dövləti, onun müdrik rəhbəri Heydər Əliyev bütün təzyiqlərə təmkinlə, səbirlə dözdü və son nəticədə öz istəyinə nail oldu. Dünyanın ən nüfuzlu və işgüzar dairələri tərəfindən maliyyələşdirilən İngiltərədə çıxan “Ekonomiks” jurnalının sonuncu sayında Bakı- Ceyhan neft kəməri mövzusunda geniş analitik yazı həsr edilib. Azərbaycan dövlətinin əsas ixrac kəmərinin marşrutunun seçilməsi ilə bağlı düzgün mövqeyini alqışlayan jurnal yazır: “Bakı-Tiblisi-Ceyhan” həm iqtisadi rentabelliyyə görə, həm geosiyasi əhəmiyyətinə, həm də təhlükəsizlik amillərinə görə seçilmiş ən uğurlu variantdır. Kəmərin nə bu gün, nə də yaxın gələcəkdə heç bir alternativ olmayacaq” [5].

Məqalənin müəllifi İngiltərənin Maliyyə İnstitutunun əməkdaşı V.Kunderinin fikrincə, Azərbaycan nefti bir neçə ildən sonra dünya bazarında liderliyi ələ alacaq. Bunun üçün Qərb heç bir maneəyə yaratmamalı, əksinə gənc Azərbaycan respublikasına öz köməyini göstərməlidir.[3] Bakı-Tiblisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin və Bakı-Tiblisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilişi dövlətimizi və dövlətçiliyimizi istəməyən qüvvələrin yuxusuna haram gətiririrdi. Onların yuxusunu ərşə çəkən bir vasitə Heydər Əliyev neft siyasətinin ölkəyə gətirəcəyi aydın sabah nurlu gələcəkdir.

Heydər Əliyevin neft strategiyasında çox böyük uğur qazandığını etiraf edən müxtəlif partiya sədri bu uğurların kökünü ölkədə hökm sürən sabitlikdə görür: “Əgər Azərbaycanda 1991-1994-cü illərdə olan qeyri sabitlik hökm sürsəydi onda Bakı-Tiblisi-Ceyhan layihəsi heç vaxt reallaşa bilməzdi”. [1] Dövlət başçımızın neft strategiyasına badalaq gəlmək istəyən daxili və xarici qüvvələrin bəd əməllərini də unutmayan müxalifət nümayəndəsi etiraf edirdi ki: “Neft strategiyasının qarşısını almaq üçün Azərbaycana çox təsirlər olub, bura da xarici və daxili qüvvələrin rolu eyni idi, onlar çalışdırdılar ki, Azərbaycanda qeyri-sabitlik olsun və layihə reallaşmasın”. [7]

Müasir dünyada baş verən beynəlxalq siyasətin məhz neft üstündə köklənməsi inkarolunmaz həqiqətdir.

Azərbaycan neft strategiyasının reallaşmasında Heydər Əliyevin rolu şəksiz və misilsizdir. Bu strategiyanın tərkib hissələrindən biri olan nəhəng Bakı-Ceyhan layihəsinin həqiqətə çevrilməsi yolunda Ulu Öndərimizin səyi, uzaq gören siyasəti, qətiyyəti böyük rol oynamışdı və bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

“Üç dənizin əfsanəsi” konfransındakı çıxışında Heydər Əliyev belə demişdir: “Bakı- Tiblisi-Ceyhan çox böyük iqtisadi xarakter daşıyır. Ancaq təkəcə iqtisadi deyil, hesab edirik ki, siyasi xarakter daşıyır. Bu layihə və onun həyata keçirilməsi Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın,

təhlükəsizliyin təlimatçısı ola bilər. Bu boru xətti, bu polad boru Azərbaycanı, Gürcüstanı, Türkiyəni bir-biri ilə daha sıx birləşdirəcəkdir" [8].

Azərbaycan nəhəng beynəlxalq neft və qaz layihələrini gerçəkləşdirməklə Avropa Birliyi ölkələrini enerji daşıyıcıları ilə təmin edən əsas dövlətlərdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın 2003-2025-ci illəri əhatə edən son 21 illik şanlı tarixi Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi ilə bağlıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan Respublikası iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən sürətlə inkişaf edərək güclənmiş və bütün Qafqazda lider dövlətə çevrilmişdir.

Zeynab Mustafayeva
Baku State University, Gazakh Branch

HEYDAR ALİYEV: ARCHITECT OF THE FOREIGN POLICY AND OIL STRATEGY OF INDEPENDENT AZERBAIJAN

Summary

In the 20th century, the Azerbaijani people twice gained independence and had the opportunity to establish their own national statehood. Although the Azerbaijan Democratic Republic, which existed from 1918 to 1920, collapsed for obvious reasons, historical justice was restored at the end of the century, in 1991. The Soviet empire collapsed, and the Azerbaijani people achieved their historic right to national independence.

Keywords: renaissance, democracy, strategy, investment, alternative.

Зейнаб Мустафаева
Бакы Государственный Университет Казахский филиал

ГЕЙДАР АЛИЕВ: АРХИТЕКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И НЕФТЯНОЙ СТРАТЕГИИ НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА.

Резюме

В XX веке азербайджанский народ дважды обретал независимость и имел возможность создать свою национальную государственность. Хотя Азербайджанская Демократическая Республика, существовавшая в 1918-1920 годах, распалась по очевидным причинам, историческая справедливость была восстановлена в конце века, в 1991 году. Империя СССР рухнула, и азербайджанский народ добился своего исторического права на национальную независимость.

Ключевые слова: ренессанс, демократия, стратегия, инвестиции, альтернатива.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev H.Ə. "Müstəqillik yollarında" Bakı 1997
2. Abdullayev V.İ. "Müsəqilliyimizin strategiyası" Bakı 2002
3. Seyidzadə D. "Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Müstəqilliyinə aparılan yollar" Bakı 1998
4. XX əsr lider jurnal. May 2002
5. Azərbaycan 23 may 2001
6. Azərbaycan 18 oktyabr 2001
7. Xalq qəzeti 5 sentyabr 2002
8. Xalq qəzeti 29 sentyabr 2002

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI VƏ MULTİKULTURALİZM: HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ MİSSİYASI

Xülasə

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini onun tarixi qədimliyinin, mədəni zənginliyinin və milli kimliyinin əsas göstəricisidir. Dil, dini inanc, adət-ənənələr, eləcə də tarixən formalaşmış multikulturalizm və tolerantlıq kimi xüsusiyyətlər xalqın mənəvi irsinin fundamental tərkib hissələridir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərə və ağır sınaqlara baxmayaraq, bu dəyərlər qorunaraq nəsil-dən-nəslə ötürülmüş, dövlətçilik ənənələrinin və milli özünüdərkini yaşadılmasında mühüm rol oynamışdır. 70 illik Sovet rejimi dövründə itirilmək təhlükəsi yaşayan milli dəyərlərimiz və multikultural ənənələrimiz Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıtması ilə yenidən dövlət siyasətinin bir parçasına çevrilmişdir. Ulu Öndər Azərbaycanda etnik və dini müxtəlifliyin qorunmasını dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmiş, tolerantlıq və birgəyaşayış ənənələrini milli-mənəvi dəyərlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dəyərləndirmişdir. O, milli-mənəvi irsin, dilin, mədəniyyətin və dini azadlıqların qorunması istiqamətində ardıcıl addımlar ataraq bu prinsipləri dövlət quruculuğu və milli həmrəyliyin əsas dayaqlarından birinə çevirmişdir.

Açar sözlər: *siyasət, multikulturalizm, tolerantlıq, ənənə, dil.*

Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərləri, zəngin mədəniyyəti, özünəməxsus adət-ənənələri onun tarixi qədimliyinin əsas göstəricilərindəndir. Azərbaycan xalqı dünyada zəngin və qədim olan milli-mənəvi dəyərləri və adət-ənənələri ilə tanınır. Milli-mənəvi dəyər dedikdə dilimiz, dini inancımız, adət-ənənələrimiz, həmçinin tarixən bu torpaqlarda mövcud olmuş multikulturalizm, tolerantlıq kimi xüsusiyyətlərimiz milli-mənəvi dəyərlərimizdir.

Xalqımız yaşadığı ən çətin dövrlərdə belə, zəngin milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlaya bilmiş və nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür. Bir xalqın tarixində dövlətçilik ənənələri qədər mənəvi dəyərləri, ənənələri özünəməxsus rol oynayır. Milli-mənəvi dəyərlər millətin birlik, bərabərlik və ictimai həmrəylik içərisində yaşamasına və milli kimliyi ilə tarix səhnəsində olmasına imkan yaradır.

70 il müddətində sovet ideologiyasının təsiri altında olan Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərləri məlum rejim tərəfindən məhv edilmək təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Sovet imperiyasının Azərbaycan xalqı əleyhinə apardığı siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikasında bütün sahələrdə olduğu kimi, mənəvi sahədə də böhran hökm sürmüş və 1960-cı illərdə bu böhran özünün pik nöqtəsinə çatmışdır. Sovet hökumətinin həyata keçirdiyi bütün tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz adət-ənənələrindən, milli-mənəvi dəyərlərindən və dini etiqadından uzaqlaşmadı, tarixi köklərini qorudu. Lakin 1969-cu ildə hakimiyyətə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gəlməsindən sonra bir çox sahələrə olduğu kimi, mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına da diqqət artırılmağa başlandı. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına, mədəniyyətimizin inkişafına, xalqın adət-ənənələrinin zənginləşdirilməsinə çalışmışdır. Eyni zamanda, Ulu Öndər gənclərimizi xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, milli əxlaq prinsipləri əsasında tərbiyə etməyi tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyevin bir çox sahədə apardığı islahatlar uğurlu olduğu kimi eyni zamanda Azərbaycan xalqının məhv edilməyə məruz qalmış zəngin milli mənəvi dəyərlərinin də qorunması və inkişafına səbəb olmuşdur. Ulu Öndər Sovetlər dönəmində böyük təzyiqlərlə, təqiblərlə, ciddi nəzarətlə üzləşsə də, riskdən çəkinməyərək əzmkar fəaliyyəti ilə xalqda tarixi keçmiş, milli kimliyi, dili, mədəniyyəti, milli adət - ənənələri və düşüncə sistemi barədə dolğun təsəvvürlər formalaşdırma bildi. Qeyd edək ki, hələ sovet dövründə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi illərində milli-mənəvi dəyərlərimizin zənginləşməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, xalqımızın bədii irsi, mədəniyyəti, incəsənəti və ana dilinin inkişafı üçün yeni mərhələnin bünövrəsi qoyulmuşdur. Həmin dövrdə respublikamızda milli özünüdərk hissi güclənmiş, milli kimlik və düşüncə sistemi ilə

bağlı baxışlar formalaşmışdır. Adət-ənənələrlə müasirlik arasındakı mənəvi-ideoloji bağlılıq milli mənlilik şüurunun inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Milli-mənəvi dəyərlər zənginləşmiş, humanitar və ictimai elm sahələrində böyük irəliləyişlər əldə edilmiş, xalqımızın azadlıq istəyini təcəssüm etdirən əsərlər siyasi-ideoloji hücumlardan qorunmuşdur. Beləliklə Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə respublikaya rəhbərlik edərkən sovet rejiminin məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, milli ənənələrimizin qorunub saxlanması üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir [4].

Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı ilə müstəqilliyini yeni bərpa etmiş dövlətin siyasi əsaslarını yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi irsini ehtiva edən ideyanın – azərbaycançılığın təşəkkül və inkişafına müstəsna diqqət vermişdir. Milli ideyamız olan azərbaycançılığın mühüm tərkib hissəsi milli dəyərlərimizdir. Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində artıq ideoloji boşluq aradan qaldırılmış, azərbaycançılıq ideologiyası dövlətimizin əsas dəyəri və ideologiyası olaraq qeyd edilmişdi. *“Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı- Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət – ənənələrini yaşatmalıyıq”* – deyən Heydər Əliyev Azərbaycançılığı milli bir ideologiya kimi irəli sürür, mədəniyyətimizi, mənəvi-dəyərləri təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın, dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirirdi [2].

Ulu Öndər etnik millətçiliyə alternativ kimi bütövlükdə Azərbaycan xalqının və cəmiyyətinin, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəlişini şərtləndirən və multikulturalizmin əsas mənəvi bazası olan Azərbaycançılıq prinsipini milli ideologiya kimi irəli sürdü. O, qeyd etdi ki, etnik millətçilik, nəhayət etibarilə, etnik separatizmə, xalqlar arasında münaqişəyə gətirib çıxarır. Azərbaycançılıq ideologiyası isə dinindən, dilindən, irqindən asılı olmadan ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları birləşdirir. Ulu Öndərin dediyi kimi, həqiqətən də *“Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumik da, başqası da – bütönlükdə hamısı azərbaycanlıdır”* [1, s.48].

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə yeni dövlət modelinin yaradılmasına başlanıldı. Tarixən yalnız milli iradənin, irs və ənənələrin, düşüncə sisteminin parlaq təzahürü kimi yaranmış dövlət modeli sərt sınaqlar qarşısında duruş gətirərək inkişafın əsasına çevrilir. Bu cür milli dövlət modeli isə, ilk növbədə, xalqın mənəvi dəyərlər sisteminə əsaslanır. Bütün bunlarla paralel olaraq milli dəyərlərimizin dirçəldilməsi istiqamətində bir çox addımlar atıldı milli-mənəvi dəyərlərin inkişafında dönüş mərhələsi başladı, elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənətin tərəqqisində böyük nailiyyətlərin bünövrəsi qoyuldu. Milli mənlilik şüuru inkişaf etdi, xalqımızın öz tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini və soykökünü dərinlən öyrənməsi, azərbaycançılıq məfkurəsinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı, ziyalılar, elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat nümayəndələri milli ideya ətrafında səfərbər edildi.

Milli-mənəvi dəyərlərin qorunaraq zənginləşməsi üçün gənclərin milli ruhda tərbiyə edilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bununla bağlı Heydər Əliyev bildirmişdir: *“Biz çalışmalıyıq ki, gənclərimiz Azərbaycan xalqına xas olan mənəvi, milli ənənələr əsasında tərbiyə edilsinlər”* [4].

O, dünyanın müterəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, gənc nəslə daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi ruhda tərbiyələndirilməyin dövlətimiz, xalqımız qarşısında ən zəruri vəzifələr olduğunu 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında da söyləmişdir: *“Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir”* [3].

Mənəvi dəyərlərimiz xalqımızın formalaşmağına, milli dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı ölkəmizdə multikultural və tolerant dəyərlərin bərqərar olmasında mühüm rol oyanır. Azərbaycan tarixən milli-mənəvi cəhətdən zəngin, müxtəlif dil, din və mədəniyyətlərin sərbəst şəkildə inkişaf etdiyi məkanlardan biridir.

Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Ölkəmiz tarix boyu müxtəlif xalqlara ev sahibliyi edib. Azərbaycan türkləri ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil etsə də, 40-dan çox etnik və milli azlıqlar bu torpaqlarda yaşayıb və yaşayır. Həmçinin Azərbaycan Respublikası multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən nadir dövlətlərdəndir.

Müstəqilliyin ilk illərində ölkə daxilində baş verən siyasi proseslər səbəbi ilə dövlət qurumları milli azlıqlar məsələsi ilə demək olar ki məşğul ola bilmədi. Yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkədə multikultural cəmiyyət modeli əsaslı şəkildə yaxşılaşdırdı.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışının nəticəsində ölkədə olan tarixi tolerantlıq ənənələrinin qorunması və inkişafı üçün real şərait yaradıldı, etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunması istiqamətində mühüm işlər görüldü. Ona görə də fərqli mədəniyyətlərin qorunub saxlanması ideyasını fəal şəkildə dəstəkləyir, etnik parçalanma və münaqişə mövzusunə diqqət yetirirdi. Heydər Əliyev hesab edirdi ki, mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə hörmət ölkədə sabitliyin və birliyin təmin edilməsində əsas amillərdən biridir.

Azərbaycanda harmonik sosial-mədəni məkan yaratmağa çalışan Heydər Əliyev multikulturallığın əsas şərtlərindən olan tolerantlıq ideyasını da dəstəkləyirdi. Tolerantlıq prinsipi onun siyasətinin əsas elementinə çevrilmişdi. Buraya təkcə müxtəlifliyin rəsmi tanınması deyil, həm də müxtəlif etnik qrupların mədəniyyətlərinə, dillərinə və adətlərinə fəal dəstək və hörmət daxil idi. 16 noyabr Beynəlxalq Tolerantlıq Günü kimi regionda ilk dəfə Azərbaycanda qeyd edilmişdir. 1999-cu ildə bu əlamətdar gündə ölkəmizdəki dini konfessiyaların başçıları ilə görüş keçirilməsi də məhz Ümummilli liderimizin təşəbbüsü və göstərişi ilə olmuşdur. O bu təşəbbüsü ilə həm tolerantlıq prinsiplərinə münasibətini bir daha nümayiş etdirmiş, həm də gələcəkdə mütərəqqi ənənənin yaranması üçün zəmin hazırlamışdır [3].

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vahid Azərbaycan dövlətinə mənsub olmalarının əsasında birlik hissi aşılmağa başladı. *“Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq”* deyən Ulu Öndər bütün sonrakı siyasi fəaliyyətini bu sərvətin əbədi olması istiqamətinə yönəltdi.

Bu gün Ümummilli Lider tərəfindən əsas qoyulan multikulturalizm siyasəti Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilərək dövlət siyasətinin əsas hissəsinə çevrilmişdir.

Zeynab Allahverdiyeva
Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of ANAS

PROTECTION OF MORAL VALUES AND MULTICULTURALISM: HEYDAR ALIYEV'S HISTORICAL MISSION

Summary

The national and moral values of the Azerbaijani people are characterized as one of the main indicators of their historical antiquity, cultural richness, and national identity. Language, religious beliefs, traditions and customs, as well as historically established traditions of multiculturalism and tolerance, constitute the fundamental components of the nation's spiritual heritage. Despite socio-political changes and severe challenges throughout different historical periods, these values have been preserved and transmitted from generation to generation, playing a significant role in shaping national self-consciousness and traditions of statehood. During the Soviet regime, national and moral values faced the threat of erosion; however, following the return to political power of Heydar Aliyev, they once again became a priority direction of state policy. The multicultural policy model implemented under his leadership ensured the protection of ethnic and religious diversity, strengthened the principles of tolerance and coexistence, and established the preservation of national and moral heritage, language, culture, and freedom of religion as one of the key foundations of state-building.

Keywords: politics, multiculturalism, tolerance, tradition, language.

Зейнаб Аллахвердиева
Институт истории и этнологии им. А.А. Бакиханова НААН

ЗАЩИТА МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И МНОГОКУЛЬТУРАЛИЗМА: ИСТОРИЧЕСКАЯ МИССИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

Национально-нравственные ценности азербайджанского народа характеризуются как один из основных показателей его исторической древности, культурного богатства и национальной идентичности. Язык, религиозные убеждения, традиции и обычаи, а

также исторически сложившиеся традиции мультикультурализма и толерантности составляют фундаментальные компоненты духовного наследия народа. Несмотря на общественно-политические изменения и тяжёлые испытания в различные исторические периоды, эти ценности были сохранены и переданы из поколения в поколение, сыграв важную роль в формировании национального самосознания и традиций государственности. В период советского режима национально-нравственные ценности, оказавшиеся под угрозой ослабления, после возвращения к политической власти Гейдар Алиев вновь стали одним из приоритетных направлений государственной политики. Реализованная им модель мультикультурной политики обеспечила защиту этнического и религиозного разнообразия, укрепление принципов толерантности и сосуществования, а также придала сохранению национально-нравственного наследия, языка, культуры и свободы вероисповедания статус одного из ключевых оснований государственного строительства.

Ключевые слова: политика, мультикультурализм, толерантность, традиция, язык.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Multikulturalizmi: (Ali məktəblər üçün dərslik) / redaktorlar. K.Abdulla, E.Nəcəfov – Bakı: BBMM, 2017 – 422 s.
2. Ələkbərov, Ə. Heydər Əliyev: milli-mənəvi dəyərlərimiz və iqtisadiyyatımız // Xalq qəzeti. – 2017, - 12 dekabr. – s.2
3. Əfəndiyev, T. Heydər Əliyev və Multikulturalizm siyasəti // 525-ci qəzet. - 2023. - 23 noyabr. - № 212. - S. 7.
4. Qurbanlı, M. Milli-mənəvi dəyərlərin böyük təəssübkeşi: [Elektron resurs] / Azərbaycan qəzeti – may 22, 2020. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/milli-menevi-deyerlerin-boyuk-teessubkeshi-197935>

GREEN TRANSITION AND CLIMATE POLICY IN AZERBAIJAN: HEYDAR ALIYEV'S STRATEGIC VISION AND EVIDENCE FROM A TIME-VARYING VAR MODEL

Summary

This paper examines the evolving relationship between economic growth, carbon dioxide (CO₂) emissions, renewable energy development, and environmental policy in Azerbaijan. Using annual data for the period 2003–2022, the study applies a time-varying parameter vector autoregression (TVP-VAR) model to capture structural changes in the growth–emissions nexus. The empirical findings indicate that economic growth remains a significant driver of emissions; however, its impact has gradually weakened over time, suggesting partial decoupling. In recent years, renewable energy expansion and environmental expenditures have started to exert a mitigating effect on emissions. Importantly, emission-reducing shocks do not generate negative effects on GDP, indicating that the green transition can be pursued without sacrificing economic growth. The results highlight the need for stronger and more consistent climate policies to accelerate sustainable development in Azerbaijan.

Keywords: green economy, sustainable development, CO₂ emissions, renewable energy, Azerbaijan

Introduction

Azerbaijan's economic development has historically been shaped by its rich oil and gas endowment. The hydrocarbon sector has played a central role in driving economic growth, export revenues, and fiscal stability over the past decades. At the same time, this growth model has resulted in a high level of carbon intensity, making environmental sustainability an increasingly important policy challenge [1]. In the context of global climate change and international commitments under the Paris Agreement, reconciling economic growth with environmental protection has become a strategic priority for Azerbaijan [2].

The foundations of Azerbaijan's long-term development strategy were laid under the leadership of Heydar Aliyev, whose economic vision emphasized state-led modernization, energy security, and macroeconomic stability [3]. This strategic framework enabled the country to utilize its natural resource wealth as a catalyst for broader economic development. However, contemporary challenges—such as climate change, energy transition, and global decarbonization—require an adaptation of this strategy toward greener and more sustainable growth paths [4].

In recent years, Azerbaijan has articulated policy objectives related to “green growth” and environmental sustainability, including investments in renewable energy and increased attention to climate policy. Nevertheless, the empirical effectiveness of these measures remains an open question. While official strategies emphasize sustainability, it is not yet clear whether economic growth has become less environmentally damaging, or whether policy interventions have meaningfully altered the relationship between output, energy use, and emissions [5].

Against this background, this paper aims to provide an empirical assessment of the dynamic interaction between economic growth, CO₂ emissions, renewable energy development, and environmental policy in Azerbaijan. Unlike conventional econometric approaches with fixed parameters, this study employs a time-varying parameter vector autoregression (TVP-VAR) model, which allows the relationships among variables to evolve over time [6].

Literature background

The relationship between economic growth and environmental degradation has been widely examined within the framework of the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis [7]. While

some studies suggest that pollution may eventually decline with income growth, empirical evidence for developing and resource-dependent economies generally indicates a persistent positive relationship between GDP and CO₂ emissions [8].

Empirical studies focusing on oil-exporting and transition economies confirm that economic growth tends to increase emissions due to fossil-fuel dependence and energy-intensive production structures [9]. In such contexts, growth-driven increases in energy demand often outweigh efficiency gains, limiting the scope for spontaneous decarbonization.

A growing strand of the literature emphasizes the role of energy structure. Renewable energy deployment is found to reduce carbon emissions by lowering fossil fuel dependence and improving energy efficiency [10]. However, the magnitude of this effect depends on the scale of renewable penetration and the consistency of supporting policies.

Environmental policy and public expenditure constitute another important dimension. Government spending on environmental protection and green infrastructure can mitigate emissions, but empirical results suggest that limited or fragmented fiscal efforts generate weak short-term effects [11]. More recent studies therefore argue for sustained and sizable policy interventions.

Methodologically, most earlier studies rely on constant-parameter models. However, recent research increasingly adopts time-varying approaches to capture evolving growth–environment relationships in economies undergoing structural change [12]. This study contributes to this literature by applying a TVP-VAR framework to Azerbaijan, where time variation is particularly relevant.

Data and methodology

The empirical analysis uses annual data for Azerbaijan over the period 2003–2022. Real GDP is employed as a measure of economic activity, while CO₂ emissions capture environmental pressure. Renewable energy share reflects changes in the energy mix, and environmental protection expenditures proxy climate-related public policy [13].

Data are obtained from official international and national sources, including the World Bank, the International Energy Agency, and the State Statistical Committee of Azerbaijan, ensuring reliability and comparability [14].

To capture structural changes in the relationships among variables, a time-varying parameter vector autoregression (TVP-VAR) model is employed. This framework allows coefficients and shock variances to evolve gradually over time, making it suitable for economies experiencing policy shifts and structural transformation [6]. The model is estimated in a Bayesian setting, and impulse response functions are used to analyze dynamic effects.

Empirical results

The TVP-VAR results indicate that economic growth remains a significant driver of CO₂ emissions in Azerbaijan, consistent with findings for other resource-dependent economies [9]. However, the strength of this relationship declines over time, suggesting partial decoupling between growth and emissions.

Renewable energy shocks become increasingly effective in reducing emissions in the later years of the sample, supporting evidence from the broader renewable energy literature [10]. Environmental expenditure shocks also display a negative effect on emissions, although their magnitude remains limited, reflecting the modest scale of green fiscal policy [11].

Importantly, the results show no negative response of GDP to emission-reducing shocks, aligning with studies that find environmental improvements can coexist with economic growth [15].

Discussion and policy implications

The empirical findings of this study provide important insights into the evolving nature of Azerbaijan's growth–environment relationship. The declining elasticity of CO₂ emissions with respect to GDP suggests that the country has begun to move away from a purely carbon-intensive growth path. This result is consistent with broader evidence showing that improvements in energy efficiency and gradual structural transformation can weaken the traditional link between output growth and emissions in resource-dependent economies [8; 9].

Nevertheless, the persistence of a positive growth–emissions relationship indicates that economic growth alone does not lead to automatic environmental improvement. This finding aligns with the literature questioning the applicability of the Environmental Kuznets Curve in developing

and hydrocarbon-based economies, where fossil fuel dependence remains dominant [7; 8]. In Azerbaijan's case, partial decoupling reflects relative, rather than absolute, reductions in environmental pressure, underscoring the continued importance of active policy intervention.

The growing effectiveness of renewable energy shocks in the later part of the sample highlights the importance of energy structure in shaping emissions dynamics. While the overall share of renewables in Azerbaijan's energy mix remains low, recent investments have begun to generate measurable environmental benefits. This supports empirical findings from other emerging economies, which show that renewable energy deployment can reduce emissions once it reaches a critical scale [10]. However, the modest magnitude of the estimated effects suggests that current renewable capacity is insufficient to drive a rapid decarbonization process.

Environmental protection expenditures also display an increasingly negative association with emissions over time. This result suggests that public spending on environmental protection and green infrastructure can contribute to emission mitigation, even in fossil-fuel-based economies. At the same time, the limited size of the estimated policy effects reflects the relatively small share of environmental spending in total public expenditure. Similar conclusions have been reached in cross-country studies, which emphasize that fragmented or underfunded environmental policies tend to produce weak short-term outcomes [11].

A particularly important finding concerns the absence of negative GDP responses to emission-reducing shocks. This result supports theoretical and empirical work arguing that environmental regulation and green investment do not necessarily impose a growth penalty, especially when they are associated with efficiency gains and technological upgrading [15]. In the Azerbaijani context, this finding challenges the perception that climate policy threatens economic performance and strengthens the economic rationale for more ambitious environmental action.

From a policy perspective, the results imply that Azerbaijan's green transition should be understood as a gradual transformation rather than an abrupt shift away from hydrocarbons. Expanding renewable energy capacity, increasing environmental investment, and embedding climate objectives into long-term development planning would accelerate emission reductions without undermining growth. Importantly, the time-varying nature of the estimated relationships suggests that policy effectiveness depends on consistency and continuity. Short-term or ad hoc measures are unlikely to generate lasting environmental improvements.

Conclusion

This paper analyzed the dynamic relationship between economic growth, CO₂ emissions, renewable energy development, and environmental policy in Azerbaijan using a time-varying parameter VAR framework. By allowing the underlying relationships to evolve over time, the analysis captured structural changes that are not observable in conventional fixed-parameter models [6].

The results demonstrate that while economic growth remains a key driver of emissions, its impact has weakened over time. This finding provides evidence of partial decoupling and reflects improvements in energy efficiency, gradual diversification of economic activity, and initial steps toward greener energy production. These results are consistent with recent studies emphasizing the importance of structural and technological change in reducing carbon intensity in resource-based economies [9; 15].

Renewable energy development and environmental protection expenditures, which played a negligible role in earlier years, have become increasingly relevant in shaping emissions dynamics. Although their estimated effects remain modest, their direction and persistence indicate that policy and energy structure are gaining importance. This supports the argument that sustained and scaled-up green investment is necessary to achieve meaningful emission reductions [10; 11].

Crucially, the analysis finds no evidence that emission-reducing measures hinder economic growth. This result reinforces the view that environmental sustainability and economic development are not inherently conflicting objectives. Instead, they can be mutually reinforcing when supported by appropriate policy frameworks and investment strategies [15].

Overall, the findings suggest that Azerbaijan is at an early but significant stage of green transition. Strengthening renewable energy deployment, increasing environmental expenditures, and integrating climate objectives into the country's long-term development strategy would help consolidate this trajectory. Continued empirical monitoring using flexible econometric frameworks

will be essential for evaluating progress and informing future climate and energy policy decisions in Azerbaijan.

Adəm Orucov
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCANDA YAŞIL KEÇİD VƏ İQLİM SİYASƏTİ: HEYDƏR ƏLİYEVİN STRATEJİ BAXIŞI VƏ ZAMANLA DƏYİŞƏN VAR MODELİ ƏSASINDA EMPİRİK TƏHLİL

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanda iqtisadi artım, CO₂ emissiyaları, bərpa olunan enerji inkişafı və ekoloji siyasət arasındakı dinamik qarşılıqlı əlaqələr təhlil olunur. Tədqiqat 2003–2022-ci illəri əhatə edən illik rəsmi statistik məlumatlar əsasında aparılmışdır. İqtisadi artım–ətraf mühit əlaqəsində struktur dəyişiklikləri nəzərə almaq məqsədilə zamanla dəyişən parametrlərə malik vektor avtoregressiya (TVP-VAR) modeli tətbiq edilmişdir. Empirik nəticələr göstərir ki, iqtisadi artım emissiyaların əsas müəyyənedicisi qalmaqla yanaşı, bu təsirin intensivliyi zamanla zəifləyir ki, bu da qismən dekarbonizasiya prosesinə işarə edir. Son illərdə bərpa olunan enerjinin payının artması və ekoloji xərclərin genişlənməsi CO₂ emissiyalarının azaldılmasına müsbət təsir göstərməyə başlamışdır. Eyni zamanda, emissiyaların azaldılmasının iqtisadi artıma mənfi təsir göstərmədiyi müəyyən edilmişdir. Alınan nəticələr Azərbaycanın dayanıqlı və “yaşıl” inkişaf modelinə keçidinin iqtisadi baxımdan mümkün olduğunu təsdiqləyir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, CO₂ emissiyaları, bərpa olunan enerji, Azərbaycan

Адем Оруджов
Бакинский Государственный Университет

ЗЕЛЁНЫЙ ПЕРЕХОД И КЛИМАТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ВИДЕНИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ VAR С ИЗМЕНЯЮЩИМИСЯ ВО ВРЕМЕНИ ПАРАМЕТРАМИ

Резюме

В статье анализируется динамическая взаимосвязь между экономическим ростом, выбросами CO₂, развитием возобновляемой энергетики и экологической политикой в Азербайджане. Исследование основано на годовых официальных статистических данных за период 2003–2022 гг. Для учета структурных изменений в зависимости «рост–окружающая среда» применяется модель векторной авторегрессии с изменяющимися во времени параметрами (TVP-VAR). Эмпирические результаты показывают, что экономический рост остается важным фактором роста выбросов, однако сила этого воздействия со временем ослабевает, что свидетельствует о процессе частичной декарбонизации. В последние годы увеличение доли возобновляемых источников энергии и рост экологических расходов начинают оказывать сдерживающее влияние на выбросы CO₂. При этом снижение выбросов не сопровождается отрицательным воздействием на экономический рост. Полученные результаты подтверждают возможность перехода Азербайджана к устойчивой и «зеленой» модели развития без ущерба для экономической динамики.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, выбросы CO₂, возобновляемая энергетика, Азербайджан

References

1. World Bank. Azerbaijan Country Climate and Development Report. Washington DC, 2023.
2. UNFCCC. Paris Agreement. United Nations, 2015.
3. Aliyev H. Our independence is eternal. Baku, 2003.
4. UNEP. Towards a Green Economy. United Nations, 2011.
5. Climate Action Tracker. Azerbaijan Country Assessment. 2024.

6. Primiceri G. Time-varying structural VARs. *Review of Economic Studies*, 2005.
7. Grossman G., Krueger A. Economic growth and the environment. *QJE*, 1995.
8. Stern D. The rise and fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, 2004.
9. Mikayilov J. et al. Economic growth and CO₂ emissions in Azerbaijan. *JCP*, 2018.
10. Al-Mulali U. et al. Renewable energy and CO₂ emissions. *Ecological Indicators*, 2016.
11. OECD. *Towards Green Growth*. Paris, 2011.
12. Kang S. et al. Time-varying Bayesian VAR and emissions. *SCED*, 2019.
13. IEA. *CO₂ Emissions from Fuel Combustion*. Paris, 2022.
14. State Statistical Committee of Azerbaijan. *Environment statistics*. Baku, 2024.
15. Brock W., Taylor M. The Green Solow Model. *Journal of Economic Growth*, 2010.

HEYDAR ALIYEV AND THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

This study analyzes the essence, structural components, and interaction mechanisms of the sustainable development strategy implemented by Heydar Aliyev in the Republic of Azerbaijan. The research was conducted to systematically assess the conceptual foundations and long-term implications of the development model formed during the early years of independence amid political and economic crises. The study employs a qualitative methodology, including historical-comparative analysis, examination of legal and policy documents, interpretation of statistical indicators, and an institutional analytical framework.

The findings reveal that the strategy was built upon the balanced interaction of three core components: a strong state, an efficient economy, and a free individual. The strong state ensured institutional stability; the efficient economy stimulated growth through market reforms and major energy projects; and the free individual component strengthened social sustainability by establishing a legal framework and promoting entrepreneurship. These results indicate that the model functioned as an adaptive and phased transformation strategy, laying the structural foundations for Azerbaijan's long-term socio-economic stability and development trajectory.

Keywords: Heydar Aliyev, sustainable development, strong state, efficient economy, free individual, market economy.

The contributions of Heydar Aliyev in ensuring sustainable development in the Republic of Azerbaijan can be divided into three leadership periods: 1969–1982 in the Azerbaijan SSR, 1991–1993 in the Nakhchivan Autonomous Republic, and 1993–2003 in the Republic of Azerbaijan. Such a periodization enables the tracing of the institutional evolution of the development strategy. During the first stage, reforms were largely confined within the framework of the socialist economic system. Nevertheless, H. Aliyev's measures aimed at stimulating labor productivity in industry deserve particular attention. [1, p. 129] Development initiatives in the agricultural sector may also be cited as examples. [7, p. 160] In contrast, the subsequent stages were distinguished by broader and more comprehensive reforms.

Within this framework, the sustainable development strategy was grounded in three core components: a strong state, an efficient economy, and a free individual. [1, p. 45] These components were advanced with due consideration of both domestic and international realities and encompassed the interrelations among the state, the private sector, and individuals. The "free individual" component was restricted during the first stage; however, in the second and third stages, manifestations of all three components became observable. Consequently, it becomes necessary to analyze H. Aliyev's sustainable development strategy in the Republic of Azerbaijan through the prism of these components.

In H. Aliyev's sustainable development strategy, the "strong state" component embodied the provision of state regulation in the socio-economic sphere. During his initial period in power, ensuring domestic stability and implementing regulatory measures in taxation [6, p. 40], budgeting [6, p. 41], foreign trade [3, p. 269], social protection [3, p. 295], and financial systems, among other areas, may be attributed to this component [3, p. 296]. The implementation of this component during certain crisis periods and in light of specific socio-economic realities was considered appropriate. [1, p. 4] At the same time, it contributed to shaping the image of a "reliable partner" for foreign investors.

The "efficient economy" component sought to maintain a balance between the other two components and to minimize their potential drawbacks. Its implementation primarily consisted of

ensuring the transition to a market economy system and adapting this transition to the country's specific conditions. [8, p. 540-541] The realization of this component may be observed in enhanced cooperation with neighboring countries [8, p. 540-541], the signing of the "Contract of the Century" [8, p. 542], the implementation of the Baku–Supsa, Baku–Tbilisi–Ceyhan, and Baku–Tbilisi–Erzurum energy projects, the signing of the Decree "On the Establishment of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan" [7, p. 162], as well as measures in tourism [4, p. 86-87], mechanical engineering, demography, agriculture, accession to the Millennium Declaration, and other areas. [2, p. 63] A focus on this component facilitated the further advancement of the sustainable development strategy. For instance, the initial capital accumulation based on the energy sector subsequently formed a resource base for economic diversification.

The "free individual" component was characterized by limiting state control over the system, held strategic significance in terms of social capital formation, and simultaneously created conditions for stimulating individual initiative in socio-economic life. Within this framework, policies directed toward human capital functioned as a fundamental structural element of long-term competitiveness. The adoption of the Constitution of the Republic of Azerbaijan in 1995 [8, p. 542], privatization reforms [8, p. 540-541], and measures ensuring free economic activity were implemented to realize this component. [6, p. 40] However, certain regulatory interventions in the economic sphere were considered appropriate. [5, p. 17-18]

Thus, Heydar Aliyev's philosophy of sustainable development represents a strategic symbiosis that unites the unwavering will of the state, the economic rationality of the market, and the creative freedom of the individual within a single organism. In this model, the strong state serves as the foundational pillar forming the "security ecosystem" necessary for the efficient economy to withstand global competition. On the basis of the stability created by the state, an efficient economy transforms national resources into the fuel of social welfare, thereby stimulating the economic independence and entrepreneurial potential of the free individual component. In turn, individuals who achieve self-realization within a legal framework become the most reliable form of social capital, internally reinforcing the institutional resilience of the state. Accordingly, these three components create a dynamic equilibrium both constraining and complementing one another and function as a "national progress formula" that enabled Azerbaijan to overcome the crises of the transition period and to integrate gradually into the global development trajectory.

According to statistics, as a result of the sustainable development strategy advanced by H. Aliyev, significant growth in economic indicators was recorded in the Republic of Azerbaijan. [1, p. 138] Thus, empirical outcomes confirm the congruence between the conceptual model and actual economic processes. At the same time, the continuity of this strategy in the country's current socio-economic life has been ensured. The sustainability of the strategy may be explained by the integration of its normative framework into subsequent development policies. A clear example of this is the progress of the Republic of Azerbaijan toward achieving the United Nations Sustainable Development Goals under the leadership of Ilham Aliyev. [2, p. 64-65] The strategy implemented today under Ilham Aliyev's leadership may be regarded as an adaptation of the balance among these components initially established by H. Aliyev to contemporary global standards.

In conclusion, the sustainable development strategy implemented by Heydar Aliyev in the Republic of Azerbaijan was transformed across historical stages, systematically and gradually ensuring the transition from a socialist planned economy model to a market economy. The mutual complementarity of the "strong state," "efficient economy," and "free individual" components shaped the conceptual integrity of this strategy. Ultimately, this strategy identified a golden mean between market reforms and social justice, strengthened social cohesion within the country, and continues to function as the structural foundation determining Azerbaijan's development trajectory in the contemporary period.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASI

Xülasə

Bu tədqiqat Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında həyata keçirdiyi dayanıqlı inkişaf strategiyasının mahiyyətini, struktur komponentlərini və onların qarşılıqlı təsir mexanizmini təhlil edir. Araşdırmanın aparılmasının əsas səbəbi müstəqilliyin ilk illərində siyasi və iqtisadi böhran şəraitində formalaşdırılmış inkişaf modelinin konseptual əsaslarını və onun uzunmüddətli təsirlərini sistemli şəkildə qiymətləndirmək zərurətidir. Tədqiqat keyfiyyət metodologiyasına əsaslanaraq tarixi-müqayisəli analiz, normativ-hüquqi sənədlərin təhlili, statistik göstəricilərin interpretasiyası və institusional yanaşma üsullarından istifadə etməklə aparılmışdır.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, strategiya “güclü dövlət”, “səmərəli iqtisadiyyat” və “azad insan” komponentlərinin qarşılıqlı balansı üzərində qurulmuşdur. Güclü dövlət institusional sabitliyi təmin etmiş, səmərəli iqtisadiyyat enerji layihələri və bazar islahatları vasitəsilə iqtisadi artımı stimullaşdırmış, azad insan komponenti isə hüquqi baza və sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması ilə sosial davamlılığı gücləndirmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, bu model adaptiv və mərhələli transformasiya strategiyası kimi çıxış edərək Azərbaycanın uzunmüddətli sosial-iqtisadi sabitliyinin əsasını formalaşdırmışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, dayanıqlı inkişaf, güclü dövlət, səmərəli iqtisadiyyat, azad insan, bazar iqtisadiyyatı.

Сакина Ибрагимова
Нахичеванский Военный Колледж
Национального Университета Обороны

ГЕЙДАР АЛИЕВ И СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Данное исследование посвящено анализу сущности, структурных компонентов и механизмов взаимодействия стратегии устойчивого развития, реализованной Гейдаром Алиевым в Азербайджанской Республике. Актуальность исследования обусловлена необходимостью системной оценки концептуальных основ и долгосрочных последствий модели развития, сформированной в условиях политического и экономического кризиса первых лет независимости. Методологической основой работы послужили качественные методы исследования: историко-сравнительный анализ, изучение нормативно-правовых документов, интерпретация статистических показателей и институциональный подход.

В результате исследования установлено, что стратегия основывалась на балансе трех ключевых компонентов: сильное государство, эффективная экономика и свободный человек. Сильное государство обеспечило институциональную стабильность, эффективная экономика способствовала экономическому росту через рыночные реформы и энергетические проекты, а компонент свободного человека укрепил социальную устойчивость посредством формирования правовой базы и развития предпринимательства. Полученные результаты свидетельствуют о том, что данная модель выступает как адаптивная и поэтапная стратегия трансформации, заложившая структурные основы долгосрочной социально-экономической стабильности Азербайджана.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, устойчивого развития, сильное государство, эффективная экономика, свободный человек, рыночная экономика.

References

1. Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli / Heydər Əliyev idarəetmə məktəbinin növbəti III buraxılışı. – Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2009. – 185 s.
2. Hacıyeva, G.A. Ümummilli lider Heydər Əliyevin banisi olduğu Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişaf strategiyası və bu sahədə uğurlu varislik / A.H. Ağaverdiyev, M.A. Eyvazzadə [və b.] // – Bakı: Elmi İş Beynəlxalq elmi jurnal, – 2022. Cild 16, № 11, – s. 61–66.
3. Hüseynova, İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu / İ. Hüseynova. – Bakı: «Təhsil», – 2004. – 472 s.
4. Huseyn-Zada, K. The role of national leader Heydar Aliyev in the development of the tourism sector in Azerbaijan // – New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches, – 2021, – p. 84–87.
5. Novruzov, V. Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində nəzarət amili // Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində nəzarətin yeri və rolu: elmi-praktik simpoziumun materialları, – Bakı, – 2013, – s. 16–22.
6. Qədimli, N.A. Azərbaycanın dayanıqlı maliyyə sisteminin formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu // – Bakı: Dayanıqlı inkişaf, – 2023. Cild 3, № 2, – s. 37–45.
7. Qurbanov, A.A. Heydər Əliyev Azərbaycanda iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının banisidir // – Bakı: Audit, – 2023. № 1 (39), – s. 158–164.
8. Zamanov, Ə. Ulu öndər Heydər Əliyevin yüksək vətənpərvərlik və idarəçilik modeli: sabitlik, inkişaf və rifah // “Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər” mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: UNEC, – 2021, – s. 540–544.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÜNYA MEDIASINDA

Xülasə

Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə dünya mediasının (mətbuat və sosial medianın) ona münasibətindən bəhs olunur. Araşdırmada müharibənin fərqli fazalarında – Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarını azad etmə əməliyyatı, humanitar atəşkəs, Ermənistan tərəfindən müharibə cinayətləri həyata keçirildiyi zaman dünya mediasında bu hadisələrin hansı şəkildə əks olunduğu təhlil edilir. Müharibənin Pandemiya (COVID-19) dövründə baş verməsi və bütün dünyanın diqqətini cəlb etdiyi faktından çıxış etsək, dövlətlərarası münasibətlərin və mətbuatda obyektivlik meyarının qiymətləndirilməsi baxımından bu mövzunun araşdırılması əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd medianın günümüzdə informasiya müharibəsindəki artan təsirlərini araşdırmaq və hibrid müharibə anlayışına aydınlıq gətirməkdir. Tədqiqatda kontent analiz, sintez, müqayisəli təhlil, analogiya, ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə kimi metodlardan istifadə edilmişdir. Mövzu araşdırılarkən təkcə ənənəvi mətbuata deyil, sosial media vasitələrinə də istinad edilmişdir.

Açar sözlər: informasiya, təbliğat, KİV, Twitter, Facebook, YouTube.

GİRİŞ

2020-ci ilin ikinci yarısında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək uğrunda mübarizəsi dünya gündəmində əsas mövzulardan idi. Belə ki, Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişənin ikinci eskalasiya mərhələsi pandemiya dövrünə təsadüf edirdi. Bütün dünya dövlətlərinin Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının gündəlik bəyanatlarını izlədiyi bir vaxtda gündəliyə daha bir önəmli məsələ daxil oldu – İkinci Qarabağ müharibəsi. Ümumilikdə, bu müharibəni hibrid müharibə də adlandırmaq olar. Çünki bəzi yeni nəsil silahlar ilk dəfə bu müharibədə istifadə edilmiş, yeni hərbi üsullar tətbiq edilmiş və mübarizə döyüş meydanından əlavə, informasiya məkanında da müşayiət olunmuşdur. Azərbaycanın “Dəmir yumruq” və ya “sülhə məcbur etmə” əməliyyatının, qarşılıqlı itkilərin, Ermənistan tərəfindən törədilən müharibə cinayətlərinin və iki ölkənin rəhbərlərinin müsahibələrinin dünya mediasında necə əks olunduğunu təhlil edək.

Mətbuatın başlıca funksiyası cəmiyyəti obyektiv, tərəfsiz və qərəzsiz informasiya ilə təmin etməkdir [1, s. 42]. Hazırda mətbuat sosial platformalar əlavə olduğuna görə geniş bir dünyəvi şəbəkəyə çevrilir, kütləvi informasiya vasitələri anlayışı media ilə əvəzlənir. Qlobal dünyada informasiya məkanında sərhədlər aradan qalxdığından qlobal cəmiyyət anlayışı meydana gəlir. Yuxarıda irəli sürülən fikri buraya proyeksiya etsək, medianın funksiyasının qlobal cəmiyyəti obyektiv, tərəfsiz və qərəzsiz informasiya ilə təmin etmək funksiyasının olduğu qənaətinə gələ bilərik. Bəs bu özünü nə dərəcədə doğruldur? Dünyaya həqiqətlərin çatdırılmasında medianın üstünlükləri onun çatışmayan cəhətləri (hər kəs üçün əlçatan olması, müxtəlif maraq qrupları tərəfindən məqsədli istifadəsi və s.) ilə toqquşur.

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə dezinformasiyanın yayılması cəhdləri və jurnalist qərəzliliyi. 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumları irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar fazasına keçdi. Müharibə başlayan gündən dünyanın demək olar ki, bütün kütləvi informasiya vasitələrində onunla bağlı yazılar və xəbərlər paylaşılmağa başlandı. Media orqanlarının bəziləri jurnalistikanın norma və prinsiplərinə əməl etməyərək qərəzli və birtərəfli mövqe göstərirdilər. Bu mövqedən çıxış edən jurnalistlər dezinformasiya və saxta, yalan məlumatlar yayır, dünya ictimaiyyətini çaşdırırdılar. İlk olaraq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə muzzdlu döyüşçülərin cəlb edilməsi ilə bağlı yalan məlumatlardan başlamaq istədim.

BBC 30 sentyabr tarixində (2020-ci il) verdiyi xəbərdə müharibə başlamazdan əvvəl Türkiyənin nəzarəti altında olan Suriya ərazilərindən yüzlərlə mızdı döyüşçünün Qarabağa gətirildiyini yazırdı. Həmin xəbəre ermənilərin Telegram kanallarında paylaşdıqları ərəb döyüşçülərin videoları da əlavə edilmişdi. Lakin sonradan müəyyən edilmişdir ki, həmin videolar Suriya üzrə amerikan ekspertlər Lindi Snell və Elizabet Tsurkovun tvitlərindən götürüldü. Digər videolardakı döyüşçülərin isə bir neçə il əvvəl həyatını itirdiyi ortaya çıxmışdır. Belə nüfuzlu mənbədə saxta və dərinə araşdırılmamış məlumatların paylaşılması jurnalist qərəzliliyinin və media orqanının məsuliyyətsizliyinin göstəricisidir.

BBC xidməti, hətta onun Azərbaycan bölməsi müharibə məlumatlarını yayarkən birtərəfli mövqe nümayiş etdirmişdir. Belə ki, onlar Dağlıq Qarabağı mübahisəli və ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi anklav kimi qələmə vermişlər. Məsələn, Ros Atkinsin oktyabrın 1-də təqdim etdiyi proqramda ABŞ, Rusiya və Fransanın təşəbbüslərinə baxmayaraq hər iki tərəfin “mübahisəli” ərazi olan Qarabağda münaqişəyə son qoymadıqlarından danışmışdır. İşğalçı ilə işğala məruz qalan dövlət eyni müstəvidə qiymətləndirildiyindən və Qarabağ bütün beynəlxalq sənədlərdə Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanındığından, paylaşılan xəbər tam qərəzlidir. Bundan başqa məşhur Arma 3 hərbi oyununun videoları Twitter, Facebook, YouTube, TikTok sosial şəbəkə platformalarında Qarabağda gedən döyüşlər adı ilə paylaşılmışdır.

2020-ci il oktyabrın 8-də “Dağlıq Qarabağ: Döyüşlər hiddətləndiyi vaxtda İran “regional müharibə” barədə xəbərdarlıq edir” (Nagorno-Karabakh: Iran warns of 'regional war' as fighting rages) başlıqlı yazı paylaşmışdı [8]. Bu yazıda İran İslam Respublikasının Prezidenti Həsən Ruhaninin bəyanatı verilib: “Qonşularımız Azərbaycan və Ermənistan arasında təkrar başlayan döyüşlər daha geniş regional müharibəyə çevrilə bilər”. Həmin yazıda döyüşlər belə bir şəkildə təsvir edilmişdi:

Oktyabrın 16-da kanalın beynəlxalq müxbirləri Orla Querin, prodüser Zeynəb Erdim və operator Gokay Koraltanın Bərdədən hazırladıqları reportaj müəyyən qədər həqiqətləri ifadə etmişdir.

Hindistanın kanallarının birində göstərilən Azərbaycan təyyarəsinin vurulması videosunun 2020-ci ilin avqustunda Yaponiyanın YouTube kanalında yayımlandığı sübut olunmuşdur [3, s. 385].

Sosial şəbəkələr azərbaycanlılar və ermənilər üçün mübarizə meydanına çevrilmiş, bir həftə ərzində 20 milyon dəfə heşteqlərdən istifadə edilmişdir. Ermənistanda istifadə edilən əsas heşteqlər aşağıdakılar idi: **#հաղթելուք (#wewillwin)** – Ermənistan sosial media məkanında daxili, - ermənidilli auditoriyaya hesablanmış çağırış;

#StopAzerbaijaniAggression;

#StopAliyev;

#StopErdogan;

#ArtsakhStrong;

#SaveArtsakh.

Avstraliya Kibersiyasət Mərkəzinin hesabatına görə, sosial şəbəkələrdə qeyri-real istifadəçilərin şübhəli aktivliyi müəyyən alınmış və bu səbəbdən Facebook-da tənqidi rəylər bildirən 584 hesab, 7904 səhifə, Instagram platformasında 447 hesab bağlanmışdır. Hesabatı BBC-nin Monitoring qrupunun üzvləri Con Xoran və Armen Şahbazyan hazırlamışdır [3, s. 387].

Azərbaycanlı sosial şəbəkə istifadəçilərinin ən çox istifadə etdikləri heşteqlər isə

#KarabakhIsAzerbaijan;

#StopArmenianAggression;

#StopArmenianOccupation;

#ArmenianTerrorism;

#CanAzerbaijan;

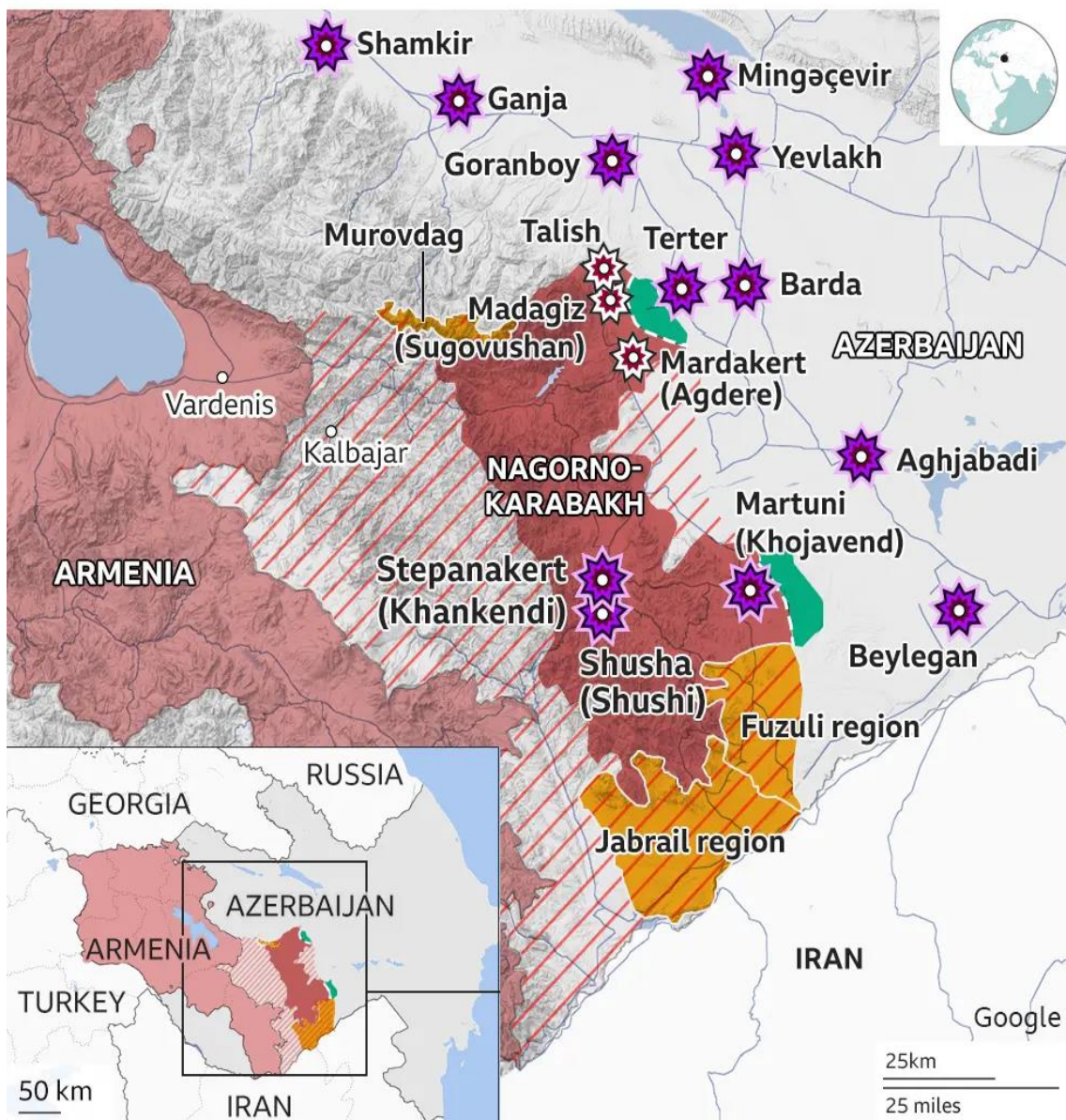
#EndArmenianOccupation

olmuşdur [7]. Müharibə boyu səsləndirilən əsas şüar – “Qarabağ Azərbaycandır!” idi. Belə ki, 2019-cu ildə Ermənistanın Baş Naziri Nikol Paşinyan Şuşaya səfər edərək “Qarabağ Azərbaycandır və nöqtə” ifadəsini səsləndirmişdi. Bu, əslində həmin vaxta qədər olan uzun danışıqlar prosesinin tamamilə faydasız olduğunun və Ermənistan tərəfinin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə məhəl qoymamasının bariz göstəricisi idi. Dövlət başçısı İlham Əliyev bu ifadəyə layiqli cavabı gecikdirmədi və 2019-cu il oktyabr ayının 9-da Valday Beynəlxalq Diskussiya Klubunun

sessiyasında Rusiya Federasiyası Prezidentinin də qarşısında “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” söylədi. Müharibə boyunca, ordumuz ard-arda qələbələrlə irəlilədikcə də bu ifadəni bir şüar kimi səsləndirdi.

Conflict in Nagorno-Karabakh

- Approximate areas of battles
- Cities and towns that have experienced shelling
- Areas of active combat
- Azerbaijan-controlled territories
- Armenian-controlled territories surrounding Nagorno-Karabakh

Source: BBC

BBC

Şəkil 1. Mənbə: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54449401> [8]

Müasir dövrdə ölkələrin informasiya məkanında tutduğu mövqe, təbliğat işi onun uğur qazanmasına təsir göstərən başlıca amillərdəndir. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə

azərbaycanlı ziyalılar, gənclər, tələbələr informasiya məkanında aparılan "müharibə"də fəal iştirak edir, münaqişənin tarixi köklərini, Azərbaycan xalqının 30 ilə yaxın müddətdə uğradığı haqsızlığı müxtəlif platformalarda dünya ictimaiyyətinə çatdırırdılar. Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev informasiya məkanında aparılan mübarizənin də başında gedirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müharibə boyunca 30-a qədər xarici KİV təmsilçilərinə, xüsusilə **Türkiyənin** "TRT Haber", "CNN Türk", "Haber Global", "Habertürk", "NTV", "A Haber" televiziya kanalları, **Rusiyanın** "Rossiya-1", "Perviy Kanal", "RBK" televiziya kanalları, TASS, "İnterfax", "Ria Novosti" agentlikləri, **Almaniyanın** "ARD", **Böyük Britaniyanın** "Sky News", **ABŞ-nin** "Fox News", **İspaniyanın** "EFE" televiziya kanallarının, **İtaliyanın** "Rai1" televiziya kanalı və "la Repubblica" qəzeti, **Fransanın** "France 24" televiziya kanalı və "Le Figaro" qəzeti, **Yaponiyanın** "Nikkei" qəzeti, o cümlədən nüfuzlu "Euronews", "CNN", "BBC News", "Al Jazeera", "Al Arabiya" televiziya kanallarının müxbirlərinə müsahibələr verərək [2, s. 51] Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, cəbhə zonasında son hərbi əməliyyatlarla bağlı arqumentlərə söykənən, aydın, məntiqli cavabları ilə Azərbaycanın haqlı mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Müsahibələr zamanı Azərbaycan Prezidentinə qərəzli, ermənipərəst, bəzən ittihamedici suallar ünvanlansa da, dövlət başçısı onları tutarlı arqumentlərlə layiqincə cavablandırmışdır. Azərbaycan xalqına müraciətində dövlət başçısı bu məsələyə toxunmuş, bəzi jurnalistlərin peşə etikasından kənara çıxdıqlarını, "prokuror" ədası ilə ittiham irəli sürdükləri qənaətinə paylaşmışdır [5]. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev noyabrın 6-da "BBC News"a müsahibə verən zaman jurnalistin münaqişə ilə əlaqəsi olmayan məsələlər – Azərbaycanda azad media və müxalifətlə bağlı iddialarına da cavab verib [6].

Sosial şəbəkələr arasında ən çox siyasiləşmiş olan "Twitter"-dir. Dövlət rəsmiləri tərəfindən geniş istifadə olunan "Twitter" şəbəkəsindən müharibə boyunca istifadə edən Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı İlham Əliyev müharibənin gedişatı barədə qısa və lakonik şəkildə məlumatlar verirdi. Azərbaycanın yaşayış məntəqələri ard-arda işğaldan azad olunduqda ilk mənbə kimi Prezident İlham Əliyevin rəsmi "Twitter" hesabı əsas mənbə kimi götürülürdü. Prezidentin tvitlərindən birini misal olaraq verək: "Bu gün Azərbaycan ordusu Cəbrayıl şəhərini və rayonunun bir neçə kəndini işğaldan azad etmişdir. Eşq olsun Azərbaycan ordusuna! Qarabağ Azərbaycandır!" (4 oktyabr, 2020) [4, s.97].

Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva müharibənin gedişatı barədə məlumatları Instagram şəbəkəsi vasitəsilə istifadəçilərin diqqətinə çatdırırdı. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Ermənistan müharibə cinayətləri törətməyə davam edir, rayon və kənd mərkəzlərini, mülki infrastrukturunu – yaşayış evlərini, xəstəxanaları, tibb məntəqələrini, məktəb binalarını, uşaq bağçalarını, təsərrüfat təyinatlı əraziləri ağır artilleriya qurğularından intensiv atəşə tuturdu. Hələ müharibənin dördüncü günündə - sentyabrın 30-da Baş Prokurorluğun mətbuat xidmətinin verdiyi məlumata əsasən, 49 nəfər mülki şəxs müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alaraq xəstəxanalara yerləşdirilmiş, 15 nəfər isə həlak olmuşdu [14, s. 2] "**Euronews**" telekanalı 2020-ci ilin oktyabr ayında bu cinayətlərin bir qismini işıqlandırdı. Kanalın müxbirinin Ermənistan ordusunun atəşinə məruz qalan ərazilərdən hazırladığı reportajda Tərtər şəhərinin mərkəzinin və Gəncə şəhərinin raket atəşinə tutulmasından bəhs olunur. Atəş səsleri altında reportaj edən müxbir inzibati və yaşayış binalarının atəşə tutulduğunu göstərir, azyaşlı uşaqların yaşadığı həyətə raketin düşdüyünü çəkərək dünya ictimaiyyətinə nümayiş etdirir. Reportajda, həmçinin Mingəçevir və Naftalan şəhərlərinin də raket atəşinə məruz qalması ilə bağlı xəbər verilir. Bu reportajda məktəb, xəstəxana və bazarların dağıdılmış görüntüləri verilir və qeyd edilir ki, Ermənistan tərəfindən atılmış raketlər nəticəsində 20-dən çox mülki şəxs həlak olub, 100-dən çox sakin xəsarət alıb [12, s. 1].

Almaniya mətbuatında ikitərəfli mövqe özünü göstərirdi. Ermənipərəst birtərəfli çıxış edənlər olsa da, münaqişənin gedişatını haqlı qiymətləndirənlər də var idi. Almaniyanın ARD, ZDF, NTV, "Deutsche Welle" telekanallarında, dpa, APF xəbər agentliklərində, həmçinin "tagesschau.de", "welt.de", "spiegel.de", "zeit.de", "focus.de", "stern.de", "tagesspiegel.de" portallarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki təmas xətti boyunca həyata keçirdiyi növbəti təxribatı ilə bağlı çoxsaylı materiallar yayımlanıb. Həmin məqalələrdə tarixi faktlara nəzər salan müəlliflər qeyd edirlər ki, bu bölgə beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanınır və ötən əsrin 90-cı illərində Ermənistan tərəfindən işğal olunub. Diqqətə çatdırılır ki, Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi Dağlıq Qarabağı müstəqil respublika kimi tanımır və regionu

“Azərbaycanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş əraziləri” kimi xarakterizə edir [10, s. 8].

İkinci Qarabağ müharibəsi Rusiyaya məxsus kütləvi informasiya vasitələrində gündəlik təhlil mövzusu olmaqla müzakirə edilirdi. Televiziya kanallarında debatlar şəklində təşkil olunan proqramlarda Rusiya Federasiyasının rəsmi mövqeyi çox vaxt nəzərə alınmır, birtərəfli, ermənipərəst meyil özünü göstərirdi. Çağırılan qonaqlar arasında balans gözlənilmir, Azərbaycan tərəfini mühakimə edən, ərazi münaqişəsi ilə bağlı olmayan, din amili adı altında qeyri-konstruktiv mövqe yayımlanırdı. Televiziyada Azərbaycanın haqq savaşı layiqli şəkildə təfsir edilmirdi. Bunun əsas səbəbi həmin qurumlarda erməni əsilli jurnalistlərin üstünlük təşkil etməsi və maliyyələşmə ilə bağlıdır. İstənilən halda bu, qeyri-peşəkarlığın və jurnalist obyektivliyinin pozulduğunun göstəricisidir.

Ermənistan tərəfindən humanitar atəşkəsin pozulması və müharibə cinayətlərinin KİV-də işıqlandırılması

Oktyabrın 10-dan 11-nə keçən gecə Ermənistan hərbi birləşmələri humanitar atəşkəs elan olunmasına baxmayaraq Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri Gəncəni raket hücumuna məruz qoydu. Gəncədə dinc əhalinin sıx məskunlaşdığı əraziyə “Skad” tipli (“Elbrus”) ballistik raketı atıldı. Nəticədə 5-i qadın olmaqla 10 nəfər sakin həlak oldu, 10-u qadın, 9-u azyaşlı olmaqla, 34 nəfər yaralandı. Ondan artıq çoxmənzilli binaya, 100-dən çox müxtəlif təyinatlı obyektlərə ziyan dəydi [11 s. 8]. Bu hadisənin müxtəlif ölkələrin mətbuatında necə əks olunduğuna diqqət edək.

“Berliner Press” nəşri Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Gəncə şəhərinin yaşayış məhəllələrini atəşə tutması barədə yazıb. Yazıda o da qeyd olunur ki, Ermənistan bu müharibə cinayətini Moskvada Ermənistan və Azərbaycan XİN başçıların atəşkəs haqda imzalamasından dərhal sonra törədib. “Atəşkəs dövründə Azərbaycanda yaşayış ərazisinin bombardman edilməsi” Almanıyanın “Deutschlandfunk.de” internet nəşrində dərc olunan material bu başlıqla verilib. Nəşr Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Ceyhun Bayramovun öz “Tüitter” səhifəsində yuxuda olan Gəncə şəhərinin hücumu məruz qalması barədə verdiyi xəbərə istinad edir. Nəşrdə xatırladılır ki, həmin axşam münaqişə tərəfləri Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəs barədə razılığa gəlmişdilər. Bu barədə Yaponiyanın “JJI P RESS” agentliyi, Misirin “Almasryalyoum” informasiya portalı da məlumat verdi. Ermənistan ərazisindən Azərbaycanın Gəncə şəhərinin mülki əhalisinin raket atəşinə tutulması nəticəsində yaranan dağıntılardan çəkilən bir kadr Rusiya mediasında “Günün fotosu” seçilib. Rusiyanın məşhur “Dojd” (www.tvrain.ru) media orqanı saytın ana səhifəsində bu şəkli yerləşdirərək, “Günün fotosu” elan edib. Fotoda raket atəşi nəticəsində dağılmış evindən Azərbaycan bayrağını çıxaran gənc təsvir edilib.

Müharibənin gedişində mütəmadi olaraq Azərbaycanın yaşayış məntəqələri və dinc əhali hədəfə alınır. Oktyabrın 28-də Ermənistan silahlı qüvvələri Bərdəyə raket zərbəsi endirdilər. Ermənistanın Müdafiə Nazirliyinin mətbuat xidmətinin rəhbəri Şuşan Stepanyan “Twitter” hesabında bu cinayəti danaraq “cəfəngiyat və yalan” olduğunu yazanda, raket hücumu zamanı hadisə yerində olan alman müxbirlər əsl yalançının Ermənistan tərəfi olduğunu ifşa etdilər. Zərbə anını öz gözləri ilə görən müxbirlər (“Süddeutsche Zeitung”) yazır: “Ermənistan Müdafiə Nazirliyi hücumu qəti şəkildə təkzib edir. Lakin müxbirlərimiz Bərdənin mərkəzində qurbanların cəsədlərini və çoxsaylı raket qalıqlarını öz gözləri ilə görüblər. Həmin vaxt Bərdə ətrafı ərazilər, o cümlədən qonşu Tərtər şəhəri də artilleriya atəşinə tutulurdu” [9, s. 2].

Fransanın “Liberation” qəzetində Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən qadağan olunmuş silahlardan – kaset mərmili “Smerç” raketindən istifadə olunduğu və bu silahlar vasitəsilə Bərdə şəhərinə zərbələr endirildiyi barədə yazılır. Yazıda qeyd olunur ki, kaset silahları ətrafa mini bombalar yaydığından onun dəqiq hədəfi olmur və buna görə də mülki əhalinin həyatını təhlükəyə atmamaq üçün ondan şəhər mərkəzlərində istifadə etmək beynəlxalq müqavilə ilə qadağan olunur.

Xorvatiyanın işgüzar dairələri arasında məşhur olan “Poslovni dnevnik” qəzetində və “poslovni.hr” onlayn portalında “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin iqtisadi tərəfləri” adlı məqalə dərc edildi. Məqalədə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki təbii sərvətlərin Ermənistan tərəfindən qanunsuz istismarı barədə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatına nəzər salınıb. Qeyd olunub ki, Ermənistan bu qanunsuz fəaliyyətə Fransa, ABŞ, Avstraliya, Kanada, Avstraliya, İsveçrə və Rusiyadan erməni əsilli və ya erməni diasporu ilə əlaqəli iş adamlarını cəlb edib. “Franck Muller Group” barədə məlumat verilir. Şirkətin baş icraçı direktorunun erməni əsilli Vartan Sirmakes olduğu, onun iştirak etdiyi layihələrdən birinin də Zəngilanda Vejnəli

qızıl yatağının istismarı olduğu yazılır. Vardan Sirmakes Kəlbəcərdə Söyüdlü qızıl yatağında da qanunsuz əməliyyatlar həyata keçirib [13, s. 2].

Azərbaycanın zəfərinin dünya ölkələrinin mediasında əks olunması

Amerikadan Çinədək müxtəlif ölkələrin informasiya vasitələri Azərbaycanın qazandığı zəfəri geniş işıqlandırdı. ABŞ-da çıxan "The New York Times" qəzeti, İspaniyanın "El Confidencial" elektron portalı, geniş oxucu kütləsinə malik "El Mundo" qəzeti, Fransanın "L'opinion" qəzeti, Xorvatiyanın "Vječerni list" onlayn xəbər portalı və s. 44 gün davam edən hərbi əməliyyatları təhlil edir, Şuşa zəfərinin müharibədə dönüş nöqtəsi olduğunu yazır, Ermənistan tərəfinin kapitulyasiyasından bəhs edir. Çin Mərkəzi Televiziyasının ingilis dilində yayımlanan CGTN (China Global Television Network) kanalının internet sahifəsində Azərbaycan Ordusunun nailiyyətlərinin yekunu kimi sülh bəyanatının imzalandığı qeyd olunub. Məqalədə yazılır ki, döyüşlərin dayandırılması barədə sənəd Azərbaycanda sevinclə qarşılandı da, Ermənistanda əksinə yüzlərlə etirazçı Ermənistanın parlamentinə soxulub, qanunverici orqanın sədrinə hücum ediblər.

Gürcüstanın "interpressnews.ge" informasiya agentliyi Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısının xalqa müraciəti zamanı söylədiyi fikirlərə geniş yer ayırıb. Dekabrın 1-dək Ağdam, Kəlbəcər və Laçının qaytarılması, bölgəyə Rusiya sülhməramlılarının yerləşdirilməsi məsələsi əksini tapıb. İran mətbuatı da 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli bəyanata geniş yer ayırıraq, Prezident İlham Əliyevin "Paşinyan bəyanatı öz istəyi ilə deyil, Azərbaycanın dəmir yumruğu sayəsində imzaladı" sitatını da qeyd edib. Ərəb televiziya kanalları Ermənistanın məğlubiyyəti, ermənilərin İrəvanda Paşinyanın kabinetinə hücumları etməsi barədə süjetlər veriblər.

Azərbaycanın qələbəsindən sonra Kəlbəcər və Laçını tərk edən ermənilər onlara verilən əlavə vaxtdan sui-istifadə edərək Azərbaycanın təbiətinə xeyli ziyan vurdular. Kəlbəcəri tərk edərkən Vəng kəndində yerləşən Xudavəng monastır kompleksini talan etdilər. Qafqaz Albaniyasının xristian memarlığının ən böyük və gözəl abidələrindən olan bu kompleksdən Bibliya, xaçlar, ikonalar, suvenirlər, kitablar daşınıbmışdır.

CGTN (China Global Television Network) kanalının internet sahifəsində ermənilərin Kəlbəcəri tərk edərkən törətdikləri vandallıq barədə məqalə yerləşdirildi. Məqalədə Kəlbəcər rayonunda işğaldan sonra məskunlaşan ermənilərin bu əraziləri tərk edərkən evləri yandırması, dam örtüyü də daxil olmaqla tikinti materiallarını söküb aparması barədə bəhs edilir. Qeyd olunur ki, Kəlbəcərin Azərbaycana qaytarılması ilə öz evlərinə qayıdacaq sakinlər yanıb, xarabalığa çevrilmiş evlərlə qarşılaşacaq. Yazıda həmçinin Azərbaycana qaytarılmalı olan və vaxtilə minlərlə sakinin yaşadığı Ağdamın da işğal nəticəsində xarabalığa çevrildiyi bildirilir [15, s. 1-3]. Yaponiyanın "msn.com" saytı dərc ediyi məlumatda bildirir ki, 27 il əvvəl Kəlbəcəri mühasirəyə alan ermənilər burada yaşayan azərbaycanlılara ərazini tərk etmələri üçün cəmi bir neçə saat vaxt vermişdilər. Lakin buna baxmayaraq Azərbaycan rəhbərliyi humanizm prinsiplərinə sadıq qalaraq ermənilərin Kəlbəcərdən çıxması üçün müddətin noyabrın 25-dək uzadılmasına razılıq verib. Ermənilərin tərk etdikləri evləri və sosial obyektləri yandırması vurğulanır. Almaniyanın "deutschlandfunk.de" internet portalında "Ermənilər Azərbaycana təhvil verməzdən əvvəl evlərə od vururlar" adlı məqalə dərc edilib.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasətində əsas prioritet olan ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi üçün diplomatik, siyasi vasitələrdən uzun illər istifadə edildi. Bu səylər əslində münaqişənin ədalətli şəkildə həll olunması üçün hüquqi baza yaratdı. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən qətnamələr, verilən bəyanatlar, münaqişənin tarixinin və faktlarının dünya ölkələrinin diqqətinə çatdırılması və tanındılması təqribən otuz il sonra onun tam şəkildə həll edilməsinə zəmin hazırladı. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Rusiya Federasiyasının Prezidenti və Ermənistan Respublikasının Baş naziri tərəfindən imzalanan Üçtərəfli bəyanatla yekunlaşan İkinci Qarabağ müharibəsi münaqişənin ikinci eskalasiya dövrü və həlledici mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir dövrdə informasiya məkanının hər kəs üçün əlçatan olması bir tərəfdən dezinformasiyanın və yalan məlumatların çatdırılmasına mane olursa, digər tərəfdən əsassız məlumatların asanlıqla yayılmasına şərait yaradır. Bu səbəbdən dövlətlərin məqsədyönlü şəkildə aparılan və müəyyən dərəcədə tənzimlənən informasiya siyasəti aparması ehtiyacı yaranır. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə informasiya blokadasında olan Azərbaycan müharibə həqiqətlərini və münaqişənin əsl səbəblərini dünyaya çatdırma bilmirdisə, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə kütləvi informasiya

vasitələri (televiziya, qəzet, jurnal, radio), habelə sosial media platformaları vasitəsilə məqsədyönlü şəkildə mübarizə apara bildi.

İkinci Qarabağ müharibəsinin əsas gündəm mövzusunə çevrilməsi, qonşu dövlətlər, region dövlətləri və demək olar ki, bütün dünya ölkələrinə məxsus rəsmi və sərbəst fəaliyyət göstərən media qurumları tərəfindən işıqlandırıldı və təhlil edildi. Birtərəfli mövqə, anti-Azərbaycan, ermənipərəst mövqə özünü göstərsə də, əksər portallarda Ermənistan tərəfinin törətdiyi müharibə cinayətləri, Azərbaycanın təbiətinə və tarixi-mədəniyyət abidələrinə ziyan vurməsi olduğu kimi göstərildi. Heç bir təfsirə ehtiyacı olmayan bu xəbərlər işğalçı siyasət yürüdən Ermənistanın və ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün vuruşan Azərbaycanın fərqli yanaşmalarını göstərə bildi. Bu baxımdan media ən əsas vasitələrdən biri kimi müharibə həqiqətlərini ortaya qoyaraq əsas vəzifəsini həyata keçirdi.

Parvin Ibrahimova

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

THE SECOND KARABAKH WAR IN THE WORL MEDIA

Summary

The article discusses the attitude of the world media (press and social media) to it during the Second Karabakh War. The study analyzes how these events were reflected in the world media during different phases of the war - the operation to liberate the occupied territories of Azerbaijan, the humanitarian ceasefire, and when war crimes were committed by Armenia. Considering the fact that the war took place during the Pandemic (COVID 19) and attracted the attention of the whole world, the study of this topic is important in terms of assessing interstate relations and the criterion of objectivity in the press.

The main purpose of conducting the study is to investigate the increasing effects of the media in today's information war and to clarify the concept of hybrid war. The study used methods such as content analysis, synthesis, comparative analysis, analogy, generalization, and systematization. While studying the topic, not only traditional press but also social media tools were referred to.

Keywords: information, propaganda, mass media, Twitter, Facebook, YouTube.

Парвин Ибрагимова

**Академия государственного управления при
Президенте Азербайджанской Республики**

ВТОРАЯ КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА В МИРОВЫХ СМИ

Резюме

В статье рассматривается отношение мировых СМИ (прессы и социальных сетей) к событиям Второй Карабахской войны. Анализируется, как эти события отражались в мировых СМИ на разных этапах войны – операции по освобождению оккупированных территорий Азербайджана, гуманитарного перемирия и совершения Арменией военных преступлений. Учитывая, что война происходила во время пандемии (COVID-19) и привлекла внимание всего мира, изучение этой темы важно с точки зрения оценки межгосударственных отношений и критерия объективности в прессе.

Основная цель исследования – изучение возрастающего влияния СМИ в современной информационной войне и уточнение концепции гибридной войны. В исследовании использованы такие методы, как контент-анализ, синтез, сравнительный анализ, аналогия, обобщение и систематизация. При изучении темы использовались не только традиционные СМИ, но и инструменты социальных сетей.

Ключевые слова: информация, пропаганда, средства массовой информации, Twitter, Facebook.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Babaoğlu H. İnfoimperializm və media. Bakı: "MSA", 2013, 192 s.

2. Əhmədov E. Şuşa – tarixi-mədəni irs. Bakı: "Zərdabi Nəşr MMC", 2025, 368 s.
3. Zeynaloğlu C. Vətən müharibəsi və Vətəni yaşadanlar. Bakı: "Günəş", 2021.- 460 s.
4. 44 gün anbaan. (rəsmi xronika) /tərt. ed.: Cəfəri F., nəşr. red. Babayeva V. / Bakı: "TEAS Press", 2021.- 648 s.
5. Ильхам Алиев обратился к народу (26 октября 2020) URL: <https://president.az/ru/articles/view/44435>
6. İlham Aliyev was interviewed by BBC News (09 November 2020) URL: <https://president.az/en/articles/view/45845>
7. Lukas Andriukaitis. Turkish pop culture Twitter accounts mobilize to support Azerbaijan (December 15, 2020) URL: <https://dfrlab.org/2020/12/15/turkish-pop-culture-twitter-accounts-mobilize-to-support-azerbaijan/>
8. Nagorno-Karabakh: Iran warns of 'regional war' as fighting rages (08 October, 2020) URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54449401>

Dövri mətbuat

9. Alman mediası Ermənistan rəhbərliyini ifşa edib // Mədəniyyət. 2020, 30 oktyabr. – s.2 №80 (1761). S. 2
10. Almaniya mətbuatı Ermənistanın son təxribatları haqqında // Mədəniyyət. 2020, 1 oktyabr. - s.8 №73 (1754).
11. Dünya mediası işğalçı ölkənin vandalizmindən bəhs edir // Mədəniyyət. 2020, 16 oktyabr. - s. 8 № 77 (1758)
12. "Euronews" Ermənistan ordusunun Azərbaycanın mülki əhalisini atəşə tutması barədə reportaj yayımlayıb // Mədəniyyət. 2020, 7 oktyabr.- s.1 №74 (1755).
13. Xorvatiya KİV-ləri Ermənistanın soyğunçuluq siyasətindən yazıb // Mədəniyyət. 2020, 6 noyabr. – s.2 №82 (1763) s.2
14. İşğalçı qüvvələr mülki şəxsləri hədəf alıb // Mədəniyyət. 2020, 1 oktyabr. – s. 2 №73 (1754).
15. Kəlbəcərdəki erməni barbarlığı dünya mediasında // Mədəniyyət. 2020, 18 noyabr. -s. 1-3 №85 (1766). S. 1-3

БЕЗОПАСНОСТЬ СЕМЬИ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье рассматривается проблема безопасности семьи в условиях трансформации современного общества. Анализируются теоретические подходы к пониманию безопасности, в частности концепция Д. Болдуина, согласно которой безопасность следует рассматривать не только в рамках военной и политической сфер, но и в более широком социальном контексте. На основе обзора научной литературы выделяются основные направления исследования безопасности семьи, включая влияние глобализации, цифровизации и других социальных трансформаций на семейные отношения, а также изучение различных форм семейной безопасности — психологической, демографической и правовой. Особое внимание уделяется роли социальной политики в обеспечении устойчивости семьи. Отмечается актуальность данных вопросов в современных условиях, в том числе в контексте социальных процессов, происходящих в Азербайджане.

Ключевые слова: безопасность семьи, социальная безопасность, трансформация семьи, социальная политика, демографическая безопасность, психологическая безопасность.

Проблематика безопасности в современном обществе приобретает особую актуальность. Социальные, экономические, технологические и культурные изменения существенно трансформируют условия жизнедеятельности человека и социальных институтов, включая институт семьи. При этом, несмотря на высокий интерес исследователей к вопросам безопасности, отдельные аспекты данного понятия остаются недостаточно разработанными [7]. В научной литературе нередко отмечается, что безопасность как категория используется весьма широко, однако её теоретическое содержание и границы применения требуют более четкого осмысления.

В рамках теоретического анализа понятия безопасности важное значение имеет подход, предложенный Д.Болдуином. Исследователь подчеркивает, что безопасность не следует рассматривать как единую и универсальную категорию, поскольку она проявляется в различных формах и уровнях. В научном дискурсе выделяются экономическая, социальная, экологическая, военная и другие формы безопасности, каждая из которых отражает специфические объекты защиты и характер угроз. При этом безопасность может рассматриваться не только на уровне государства, но и на уровне личности, семьи, общества и международной системы. Вместе с тем в исследованиях длительное время доминировало понимание безопасности преимущественно в контексте государственной политики и военной силы, что ограничивало возможности анализа социальных аспектов безопасности [7].

Подход Д.Болдуина имеет важное значение для расширенного понимания безопасности. Автор подчеркивает, что безопасность не следует ограничивать исключительно рамками государственной политики и военной сферы. Напротив, современный научный дискурс предполагает более широкое понимание данного понятия. Как отмечается в исследовании, «большинство “новых идей” о безопасности можно интерпретировать в рамках концептуальной схемы, предложенной Волферсом в 1952 году. Генеральный секретарь ООН недавно призвал к “концептуальному прорыву”, который выходит “за рамки вооружённой территориальной безопасности”, включая “безопасность людей в их домах, на рабочих местах и в сообществах”».

Данный подход позволяет рассматривать безопасность не только на уровне государства, но и на уровне социальных институтов и повседневной жизни людей. В этой связи безопасность семьи может быть интерпретирована как одно из проявлений социальной безопасности. Подобное расширение концепта безопасности обосновано тем, что, как подчеркивается в исследовании, «экономическая безопасность, экологическая безопасность, безопасность идентичности, социальная безопасность и военная безопасность — это разные формы безопасности, а не принципиально различные концепты».

В последние десятилетия внимание исследователей все чаще обращается к вопросам безопасности семьи как одного из ключевых социальных институтов. Так, Т.С.Петрушина рассматривает благополучие и безопасность семьи в контексте современных социальных трансформаций, обращая внимание на влияние процессов урбанизации, глобализации, индивидуализации и цифровизации на семейные отношения. Автор также выделяет ряд характеристик, свидетельствующих о снижении уровня семейной безопасности, включая неполные семьи, конфликтные семейные отношения и наличие различных форм зависимости [4].

Ю.С.Ульяновская также рассматривает социальную безопасность семьи в условиях глобализации. В исследовании анализируется влияние глобализационных процессов на институт семьи, включая трансформацию семейных отношений, изменение социальных условий функционирования семьи и появление новых факторов риска для её устойчивости [5].

Психологические и правовые аспекты обеспечения безопасности семьи анализируются в работе В.Н.Бурлакова и Л.Н.Плоткиной. Авторы отмечают, что в условиях цифровой эпохи происходит заметная трансформация семьи как социального института, сопровождающаяся перераспределением семейных ролей и изменением механизмов взаимодействия между её членами. При этом подчеркивается значимость традиционных функций семьи, включая социализацию личности, эмоциональную и социальную защиту, экономическую поддержку, воспитание детей и организацию досуга [2].

Отдельное внимание вопросам психологической безопасности семьи уделяет Е.В.Ахмадеева, которая рассматривает данный феномен в контексте полиэтнической среды. Автор отмечает, что психологическая безопасность связана со способностью личности противостоять неблагоприятным внешним воздействиям и зависит от согласования личностных ресурсов индивида с особенностями социальной среды [1].

Значимым направлением исследований является также анализ устойчивости семьи в условиях специфических социальных рисков. Так, в работе М.Сох и соавторов рассматривается устойчивость семей сотрудников служб общественной безопасности [9]. Исследование показывает, что подобные семьи сталкиваются с особыми стрессовыми факторами, связанными с профессиональными рисками, травматическим опытом и нестандартным графиком работы, что требует как внутрисемейных ресурсов поддержки, так и внешней социальной помощи.

В свою очередь, А.А.Черлин и А.А.Селтцер обращают внимание на усложнение структуры современных семей. Снижение распространенности длительных браков, рост разводов и распространение сожительства приводят к формированию сложных семейных конфигураций, что создает неопределенность относительно круга лиц, входящих в систему семейной поддержки [8]. В таких условиях эффективность семейной системы помощи во многом зависит от согласованности представлений о том, кто именно несет ответственность за оказание поддержки членам семьи.

Вопросы демографической безопасности рассматриваются в работе А.В.Верещагиной, С.И.Самыгина и П.В.Станиславского. Авторы определяют демографическую безопасность как «способность социальной системы функционировать безопасно и устойчиво на основе воспроизводства населения как процесса непрерывного обновления его численности и структуры посредством смены поколений» [3]. В данном исследовании внимание сосредоточено именно на демографическом измерении безопасности, которое связано с воспроизводством населения и устойчивостью демографической структуры общества.

Проведённый обзор научной литературы позволяет сделать ряд обобщений относительно понимания и изучения безопасности семьи в современном обществе. Прежде всего, анализ теоретических подходов показывает, что безопасность не следует рассматривать исключительно в рамках военной и политической сфер. Современные исследования указывают на необходимость более широкого понимания безопасности, охватывающего различные уровни социальной организации — от индивидуального и семейного до общественного и глобального.

В рамках такого расширенного подхода безопасность семьи может рассматриваться как одна из форм социальной безопасности. Семья выступает важнейшим социальным институтом, обеспечивающим социализацию личности, воспроизводство населения и формирование системы социальной поддержки, что делает её устойчивость значимым элементом общей социальной стабильности.

Анализ научных работ также показывает, что исследование безопасности семьи осуществляется в нескольких основных направлениях. С одной стороны, внимание уделяется влиянию масштабных социальных трансформаций на семейные отношения, включая процессы глобализации, цифровизации, урбанизации и развития информационного общества. С другой стороны, исследователи рассматривают различные формы и аспекты семейной безопасности, такие как психологическая, демографическая, социальная и правовая безопасность.

Наряду с этим в научной литературе подчеркивается значительная роль государственной социальной политики в обеспечении устойчивости семьи. О.А.Хасбулатова и И.Н.Смирнова, анализируя семейную политику в СССР в 1936–1955 гг., отмечают, что чрезмерно ограничительные и принудительные меры регулирования семейных отношений не всегда приводили к ожидаемым социальным результатам [6]. Данный исторический опыт показывает, что эффективная семейная политика должна опираться не столько на ограничения и административное давление, сколько на механизмы поддержки и стимулирования семьи.

В современных условиях подобные вопросы сохраняют свою актуальность. Так, в Азербайджане на фоне усилий по защите прав женщин, детей и семьи обсуждаются проблемы роста числа разводов, снижения естественного прироста населения, а также вопросы регулирования алиментных обязательств. В общественном и медийном дискурсе высказываются различные точки зрения относительно механизмов решения данных проблем. В этой связи представляется важным рассматривать подобные вопросы не в рамках принудительных мер, но и в контексте обеспечения безопасности семьи как социального института.

Таким образом, изучение безопасности семьи приобретает особое значение в условиях современных социальных трансформаций и требует дальнейших междисциплинарных исследований, объединяющих социологические, демографические, правовые и психологические подходы, в то же время современная социальная политика в сфере семьи должна быть ориентирована на создание условий безопасности для её устойчивого развития, поддерживая и мотивируя семейные отношения, а не ограничивая их административными мерами.

Təbriz Həsənov
Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR CƏMİYYƏTİN TRANSFORMASIYASI ŞƏRAİTİNDƏ AİLƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Xülasə

Məqalədə müasir cəmiyyətin transformasiyası şəraitində ailə təhlükəsizliyi problemi araşdırılır. Təhlükəsizlik anlayışına dair nəzəri yanaşmalar, xüsusilə də D. Baldwinin konsepsiyası təhlil edilir. Bu yanaşmaya görə təhlükəsizlik yalnız hərbi və siyasi sahələrlə məhdudlaşmır, daha geniş sosial kontekstdə nəzərdən keçirilməlidir. Elmi ədəbiyyatın təhlili əsasında ailə təhlükəsizliyinin öyrənilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilir. Bu istiqamətlərə qloballaşma, rəqəmsallaşma və digər sosial transformasiyaların ailə münasibətlərinə təsiri, eləcə də ailə

təhlükəsizliyinin müxtəlif formalarının — psixoloji, demoqrafik və hüquqi təhlükəsizliyin öyrənilməsi daxildir. Həmçinin ailənin davamlı inkişafının təmin olunmasında sosial siyasətin rolu vurğulanır. Məqalədə bu məsələlərin müasir dövrdə, o cümlədən Azərbaycanda baş verən sosial proseslər kontekstində aktuallığı qeyd olunur.

Açar sözlər: ailə təhlükəsizliyi, sosial təhlükəsizlik, ailənin transformasiyası, sosial siyasət, demoqrafik təhlükəsizlik, psixoloji təhlükəsizlik.

Tabriz Hasanov
Baku State University

FAMILY SECURITY IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETY

Summary

The article examines the issue of family security in the context of the transformation of modern society. Theoretical approaches to the concept of security are analyzed, particularly the concept proposed by D. Baldwin, according to which security should not be limited to military and political spheres but should also be considered within a broader social context. Based on a review of the scientific literature, the main directions of research on family security are identified, including the impact of globalization, digitalization and other social transformations on family relations, as well as the study of different forms of family security such as psychological, demographic and legal security. Special attention is given to the role of social policy in ensuring family stability. The relevance of these issues is also emphasized in the context of contemporary social processes, including those taking place in Azerbaijan.

Keywords: family security, social security, family transformation, social policy, demographic security, psychological security.

Список литературы:

1. Ахмадеева Е. В. Психологическая безопасность семьи как консолидирующий фактор в полиэтнической среде // Власть. — 2020. — № 5. — С. 18–24.
2. Бурлаков В. Н., Плоткина Л. Н. Психологические и правовые аспекты защиты семьи // Российский девiantiологический журнал. — 2024. — Т. 4, № 4. — С. 623–635. — DOI: 10.35750/2713-0622-2024-4-623-635.
3. Верещагина А. В., Самыгин С. И., Станиславский П. В. Family in the context of ensuring demographic security of Russian society: methodological research directions // European Journal of Science and Theology. — 2015. — Vol. 11, № 4. — P. 53–63.
4. Петрушина Т. С. Вопросы благополучия и безопасности семьи в современном мире // Вестник науки. — 2024. — № 10 (79). — Т. 4. — С. 671–684.
5. Ульяновская Ю. С. Социальная безопасность семьи в условиях глобализации // Инновационный потенциал молодежи: информационная, социальная и экономическая безопасность : материалы Международной молодежной научно-исследовательской конференции (Екатеринбург, 4–5 декабря 2017 г.). — Екатеринбург: УрФУ, 2017. — С. 432–436.
6. Хасбулатова О. А., Смирнова И. Н. Семейная политика в СССР (1936–1955): историко-социологический анализ // Женщина в российском обществе. — 2024. — № 2. — С. 43–54. — DOI: 10.21064/WinRS.2024.2.4.
7. Baldwin D. A. The concept of security // Review of International Studies. — 1997. — Vol. 23. — P. 5–26.
8. Cherlin A. J., Seltzer J. A. Family complexity, the family safety net, and public policy // Annals of the American Academy of Political and Social Science. — 2014. — Vol. 654, № 1. — P. 231–239. — DOI: 10.1177/0002716214530854.
9. Cox M., Norris D., Cramm H., Richmond R., Anderson G. S. Public safety personnel family resilience: a narrative review // International Journal of Environmental Research and Public Health. — 2022. — Vol. 19. — Article 5224. — DOI: 10.3390/ijerph19095224.

AZƏRBAYCANDA SEKTORLAR ÜZRƏ ƏMƏK HAQQI DİFERENSİASİYASI: 2014-2024-CÜ İLLƏR ÜZRƏ PANEL ANALİZ

Xülasə

Əmək haqqı diferensiasiyası iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri olmaqla, sosial ədalət və iqtisadi səmərəlilik arasında tarazlığı təmin etmək üçün vacibdir [1]. Azərbaycan iqtisadiyyatında struktur dəyişiklikləri, neft sektorunun dominantlığı və iqtisadi diversifikasiya cəhdləri sektorlar arasındakı əmək haqqı fərqlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [2]. Bu tədqiqat 2014-2024-cü illər ərzində Azərbaycanda 19 iqtisadi sektor üzrə əmək haqqı diferensiasiyasının panel analiz metodundan istifadə etməklə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Azərbaycanda əmək haqqı diferensiasiyası iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sektorlar arasında mövcud olan nominal əmək haqqı fərqləri işçi qüvvəsinin bölgüsünə, insan kapitalına investisiyalara və sosial bərabərsizliyin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Panel analiz metodologiyasından istifadə etməklə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, regional və sahəvi diferensiasiya Azərbaycan əmək bazarında struktural qeyri-tarazlıqların əsas mənbəyini təşkil edir. Gini əmsalı ilə ölçülən gəlir bərabərsizliyi dinamikası ölkədə nominal əmək haqqının sektorlar üzrə qeyri-bərabər paylandığını açıq şəkildə nümayiş etdirir. Bu baxımdan nominal əmək haqqı diferensiasiyasının tənzimlənməsi davamlı iqtisadi inkişafın və sosial ədalətin təmin edilməsi üçün strateji siyasi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın əsas məlumat bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları təşkil edir. Analiz 2014-2024-cü illəri əhatə edən 19 sektor üzrə nominal orta aylıq əmək haqqları və İstehlak Qiymətləri İndeksi (İQİ) əsasında aparılmışdır. Real əmək haqqları İQİ vasitəsilə deflyasiya edilərək 2014-cü il qiymətləri ilə hesablanmışdır [3]. Diferensiasiya səviyyəsini qiymətləndirmək üçün Gini əmsalı, variasiya əmsalı, Max/Min nisbəti və decil nisbəti (D9/D1) kimi göstəricilər istifadə olunmuşdur [4].

Açar sözlər: əmək haqqı diferensiasiyası, panel analiz, Gini əmsalı, sektor analizi, Azərbaycan iqtisadiyyatı, real əmək haqqı

Əsas hissə:

Məqalədə məlumatlar Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi elektron saytından əldə edilmişdir. Əməl edilmiş göstəricilər nominal əmək haqlarından ibarətdir. Tədqiqat nəticələri 2014-2024-cü illər ərzində Azərbaycanda sektorlar arasındakı əmək haqqı diferensiasiyasının azalma tendensiyası göstərdiyini ortaya qoymuşdur. Gini əmsalı 2014-2024-cü ildə 0.308-dən 0.287-yə düşmüşdür (cədvəl 1). Bu, təqribən 6.8%-lik azalma deməkdir və sektorlar arasındakı bərabərliyin artmasını göstərir.

Cədvəl 1. Sektorlar arasındakı əmək haqqı diferensiasiya göstəricilərinin dinamikası (2014-2024)

İl	Gini əmsalı	Variasiya əmsalı (%)	Max/Min nisbəti	D9/D1 nisbəti
2014	0.308	67.7	8.87	3.33
2015	0.332	76.9	10.63	3.36
2016	0.366	90.0	13.07	3.70
2017	0.378	91.6	13.81	4.13
2018	0.363	86.7	12.38	3.88

2019	0.330	78.9	8.67	3.30
2020	0.310	76.1	7.69	2.60
2021	0.302	70.2	7.16	2.64
2022	0.289	64.1	6.66	2.74
2023	0.280	60.6	6.00	2.78
2024	0.287	61.1	5.82	2.83

Cədvəl 1-də göründüyü kimi, Gini əmsalı 2014-cü ildə 0.308-dən 2024-cü ildə 0.287-yə düşmüşdür. Bu, təqribən 6.8%-lik azalma deməkdir və sektorlar arasındakı bərabərliyin artmasını göstərir. 2016-2018-ci illərdə müvəqqəti artım müşahidə olunsada (maksimum 0.378), 2019-cu ildən etibarən davamlı azalma tendensiyası bərqərar olmuşdur. Variasiya əmsalı 67.69%-dən 61.12%-ə düşmüşdür ki, bu da sektorlar arasındakı əmək haqqı dəyişkənliyinin azaldığını göstərir. Max/Min nisbəti isə 8.87-dən 5.82-yə enmişdir, yəni ən yüksək və ən aşağı əmək haqqı arasındakı fərq əhəmiyyətli dərəcədə kiçilmişdir. 2016-2017-ci illərdə bu nisbət 13-ə çatmış, lakin sonrakı illərdə azalma tendensiyası göstərmişdir [5]. 2024-cü ildə sektorlar üzrə əmək haqqı paylanması əhəmiyyətli qeyri-bərabərlik göstərir. Mədənçıxarma sektoru 3561.4 AZN ilə lider mövqedədir, bu da iqtisadiyyat üzrə orta əmək haqqından (1009.4 AZN) 2.86 dəfə çoxdur. Maliyyə və sığorta sektoru 2687.4 AZN ilə ikinci yerdədir. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı (611.7 AZN), inzibati xidmətlər (621.9 AZN) və ticarət (691.7 AZN) sektorları ən aşağı əmək haqqı səviyyəsini göstərir. Real əmək haqqı analizi sektorlar arasındakı fərqli dinamikanı aşkar etmişdir. 2014-2024-cü illər ərzində səhiyyə sektorunda real əmək haqqı 122.6% artaraq ən yüksək artım tempini göstərmişdir. Bu, dövlət səhiyyə islahatları və sosial xidmətlərin inkişafı siyasətinin nəticəsidir [6]. Daşınmaz əmlak (+81.1%), digər xidmətlər (+69.0%) və dövlət idarəetməsi (+53.8%) sektorları da əhəmiyyətli real artım qeydə almışdır. Əksinə olaraq, bəzi sektorlarda real əmək haqqı azalması müşahidə olunur. İnzibati xidmətlər sektorunda ən böyük real azalma (-43.0%) qeydə alınmışdır. Turizm və iaşə (-15.8%), tikinti (-9.9%) və emal sənayesi (-5.0%) sektorlarında da real əmək haqqı azalmışdır. Bu, həmin sektorların üzleşdiyi struktur problemləri və iqtisadi çətinlikləri əks etdirir [7].

Nəticə:

Panel data analizi nəticələri göstərir ki, 2016-2018-ci illərdə diferensiasiya müvəqqəti olaraq artmışdır (Gini əmsalı 2017-ci ildə 0.378-ə qalxmışdır). Bu, neft qiymətlərinin kəskin düşməsi və manatın devalvasiyası ilə əlaqələndirilə bilər. Lakin 2019-cu ildən etibarən diferensiasiya yenidən azalma tendensiyası göstərməyə başlamışdır. Bu, minimum əmək haqqının tənzimlənməsi, sosial sahələrdə əmək haqqı artımları və iqtisadi sabitləşmə siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Tendensiya analizi göstərir ki, Gini əmsalı il başına-0.0068 sürəti ilə azalır, bu da statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, variasiya əmsalı il başına-2.08 vahid azalır. Bu tendensiyalar diferensiasiya azalmasının davamlı olduğunu göstərir, lakin sektorlar arasındakı əhəmiyyətli fərqlər hələ də qalmaqdadır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda 2014-2024-cü illər ərzində sektorlar arasındakı əmək haqqı diferensiasiyası azalma tendensiyası göstərmişdir. Gini əmsalının 6.8%-lik azalması və Max/Min nisbətinin 8.87-dən 5.82-yə düşməsi sektorlar arasındakı bərabərliyin artdığını təsdiqləyir. Bununla belə, mədənçıxarma və maliyyə kimi sektorların kənd təsərrüfatı və ticarət sektorlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi problem olaraq qalmaqdadır. Səhiyyə sektorunda real əmək haqqının 122.6% artması dövlət siyasətinin effektivliyini göstərir. Gələcək tədqiqatlar sektorlar arasındakı əmək haqqı fərqlərinin determinantlarını, o cümlədən təhsil, təcrübə və regional faktorları əhatə edən ekonometrik modelləşdirmə istiqamətində davam etdirilməlidir.

Azərbaycanda nominal əmək haqqı diferensiasiyası əmək bazarında struktur bərabərsizliklərinin əsas mənbəyi kimi dövlət siyasətinin prioritet diqqət sahəsinə çevrilməlidir. Sektorlar arasında nominal əmək haqqı fərqlərinin azaldılması məqsədilə dövlət aşağı ödənişli sahələrdə — xüsusilə kənd təsərrüfatı, təhsil və səhiyyədə

— mərhələli minimum əmək haqqı artımı tətbiq etməlidir. Panel analiz nəticələrinə əsasən, regional əmək haqqı bərabərsizliyinin aradan qaldırılması üçün regionlara differensiallaşdırılmış

dövlət subsidiyaları və investisiya təşviqləri yönəldilməlidir. Gini əmsalının göstərdiyi gəlir bərabərsizliyinin azaldılması məqsədilə vergi sistemi əmək gəlirlərinin yenidən bölgüsünü təmin edən progressiv mexanizmlərlə təkmilləşdirilməlidir. Nəhayət, nominal əmək haqqı diferensiasiyasının monitorinqi üçün müntəzəm sektor analizi əsasında şəffaf hesabat mexanizmi yaradılması dövlətin əmək siyasətinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Digər ölkələrin təcrübələri aşağıdakı cədvəldə əlavə edilmişdir:

Ölkə	Həll yolu
Slovakiya	Ümumi gəlir vergisi sistemində yüksək gəlirə sahib şəxslərdən daha çox vergi alınır və bu vəsaitlər pensiya, uşağa baxım və universal xidmətlərə yönəldilir ki, bu da aşağı gəlirli qrupların gəlirlərini qoruyur və Gini əmsalını aşağı salır (vergilərdən sonra gəlir daha bərabər paylanır).
Sloveniya	Güclü sosial təminat sistemi, uşaqlar və ailə dəstəyinə yönəldilmiş proqramlar, və personal gəlir vergisinin strukturlaşdırılması gəlir bərabərsizliyini effektiv şəkildə azaldır. Bu mexanizmlər sosial transferlər ilə aşağı gəlirli ailələrə daha çox dəstək verir ki, bu da Gini əmsalının aşağı qalmasına kömək edir.
Çexiya, Hollandiya	Bu ölkələrdə dövlət təhsili, sağlamlıq və sosial xidmətlərə universal çıxış təmin edilir və bu, bazar gəlirindəki fərqləri vergilər və transferlər vasitəsilə yumuşaldır. Nordik modelinə bənzər bu yanaşma aşağı Gini ilə əlaqələndirilir.
BƏƏ	Resurs gəlirləri və dövlət sosial ödənişləri (pensionlar, sosial müavinətlər) geniş şəkildə paylandığı üçün ümumi gəlir paylanması daha bərabər olur və bu, Gini əmsalını aşağı saxlayan bir mexanizm yaradır.

Əlavə olaraq, beynəlxalq reyting göstəricilərində Azərbaycanda olan Gini əmsalının aşağı olması və Sloveniya, Çexiya, Belarus, Moldova, BƏƏ, İslandiya kimi ölkələrlə oxşar olması diqqət çəkir [8].

Farid Mammadov
Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku

SECTORAL WAGE DIFFERENTIATION IN AZERBAIJAN: A PANEL ANALYSIS FOR THE PERIOD 2014–2024

Summary

Wage differentiation, being one of the key indicators of economic development, is essential for ensuring a balance between social justice and economic efficiency [1]. Structural changes in the Azerbaijani economy, the dominance of the oil sector, and efforts toward economic diversification play a significant role in shaping inter-sectoral wage disparities [2]. This research is devoted to the study of wage differentiation across 19 economic sectors in Azerbaijan over the period 2014–2024, using the panel analysis method. Wage differentiation in Azerbaijan represents a key indicator of economic development and labor market efficiency. Intersectoral disparities in nominal wages directly influence labor force allocation, human capital investment, and the formation of social inequality. Research employing panel analysis methodology demonstrates that regional and sectoral differentiation constitutes the primary source of structural imbalances in the Azerbaijani labor market. The dynamics of income inequality, measured by the Gini coefficient, clearly reveal the unequal distribution of nominal wages across economic sectors. Consequently, the regulation of nominal wage differentiation carries strategic policy significance for ensuring

sustainable economic development and social equity. The primary data source of the study consists of official data from the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan. The analysis was conducted on the basis of nominal average monthly wages and the Consumer Price Index (CPI) across 19 sectors covering the period 2014–2024. Real wages were calculated by deflating nominal wages using the CPI, expressed in 2014 constant prices [3]. To assess the level of differentiation, indicators such as the Gini coefficient, coefficient of variation, Max/Min ratio, and decile ratio (D9/D1) were employed [4].

Keywords: wage differentiation, panel analysis, Gini coefficient, sectoral analysis, Azerbaijani economy, real wages

Фарид Маммадов

Азербайджанский Государственный Университет Экономики

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ ПО СЕКТОРАМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ПАНЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗА ПЕРИОД 2014–2024 ГОДОВ

Резюме

Дифференциация заработной платы, являясь одним из ключевых показателей экономического развития, имеет важное значение для обеспечения баланса между социальной справедливостью и экономической эффективностью [1]. Структурные изменения в экономике Азербайджана, доминирование нефтяного сектора и попытки экономической диверсификации играют значительную роль в формировании межсекторальных различий в уровне заработной платы [2]. Данное исследование посвящено изучению дифференциации заработной платы по 19 экономическим секторам Азербайджана за период 2014–2024 годов с использованием метода панельного анализа. Дифференциация заработной платы в Азербайджане является одним из ключевых индикаторов экономического развития и эффективности рынка труда. Межсекторальные различия в номинальной заработной плате непосредственно влияют на распределение рабочей силы, инвестиции в человеческий капитал и формирование социального неравенства. Исследования, проводимые с применением методологии панельного анализа, свидетельствуют о том, что региональная и отраслевая дифференциация является основным источником структурных диспропорций на рынке труда Азербайджана. Динамика неравенства доходов, измеряемая коэффициентом Джини, наглядно демонстрирует неравномерное распределение номинальной заработной платы по секторам экономики. В этой связи регулирование дифференциации номинальной заработной платы имеет стратегическое значение для обеспечения устойчивого экономического развития и социальной справедливости. Основу информационной базы исследования составляют официальные данные Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики. Анализ проводился на основе номинальной среднемесячной заработной платы и Индекса потребительских цен (ИПЦ) по 19 секторам за период 2014–2024 годов. Реальная заработная плата рассчитывалась путём дефлирования с использованием ИПЦ и выражалась в ценах 2014 года [3]. Для оценки уровня дифференциации применялись такие показатели, как коэффициент Джини, коэффициент вариации, соотношение максимального и минимального значений (Max/Min) и децильный коэффициент (D9/D1) [4].

Ключевые слова: дифференциация заработной платы, панельный анализ, коэффициент Джини, секторальный анализ, экономика Азербайджана, реальная заработная плата

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Atkinson A.B. Inequality: What Can Be Done? Harvard University Press, 2015. 400 p.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Əmək haqqı statistikası. 2014–2024. <https://www.stat.gov.az>
3. Həsənov R.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatında əmək haqqı diferensiasiyasının təhlili. İqtisadiyyat

- və Audit jurnalı, 2022, №3, s. 45-58.
4. ILO. Global Wage Report 2022-23: The impact of inflation and COVID-19 on wages and purchasing power. Geneva, 2023. 248 p.
 5. Məmmədov Q.Ş., Əliyev S.H. Azərbaycanda əmək bazarının strukturu və əmək haqqı differensialları. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2020. 185 s.
 6. OECD. Employment Outlook 2023. Paris: OECD Publishing, 2023. 312 p.
 7. Piketty T. Capital in the Twenty-First Century. Harvard University Press, 2014. 685 p.
 8. https://www.datapandas.org/ranking/gini-coefficient-by-country?utm_source

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN YARATDIĞI YENİ REALLIQLARIN DÜNYA NİZAMINA TƏSİRLƏRİ

Xülasə

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda formalaşan yeni reallıqlar Azərbaycanın təhlükəsizlik, bərpa–yenidənqurma, reinteqrasiya və regional əlaqəlilik gündəliyini əsaslı şəkildə yeniləmişdir. Bu məqalənin məqsədi post-müharibə mərhələsində yaranan reallıqların təkcə regional nəticələrini deyil, həm də yeni formalaşan dünya nizamına çıxan təsir mexanizmlərini sistemləşdirməkdir. Təhlildə “konflikt sonrası idarəetmə” yanaşması əsas götürülərək yeni reallıqların dörd xətt üzrə təsir yaratdığı göstərilir: (1) regional təhlükəsizlik və sabitlik mühitinin dəyişməsi nəticəsində risklərin idarə edilməsi və proqnozlaşdırıla bilən mühitin güclənməsi; (2) nəqliyyat–logistika və tranzit dəhlizləri üzərindən geoiqtisadi əlaqələliyin artması və marşrut alternativliyinin genişlənməsi; (3) diplomatik formatlar və institusional mexanizmlər vasitəsilə regional gündəlik formalaşdırma imkanlarının yüksəlməsi; (4) enerji təhlükəsizliyi və transformasiya xətti üzrə uzunmüddətli dayanıqlıq gündəliyinin dərinləşməsi. Məqalə nəticəyə gəlir ki, bu təsirlər bir-birindən ayrı deyil, qarşılıqlı tamamlayıcı xarakter daşıyır: təhlükəsizlik sabitlik signalı yaradır, əlaqəlilik iqtisadi çəkini artırır, institusional koordinasiya isə icra mexanizmlərini möhkəmləndirir. Beləliklə, Azərbaycanın yaratdığı yeni reallıqlar regional çərçivəni aşaraq daha geniş beynəlxalq müzakirələrdə sabitlik, dəhlizlər və enerji gündəliyi üzrə təsir imkanlarını genişləndirir.

Açar sözlər: *Qarabağ; post-müharibə reallıqları; dünya nizamı; regional təhlükəsizlik; geoiqtisadi əlaqəlilik; tranzit dəhlizləri; diplomatik formatlar.*

Giriş

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranmış yeni vəziyyət Azərbaycanın dövlət suverenliyi, təhlükəsizlik arxitekturası, nəqliyyat–logistika bağlantıları və regiondaxili diplomatik davranış modelləri baxımından yeni bir mərhələyə keçidi ilə xarakterizə olunur. “Yeni reallıqlar” anlayışı burada təkcə hərbi-siyasi nəticələri deyil, həm də konflikt sonrası idarəetmə, bərpa–yenidənqurma, reinteqrasiya, sərhəd təhlükəsizliyi və regional əlaqəlilik kimi sahələrdə formalaşan praktiki gündəliyi nəzərdə tutur. Bu gündəlik həm regional aktorların prioritetlərini, həm də daha geniş beynəlxalq müzakirələrdə (enerji təhlükəsizliyi, dəhliz rəqabəti, normativ yanaşmalar) mövqelərin qurulma formasını dəyişdirir.

Yeni formalaşan dünya nizamında regional çoxmərkəzlilik gücləndikcə, ayrı-ayrı münaqişələrin nəticələri yalnız lokal çərçivədə qalmır: onlar tranzit marşrutlarının təhlükəsizliyi, enerji təchizatı risklərinin idarə edilməsi, beynəlxalq hüquq–suverenlik narrativləri və vasitəçilik formatları üzərindən daha geniş sistemə təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın yaratdığı yeni reallıqların “dünya nizamına təsiri” məsələsi birbaşa qlobal güc balansının dəyişdirilməsi deyil, daha çox regional sabitlik və əlaqəlilik vasitəsilə beynəlxalq sistemdə qərarların qəbuluna təsir edən imkanların artması kimi başa düşülməlidir. Məqalə bu təsiri iki böyük xətt üzrə izah edir: (1) yeni reallıqların məzmunu və institusional nəticələri; (2) həmin reallıqların dünya nizamına təsir mexanizmləri.

Yeni reallıqların məzmunu və regional gündəliyin yenilənməsi

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranan reallıqlar ilk növbədə “konflikt sonrası idarəetmə” mərhələsini ön plana çıxardı və bu mərhələnin klassik komponentləri kimi

təhlükəsizlik, bərpa–yenidənqurma və sosial reinteqrasiya blokları paralel şəkildə formalaşdı [1]. Bu mərhələdə üç istiqamət xüsusilə seçilir. Birincisi, təhlükəsizlik gündəliyinin yenidən qurulmasıdır: sərhəd təhlükəsizliyi, mina təhlükəsi [2], hüquq-mühafizə və sabitliyin qorunması məsələləri daha çox institusional yanaşma tələb edən gündəmə çevrildi [1]. İkincisi, bərpa və yenidənqurma xətti genişləndi: infrastrukturun bərpası, yaşayış məntəqələrinin yenidən qurulması və iqtisadi aktivliyin açılması kimi hədəflər post-müharibə mərhələnin əsas göstəricilərinə çevrildi [3]. Üçüncüsü, reinteqrasiya və sosial siyasət bloku ortaya çıxdı: idarəetmə, xidmətlərin təşkili, sosial-iqtisadi adaptasiya kimi mövzular yeni reallıqların uzunmüddətli dayanıqlılığını müəyyən edən faktorlardır [4].

Bu məzmunun regional gündəliyə təsiri ondan ibarətdir ki, Cənubi Qafqazda prioritetlər “münaqişənin özündən” daha çox “münaqişədən sonrakı düzənin necə idarə olunmasına” keçdi [1]. Bu keçid həm də beynəlxalq aktorların regiona baxışını dəyişir: sabitlik və tranzit təhlükəsizliyi [6], enerji marşrutlarının etibarlılığı [8] və əlaqəlilik layihələrinin reallaşma ehtimalı daha çox diqqət mərkəzinə gəlir. Nəticədə “yeni reallıqlar” regional sistemdə qaydaların, gözləntilərin və risk hesablamalarının yenilənməsi kimi çıxış edir; yeni region “risk zonası” kimi yox, idarə olunan proseslər və layihələr məkanı kimi dəyərləndirilməyə başlayır [5].

Yeni reallıqların dünya nizamına təsir mexanizmləri

Yeni reallıqların dünya nizamına təsiri birbaşa “qlobal güc” iddiası kimi deyil, dörd mexanizm üzərindən daha real şəkildə görünür və bu mexanizmlər bir-birini tamamlayır [5].

- a. Regional təhlükəsizlik və sabitlik mexanizmi. Konflikt sonrası mərhələnin idarə edilməsi region üçün “sabitlik signalı” rolunu oynayır [1]. Sabitlik artdıqca risk premiyası azalır [5], uzunmüddətli layihələrə (infrastruktur, enerji, logistika) maraq yüksəlir və bu da regionu beynəlxalq iqtisadi şəbəkələr üçün daha proqnozlaşdırılan edir [6].
- b. Geoiqtisadi əlaqəlilik və dəhliz mexanizmi. Yeni reallıqların ən “tez görünən” təsiri nəqliyyat–logistika müzakirələrində ortaya çıxır və dəhlizlərin “geoiqtisadi alət” kimi rolu artır [6]. Marşrutlar və dəhlizlər üzərində gündəlik gücləndikcə region Şərq–Qərb və Şimal–Cənub istiqamətlərində alternativlik məntiqi ilə daha çox dəyər qazanır [6]. Burada təsir təkcə tranzit gəliri deyil; marşrutların işləməsi beynəlxalq ticarət zəncirlərinin davamlılığına töhfə verdiyi üçün daha geniş sistemə “əlaqəlilik effekti” yaradır [6].
- c. Diplomatik formatlar və normativ təsir. Münaqişədən sonra formalaşan reallıqlar vasitəçilik formatlarının və regional diplomatiyanın imkanlarını yenidən müəyyənləşdirir; beləliklə, tərəflər “konflikt sonrası idarəetmə” mövzusunda yeni müzakirə çərçivələri yarada bilir [7]. Bu çərçivələr beynəlxalq sistemdə prioritetlərin (sabitlik, icra mexanizmləri, risklərin idarə edilməsi) yenidən qurulmasına təsir edən normativ gündəlik formalaşdırır [7].
- d. Enerji təhlükəsizliyi və transformasiya mexanizmi. Regional sabitliyin artması enerji layihələrinin davamlılığı üçün də müsbət fon yaradır və marşrut risklərini azaldan amil kimi çıxış edir [8]. Eyni zamanda, bərpa və yenidənqurma mərhələsi “yaşıl enerji”, “ağıllı şəhər” və rəqəmsal idarəetmə kimi gündəliklərin daha praktik səviyyəyə keçməsinə şərait yaradır; bu isə enerji təhlükəsizliyi ilə texnoloji transformasiyanın kəsişdiyi sahələrdə əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir [8].

Cədvəl 1. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra “yeni reallıqlar”ın təsir xəritəsi

Yeni reallıq (post-müharibə gündəliyi)	Təsir sahəsi	Dünya nizamına çıxan nəticə	Ölçülə bilən göstərici (real data üçün)	Risk/limit
Təhlükəsizlik arxitekturasının yenilənməsi	regional sabitlik	risklərin azalması, layihə proqnozlaşdırılması	sərhəd insidentləri dinamikası; risk indeksləri	gərginlik dalğaları
Bərpa– yenidənqurma siyasəti	geoiqtisadi fəallıq	investisiya cəlbi, yeni iqtisadi zonalar	bərpa xərcləri; layihə sayı; investisiya axını	maliyyə və icra intizamı
Nəqliyyat- logistika gündəliyinin güclənməsi	əlaqəlilik	tranzit rolunun artması, marşrut alternativliyi	yük dövriyyəsi; keçid vaxtı; gömrük prosedurları	koordinasiya xərcləri
Diplomatik formatların yenilənməsi	normativ/ diplomatik təsir	vasitəçilik və regional gündəlik formalaşdırma	razılaşma sayı; görüş formatları	maraq fərqləri
Yaşıl enerji və rəqəmsal transformasiya xətti	enerji– innovasiya	enerji təhlükəsizliyi + yeni texnologiya əməkdaşlığı	yaşıl layihələr; şəbəkə modernləşməsi	texnoloji asılılıqlar

Mənbə: Müəllif tərtibatı (ANAMA [2], ITF [3], IRENA [4], UNDP [7] və Dünya Bankı [8] materiallarının ümumi müşahidəsi əsasında formalaşdırılmış konseptual çərçivə).

Cədvəl 1 “yeni reallıqlar”ın dünya nizamına təsirini bir istiqamətli deyil, çoxkanallı mexanizm kimi göstərir. Burada ən vacib məqam odur ki, post-müharibə gündəliyi ayrı-ayrı sahələr üzrə paralel hərəkət etsə də, təsir real nəticəyə çevriləndə bu sahələr bir-birini tamamlayır. Məsələn, təhlükəsizlik arxitekturasının yenilənməsi risklərin azalmasına və proqnozlaşdırıla bilən mühitin formalaşmasına xidmət edir; bu mühit olmadan isə nə bərpa–yenidənqurma layihələrinin davamlı icrası, nə də tranzit-logistika dəhlizlərinin effektiv işləməsi mümkün olur. Başqa sözlə, təhlükəsizlik “baza şərt” rolunu oynayır və digər kanalların işləmə qabiliyyətini artırır.

Cədvəldəki ikinci sütun – “təsir sahəsi” – mexanizmlərin hansı düzəndə işlədiyini açır: bərpa və yenidənqurma xətti geoiqtisadi fəallığı artırır, lakin bu artımın dünya nizamına çıxan nəticəsi yalnız investisiya məbləği ilə ölçülür. Burada əsas məntiq, bərpa prosesinin regionu beynəlxalq iqtisadi şəbəkələrə daha rahat bağlayan infrastruktur və idarəetmə imkanları yaratmasıdır. Bu, “yerli bərpa”nın “transregional əlaqəlilik”ə çevrilməsi deməkdir. Eyni zamanda, bərpa və yeni iqtisadi zonalar mühitində formalaşan layihələr həm də regional əməkdaşlıq gündəliyini praktikləşdirir: yol, enerji xətti, kommunikasiya və xidmət şəbəkəsi kimi elementlər tək ölkədaxili deyil, regiondaxili koordinasiya tələb etdikcə təsir genişlənir.

Nəqliyyat-logistika sətrindəki “ölçülə bilən göstəricilər” sütunu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki məqalənin “siyasi” görünən hissəsini məhz burada “göstəriciyə” çevirmək mümkündür: yük dövriyyəsi, keçid vaxtı, gömrük prosedurlarının sadələşməsi kimi indikatorlar artdıqca, geoiqtisadi təsir haqqında iddialar daha əsaslı olur. Bu indikatorlar təkə iqtisadi dinamikanı deyil, həm də marşrut alternativliyinin artmasını göstərdiyi üçün “yeni dünya nizamı” kontekstində əlaqəlilik və dayanıqlıq müzakirələrinə birbaşa bağlanır.

Diplomatik formatlar sətrində təsir daha çox “görünməz”, amma strateji xarakter daşıyır. Burada dünya nizamına çıxan nəticə razılaşmaların sayı ilə yanaşı, həmin razılaşmaların icra mexanizmlərinin mövcudluğu və davamlılığıdır. Yeni eyni sayda görüş və sənəd ola bilər,

amma icra mexanizmi zəifdirsə təsir məhdud qalır; icra güclüdirsə, diplomatik xətt enerji və logistika kimi sahələrin sabit işləməsinə təmin edən “stabilizator”a çevrilir. Bu səbəbdən cədvəldə “risk/limit” sütununda maraq fərqləri və institusional icra zəifliyi ayrıca göstərilib: təsirin davamlılığı məhz bu risklərin idarə edilməsindən asılıdır.

Yaşıl enerji və rəqəmsal transformasiya sətri isə daha uzunmüddətli perspektivi ifadə edir. Burada təsir mexanizmi “enerji təhlükəsizliyi + innovasiya” kəsişməsində yaranır: bərpa dövründə qurulan infrastruktur və idarəetmə modelləri rəqəmsal həllərlə tamamlandıqca, regionun beynəlxalq standartlara uyğunlaşma qabiliyyəti artır. Bu da yeni dünya nizamında texnologiya və standartların rolunun yüksəlməsi fonunda əlavə strateji üstünlük yaradır. Nəticə etibarilə Cədvəl 1-in ümumi mesajı belədir: yeni reallıqların dünya nizamına təsiri bir “hadisə” kimi deyil, təhlükəsizlikdən iqtisadi əlaqəliliyə, diplomatiyadan innovasiyaya qədər uzanan bir “sistem” kimi işləyir.

Nəticə

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın yaratdığı yeni reallıqların dünya nizamına təsiri ilk baxışda regional çərçivədə baş verən dəyişiklik kimi görünə bilər. Lakin təhlil göstərir ki, bu reallıqların təsiri regional səviyyəni aşaraq beynəlxalq sistemə daha çox üç “körpü mexanizmi” vasitəsilə çıxır: 1) təhlükəsizlik və sabitlik mühitinin yenilənməsi, 2) əlaqəlilik və marşrut alternativliyi üzərindən geoiqtisadi çəkiddə artım, 3) diplomatik və institusional formatlar vasitəsilə gündəlik formalaşdırma imkanlarının genişlənməsi. Bu körpülər işə düşdükdə, post-müharibə mərhələsi təkcə “konfliktin bitməsi” kimi deyil, regionun beynəlxalq şəbəkələrdə yeni rol alması kimi oxunur.

Birinci olaraq, təhlükəsizlik arxitekturasının yenilənməsi sabitlik signalı yaradır. Sabitlik signalı investisiya qərarları, logistika planlaması və enerji layihələrinin risk hesablamaları üçün əsas göstəricidir. Bu signal gücləndikcə region daha proqnozlaşdırılan olur və beynəlxalq aktorların regiona yanaşması “risk zonasından” “imkan zonasına” doğru dəyişə bilər. Bununla yanaşı, sabitliyin davamlı olması yalnız hərbi-siyasi faktorlarla deyil, post-müharibə idarəetmənin institusional keyfiyyəti ilə müəyyənləşir: sərhəd təhlükəsizliyi, hüquq-mühafizə, minaların təmizlənməsi, sosial adaptasiya və bərpa prosesi bir-birini tamamlamadıqda sabitlik qırılqan qalır.

İkinci olaraq, yeni reallıqların dünya nizamına təsirinə ən ölçülə bilən hissəsi əlaqəlilikdə üzə çıxır. Əgər tranzit marşrutları daha stabil işləyirsə, keçid prosedurları sürətlənirsə və yük dövriyyəsi artırsa, bu, dünya ticarət zəncirlərinin dayanıqlığına birbaşa töhfə deməkdir. Bu töhfə isə yeni dünya nizamında “alternativ marşrutların” dəyərinin artması fonunda Azərbaycanın geoiqtisadi rolunu gücləndirir. Burada əsas üstünlük ondan ibarətdir ki, geoiqtisadi təsir təkcə gəlir yox, həm də danışıqlarda əlavə çəkidir: marşrutlar işlədikcə ölkənin regional və transregional gündəlikdə rolu daha çox nəzərə alınır.

Üçüncü olaraq, diplomatik və institusional platformalar bu dəyişiklikləri “davamlı siyasətə” çevirən mexanizmdir. Enerji və logistika gündəliyi daim yenilənən, texniki detallar tələb edən sahələrdir; institutlar bu detalların razılaşdırılması və icrası üçün çərçivə yaradır. Bu çərçivə gücləndikcə, post-müharibə reallıqları yalnız yerli idarəetmə məsələsi kimi deyil, regional əməkdaşlıq gündəliyinin bir hissəsi kimi möhkəmlənir. Eyni zamanda, institusional koordinasiya maraq fərqlərini yumşaldan, riskləri idarə edən və razılaşmaların icrasını izləyən “sabitləşdirici mexanizm” rolunu oynayır.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın post-müharibə yaratdığı yeni reallıqların dünya nizamına təsiri “regionaldan qlobala” keçid məntiqi ilə izah olunur: təhlükəsizlik → əlaqəlilik → institusional icra → uzunmüddətli dayanıqlıq. Bu təsirin güclənməsi üçün üç prioritet xüsusilə vacibdir: 1) bərpa və yenidənqurma prosesində icra intizamı və ölçülə bilən nəticələr, 2) nəqliyyat-logistika gündəliyində prosedur uyğunlaşma və rəqəmsal idarəetmənin genişləndirilməsi, 3) diplomatik formatlarda icra mexanizmlərinin gücləndirilməsi və tərəfdaşlar arasında etimadın davamlı saxlanması. Bu prioritetlər təmin edildikcə, yeni reallıqların təsiri daha sistemli xarakter alacaq və Azərbaycan regional sabitlik və əlaqəlilik üzərindən yeni dünya nizamında daha dayanıqlı mövqə qazana biləcək.

THE IMPACT OF THE NEW REALITIES CREATED BY AZERBAIJAN AFTER THE SECOND KARABAKH WAR ON THE WORLD ORDER

Summary

Following the Second Karabakh War the new realities that have emerged in the South Caucasus have fundamentally reshaped Azerbaijan's agenda in the areas of security, recovery and reconstruction, reintegration, and regional connectivity. This article aims to systematize not only the regional implications of these realities but also the mechanisms through which they affect the evolving world order. Using a post-conflict governance lens, the paper argues that the impact materializes through four interlinked channels: (1) a transformed security and stability environment that strengthens predictability and risk management for long-term projects; (2) increased geoeconomic connectivity via transport-logistics and transit corridors that expand route optionality; (3) enhanced agenda-setting capacity through diplomatic formats and institutional mechanisms; and (4) a deepening long-term sustainability track in the context of energy security and transformation. The article concludes that these channels are mutually reinforcing rather than isolated: security generates a "stability signal," connectivity increases geoeconomic weight, and institutional coordination improves implementation capacity and durability of arrangements. As a result, the new realities shaped by Azerbaijan extend beyond the regional level and broaden its influence within wider international discussions on stability, corridors, and energy-related agendas.

Keywords: Karabakh; post-war realities; world order; regional security; geoeconomic connectivity; transit corridors; diplomatic formats.

Табриза Багирова
Нахчыванский Государственный Университет

ВЛИЯНИЕ НОВЫХ РЕАЛИЙ, СОЗДАННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНОМ ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ, НА МИРОВОЙ ПОРЯДОК

Резюме

После Второй Карабахской войны новые реалии, сформировавшиеся на Южном Кавказе, существенно обновили повестку Азербайджана в сферах безопасности, восстановления и реконструкции, реинтеграции и региональной связности. Цель статьи систематизировать не только региональные последствия этих реалий, но и механизмы их влияния на формирующийся мировой порядок. В качестве аналитической рамки используется подход «послеконфликтного управления», в рамках которого показано, что новые реалии проявляют влияние по четырём взаимосвязанным направлениям: (1) изменение среды безопасности и стабильности, что усиливает предсказуемость и снижает риски для долгосрочных проектов; (2) рост геоэкономической связности через транспортно-логистические и транзитные коридоры, расширяющий альтернативность маршрутов; (3) усиление возможностей формирования региональной повестки через дипломатические форматы и институциональные механизмы; (4) углубление долгосрочной повестки устойчивости в контексте энергетической безопасности и трансформации. Делается вывод, что перечисленные направления не существуют изолированно: безопасность формирует «сигнал стабильности», связность усиливает экономический вес, а институциональная координация повышает исполнительность и устойчивость решений. Таким образом, новые реалии, сформированные Азербайджаном, выходят за рамки региона и расширяют влияние в более широких международных дискуссиях о стабильности, коридорах и энергетической повестке.

Ключевые слова: Карабах; послевоенные реалии; мировой порядок; региональная безопасность; геоэкономическая связность; транзитные коридоры; дипломатические форматы.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Acharya, A. (2014). Global International Relations (GIR) and regional worlds. *International Studies Quarterly*. <https://academic.oup.com/isq/article/58/4/647/1807850>
2. ANAMA – Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi. (2023). İllik hesabat / fəaliyyət haqqında məlumat (rəsmi material). <https://anama.gov.az/en>
3. ITF – International Transport Forum. (2021). *Transport Connectivity and Economic Corridors (Report)*. Paris: OECD/ITF. <https://www.itf-oecd.org/itf-transport-outlook-2021>
4. IRENA – International Renewable Energy Agency. (2024). *Renewable Power Generation Costs in 2023*. Abu Dhabi: IRENA. <https://www.irena.org/Publications/2024/Sep/Renewable-Power-Generation-Costs-in-2023>
5. Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs. https://www.belfercenter.org/sites/default/files/pantheon_files/files/publication/joe_nye_wielding_soft_power.pdf
6. Öniş, Z., & Kutlay, M. (2020). The dynamics of emerging regional orders. *International Affairs*. <https://academic.oup.com/ia>
7. UNDP – United Nations Development Programme. (2010). *Guidance Note: Post-Conflict Needs Assessments (Policy/Guidance)*. New York: UNDP. https://www.belfercenter.org/sites/default/files/pantheon_files/files/publication/joe_nye_wielding_soft_power.pdf?
8. World Bank. (2020). *The Economics of Post-Conflict Reconstruction and Recovery (Policy/Report)*. Washington, DC: World Bank. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/699521582773856417-0090022020/original/FCVStrategyDigital.pdf>

BEYNƏLXALQ İNSAN RESURSLARI TƏCRÜBƏSİNİN AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏSİNDƏ MƏDƏNİ VƏ İNSTİTUSİONAL MANEƏLƏR

Xülasə

Məqalənin məqsədi transmilli şirkətlərdə formalaşmış insan resursları idarəetməsi təcrübələrinin Azərbaycan təşkilatlarına transferi zamanı üzə çıxan mədəni və institusional maneələri sistemli şəkildə izah etmək, həmin maneələrin hansı mexanizmlərlə transferi zəiflətdiyini göstərmək və tətbiq baxımından işlək uyğunlaşdırma yanaşması təklif etməkdir. Təhlil mədəni uyğunluq, institusional mühit, hüquqi tənzimləmə və idarəetmə praktikasının qarşılıqlı təsiri üzərində qurulur. Araşdırma çərçivəsi kimi beynəlxalq məsul biznes davranışı standartları, əmək münasibətlərinin normativ bazası və idarəetmə keyfiyyəti göstəriciləri istifadə edilir. Azərbaycan kontekstində əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi və rəqəmsal qeydiyyat mexanizmləri transfer üçün mühüm imkanlar yaratsa da, idarəetmə vərdisləri, təşkilati mədəniyyət, nəzarət mexanizmlərinə etibar, şəffaflıq mühiti və kadr bazarının struktur xüsusiyyətləri transferi gecikdirən əsas faktorlar kimi çıxış edir. Nəticədə göstərilir ki, “kopyala-yapışdır” yanaşması əvəzinə proses arxitekturasının, səriştə modelinin və nəzarət çərçivəsinin yerli institusional reallıqlara uyğun yenidən layihələndirilməsi daha dayanıqlı nəticə verir.

Açar sözlər: *insan resursları, transmilli şirkətlər, mədəni uyğunluq, institusional mühit, Azərbaycan, transfer və adaptasiya*

Giriş

Qloballaşma və sərhədlərarası investisiya axınları nəticəsində insan resurslarının idarə edilməsi transmilli şirkətlərdə yalnız inzibati funksiya deyil, strateji üstünlük yaradan idarəetmə sistemi kimi inkişaf etmişdir. Bu sistemlər çox vaxt standartlaşdırılmış proses xəritələri, səriştə çərçivələri, performansın ölçülməsi mexanizmləri, mükafatlandırma arxitekturası, etik davranış kodeksləri və uyğunluq nəzarəti alətlərindən ibarət bütöv “idarəetmə texnologiyası” kimi fəaliyyət göstərir. Lakin həmin texnologiyanın başqa bir ölkənin təşkilatlarına ötürülməsi tək cə prosedurun tərcüməsi deyil. Bu, hüquqi mühit, əmək bazarı institutları, idarəetmə mədəniyyəti və işçi davranış normaları ilə uyğunlaşma tələb edən mürəkkəb institusional transformasiyadır.

Beynəlxalq səviyyədə transmilli şirkətlər üçün sosial siyasət və əmək münasibətləri üzrə əsas istinad çərçivələrindən biri Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Transmilli müəssisələr və sosial siyasət haqqında Üçtərəfli Prinsiplər Bəyannaməsi”dir. Bu sənəd müəssisələrə məşğulluq, əmək münasibətləri, təlim, əmək şəraiti və sosial dialoq üzrə birbaşa istiqamət verir [6]. Eyni xətt OECD-nin məsul biznes davranışı üzrə Transmilli Müəssisələr üçün Təlimatları ilə tamamlanır. Burada məşğulluq və sənaye münasibətləri, insan hüquqları, açıqlama və korrupsiya ilə mübarizə kimi sahələr vahid korporativ davranış standartı kimi təqdim olunur [7]. Bu çərçivələr “beynəlxalq HR təcrübəsi”nin normativ əsasını formalaşdırsa da, onların yerli mühitə tətbiqi hər ölkədə eyni sürət və eyni nəticə ilə baş vermir.

Azərbaycan kontekstində transferin “mümkünlük sərhədlərini” iki xətt müəyyən edir. Birincisi, əmək münasibətlərinin hüquqi bazasıdır: Əmək Məcəlləsi əmək hüquqlarının minimum təminatını, müqavilələrin bağlanması və xitamı qaydalarını, əmək mübahisələrinin həlli çərçivəsini təsbit edir və xarici kapitallı iş yerlərinə də şamil olunur [1]. İkincisi, rəqəmsal idarəetmə alətləridir: əmək müqaviləsi bildirişlərinin elektron sistemdə qeydiyyatı və işçi–işəgötürən məlumatlarının elektron təqdimatı kimi mexanizmlər şəffaflığın artması üçün institusional əsas yaradır [5]. Bununla belə, qaydanın mövcudluğu avtomatik olaraq davranışın dəyişməsi demək deyil. Məhz bu nöqtədə mədəni və institusional maneələr “transfer xərclərini” yüksəldir.

Nəzəri çərçivə və anlayışlar

Beynəlxalq HR təcrübəsinin köçürülməsini izah edən yanaşmaların ortaq nöqtəsi odur ki, şirkətin “özündə işləyən” model başqa mühitdə yalnız iki şərtlə eyni nəticəni verə bilər: ya yerli

mühit həmin modeli dəstəkləyən institutlara malikdir, ya da şirkət həmin institutların boşluğunu öz daxili qaydaları ilə kompensasiya edə bilər. Transmilli şirkətlər çox vaxt ikinci yanaşmanın elementlərindən istifadə edirlər və korporativ davranış kodeksi, daxili audit, uyğunluq prosedurları, sanksiya mexanizmləri, təlim proqramları, eləcə də vahid performans dili vasitəsilə öz daxilində institusional “mikro-mühit” formalaşdırırlar. Lakin bu mikro-mühit yerli təşkilati mədəniyyətin norma və gözləntiləri ilə uzlaşmadıqda, qaydalar praktikaya tam keçmir, model formal xarakter daşıyır və kağız üzərində qalır.

Bu prosesdə “mədəni məsafə” və “institusional məsafə” iki ayrı risk mənbəyi kimi çıxış edir. Mədəni məsafə ünsiyyət tərzləri, iyerarxiyaya münasibət, kollektiv qərarvermə, məsuliyyətin paylaşdırılması, münaqişələrin həlli və etimadın qurulması kimi gündəlik təşkilati davranışları formalaşdırır. İnstitusional məsafə isə qanunun icrası, tənzimləyici keyfiyyət, müqavilə intizamı, nəzarət mexanizmləri və şəffaflıq mühiti ilə bağlıdır. Dünyada idarəetmə keyfiyyətini ölçən ən geniş istifadə olunan bazalardan biri Dünya Bankının Worldwide Governance Indicators (WGI) toplusudur. Burada tənzimləyici keyfiyyət, qanunun aliliyi və korrupsiyaya nəzarət kimi ölçülər illər üzrə müqayisə imkanı verir [9]. Şəffaflıq mühitinə dair əlavə signal verən göstəricilərdən biri də Transparency International-in Korrupsiya Qavrayışı İndeksidir (CPI) [10]. Bu tip göstəricilər “şirkətin daxili qaydalarının” hansı dərəcədə yerli institusional məhdudiyyətlərlə üzləşəcəyini əvvəlcədən qiymətləndirməyə imkan verir.

Azərbaycan kontekstində institusional maneələr

Azərbaycanda beynəlxalq HR təcrübəsinin transferinə təsir edən institusional maneələr, adətən, normanın yoxluğu deyil, normanın tətbiqinin təşkilati səviyyədə necə “yaşadılması” ilə bağlı olur. Əmək Məcəlləsi əmək münasibətlərinin formallaşdırılmasını, tərəflərin hüquq və öhdəliklərini, əmək müqaviləsinin bağlanması və xitamı qaydalarını müəyyənləşdirdiyindən, korporativ HR siyasətlərinin hüquqi çərçivəyə oturdulması mümkündür [1]. Eyni zamanda əmək müqaviləsi bildirişlərinin elektron qeydiyyatı xidmətləri işçi–işəgötürən münasibətlərində məlumatın rəsmiləşməsi və izləmə bilməsi üçün infrastruktur yaradır [4]. Bu imkanlar beynəlxalq şirkətlər üçün “minimum uyğunluq həddi”ni təmin edir, lakin HR sistemlərinin daha dərin komponentləri - performansın obyektiv ölçülməsi, sərəşəyə əsaslanan yüksəliş, daxili ədalət (internal equity), etik pozuntuların araşdırılması, whistleblowing mexanizmlərinin işləməsi daha həssas institusional mühit tələb edir.

TŞ-lərin standart HR modelləri adətən ölçülə bilən nəticələrə söykənir: vəzifə profilləri, məqsəd kartları, sərəştə matrisi, dərəcələndirmə, bonus qaydaları və intizam prosesləri. Bu mexanizmlərin yerli şirkətlərdə işləməsi üçün təşkilat daxilində qaydanın hamıya eyni tətbiq olunacağına dair etibar mühiti formalaşmalıdır. Etibarın zəif olduğu təşkilatlarda isə HR alətləri formal hesabatlılığa çevrilir: qiymətləndirmə dövrləri keçirilir, ancaq nəticələr qərarlara təsir etmir. Təlim planları hazırlanır, ancaq iş yerində davranış dəyişmir, etik kodeks asılır, ancaq pozuntu bildirmək riskli sayılır. Bu nöqtədə institusional maneə “sistem”in özündən çox, sistemin doğurduğu nəticələrə kollektiv inanclardır.

Digər institut amili əmək bazarının strukturu və əmək məhsuldarlığı ilə bağlıdır. Dövlət Statistika Komitəsinin əmək bazarı göstəriciləri əməkhaqqı dinamikası və sektorlar üzrə fərqlər barədə signal verir. Bu, kompensasiya paketlərinin dizaynı və rəqabətliklik üçün baza məlumat rolunu oynayır [2]. Lakin bazarın sektorlar üzrə parçalanması, qeyri-formal məşğulluğun mövcudluğu, bəzi sahələrdə ixtisaslı kadr qıtlığı kimi faktorlar TŞ-lərin “bərabər dərəcə–bərabər paket” məntiqini yerli reallığa uyğunlaşdırmağı tələb edir. Bu uyğunlaşdırma aparılmadıqda, beynəlxalq model ya maliyyə baxımından dayanıqsız olur, ya da işçi saxlanmasına (retention) real təsir göstərmir.

Mədəni maneələr və təşkilati davranış

Mədəni maneələr adətən sənəddə görünür, praktikada üzə çıxır. Beynəlxalq HR sistemləri açıq geribildirim, fərdi məsuliyyət, performansın “söhbətlə” deyil “göstərici ilə” sübuta yetirilməsi kimi prinsipləri normallaşdırır. Yerli təşkilat mədəniyyətində iyerarxiya güclü olduqda, geribildirim yuxarıdan aşağıya birtərəfli kanala çevrilir, menecerin rəyini ölçən alətlər (məsələn, 360 qiymətləndirmə) müqavimətlə qarşılanır və “tənqid” təhlükə kimi qavranılır. Bunun nəticəsində performans idarəetməsi sisteminin ən kritik hissəsi - açıq ölçmə, obyektiv qərar, inkişaf planı

zəifləyir. Şirkət formal qiymətləndirmə keçirsə də, işçi nəticəni ədalətli görmədiyi üçün motivasiya mexanizmi işləmir.

Eyni məntiq mükafatlandırmada da görünür. Transmilli şirkətlərdə ümumi mükafatlandırma (əməkhaqqı + bonus + sosial paket + qeyri-maddi təşviqlər) səriştə, bazar dəyəri və nəticə əsasında balanslaşdırılır. Yerli mühitdə isə “ədalət” bəzən nəticədən çox münasibətlərə və gözləntiyə bağlanır. Bu halda beynəlxalq modelin tətbiqi ya sosial gərginlik yaradır, ya da şirkət qeyri-rəsmi istisnalarla sistemi “deformasiyaya uğradır”. Deformasiya artdıqca modelin ən böyük üstünlüyü - proqnozlaşdırıla bilənlik və idarə oluna bilənlik itir.

Ünsiyyət mədəniyyəti də mühüm maneədir. Beynəlxalq praktikada siyasət sənədləri, daxili qaydalar və iş təsvirləri gündəlik idarəetmənin əsas “dili”dir. Əgər təşkilat mədəniyyəti şifahi razılaşmanı daha üstün sayırsa, sənədin hüquqi və idarəedici çəkisi azalır. Bu isə uyğunluq nəzarətinə, daxili auditin işləməsinə və risk idarəetməsinə birbaşa təsir edir. OECD təlimatlarının açıqlama, etik davranış və əmək münasibətləri bölmələri məhz bu nöqtədə “qaydadan davranışa keçid” tələb edir [8].

Azərbaycan praktikası üçün ən çox rast gəlinən qırılma nöqtəsi HR-in təşkilat daxilində səlahiyyət və status məsələsidir. Transmilli şirkətlərdə HR adətən biznes tərəfdaşlığı (HR business partnering) modeli ilə xətt rəhbərliyi ilə birgə qərarvermə prosesinə daxil olur. Yerli şirkətlərdə HR yalnız kadr sənədləşməsi kimi qəbul edildikdə, beynəlxalq modelin strateji hissəsi işçi planlaşdırması, səriştə xəritəsi, varislik planı, təşkilati dizayn “sahibsiz” qalır.

İkinci qırılma nöqtəsi məlumat və ölçmədir. Performans və əməkhaqqı dizaynı üçün etibarlı HR analitika tələb olunur. Rəqəmsal əmək münasibətləri alətləri bu istiqamətdə imkan yaratsa da, məlumat keyfiyyəti, integrasiya (məsələn, iş vaxtı uçotu, təlim sistemi, performans platforması) və məxfilik mədəniyyəti eyni anda yetkinləşməlidir. Əks halda ölçmə mexanizmi etibarsız görünür və təşkilat “indicatorsuz idarəetmə” vərdişinə geri döner. Dövlətin əmək münasibətlərinin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində addımları bu riskləri azaltmaq üçün institusional baza rolunu oynayır [3].

Üçüncü qırılma nöqtəsi etik pozuntuların idarə olunmasıdır. TŞ-lərdə etik xətt, şikayət kanalı və araşdırma protokolları sistemin ayrılmaz hissəsidir. Yerli mühitdə isə şikayət vermək “risk” kimi qavranılırsa, mexanizm formal olur. Burada institusional mühitin ümumi şəffaflıq siqnalları və korrupsiyaya nəzarət göstəriciləri də mühüm fon yaradır [10].

Uyğunlaşdırma yanaşması və layihələndirmə prinsipləri

Beynəlxalq HR təcrübəsini Azərbaycana transfer edərkən əsas prinsip “standartı qorumaq”la “mühiti nəzərə almaq” arasında tarazlıqdır. Normativ səviyyədə ILO-nun MNE Bəyannaməsi və OECD təlimatları minimum davranış standartını müəyyənləşdirir və şirkətin reputasiya riskini idarə etməsinə kömək edir [6]. Hüquqi səviyyədə Əmək Məcəlləsi və elektron əmək münasibətləri mexanizmləri proseslərin formallaşdırılmasını təmin edir [1]. Əsl uyğunlaşdırma isə təşkilat səviyyəsində aparılmalıdır: proses arxitekturası, səriştə modeli, menecer hazırlığı, performans dilinin standartlaşdırılması və ədalət mexanizmlərinin qurulması.

Praktik baxımdan daha işlək yanaşma “pilotsuz tətbiq” deyil, mərhələli institusionallaşdırma. Məsələn, performans idarəetməsi birbaşa bonusla bağlanmadan əvvəl ölçmə mədəniyyəti qurulmalı, menecerlər geribildirim və məqsəd qoyma bacarığına görə ayrıca qiymətləndirilməlidir. Mükafatlandırma arxitekturası tətbiq edilərkən bazar məlumatları və daxili dərəcələndirmə (job grading) sistemi paralel qurulmalı, əmək bazarının sektor fərqləri nəzərə alınmalıdır [2]. Etik mexanizmlər tətbiq edilərkən anonimlik, qorunma və araşdırma prosedurları əvvəlcədən aydın yazılmalı, “cəzalandırma” yox, “riskin azaldılması” dili ön plana çıxarılmalıdır.

Bu çərçivədə transferin uğur meyarı yalnız sənəd sayının artması deyil, qərarların həmin sənədlərə əsaslanmasıdır. Yəni işə qəbulun səriştə profili ilə bağlanması, yüksəlişin şəffaf meyarlara dayanması, performansın inkişaf planına çevrilməsi, əmək münasibətlərinin rəqəmsal izinin idarəetməyə daxil edilməsi. Bu dəyişikliklər baş verdikcə, beynəlxalq model “xarici standart” olmaqdan çıxır, yerli təşkilatın “daxili qaydası”na çevrilir.

Nəticə

Beynəlxalq insan resursları təcrübəsinin Azərbaycana köçürülməsi üçün normativ və texnoloji baza mövcuddur: əmək münasibətlərini tənzimləyən hüquqi çərçivə və elektron qeydiyyat mexanizmləri transferin institusional dayaq nöqtələridir. Bununla yanaşı, transferin real effektivliyi

mədəni və institusional maneələrin düzgün idarə olunmasından asılıdır. Əsas problem adətən “qanun yoxdur” deyil, “qanun və qayda davranışa çevrilmir” dilemmasıdır. Bu səbəbdən, beynəlxalq HR sistemlərinin tətbiqində ən rəşional yol standartların məzmununu qorumaqla onların icra mexanizmini yerli təşkilati mədəniyyətə uyğun şəkildə yenidən layihələndirməkdir. ILO və OECD kimi çərçivələr reputasiya və məsul davranış üçün istinad verir, lakin uğuru təmin edən, məhz təşkilat daxilində ölçmə, ədalət və etibar mexanizmlərinin qurulmasıdır.

Vafa Mehdiyeva
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Economics

CULTURAL AND INSTITUTIONAL BARRIERS TO TRANSFERRING INTERNATIONAL HUMAN RESOURCE PRACTICES TO AZERBAIJAN

Summary

The purpose of the article is to systematically explain the cultural and institutional barriers that emerge when transferring human resource management (HRM) practices developed in transnational corporations to Azerbaijani organizations, to demonstrate the mechanisms through which these barriers weaken the transfer process, and to propose a practically applicable adaptation approach. The analysis is grounded in the interaction among cultural fit, the institutional environment, legal regulation, and managerial practice. The research framework employs international standards of responsible business conduct, the regulatory basis of labor relations, and indicators of governance quality. In the Azerbaijani context, legal regulation of labor relations and digital registration mechanisms create important opportunities for transfer. However, managerial habits, organizational culture, trust in control mechanisms, the transparency environment, and structural characteristics of the labor market act as key factors that delay transfer. The findings indicate that, instead of a “copy-and-paste” approach, redesigning process architecture, the competency model, and the control framework in line with local institutional realities yields more sustainable outcomes.

Keywords: human resources; transnational corporations; cultural fit; institutional environment; Azerbaijan; transfer and adaptation

Вeфa Мeхдиeвa
Министерство Науки и Образования Азербайджанской Республики
Институт Экономик

КУЛЬТУРНЫЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ БАРЬЕРЫ ПЕРЕНОСА МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В АЗЕРБАЙДЖАН

Резюме

Цель статьи системно объяснить культурные и институциональные барьеры, возникающие при трансфере практик управления человеческими ресурсами, сформированных в транснациональных компаниях, в азербайджанские организации, показать механизмы, посредством которых эти барьеры ослабляют процесс трансфера, а также предложить прикладной и работоспособный подход к адаптации. Анализ основан на рассмотрении взаимосвязи культурной совместимости, институциональной среды, правового регулирования и управленческой практики. В качестве исследовательской рамки используются международные стандарты ответственного ведения бизнеса, нормативная база трудовых отношений и показатели качества управления. В азербайджанском контексте правовое регулирование трудовых отношений и механизмы цифровой регистрации создают важные возможности для трансфера. Вместе с тем управленческие привычки, организационная культура, доверие к механизмам контроля, среда прозрачности и структурные особенности рынка труда выступают ключевыми факторами,

замедляющими трансфер. В итоге показано, что вместо подхода «копировать-вставить» более устойчивые результаты обеспечивает перепроектирование архитектуры процессов, модели компетенций и контрольной рамки с учетом местных институциональных реалий.

Ключевые слова: человеческие ресурсы; транснациональные компании; культурная совместимость; институциональная среда; Азербайджан; трансфер и адаптация

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidməti. (n.d.). Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi (PDF). - <https://migration.gov.az/content/pdf/be521b3d8d5e6b03e2fdd3a5cdbc3824.pdf>
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (n.d.). Əmək bazarı (rəsmi statistika bölməsi). - <https://www.stat.gov.az/source/labour/?lang=en>
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. (n.d.). İşçi uçotu forması rəqəmsallaşdırılır (rəsmi xəbər). - <https://sosial.gov.az/en/media/news /employee-record-form-also-becomes-digital>
4. e-Social. (n.d.). Registration of employment contracts and dissemination of information to employers and employees (e-service). - <https://e-social.gov.az/en/e-services /registration-of-employment-contracts-and-dissemination-of-information-to-employers-and-employees-174>
5. Elektron Hökumət Portalı. (n.d.). Əmək müqaviləsi bildirişinin qeydiyyatı (xidmət məlumatı). - <https://e-gov.az/en/services/info/3188/>
6. International Labour Organization. (n.d.). Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy (MNE Declaration). - <https://www.ilo.org /about-ilo/organizational-structure-international-labour-office/ilo-department-sustainable-enterprises-productivity-and-just-transition/tripartite-declaration-principles-concerning-multinational-enterprises-and>
7. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct (PDF). - https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/06/oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-on-responsible-business-conduct_a0b49990/81f92357-en.pdf
8. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct (publication page). - https://www.oecd.org/en/publications/2023/06/oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-on-responsible-business-conduct_a0b49990.html
9. The World Bank. (n.d.). Worldwide Governance Indicators (WGI). - <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators>
10. Transparency International. (2024). Corruption Perceptions Index 2024 Azerbaijan. - <https://www.transparency.org/en/cpi/2024/index/aze>

ЗНАЧЕНИЕ ИНКЛЮЗИВНОЙ ЗАНЯТНОСТИ В СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье исследуется стратегическое значение инклюзивной занятости как ключевого инструмента устойчивого развития Азербайджана в условиях перехода от нефтезависимой экономики к диверсифицированной. Рассматривается взаимосвязь инклюзивной занятости с национальными приоритетами стратегии «Азербайджан 2030», целями устойчивого развития (далее – ЦУР) ООН (ЦУР 1 и ЦУР 8), а также рамочными программами международного сотрудничества. Анализируются действующие государственные политические инициативы: активные программы рынка труда, гендерные реформы, развитие индустриальных парков, инвестиции в «зелёные» энергетические коридоры и возобновляемую энергетику. Обосновывается тезис о том, что создание качественных и доступных рабочих мест в сельском хозяйстве, производстве и секторе услуг является необходимым условием долгосрочной экономической конкурентоспособности и социальной справедливости.

Ключевые слова: инклюзивная занятость, устойчивое развитие, диверсификация экономики, человеческий капитал, гендерное равенство, рынок труда, возобновляемая энергетика, Азербайджан 2030.

Инклюзивная занятость представляет собой фундаментальный сдвиг в парадигме развития Азербайджана, определяемый как обеспечение равных возможностей трудоустройства для всех социальных групп, включая уязвимые слои населения, с целью содействия широкому участию в экономической деятельности и сокращения неравенства. В контексте экономического перехода Азербайджана от нефтяной зависимости инклюзивная занятость служит важнейшим механизмом достижения устойчивого развития путем создания разнообразных экономических возможностей за пределами традиционного энергетического сектора. Этот подход напрямую соответствует стратегической концепции страны по построению конкурентоспособной, диверсифицированной экономики, способной обеспечить стабильный уровень жизни для всех граждан и одновременно снизить зависимость от нестабильных доходов от нефти. Концепция делает акцент не только на создании рабочих мест, но и на качестве и доступности возможностей трудоустройства для различных демографических групп и секторов экономики. Данная концептуальная база находит своё практическое воплощение в ключевых стратегических документах страны, определяющих вектор её долгосрочного развития.

Стратегическая важность инклюзивной занятости прочно закреплена в ключевых политических документах Азербайджана, в частности в «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития» и Рамочной программе сотрудничества ООН в области устойчивого развития (UNSDCF) на 2021-2025 годы. Стратегия «Азербайджан 2030» определяет пять приоритетных областей, включая стабильно растущую конкурентоспособную экономику и динамичное инклюзивное общество с социальной справедливостью, подчеркивая необходимость снижения зависимости от нефти за счет инвестиций в возобновляемые источники энергии, сельское хозяйство, туризм и цифровую трансформацию. В дополнение к этой национальной концепции, UNSDCF 2021-2025 уделяет приоритетное внимание инклюзивному росту, который снижает уязвимость и укрепляет устойчивость, в рамках своей первой стратегической приоритетной области, в частности, поддерживая создание достойных рабочих мест и диверсификацию

экономики для борьбы с бедностью и уязвимостью [1] Взаимодополняющий характер этих документов создаёт системную основу для перехода от декларативных принципов к конкретным механизмам инклюзивного развития.

Инклюзивная занятость служит важным связующим звеном между неотложными экономическими потребностями Азербайджана и более широкими целями в области устойчивого развития, в частности в области сокращения бедности, диверсификации экономики и согласования с ЦУР ООН. Этот подход напрямую поддерживает ЦУР 8 (достойная работа и экономический рост) путем повышения производительности и диверсификации экономики, а также способствует достижению ЦУР 1 (ликвидация бедности) за счет расширения экономических возможностей для уязвимых групп населения. Способствуя диверсификации экономики за счет повышения качества человеческого капитала и снижения зависимости от нефти, инклюзивная занятость играет важную роль в достижении цели страны по увеличению доли нефтяного ВВП до более 57% доходов к 2026 году, одновременно укрепляя устойчивость к колебаниям цен на нефть и создавая пути для устойчивого долгосрочного процветания всех слоев общества [2]. Понимание того, как инклюзивная занятость встраивается в более широкую экономическую архитектуру, требует анализа глубинных противоречий нефтезависимой модели роста.

Экономическое обоснование инклюзивной занятости в Азербайджане обусловлено ограничениями прежних моделей развития, ориентированных на нефтяной сектор, что подтверждается аналитическими данными Всемирного банка. Хотя доходы Азербайджана от нефти (достигшие 20,98% ВВП в 2021 году и составлявшие в среднем 23,5% с 1990 года) позволили через SOFAZ осуществлять фискальные трансферты на поддержку социальных программ и борьбу с бедностью, такая модель существенно ограничила структурные преобразования и рост производительности труда. Зависимость от экспорта углеводородов, доля которого превышает 80% от общего объема экспорта, обусловила формирование модели развития, где фискальная политика была сосредоточена на перераспределении доходов, а не на наращивании производственного потенциала. Несмотря на консервативное бюджетирование и сокращение трансфертов SOFAZ в последние годы, сохраняется системная проблема, заключающаяся в том, что рост заработной платы и социальных выплат, подпитываемый нефтяными доходами, позволил снизить уровень бедности лишь в краткосрочной перспективе. Эта модель не обеспечила формирование диверсифицированной экономической базы, необходимой для устойчивого долгосрочного роста и создания новых рабочих мест [3].

Необходимость перехода к созданию рабочих мест в таких секторах, как сельское хозяйство и производство, становится очевидной при анализе текущей экономической траектории Азербайджана. С ростом ВВП в нефтяном секторе, достигшим 8,6% в конце 2025 года, и доходами от нефтяного сектора, составляющими более 57% от общих доходов бюджета, страна активно стремится к диверсификации путем расширения сельского хозяйства, производства через индустриальные парки и развития возобновляемых источников энергии. Этот переход имеет решающее значение, поскольку сектора торговли создают рабочие места, которые в меньшей степени зависят от государственных расходов и в большей степени реагируют на рыночный спрос, способствуя тем самым реальному повышению производительности. Фокус на высокопродуктивном сельском хозяйстве, пищевой, химической и легкой промышленности, а также на производстве строительных материалов через развитие индустриальных парков знаменует стратегический переход от добычи ресурсов к созданию продукции с высокой добавленной стоимостью. Такой подход позволяет задействовать трудовые ресурсы с различным уровнем квалификации и одновременно формирует конкурентные преимущества на региональных и глобальных рынках. Сравнительный анализ ключевых показателей инклюзивного роста и их проявлений в азербайджанской практике представлен ниже (см. таблицу 1) [4].

Таблица 1

**Столп инклюзивного роста: ключевые показатели занятости и применение в
Азербайджане**

Столп инклюзивного роста	Ключевые показатели занятости	Применение в Азербайджане
Экономика	Рост ВВП на душу населения, производительность труда, экспорт	Рост ненефтяного ВВП на 8,6%, диверсификация в сельское хозяйство и обрабатывающую промышленность
Равенство	Индекс Джини, сокращение бедности, гендерный паритет	Фискальные трансферты для снижения бедности, инициативы по обеспечению гендерного баланса
Окружающая среда	Выбросы CO ₂ на единицу ВВП, водная продуктивность	Расширение возобновляемой энергетики, развитие «зеленых» коридоров

Источник: составлено на основе [4]

Приведённые в таблице 1 данные наглядно демонстрируют многомерность инклюзивного роста и необходимость комплексного инструментария для его измерения. Концепция индекса инклюзивного роста (далее – ИИР) предоставляет комплексную основу для понимания того, как занятость интегрируется в стратегию развития Азербайджана в экономическом, экологическом и социальном аспектах. Первоначально базирующийся на четырех «столпах», включая четкие показатели занятости, ИИР подчеркивает, что устойчивое развитие требует сбалансированного прогресса в области экономического роста, условий жизни, равенства и экологической устойчивости. В контексте Азербайджана это означает создание рабочих мест, которые не только стимулируют экономический рост путем повышения производительности труда и конкурентоспособности экспорта, но и решают проблему неравенства через инклюзивное участие, а также обеспечивают экологическую устойчивость благодаря созданию вакансий в «зеленом» секторе. Внимание, уделяемое страной коридорам возобновляемой энергии, устойчивому сельскому хозяйству и экотуризму, демонстрирует, как создание рабочих мест может одновременно способствовать развитию всех трех компонентов инклюзивного роста. Вопрос о том, каким конкретным содержанием наполняется политика инклюзивной занятости в ключевых секторах, требует отдельного рассмотрения в контексте развития человеческого капитала.

Высококвалифицированные рабочие места, развитие человеческого капитала и диверсификация секторов составляют основу стратегии инклюзивной занятости Азербайджана, особенно в сфере возобновляемых источников энергии, сельского хозяйства и туризма. В документе «Азербайджан 2030» подчеркивается важность конкурентоспособного человеческого капитала, поскольку для устойчивого создания рабочих мест необходимы инвестиции в образование, профессиональную подготовку и инновации, которые повышают конкурентоспособность и производительность в нефтяных секторах. Расширение использования возобновляемых источников энергии через «зеленые» энергетические коридоры, такие как соединение Каспийского моря и ЕС, в сочетании с развитием высокодоходного сельского хозяйства и туризма создает спрос на различные навыки – от технических знаний в области возобновляемых технологий до навыков в сфере гостеприимства и переработки сельскохозяйственной продукции. Этот подход, подкрепленный прямыми иностранными инвестициями в размере 29 млрд долларов США в течение пяти лет и партнерством с международными организациями, такими как ЕБРР и АБР, гарантирует, что создание рабочих мест будет способствовать как удовлетворению неотложных потребностей в занятости, так и долгосрочной экономической конкурентоспособности за счет укрепления человеческого капитала и технологического прогресса [5]. Описанная стратегическая логика воплощается в конкретных политических инструментах, которые правительство последовательно реализует в рамках действующих программ.

Текущие политические инициативы Азербайджана в области инклюзивной занятости включают комплексные меры правительства, направленные на преобразование экономической структуры страны при обеспечении широкого участия. Правительство реализовало стратегические налоговые льготы и инвестиционные реформы в рамках Стратегии социально-экономического развития на 2022–2026 годы. Эти меры направлены на улучшение делового климата и привлечение частных инвестиций с целевым показателем доли частного сектора в ВВП на уровне 88%. Они включают поддержку предпринимательства, реформы государственных предприятий и инициативы по приватизации, которые создают разнообразные возможности для трудоустройства в различных секторах. Кроме того, развитие инновационной экосистемы страны сфокусировано на цифровизации и внедрении технологий. При этом активные программы на рынке труда в 2025 году охватили 567 000 человек, обеспечив успешное трудоустройство 189 000 из них благодаря профессиональному обучению и инициативам по samozанятости [6]. Наряду с общими мерами по стимулированию занятости особую роль в достижении подлинной инклюзивности играет целенаправленная работа по устранению структурного гендерного неравенства.

Инициативы по обеспечению гендерного баланса являются краеугольным камнем стратегии Азербайджана в сфере инклюзивной занятости. Они оказывают значительное влияние как на производительность труда, так и на социальную справедливость в стране. Правительство провело законодательные реформы, устранив правовые барьеры для трудоустройства женщин в традиционно мужских секторах, таких как железнодорожный и автобусный транспорт, что было отмечено Всемирным банком и МВФ как прогрессивные шаги по устранению системного гендерного неравенства. Сеть женских ресурсных центров предоставляет комплексную поддержку, включая обучение навыкам, доступ к рынку с помощью цифровых технологий и инициативы по повышению осведомленности на рабочем месте, направленные на устранение структурных барьеров, препятствующих расширению экономических прав и возможностей женщин. Эти реформы не только способствуют социальной справедливости, но и повышают экономическую производительность, поскольку, по оценкам McKinsey Global Institute, устранение гендерного неравенства в участии в рабочей силе может привести к увеличению мирового ВВП на триллионы долларов, а повышение разнообразия рабочей силы – к улучшению процесса принятия решений, решению проблем и созданию более инклюзивной культуры на рабочем месте [7].

Инклюзивная занятость служит фундаментальной основой для достижения тройной цели Азербайджана: конкурентоспособной экономики, социальной инклюзивности и долгосрочной экологической и экономической устойчивости. Благодаря диверсификации, выходящей за рамки зависимости от нефти, и цели достичь 85% экспорта нефтегазовых продуктов к 2026 году, политика инклюзивной занятости создает устойчивые экономические структуры, способные противостоять волатильности цен на сырьевые товары и обеспечивать стабильный уровень жизни для всех граждан. Интеграция принципов экологической устойчивости в процесс формирования рабочих мест через развитие «зеленых» энергетических коридоров, устойчивого сельского хозяйства и экотуризма демонстрирует, как расширение занятости может одновременно способствовать росту экономической конкурентоспособности и ответственному отношению к окружающей среде. Этот комплексный подход, подкрепленный мерами по обеспечению финансовой стабильности и развитию человеческого капитала, позволяет Азербайджану реализовать свою концепцию конкурентоспособной, диверсифицированной экономики, которая обеспечивает равные возможности при сохранении экологической ответственности и долгосрочной экономической устойчивости.

Инклюзивная занятость занимает центральное место в стратегии устойчивого развития Азербайджана, обеспечивая системный переход от нефтезависимой модели роста к диверсифицированной, конкурентоспособной экономике. В статье раскрывается сущность инклюзивной занятости как механизма равного доступа к экономическим возможностям для всех социальных групп, в том числе уязвимых слоёв населения. Проведён анализ ключевых программных документов – стратегии «Азербайджан 2030» и Рамочной программы сотрудничества ООН в области устойчивого развития (UNSDCF

2021–2025) – в части их ориентированности на достижение ЦУР 1 и ЦУР 8. Исследованы государственные меры по развитию рынка труда: активные программы занятости, охватившие 567 000 человек в 2025 году, гендерные реформы, создание индустриальных парков, инвестиции в возобновляемую энергетику и «зелёные» энергетические коридоры. Обоснована роль инклюзивной занятости как интегрирующего фактора экономической эффективности, социальной справедливости и экологической устойчивости в рамках концепции ИИР. Сделан вывод о том, что системное развитие человеческого капитала, диверсификация секторов экономики и устранение структурных барьеров на рынке труда являются необходимыми условиями долгосрочной экономической конкурентоспособности Азербайджана.

Orxan Həsənov

AR Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

AZƏRBAYCANIN DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYASINDA İNKLÜZİV MƏŞĞULLUĞUN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalə neftdən asılı iqtisadiyyatdan şaxələndirilmiş iqtisadi modelə keçid kontekstində inklüziv məşğulluğun davamlı inkişafın təmin olunmasında əsas alətlərdən biri kimi strateji əhəmiyyətini araşdırır. Məqalədə inklüziv məşğulluq ilə "Azərbaycan 2030" strategiyasının milli prioritetləri, BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM 1 və DİM 8) və beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivə proqramları arasındakı qarşılıqlı əlaqə təhlil edilir. Eyni zamanda, mövcud dövlət siyasəti təşəbbüsləri – fəal əmək bazarı proqramları, gender bərabərliyinə yönəlmiş islahatlar, sənaye parklarının inkişafı, eləcə də yaşıl enerji dəhlizlərinə və bərpa olunan enerji sektoruna yönəldilən investisiyalar – elmi baxımdan qiymətləndirilir. Tədqiqatda kənd təsərrüfatı, istehsal və xidmət sektorlarında keyfiyyətli və əlçatan iş yerlərinin yaradılmasının uzunmüddətli iqtisadi rəqabətqabiliyyətlik və sosial ədalətin təmin edilməsi üçün zəruri şərt olduğu əsaslandırılır.

Açar sözlər: *inklüziv məşğulluq, davamlı inkişaf, iqtisadi şaxələnmə, insan kapitalı, gender bərabərliyi, əmək bazarı, bərpa olunan enerji, Azərbaycan 2030.*

Orkhan Hasanov

**Institute of Economics under the Ministry of
Education and Science of the Republic of Azerbaijan**

THE IMPORTANCE OF INCLUSIVE EMPLOYMENT IN AZERBAIJAN'S SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY

Summary

The article examines the strategic significance of inclusive employment as a key instrument of Azerbaijan's sustainable development amid the country's transition from an oil-dependent economy towards diversification. The paper explores the relationship between inclusive employment and the national priorities of the "Azerbaijan 2030" strategy, the UN Sustainable Development Goals (SDG 1 and SDG 8), and international cooperation frameworks. Current state policy initiatives are analyzed, including active labor market programmes, gender-equality reforms, industrial park development, investments in green energy corridors, and renewable energy expansion. The article substantiates the argument that the creation of quality and accessible jobs in agriculture, manufacturing, and the service sector is a prerequisite for long-term economic competitiveness and social justice.

Keywords: *inclusive employment, sustainable development, economic diversification, human capital, gender equality, labor market, renewable energy, Azerbaijan 2030.*

Список литература:

1. President of the Republic of Azerbaijan. (2021). National priorities for socio-economic development ("Azerbaijan 2030"). <https://president.az/en/articles/view/50474>.
2. Government of the Republic of Azerbaijan. (2022). *Social and economic development strategy 2022–2026*. <https://brussels.mfa.gov.az/files/shares/2022%202026%20Social%20and%20Economic%20Development%20Strategy.pdf>
3. World Bank. (2024). *Azerbaijan economic update: Structural oil surplus and budget adjustments*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099501404102313940/pdf/IDU10f7d445e171aa14b7718f0514bd760d34e09.pdf>
4. Asian Development Bank. (2025). *Country partnership strategy: Azerbaijan, 2025–2029*. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/1066886/cps-aze-2025-2029.pdf>
5. European Bank for Reconstruction and Development. (2025). *EBRD approves new country strategy for Azerbaijan*. <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/news/2025/EBRD-approves-new-country-strategy-for-Azerbaijan.html>
6. Government of Azerbaijan. (2026). *Strategy for the development of the digital economy of the Republic of Azerbaijan for 2026–2029*. <https://ereforms.gov.az/en/publication/13>
7. EU4Gender Helpdesk. (2024). *EU4Gender country gender profile: Azerbaijan 2023*. https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/11/eu4genderhelpdesk_azerbaijan_countrygenderprofile_2023-cgp_v2.pdf

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ GÜCLÜ PREZİDENTLİK İNSTITUTU: AZƏRBAYCAN MİLLİ MODELİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF İSTİQAMƏTİNDƏ TƏHLİLİ

Xülasə

Heydər Əliyevin siyasi və ideya irsinin öyrənilməsi müasir dövlətçilik elmi baxımından prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Onun idarəçilik fəlsəfəsi təkcə müəyyən tarixi dövrün siyasi təcrübəsi kimi deyil, milli dövlət quruculuğunu davamlı inkişaf xəttinə yönəldən strateji düşüncə sistemi kimi qiymətləndirilir. Bu kontekstdə formalaşdırılan güclü prezidentlik institutu Azərbaycan dövlət modelinin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir.

XX əsrin ikinci yarısında, xüsusən sovet idarəetmə modelindən müstəqil dövlət quruculuğuna keçid mərhələsində siyasi sabitliyin təmin olunması, institusional boşluqların aradan qaldırılması və milli dövlətçilik ideyasının möhkəmləndirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş, strateji yönümlü idarəçilik mexanizmlərinə ehtiyac daha da artmışdı. Tarixi təhlil göstərir ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə idarəetmə yalnız administrativ funksiyalarla məhdudlaşmamış, milli identiklik, iqtisadi modernləşmə və siyasi sabitliyin qarşılıqlı əlaqədə inkişafına xidmət edən kompleks siyasət kimi formalaşmışdır.

Heydər Əliyevin konsepsiyasında güclü prezidentlik institutu hakimiyyətin sadəcə mərkəzləşdirilməsi deyil, dövlətin strateji prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi, milli təhlükəsizliyin qorunması, sosial-iqtisadi islahatların ardıcıl icrası və milli-mənəvi dəyərlərin müdafiəsi kimi çoxşaxəli funksiyaları özündə birləşdirən idarəetmə mexanizmi kimi təqdim olunur. Bu yanaşma dövlət başçısının koordinasiyaedici və integrativ rolunu ön plana çıxararaq operativ qərarvermə ilə uzunmüddətli inkişaf strategiyasının uzlaşdırılmasını təmin etmişdir.

Açar sözlər: *prezidentlik institutu, dövlət idarəçilik modeli, siyasi liderlik, strateji inkişaf, transformasiya dövrü.*

Yeni Azərbaycanın qurucusu, ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi irsinin öyrənilməsi müasir dövlətçilik elmi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Onun siyasi nəzəriyyəsi yalnız müəyyən tarixi mərhələnin siyasi təcrübəsi kimi deyil, həm də milli dövlət quruculuğunun davamlı inkişafını təmin edən strateji düşüncə sistemi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan Heydər Əliyevin formalaşdırdığı güclü prezidentlik institutu Azərbaycan dövlət modelinin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi həyatında baş verən transformasiyalar, xüsusilə sovet idarəetmə modelindən milli dövlət quruculuğu mərhələsinə keçid prosesində güclü siyasi liderlik amilinin əhəmiyyəti daha qabarıq şəkildə üzə çıxmış, mərkəzləşdirilmiş və strateji yönümlü idarəçilik mexanizmlərinin formalaşdırılması dövlətin institusional dayanıqlığının əsas şərti kimi qiymətləndirilmişdir. Tarixi mənbələrin və elmi araşdırmaların təhlili göstərir ki, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti dövründə dövlət idarəçiliyi yalnız administrativ funksiyaların həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşmamış, həm də milli identiklik, iqtisadi modernləşmə və siyasi sabitlik arasında kompleks qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasına yönəlmişdir.

Milli dövlətçilik nəzəriyyəsində siyasi hakimiyyətin təşkili və idarə olunması mexanizmlərinin effektivliyi məsələsi yalnız hüquqi-institusional çərçivə ilə deyil, həm də liderlik fenomeninin strateji mahiyyəti ilə sıx şəkildə əlaqələndirilir; bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu təcrübəsi çərçivəsində Heydər Əliyevin formalaşdırdığı idarəetmə fəlsəfəsi güclü prezidentlik institutunun milli modelinin təşəkkülündə mühüm nəzəri və praktiki baza kimi çıxış etmişdir. Tarixi transformasiya dövründə siyasi sabitliyin təmin olunması, institusional boşluqların aradan qaldırılması və müstəqil dövlətçilik ideyasının möhkəmləndirilməsi kimi kompleks və

çoxşaxəli vəzifələrin yerinə yetirilməsi zərurəti güclü icra hakimiyyəti institutunun yaradılmasını obyektiv tarixi zərurət kimi şərtləndirmişdir [5].

Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi fəlsəfəsində güclü prezidentlik institutu yalnız hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi anlamında deyil, həm də dövlətin strateji inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, milli təhlükəsizliyin təmin olunması, sosial-iqtisadi modernləşmənin həyata keçirilməsi və milli-mənəvi dəyərlərin qorunması kimi çoxkomponentli funksional çərçivədə dəyərləndirilir. Bu yanaşma dövlət başçısının siyasi sistemdə koordinasiyaedici və integrativ rolunu ön plana çıxaraq, dövlətin idarə olunmasında operativ qərarvermə və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının ardıcıl icrasını təmin edən institusional mexanizmin formalaşdırılmasını şərtləndirmişdir.

Siyasi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi ilə demokratik idarəetmə institutlarının paralel inkişafının təmin edilməsi Heydər Əliyevin siyasi kursunun əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış etmişdir. Belə ki, prezidentlik institutunun gücləndirilməsi bir tərəfdən dövlətin parçalanma riskinin aradan qaldırılmasına və idarəetmə effektivliyinin yüksəldilməsinə xidmət etmiş, digər tərəfdən isə qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti institutlarının funksional fəaliyyətinin hüquqi əsaslar üzərində möhkəmləndirilməsini şərtləndirmişdir [4].

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərinin tarixi təhlili göstərir ki, onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycan SSR-də və daha sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar dövlətin idarəetmə strukturunun modernləşdirilməsi, iqtisadi potensialın səfərbər edilməsi və milli kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi kimi mühüm istiqamətləri əhatə etmişdir. Bu proseslər güclü siyasi rəhbərlik və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə prinsiplərinin dövlətin inkişafında həlledici rol oynadığını təsdiq edir.

1970–1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-də sənaye, kənd təsərrüfatı, elm və mədəniyyət sahələrində əldə olunan nailiyyətlər, eləcə də müstəqillik dövründə dövlət institutlarının yenidən qurulması və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi güclü idarəçilik modelinin praktik nəticələrini nümayiş etdirmiş, bu kontekstdə güclü prezidentlik institutu dövlətin strateji resurslarının səmərəli idarə olunmasını və milli maraqların qorunmasını təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış etmişdir [3].

XX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə 1970–1985-ci illər Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf tarixində ən dinamik və yüksəlişlə səciyyələnən mərhələlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu dövr əvvəlki onilliklərlə müqayisədə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında əsaslı dönüş yaratmış, iqtisadi potensialın genişləndirilməsi və struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanda rəhbər vəzifəsinə seçilən Heydər Əliyevin məqsədyönlü, yüksək məsuliyyət və vətənə bağlılıqla səciyyələnən fəaliyyəti ölkənin ictimai həyatının bütün istiqamətlərində olduğu kimi, sosial-iqtisadi inkişaf prosesində də mühüm keyfiyyət dəyişikliklərinə və əsaslı dönüşə səbəb olmuşdur.

Onun təşəbbüskarlığı və uzaqgörən idarəçilik xətti nəticəsində iqtisadi və sosial sahələrdə yeni inkişaf mərhələsinin əsası qoyulmuş, ölkənin tərəqqi dinamikası əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha sürətli və sistemli xarakter almışdır. Bu dövrdə iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri respublikanın mövcud təbii və istehsal imkanlarından daha səmərəli istifadə etmək, eləcə də uzun müddət ərzində yığılıb qalmış struktur problemlərini aradan qaldırmaq idi. İqtisadiyyatın inkişafında əvvəlki mərhələlərdə müşahidə olunan birtərəfli yanaşmaların aradan qaldırılması və məhsuldar qüvvələrin hərtərəfli inkişafı prioritet vəzifə kimi müəyyənləşdirildi. Məqsəd Azərbaycanın daxili resurslarına əsaslanan, eyni zamanda ittifaq miqyasında mövcud imkanlardan istifadə edən dayanıqlı və kompleks iqtisadi sistem yaratmaqdan ibarət idi [7].

1971–1985-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən sərmayə qoyuluşunun həcmi 32 milyard rubl təşkil etmişdir. Bu göstərici sovet hakimiyyətinin əvvəlki yarım əsrində istifadə olunmuş ümumi sərmayədən iki dəfədən artıq idi. Başqa sözlə, həmin 15 il ərzində hər il orta hesabla 2 milyard rubldan çox vəsait iqtisadi inkişafın müxtəlif sahələrinə yönəldilirdi ki, bu da əvvəlki dövrlərin illik göstəricilərini 7 dəfə üstələyirdi. Belə geniş miqyaslı investisiya axını iqtisadiyyatın strukturunda ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə imkan yaratdı [3].

1970-ci illərdən etibarən məhsuldar qüvvələrin inkişafı və mövcud resurslardan daha səmərəli istifadə olunması istiqamətində həyata keçirilən iri quruculuq proqramları sənaye strukturunun təkmilləşdirilməsinə səbəb oldu. Maşınqayırma, kimya və neft-kimya, tikinti materialları, yeyinti sənayesi kimi sahələrin inkişafı prioritet istiqamətlərə çevrildi. Sərmayə qoyuluşunun əhəmiyyətli hissəsi məhz bu sahələrin genişləndirilməsinə yönəldildi ki, nəticədə sənaye istehsalı sürətlə artdı və onun strukturunda mühüm dəyişikliklər baş verdi. Maşınqayırma

kompleksinin, kimya və neft-kimya sənayesinin, eləcə də yeyinti sənayesinin payı sənaye istehsalında nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəldi [8].

Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatlarına və formalaşmaqda olan elmi-texniki potensialına əsaslanaraq iqtisadiyyatın aparıcı sahələri mərhələli şəkildə inkişaf etdirilirdi. Əlvan metallurgiya sahəsində yeni istehsal sahələri yaradılır, qara metallurgiyada müasir elektrometallurgiya texnologiyaları tətbiq edilirdi. Kimya sənayesində yalnız ilkin xammal emalı ilə kifayətlənməyərək daha mürəkkəb və müxtəlif təyinatlı məhsulların istehsalı genişləndirildi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanan sənaye sahələri, xüsusilə üzümçülükə bağlı istehsal kompleksləri sürətlə inkişaf edirdi. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı texnikasının istehsalı üzrə yeni müəssisələrin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atılırdı.

Enerji sektorunda da müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunurdu. 1960-cı illərin sonlarından başlayaraq neft hasilatında azalma tendensiyası qeydə alınsa da, sonrakı illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində hasilat səviyyəsi sabitləşdirildi. Təbii qaz hasilatı isə əhəmiyyətli dərəcədə artaraq on il ərzində bir neçə dəfə yüksəldi [4].

Sənaye sahəsində maşınqayırma, kimya, neft-kimya, tikinti materialları istehsalı, yeyinti sənayesi və digər istiqamətlər üzrə inkişaf imkanlarının genişliyi nəzərə alınaraq 1971–1985-ci illərdə mənimsənilən kapital qoyuluşlarının mühüm hissəsi məhz bu sahələrin genişləndirilməsinə yönəldildi. Nəticədə sənayenin artım tempi sürətləndi və daxili quruluşunda əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri meydana gəldi. Beləliklə, maşınqayırma kompleksinin payı 1960-cı ildəki 5,1 faizdən 1985-ci ildə 16,4 faizə yüksəldi; kimya, neft-kimya və meşə sənaye kompleksinin nisbi çəkisi 4,1 faizdən 8,7 faizə çatdı; tikinti materialları istehsalının payı 2,7 faizdən 3,2 faizə qalxdı; yeyinti sənaye kompleksinin xüsusi çəkisi isə 15,3 faizdən 31,3 faizə qədər artdı [3].

1960-cı illərdən etibarən Sovet İttifaqının digər bölgələrində, xüsusən Qərbi Sibirə yeni neft yataqlarının istismara verilməsi nəticəsində böyük həcmdə və daha aşağı maya dəyəri ilə xammal hasil olunurdu. Bu şəraitdə yanacaq sahəsinin inkişafına kifayət qədər maliyyə ayrılması Azərbaycanda 1960-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq neftçıxarmanın mərhələli şəkildə azalmasına gətirib çıxardı. Bununla belə, 1980-ci illərin ikinci yarısında görülməli tədbirlər nəticəsində hasilat göstəriciləri müəyyən sabitliyə qovuşdu və uzun müddət təxminən 13 milyon ton səviyyəsində saxlanıldı [9].

Həmin illərdə təbii qaz hasilatı istiqamətində də nəzərəcarpacaq irəliləyişlər əldə edildi. Belə ki, 1970-ci ildə 5521 milyon kubmetr olan qaz hasilatı 1980-ci ilə doğru 14 milyard kubmetrə yüksəldildi. Nəticə etibarilə 1970–1980-ci illərdə ölkə üzrə qazlaşdırma prosesinin əsas mərhələsi, demək olar, tamamlandı.

İqtisadi artımın güclənməsi əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə real zəmin yaratmışdı. Fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əməkhaqqı 1970-ci illərdə 1,4 dəfə, 1980-ci illərdə 1,3 dəfə artmış, kolxozçular üzrə orta aylıq əməkhaqqının yüksəlişi isə müvafiq olaraq 2,0 dəfə və 1,5 dəfə təşkil etmişdi. Eyni zamanda ictimai istehlak fondları hesabına əhaliyə təqdim olunan ödəniş və güzəştlərin ümumi məbləği 1970–1990 dövründə 3 dəfə çoxalmışdı [3].

Sosial təminat mexanizmləri genişləndirilmiş, xüsusən yaşlılara, əlillərə, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirən şəxslərə, əmək və müharibə veteranlarına, ailə başçısını itirmiş uşaqlı ailələrə və tək analara yönələn maddi dəstək artırılmışdı. Qocalığa və əlilliyə görə dövlət pensiyası alanların sayı 1970-ci ildə 643 min nəfərdən 1989-cu ildə 987 min nəfərə yüksəlmişdi. 1989-cu ilin əvvəlində isə 114,4 min çoxuşaqlı anaya hər ay dövlət hesabına yardım ayrılırdı [5].

Normativ-hüquqi qərarlar sosial müdafiə tədbirlərini daha konkret mexanizmlərlə möhkəmləndirdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 26 iyun 1973-cü il tarixli "Hamiləlik, doğum və xəstə uşağa xidmət üçün müavinət təminatının yaxşılaşdırılması haqqında" qərarına əsasən, qadınlara hamiləlik və doğuma görə iş stajından asılı olmayaraq əməkhaqqının 100%-i ödənilirdi. 12 sentyabr 1974-cü il tarixli "Aztəminatlı uşaqlı ailələrə maddi köməyin daha da yaxşılaşdırılması haqqında" qərara uyğun olaraq 1 noyabr 1974-cü il tarixindən etibarən ailə üzrə adambaşına aylıq gəliri 50 manatdan az olan ailələrdə 8 yaşadək hər uşağa 12 manat müavinət verilməsinə başlanmışdı. Sonrakı mərhələdə, 1990-cı ildən etibarən bu yardımın tətbiq dairəsi genişləndirilərək uşaqlar 12 yaşınadək olan dövrü də əhatə etmişdi [3].

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan ciddi siyasi, iqtisadi və hərbi böhranlarla üzləşmişdi. Dövlət müstəqilliyini yeni əldə etmiş ölkə həm daxili qarşıdurmaların, həm də xarici təcavüzün

təsiri altında ciddi təhlükələrlə qarşı-qarşıya idi. Belə mürəkkəb bir şəraitdə dövlət idarəçiliyində sistemli yanaşmanın və güclü siyasi liderliyin formalaşdırılması həyati əhəmiyyət daşıyırdı [8].

1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan dövlətçiliyinin xilas baxımından dönüş nöqtəsi oldu. O, dövlət rəhbərliyinə gəldiyi zaman ölkədə siyasi parçalanma, iqtisadi tənəzzül və hərbi təhlükələr mövcud idi. Bu şəraitdə dövlət idarəçiliyinin effektiv təşkili, cəmiyyətin konsolidasiyası və milli təhlükəsizliyin təmin olunması üçün güclü prezidentlik institutunun yaradılması zəruri idi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən hüquqi və institusional islahatlar müstəqil Azərbaycan dövlətində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması istiqamətində möhkəm normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Dövlət quruculuğunun ilkin mərhələsində qəbul edilən mühüm hüquqi sənədlər, beynəlxalq konvensiyalara qoşulma və qanunvericilik sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər hüquqi-demokratik dövlətin əsaslarının yaradılmasına xidmət etmişdir [2].

2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının inkişafı Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kursun davamı kimi xarakterizə olunur. Ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev müasir dövrün mürəkkəb geosiyasi reallıqları fonunda dövlətçilik ideyasını yeni mərhələyə yüksəldən, milli maraqları qlobal çağırışlarla uzlaşdırmağı bacaran qüdrətli siyasi lider kimi çıxış edir.

İlham Əliyev 2003-cü il 31 oktyabr tarixində keçirilmiş andiçmə mərasimində, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi səlahiyyətlərinin icrasına başlayarkən, dövlətçilik ənənələrinə sədaqətini açıq şəkildə bəyan edərək belə demişdir: *“Azərbaycanı qüdrətli dövlətə çevirmək üçün, ən başlıcası, ölkədə Heydər Əliyevin siyasəti davam etdirilməlidir. Bu gün yüksək kürsüdən çıxış edərkən mən Azərbaycan xalqına söz verirəm ki, bu siyasətə sadıq qalacağam, heç vaxt bu yoldan dönməyəcəyəm, Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirəcəyəm”*. Cənab Prezident bu bəyanatla, əslində, dövlət başçısının qarşısında dayanan ən ağır və məsuliyyətli tarixi missiyanı ictimai şəkildə üzərinə götürmüşdür. Bu vəd uzun illər ərzində ardıcıl diplomatik fəaliyyət, hərbi potensialın gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq müstəvidə hüquqi-siyasi mövqelərin sistemli şəkildə müdafiəsi ilə müşayiət olunmuş, nəhayət, 2020-ci ildə Vətən müharibəsi zamanı tarixi Zəfərlə nəticələnmişdir.

2003-cü ildən etibarən həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü siyasi kurs, dövlətçilik ənənələrinə sədaqət prinsipi ilə uzlaşdırılaraq, milli suverenliyin möhkəmləndirilməsi, hüquqi-institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması vasitəsilə Azərbaycanın müasir demokratik inkişaf modelinin konseptual əsaslarının formalaşmasına xidmət edən sistemli transformasiya mərhələsi kimi səciyyələndirilə bilər.

Fidan Yusifzadə

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

THE INSTITUTION OF A STRONG PRESIDENCY IN HEYDAR ALİYEV'S POLITICAL THEORY: AN ANALYSIS OF THE AZERBAIJANI NATIONAL MODEL IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary

The study of Heydar Aliyev's political and ideological legacy holds fundamental importance for contemporary scholarship on statehood. His philosophy of governance is regarded not merely as the political experience of a specific historical period, but as a strategic system of thought that directed national state-building toward a trajectory of sustainable development. Within this framework, the institution of a strong presidency that emerged under his leadership has come to function as one of the principal pillars of the Azerbaijani state model.

In the second half of the twentieth century, particularly during the transition from the Soviet administrative system to the formation of an independent state, the need for centralized and strategically oriented governance mechanisms became increasingly evident. Ensuring political stability, eliminating institutional gaps, and consolidating the idea of national statehood required an effective model of state administration. Historical analysis demonstrates that during Heydar Aliyev's leadership, governance extended beyond the implementation of administrative functions

and evolved into a comprehensive policy aimed at fostering the interconnected development of national identity, economic modernization, and political stability.

In Heydar Aliyev's conception, the institution of a strong presidency is not confined to the centralization of authority alone; rather, it is presented as a multidimensional governance mechanism encompassing the determination of the state's strategic priorities, the safeguarding of national security, the consistent implementation of socio-economic reforms, and the protection of national and moral values. This approach foregrounded the coordinating and integrative role of the head of state, ensuring a balance between prompt decision-making and the realization of long-term development strategies.

Keywords: institution, model of statehood, political leadership, strategic development, period of transformation.

Фидан Юсифзаде
Академия государственного управления при Президенте
Азербайджанской Республики

ИНСТИТУТ СИЛЬНОЙ ПРЕЗИДЕНТСКОЙ ВЛАСТИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ГЕЙДАР АЛИЕВ: АНАЛИЗ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ МОДЕЛИ В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Изучение политического и идейного наследия Гейдара Алиева имеет принципиальное значение для современной науки о государственности. Его управленческая философия рассматривается не только как политический опыт определённого исторического периода, но и как стратегическая система мышления, направленная на обеспечение устойчивого развития национального государственного строительства. В данном контексте сформированный им институт сильной президентской власти выступает одним из ключевых опорных элементов государственной модели Азербайджана.

Во второй половине XX века, особенно в переходный период от советской модели управления к строительству независимого государства, потребность в централизованных и стратегически ориентированных механизмах управления значительно возросла. Обеспечение политической стабильности, преодоление институциональных пробелов и укрепление идеи национальной государственности требовали последовательной и продуманной государственной политики. Исторический анализ показывает, что в период руководства Гейдара Алиева система управления не ограничивалась лишь административными функциями, а формировалась как комплексная политика, направленная на взаимосвязанное развитие национальной идентичности, экономической модернизации и политической стабильности.

В концепции Гейдара Алиева институт сильной президентской власти рассматривается не как простая централизация политической власти, а как многофункциональный механизм управления, объединяющий определение стратегических приоритетов государства, обеспечение национальной безопасности, последовательную реализацию социально-экономических реформ и защиту национально-нравственных ценностей. Данный подход выдвигает на первый план координирующую и интегративную роль главы государства, обеспечивая согласование оперативного принятия решений с долгосрочной стратегией развития.

Ключевые слова: институт президентства, модель государственности, политическое лидерство, стратегическое развитие, трансформационный период.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2016). Bakı: Azərbaycan Respublikası.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi veb-saytı. (2026, 23 fevral). <https://president.az>.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. (2008). Azərbaycan tarixi (1941–2002-ci illər): Yeddi cildə, VII cild. Bakı: Elm.

4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. (2013). *Heydər Əliyev: İki cildə (1-ci cild)*. Bakı: Turxan.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, Prezident Kitabxanası. (2014). *Məqalələr (2009–2014-cü illər)*. Bakı.
6. İsmayılov, İ. (2014). Heydər Əliyev və Azərbaycanın müstəqillik konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, Prezident Kitabxanası. *Məqalələr (2009–2014-cü illər)*. Bakı.
7. Qurbanov, S. (2024). Dünya və Azərbaycan siyasətində Heydər Əliyev kursu. Bakı: İZƏ. s.400
8. Rəhimzadə, A. (2014). Səmərəli inkişaf modelinin banisi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, Prezident Kitabxanası. *Məqalələr (2009–2014-cü illər)*. Bakı.
9. Muradov, Ş. (2019). Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı: Avropa. s.594

ELEKTRON TİCARƏT PLATFORMALARININ API ARXİTEKTURASINDA BOLA ZƏİFLİYİNİN ANALİZİ VƏ QARŞISININ ALINMASI

Xülasə

Müasir elektron ticarət platformaları daha çevik olmaq üçün API əsaslı mikroservis arxitekturalarına üstünlük verirlər. Lakin bu keçid özü ilə bərabər yeni təhlükəsizlik riskləri də gətirir. Ən kritik boşluqlardan biri istifadəçi məlumatlarının və ödəniş detallarının sızmasına səbəb olan BOLA (Obyekt Səviyyəsində Qüsurlu Avtorizasiya) zəifliyidir. Təəssüf ki, WAF kimi ənənəvi şəbəkə qoruyucu divarları kənardan tamamilə qanuni görünən bu növ dəyişdirilmiş API sorğularını aşkarlamaqda çox vaxt yetərsiz qalır. Təqdim olunan məqalədə BOLA zəifliyinin elektron ticarət mühitində necə işlədiyi və hücumçuların hansı yollardan istifadə etdiyi ətraflı təhlil olunur. Problemin həlli kimi isə sistem arxitekturasında təsadüfi identifikatorlara (UUID) keçid, obyekt səviyyəsində ciddi mülkiyyət yoxlamalarının (ownership checks) qurulması və API Şlüzü (API Gateway) əsaslı mərkəzləşdirilmiş avtorizasiya modeli təklif edilir. İrəli sürülən bu yanaşmalar onlayn mağazaların ümumi təhlükəsizlik sistemlərinin qurulması və daha da gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: elektron ticarət, API təhlükəsizliyi, BOLA, avtorizasiya, kiberhücum, veb tətbiq arxitekturası, informasiya təhlükəsizliyi.

Giriş

Son illərdə elektron kommersiyanın sürətli inkişafı onlayn satış sistemlərinin memarlığında köklü dəyişikliklərə, xüsusən də REST və GraphQL əsaslı API-lara keçidə səbəb olmuşdur. "Headless commerce" kimi yeni arxitekturalar əməliyyat çevikliyini artırırsa da, çoxsaylı API uc nöqtələrinin xarici şəbəkəyə açıq olması hücum səthini kəskin genişləndirmişdir. Ənənəvi sistemlərdən fərqli olaraq, bugünkü e-ticarət API-larına yönələn hücumların strukturu fərqlidir. Bu səbəbdən, ənənəvi Şəbəkə və Veb Tətbiq Qoruyucu Divarları (WAF) kənardan qanuni görünən, lakin arxasında məntiqi boşluqlar gizlədən API hücumlarının qarşısını almaqda çox vaxt yetərsiz qalır [3].

OWASP (Open Worldwide Application Security Project) təşkilatının hesabatlarına əsasən, API təhlükəsizlik riskləri arasında birinci yeri məhz belə məntiqi boşluqlardan qaynaqlanan BOLA (Obyekt Səviyyəsində Qüsurlu Avtorizasiya) zəifliyi tutur [4]. Elektron ticarət sistemlərində müştərinin sifariş tarixçəsi, ödəniş detalları və fərdi məlumatları verilənlər bazasında unikal identifikatorlarla saxlanılır. Əgər API sorğuları zamanı server müraciət edilən obyektin həqiqətən sorğunu göndərən istifadəçiyə aid olub-olmadığını sərt şəkildə yoxlamırsa, hücumçular sadəcə URL daxilindəki ID göstəricilərini dəyişdirərək başqalarının məlumatlarına çıxış əldə edə bilirlər [6]. Bu cür avtorizasiya boşluqları sistemin bütövlüyünü pozmaqla yanaşı, kütləvi məlumat sızmalarına səbəb olur. Nəticə etibarilə, elektron ticarət platformaları GDPR və PCI-DSS kimi beynəlxalq standartların tələblərini pozduqları üçün həm böyük məbləğdə maliyyə cərimələri, həm də ciddi reputasiya itkisi ilə üz-üzə qalırlar.

2. BOLA Zəifliyinin İşləmə Mexanizmi və Təsirləri

BOLA zəifliyinin yaranma mexanizmini tam başa düşmək üçün ilk növbədə informasiya təhlükəsizliyinin iki təməl anlayışı – autentifikasiya (kimlik doğrulama) və avtorizasiya (səlahiyyətləndirmə) arasındakı fərq aydınlaşdırılmalıdır. Autentifikasiya istifadəçinin kimliyini təsdiqləyərək ona sistemə giriş hüququ verir (məsələn, istifadəçi adı və şifrə vasitəsilə). Avtorizasiya isə artıq sistemə daxil olmuş istifadəçinin hansı spesifik resurslara və ya obyektlərə çıxış hüququnun olduğunu müəyyən edir [5]. Elektron ticarət API-larında BOLA problemi məhz bu iki proses arasındakı boşluqdan qaynaqlanır. Server istifadəçinin kimliyini uğurla təsdiqləyib sessiyasını qanuni şəkildə qəbul etsə də, həmin istifadəçi API sorğusundakı ID göstəricilərini dəyişərək başqa bir müştərinin sifarişinə müraciət etdikdə, server onun bu spesifik obyekt

üzərindəki səlahiyyətini (avtorizasiyasını) yoxlamır. Nəticədə, sistem heç bir şübhə duymadan başqasına aid məxfi məlumatları icazəsiz şəxsə qaytarır.

2.1. Hücum Vektorunun Texniki Təhlili

Elektron ticarət platformasında BOLA hücumunun necə baş verdiyini tipik bir ssenari üzərindən izah etmək mümkündür. Fərz edək ki, hücumçu onlayn mağazada qeydiyyatdan keçib və öz keçmiş sifarişlərinin detallarına baxmaq istəyir. Bu zaman brauzer arxa planda serverə aşağıdakı kimi standart bir REST API sorğusu göndərir:

GET /api/v1/orders/71025 HTTP/1.1

Host: api.e-ticaret-platformasi.com

Authorization: Bearer eyJhbGciOiJIUzI1NiIsInR5c...

Bu sorğuda 71025 rəqəmi verilənlər bazasındakı xüsusi bir sifariş obyektinin identifikatorudur. Authorization başlığında Bearer tokeni isə istifadəçinin sistemə tam qanuni yolla daxil olduğunu, yəni autentifikasiyadan keçdiyini təsdiqləyir. Server bu sorğunu qəbul edir və 71025 nömrəli sifarişin detallarını qaytarır. Zəiflik məhz bu mərhələdə başlayır. Hücumçu xüsusi HTTP proksi alətlərindən istifadə edərək göndərilən sorğunu tutur və sadəcə identifikatoru dəyişdirərək (məsələn, 71026 edərək) yenidən serverə göndərir.

Əgər platformanın API arxitekturasında obyektin kimə məxsus olduğunu yoxlayan xüsusi bir mexanizm qurulmayıbsa, server sadəcə təqdim olunan tokenin vaxtının keçib-keçmədiyinə baxacaq. Token etibarlı olduğu üçün server 71026 nömrəli sifarişin əslində tamamilə başqa bir müştəriyə aid olduğunu yoxlamadan, həmin sifarişə aid məxfi detalları birbaşa hücumçuya qaytaracaq.

2.2. E-ticarət Sistemlərinə Təsirləri

BOLA zəifliyinin istismarı elektron ticarət şirkətləri üçün aşağıdakı nəticələrə səbəb olur:

- **Məxfiliyin Pozulması:** Adətən, sistemdəki sifariş tarixçələrində müştərinin tam adı, ev ünvanı və bank kartının son 4 rəqəmi kimi həssas fərdi məlumatlar (PII) yer alır. Bu cür detalların kütləvi şəkildə sızması istifadəçiləri birbaşa və xüsusi hədəflənmiş fişinq hücumlarının asan qurbanına çevirir.

- **Maliyyə İtkiləri:** Əgər zəiflik məlumatları dəyişdirən (PUT, POST, DELETE) API-larda mövcuddursa, hücumçu başqa bir müştərinin çatdırılma ünvanını öz ünvanı ilə əvəzləyə və ya başqasının qeydiyyatdan keçmiş kartı ilə alış-veriş edə bilər.

- **Hüquqi Təzyiqlər:** Məlumat sızmaları şirkətlərin milyonlarla dollar dəyərində cərimələnməsi ilə nəticələnməyə bilər.

3. Zəifliyin Qarşısının Alınması üçün Arxitektura Həllər

Elektron ticarət sistemlərinin API infrastrukturunda BOLA zəifliyinin qarşısını almaq üçün sadəcə perimetr qoruması kifayət etmir. Həm verilənlər bazası, həm proqram kodu, həm də şəbəkə arxitekturası səviyyəsində çoxqatlı təhlükəsizlik tədbirləri tətbiq edilməlidir.

3.1. Təxmin Edilə Bilməyən Identifikatorların (UUID) Tətbiqi

İnternet mağazaların əksəriyyətində istifadəçi, səbət və sifariş cədvəllərinin əsas identifikatorları (primary keys) avtomatik artan sadə rəqəmlərdən şəkildə qurulur. BOLA hücumlarını bu qədər təhlükəli və uğurlu edən əsas amil də elə budur: hücumçu növbəti ID-nin nə olacağını çox rahatlıqla təxmin edə bilər. Təhlükəsizlik arxitekturasında atılacaq ilk mühüm addım məhz bu ardıcıl rəqəmlərdən imtina etmək və obyektlərə riyazi baxımdan tapılması qeyri-mümkün olan 128-bitlik UUIDv4 formatı tətbiq etməkdir [1]. Bu halda URL strukturu .../orders/550e8400-e29b-41d4-a716-446655440000 formasını alır. Lakin qeyd edilməlidir ki, UUID istifadəsi BOLA-nın köklü həlli deyil, sadəcə təxmin etmə ehtimalını trilyonda birə qədər azaldan ləngidici mitiqasiya mexanizmidir.

3.2. Obyekt Səviyyəsində Ownership Checks

Məsələnin fundamental həlli isə biznes məntiqi səviyyəsində mülkiyyət yoxlamasının aparılmasıdır. Hər bir API uc nöqtəsinə (endpoint) müraciət edilən zaman, sistem tələb olunan obyekti bazadan çağırırmazdan əvvəl sorğunu göndərən istifadəçinin sessiya tokeninin (məsələn, JWT) içindəki user_id dəyərini oxumalıdır.

Daha sonra, verilənlər bazasına göndərilən SQL (və ya NoSQL) sorğusu sadəcə SELECT * FROM orders WHERE order_id = ? olmamalıdır. Təhlükəsiz proqramlaşdırma

prinsiplərinə əsasən, bu sorğu mütləq istifadəçinin öz identifikatoru ilə əlaqələndirilməlidir: `SELECT * FROM orders WHERE order_id = ? AND user_id = ?` [5].

Məhz bu məntiq sayəsində, hücumçu hər hansı bir sifarişin ID-sini düzgün təxmin etsə belə, həmin obyekt başqa bir müştəriyə aid olduğu üçün məlumat bazası heç bir nəticə qaytarmayacaq. Əvəzində sistem, icazəsiz müdaxiləni bloklayaraq "HTTP 403 Forbidden" (Giriş qadağandır) və ya "404 Not Found" (Tapılmadı) xətası verəcək.

3.3. API Gateway və "Zero Trust" Arxitekturası

İrihəcmli e-ticarət platformalarının arxa planında onlarla fərqli mikroservis (məsələn, ödəniş, logistika, müştəri xidmətləri) eyni anda fəaliyyət göstərir. Təsəvvür edin ki, hər bir mikroservis üçün eyni mülkiyyət yoxlamasını (ownership check) təkrar-təkrar sıfırdan yazmaq lazımdır. Bu yanaşma nəinki proqramçı xətalарına zəmin yaradır, həm də sistemin fərqli nöqtələrində eyni təhlükəsizlik boşluqlarının təkrarlanmasına yol açır [2].

Məhz bu problemin qarşısını almaq üçün daxili arxitektura Zero Trust prinsipinə əsaslanan API Şlüzü (API Gateway) tətbiq edilməlidir. Bu modeldə bütün xarici HTTP sorğuları birbaşa mikroservislərə deyil, ilk növbədə bu mərkəzi şlüzə daxil olur. API Gateway OAuth 2.0 və ya OpenID Connect kimi protokollardan istifadə edərək mərkəzi qərarvermə nöqtəsi kimi çıxış edərək istifadəçinin obyektdə çatmaq üçün kifayət qədər səlahiyyətinin olub-olmadığını dəqiqləşdirir. Yalnız və yalnız bu avtorizasiya mərhələsi uğurla keçildikdən sonra sorğu aidiyyəti mikroservisə ötürülür. Bu cür mərkəzləşdirilmiş arxitektur model BOLA zəifliklərinin sistemin dərinliklərinə sızmadan, elə girişdəcə bloklanması təmin edən ən effektiv yoldur [4].

Nəticə

Elektron ticarət platformalarının müasir təhlükəsizlik paradıqması sadəcə şəbəkənin (SSL/TLS) şifrələnməsindən və ya zərərli kod inyeksiyalarının bloklanmasıdan ibarət deyil. Aparılan təhlillər göstərir ki, BOLA kimi məntiqi zəifliklər sistemin daxili arxitekturasındakı dizayn və avtorizasiya xətalарından yaranır və e-ticarət ekosistemi üçün ən böyük təhdid mənbəyidir.

Bu məqalədə irəli sürülən arxitektur həllər — təsadüfi identifikatorların (UUID) tətbiqi, obyekt səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş və sərt mülkiyyət yoxlamalarının (ownership checks) aparılması, eləcə də API Gateway üzərindən "Zero Trust" modelinin qurulması elektron ticarət sistemlərinin məxfiliyini qorumaq üçün zəruri addımlardır. Bu araşdırma çərçivəsində əldə olunan nəzəri və praktiki nəticələr, dissertasiya işi çərçivəsində bütöv bir internet mağazanın təhlükəsizlik sisteminin işlənilməsi, onun modelləşdirilməsi və sınaqdan keçirilməsi üçün fundamental baza rolunu oynayacaqdır.

Aysu Karimli Ilgar

Azerbaijan State University of Economics

ANALYSIS AND PREVENTION OF BOLA VULNERABILITY IN THE API ARCHITECTURE OF E-COMMERCE PLATFORMS

Summary

Modern e-commerce platforms increasingly adopt API-based microservice architectures to enhance agility. However, this transition introduces new security risks. One of the most critical vulnerabilities is BOLA (Broken Object Level Authorization), which leads to the leakage of user data and payment details. Unfortunately, traditional network defenses, such as Web Application Firewalls (WAF), often prove insufficient in detecting these modified API requests, as they appear entirely legitimate from the outside. This article provides a detailed analysis of the operational mechanism of the BOLA vulnerability and the attack vectors utilized in e-commerce environments. To address this problem, the study proposes implementing random identifiers (UUID) within the system architecture, establishing strict object-level ownership checks, and adopting a centralized authorization model based on an API Gateway. These proposed approaches are of fundamental importance for the development and further optimization of the overall security systems in online stores.

Keywords: e-commerce, API security, BOLA, authorization, cyberattack, web application architecture, information security.

Айсу Керимли

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

АНАЛИЗ И ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ УЯЗВИМОСТИ BOLA В API-АРХИТЕКТУРЕ ПЛАТФОРМ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ

Резюме

Современные платформы электронной коммерции все чаще отдают предпочтение микросервисным архитектурам на основе API для повышения своей гибкости. Однако этот переход влечет за собой новые риски безопасности. Одной из наиболее критических уязвимостей является BOLA (Broken Object Level Authorization — Нарушение авторизации на уровне объекта), которая приводит к утечке пользовательских данных и платежных реквизитов. К сожалению, традиционные сетевые экраны, такие как WAF, зачастую оказываются неспособными обнаружить подобные модифицированные API-запросы, поскольку внешне они выглядят абсолютно легитимными. В представленной статье подробно анализируется механизм действия уязвимости BOLA и векторы атак, используемые злоумышленниками в среде электронной коммерции. В качестве решения проблемы предлагается переход к случайным идентификаторам (UUID) в системной архитектуре, внедрение строгих проверок принадлежности на уровне объектов (ownership checks) и создание централизованной модели авторизации на базе API-шлюза (API Gateway). Выдвинутые подходы имеют фундаментальное значение для разработки и дальнейшего укрепления общих систем безопасности интернет-магазинов.

Ключевые слова: электронная коммерция, безопасность API, BOLA, авторизация, кибератака, архитектура веб-приложений, информационная безопасность.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. De Ryck, P. (2022). *API Security in Action*. Manning Publications, 88-95.
2. Richards, M., & Ford, N. (2020). *Fundamentals of Software Architecture: An Engineering Approach*. O'Reilly Media, 45-50.
3. Stuttard, D., & Pinto, M. (2021). *The Web Application Hacker's Handbook: Finding and Exploiting Security Flaws* (2nd ed.). Wiley, 112-118.
4. OWASP Foundation. (2023). *OWASP API Security Top 10 - 2023*. Open Worldwide Application Security Project, 4-12.
5. Hoffman, J. (2020). *Web Security for Developers: Real Threats, Practical Defense*. No Starch Press, 78-85.
6. Çelik, A. (2023). *İnformasiya Təhlükəsizliyi və E-ticarət Sistemləri*. Bakı: Akademik Nəşriyyat, 55-60.

KARBON SƏRHƏDDƏ TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMİNİN İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ İXRACIN DİVERSİFİKASIYASINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ YAŞIL LOGİSTİKA ŞƏRAİTİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ STRATEGİYASI

Xülasə

Məqalədə Avropa İttifaqının tətbiq etdiyi Karbon Sərhəd Tənzimlənməsi Mexanizminin inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusilə Azərbaycanın ixrac diversifikasiyasına və yaşıl logistika infrastrukturuna təsiri təhlil edilir. CBAM sement, dəmir-polad, alüminium, gübrə, elektrik və hidrogen kimi karbon tutumlu sektorlarda karbon sızmasının qarşısını almağı və global istehsalçıları dekarbonizasiyaya təşviq etməyi hədəfləyir. Tədqiqat göstərir ki, logistika emissiyaları global karbon tullantılarının təxminən 11%-ni təşkil edir və yaşıl logistikaya keçid (xüsusilə dəmir yolu daşımaları və enerji səmərəliliyi təmin edən alətləri vasitəsilə) ixrac rəqabətini qorumaq üçün zəruridir. Analizlərə əsasən, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya regionu illik 1,7 milyard dollar maliyyə yükü ilə dünyada ən yüksək CBAM təzyiqinə məruz qalan bölgələrdən biridir. Azərbaycan üçün bu mexanizm xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki ölkə ixracatının 90%-dən çoxu qalıq yanacaqlardan asılıdır və sənaye məhsullarının karbon tutumu Aİ orta göstəricisindən 80% yüksəkdir. Məqalədə Orta Dəhliz yaşıl logistika aləti kimi təqdim olunur; belə ki, dəhlizin rəqəmsallaşdırılması və dekarbonizasiyası 2030-cu ilə qədər yük həcmnin üç dəfə artmasına və nəqliyyat vaxtının yarıya qədər azalmasına imkan yaradacaqdır. Yekun olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün "yaşıl sıxılma" (green squeeze) təhlükəsindən qaçmağın yolu dekarbonizasiya investisiyaları, daxili karbon vergisi sistemlərinin qurulması (emulyasiya) və logistik marşrutların yaşıllaşdırılmasından keçir.

Açar sözlər: Karbon Sərhəd Tənzimlənməsi Mexanizmi (CBAM), yaşıl logistika, ixrac diversifikasiyası, Orta Dəhliz, dekarbonizasiya, karbon sızması, inkişaf etməkdə olan ölkələr, enerji səmərəliliyi.

GİRİŞ

Müasir mərhələdə global iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və xüsusilə də dünya ticarət sisteminin strukturuna ciddi təsir göstərir. Ətraf mühit amilləri artıq yalnız ekoloji siyasətin deyil, eyni zamanda xarici ticarət strategiyalarının da ayrılmaz komponentinə çevrilmişdir. Bu çərçivədə Avropa İttifaqının tətbiq etdiyi Karbon Sərhəddə Tənzimlənməsi Mexanizmi (CBAM) karbon tutumlu məhsulların idxalı zamanı onların istehsal prosesində yaranmış emissiyaların nəzərə alınmasını və müvafiq karbon ödənişlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Mexanizmin əsas hədəfi karbon sızmasının qarşısını almaq, yəni istehsalın daha aşağı ekoloji tələblərə malik ölkələrə yönəlməsini məhdudlaşdırmaq və tərəfdaş ölkələrdə daha təmiz texnologiyalara keçidi təşviq etməkdir. Karbon Sərhəddə tənzimlənməsi mexanizmi beynəlxalq ticarətdə formalaşmış müqayisəli üstünlüklər sisteminə də yeni məzmun qazandırır. Ənənəvi ticarət nəzəriyyələrində, o cümlədən Rikardonun müqayisəli üstünlüklər yanaşmasında və Hekşer-Olin modelində ölkələrin ixrac ixtisaslaşması əsasən əmək, kapital və təbii resurs təminatı, eləcə də texnoloji səviyyə ilə izah edilirdi. Lakin hazırkı şəraitdə karbon intensivliyi və ekoloji standartlara uyğunluq da rəqabət qabiliyyətinin mühüm ölçən mühüm faktora çevrilmişdir. Bu baxımdan, karbon tutumlu sahələr üzrə ixtisaslaşmış inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün yeni mexanizm əlavə xərclər yaradır və onların ənənəvi ixrac üstünlüklərini zəiflədə bilər. Nəticə etibarilə, bu ölkələr qarşısında ixrac strukturunun şaxələndirilməsi, enerji səmərəliliyinin artırılması və aşağı karbonlu istehsal modelinə keçid kimi strateji vəzifələr dayanır [4].

Yaşıl logistika yanaşması CBAM-in praktik təsir imkanlarını genişləndirən mühüm institusional mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Bu konsepsiya nəqliyyatın təşkili, anbar

sistemlərinin idarə olunması və bütövlükdə təchizat zəncirinin optimallaşdırılması zamanı enerji effektivliyinin yüksəldilməsini, istixana qazı emissiyalarının minimuma endirilməsini və bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqinin genişləndirilməsini əhatə edir. Beləliklə, logistika fəaliyyəti yalnız əməliyyat funksiyası deyil, eyni zamanda ekoloji və iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsində strateji alətə çevrilir.

Nəzəri müstəvidə yaşıl logistika tədbirləri resurslardan daha rəşional istifadə və proseslərin optimallaşdırılması vasitəsilə əməliyyat və tranzaksiya xərclərinin azalmasına şərait yaradır. Bu işə ixracatçı müəssisələrə karbon intensivliyinin aşağı salınması hesabına CBAM çərçivəsində formalaşan əlavə karbon ödənişlərinin təsirini zəiflətmək imkanı verir. Başqa sözlə, logistika sistemində ekoloji modernləşmə həm rəqabət qabiliyyətinin qorunmasına, həm də aşağı karbonlu ixrac modelinə keçidin sürətləndirilməsinə xidmət edir. Bir tərəfdən, yüksək karbon intensivliyinə malik məhsulların (məsələn, metallurqiya, sement və gübrə sənayesi) Avropa bazarına çıxışı çətinləşir. Digər tərəfdən isə bu mexanizm aşağı karbonlu, yüksək əlavə dəyər yaradan məhsulların və xidmətlərin ixracına keçidi təşviq edir. Struktur dəyişikliklər nəzəriyyəsinə əsasən (structural change theory), bu cür xarici məhdudiyyətlər uzunmüddətli perspektivdə sənaye modernləşməsinə və ixrac portfelinin şaxələndirilməsinə sürətləndirə bilər [1].

Azərbaycan kimi resurs yönümlü iqtisadiyyata malik inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün CBAM və yaşıl logistika əlaqəsi xüsusilə aktualdır. Azərbaycanın ixrac strukturunda hələ də enerji və karbon intensiv məhsullar üstünlük təşkil etdiyindən, CBAM mexanizmi ölkənin qeyri-resurs və qeyri-karbon yönümlü ixrac sahələrinin inkişafını strateji zərurətə çevirir. Nəzəri baxımdan yaşıl logistika infrastrukturlarına investisiyalar (yaşıl nəqliyyat dəhlizləri, enerji effektiv limanlar və rəqəmsal təchizat zəncirləri) Azərbaycanın qlobal dəyər zəncirlərinə daha dərin inteqrasiyasına və ixracın məhsul və bazar baxımından diversifikasiyasına şərait yarada bilər. Beləliklə, CBAM mexanizmi yaşıl logistika şəraitində yalnız ticarət məhdudiyyəti kimi deyil, eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün struktur transformasiya və ixracın keyfiyyətə yenilənməsi aləti kimi nəzərdən keçirilə bilər. Nəzəri yanaşmalar göstərir ki, uyğun institusional islahatlar və yaşıl logistika strategiyaları ilə müşayiət olunduğu halda CBAM uzunmüddətli dövrdə ixracın diversifikasiyasını və davamlı iqtisadi artımı stimullaşdıran faktor rolunu oynaya bilər.

Avropa İttifaqının 2050-ci ilədək karbon neytrallığına nail olmaq strategiyasının əsas alətlərindən biri olan Karbon Sərhəddə Tənzimləmə Mexanizmi (CBAM) iqlim siyasəti ilə beynəlxalq ticarət mexanizmlərini birləşdirən yeni institusional yanaşma kimi qiymətləndirilir. Mexanizmin tətbiqi Aİ daxilində emissiyaların azaldılması üzrə tələblərin sərtləşməsi nəticəsində istehsal xərclərinin artması və sənayenin daha aşağı ekoloji standartlara malik ölkələrə yönəlməsi riskini yeni karbon sızmasını minimuma endirməyə yönəlib. Bununla yanaşı, daxili istehsalçılar üçün daha balanslaşdırılmış rəqabət mühitinin formalaşdırılması da əsas məqsədlər sırasındadır. Nəzəri çərçivədə CBAM ticarət tərəfdaşlarını emissiyaların azaldılması istiqamətində daha fəal siyasət yürütməyə, aşağı karbonlu texnologiyalara sərmayə yatırmağa və milli karbon qiymətkoyma mexanizmlərini tətbiq etməyə təşviq edən iqtisadi signal funksiyasını yerinə yetirir. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından bu mexanizm yalnız ekoloji təşəbbüs deyil, eyni zamanda sənayeləşmə prioritetlərinə və xarici bazarlardakı rəqabət mövqelərinə əlavə təzyiq yaradan tənzimləmə aləti kimi dəyərləndirilir. Bu kontekstdə "yaşıl sıxılma" effekti ixrac imkanlarının yeni karbon əsaslı baryerlər səbəbindən məhdudlaşmasını ifadə edir. Azərbaycan üçün məsələ xüsusilə aktualdır, çünki ölkənin ixrac strukturunda karbon intensiv məhsulların payı yüksək olaraq qalır. Qeyri-neft sektorunda metallurqiya və kimya sənayesinin inkişafı üzrə diversifikasiya hədəfləri mövcud şəraitdə əlavə qiymət maneələri ilə üzləşir. Aparılmış hesablamalara əsasən, CBAM-ın tam tətbiqi halında Azərbaycanın Aİ-yə ixrac etdiyi uyğun məhsullar üzrə orta hesabla 7.91% həcmində əlavə tarif ekvivalenti formalaşacaqdır [2]. Bu isə illik ümumi daxili məhsulun təxminən 0.03%-i səviyyəsində xalis maliyyə yükü yarada bilər. Belə şəraitdə istehsalın dekarbonizasiyası və ixrac strukturunun daha yüksək əlavə dəyərli və aşağı karbonlu istiqamətlər üzrə yenidən qurulması strateji zərurətə çevrilir.

Azərbaycan üçün xammal ixracına əsaslanan "mədən modelindən" daha yüksək texnoloji və aşağı karbonlu "emal modelinə" keçid strateji prioritet olmalıdır, çünki bu transformasiya metallurqiya və kimya sektorlarında yaşıl texnologiyaların tətbiqi ilə yanaşı, bərpa olunan enerji potensialından istifadə edərək ixracın rəqabət gücünü uzunmüddətli dövrdə artıracaqdır. Yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq, rəqəmsal transformasiya və aşağı karbonlu logistik həllərin inteqrasiyası

vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələr CBAM-in yaratdığı çətinlikləri yeni inkişaf imkanlarına və "yaşıl rəqabət" üstünlüyünə çevirə bilərlər. Hal-hazırda dünya bazarında məhsulların əsas göstərici kimi yalnız məhsulların qiyməti və keyfiyyəti deyil həmçinin istehsal olunan məhsulların karbon izi müəyyən edilir. Bunu nəzərə alaraq dünya ölkələri beynəlxalq ticarət əlaqələrini yaşıl logistikağa uyğun təşkil edirlər.

İxracın diversifikasiyasını qorumaq və yeni standartlara uyğunlaşdırmaq üçün yaşıl logistika infrastrukturunun qurulması sadəcə ekoloji zərurət deyil, həm də strateji bir üstünlükdür. Logistika sektoru global enerji mənbəli karbon emissiyalarının 11%-nə cavabdehdir və bu sahədə dekarbonizasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi, nəqliyyat növlərinin bölgüsü, vasitələrdən istifadə səmərəliliyi, enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid kimi beş mühüm rıçaq vasitəsilə həyata keçirilməlidir [3].

Yaşıl Logistikanın Dekarbonizasiya alətləri		Cədvəl 1
Yaşıl logistikanın dekarbonizasiya alətləri	Məqsədi	Təsir dairəsi
Fəaliyyətin idarə edilməsi	Yük daşıma tələbinin azadılması	Yüklərin avtomobildən daha təmiz olan dəmir yoluna və ya su nəqliyyatına yönləndirilməsi
Modal keçid	Aşağı Karbonlu nəqliyyat növlərinə keçid	Yüklərin avtomobildən daha təmiz olan dəmir yoluna və ya su nəqliyyatına yönləndirilməsi
Vasitələrdən səmərəli istifadə	Nəqliyyat vasitələrinin yüklənmə dərəcəsinin artırılması	Rəqəmsal yük-uyğunlaşdırma platformaları
Enerji səmərəliliyi	Yanacaq sərfiyyatını azaltmaq	Eko-sürücülük təlimləri və mühərrik standartlarının yüksəldilməsi
Karbon tutumu	Təmiz enerji mənbələrinə keçid	Elektrikləşdirmə, hidrogen yanacağı və davamlı bioyanacaqlar

Mənbə: The EU's Carbon Border Adjustment Mechanism and developing countries: Threats, opportunities and strategic responses.

Karbon sərhəddə tənzimləmə mexanizmi beynəlxalq ticarətdə ekoloji meyillərin güclənməsini əks etdirir və ixracın artıq "yaşıl" standartlara uyğun şəkildə təşkil olunmasını tələb edir. Bu standartlar istehsal zamanı aşağı karbonlu texnologiyaların istifadəsini, enerji effektivliyinin artırılmasını və emissiyaların şəffaf hesabatını nəzərdə tutur. Nəticədə, mexanizm xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına təsir göstərir, çünki onların ixrac strukturu çox vaxt karbon intensiv sahələrə əsaslanır. İxracatçılar üçün əsas çətinlik məhsulun maya dəyərində karbon xərci kimi əlavə yük düşməsidir ki, bu da rəqabət qabiliyyətini zəiflədə və bəzi aşağı marjlı sektorların bazar payını azalda bilər. UNCTAD-in modelləri göstərir ki, karbon qiymətləri yüksəldikcə ixrac itkiləri də artır və bu, ixracın şaxələndirilməsi və istehsalın dekarbonizasiyası üçün siyasət tədbirlərinin əhəmiyyətini artırır [5].

Karbon qiymətində dəyişikliyin ixracata təsiri (%) -lə 2021 ci il üzrə **Cədvəl 2**

Məhsul qrupu	\$44/ton Karbon Qiymətində (%)	\$88/ton Karbon Qiymətində (%)
Sement və Şüşə	-5.29%	-8.35%
Dəmir və Polad	-1.68%	-2.95%
Kimya məhsulları	-1.35%	-2.44%
Alüminium	-0.85%	-1.51%
Kağız məhsulları	-0.78%	-1.52%

Mənbə: European Union Carbon Adjustment Mechanism: Implacations for devoloping countries
CBAM tətbiqi inkişaf etməkdə olan ölkələrin (İEOÖ) müəyyən sektorlar üzrə ixracatını azaldır, inkişaf etmiş ölkələrin isə rəqabət qabiliyyətini artıraraq ixracını stimullaşdırır. Bu özünü cədvəl 3-də aydın şəkildə təsdiq edir:

Bəzi məhsulların ixracındakı dəyişikliklər-2021-ci il

Cədvəl 3

Ölkə Qrupu	Kağız məhsulları	Kimya və Gübrə	Sement və Şüşə	Dəmir və Polad	Alüminium	Elektrik enerjisi
İEOÖ-lər (cəmi)	-0.78	-1.35	-5.29	-1.68	-0.85	-11.22
Inkişaf etmiş ölkələr	+0.12	+0.68	+2.48	+0.71	+0.60	-0.31

Mənbə:Unctad-European Union Carbon Adjustment Mechanism: Implations for devoloping countries

Azərbaycanda isə ixracı 90%-dən çox neft və qazdan asılıdır. Ölkənin ixrac səbəti 133 ölkə arasında 115-ci yerdədir ki, bu da diversifikasiyanın aşağı səviyyəsini göstərir ki Karbon Sərhəddə Tənzimləməsi Mexanizmi Azərbaycanın kimya və metallurgiya kimi potensial diversifikasiya sahələrinə ciddi təsir göstərə bilər, çünki bu məhsulların karbon tutumu Aİ-27 orta göstəricisindən 80% yüksəkdir.

CBAM-ın ixrac dəyərindəki dəyişikliyə təsiri-2023 ci il

Cədvəl 4

Ölkə	Ton başına ixrac dəyərində dəyişiklik (\$)	Səbəb və Proqnoz
Azərbaycan	-\$8	Enerji ixracında asılılığın qalması və karbon vergisinin maya dəyərinə təsiri.
Gürcüstan	+\$107	Emal sənayesi və yüksək əlavə dəyərli kənd təsərrüfatı məhsullarına keçid.
Qazaxıstan	+\$32	Metallurgiya sektorunda texnoloji modernizasiya və "yaşıl polad" potensialı.

Mənbə: World Bank-Middle Corridor Report. Cədvələ əsasən biz onu müşahidə edə bilərik ki, Azərbaycan üçün ton başına dəyər 8 dollar azalma proqnozu həyəcan signalıdır. Bu, ixrac diversifikasiyasının sadəcə "həcm" deyil, həm də "keyfiyyət" (aşağı karbonlu emal məhsulları) üzərində qurulmasının vacibliyini göstərir.

Orta dəhliz yaşıl logistika və dekarbonizasiya standartları çərçivəsində Çin və Avropa arasında multimodal nəqliyyat əlaqələrini birləşdirən, eyni zamanda region ölkələrinin (Azərbaycan, Qazaxıstan, Gürcüstan) iqtisadi davamlılığını və ticarət diversifikasiyasını artıran strateji bir marşrutdur. Bu dəhliz Çindən başlayaraq Qazaxıstanı dəmir yolu ilə keçir (Dostuk və ya Xorqos vasitəsilə), Xəzər dənizini aşaraq Bakı/Ələt limanına çatır və oradan Azərbaycan və Gürcüstan dəmir yolları ilə Türkiyəyə və ya Qara dəniz vasitəsilə Avropaya uzanır. Yaşıl logistika nəzəriyyəsi baxımından bu marşrutun inkişafı qlobal emissiyaların 11%-nə cavabdeh olan logistika sektorunun dekarbonizasiyası üçün həlledici rol oynayır. Dekarbonizasiya strategiyası beş əsas alət- yükdaşıma tələbinin azaldılması, aşağı karbonlu nəqliyyat növlərinə (dəmir yolu və dəniz) keçid, vasitələrdən səmərəli istifadə, enerji səmərəliliyi və aşağı karbonlu enerji mənbələrindən istifadə üzərində qurulmalıdır.

Orta Dəhlizin yaşıl transformasiyası üçün 2030-cu ilə qədər hədəf yük həcmi üç dəfə artıraraq 11 milyon tona çatdırmaq və daşıma müddətini 53 gündən 25 günə endirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün sadəcə fiziki infrastrukturun genişləndirilməsi kifayət deyil; koordinasiya

və rəqəmsallaşma vasitəsilə səmərəliliyin artırılması prioritetdir. Logistik zəncirin tam rəqəmsallaşdırılması və "kağızsız ticarət" (paperless trade) sistemlərinə keçid, vahid rəqəmsal platformaların (platform-of-platforms) qurulması daşıma müddətində əlavə 3 günlük qənaət təmin edə bilər ki, bu da Karbon Sərhəddə Tənzimləmə Mexanizminin (CBAM) yaratdığı tarif yükünü qismən kompensasiya etmək üçün mühüm imkandır. Xüsusilə Azərbaycan üçün qeyri-neft məhsullarının (polad, alüminium, gübrə) Aİ bazarına rəqabətli çıxışı, bu marşrut üzrə 7.91%-lik ekvivalent tarif yükünün yaşıl logistik səmərəliliklə azaldılmasından asılıdır.

Dəhliz boyunca "Mədən modelindən emal modelinə" keçidi dəstəkləmək üçün Almatı, Bakı/Ələt və Poti kimi strateji qovşaqlarda "Freight Villages" (logistika kəndləri) və ya sənaye parklarının inkişafı hədəflənir. Bu klasterlər yüklərin sadəcə daşınmasını deyil, həm də yüksək əlavə dəyərli malların emalını və konsolidasiyasını təmin edərək regionun iqtisadi mürəkkəbliyini artıracaqdır. Bununla belə, dəhlizin davamlılığı üçün ciddi ekoloji risklər də mövcuddur; Xəzər dənizinin səviyyəsinin aşağı düşməsi liman əməliyyatlarını təhlükə altına qoyur ki, bu da mütəmadi dəniz dibinin dərinləşdirilməsi (dredging) və aşağı draught-lı yeni nəsil gəmilərin tətbiqini zəruri edir. Nəticə olaraq, Orta Dəhlizin yaşıl logistika çərçivəsində inkişafı inkişaf etməkdə olan region ölkələri üçün həm ticarət yollarının diversifikasiyası, həm də global "yaşıl rəqabət" şəraitində iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi deməkdir. Bu marşrut vasitəsilə Azərbaycanın tranzit rəqabət gücü artmaqla yanaşı, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edərək logistik zənciri "yaşıl-laşdırmaq" uzunmüddətli iqtisadi böyümənin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcəkdir. Yaşıl logistikanın dekarbonizasiyası ixracın rəqabətlililiyi və diversifikasiyası üçün həlledici faktordur.

CBAM çərçivəsində (Orta dəhlizin) proqnozları Cədvəl 5

Göstəricilər	2021	2030	Dəyişim
Yük daşıma həcmi	3.6	11.4	+216%
Konteyner dövriyyəsi	25	400	+1500%
Çindən Aİ-yə çatdırılma müddət (gün)	50-53	25	-50%
Xəzər dənizi üzərindən ticarət payı (%) -lə	40%	60%	+20%

Mənbə: World Bank-Middle Corridor Report

Azərbaycan, Qazaxıstan və Gürcüstan vasitəsilə uzanan Orta Dəhliz (Middle Corridor) bu istiqamətdə həlledici rol oynayaraq, tədarük zəncirlərini yenidən orientasiya etmək və ənənəvi regional ticarət tərəfdaşlarından asılılığı azaltmaq üçün mühüm fərsətlər yaradır. Proqnozlar göstərir ki, 2030-cu ilə qədər Orta Dəhliz vasitəsilə yükdaşıma həcmi üç dəfə artaraq 11 milyon tona çatması və daşıma müddətinin 53 gündən 25 günə endirilməsi ticarət əlaqələrini sürətləndirməklə yanaşı, CBAM-in yaratdığı tarif yükünü logistik effektivliklə kompensasiya etmək üçün mühüm imkandır. Bununla belə, logistik zəncirin tam rəqəmsallaşdırılması və "kağızsız ticarət" modelinə keçid daşıma vaxtında təkbəşinə əlavə 3 günlük qənaət təmin edə bilər ki, bu da ixracatçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini qorumağa kömək edəcəkdir.

Hal-hazırda Azərbaycan nümunəsində karbon sərhəddə tənzimləməsi mexanizminin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinə təsirini qiymətləndirilməsinə keçid edək:

CBAM üzrə Makroiqtisadi Marjinalığı 2020-23-cü il Cədvəl 6

Ölkə	Emissiya Əhatəliliyi (min mtCO _{2e})	ÜDM-ə nisbətə Yük (%)	Tarif ekvivalenti (%)
Azərbaycan	14.6	0.00	7.91
Qazaxıstan	617.6	0.03	8.08
Gürcüstan	46.3	0.02	7.16
Türkiyə	1,180.0	0.06	12.30

Mənbə: Abdou Mariz, Dudu Hasan, Dalia Kadissi and Gerling Kerstin- Macroeconomic Exposure to the EU's Carbon Border Adjustment Mechanism The Case of the Middle East and Central Asia.

Qeyd: Azərbaycan üçün 7.91%-lik tarif ekvivalenti o deməkdir ki, ixrac olunan hər 100 dollarlıq CBAM məhsuluna təxminən 8 dollar əlavə karbon vergisi tətbiq oluna bilər.

SVOT Təhlili

Azərbaycanın mövcud iqtisadi və geosiyasi mövqeyi onun üçün həm mühüm üstünlüklər, həm də ciddi çağırışlar formalaşdırır. Ölkənin əsas güclü tərəflərindən biri strateji logistik mövqeyidir. Azərbaycanın daxil olduğu Orta Dəhliz Çin və Avropa arasında mühüm multimodal nəqliyyat qovşağı rolunu oynayır və region ölkələri üçün əvəzolunmaz yük axınlarının formalaşmasına şərait yaradır. Bundan əlavə, region ölkələrinin dəmir yolu sistemlərinin eyni rels ölçüsünə (1520 mm) malik olması infrastruktur uyğunluğunu təmin edir, tranzit əməliyyatlarını sadələşdirir və yükdaşımaların səmərəliliyini artırır. Enerji sahəsində isə Azərbaycanın yüksək külək və günəş enerjisi potensialı, xüsusilə Xəzər dənizində qiymətləndirilən iri həcmli ofşor külək imkanları, gələcəkdə yaşıl istehsalat və aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid üçün möhkəm zəmin yaradır. Eyni zamanda, qaz məşəllərinin azaldılması və metan sızmalarının qarşısının alınması kimi nisbətən aşağı xərcli emissiya azaldılması imkanları ölkəyə karbon izini sürətlə azaltmaq üçün praktik alətlər təqdim edir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın zəif tərəfləri də mövcuddur. İxracın karbon intensivliyinin Avropa İttifaqı ölkələri ilə müqayisədə daha yüksək olması, xüsusilə Sərhəddə Karbon Tənzimləmə Mexanizmi (CBAM) kimi alətlər fonunda rəqabət qabiliyyətini zəiflədir. İxrac strukturunda neft və qazın dominant paya malik olması iqtisadiyyatı qlobal dekarbonizasiya siyasətlərinə qarşı həssas edir və uzunmüddətli perspektivdə riskləri artırır. Logistika sahəsində Orta Dəhliz üzrə daşımaların müddətinin alternativ marşrutlarla müqayisədə daha uzun çəkməsi və tariflərin qeyri-sabitliyi səmərəliliyi azaldan amillər sırasındadır. Sərhəd-keçid məntəqələrində sənədləşmənin hələ də əsasən kağız üzərində aparılması və rəqəmsal məlumat mübadiləsinin kifayət qədər inteqrasiya olunmaması isə tranzit potensialının tam reallaşdırılmasına mane olur. Bundan başqa, ixrac səbətinin məhdud məhsul müxtəlifliyi və aşağı iqtisadi mürəkkəblik səviyyəsi ölkənin yüksək əlavə dəyərli istehsal imkanlarını məhdudlaşdırır. Mövcud çağırışlara baxmayaraq, Azərbaycan üçün mühüm imkanlar da formalaşır. CBAM kimi mexanizmlər ilkin mərhələdə risk yaratsa da, uzunmüddətli perspektivdə kimya, gübrə və metallurgiya sektorlarında daha təmiz və səmərəli texnologiyaların tətbiqini sürətləndirə bilər. Yaşıl hidrogen və bərpa olunan mənbələrdən istehsal olunan elektrik enerjisinin ixracı neft-qaz gəlirlərinin azalmasını qismən kompensasiya etmək üçün alternativ istiqamət kimi çıxış edə bilər. Orta Dəhliz üzrə yük həcmünün artacağına dair proqnozlar Azərbaycanın regional logistik mərkəzə çevrilməsi üçün əlavə stimulaşdırır. Eyni zamanda, dekarbonizasiya və yaşıl logistika layihələri beynəlxalq maliyyə institutları və özəl investorlar üçün cəlbedici sahə olduğundan, ölkə üçün əlavə xarici investisiya imkanları açılır. Digər tərəfdən, təhlükələr də nəzərə alınmalıdır. CBAM çərçivəsində yarana biləcək maliyyə öhdəlikləri xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əlavə yük formalaşdırır və ixrac gəlirlərinə mənfi təsir göstərə bilər. Daxili bazarda karbon qiymətinin tətbiq edilməməsi məhsulların Avropa bazarında bahalaşmasına və rəqabət üstünlüyünün itirilməsinə səbəb ola bilər. İqlim dəyişmələrinin fiziki təsirləri, o cümlədən su çatışmazlığı və torpaq eroziyası, uzunmüddətli perspektivdə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını azalda bilər. Bundan əlavə, yüksək karbonlu məhsulların daha az ekoloji tələb qoyan bazarlara yönəlməsi qısamüddətli gəlir gətirsə də, uzunmüddətli texnoloji geriləmə riski yarada bilər. Enerji subsidiyalarının azaldılması və karbon vergilərinin tətbiqi isə əhəlinin xərclərinin artmasına və sosial həssas qruplar üçün əlavə risklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

GZİT TƏHLİL

Cədvəl 7

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər	İmkanlar	Təhdidlər
Strateji logistik mövqe	Yüksək emissiya intensivliyi	İxracın şahləndirilməsi	Bazara giriş Maneələri
Dəmiryolu interoperabililiyi	Karbohidrogen asılılığı	Yaşıl enerji ixracatçısı	CBAM-ın maliyyə yükü
Bərpa oluna bilən enerji potensialı	Logistik effektivsizlik	Logistik dəhlizin transformasiyası	Ticarətin yerdəyişməsi
Aşağı karbonlu məhsul istehsalı	Aşağı iqtisadi mürəkkəblik	Xarici investisiyanın cəlbi	Sosial təsirlər

Mənbə: Müəllifin özü tərəfindən hazırlandı

Azərbaycanın yaşıl logistika mühitində karbon sərhəddə tənzimləmə mexanizminin tələblərinə adekvat uyğunlaşması üçün nəqliyyat-logistika sisteminin ekoloji baxımdan yenilənməsi obyektiv zərurət kimi çıxış edir. Bu transformasiya prosesində isə aşağı karbonlu texnologiyalara və davamlı infrastruktur layihələrinə yönələn yaşıl investisiyalar həlledici və əvəzolunmaz rol oynayır.

Aşağıdakı qeyd olunan cədvəldə tələb olunan bəzi yaşıl investisiyalar vurğulanıb.

Dekarbonizasiya üçün ehtiyac olan illik investisiyalar(mln \$) -2023 Cədvəl 8

İstiqamət	İllik Xalis İnvestisiya (milyon \$)	ÜDM-də payı (%)	Əsas Prioritet
Nəqliyyat Sektoru	340	1.0%	Elektrikli mobillik və dəmir yolu şəbəkəsinin genişləndirilməsi.
Elektrik Enerjisi	170	0.5%	Bərpa olunan enerji (RES) mənbələrinin şəbəkəyə integrasiyası.
Su Səmərəliliyi	600	1.9%	Suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi və itkilərin azaldılması.
Sənaye və Digər	140	0.4%	Enerji səmərəliliyi və texnoloji yenilənmə.
CƏMI:	1.35 milyard	4.1%	Ümumi iqtisadi keçid səyləri.

Mənbə: World Bank Group-Azerbaijan-Country climate and development Report Azərbaycanın ixrac səbəti dünyada ən az kompleks olanlardan biri olduğundan (133 ölkə arasında 115-ci yer) CBAM-dan yayınmaq və ixracı şaxələndirmək üçün ölkənin enerji sistemində və logistikasına 4 əsas istiqamət üzrə böyük həcmdə yaşıl investisiyalar tələb olunur. Ən əsas pay isə nəqliyyat və su səmərəliliyinə istiqamətləndirilməlidir (Müvafiq olaraq ÜDM-in 1% və 1.9%).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılmış təhlillər göstərir ki, Avropa İttifaqı tərəfindən tətbiq olunan Karbon Sərhəddə Tənzimləmə Mexanizmi (CBAM) inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün təkəcə ekoloji təşəbbüs deyil, eyni zamanda beynəlxalq rəqabət mühitini yenidən formalaşdıran struktur tənzimləmə alətidir. Mexanizm karbon intensiv sahələr üzrə ənənəvi müqayisəli üstünlükləri zəiflədərək ixracın keyfiyyət parametrlərini – xüsusilə karbon tutumunu – əsas rəqabət meyarına çevirir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycan üçün CBAM-ın təsiri ikili xarakter daşıyır. Qısa müddətli perspektivdə 7.91%-lik tarif ekvivalenti və ton başına ixrac dəyərində azalma proqnozu ölkənin metallurgiya və kimya kimi potensial diversifikasiya sektorlarına əlavə maliyyə yükü yaradır. İxracın yüksək karbon intensivliyi və enerji resurslarından asılı struktur bu təsiri daha da gücləndirir. Lakin uzunmüddətli baxımdan mexanizm iqtisadiyyatın struktur transformasiyasını sürətləndirən xarici impuls rolunu oynaya bilər. Xüsusilə Orta Dəhlizin yaşıl logistika prinsipləri əsasında modernləşdirilməsi, rəqəmsallaşdırılması və aşağı karbonlu nəqliyyat həllərinin tətbiqi ixrac məhsullarının karbon izinin azalmasına və tranzit rəqabət qabiliyyətinin artmasına şərait yarada bilər.

Logistika sektorunun global istixana qazı emissiyalarında əhəmiyyətli paya malik olması göstərir ki, nəqliyyat sisteminin dekarbonizasiyası artıq təkəcə ekoloji məsələ deyil, ixrac strukturunun yenilənməsi və şaxələndirilməsi ilə birbaşa bağlı olan strateji prioritetdir. Bu baxımdan, Karbon Sərhəddə Tənzimləmə Mexanizmi (CBAM) Azərbaycan üçün sadəcə məhdudlaşdırıcı xarici ticarət aləti kimi deyil, həm də aşağı karbonlu sənaye modelinə keçidi sürətləndirən, ixracın keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdıran və ölkənin qlobal dəyər zəncirlərində daha davamlı mövqe tutmasına imkan yaradan transformasiya mexanizmi kimi qiymətləndirilə bilər. Əgər bu proses yaşıl investisiyaların artırılması, milli karbon qiymətdoyma sisteminin formalaşdırılması və logistika infrastrukturunun ekoloji əsaslarla yenidən qurulması ilə paralel aparılırsa, CBAM uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüyünü zəiflədən deyil, əksinə, onu gücləndirən amilə çevrilə bilər.

Azərbaycan Karbon sərhəddə tənzimləməsi mexanizminin mənfi təsirlərini azaltmaq üçün dörd əsas strategiyadan istifadə edilməsi təklif oluna bilər:

- **Dekarbonizasiya (Decarbonise):** İstehsal və logistikada emissiyaları azaltması. Xüsusilə Orta Dəhliz boyu dəmir yollarının tam elektriklişdirilməsi ixrac məhsullarının karbon yükünü aşağı salacaq.
- **Emulyasiya (Emulate):** Daxili karbon vergisi tətbiq etmək. Bu, Azərbaycanın Avropaya ödəyəcəyi vəsaitin ölkə daxilində qalmasını təmin edər.
- **Çatışmazlıqların Həlli (Challenge):** Beynəlxalq ticarət qaydaları çərçivəsində CBAM-in inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün "ədalətsiz" olduğunu iddia etmək.
- **Qaçınma (Avoid):** İxracatı Aİ-dən kənar bazarlara (Çin, Hindistan) yönləndirmək [3].

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan üçün prioritet istiqamətlər sırasında enerji subsidiyalarının mərhələli və sistemli şəkildə yenidən qurulması, iqtisadi fəaliyyətin aşağı karbonlu modelə transformasiyası və Orta Dəhliz üzrə nəqliyyat-logistika infrastrukturunun kompleks rəqəmsallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə bir strateji kurs ixrac məhsullarının karbon intensivliyinin azaldılmasına, qlobal bazarlarda rəqabət mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə və CBAM tipli mexanizmlərin məhdudlaşdırıcı amil kimi deyil, ekoloji modernləşmə və dayanıqlı inkişaf üçün təşviqediciləşdirən alət kimi qiymətləndirilməsinə şərait yarada bilər.

Rahman Babayev
Azerbaijan State University of Economics

ASSESSMENT OF THE IMPACT OF THE CARBON BORDER ADJUSTMENT MECHANISM ON EXPORT DIVERSIFICATION IN DEVELOPING COUNTRIES AND A COOPERATION STRATEGY UNDER GREEN LOGISTICS CONDITIONS

Summary

The article analyzes the impact of the European Union's Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) on export diversification and green logistics infrastructure in developing countries, with a specific focus on Azerbaijan. CBAM targets carbon-intensive sectors—such as cement, iron and steel, aluminum, fertilizers, electricity, and hydrogen—to prevent carbon leakage and encourage global producers to decarbonize. Research indicates that logistics accounts for approximately 11% of global energy-related carbon emissions, with 90% stemming from freight movement. Therefore, transitioning to green logistics (particularly through rail transport and energy efficiency levers) is essential for maintaining export competitiveness. According to the analysis, the Middle East and Central Asia (ME&CA) region faces one of the highest financial burdens globally, estimated at \$1.7 billion annually. For Azerbaijan, this mechanism is critically important as over 90% of its exports rely on fossil fuels, and the carbon intensity of its industrial products is 80% higher than the EU average. The article presents the Middle Corridor as a vital green logistics tool; its digitalization and decarbonization could triple freight volumes and halve travel times by 2030. Ultimately, for developing countries to escape the "green squeeze," they must prioritize decarbonization investments, establish domestic carbon pricing systems (emulation), and "green" their logistical routes.

Keywords: Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM), green logistics, export diversification, Middle Corridor, decarbonization, carbon leakage, developing countries, energy efficiency.

**ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ МЕХАНИЗМА УГЛЕРОДНОЙ КОРРЕКТИРОВКИ НА ГРАНИЦЕ НА
ДИВЕРСИФИКАЦИЮ ЭКСПОРТА В РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАНАХ И СТРАТЕГИЯ
СОТРУДНИЧЕСТВА В УСЛОВИЯХ ЗЕЛЕННОЙ ЛОГИСТИКИ**

Резюме

В статье анализируется влияние Механизма пограничной углеродной корректировки (СВАМ) Европейского Союза на диверсификацию экспорта и инфраструктуру «зеленой» логистики в развивающихся странах, в частности в Азербайджане. СВАМ охватывает такие углеродоемкие сектора, как цемент, железо и сталь, алюминий, удобрения, электроэнергия и водород с целью предотвращения «утечки углерода» и стимулирования глобальных производителей к декарбонизации. Исследования показывают, что на долю логистики приходится около 11% мировых выбросов углерода, связанных с энергетикой, причем 90% этих выбросов приходится на грузоперевозки. Таким образом, переход к «зеленой» логистике (особенно через железнодорожные перевозки и рычаги энергоэффективности) необходим для сохранения экспортной конкурентоспособности. Согласно анализу, регион Ближнего Востока и Центральной Азии сталкивается с одним из самых высоких финансовых бремен в мире, оцениваемым в 1,7 миллиарда долларов в год. Для Азербайджана этот механизм имеет критическое значение, так как более 90% его экспорта приходится на ископаемое топливо, а углеродоемкость промышленной продукции на 80% выше, чем в среднем по ЕС. В статье Срединный коридор (Middle Corridor) представлен как инструмент «зеленой» логистики; его цифровизация и декарбонизация позволят утроить объем грузоперевозок и вдвое сократить время в пути к 2030 году.

В конечном итоге, единственный путь для развивающихся стран избежать «зеленого сжатия») это инвестиции в декарбонизацию, создание внутренних систем ценообразования на углерод (эмуляция) и «озеленение» логистических маршрутов.

Ключевые слова: Механизм пограничной углеродной корректировки (СВАМ), зеленая логистика, диверсификация экспорта, Срединный коридор, декарбонизация, утечка углерода, развивающиеся страны, энергоэффективность.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayev Murad The European Green Deal: Assessing the Potential Economic Impacts of a Carbon Border Adjustment Mechanism(2024)
2. Abdou Mariz, Dudu Hasan, Dalia Kadissi and Gerling Kerstin- Macroeconomic Exposure to the EU's Carbon Border Adjustment Mechanism The Case of the Middle East and Central Asia.
3. Byiers Bruce and Medinilla Alfonso: The EU's Carbon Border Adjustment Mechanism and developing countries:Threats, opportunities and strategic responses(2024)
4. Korpar Niko, Larch Mario, Stöllinger Roman: The European carbon border adjustment mechanism: a small step in the right direction(2022)
5. Suranjali Tandon, Kevin Le Merle: Evaluating The Impact of CBAM on Developing Countries (2024)
6. UNCTAD: A European Union Carbon Border Adjustment Mechanism:Implications for developing countries(2021)
7. World Bank: The Decarbonization of Logistics in Lower Income Countries(2023)
8. World Bank: Middle Trade and Transport Corridor Report (2023)
9. World Bank: Country Climate and Development Report (2023)

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ DAYANIQLI İNSTİTUSİONAL İSLAHATLARIN TƏKAMÜLÜ: HEYDƏR ƏLİYEV SİYASİ KURSU ƏSASINDA FORMALAŞAN RƏQƏMSAL DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ MODELİ

Xülasə

Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin effektivliyi, şəffaflığı, dayanıqlılığı və vətəndaş yönümlülüüyü milli inkişaf strategiyalarının əsas prioritet istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı institusional islahatlar Heydər Əliyev siyasi kursu çərçivəsində sistemli, mərhələli və konseptual şəkildə formalaşdırılmışdır. Hüquqi dövlət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi, idarəetmə strukturunun sabitliyi, meritokratik kadr siyasəti, strateji inkişaf prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi və resursların səmərəli idarə olunması dövlət idarəçiliyində davamlılıq və şəffaflıq təmin etmişdir. Müasir mərhələdə rəqəmsal dövlət idarəçiliyi, elektron hökumət mexanizmləri, integrasiya olunmuş informasiya sistemləri və proaktiv xidmət modelləri dayanıqlı institusional islahatların yeni mərhələsi kimi çıxış edir, idarəetmədə operativliyi artırır, korrupsiya risklərini minimuma endirir və vətəndaş yönümlü xidmətlərin təkmilləşməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, bu model regional inkişaf layihələrinə, "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyalarına, həmçinin sosial-iqtisadi göstəricilərin uzunmüddətli planlaşdırılmasına müsbət təsir göstərir. Xülasə olaraq, dayanıqlı institusional islahatlar və rəqəmsal transformasiya Azərbaycan dövlət idarəçiliyində sabitlik, sistemlilik və strateji ardıcılığı təmin edən əsas amillərdir.

Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, institusional islahatlar, Heydər Əliyev siyasi kursu, hüquqi dövlət, rəqəmsal transformasiya, elektron hökumət.*

Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin effektivliyi, şəffaflığı və dayanıqlılığı milli inkişaf strategiyalarının əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Qloballaşma prosesləri, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və ictimai münasibətlərin mürəkkəbləşməsi dövlət institutlarının çevik, sabit və uzunmüddətli əsaslar üzərində fəaliyyət göstərməsini zəruri edir. Bu baxımdan dayanıqlı institusional islahatlar dövlət idarəçiliyinin transformasiyasında mühüm rol oynayır və idarəetmə sisteminin struktur, funksional və normativ əsaslarının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu və idarəetmə sisteminin müasirləşdirilməsi prosesi xüsusilə Heydər Əliyevin siyasi kursu çərçivəsində sistemli və konseptual xarakter almışdır. Hüquqi dövlət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi, sabit institusional mühitin formalaşdırılması, strateji inkişaf yanaşmasının tətbiqi və dövlət idarəçiliyində mərkəzləşdirilmiş koordinasiya mexanizmlərinin yaradılması dayanıqlı islahatların əsasını təşkil etmişdir. Bu mərhələdə atılmış addımlar sonrakı dövrdə aparılan struktur və rəqəmsal transformasiya prosesləri üçün fundamental baza rolunu oynamışdır [2].

Müasir mərhələdə dövlət idarəçiliyinin inkişafı artıq təkə inzibati və hüquqi dəyişikliklərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, elektron hökumət mexanizmlərinin genişləndirilməsi, açıq hökumət prinsiplərinin təşviqi və məlumat əsaslı qərar qəbulətmə sistemlərinin formalaşdırılması ilə səciyyələnir. Bu transformasiya prosesi institusional islahatların təkamül mərhələsi kimi çıxış edir və dövlət idarəçiliyində yeni keyfiyyət mərhələsinin formalaşmasına şərait yaradır.

Tədqiqatın məqsədi dövlət idarəçiliyində dayanıqlı institusional islahatların təkamülünü Heydər Əliyev siyasi kursu kontekstində təhlil etmək və bu kursun əsasında formalaşan rəqəmsal dövlət idarəçiliyi modelinin konseptual xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Məqalədə institusional davamlılığın dövlətin effektivliyi, ictimai etimad və sosial-iqtisadi inkişaf baxımından rolu elmi-nəzəri müstəvidə əsaslandırılır.

Azərbaycan Respublikasında müasir dövlət idarəçiliyinin institusional təməli Heydər Əliyevin siyasi kursu çərçivəsində möhkəmlənmişdir. Bu kursun əsas məqsədi hüquqi dövlət modelinin qurulması, idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması və idarəetmə institutlarının uzunmüddətli sabit fəaliyyət mexanizmlərinin yaradılması olmuşdur. Heydər Əliyev siyasi kursu yalnız normativ bazanı formalaşdırmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda institusional mədəniyyətin və dövlət idarəçiliyi ənənələrinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir [4].

1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hakimiyyət bölgüsü prinsipini təsbit edərək qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyət sərhədlərini müəyyən etmiş və dövlət idarəçiliyində institusional balans yaratmışdır. Konstitusiya dövlətin hüquqi əsaslarını təmin etməklə yanaşı, idarəetmədə institusional sabitliyin möhkəmlənməsinə zəmin yaratmışdır. Bu sənəd, həmçinin dövlət qurumları arasında qarşılıqlı əlaqənin normativ mexanizmlərini müəyyən etmiş, korrupsiya risklərinin azaldılmasına və qərar qəbul etmədə şəffaflığın təmin olunmasına imkan vermişdir [1].

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən neft strategiyası və Dövlət Neft Fondunun yaradılması maliyyə idarəçiliyində institusional mexanizmlərin formalaşdırılmasında həlledici rol oynamışdır. Fond neft gəlirlərinin strateji şəkildə istifadəsini təmin edərək iqtisadi sabitliyin qorunmasına xidmət etmiş, dövlət büdcəsinin uzunmüddətli planlaşdırılmasını təmin etmişdir. Bu yanaşma həmçinin xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin sabitliyinə töhfə vermişdir.

Dövlət qulluğunda meritokratiya prinsipinin tətbiqi və peşəkarlığın artırılması, mərkəzləşdirilmiş koordinasiya mexanizmlərinin yaradılması Heydər Əliyev siyasi kursunun institusional əsas elementləri kimi çıxış etmişdir. Bu yanaşma idarəetmədə davamlılıq və struktur sabitlik təmin etməklə yanaşı, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmışdır. Həmçinin, kadr siyasətində peşəkarlıq və şəffaflıq prinsiplərinin tətbiqi dövlət institutlarının ictimai etimadını gücləndirmişdir [3].

Heydər Əliyevin formalaşdırdığı institusional baza sonrakı mərhələdə funksional modernləşmə prosesi ilə tamamlanmışdır. Dövlət xidmətlərinin optimallaşdırılması və vətəndaş yönümlü idarəetmə modelinin tətbiqi institusional islahatların praktik nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Bu yanaşma yalnız qanunvericilik səviyyəsində deyil, həm də funksional və operativ təcrübədə özünü göstərmişdir. "ASAN xidmət" modeli bu modernləşmənin ən uğurlu nümunələrindən biridir. Dövlət xidmətlərinin vahid məkanda təqdim edilməsi, vətəndaşların müraciətlərinin avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə idarə olunması və şəffaflığın təmin olunması korrupsiya risklərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına səbəb olmuşdur. Hazırda milyonlarla vətəndaş bu model vasitəsilə müxtəlif xidmətlərdən istifadə etmiş, xidmətlərin təqdim olunma müddəti xeyli qısalmışdır. Vətəndaş məmnunluğunun yüksək göstəriciləri isə bu modelin institusional effektivliyini təsdiqləyir [5].

Eyni zamanda, fiskal idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün elektron vergi bəyannamələri, gömrük sistemində rəqəmsal nəzarət mexanizmləri və dövlət satınalmalarında elektron platformaların tətbiqi mühüm addımlar olmuşdur. Bu texnoloji yeniliklər dövlət idarəçiliyində şəffaflığı və hesabatlılığı artırmaqla yanaşı, resursların səmərəli istifadəsinə və büdcə xərclərinin optimallaşdırılmasına xidmət etmişdir. Nəticədə, institusional islahatlar yalnız normativ hüquqi bazada deyil, həm də funksional və praktiki səviyyədə özünü təsdiqləmişdir.

Rəqəmsal transformasiya müasir dövlət idarəçiliyində yeni bir mərhələni ifadə edir. Elektron hökumət portalının fəaliyyəti, rəqəmsal imza mexanizmlərinin tətbiqi və dövlət informasiya sistemlərinin integrasiyası idarəetmədə operativliyi və məlumat əsaslı qərar qəbul etmə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu yanaşma dövlətin qərar qəbul etmə prosesini sürətləndirməklə yanaşı, vətəndaşların dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqəsini daha şəffaf və rahat etmişdir. Rəqəmsal xidmətlərin sayının artması və dövlət-vətəndaş münasibətlərində fiziki təmasın azalması korrupsiya risklərinin minimuma endirilməsinə, inzibati xərclərin azalmasına və resursların səmərəli istifadəsinə şərait yaratmışdır. Proaktiv xidmət modelinə keçid isə dövlətin vətəndaşa xidmət təqdim etmə fəlsəfəsində keyfiyyət dəyişikliklərini nümayiş etdirir və idarəetmədə çevik yanaşmanı təmin edir.

Azad edilmiş ərazilərdə tətbiq olunan “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları rəqəmsal idarəetmənin artıq regional inkişaf modelinə inteqrasiya olunduğunu göstərir. Enerji təminatı, kommunal xidmətlər, su və tullantı idarəçiliyi, habelə inzibati proseslərin rəqəmsal platformalar üzərindən idarə olunması institusional effektivliyin yeni mərhələsini formalaşdırır. Bu, həm də regional inkişafın planlaşdırılması və həyata keçirilməsində məlumat əsaslı qərar qəbul etməyə şərait yaradır.

Beləliklə, müasir rəqəmsal dövlət idarəçiliyi modeli Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi güclü dövlətçilik və institusional sabitlik prinsiplərinin davamı kimi çıxış edir. Rəqəmsal transformasiya strateji kursun texnoloji müstəvidə təzahürü və dayanıqlı institusional islahatların inkişaf etmiş mərhələsidir. Bu proses, həmçinin dövlətin daha çevik, şəffaf və vətəndaş yönümlü idarəetməyə keçidini təmin edərək Azərbaycanın dövlət quruculuğu sahəsində əldə etdiyi uğurların davamlılığını təmin edir [4].

Aparılan geniş təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyində dayanıqlı institusional islahatların formalaşması və inkişafı uzunmüddətli, sistemli və mərhələli xarakter daşımışdır. Bu prosesin ideya və strateji əsasları Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyası çərçivəsində müəyyən edilmiş, hüquqi baza gücləndirilmiş, idarəetmə strukturları stabil vəziyyətə gətirilmiş və mərkəzləşdirilmiş koordinasiya mexanizmləri vasitəsilə institusional davamlılıq təmin olunmuşdur. Belə bir yanaşma yalnız formal hüquqi sənədlərin qəbulundan ibarət olmayıb, həm də dövlət qurumlarının fəaliyyətində praktik sabitliyi və qarşılıqlı əlaqələrin effektivliyini təmin etmişdir. Təhlillər göstərir ki, bu institusional struktur həm iqtisadi inkişafın, həm də sosial rifahın davamlılığını dəstəkləyən əsas amil olmuşdur.

Heydər Əliyev siyasi kursunun xüsusiyyətləri, islahatların vahid konseptual yanaşma əsasında həyata keçirilməsi ilə fərqlənmişdir. Hüquqi dövlət prinsiplərinin gücləndirilməsi, maliyyə-intizam mexanizmlərinin tətbiqi, dövlət qulluğunda peşəkarlığın və meritokratik yanaşmanın möhkəmləndirilməsi, strateji prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi dövlət idarəçiliyində struktur sabitliyi yaratmışdır. Bu institusional baza yalnız normativ sənədlər və mexanizmlərdən ibarət olmayıb, həm də idarəetmədə operativliyi, qərar qəbul etmədə ardıcılıığı və qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyini təmin etmişdir. Nəticədə, dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində vahid yanaşma tətbiq olunmuş və fraqmentar təcrübələr əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmışdır. Eyni zamanda, bu baza gələcək modernləşmə və rəqəmsal transformasiya proseslərinin uğurla həyata keçirilməsinə zəmin hazırlamışdır ki, bu da Azərbaycanın dövlət quruculuğunda davamlılığın əsas sütunlarından biridir [2].

Müasir dövrdə rəqəmsal dövlət idarəçiliyi modeli dayanıqlı institusional islahatların yeni mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Elektron hökumət mexanizmləri, inteqrasiya olunmuş informasiya sistemləri, proaktiv xidmət yanaşması və rəqəmsal platformaların tətbiqi idarəetmədə şəffaflığı artırmış, operativliyi gücləndirmiş və dövlət-vətəndaş münasibətlərində keyfiyyətli dəyişikliklər yaratmışdır. Bu model yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də dövlətin strateji kursunun və institusional sabitlik prinsiplərinin məntiqi davamıdır. Rəqəmsal transformasiya idarəetməni daha çevik və məlumat əsaslı etmiş, inzibati xərcləri azaltmış və korrupsiya risklərini minimuma endirmişdir. Eyni zamanda, regional inkişaf layihələri və “ağıllı şəhər” konsepsiyaları göstərir ki, rəqəmsal idarəetmə yalnız mərkəzi strukturlarda deyil, həm də lokal səviyyədə strateji idarəetmənin effektivliyini artırır.

Beləliklə, Azərbaycan modelində dövlət idarəçiliyində rəqəmsal transformasiya Heydər Əliyev siyasi kursunun davamlı inkişaf fəlsəfəsinin praktik təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Dayanıqlı institusional islahatların mərhələli təkamülü ölkənin dövlətçilik ənənələrinin sabitliyini, sistemlilik və strateji ardıcılıığı təmin edir, idarəetmədə şəffaflıq, effektivlik və vətəndaş yönümlü yanaşmanın tətbiqini mümkün edir. Nəticə etibarilə, bu institusional baza yalnız hüquqi və struktur elementlərdən ibarət olmayıb, həm də strateji vizyonun, texnoloji yeniliklərin və idarəetmədə praktik səmərəliliyin harmonik inteqrasiyasını əks etdirir və Azərbaycanın dövlət quruculuğunda əldə etdiyi uğurların davamlılığının əsas göstəricisi kimi çıxış edir.

Vusal Mammadzada
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan

**EVOLUTION OF SUSTAINABLE INSTITUTIONAL REFORMS IN PUBLIC ADMINISTRATION:
A DIGITAL PUBLIC ADMINISTRATION MODEL FORMED ON THE BASIS OF HEYDAR
ALIYEV'S POLITICAL COURSE**

Summary

In the modern era, efficiency, transparency, sustainability, and citizen-oriented approaches in public administration have become key priorities of national development strategies. In the Republic of Azerbaijan, sustainable institutional reforms have been systematically, gradually, and conceptually developed within the framework of Heydar Aliyev's political course. Strengthening the principles of a legal state, stabilizing administrative structures, implementing meritocratic human resource policies, defining strategic development priorities, and ensuring efficient resource management have enhanced institutional continuity and transparency in governance. At the contemporary stage, digital governance, e-government mechanisms, integrated information systems, and proactive service models represent a new phase of sustainable institutional reforms, improving administrative efficiency, reducing corruption risks, and enhancing citizen-oriented services. Additionally, these reforms positively impact regional development, support "smart city" and "smart village" initiatives, and facilitate long-term socio-economic planning. Overall, sustainable institutional reforms and digital transformation ensure stability, systematic management, and strategic continuity in Azerbaijan's public administration.

Keywords: public administration, institutional reforms, Heydar Aliyev political course, legal state, digital transformation, e-government.

Вюсал Мамедзаде
Академия Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики

**ЭВОЛЮЦИЯ УСТОЙЧИВЫХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ РЕФОРМ В
ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ: ЦИФРОВАЯ МОДЕЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО
УПРАВЛЕНИЯ, СФОРМИРОВАННАЯ НА ОСНОВЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА ГЕЙДАРА
АЛИЕВА**

Резюме

В современном мире эффективность, прозрачность, устойчивость и ориентированность на граждан в государственном управлении являются ключевыми приоритетами национальных стратегий развития. В Азербайджанской Республике устойчивые институциональные реформы формировались системно, поэтапно и концептуально в рамках политического курса Гейдара Алиева. Укрепление принципов правового государства, стабильность управленческих структур, меритократическая кадровая политика, определение стратегических приоритетов развития и эффективное использование ресурсов обеспечили институциональную устойчивость и прозрачность государственного управления. На современном этапе цифровое управление, электронные государственные механизмы, интегрированные информационные системы и проактивные модели обслуживания представляют собой новую фазу устойчивых институциональных реформ, способствуя повышению эффективности управления, снижению коррупционных рисков и совершенствованию ориентированных на граждан услуг. Кроме того, этот подход оказывает положительное влияние на региональное развитие, внедрение концепций «умный город» и «умная деревня», а также на долгосрочное социально-экономическое планирование. Таким образом, устойчивые институциональные реформы и цифровая трансформация обеспечивают стабильность, системность и стратегическую последовательность управления в Азербайджане.

Ключевые слова: государственное управление, институциональные реформы, политический курс Гейдара Алиева, правовое государство, цифровая трансформация, электронное правительство.

Ədəbiyyat siyahısı:

10. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2016). Bakı.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi veb-saytı. (2026, 17 fevral). <https://president.az>.
12. Qurbanov, S. (2024). Dünya və Azərbaycan siyasətində Heydər Əliyev kursu. Bakı: İZƏ. s.400
13. Muradov, Ş. (2019). Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı: Avropa. s.594
14. Rəhimli, R. (2020). Dövlət idarəçiliyinin rəqəmsal gələcəyi: dünya trendləri və müasir dövlət qulluğu. Bakı: DİA. s.12

ÇİÇƏKLƏNƏN QARABAĞ: TƏHSİL, YARADICILIQ VƏ XXI ƏSRİN GEOSİYASİ MƏNZƏRƏSİ

Xülasə

“Çiçəklənən Qarabağ: təhsil, yaradıcılıq və XXI əsrin geosiyasi mənzərəsi” adlanan məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin arzularındakı kimi Qarabağda gedən təhsil və yaradıcılığın inkişafı məsələləri yeni geosiyasi reallıqlar fonunda əks olunmuşdur. XXI əsr bacarıqlarının qloballaşan dünyamızda şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm amil kimi önə çıxması, Qarabağ regionunda həyata keçirilən bərpa və yenidən qurma proseslərinin yalnız infrastruktur deyil, həmçinin mədəni və intellektual canlanma yaratdığı göstərilir. Qarabağda davam edən yenidən qurma prosesinin gənclərin yaradıcılıq potensialına təsir göstərə biləcəyi ön plana çəkilir. Qarabağda təhsil və yaradıcılıq proseslərinin inkişafı təkcə milli kimliyin möhkəmlənməsi üçün deyil, həm də global miqyasda Azərbaycanın yeni intellektual və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Ulu Öndər, Qarabağ, yaradıcı təhsil, kreativ gənclər, geosiyasi mənzərə.

Qarabağ məsələsi Azərbaycanın müasir dövlətçilik tarixində daim prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Bu siyasətin strateji əsasları ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə formalaşmış, Ulu Öndər ilk dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra respublikanın inkişafı üçün böyük işlərə imza atmışdı. Qarabağ bölgəsinin isə onun qəlbində xüsusi yeri olmuş, onun hərtərəfli inkişafı üçün əlindən gələni etmiş, real tədbirlər həyata keçirmişdi. Bölgənin və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün Sərsəng, Suqovuşan su anbarları inşa edilmiş, Ağdamdan Xankəndiyə dəmir yolu çəkilmiş, Xankəndidə ali məktəb yaradılmışdı [7].

Heydər Əliyevin həyata keçirmiş olduğu dövlət quruculuğu siyasəti çərçivəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası, Qarabağ probleminin beynəlxalq hüquq normaları əsasında həlli ölkənin əsas milli məqsədi kimi müəyyən edilmişdir. Onun müəyyən etmiş olduğu strateji siyasi xəttin İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl şəkildə davam etdirilməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə yanaşı, regionun yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına da zəmin yaratmışdır.

XXI əsrdə dünya siyasəti sürətlə dəyişən geosiyasi mənzərə ilə xarakterizə olunur. “Geosiyasi mənzərə” artıq yalnız güc siyasəti ilə deyil, həmçinin innovasiya, təhsil, yaradıcılıq və insan kapitalı ilə müəyyən edilir. Yəni, hərtərəfli inkişaf etmiş, yaradıcı düşünə bilən, ixtisaslaşmış mütəxəssisləri olan ölkənin geosiyasi təsir imkanları da genişlənir. 44 günlük Vətən müharibəsində ərazi bütövlüyünü bərpa edən Azərbaycan yalnız hərbi qələbə qazanmaqla kifayətlənmədi, həmçinin regionda geosiyasi reallıqları dəyişərək söz sahibinə çevrildi. Qarabağın azad edilməsi Cənubi Qafqazda sülhün və əməkdaşlığın bərqərar olmasının başlıca şərti idi. İlham Əliyev Ulu Öndərin izindən gedərək Qarabağın tarixinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, iqtisadiyyatın yüksəlməsinə göstərmiş olduğu xüsusi qayğıını davam etdirir. Azərbaycan yeni iqtisadi, nəqliyyat və təhlükəsizlik layihələrinə imza ataraq Qarabağda infrastrukturun bərpası, həyatın yenidən canlanması və çiçəklənməsi yolunda inamlı addımlarla irəliləyir. Qarabağ artıq Azərbaycanın gücünün, xalqın birliyinin, gələcəyə inamının simvoluna çevrilib.

Qarabağ yalnız hərbi-siyasi zəfərin simvolu deyil, həmçinin dirçələn həyatın, bərpa və inkişafın, təhsil və yaradıcılığın mərkəzinə çevrilməkdədir. Ən son texnologiyalarla, elektron təlim avadanlıqları ilə təchiz edilmiş, müasir laboratoriyalar və STEAM kabinetinə malik yeni təhsil ocaqlarının açılması, Qarabağ Universitetinin təsis edilməsi, mədəni, sosial infrastrukturun yenidən canlanmasına göstərilən xüsusi qayğı bu torpaqların Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyasında mühüm strateji əhəmiyyəti olduğunu göstərir. Qarabağın dirçəlişi, ilk növbədə, insan kapitalının gücləndirilməsi, təhsil sisteminin müasir tələblərinə uyğun formalaşdırılması ilə bağlıdır.

Qarabağ hər zaman strateji-coğrafi mövqeyi ilə yanaşı, Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin və yaradıcılıq ənənələrinin beşiyi kimi tanınmışdır. Bu torpaq Azərbaycana əsrlər boyunca öz saf havası, suyu, füsunkar təbiəti ilə yetişdirdiyi, poeziya, musiqi və incəsənət sahələrində istedadı ilə seçilən şəxsiyyətlər, ölkəmizi dünya səviyyəsində də tanıtdıran parlaq simalar bəxş etmişdir. Bütün bunlar bariz şəkildə göstərir ki, Qarabağ yalnız hərbi-siyasi deyil, həmçinin mənəvi baxımdan Azərbaycanın ayrılmaz bir parçasıdır.

Bu zəngin və mədəni irsi nəzərə alaraq, Qarabağda yaradıcı inkişafı, interaktiv metodların tətbiqi, interqrativ dərslərin təşkili ilə keçmiş tarixi ənənələri davam etdirərək bugün də həmin torpaqda fəaliyyət göstərən təhsil ocaqları gələcəyin alimlərini, sənətkarlarını, yaradıcı gənclərini formalaşdırmaq missiyası daşıyır. Qarabağın tarixi-mədəni irsi ilə müasir təhsil strategiyaları arasında uzunmüddətli təbii bir körpü mövcuddur. Qarabağ torpağı ötən əsrlərdə olduğu kimi günümüzdə də yaradıcılığın və şəxsiyyətyönümlü inkişafın məkanıdır. Yeni məktəblərdə mövcud mədəni və mənəvi dirçəliş şagirdlərdə milli kimlik, tarixi yaradıcılıq irsini yaşatmaq ruhunu oyadır. Gənclərə yalnız ensiklopedik biliklər ötürülmür, onlarda fərqli və tənqidi düşünmə, innovativ yanaşma, yaradıcı fəaliyyət bacarıqları formalaşdırılır.

İllər boyunca işğalın yaratmış olduğu susqunluqdan sonra bu torpaqlarda fəaliyyətə başlayan hər bir təhsil ocağı tarixiliklə müasirliyin qovuşaraq həmahəng olduğu mühitdə, geosiyasi reallıqlar fonunda milli gücün və yaradıcı potensialın bərpası üçün çalışır.

Laçın uzun illər işğal altında qaldığı üçün məktəblər dağıdılmış, uşaqlar doğma torpaqlarında oxumaq imkanından məhrum olmuşdular. İndi isə Laçında elektron lövhələrlə, müasir texnologiyalar və imkanlarla təchiz edilmiş məktəblər açılır, uşaqlar öz doğma yurdlarında zəng səsi eşidirlər. Bir zamanlar özləri bu məktəblərin şagirdi ikən doğma ata yurdundan uzaq düşmüş uşaqların bəziləri bugünkü gün həmin məktəblərdə müəllim kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu yalnız bir təhsil ocağının fəaliyyəti deyil, dirçəlişin, gələcəyə ümidin simvoludur. Laçında təhsilin yenidən canlanması həmçinin yaradıcı fəaliyyətin, şəxsiyyətyönümlü inkişafın açarıdır.

“Təhsil-geosiyasət-mədəniyyət” üçbucağında Azərbaycanın mövqeyi möhkəmlənir. Təhsil yalnız milli dirçəlişin deyil, həm də beynəlxalq imic gücünün əsas vasitəsinə çevrilir. Qarabağda təhsilin canlanması bütünlükdə dirçəliş strategiyasının təməl daşlarından biridir. Bu canlanma Azərbaycan təhsilinin yeni geosiyasi reallıqlarda yalnız lokal ehtiyac kimi deyil, həm də milli güc və mədəniyyətin davamlılığı kimi görünür.

Dövrün tələblərinə uyğun insan yetişdirmək təhsilin prioritet vəzifələrindən biridir. Müasir gənclər sürətlə dəyişən dünyamızda irəliləyə bilmək üçün sərbəst, sürətli qərar qəbul etmə, problem həlletmə, müstəqil öyrənmə, əməkdaşlıq, komanda şəklində işləmək, müxtəlif yanaşmaları dəyərləndirmək, yeni ideyalar irəli sürə bilmək bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Əmək bazarındakı vəziyyət də sürətli şəkildə dəyişir və daha çox insan yaradıcılığına əsaslanan məhsul və xidmətlər aktualdır. Bu səbəbdən də, müasir dərslər şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına, innovasiyalara açıq olmaq, ortaya çıxan çətinlikləri aradan qaldıra bilmək kimi bacarıqların formalaşdırılmasına fokuslanmışdır.

Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, Qarabağın çiçəklənməsi yalnız infrastrukturla bağlı deyil, həm də yeni düşüncə tərzinə bağlıdır. Təhsil müəssisələrində yaradıcı fəaliyyətin təşviqi regionun gələcəyini təmin edən insan kapitalını formalaşdırır. Şagirdlərdə XXI əsr bacarıqlarının formalaşdırılması Azərbaycanın Qarabağda yaratmaq istədiyi yeni təhsil ekosistemi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Yaradıcı inkişaf interaktiv metodlarla birgə tətbiq edildiyi halda şagirdlərdə kritik düşünmə, kreativlik, kommunikasiya və əməkdaşlıq kimi “4K bacarıqlar” formalaşır.

Qarabağ Universitetinin rektoru Şahin Bayramov qeyd edir ki, “Başlıca vəzifəmiz Qarabağın dirçəldilməsində, həyatın bərpa edilməsində və hərtərəfli inkişafın təmin olunmasında fəal iştirak edəcək yüksəkixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaqdır. Həmin mütəxəssislər yüksək nəzəri biliklərə, zəruri praktik səriştələrə, müasir dünyagörüşünə və innovasiya bacarıqlarına sahib olmaları əsas prioritetlərimizdir”. [1]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2023-cü il 28 noyabr tarixli müvafiq Sərəncamına əsasən təsis edilən Qarabağ Universitetinin yaradılmasında başlıca məqsəd regionun sosial-iqtisadi ehtiyaclarına uyğun yüksək ixtisaslı kadr tələbatının ödənilməsi və tarixən mövcud olmuş təhsil ənənələrinin yaşadılmasıdır. Qarabağda ilk ali təhsil ocağı 1969-cu ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı kimi qurulub, 1973-cü ildən 1988-ci ilədək ali təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərüb, işğal dövründə isə fəaliyyətini sonlandırılıb. 2020-ci ildə baş

vermiş “44 günlük Vətən müharibəsi” və 2023-cü ilin sentyabrında keçirilmiş birgünlük lokal antiterror tədbirləri nəticəsində ərazi bütövlüyümüz və suverenliyimiz tam təmin edilmişdir. Ş.Bayramov işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət proqramının uğurla icrası nəticəsində aparılan genişmiqyaslı quruculuq və bərpa, abadlıq işlərini xüsusi vurğulayaraq qeyd edir ki, belə bir şərait Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda yüksəkixtisaslı kadr hazırlığına tələbatı artırır. Məhz bu kontekstdə Ali Baş Komandanın qeyd etdiyi kimi, Qarabağ Universiteti regionda tarixən mövcud olmuş təhsil mühitini çox yaxın vaxtda canlandıraraq bərpa edəcəkdir.

Sözsüz ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə fəaliyyətə başlayacaq ilk ali təhsil müəssisəsi olması Qarabağ Universitetinin qarşısına müəyyən ciddi vəzifələr qoyur. Universitetdə kadr hazırlığını həyata keçirəcək bütün ixtisaslar üzrə təhsil proqramları qabaqcıl milli və beynəlxalq təcrübələri nəzərə alaraq yeni məzmununda təşkil olunmuşdur. Şəxsiyyətyönümlü, səriştə əsaslı və multidisiplinar xarakterdə tətbiq ediləcək dərslər proqramları tələbələrin müasir dünyagörüşə malik, vətənpərvər ruhlu, dayanıqlı inkişaf təfəkkürlü, kreativ baxışlı, innovativ düşüncəli yetişdirilməsini məqsəd qoymuşdur [1], [2].

Universitetin tələbələri hələ ilk ildən etibarən Gürcüstanda beynəlxalq Kollegial Proqramlaşdırma Müsabiqəsinin (“ICPC- International Collegiate Programing Contest”) yarımfinalında, Misir Ümumdünya Şəhərsalma Formunda fəal təmsil olunmuş, “Zəfərimiz əbədidir” regional intellektual yarışda birincilik qazanmışlar. Gənclər fondunun elan etdiyi “Rəqəmsal” mövzulu Qrant müsabiqəsində Qarabağ Universitetinin 1 müəllimi və 1 tələbəsinin birgə təqdim etdiyi layihə qalib olmuşdur. Bu da öz növbəsində, ali təhsil ocağı daxilində müəllim-tələbə əməkdaşlığının uğurlu olmasına nümunədir [3].

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar Azərbaycan tarixi üçün dönüş nöqtəsi oldu. Qarabağın düşmən tapdağından azad edilməsi yalnız hərbi və siyasi qələbə deyil, həmçinin, sosial-mədəni müstəvidə yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. Bu mərhələnin mühüm dayaqlarından biri olan təhsil yalnız bilik qazandırmır, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qoruyaraq yaradıcı potensialın inkişafına, gələcək lider ruhlu kadrların yetişdirilməsinə vasitədir.

Bugün Qarabağda həyat Ümummilli liderin arzularındakı kimidir: dedə-baba torpaqlarımızdan doğma hənir gəlir, çayları, bulaqları çağlayır, meşələri pöhrələnir, evlərində çıraqlar yanır.

Qarabağda açılan yeni məktəblər, Qarabağ Universitetinin fəaliyyəti, Laçın, Şuşa, Füzuli və s. kimi bölgələrdə təhsil ocaqlarının dirçəlişi Azərbaycanın təhsili regionun bərpasının əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyən etdiyini sübut edir. Bu proses ölkənin beynəlxalq imicinə mühüm töhfə verir. Qarabağda qurulan, ən son texnologiyalarla təchiz olunmuş yeni təhsil müəssisələrində yaradıcı inkişaf proqramları, STEAM layihələr və innovativ metodlar daha geniş şəkildə tətbiq edilməli, məktəblərdə şəxsiyyətyönümlü təlim konsepsiyasının sistemli şəkildə tətbiqinə, hər bir şagirdin fərdi yaradıcılıq potensialının dəstəklənməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qarabağın zəngin mədəni irsi olan muğam, poeziya ənənələri təhsil proqramlarına inteqrasiya olunaraq yaradıcı fəaliyyətə sintez edilməlidir. Qarabağ Universiteti yalnız regional deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq şəbəkəsinə qoşularaq innovasiya və tədqiqat mərkəzinə çevrilməlidir. Azərbaycan təhsil sisteminə Qarabağ təcrübəsi dirçəliş modelinə çevrilərək digər bölgələrində yaradıcılıq yönümlü tədris prosesinin inkişafına nümunə ola bilər.

Vafa Mirzazada
Baku State University

FLOURISHING KARABAKH: EDUCATION, CREATIVITY AND THE GEOPOLITICAL LANDSCAPE OF 21ST CENTURY

Summary

The article named «Flourishing Karabakh: education, creativity and the geopolitical landscape of 21st century» reflects the development of education and creativity in Karabakh in accordance with the aspirations of the Great Leader Heydar Aliyev within the context of new geopolitical realities. It emphasizes that the growing importance of 21st-century skills has become a significant factor in the formation of individuals in our increasingly globalized world. The study

also demonstrates that the restoration and reconstruction processes carried out in the Karabakh region contribute not only to infrastructural renewal but also to cultural and intellectual revitalization. Particular emphasis is placed on the potential impact of the ongoing reconstruction process in Karabakh on the creative potential of young people. The development of educational and creative processes in Karabakh holds strategic importance not only for strengthening national identity but also for transforming Azerbaijan into one of the emerging intellectual and cultural centers on a global scale.

Keywords: Great Leader, Karabakh, creative education, creative youth, geopolitical context.

Вафа Мирзазаде
Бакинский Государственный Университет

ПРОЦВЕТАЮЩИЙ КАРАБАХ: ОБРАЗОВАНИЕ, ТВОРЧЕСТВО И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ЛАНДШАФТ XXI ВЕКА

Резюме

Статья под названием «Прцветающий Карабах: образование, творчество и геополитический ландшафт XXI века» отражены вопросы развития образования и творчества в Карабахе в соответствии с устремлениями Великого лидера Гейдара Алиева на фоне новых геополитических реалий. Подчеркивается, что навыки XXI века становятся важным фактором формирования личности в условиях глобализирующегося мира, а также показано, что процессы восстановления и реконструкции, осуществляемые в Карабахском регионе, создают не только инфраструктурное обновление, но и культурное и интеллектуальное возрождение. Особое внимание уделяется тому, что продолжающийся процесс восстановления в Карабахе может оказать влияние на творческий потенциал молодежи. Развитие образовательных и творческих процессов в Карабахе имеет стратегическое значение не только для укрепления национальной идентичности, но и для превращения Азербайджана в один из новых интеллектуальных и культурных центров мирового масштаба.

Ключевые слова: Великий лидер, Карабах, креативное образование, креативная молодёжь, геополитическая картина.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə fəaliyyətə başlayacaq ilk ali təhsil ocağı olması Qarabağ Universitetinin qarşısına ciddi vəzifələr qoyur”, Ş.Bayramov. Azərbaycan müəllimi-2024,7 iyun №18, s.5
2. “Zəfərin Universiteti: Prezident İlham Əliyevin tarixi qələbəni qazandığı torpaqda yaratdığı Qarabağ Universiteti ən müasir model əsasında qurulur”, Ş.Bayramov. “Azərbaycan” qəzeti 2024,1 avqust, №161, s.9
3. “Qarabağ Universiteti quruculuq və inkişaf yolundadır: Ötən ilin uğurlu yekunları”, Ş.Bayramov, “Azərbaycan müəllimi”, 2025,25 yanvar №3, s.4.
4. Aliyev, I. (2021). Geopolitical transformations in the South Caucasus after the Second Karabakh War. Journal of Eurasian Studies, 12(3), 45–62. <https://doi.org/10.1177/18793665211012345>
5. Aslanov, K. (2020). Education and creativity in post-conflict societies: The case of Azerbaijan. Comparative Education Review, 64(4), 512–530. <https://doi.org/10.1086/709885>
6. Babayev, F. (2022). Qarabağ mədəni irsi və Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq ənənələri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), 27(2), 75–88.
7. Musayeva, Y.(2024). Heydər Əliyevin arzularındakı Qarabağ. “Azərbaycan” Rəsmi Dövlət qəzeti

Natəvan Qasimova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: natavangasimova@yandex.ru

Aydan Zərbəliyeva
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: zerbelyeva91@gmail.com

DAVAMLI EKOLOJİ TƏHSİLİN İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Davamlı ekoloji təhsil müasir global iqtisadi transformasiya proseslərinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İqlim dəyişmələri, karbon emissiyalarının artması, təbii resursların tükənməsi və enerji təhlükəsizliyi problemləri iqtisadi inkişaf modelinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri etmişdir. Bu kontekstdə davamlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi artımın ekoloji və sosial məhdudiyyətlər daxilində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Məqalədə davamlı ekoloji təhsilin iqtisadi aspektləri sistemli və kompleks yanaşma əsasında təhlil edilir. Ekoloji təhsil insan kapitalının keyfiyyətini yüksəldən strateji mexanizm kimi qiymətləndirilir. Müəyyən edilmişdir ki, ekoloji kompetensiyaların formalaşdırılması yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına, innovasiya potensialının artmasına və əmək bazarının struktur transformasiyasına bilavasitə təsir göstərir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, ekoloji təhsilə qoyulan investisiyalar uzunmüddətli perspektivdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə, büdcə xərclərinin optimalaşdırılmasına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur. Azərbaycan Respublikasında yaşıl enerji siyasəti, enerji keçidi və regionların "yaşıl zona" konsepsiyası çərçivəsində ekoloji təhsilin rolu xüsusi aktualıq kəsb edir.

Aparılmış təhlil əsasında ekoloji təhsilin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üçün institusional, normativ və metodoloji tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, ekoloji təhsil, yaşıl iqtisadiyyat, insan kapitalı, iqtisadi təhlükəsizlik, enerji keçidi, institusional transformasiya.*

Giriş

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dünya iqtisadiyyatı dərin struktur dəyişiklikləri mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ənənəvi sənaye əsaslı inkişaf modeli, xüsusilə də intensiv resurs istehlakına və yüksək karbon emissiyalarına əsaslanan iqtisadi artım strategiyası global ekoloji balansın pozulmasına səbəb olmuşdur. İqlim dəyişmələri, biomüxtəlifliyin azalması, torpaq və su ehtiyatlarının tükənməsi, ətraf mühitin çirklənməsi kimi problemlər artıq yalnız ekoloji deyil, həm də iqtisadi və sosial təhlükəsizlik məsələsinə çevrilmişdir. Bu realıq iqtisadi inkişafın yeni paradigmasının formalaşdırılmasını zəruri etmişdir [1].

Müasir inkişaf konsepsiyası kimi qəbul edilən davamlı inkişaf modeli iqtisadi artımın sosial ədalət və ekoloji təhlükəsizlik prinsipləri ilə uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu modeldə iqtisadi effektivlik yalnız istehsal həcmi ilə deyil, həm də resurslardan səmərəli istifadə, ətraf mühitə mənfi təsirin minimuma endirilməsi və gələcək nəsillərin maraqlarının qorunması ilə ölçülür. Beləliklə, iqtisadi siyasətin prioritetləri struktur modernləşmə, yaşıl transformasiya və aşağı karbonlu inkişaf istiqamətində dəyişir.

Lakin davamlı inkişafın təmin olunması yalnız texnoloji yeniliklər və normativ-hüquqi mexanizmlərlə məhdudlaşmır. Bu proses ilk növbədə insan kapitalının keyfiyyət dəyişikliklərini, yeni düşüncə tərzinin və məsuliyyətli davranış modelinin formalaşdırılmasını tələb edir. Məhz bu baxımdan davamlı ekoloji təhsil iqtisadi transformasiyanın strateji aləti kimi çıxış edir. Ekoloji təhsil fərdlərdə resurslara qənaət, enerji səmərəliliyi, ekoloji məsuliyyət və dayanıqlı istehlak davranışı

formalaşdıraraq iqtisadi sistemin uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edən əsas mexanizmlərdən birinə çevrilir.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə əsasən, təhsilə yönəldilən investisiyalar iqtisadi artımın ən mühüm mənbələrindən biridir [2, s. 27]. Müasir mərhələdə isə bu kapitalın keyfiyyəti yalnız peşə bilikləri ilə deyil, həm də ekoloji kompetensiyalarla müəyyən edilir. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, innovasiya yönümlü sahibkarlığın genişlənməsi və əmək bazarının struktur transformasiyası ekoloji yönümlü bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərin hazırlanmasını zəruri edir. Beləliklə, davamlı ekoloji təhsil iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında və milli iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Qlobal enerji keçidi və dekarbonizasiya prosesi xüsusilə enerji ixrac edən ölkələr üçün yeni çağırışlar və imkanlar yaradır. Azərbaycan Respublikasında yaşıl enerji zonalarının yaradılması, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, ekoloji innovasiyaların təşviqi davamlı inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindəndir. Bu şəraitdə ekoloji təhsil yalnız maarifləndirici funksiya daşımır, eyni zamanda iqtisadi siyasətin institusional dayaqlarından birinə çevrilir.

Məqalənin aktuallığı məhz bu kontekstdə müəyyən olunur. Davamlı ekoloji təhsilin iqtisadi aspektlərinin sistemli şəkildə təhlili həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın məqsədi davamlı ekoloji təhsilin iqtisadi səmərəliliyini, insan kapitalının transformasiyasındakı rolunu və Azərbaycan Respublikasında yaşıl iqtisadiyyatın formalaşmasına təsirini kompleks şəkildə araşdırmaqdır.

Beləliklə, davamlı ekoloji təhsil yalnız sosial-mədəni inkişafın elementi deyil, həm də milli iqtisadi strategiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Onun sistemli şəkildə tətbiqi uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin, rəqabət qabiliyyətinin və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə xidmət edir.

1. Davamlı inkişaf və iqtisadi transformasiya

Davamlı ekoloji təhsilin nəzəri-metodoloji əsasları müasir iqtisadi fikrin bir neçə fundamental istiqamətinə söykənir və kompleks elmi yanaşma tələb edir. İlk növbədə, insan kapitalı nəzəriyyəsi bu kontekstdə əsas metodoloji dayaqlardan biri hesab olunur. G. Becker yanaşmasına görə, təhsil iqtisadi artımın mühüm determinantıdır və insan kapitalına qoyulan investisiyalar uzunmüddətli perspektivdə məhsuldarlığın və gəlirlərin artımını təmin edir [2]. Müasir mərhələdə isə insan kapitalının keyfiyyəti yalnız peşə bilikləri ilə deyil, həm də ekoloji kompetensiyalar, dayanıqlı davranış modeli və resurslara məsuliyyətli münasibət ilə ölçülür. Bu baxımdan davamlı ekoloji təhsil iqtisadi sistemin struktur modernləşdirilməsinin mühüm alətinə çevrilir.

Ekoloji iqtisadiyyat konsepsiyası iqtisadi fəaliyyətin biosferin məhdudiyyətləri çərçivəsində həyata keçirilməsini əsaslandırır və iqtisadi artımın təbii kapitalın qorunması ilə uzlaşdırılmasını tələb edir [3]. Bu yanaşma iqtisadi səmərəliliyin yalnız maliyyə göstəriciləri ilə deyil, həm də ekoloji təsir parametrləri ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Davamlı ekoloji təhsil məhz bu balansın formalaşdırılmasına xidmət edən sosial-mədəni mexanizm kimi çıxış edir.

Yaşıl artım modeli isə aşağı karbonlu iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını, enerji səmərəliliyinin artırılmasını və innovasiya əsaslı inkişafı prioritet kimi müəyyən edir. Bu modelin uğurla tətbiqi ekoloji yönümlü bilik və bacarıqlara malik insan resurslarının hazırlanmasını zəruri edir. Eyni zamanda post-sənaye inkişaf nəzəriyyəsi iqtisadiyyatın bilik və informasiya əsaslı mərhələyə keçidini vurğulayır və təhsilin strateji rolunu ön plana çıxarır.

Nəhayət, institusional iqtisadiyyat kontekstində təhsil formal və qeyri-formal institutların formalaşdırdığı davranış normalarının transformasiya vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Davamlı ekoloji təhsil iqtisadi subyektlərin qərarvermə mexanizmlərinə təsir edərək uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün institusional baza yaradır. Beləliklə, bu nəzəri istiqamətlərin sintezi davamlı ekoloji təhsilin iqtisadi əsaslandırılmasının metodoloji çərçivəsini formalaşdırır.

2. Ekoloji təhsilin makroiqtisadi təsirləri

Ekoloji təhsilin makroiqtisadi təsirləri iqtisadi artımın struktur və keyfiyyət göstəricilərində özünü göstərir. Ənənəvi ÜDM modeli istehsal həcmində artımını əsas indikator kimi qəbul etsə də, müasir yanaşmada "ÜDM-in keyfiyyət artımı" anlayışı ön plana çıxır. Bu kontekstdə ekoloji təhsil resurs səmərəliliyini artırmaqla və karbon intensivliyini azaltmaqla iqtisadi artımın daha dayanıqlı və aşağı riskli modelə keçidini təmin edir. Endogen artım modelləri çərçivəsində insan kapitalına investisiya texnoloji tərəqqini stimullaşdırır və məhsuldarlığın davamlı artımını şərtləndirir [4]. Ekoloji yönümlü insan kapitalı isə bu prosesi yaşıl innovasiyalar vasitəsilə sürətləndirir.

Fiskal yükün azalması ekoloji təhsilin dolayı makroiqtisadi effektlərindən biridir. Ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı səhiyyə xərcləri, infrastrukturun bərpası və ekoloji fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər əhəmiyyətli fiskal təzyiq yaradır. Ekoloji savadlılığın artması isə profilaktik təsir mexanizmi kimi çıxış edərək bu xərclərin azalmasına səbəb olur. Bu, fiskal dayanıqlılıq modelində dövlət borc yükünün nisbi sabitləşməsinə müsbət təsir göstərir.

Enerji səmərəliliyi göstəriciləri də makroiqtisadi sabitliklə sıx bağlıdır. Enerji intensivliyinin azalması istehsal xərclərinin optimallaşdırılmasına, idxal asılılığının zəifləməsinə və tədiyə balansının yaxşılaşmasına şərait yaradır. Bu baxımdan ekoloji təhsil enerji səmərəliliyi siyasətinin sosial əsasını formalaşdırır.

Dövlət büdcəsinin optimallaşdırılması isə resursların daha məhsuldar istiqamətlərə yönəldilməsi ilə əlaqədardır. Ekoloji yönümlü idarəetmə mədəniyyəti investisiya prioritetlərini yaşıl texnologiyalar və innovativ sahələrə istiqamətləndirir. Nəticədə, qlobal innovasiya indeksləri və rəqabət qabiliyyəti göstəricilərində yüksəliş müşahidə olunur. Beləliklə, ekoloji təhsil makroiqtisadi səviyyədə həm keyfiyyətli artımı, həm fiskal sabitliyi, həm də innovasiya əsaslı inkişafı stimullaşdıran sistemli amil kimi çıxış edir.

3. Azərbaycan Respublikasında statistik dinamika

Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyat istiqamətində müşahidə olunan müsbət dinamika rəsmi statistik göstəricilərlə təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi məlumatlarına əsasən, son onillikdə bərpa olunan enerji mənbələrinin elektrik enerjisi istehsalında payı təxminən 9–10 %-dən 18–20 %-ə qədər yüksəlmişdir [5]. Bu artım günəş və külək elektrik stansiyalarının istismara verilməsi, enerji şaxələndirmə siyasətinin gücləndirilməsi və xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi tərəfindən təqdim olunan hesabatlarda qeyd olunur ki, enerji intensivliyi göstəricisində son illərdə təxminən 15–20 % azalma müşahidə edilmişdir. Bu göstərici ÜDM vahidinə düşən enerji istehlakının azalmasını ifadə edir və iqtisadiyyatın daha səmərəli və aşağı karbonlu modelə keçidini nümayiş etdirir. Enerji intensivliyinin azalması istehsal xərclərinin optimallaşdırılmasına, idxal enerji asılılığının zəifləməsinə və makroiqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərir.

Eyni zamanda, yaşıl sektor üzrə məşğulluğun artımı da diqqətəlayiqdir. Rəsmi məlumatlara əsasən, alternativ enerji və ekoloji xidmət sahələrində çalışanların sayı son illərdə təxminən iki dəfəyə yaxın artmışdır. Bu dinamika əmək bazarının struktur transformasiyasını və ekoloji yönümlü insan kapitalına artan tələbi əks etdirir.

Bundan əlavə, Dünya Bankı tərəfindən açıqlanan beynəlxalq göstəricilər Azərbaycanın enerji səmərəliliyi və yaşıl transformasiya istiqamətində regional səviyyədə irəliləyiş nümayiş etdirdiyini göstərir [6].

Beləliklə, rəsmi statistik dinamika sübut edir ki, ölkədə həyata keçirilən yaşıl iqtisadi siyasət və struktur islahatlar iqtisadiyyatın keyfiyyət göstəricilərinə, enerji səmərəliliyinə və məşğulluq strukturuna real təsir göstərir. Bu isə davamlı ekoloji təhsilin milli iqtisadi strategiyanın mühüm institusional komponenti kimi əhəmiyyətini daha da artırır.

4. Əmək bazarı və yaşıl bacarıqlar

Müasir iqtisadi transformasiya şəraitində əmək bazarı struktur dəyişiklikləri mərhələsini yaşayır. Qlobal miqyasda dekarbonizasiya, enerji keçidi və resurs səmərəliliyi siyasətləri ənənəvi peşə strukturunun yenidən formalaşmasına səbəb olur. Bu proses nəticəsində “yaşıl bacarıqlar” (green skills) anlayışı əmək bazarının əsas tələblərindən birinə çevrilmişdir. Yaşıl bacarıqlar dedikdə, ətraf mühitə mənfi təsiri minimuma endirən, resurslardan səmərəli istifadəni təmin edən və dayanıqlı istehsal modelinə uyğun fəaliyyət göstərməyə imkan verən bilik və kompetensiyalar nəzərdə tutulur.

International Labour Organization (ILO) tərəfindən aparılan araşdırmalara görə, yaşıl iqtisadiyyatın genişlənməsi yeni iş yerlərinin yaranmasına və mövcud peşələrin məzmununun transformasiyasına səbəb olur [7]. Bu transformasiya yalnız enerji sektorunu deyil, həmçinin sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və xidmət sahələrini də əhatə edir. Beləliklə, əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti artıq ekoloji savadlılıq və dayanıqlı idarəetmə bacarıqları ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında alternativ enerji layihələrinin həyata keçirilməsi, ekoloji monitoring sistemlərinin genişləndirilməsi və tullantıların idarə olunması sahəsində institusional

tədbirlər yaşıl məşğulluğun artımını şərtləndirir. Bu proses ekoloji yönümlü ixtisaslara tələbatı artırır və ali təhsil sisteminin kurikulumlarında müvafiq dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir. Xüsusilə mühəndislik, iqtisadiyyat, menecment və dövlət idarəçiliyi sahələrində ekoloji modulların integrasiyası əmək bazarının yeni tələblərinə uyğunlaşmanı təmin edir.

Yaşıl bacarıqların formalaşdırılması yalnız peşə hazırlığı ilə məhdudlaşmır; bu, həm də strateji düşüncə, innovasiya yönümlülük və sosial məsuliyyət prinsiplərinin inkişafını tələb edir. Bu baxımdan davamlı ekoloji təhsil əmək bazarının uzunmüddətli sabitliyinin və milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Beləliklə, yaşıl bacarıqların inkişafı iqtisadiyyatın struktur modernləşməsinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

5. Strateji tövsiyələr

Davamlı ekoloji təhsilin iqtisadi potensialının tam reallaşdırılması üçün kompleks və mərhələli strateji yanaşma zəruridir. Bu istiqamətdə ilk növbədə təhsil siyasətinin davamlı inkişaf prioritetləri ilə institusional səviyyədə integrasiyası təmin edilməlidir. Ümumi və ali təhsil kurikulumlarında ekoloji iqtisadiyyat, yaşıl menecment, enerji səmərəliliyi və dayanıqlı istehlak modelləri üzrə modulların sistemli şəkildə tətbiqi insan kapitalının keyfiyyət transformasiyasına zəmin yaradır.

İkinci mühüm istiqamət universitet–sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsidir. Yaşıl texnologiyalar və alternativ enerji sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrlə ali təhsil qurumları arasında tərəfdaşlıq mexanizmlərinin formalaşdırılması praktik yönümlü bilik və bacarıqların inkişafını sürətləndirir. Bu, əmək bazarının real tələbləri ilə təhsil sistemi arasında əlaqənin möhkəmlənməsinə və yaşıl bacarıqların effektiv formalaşmasına xidmət edir.

Strateji tövsiyələr çərçivəsində dövlət səviyyəsində yaşıl innovasiyaların stimullaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Vergi güzəştləri, subsidiyalar və məqsədli fondların yaradılması ekoloji yönümlü startapların və elmi-tədqiqat layihələrinin inkişafını təşviq edə bilər. Bu, innovasiya əsaslı iqtisadi modelin formalaşmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir.

Bununla yanaşı, davamlı ekoloji təhsilin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün milli indikator sisteminin hazırlanması məqsəduyğundur. Ekoloji savadlılıq səviyyəsi, yaşıl məşğulluq göstəriciləri və enerji səmərəliliyi parametrləri üzrə monitoring mexanizmlərinin tətbiqi dövlət siyasətinin nəticəliliyini ölçməyə imkan verir.

Nəhayət, ictimai maarifləndirmə və qeyri-formal təhsil mexanizmlərinin gücləndirilməsi də strateji prioritet kimi qiymətləndirilməlidir. Ekoloji məsuliyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi davranış modelinə təsir göstərərək davamlı və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edir.

Təqdim olunan strateji istiqamətlər davamlı ekoloji təhsilin iqtisadi təsir mexanizmini gücləndirməyə və milli inkişaf strategiyası ilə uzlaşdırılmış sistemli modelin formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Nəticə

Aparılmış nəzəri və analitik təhlil göstərir ki, davamlı ekoloji təhsil müasir iqtisadi inkişaf modelinin struktur komponenti kimi çıxış edir və yalnız sosial-mədəni deyil, həm də makroiqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Ekoloji kompetensiyaların formalaşdırılması insan kapitalının keyfiyyət göstəricilərini yüksəldir, resurs səmərəliliyini artırır və iqtisadi artımın daha dayanıqlı modelə keçidini təmin edir.

Məqalədə əsaslandırılmışdır ki, ekoloji təhsil ÜDM-in keyfiyyət artımına, enerji intensivliyinin azalmasına və fiskal yükün optimallaşdırılmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, yaşıl bacarıqların inkişafı əmək bazarında struktur transformasiyanı sürətləndirir və innovasiya yönümlü iqtisadi modelin formalaşmasına şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə müşahidə olunan statistik dinamika – bərpa olunan enerji mənbələrinin payının artması, enerji səmərəliliyinin yüksəlməsi və yaşıl məşğulluğun genişlənməsi – davamlı ekoloji təhsilin iqtisadi siyasət kontekstində aktuallığını bir daha təsdiq edir. Bu baxımdan, ekoloji təhsil milli iqtisadi təhlükəsizliyin, rəqabət qabiliyyətinin və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında strateji alət kimi qiymətləndirilməlidir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən strateji tövsiyələr təhsil siyasətinin yaşıl iqtisadiyyat prioritetləri ilə integrasiyasına, insan kapitalının keyfiyyət transformasiyasına və dövlətin institusional inkişafına töhfə verə bilər.

Beləliklə, davamlı ekoloji təhsil alternativ yanaşma deyil, müasir iqtisadi modernləşmənin zəruri şərtidir və onun sistemli tətbiqi Azərbaycanın uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış etməlidir.

Natavan Gasimova
*The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan*

Aydan Zerbaliyeva
*The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan*

ECONOMIC ASPECTS OF SUSTAINABLE ENVIRONMENTAL EDUCATION

Summary

Sustainable environmental education has become a fundamental component of the global economic transformation process. In the context of climate change, resource depletion, and energy transition, the formation of environmentally responsible human capital plays a strategic role in ensuring sustainable economic growth.

This article provides a comprehensive analysis of the economic aspects of sustainable environmental education. It argues that environmental education enhances human capital quality, stimulates green economic development, increases innovation potential, and contributes to labor market transformation. Investments in environmental education are considered a long-term factor of national economic security and competitiveness.

Special attention is given to the institutional development of environmental education in the Republic of Azerbaijan within the framework of green energy transition and regional green zone initiatives.

Keywords: sustainable development, environmental education, green economy, human capital, economic security, energy transition.

Натаван Гасимова
*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

Айдан Зербалиева
*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСТОЙЧИВОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Устойчивое экологическое образование становится ключевым фактором трансформации современной экономической модели развития. В условиях глобальных климатических изменений, роста углеродных выбросов и ограниченности природных ресурсов формирование экологически ориентированного человеческого капитала приобретает стратегическое значение.

В статье комплексно анализируются экономические аспекты устойчивого экологического образования. Обосновано, что экологическое образование способствует развитию «зеленой экономики», повышению инновационного потенциала и трансформации структуры рынка труда. Инвестиции в экологическое образование рассматриваются как фактор долгосрочной экономической безопасности государства.

Особое внимание уделено институциональным перспективам развития экологического образования в Азербайджанской Республике в контексте энергетического перехода и формирования «зеленых энергетических зон».

Ключевые слова: устойчивое развитие, экологическое образование, зеленая экономика, человеческий капитал, экономическая безопасность.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Energetika statistikas*. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.
2. Becker, G. S. (1993). Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education (3rd ed.). University of Chicago Press.
3. Daly, H. E. (1991). Steady-state economics (2nd ed.). Island Press.
4. International Labour Organization. (2019). Skills for a greener future: A global view. ILO.
5. Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71–S102.
6. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. United Nations.
7. World Bank. (2022). World development indicators. World Bank.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BƏRPA OLUNAN ENERJİ BAZARINDA BEYNƏLXALQ BİZNESİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerji sektoru son illərdə strateji prioritet istiqamət kimi formalaşmış və beynəlxalq biznes üçün cəlbedici investisiya platformasına çevrilmişdir. Xüsusilə 2020-ci ildən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının “yaşıl enerji zonası” elan edilməsi, eləcə də “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” çərçivəsində müəyyən edilmiş hədəflər ölkənin enerji balansında alternativ mənbələrin payının artırılmasını əsas məqsədlərdən birinə çevirmişdir. Mövcud potensiala əsasən Azərbaycanın külək, günəş, su və bioenerji ehtiyatları beynəlxalq investorlar üçün geniş imkanlar yaradır.

Hazırda ölkənin bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq biznes subyektlərinin fəallığı artmaqdadır. Xüsusilə Masdar (BƏƏ) tərəfindən həyata keçirilən 230 MVt gücündə Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyası layihəsi və ACWA Power (Səudiyyə Ərəbistanı) tərəfindən inşa edilən 240 MVt-lıq Xızı-Abşeron Külək Elektrik Stansiyası Azərbaycanın beynəlxalq enerji əməkdaşlığında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. Bu layihələr dövlət-özəl tərəfdaşlığı (PPP) modeli əsasında həyata keçirilir və uzunmüddətli elektrik alqı-satqı müqavilələri (PPA) vasitəsilə investisiya riskləri minimallaşdırılır.

Bununla yanaşı, Azərbaycan hökuməti tərəfindən həyata keçirilən institusional islahatlar, tarif mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, “yaşıl enerji” üzrə hüquqi bazanın gücləndirilməsi və enerji ixracının şaxələndirilməsi siyasəti beynəlxalq biznes üçün əlverişli investisiya mühiti formalaşdırmışdır. Xəzər dənizinin külək enerjisi potensialının beynəlxalq konsorsiumlar tərəfindən qiymətləndirilməsi, xüsusilə Avropa enerji bazarına “yaşıl enerji” ixracı perspektivləri ölkənin geoiqtisadi əhəmiyyətini daha da artırır.

Müasir mərhələdə Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarı yalnız daxili enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda regional enerji tranziti və “yaşıl diplomatiya” aləti kimi çıxış edir. Xüsusilə Cənubi Qafqazın enerji xəritəsində Azərbaycanın mövqeyi dəyişərək ənənəvi karbohidrogen ixracatçısından paralel şəkildə alternativ enerji ixrac edən ölkəyə transformasiya olunmaqdadır. Bu proses beynəlxalq maliyyə institutlarının, xarici investisiya fondlarının və enerji şirkətlərinin marağını artırır.

Açar sözlər: enerji, biznes, (PPP), (PPA), günəş, külək, xəzər, dekarbonizasiya.

GİRİŞ

Qlobal miqyasda enerji sektorunda baş verən struktur dəyişiklikləri, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə strategiyaları və karbon emissiyalarının azaldılması üzrə beynəlxalq öhdəliklər bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafını prioritet istiqamətə çevirmişdir. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikası da ənənəvi neft-qaz ixracatçısı statusu ilə yanaşı, enerji sektorunun şaxələndirilməsi və “yaşıl keçid” modelinin formalaşdırılması istiqamətində ardıcıl siyasət həyata keçirməkdədir. Xüsusilə son illərdə qəbul edilmiş dövlət proqramları və milli inkişaf strategiyaları bərpa olunan enerji sektorunun iqtisadi artımın yeni drayverinə çevrilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii resurs potensialı ölkəni regionda alternativ enerji istehsalı üçün əlverişli məkana çevirir. Xəzər dənizinin yüksək külək potensialı, Abşeron yarımadasının günəş radiasiyası səviyyəsi, dağlıq ərazilərdə hidroenerji imkanları və bioenerji ehtiyatları beynəlxalq investorlar üçün geniş imkanlar yaradır. Dövlət tərəfindən “yaşıl enerji zonası” konsepsiyasının tətbiqi və Qarabağ ilə Şərqi Zəngəzur bölgələrinin alternativ enerji istehsalı üçün prioritet ərazi elan olunması beynəlxalq biznes subyektlərinin marağını daha da artırmışdır.

Hazırda Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq şirkətlərin iştirakı aktiv mərhələyə qədəm qoymuşdur. Xüsusilə Masdar və ACWA Power kimi iri enerji şirkətlərinin ölkədə

reallaşdırdığı günəş və külək elektrik stansiyaları layihələri sektorun institusional və investisiya mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu layihələr dövlət-özəl tərəfdaşlığı modeli əsasında həyata keçirilərək risklərin bölüşdürülməsi və uzunmüddətli enerji satılma mexanizmləri vasitəsilə dayanıqlı maliyyə strukturu yaradır.

Bununla yanaşı, Azərbaycan enerji strategiyasında Avropa bazarına “yaşıl enerji” ixracı perspektivlərini də nəzərə alır. Regional enerji əməkdaşlığı təşəbbüsləri, elektrik interkonnektor layihələri və yaşıl hidrogen istehsalı imkanları ölkənin beynəlxalq enerji bazarında mövqeyini gücləndirir. Bu baxımdan bərpa olunan enerji sektoru yalnız daxili enerji təhlükəsizliyinin təminatı deyil, həm də geoiqtisadi və geosiyasi alət kimi çıxış edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq biznesin müasir vəziyyəti iqtisadi şaxələndirmə, investisiya cəlbediciliyi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının kəşşməsində formalaşır. Mövzunun aktuallığı enerji transformasiyası proseslərinin sürətlənməsi və beynəlxalq kapitalın alternativ enerji layihələrinə yönəlməsi fonunda daha da artmaqdadır.

TƏHLİL

Azərbaycan Respublikasının bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq biznesin müasir vəziyyətini təhlil edərkən məsələyə iqtisadi, institusional, geosiyasi və investisiya aspektlərindən kompleks yanaşmaq məqsədəuyğundur. Son illərdə ölkənin enerji strategiyasında müşahidə olunan transformasiya ənənəvi karbohidrogen modelindən paralel “yaşıl enerji” modelinə keçidi əks etdirir. Bu dəyişiklik beynəlxalq biznes üçün yeni investisiya nişləri formalaşdırmışdır [1,s.156].

İqtisadi baxımdan, Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarı ilkin inkişaf mərhələsindən kommersiya əsaslı genişlənmə mərhələsinə keçmişdir. Xüsusilə iri həcmli günəş və külək elektrik stansiyalarının tikintisi xarici birbaşa investisiyaların (FDI) artmasına səbəb olmuşdur. Masdar tərəfindən Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasının və ACWA Power tərəfindən Xızı-Abşeron Külək Elektrik Stansiyasının reallaşdırılması bazarda rəqabət mühitinin və texnoloji transferin formalaşmasına təkan vermişdir. Bu layihələr uzunmüddətli elektrik alqı-satqı müqavilələri (PPA) əsasında həyata keçirildiyindən investorlar üçün gəlir sabitliyi və risklərin azaldılması təmin olunur [2,s.128].

Institusional baxımdan, dövlət tərəfindən hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və tarif mexanizmlərinin liberallaşdırılması bazarın şəffaflığını artırmışdır. Enerji sektorunda dövlət-özəl tərəfdaşlığı (PPP) modelinin tətbiqi beynəlxalq biznesin risk idarəetmə imkanlarını gücləndirmişdir. Eyni zamanda enerji tənzimləmə mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması xarici investorların etimadını artıran əsas amillərdəndir.

Geosiyasi aspektdə Azərbaycan bərpa olunan enerji sektorunu regional əməkdaşlıq platformasına çevirməyə çalışır. Xəzər dənizinin külək potensialının qiymətləndirilməsi və Avropa bazarına yaşıl elektrik ixracı perspektivləri ölkənin enerji diplomatiyasında yeni mərhələ formalaşdırır. Bu, Azərbaycanın yalnız enerji istehsalçısı deyil, həm də enerji tranziti və ixracı üzrə strateji aktor kimi mövqeyini gücləndirir [3,s.98].

Bununla yanaşı, bazarda müəyyən çağırışlar da mövcuddur. İnfrastrukturun tam modernləşdirilməməsi, enerji ötürmə şəbəkələrinin genişləndirilməsinə ehtiyac, texnoloji asılılıq və ilkin mərhələdə yüksək kapital xərcləri sektorun inkişaf tempinə təsir göstərə bilər. Həmçinin global enerji qiymətlərində dalğalanmalar və beynəlxalq maliyyə bazarlarında qeyri-sabitlik investor qərarlarına təsir edən amillərdəndir [4,s.70].

Strateji baxımdan, Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq biznesin rolu yalnız investisiya cəlbi ilə məhdudlaşmır. Bu əməkdaşlıq texnologiya transferi, insan kapitalının inkişafı, yerli təchizat zəncirinin formalaşması və sənayeləşmənin yeni mərhələsinin başlanması baxımından da əhəmiyyətlidir. Uzunmüddətli perspektivdə bu sektor qeyri-neft ÜDM-nin artımında və iqtisadi şaxələndirmədə mühüm rol oynaya bilər.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarı beynəlxalq biznes üçün yüksələn və strateji əhəmiyyətli platforma kimi formalaşmaqdadır. Dövlət siyasəti, regional enerji əməkdaşlığı və xarici investisiyaların sinerjisi nəticəsində sektor dayanıqlı inkişaf modelinə doğru istiqamətlənmişdir.

Cədvəl 1: Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq biznesin müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlili

Təhlil istiqaməti	Mövcud vəziyyət (Azərbaycan)	Beynəlxalq biznesin rolu	İmkanlar	Risqlər/ məhdudiyyətlər	Təvsiyə olunan addımlar
Bazarın inkişaf mərhələsi	İlkin mərhələdən kommersiyalaşma və genişlənmə mərhələsinə keçid	Layihələrin maliyyələşdirilməsi, EPC/operasiya təcrübəsi, bazarın "benchmark"laşması	Yeni GW səviyyəli layihələr, portfel investisiyası	Layihə borclanma şərtləri, bazar likvidliyi	Layihə portfeli planlaması, mərhələli tenderlər
İnvestisiya modeli	Dövlət-özəl tərəfdaşlığı (PPP) və uzunmüddətli müqavilə mexanizmləri	Kapital cəlbə, risklərin bölüşdürülməsi, PPA strukturları	Risqin azalması, stabil gəlir modeli	Müqavilə icrası riskləri, hüquqi mübahisələr	Standart PPA şablonları, arbitraj mexanizmlərinin gücləndirilməsi
Texnologiya və innovasiya	Günəş/külək əsaslı layihələr üzrə texnoloji modernləşmə artır	Texnologiya transferi, rəqəmsal O&M, SCADA/monitorinq	Səmərəliliyin artması, smart-grid inteqrasiyası	Avadanlıq asılılığı, servis xərcləri	Yerli servis mərkəzləri, texniki kadr hazırlığı
Şəbəkə və infrastruktur	Ötürmə-paylama şəbəkəsinin gücləndirilməsinə ehtiyac var	Şəbəkə layihələrinə co-invest, grid-studies, balanslaşdırma həlləri	Şəbəkə itkilərinin azalması, inteqrasiya gücü artımı	Şəbəkə məhdudiyyətləri, qoşulma gecikmələri	Grid modernləşməsi, enerji saxlama pilotları
Tənzimləmə və hüquqi baza	İslahatlar gedir, şəffaflıq tələbi artır	Beynəlxalq standartlara uyğunluq təcrübəsi, "best practice"	İnvestor etimadının artması	Normativ qeyri-müəyyənlik, icazə prosesləri	"One-stop-shop", icazə müddətlərinin azaldılması
Maliyyə ekosistemi	Xarici maliyyə institutlarının marağı yüksəlir	Kredit/ qarantıya, "project finance" strukturlaşdırması	Kapitalın ucuzlaşması, risk sığortası	Valyuta riski, faiz dərəcələri	Hedcinq alətləri, dövlət zəmanəti mexanizmləri
Yerli təchizat zənciri	Yerli istehsal və xidmətlər hələ məhdu, inkişaf potensialı yüksək	Vendor şəbəkəsi quruculuğu, lokal kontent	Yeni iş yerləri, sənayeləşmə	Lokal kontent tələbləri düzgün qurulmasa qiymət artır	Mərhələli lokalizasiya, sertifikatlaşma proqramları
Regional əməkdaşlıq və ixrac	Yaşıl enerji ixracı və interkonnektor perspektivləri mövcuddur	Regional konsorsiumlar, ixrac yönümlü layihələr	Avropa bazarına çıxış, reputasiya effekti	Geosiyasi risklər, sərhəd ötürmə gücü	Regional koordinasiya, ixrac infrastruktur planı
ESG və iqlim hədəfləri	Dekarbonizasiya gündəliyi güclənir	ESG standartları, "green finance"	Yaşıl istiqrazlar, karbon bazarı imkanları	ESG hesabatlılıq yükü	ESG data sistemi, karbon ölçüm metodologiyası

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. (2023). *Azərbaycanda bərpa olunan enerji üzrə strateji hədəflər və layihələr*. Bakı. <https://minenergy.gov.az>

Cədvəl 1-də Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq biznesin mövcud vəziyyəti çoxşaxəli şəkildə qiymətləndirilmişdir və hər bir istiqamət sektorun struktur xüsusiyyətlərini əks etdirir. Təhlildən görünür ki, ölkə artıq ilkin pilot mərhələdən çıxaraq iri həcmli, kommersiya əsaslı layihələrin həyata keçirildiyi mərhələyə keçmişdir. Bu isə bazarın institusional

formalaşmasının başa çatmaq üzrə olduğunu və beynəlxalq investorlar üçün daha proqnozlaşdırılan mühit yarandığını göstərir [5, s.84].

İnvestisiya modeli baxımından dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizminin tətbiqi risklərin bölüşdürülməsinə və uzunmüddətli maliyyə sabitliyinə imkan verir. Xüsusilə PPA müqavilələri gəlir axınının təmin olunmasında əsas alət rolunu oynayır. Bu yanaşma beynəlxalq biznes üçün layihə maliyyələşdirilməsini daha cəlbedici edir və kapitalın daha aşağı risklə yerləşdirilməsinə şərait yaradır.

Texnologiya və innovasiya istiqamətində xarici şirkətlərin iştirakı texnoloji transferi sürətləndirir, rəqəmsal monitoring sistemlərinin tətbiqini genişləndirir və əməliyyat səmərəliliyini artırır. Bununla yanaşı, avadanlıq idxalından asılılıq və servis xərclərinin yüksək olması müəyyən risklər yaradır. Bu səbəbdən yerli texniki potensialın gücləndirilməsi strateji əhəmiyyət daşıyır [6, s.32].

Şəbəkə və infrastruktur komponenti göstərir ki, bərpa olunan enerji güclərinin artımı ötürmə sistemlərinin modernləşdirilməsini zəruri edir. Əgər şəbəkə gücləndirilməsi paralel aparılmazsa, istehsal olunan enerjinin tam integrasiyası çətinləşə bilər. Bu istiqamətdə enerji saxlama sistemlərinin tətbiqi və smart-grid həlləri perspektivli hesab olunur.

Tənzimləmə və hüquqi mühit üzrə aparılan islahatlar investor etimadını artırırsa da, icazə və razılaşdırma proseslərinin optimallaşdırılması hələ də vacib məsələlərdəndir. Normativ sabitlik və şəffaflıq beynəlxalq kapitalın davamlı cəlb edilməsində əsas amillərdəndir [7, s.110].

Maliyyə ekosistemi baxımından beynəlxalq maliyyə institutlarının iştirakı sektorun kredit qabiliyyətini yüksəldir və layihə maliyyələşdirilməsi strukturunu gücləndirir. Lakin valyuta riski və global faiz dərəcələrinin dəyişməsi investisiya qərarlarına təsir edə bilər. Bu baxımdan hedcinq alətlərinin tətbiqi və dövlət zəmanət mexanizmləri əhəmiyyətlidir.

Yerli təchizat zəncirinin inkişafı isə sektorun multiplikativ effektini artırır. Əgər lokal kontent mərhələli şəkildə tətbiq edilərsə, həm sənayeləşmə, həm də məşğulluq səviyyəsi yüksələ bilər. Əks halda, sərt lokal tələblər layihə xərclərini artırma bilər.

Regional əməkdaşlıq və enerji ixracı perspektivləri Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarını yalnız daxili istehsal platforması deyil, həm də regional enerji habına çevirmək potensialını göstərir. Bu, ölkənin geoiqtisadi mövqeyini gücləndirir və enerji diplomatiyasının yeni mərhələsini formalaşdırır [8, s.142].

Ümumilikdə, cədvəl 1-də əks olunan istiqamətlər göstərir ki, Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq biznes fəaliyyəti sistemli inkişaf mərhələsindəndir və strateji planlaşdırma, infrastruktur modernləşməsi və institusional sabitlik təmin olunduğu təqdirdə sektor uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi artımın əsas sütunlarından birinə çevrilə bilər [9, s.35].

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının bərpa olunan enerji bazarında beynəlxalq biznesin müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, ölkə enerji transformasiyası mərhələsində strateji və sistemli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən enerji siyasəti, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq investorlarla əməkdaşlıq mexanizmlərinin tətbiqi sektorun institusional dayanıqlığını gücləndirmişdir. Xüsusilə günəş və külək enerjisi sahəsində iri həcmli layihələrin reallaşdırılması bazarın kommersiyalaşma mərhələsinə keçdiyini nümayiş etdirir.

Beynəlxalq biznes subyektlərinin iştirakı yalnız kapital qoyuluşu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda texnologiya transferi, idarəetmə təcrübəsinin tətbiqi və insan kapitalının inkişafı baxımından mühüm rol oynayır. Bu proses Azərbaycanın enerji sektorunda rəqəbətcə qabiliyyətliyin artmasına və qeyri-neft iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə töhfə verir. Eyni zamanda dövlət-özəl tərəfdaşlığı modeli və uzunmüddətli müqavilə mexanizmləri investorlar üçün risklərin azaldılmasını təmin edir.

Bununla yanaşı, sektorun davamlı inkişafı üçün ötürmə infrastrukturunun modernləşdirilməsi, enerji saxlama sistemlərinin tətbiqi, tənzimləmə mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi və yerli təchizat zəncirinin gücləndirilməsi zəruri hesab olunur. Qlobal enerji bazarındakı dəyişkənlik və maliyyə riskləri nəzərə alınaraq, strateji planlaşdırma və risk idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ümumilikdə, Azərbaycanın bərpa olunan enerji bazarı beynəlxalq biznes üçün perspektivli və yüksələn investisiya istiqaməti kimi formalaşmışdır. Mövcud potensialdan səmərəli istifadə və regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi nəticəsində ölkə gələcəkdə yalnız ənənəvi enerji

ixracatçısı deyil, həm də “yaşıl enerji” istehsalçısı və ixracatçısı kimi mövqeyini möhkəmləndirə bilər. Bu isə Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığına və global enerji transformasiyasında aktiv iştirakına xidmət edəcəkdir.

Javid Hasanov
Azerbaijan State University of Economics

CURRENT STATE OF INTERNATIONAL BUSINESS IN THE RENEWABLE ENERGY MARKET OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

The renewable energy sector in the Republic of Azerbaijan has been formed as a strategic priority direction in recent years and has become an attractive investment platform for international business. In particular, the declaration of the Karabakh and East Zangezur economic regions as “green energy zones” after 2020, as well as the targets set within the framework of “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development”, have made increasing the share of alternative sources in the country’s energy balance one of the main goals. Based on the existing potential, Azerbaijan’s wind, solar, water and bioenergy resources create broad opportunities for international investors.

Currently, the activity of international business entities in the country’s renewable energy market is increasing. In particular, the 230 MW Garadagh Solar Power Plant project implemented by Masdar (UAE) and the 240 MW Khizi-Absheron Wind Power Plant built by ACWA Power (Saudi Arabia) are considered the beginning of a new stage in Azerbaijan's international energy cooperation. These projects are implemented on the basis of the public-private partnership (PPP) model and investment risks are minimized through long-term power purchase agreements (PPA).

At the same time, the institutional reforms implemented by the Azerbaijani government, the improvement of tariff mechanisms, the strengthening of the legal framework for “green energy” and the policy of diversifying energy exports have formed a favorable investment environment for international business. The assessment of the wind energy potential of the Caspian Sea by international consortia, especially the prospects for exporting “green energy” to the European energy market, further increase the geoeconomic importance of the country.

At the modern stage, the renewable energy market of Azerbaijan is not limited only to ensuring internal energy security, but also acts as a tool for regional energy transit and “green diplomacy”. In particular, Azerbaijan's position on the energy map of the South Caucasus is changing, transforming from a traditional hydrocarbon exporter to a country that exports alternative energy in parallel. This process is increasing the interest of international financial institutions, foreign investment funds and energy companies.

Keywords: energy, business, (PPP), (PPA), solar, wind, Caspian, decarbonization.

Джавид Гасанов
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО БИЗНЕСА НА РЫНКЕ ВОЗОБНОВЛЯЕМОЙ ЭНЕРГИИ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН

Резюме

В последние годы сектор возобновляемой энергетики в Азербайджанской Республике сформировался как стратегически приоритетное направление и стал привлекательной инвестиционной платформой для международного бизнеса. В частности, объявление Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических регионов «зелеными энергетическими зонами» после 2020 года, а также цели, поставленные в рамках программы «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития», сделали увеличение доли альтернативных источников в энергетическом балансе страны одной из главных целей. Исходя из существующего

потенциала, ветровые, солнечные, водные и биоэнергетические ресурсы Азербайджана создают широкие возможности для международных инвесторов.

В настоящее время активность международных бизнес-структур на рынке возобновляемой энергетики страны растет. В частности, проект солнечной электростанции «Гарадаг» мощностью 230 МВт, реализуемый компанией «Масдар» (ОАЭ), и ветроэлектростанция «Хизи-Абшерон» мощностью 240 МВт, построенная компанией «ACWA Power» (Саудовская Аравия), считаются началом нового этапа в международном энергетическом сотрудничестве Азербайджана. Эти проекты реализуются на основе модели государственно-частного партнерства (ГЧП), а инвестиционные риски минимизируются за счет долгосрочных соглашений о закупке электроэнергии (СЗЭ).

В то же время институциональные реформы, проводимые правительством Азербайджана, совершенствование тарифных механизмов, укрепление правовой базы для «зеленой энергетики» и политика диверсификации экспорта энергоносителей сформировали благоприятную инвестиционную среду для международного бизнеса. Оценка потенциала ветроэнергетики Каспийского моря международными консорциумами, особенно перспектив экспорта «зеленой энергетики» на европейский энергетический рынок, еще больше повышает геоэкономическое значение страны.

На современном этапе рынок возобновляемой энергии Азербайджана не ограничивается только обеспечением внутренней энергетической безопасности, но также выступает в качестве инструмента регионального энергетического транзита и «зеленой дипломатии». В частности, позиция Азербайджана на энергетической карте Южного Кавказа меняется, страна трансформируется из традиционного экспортера углеводородов в страну, параллельно экспортирующую альтернативные источники энергии. Этот процесс повышает интерес международных финансовых институтов, иностранных инвестиционных фондов и энергетических компаний.

Ключевые слова: энергетика, бизнес, ГЧП, солнечная энергия, ветровая энергия, Каспийский регион, декарбонизация.

Ədəbiyyat siyahısı

1. International Renewable Energy Agency. (2022). Renewable energy market analysis: The Caucasus and Central Asia. IRENA. 156 p.
2. World Bank. (2022). Azerbaijan: Renewable energy investment framework and roadmap. World Bank Group. 128 p.
3. European Bank for Reconstruction and Development. (2023). Azerbaijan country strategy 2024–2029. EBRD. 98 p.
4. BP. (2023). Statistical review of world energy 2023. BP plc. 70 p.
5. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. (2023). Azərbaycanda bərpa olunan enerji potensialı və inkişaf perspektivləri üzrə hesabat. Bakı. 84 s.
6. Azərbaycan Respublikası. (2022). Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun nəşri. 32 s.
7. Asian Development Bank. (2021). Renewable energy development in Azerbaijan: Technical assistance report. ADB. 110 p.
8. United Nations Development Programme. (2022). Green energy transition and sustainable development in Azerbaijan. UNDP. 142 p.
9. Hasanov, F., Mikayilov, J., & Suleymanov, E. (2021). The role of renewable energy in sustainable economic growth: Evidence from Azerbaijan. *Energies*, 14(12), 35 p.
10. Mammadov, R. (2022). Azərbaycanda yaşıl enerji siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq perspektivləri. *Azərbaycan Energetika Jurnalı*, 4(2), 45–58. 14 s.
11. Alizadeh, A., & Ahmadov, I. (2023). Energy diversification strategy and foreign investment in Azerbaijan's renewable sector. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 172, 18 p.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLARIN QLOBAL MALİYYƏ SABİTLİYİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Müasir qlobal iqtisadi sistem qarşılıqlı asılılıq, maliyyə bazarlarının inteqrasiyası və kapital axınlarının sürətlənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar qlobal maliyyə sabitliyinin qorunmasında mühüm institusional mexanizm kimi çıxış edirlər. Xüsusilə International Monetary Fund, World Bank, World Trade Organization və Bank for International Settlements kimi qurumlar makroiqtisadi nəzarət, maliyyə dəstəyi, tənzimləyici standartların formalaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi vasitəsilə maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasına və risklərin idarə olunmasına töhfə verirlər.

Bu təşkilatlar üzv ölkələrə kredit mexanizmləri, texniki yardım proqramları və siyasət tövsiyələri təqdim etməklə fiskal intizamın gücləndirilməsinə, bank sektorunun dayanıqlığının artırılmasına və maliyyə bazarlarında şəffaflığın təmin edilməsinə şərait yaradırlar. Eyni zamanda qlobal böhranlar – xüsusilə 2008-ci il maliyyə böhranı və pandemiya dövrü – göstərmişdir ki, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların koordinasiyaedici rolu qlobal maliyyə sisteminin sabitliyinin bərpasında həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, müasir şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar yalnız maliyyə resursları təqdim edən qurumlar deyil, həm də qlobal iqtisadi idarəetmənin əsas sütunları kimi çıxış edərək maliyyə sabitliyinin institusional əsaslarını formalaşdırır və davamlı inkişaf üçün makroiqtisadi mühitin qorunmasına xidmət edirlər.

Açar sözlər: *qlobal, beynəlxalq, makroiqtisadi, maliyyə, fiskal, monetar.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə qlobal iqtisadi sistem yüksək inteqrasiya səviyyəsi, kapital və maliyyə axınlarının sərhədlərarası hərəkətinin intensivləşməsi, rəqəmsal maliyyə alətlərinin geniş yayılması və transmilli korporasiyaların artan rolu ilə xarakterizə olunur. Bu proseslər dünya iqtisadiyyatında yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda sistemli risklərin, maliyyə qeyri-sabitliyinin və qlobal böhranların yaranma ehtimalını da artırır. Xüsusilə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyası dövründə baş verən iqtisadi dalğalanmalar göstərdi ki, milli səviyyədə görülən tədbirlər qlobal risklərin qarşısını almaq üçün kifayət etmir və bu proseslər beynəlxalq səviyyədə koordinasiya olunmuş siyasət mexanizmlərini zəruri edir.

Belə bir şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar qlobal maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm institusional platforma rolunu oynayır. International Monetary Fund makroiqtisadi sabitliyin qorunması və ödəniş balans problemlərinin həlli üçün üzv ölkələrə maliyyə dəstəyi və siyasət tövsiyələri təqdim edir. World Bank inkişaf etməkdə olan ölkələrdə struktur islahatların həyata keçirilməsi və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təşviqi istiqamətində fəaliyyət göstərir. World Trade Organization beynəlxalq ticarət münasibətlərinin qaydalar əsasında tənzimlənməsini təmin etməklə qlobal iqtisadi mühitdə sabitliyin formalaşmasına töhfə verir. Bank for International Settlements isə mərkəzi banklar arasında əməkdaşlığı gücləndirərək bank sektorunun dayanıqlılığını artıran normativ çərçivələrin hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

Qlobal maliyyə sabitliyi anlayışı yalnız maliyyə bazarlarında tarazlığın qorunması ilə məhdudlaşmır; bu, eyni zamanda bank sisteminin etibarlılığı, kapital adekvatlığı, fiskal və monetar siyasətlərin koordinasiyası, maliyyə nəzarət mexanizmlərinin effektivliyi və institusional şəffaflıq kimi elementləri də əhatə edir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar bu istiqamətlər üzrə standartlar müəyyən edir, erkən xəbərdarlıq sistemləri formalaşdırır və üzv ölkələrə texniki yardım göstərir.

Mövzunun aktuallığı ondan irəli gəlir ki, müasir mərhələdə geosiyasi gərginliklər, enerji bazarlarında qeyri-sabitlik, inflyasiya təzyiqləri və borc yükünün artması qlobal maliyyə sisteminə yeni çağırışlar yaradır. Bu baxımdan beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyət mexanizmlərinin və

onların qlobal maliyyə sabitliyinə təsirinin təhlili elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan tədqiqat beynəlxalq iqtisadi institutların rolu, onların siyasət alətləri və qlobal böhranlara reaksiya mexanizmləri kontekstində maliyyə sabitliyinin təmin olunması imkanlarını sistemli şəkildə qiymətləndirməyə yönəlmişdir.

TƏHLİL

Müasir şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların qlobal maliyyə sabitliyinə təsiri çoxşaxəli və sistemli xarakter daşıyır. Qlobal maliyyə sabitliyi maliyyə institutlarının davamlı fəaliyyəti, kapital axınlarının balanslı hərəkəti, bank sektorunun dayanıqlılığı və makroiqtisadi tarazlığın qorunması ilə birbaşa bağlıdır. Bu kontekstdə beynəlxalq təşkilatlar həm preventiv, həm də reaktiv mexanizmlər vasitəsilə maliyyə risklərinin idarə olunmasında mühüm rol oynayırlar[1, s.156].

İlk növbədə, makroiqtisadi nəzarət və erkən xəbərdarlıq mexanizmləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. International Monetary Fund üzv ölkələrin iqtisadi siyasətini mütəmadi monitoring edir, maliyyə dayanıqlığı ilə bağlı riskləri qiymətləndirir və siyasət tövsiyələri təqdim edir. Bu yanaşma potensial böhranların qarşısının alınmasına yönəlmiş preventiv mexanizm kimi çıxış edir. Xüsusilə fiskal intizamın zəiflədiyi və xarici borc yükünün artdığı ölkələrdə Fondun proqramları maliyyə sabitliyinin bərpasına yardım edir.

İkinci istiqamət maliyyə sektorunun institusional möhkəmləndirilməsidir. Bank for International Settlements çərçivəsində qəbul olunan Bazel standartları bankların kapital adekvatlığı, likvidlik göstəriciləri və risk idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsini təmin edir. Bu standartlar qlobal bank sistemində sistemli risklərin azalmasına və maliyyə şoklarının yayılma effektinin məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Xüsusilə 2008-ci il böhranından sonra Bazel III tələblərinin tətbiqi bank sektorunun daha dayanıqlı struktur qazanmasına səbəb olmuşdur[2, s.220].

Üçüncü istiqamət inkişaf və struktur islahatlarının maliyyələşdirilməsidir. World Bank inkişaf etməkdə olan ölkələrdə institusional islahatları, infrastruktur layihələrini və sosial proqramları maliyyələşdirərək uzunmüddətli iqtisadi sabitliyə töhfə verir. Struktur problemlərin aradan qaldırılması makroiqtisadi risklərin azalmasına və maliyyə sisteminin daha davamlı olmasına şərait yaradır.

Bununla yanaşı, beynəlxalq ticarət sisteminin sabitliyi də maliyyə sabitliyi ilə sıx bağlıdır. World Trade Organization tərəfindən qaydalara əsaslanan ticarət mexanizmlərinin təşviqi qlobal iqtisadi mühitdə proqnozlaşdırıla bilənlik yaradır və xarici ticarət şoklarının maliyyə sistemində mənfi təsirini azaldır. Ticarət axınlarının sabitliyi valyuta bazarlarında dalğalanmaların və kapital qaçışlarının qarşısının alınmasına kömək edir[3, s.298].

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təsiri bəzən tənqid olunur. Sərt fiskal konsolidasiya proqramları qısamüddətli dövrdə sosial xərclərin azalmasına və iqtisadi artımın zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu isə maliyyə sabitliyi ilə sosial-iqtisadi sabitlik arasında tarazlığın qorunmasını aktuallaşdırır.

Ümumilikdə təhlil göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar qlobal maliyyə sistemində normativ çərçivənin formalaşdırılması, maliyyə dəstəyi, risk monitoringi və institusional inkişaf vasitəsilə sabitliyin təmin olunmasında əsas aktorlardır. Onların fəaliyyəti milli iqtisadiyyatların dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, qlobal miqyasda maliyyə şoklarının təsirini minimuma endirməyə yönəlmiş koordinasiyaedici mexanizm kimi çıxış edir[4, s.184].

Cədvəl 1. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların qlobal maliyyə sabitliyinə təsir mexanizmləri

Təşkilat	Əsas fəaliyyət istiqaməti	İstifadə etdiyi alətlər	Qlobal maliyyə sabitliyinə təsiri
International Monetary Fund	Makroiqtisadi nəzarət və maliyyə dəstəyi	Kredit proqramları (SBA, EFF), monitoring hesabatları, siyasət tövsiyələri	Ödəniş balans problemlərinin həlli, fiskal və monetar sabitliyin bərpası, böhranların qarşısının alınması
World Bank	Struktur islahatların və inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsi	İnfrastruktur kreditləri, texniki yardım, sosial proqramlar	Uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığın gücləndirilməsi, institusional sabitliyin artırılması

Bank for International Settlements	Bank sektorunun tənzimlənməsi və mərkəzi bank əməkdaşlığı	Bazel I, II, III standartları, kapital adekvatlıq tələbləri	Bank sistemində risklərin azaldılması, likvidliyin qorunması, sistemli risklərin məhdudlaşdırılması
World Trade Organization	Beynəlxalq ticarətin qaydalara əsaslanan tənzimlənməsi	Ticarət razılaşmaları, mübahisələrin həlli mexanizmi	Ticarət sabitliyinin təmin olunması, valyuta və kapital bazarlarında proqnozlaşdırıla bilənlik

Mənbə: International Monetary Fund. (2023). *Global Financial Stability Report: Safeguarding financial stability amid high inflation and geopolitical risks*. Washington, DC: IMF. 156 p.

Cədvəl 1 də göstərilən məlumatlar beynəlxalq iqtisadi təşkilatların qlobal maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında fərqli, lakin bir-birini tamamlayan funksiyalar yerinə yetirdiyini nümayiş etdirir. International Monetary Fund əsasən makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına yönəlmiş fəaliyyət göstərir və ödəniş balans problemləri yaşayan ölkələrə kredit mexanizmləri vasitəsilə qısamüddətli maliyyə dəstəyi təqdim edir. Bu dəstək fiskal və monetar siyasətin tənzimlənməsi ilə müşayiət olunduğundan, böhranların dərinləşməsinin qarşısını almağa xidmət edir [5, s.72].

World Bank isə daha çox uzunmüddətli inkişaf və struktur islahatlara fokuslanır. İnfrastrukturun maliyyələşdirilməsi, sosial proqramların dəstəklənməsi və institusional islahatlar iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etməklə maliyyə sisteminin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma qısamüddətli sabitlikdən daha çox davamlı iqtisadi sabitliyə yönəlmişdir.

Bank for International Settlements tərəfindən formalaşdırılan Bazel standartları bank sektorunda kapital adekvatlığı və risk idarəetməsini gücləndirir. Bu mexanizmlər sistemli risklərin azalmasına və bank böhranlarının yayılma effektivin məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Bank sisteminin möhkəmliyi isə ümumi maliyyə sabitliyinin əsas sütunlarından biridir.

World Trade Organization isə beynəlxalq ticarət münasibətlərini qaydalara əsaslanan mexanizm çərçivəsində tənzimləməklə qlobal iqtisadi mühitdə proqnozlaşdırıla bilənlik yaradır. Ticarət sabitliyi valyuta bazarlarına və kapital axınlarına müsbət təsir göstərir, bu da maliyyə bazarlarında dalğalanmaların azalmasına səbəb olur[6, s.138].

Beləliklə, cədvəl 1 göstərir ki, bu təşkilatlar fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərsələr də, onların fəaliyyəti vahid məqsədə – qlobal maliyyə sistemində dayanıqlılığın və sabitliyin təmin olunmasına yönəlmişdir.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil göstərir ki, müasir qlobal iqtisadi sistemdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında əsas institusional dayaq kimi çıxış edirlər. Qlobal maliyyə bazarlarının integrasiyası, kapital axınlarının sürətlənməsi və geosiyasi risklərin artması şəraitində bu qurumların koordinasiyaedici və tənzimləyici rolu daha da aktuallaşmışdır.

International Monetary Fund tərəfindən həyata keçirilən makroiqtisadi nəzarət və kredit proqramları qısamüddətli böhranların aradan qaldırılmasına və fiskal-monetar sabitliyin bərpasına xidmət edir. World Bank struktur islahatlar və inkişaf layihələri vasitəsilə uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığın formalaşmasına töhfə verir. Bank for International Settlements tərəfindən müəyyən edilən bank tənzimləmə standartları maliyyə sistemində risklərin azaldılmasını təmin edir, World Trade Organization isə beynəlxalq ticarətin sabitliyini qorumaqla maliyyə bazarlarında proqnozlaşdırıla bilən mühit yaradır.

Bununla belə, beynəlxalq təşkilatların siyasətləri milli iqtisadi xüsusiyyətlər və sosial amillər nəzərə alınmaqla balanslaşdırılmalıdır. Effektiv maliyyə sabitliyi yalnız maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə deyil, həm də sosial rifahın və inklüziv iqtisadi inkişafın təmin olunması ilə mümkündür.

Nəticə etibarilə, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyət mexanizmləri qlobal maliyyə sistemində risklərin idarə olunması, böhranların qarşısının alınması və davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır və onların funksional imkanlarının gücləndirilməsi müasir dövrdə strateji əhəmiyyət kəsb edir.

**ANALYSIS OF THE IMPACT OF INTERNATIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS ON
GLOBAL FINANCIAL STABILITY IN MODERN CONDITIONS**

Summary

The modern global economic system is characterized by interdependence, integration of financial markets and acceleration of capital flows. In this context, international economic organizations act as an important institutional mechanism in protecting global financial stability. In particular, institutions such as the International Monetary Fund, the World Bank, the World Trade Organization and the Bank for International Settlements contribute to the prevention of financial crises and risk management through macroeconomic supervision, financial support, the formation of regulatory standards and strengthening international cooperation.

These organizations create conditions for strengthening fiscal discipline, increasing the stability of the banking sector and ensuring transparency in financial markets by providing credit mechanisms, technical assistance programs and policy recommendations to member countries. At the same time, global crises – especially the 2008 financial crisis and the pandemic period – have shown that the coordinating role of international economic organizations is crucial in restoring the stability of the global financial system.

Thus, in modern conditions, international economic organizations are not only institutions that provide financial resources, but also act as the main pillars of global economic governance, forming the institutional foundations of financial stability and serving to protect the macroeconomic environment for sustainable development.

Keywords: global, international, macroeconomic, financial, fiscal, monetary.

Турал Исаев
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ НА
ГЛОБАЛЬНУЮ ФИНАНСОВУЮ СТАБИЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

Резюме

Современная глобальная экономическая система характеризуется взаимозависимостью, интеграцией финансовых рынков и ускорением потоков капитала. В этом контексте международные экономические организации выступают в качестве важного институционального механизма защиты глобальной финансовой стабильности. В частности, такие институты, как Международный валютный фонд, Всемирный банк, Всемирная торговая организация и Банк международных расчетов, способствуют предотвращению финансовых кризисов и управлению рисками посредством макроэкономического надзора, финансовой поддержки, формирования нормативных стандартов и укрепления международного сотрудничества.

Эти организации создают условия для усиления фискальной дисциплины, повышения стабильности банковского сектора и обеспечения прозрачности на финансовых рынках, предоставляя кредитные механизмы, программы технической помощи и политические рекомендации странам-членам. В то же время глобальные кризисы – особенно финансовый кризис 2008 года и период пандемии – показали, что координирующая роль международных экономических организаций имеет решающее значение для восстановления стабильности глобальной финансовой системы.

Таким образом, в современных условиях международные экономические организации являются не только институтами, предоставляющими финансовые ресурсы, но и выступают в качестве главных опор глобального экономического управления, формируя институциональные основы финансовой стабильности и служа защите макроэкономической среды для устойчивого развития.

Ключевые слова: глобальный, международный, макроэкономический, финансовый, фискальный, монетарный.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. International Monetary Fund. (2023). *Global Financial Stability Report: Safeguarding financial stability amid high inflation and geopolitical risks*. Washington, DC: IMF. 156 p.
2. International Monetary Fund. (2022). *World Economic Outlook: Countering the cost-of-living crisis*. Washington, DC: IMF. 220 p.
3. World Bank. (2022). *World Development Report 2022: Finance for an equitable recovery*. Washington, DC: World Bank. 298 p.
4. World Bank. (2023). *Global Economic Prospects*. Washington, DC: World Bank. 184 p.
5. Bank for International Settlements. (2019). *Basel III: Finalising post-crisis reforms*. Basel: BIS. 72 p.
6. Bank for International Settlements. (2023). *Annual Economic Report 2023*. Basel: BIS. 138 p.
7. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2023). *Maliyyə sabitliyi hesabatı*. Bakı: ARMB. 124 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2022). *Pul siyasəti icmalı*. Bakı: ARMB. 96 s.
9. Azərbaycan Banklar Assosiasiyası. (2023). *Azərbaycan bank sektorunun inkişaf hesabatı*. Bakı. 102 s.
10. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2022). *Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə illik hesabat*. Bakı. 148 s.
11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *Azərbaycanın maliyyə və kredit göstəriciləri*. Bakı. 210 s.
12. Həsənov, A. (2021). *Beynəlxalq maliyyə münasibətləri*. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı. 356 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK STRATEGİYASI VƏ AZƏRBAYCANIN DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİ

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış dövlətçilik strategiyasının əsas prinsipləri və bu strategiyanın Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına təsiri təhlil edilir. Tədqiqatda milli dövlət quruculuğu, siyasi sabitliyin təmin olunması, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, enerji strategiyasının formalaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi kimi istiqamətlər araşdırılır. Xüsusilə Əsrin müqaviləsi və neft strategiyasının ölkənin iqtisadi inkişafında və dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşmasında oynadığı rol elmi baxımdan qiymətləndirilir. Məqsədi Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyasının əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, bu strategiyanın Azərbaycanın müasir inkişaf modelinin formalaşmasına təsirini araşdırmaq və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqini təhlil etməkdir.

Heydər Əliyevin siyasi və iqtisadi strategiyası dayanıqlı inkişaf konsepsiyası kontekstində kompleks şəkildə təhlil olunur, dövlət idarəetməsi, enerji siyasəti və milli iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqələr sistemli şəkildə araşdırılır. Bundan əlavə, Azərbaycanın inkişaf modelinin formalaşmasında strateji idarəetmə, milli maraqların qorunması və iqtisadi diversifikasiyanın rolu elmi baxımdan əsaslandırılır.

Əldə olunan nəticələr dövlət idarəetməsi, iqtisadi strategiya və dayanıqlı inkişaf sahəsində aparılan elmi tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Eyni zamanda bu nəticələr dövlət siyasətinin təhlili, iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanması və ali təhsil müəssisələrində müvafiq fənlərin tədrisi üçün metodoloji əsas kimi faydalı ola bilər.

Açar sözlər: dövlətçilik strategiyası, dayanıqlı inkişaf, iqtisadi siyasət, enerji strategiyası, milli inkişaf modeli, Azərbaycan.

Əsas hissə: Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamış görkəmli siyasi xadim və dövlət lideridir. Onun həyata keçirdiyi dövlətçilik strategiyası müstəqil Azərbaycanın siyasi sabitliyinin təmin olunmasına, milli maraqların qorunmasına və ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşmasına əsaslı zəmin yaratmışdır. Bu strategiya siyasi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, sosial rifahın yüksəldilməsi və milli ideologiyanın gücləndirilməsi kimi kompleks istiqamətləri əhatə etmişdir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə ciddi siyasi, iqtisadi və sosial çətinliklərlə üzləşmişdi. 1990-cı illərin əvvəllərində dövlət institutlarının zəifliyi, iqtisadi tənəzzül və regional münaqişələr ölkənin inkişafını ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan tarixində mühüm dönüş nöqtəsi oldu və ölkədə siyasi sabitliyin bərpasına, dövlətçilik prinsiplərinin möhkəmlənməsinə və milli inkişaf strategiyasının formalaşmasına şərait yaratdı. Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasətinin əsas məqsədlərindən biri güclü və müstəqil dövlət quruculuğunu təmin etmək idi. Bu məqsədlə hüquqi dövlətin əsaslarının yaradılması, demokratik idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və dövlət institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı. 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət quruculuğunun hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirərək qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti arasında səlahiyyət bölgüsünü təsbit etdi və müstəqil Azərbaycanın siyasi-hüquqi sisteminin əsasını qoydu [2]. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi strateji kurs ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə də yönəlmişdi. Bazar iqtisadiyyatına keçid, aqrar və özəlləşdirmə islahatları, xarici investisiyaların cəlb olunması və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycanın iqtisadi potensialının güclənməsinə və dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasına imkan yaratdı.

Böyük strateq Heydər Əliyev hələ Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə – 1969–1982-ci illərdə respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafına yönəlmiş genişmiqyaslı

tədbirlərlə Azərbaycan tarixində xüsusi iz qoymuşdur. Həmin dövrdə onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar, tikinti-quruculuq proqramları və idarəetmə sahəsində qəbul edilən prinsipial qərarlar respublikanın gələcək inkişafının əsaslarını formalaşdırmışdır. Bu siyasət yalnız mövcud problemlərin həllinə deyil, həm də Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf perspektivlərinə hesablanmış strateji addımların atılmasına xidmət edirdi. 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilən Heydər Əliyev qısa müddətdə ölkədə idarəetmə sistemini yenidən təşkil etmiş, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində ciddi canlanmaya nail olmuş və respublikanın ümumi inkişaf tempini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır [6]. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həmin illərdə sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti və digər sahələrdə mühüm layihələr həyata keçirilmişdir. Respublikada iri sənaye müəssisələrinin tikintisinə, yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına və mövcud iqtisadi potensialın səmərəli istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturu modernləşmiş, respublika Sovet İttifaqının ən sürətlə inkişaf edən regionlarından birinə çevrilmişdir. Statistik məlumatlara görə, həmin dövrdə respublikada yüzlərlə yeni sənaye müəssisəsi fəaliyyətə başlamış və sənaye obyektlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [4]. Ulu Öndər yalnız iqtisadi inkişafı kifayətlənməmiş, həm də elm, təhsil və mədəniyyət sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun təşəbbüsü ilə respublikada yeni məktəblər, ali təhsil müəssisələri və elmi-tədqiqat mərkəzləri yaradılmış, gənclərin yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi yetişməsi üçün geniş imkanlar açılmışdır. Bu siyasət nəticəsində təhsil müəssisələrinin sayı artmış, minlərlə azərbaycanlı gənc ittifaqın nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almaq imkanı əldə etmişdir. Məsələn, 1969-cu ilə müqayisədə 1980-ci illərin əvvəllərində ali təhsil müəssisələrinin sayı və tələbələrin sayı xeyli artmışdır ki, bu da ölkənin intellektual potensialının güclənməsinə mühüm töhfə vermişdir. Bu dövr Azərbaycanın mədəni və mənəvi həyatında da yüksəliş mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Milli mədəniyyətin inkişafı, tarixi irsin qorunması və milli özünüdərk prosesinin gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər xalqın milli kimliyinin formalaşmasına və müstəqillik ideyalarının möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə görkəmli şəxsiyyətlərin yubileylərinin qeyd olunması, milli ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına dövlət səviyyəsində dəstək verilməsi xalqın tarixi yaddaşının bərpasına və milli ruhun yüksəlməsinə xidmət etmişdir.

Ulu Öndərin idarəçilik fəaliyyətində humanizm, ədalət və sosial məsuliyyət prinsipləri xüsusi yer tuturdu. O, hər zaman insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına, sosial bərabərliyin təmin olunmasına və xüsusilə gənclərin təhsil almasına böyük diqqət yetirirdi. İmkanları məhdud ailələrdən olan gənclərin ali təhsil almasına şərait yaradılması, onların yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi formalaşmasına dəstək verilməsi Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi sosial siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri idi. Bu siyasət nəticəsində yeni nəsil intellektual kadrlar yetişmiş və gələcəkdə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində, elm və iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdır [9]. Ulu Öndər Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dövlətçilik fəlsəfəsi müstəqil Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas ideoloji və siyasi dayaqlarından biri olmuşdur. Bu strateji kurs sonrakı dövrdə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə davam etdirilmiş və yeni mərhələdə müasir çağırışlara uyğun şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətdə olduğu ilk illərdən etibarən həyata keçirilən siyasətin əsas məqsədi ölkədə siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, sosial rifahın yüksəldilməsi və Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artırılması olmuşdur. Bu siyasət Ulu Öndərin müəyyən etdiyi inkişaf xəttinin ardıcıl davamı kimi çıxış edərək dövlət idarəçiliyində varislik prinsipinin qorunmasını təmin etmişdir. İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar Azərbaycanın iqtisadi potensialının güclənməsinə və sabit inkişafın təmin olunmasına mühüm təsir göstərmişdir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində genişmiqyaslı layihələr həyata keçirilmiş, investisiya mühiti yaxşılaşdırılmış və qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Statistik göstəricilər göstərir ki, 2003-cü ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yüz milyardlarla dollar həcmində investisiya qoyulmuş və ölkənin ümumi daxili məhsulu bir neçə dəfə artmışdır ki, bu da əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və sosial rifahın yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sosial siyasət də ölkənin inkişaf strategiyasında mühüm yer tutmuşdur. Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və regionların inkişafına yönəlmiş dövlət proqramlarının icrası ölkədə sosial sabitliyin

möhkəmlənməsinə və vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət etmişdir. Məsələn, 2003-2008-ci illər ərzində yüz minlərlə yeni iş yeri yaradılmış, dövlət büdcəsinin həcmi dəfələrlə artmış və ölkənin sosial-iqtisadi infrastrukturu əhəmiyyətli dərəcədə yenilənmişdir. Bu dövrdə həyata keçirilən iqtisadi və siyasi islahatlar Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsinə də mühüm töhfə vermişdir. Ölkə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığını genişləndirmiş, regional və qlobal enerji layihələrində fəal iştirak etmiş və dünya iqtisadi sistemində daha fəal integrasiya olunmuşdur. Aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan regionun mühüm siyasi və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, beynəlxalq nüfuzu və strateji əhəmiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [3].

Bütün bunlarla yanaşı, Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də iqtisadi inkişafın demokratik idarəetmə prinsipləri ilə uzlaşdırılması olmuşdur. Ölkədə əldə edilən iqtisadi nailiyyətlərin cəmiyyətin sosial və siyasi inkişafına transformasiya olunması, yeni demokratik düşüncə tərzinin formalaşdırılması və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma ölkədə sabit siyasi sistemin möhkəmlənməsinə və idarəetmə institutlarının daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik ideyalarına əsaslanan və Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən inkişaf strategiyası Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bu strateji kurs ölkədə siyasi sabitliyin qorunmasına, iqtisadi potensialın genişlənməsinə, sosial rifahın yüksəlməsinə və Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasına imkan yaratmış, eyni zamanda ölkənin demokratik inkişafının möhkəm əsaslar üzərində formalaşmasına şərait yaratmışdır [1]. Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biri sosial siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi olmuşdur. Onun rəhbərliyi dövründə dövlət idarəçiliyində sosial ədalət prinsipləri əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmiş, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, məşğulluğun artırılması, təhsil və səhiyyə sistemlərinin inkişafı istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu siyasətin əsas məqsədi cəmiyyətin sosial rifahını yüksəltmək, insan kapitalını gücləndirmək və dövlətin dayanıqlı inkişafı üçün möhkəm sosial baza yaratmaq idi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən biri əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi olmuşdur. Xüsusən 1990-cı illərin mürəkkəb sosial-iqtisadi şəraitində dövlət tərəfindən aztəminatlı ailələrin, qaçqın və məcburi köçkünlərin, pensiyaçıların və digər həssas sosial qrupların müdafiəsi üçün xüsusi proqramlar həyata keçirilmişdir. Sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmış, sosial təminat və pensiya sisteminin fəaliyyət mexanizmləri yenilənmişdir. Bu tədbirlər əhalinin sosial təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və cəmiyyətdə sosial sabitliyin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə vermişdir [10]. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində yeni müəssisələr yaradılmış, regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün proqramlar hazırlanmış və minlərlə yeni iş yerləri açılmışdır. Bu tədbirlər əhalinin gəlirlərinin artmasına, yoxsulluq səviyyəsinin azalmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə imkan yaratmışdır. Heydər Əliyevin sosial siyasətində təhsil sahəsinin inkişafı xüsusi yer tuturdu. Onun təşəbbüsü ilə təhsil sisteminin yenilənməsi, yeni məktəblərin və ali təhsil müəssisələrinin yaradılması, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 1998-ci ildə təhsil sahəsində islahatların hazırlanması üçün dövlət komissiyası yaradılmış və 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatı Proqramı" təsdiq edilmişdir. Bu proqram təhsil sisteminin strukturunun, idarəetmə mexanizmlərinin və tədris məzmununun müasir tələblərə uyğun şəkildə yenilənməsini nəzərdə tuturdu. Heydər Əliyev gənclərin inkişafına və onların cəmiyyət həyatında fəal iştirakına böyük önəm verirdi. Onun təşəbbüsü ilə ölkədə dövlət gənclər siyasətinin əsasları formalaşdırılmış, gənclərin sosial, mədəni və siyasi fəaliyyətini stimullaşdıran proqramlar həyata keçirilmişdir. Bu siyasət gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına, onların təhsil və peşə hazırlığı imkanlarının genişləndirilməsinə və dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirakına şərait yaratmışdır. Səhiyyə sahəsində də mühüm islahatlar həyata keçirilmiş, əhalinin sağlamlığının qorunması dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. 1997-ci ildə qəbul edilmiş "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" qanun səhiyyə sisteminin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirmiş və vətəndaşların tibbi xidmətlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsini təmin etmişdir. Bu qanuna əsasən, əhalinin müəyyən kateqoriyalarına pulsuz tibbi yardım göstərilməsi və sosial cəhətdən həssas qrupların sağlamlığının qorunması

istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir [3]. Diplomatiya və beynəlxalq münasibətlər sahəsində də Ümummilli Lider Heydər Əliyev pragmatik, balanslaşdırılmış və çoxvektorlu xarici siyasət kursu həyata keçirmişdir. Onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas məqsədi dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, milli maraqları qorumaq və ölkəni beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaş kimi tanıtmak idi. Bu siyasət Azərbaycanın müxtəlif siyasi və iqtisadi güc mərkəzləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri qurmasına imkan yaratmış, eyni zamanda ölkənin geosiyasi mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir.

Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri balanslaşdırılmış diplomatiya idi. Bu yanaşma müxtəlif dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulmasını nəzərdə tuturdu. O, həm Qərb dövlətləri, həm də region ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrini paralel şəkildə inkişaf etdirməyə çalışırdı. Məhz bu siyasət nəticəsində Azərbaycan Avropa İttifaqı, NATO, ATƏT və digər beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığını genişləndirmiş, eyni zamanda region ölkələri ilə də konstruktiv münasibətlər qurmuşdur. Bu çoxvektorlu diplomatiyanın mühüm elementlərindən biri enerji diplomatiyası olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycanın zəngin enerji ehtiyatlarından ölkənin iqtisadi və siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək üçün strateji vasitə kimi istifadə etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən enerji layihələri və beynəlxalq müqavilələr Azərbaycanın dünya enerji bazarında mühüm tərəfdaş kimi tanınmasına səbəb olmuş, ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırmışdır. Bu siyasət həm də Azərbaycanın müxtəlif dövlətlərlə iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır [7]. Heydər Əliyevin diplomatik fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirakının təmin olunması idi. O, Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan xarici siyasət yürütməsini və dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinə hörmət göstərilməsini əsas prinsip kimi müəyyən etmişdir. Bu siyasət nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarda öz mövqeyini gücləndirmiş və regionda etibarlı tərəfdaş kimi tanınmağa başlamışdır. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasət kursu Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsinə və ölkənin beynəlxalq sistemdə layiqli yer tutmasına mühüm töhfə vermişdir. Onun formalaşdırdığı dövlət idarəçiliyi modeli yalnız müəyyən bir tarixi mərhələnin idarəetmə təcrübəsi deyil, həm də müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin strateji əsaslarını təşkil edən konsepsiyadır. Bu modelin əsas prinsipləri, siyasi sabitlik, idarəetmədə ardıcılıq, peşəkarlıq, milli maraqlara sədaqət və beynəlxalq əməkdaşlıq siyasəti bu gün də Azərbaycan Respublikasının inkişaf strategiyasının ideoloji dayaqlarından biri kimi qalmaqdadır.

XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından etibarən Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsi və sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Uzaqgörən siyasətçi və dövlət xadimi olan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin davamlı inkişaf modelinə keçidini təmin etmək məqsədilə iqtisadi, sosial və ekoloji sahələri əhatə edən kompleks proqram və strategiyalar hazırlanmışdır. Bu dövrdə qəbul edilən qərarlar Azərbaycanın beynəlxalq inkişaf təşəbbüslərinə qoşulmasına, qlobal davamlı inkişaf prinsiplərinin milli siyasətə integrasiyasına və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yeni mərhələyə qədəm qoymasına mühüm təsir göstərmişdir.

Heydər Əliyev beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş davamlı inkişaf konsepsiyasının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək BMT tərəfindən qəbul edilən mühüm sənədlərin prinsiplərini Azərbaycan dövlət siyasətinə tətbiq etməyə xüsusi diqqət yetirmişdir. BMT-nin 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş "Ətraf mühit və inkişaf" konfransı, 2000-ci ildə keçirilən Minilliyin Forumu və 2002-ci ildə Yohannesburqda təşkil olunan Davamlı İnkişaf üzrə Dünya Sammitində qəbul edilən qərarlar qlobal miqyasda dayanıqlı inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Azərbaycan da bu beynəlxalq təşəbbüslərə qoşularaq sosial, iqtisadi və ekoloji tarazlığın təmin olunmasına yönəlmiş dövlət siyasəti həyata keçirməyə başlamışdır. Bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlardan biri 2 mart 2001-ci il tarixində imzalanmış 636 sayılı sərəncam olmuşdur. Həmin sərəncam əsasında "Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nın hazırlanması üçün xüsusi komissiya yaradılmışdır. Bu proqram ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması, sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi və iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması məqsədi daşıyırdı. Proqram çərçivəsində makroiqtisadi sabitliyin qorunması, regionların iqtisadi potensialının artırılması, məşğulluğun genişləndirilməsi və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi mühüm tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Davamlı inkişafın təmin olunması istiqamətində digər mühüm addımlardan biri də 30 oktyabr 2001-ci ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilmiş "Azərbaycanda Davamlı İnsan İnkişafı Strategiyası"nın hazırlanması haqqında sərəncam olmuşdur. Bu strategiya insan kapitalının inkişafını, sosial rifahın yüksəldilməsini və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyən etmişdir. Strategiyanın əsas məqsədi iqtisadi artımın sosial tərəqqi ilə uzlaşdırılması və cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün bərabər inkişaf imkanlarının yaradılması idi. Heydər Əliyevin 26 dekabr 2001-ci il tarixli fərmanına əsasən Azərbaycanda davamlı inkişaf üzrə ilk milli hesabatın hazırlanması da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu hesabat ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlilini aparmaq, davamlı inkişaf sahəsində mövcud problemləri müəyyənləşdirmək və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı. Hesabatın hazırlanması prosesinə dövlət qurumları ilə yanaşı beynəlxalq təşkilatlar və ekspertlər də cəlb olunmuş, beləliklə Azərbaycanın davamlı inkişaf siyasətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təmin edilmişdir.

2002-ci il iyulun 18-də isə bu milli hesabatın ictimaiyyətə təqdimatı keçirilmişdir. Bu tədbir dövlət qurumları, elmi ictimaiyyət, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə baş tutmuş və ölkədə davamlı inkişaf siyasətinin geniş müzakirəsinə imkan yaratmışdır. Bu təqdimat davamlı inkişaf məsələlərinin dövlət siyasətində prioritet istiqamətə çevrildiyini göstərmiş və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin bu prosesdə fəal iştirakını stimullaşdırmışdır. Davamlı inkişafın ekoloji aspektlərinin təmin olunması məqsədilə 19 fevral 2003-cü ildə imzalanmış sərəncam xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Həmin sərəncamla "Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram" və "Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpası və artırılmasına dair Milli Proqram" təsdiq edilmişdir. Bu proqramlar ölkədə ətraf mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, meşə fondunun genişləndirilməsi və ekoloji tarazlığın qorunması istiqamətində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş bu proqram və strategiyalar Azərbaycanın davamlı inkişaf modelinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Həyata keçirilən tədbirlər ölkədə sosial rifahın yüksəldilməsinə, yoxsulluğun azaldılmasına, iqtisadi artımın təmin olunmasına və ekoloji təhlükəsizliyin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir. Bu siyasət nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq davamlı inkişaf təşəbbüslərinə fəal şəkildə qoşulan və qlobal inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsində mühüm nailiyyətlər əldə edən ölkələrdən birinə çevrilmişdir.

Nəticə:

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dövlətçilik strategiyası müasir Azərbaycan dövlətinin siyasi sabitliyinin təmin olunmasında, iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində və sosial rifahın yüksəldilməsində əsas strateji baza rolunu oynamışdır. Onun müəyyən etdiyi inkişaf kursu müstəqil Azərbaycanın möhkəmlənməsi, milli maraqların qorunması və dövlət idarəçiliyinin səmərəli şəkildə təşkil olunması istiqamətində fundamental əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu strategiya yalnız qısa müddətli siyasi və iqtisadi məqsədlərə deyil, həm də ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərinə hesablanmış kompleks dövlət siyasəti kimi formalaşmışdır. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş, hüquqi və institusional islahatların əsası qoyulmuş və müstəqil dövlət quruculuğu prosesinin davamlı inkişafı üçün zəruri şərait yaradılmışdır. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi və struktur islahatları Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasına imkan yaratmış, sahibkarlığın inkişafı, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Ulu Öndərin dövlətçilik prinsipləri, müstəqilliyin qorunması, qanunun aliliyinin təmin edilməsi, milli maraqlara sədaqət, peşəkar və müasir idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi, eləcə də dövlət ilə xalq arasında qarşılıqlı etimad və birlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi, müasir Azərbaycanın inkişaf modelinin əsas ideoloji dayaqlarını təşkil edir. Bu prinsiplər dövlət idarəçiliyində sabitliyin və ardıcılığın təmin olunmasına, milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə və cəmiyyətin bütün sahələrində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə xidmət etmişdir.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji inkişaf xətti sonrakı mərhələlərdə də ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında davam etdirilmiş və Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərini müəyyən edən konseptual baza kimi qorunub saxlanılmışdır. Bu kurs ölkənin beynəlxalq aləmdə mövqeyinin güclənməsinə, regional və qlobal layihələrdə fəal iştirakına, iqtisadi

potensialının genişlənməsinə və vətəndaşların sosial rifahının yüksəlməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Heydər Əliyevin dövlətçilik strategiyası müasir Azərbaycan dövlətinin inkişafında mühüm rol oynamış və ölkənin sabit, güclü və dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşmasının əsasını təşkil etmişdir. Düşünürəm ki, onun siyasi irsi və dövlət idarəçiliyi prinsipləri bu gün də Azərbaycanın strateji inkişaf yolunu müəyyən edən mühüm ideoloji və institusional əsas kimi çıxış edir və ölkənin gələcək tərəqqisi üçün etibarlı istiqamət göstərir.

Zahra Rzazadeh
Azerbaijan State University of Economics

H.ALIYEV'S STATE STRATEGY AND AZERBAIJAN'S SUSTAINABLE DEVELOPMENT MODEL

Summary

The article analyzes the main principles of the state strategy formulated by Heydar Aliyev and the impact of this strategy on the socio-economic development of Azerbaijan. The research examines such directions as national state building, ensuring political stability, implementing economic reforms, forming an energy strategy and expanding international cooperation. In particular, the role played by the Contract of the Century and the oil strategy in the country's economic development and the formation of a sustainable development model is evaluated from a scientific point of view. The aim is to determine the main features of Heydar Aliyev's state strategy, to examine the impact of this strategy on the formation of the modern development model of Azerbaijan and to analyze the application of sustainable development principles in the country's socio-economic development. Heydar Aliyev's political and economic strategy is analyzed in a comprehensive manner in the context of the concept of sustainable development, and the interrelationships between public administration, energy policy and national economic development are systematically examined. In addition, the role of strategic management, protection of national interests and economic diversification in the formation of the development model of Azerbaijan is scientifically substantiated.

The results obtained can be used in scientific research in the field of public administration, economic strategy and sustainable development. At the same time, these results can be useful as a methodological basis for the analysis of public policy, the preparation of economic development programs and the teaching of relevant subjects in higher education institutions.

Keywords: *statehood strategy, sustainable development, economic policy, energy strategy, national development model, Azerbaijan.*

Захра Рзазаде
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И МОДЕЛЬ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье анализируются основные принципы государственной стратегии, сформулированной Гейдаром Алиевым, и влияние этой стратегии на социально-экономическое развитие Азербайджана. Исследование рассматривает такие направления, как национальное государственное строительство, обеспечение политической стабильности, проведение экономических реформ, формирование энергетической стратегии и расширение международного сотрудничества. В частности, с научной точки зрения оценивается роль «Контракта века» и нефтяной стратегии в экономическом развитии страны и формировании модели устойчивого развития. Цель исследования – определить основные особенности государственной стратегии Гейдара Алиева, изучить влияние этой стратегии на формирование современной модели развития Азербайджана и проанализировать применение принципов устойчивого развития в социально-экономическом развитии страны. Политическая и

экономическая стратегия Гейдара Алиева анализируется комплексно в контексте концепции устойчивого развития, а также систематически исследуются взаимосвязи между государственным управлением, энергетической политикой и национальным экономическим развитием. Кроме того, научно обоснована роль стратегического управления, защиты национальных интересов и экономической диверсификации в формировании модели развития Азербайджана.

Полученные результаты могут быть использованы в научных исследованиях в области государственного управления, экономической стратегии и устойчивого развития. Одновременно эти результаты могут служить методологической основой для анализа государственной политики, подготовки программ экономического развития и преподавания соответствующих предметов в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: стратегия государственности, устойчивое развитие, экономическая политика, энергетическая стратегия, модель национального развития, Азербайджан.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev H. (2001). Azərbaycan XXI əsrin astanasında. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
2. Əliyev H. (1997). Müstəqil Azərbaycan: Yeni perspektivlər. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.
3. Həsənov A. M. (2005). Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.
4. Həsənov A. M. (2015). Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: Zərdabi LTD.
5. Mahmudov Y. (2002). Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil nəşri.
6. Mahmudov Y. (2006). Azərbaycan: Qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: "Təhsil" nəşriyyatı.
7. Rasizadə A. (2004). Heydər Əliyevdən sonra Azərbaycan. Millətlər Sənədləri, 32(3), 585–617. <https://doi.org/10.1080/0090599042000186188>
8. Vəliyev J. (2017). Azərbaycanın xarici siyasəti: Prioritetlər, prinsiplər və nailiyyətlər. Caucasus International, 7(1), 29-45.
9. Loda C. (2016). Azerbaijan, foreign policy and public diplomacy. Irish Studies in International Affairs, 27, 39-55. <https://doi.org/10.1353/isia.2016.0016>
10. Copley G. R. (2006). The defense & foreign affairs handbook on Azerbaijan. Washington, DC: International Strategic Studies Association.

HƏRBİ QULLUQÇULARIN PSIXOLOJİ DAYANIQLIĞININ TƏMİN OLUNMASINDA FİZİKİ TƏLİMİN ROLU

Xülasə

Müasir dövrdə hərbi fəaliyyətin mürəkkəbləşməsi və döyüş şəraitinin intensivliyi hərbi qulluqçulardan yalnız yüksək fiziki hazırlıq deyil, həm də güclü psixoloji dayanıqlılıq tələb edir. Psixoloji dayanıqlılıq stresli vəziyyətlərdə adekvat qərarvermə, emosional sabitlik və iradi keyfiyyətlərin qorunması ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan fiziki təlim hərbi qulluqçuların psixoloji möhkəmliyinin formalaşdırılmasında mühüm vasitə kimi çıxış edir. Məqalədə fiziki təlimin psixoloji dayanıqlılığın inkişafında rolu nəzəri və praktik aspektlərdən təhlil edilmişdir.

Fiziki hazırlıq yalnız əzələ gücü və dözümlülüüyün artırılması ilə məhdudlaşmır; o, həm də intizam, məsuliyyət, özünəinam və kollektivçilik kimi psixoloji keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir göstərir. Fiziki yüklənmə və sistemli məşqlər stres hormonlarının tənzimlənməsinə, diqqət davamlılığının artmasına və emosional tarazlığın qorunmasına şərait yaradır. Hərbi qulluqçuların ekstremal şəraitdə qarşılaşdıqları çətinliklər fiziki və psixoloji adaptasiya mexanizmlərini gücləndirir və onların döyüş qabiliyyətini artırır.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində fiziki təlim proqramları şəxsi heyətin psixofizioloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır və mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Praktik təcrübə göstərir ki, yüksək fiziki hazırlıq səviyyəsi stresli vəziyyətlərdə hərbi qulluqçuların daha rəasional davranmasına, panikaya düşməməsinə və kollektiv daxilində mənəvi-psixoloji mühitin yüksəlməsinə imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, fiziki təlim hərbi qulluqçuların psixoloji dayanıqlılığının təmin olunmasında əsas institusional mexanizm hesab olunur. Bu, yalnız döyüş qabiliyyətinin artırılmasına deyil, həm də milli təhlükəsizliyin qorunmasına töhfə verir. Fiziki hazırlıq və psixoloji möhkəmlik arasındakı qarşılıqlı əlaqənin dərinləşdirilmiş formada öyrənilməsi hərbi kadr hazırlığında səmərəliliyi daha da yüksəldə bilər.

Açar sözlər: *hərbi qulluqçular, psixoloji dayanıqlılıq, fiziki təlim, stresə davamlılıq, döyüş qabiliyyəti, psixofizioloji adaptasiya*

Hərbi qulluqçuların peşəkar fəaliyyətində həm fiziki, həm də psixoloji dayanıqlılıq onların döyüş qabiliyyətinin əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Müasir müharibə şəraiti ekstremal şərait, uzunmüddətli yüklənmələr, gecə və hava şəraitindən asılı işlər kimi amillərlə xarakterizə olunur ki, bu da hərbi qulluqçularda stres, yorğunluq və performansın azalmasına səbəb ola bilər. Fiziki təlim yalnız fiziki dözümlülüüyü artırmaqla kifayətlənmir, həm də psixoloji dayanıqlılığın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Psixoloji dayanıqlılıq hərbi qulluqçuların çətin şəraitdə qərarvermə, emosional sabitlik və adaptasiya qabiliyyətinin qorunması ilə bağlıdır.

Fiziki təlim proqramlarının psixoloji dayanıqlılığa təsir mexanizmləri psixofizioloji tədqiqatlar vasitəsilə izah olunur. Araşdırmalar göstərir ki, müntəzəm fiziki fəaliyyət stres hormonlarının (kortizol və adrenalin) səviyyəsini tənzimləyir, endorfin və serotonin istehsalını stimullaşdırır, bunun nəticəsində emosional vəziyyət stabilləşir və hərbi qulluqçunun döyüş şəraitində davranışları daha rəasional olur [5, s.46]. Bu proseslər həmçinin diqqət, reaksiyanın sürəti və qərarvermə sürətinin yüksəlməsinə şərait yaradır ki, bu da əməliyyat effektivliyini artırır.

Fiziki hazırlığın psixoloji dayanıqlılığa təsiri yalnız biokimyəvi deyil, həm də psixososial amillərlə əlaqəlidir. Müntəzəm fiziki təlim hərbi kollektivdə əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad hissini gücləndirir, komanda ruhunu möhkəmləndirir. Bu işə stresli vəziyyətlərdə psixoloji sabitliyin qorunmasını asanlaşdırır. Hərbi psixoloqlar qeyd edirlər ki, fiziki təlim zamanı hərbi qulluqçular həm öz imkanlarını sınayırlar, həm də qrup daxilində sosial dəstək mexanizmlərini aktivləşdirirlər ki, bu da poststres adaptasiya prosesini sürətləndirir [2, s.56-57].

Fiziki təlimin proqramlaşdırılması zamanı hərbi peşə standartlarına uyğun dozumluluk, güc və çeviklik komponentləri nəzərə alınmalıdır. Araşdırmalar göstərir ki, aerobik məşqlər, interval təlimlər və döyüş texnikalarının fiziki təkrarı yalnız kardiorespirator sistemini gücləndirmir, həm də psixoloji dayanıqlılığı artırır, stresin və emosional gərginliyin miqdarını azaldır [2, s.148]. Belə ki, hərbi qulluqçuların döyüş və təlim şəraitində uğurlu performansları psixofizioloji hazırlığın səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır.

Psixoloji dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif test və metodologiyalar istifadə olunur. Bu metodlar hərbi qulluqçuların stres qarşısında reaksiyasını, qərarvermə sürətini və emosional sabitliyini ölçür. Fiziki hazırlıqla psixoloji qiymətləndirmələrin korrelyasiyası göstərir ki, yüksək fiziki hazırlıq səviyyəsi olan şəxslər stresli vəziyyətlərdə daha sabitlik nümayiş etdirir və qərarvermədə səhv ehtimalı azalır [3]. Bununla yanaşı, fiziki təlim psixoloji adaptasiyanın bir növ "preventiv mexanizmi" kimi çıxış edir, çünki fiziki yorğunluq və psixoloji gərginlik arasında balans təmin edir.

Hərbi təlim proqramlarında fiziki və psixoloji tərkib hissələrin inteqrasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu inteqrasiya hərbi qulluqçuların döyüş qabiliyyətini artırır, adaptasiya sürətini yüksəldir və həm şəxsi, həm də komandada psixoloji dayanıqlılığın formalaşmasını təmin edir [4]. Əlavə olaraq, fiziki hazırlıq hərbi qulluqçuların özünəinam hissini gücləndirir və ekstremal vəziyyətlərdə təşəbbüskarlığı stimullaşdırır ki, bu da psixoloji dayanıqlılığın əsas göstəricilərindən biridir.

Hərbi təlimdə psixoloji dayanıqlılığın formalaşdırılmasında müxtəlif məşq metodları tətbiq edilir. Bunlara stresli simulyasiya təlimləri, uzunmüddətli marşlar, gecə və hava şəraitində döyüş texnikalarının tətbiqi və fiziki performans testləri daxildir. Belə təlimlər hərbi qulluqçuların döyüş şəraitinə adaptasiyasını sürətləndirir və onların həm fiziki, həm də psixoloji imkanlarını artırır. Müasir dövrdə hərbi təhsil və hazırlıq sistemləri fiziki və psixoloji tərkib hissələrin inteqrasiyasına xüsusi önəm verir, çünki bu, müasir müharibə şəraitində uğurlu əməliyyatın əsas şərtlərindəndir.

Fiziki təlimin psixoloji dayanıqlılığa təsir mexanizmləri təkcə fərdi performansla məhdudlaşmır. Sosial və psixoloji dəstək mexanizmləri də bu prosesdə mühüm rol oynayır. Məsələn, qrup şəklində keçirilən fiziki təlimlər kollektivdə qarşılıqlı dəstək və motivasiyanı artırır, stresli vəziyyətlərdə psixoloji sabitliyi gücləndirir və döyüş şəraitində qrup əməliyyatlarının effektivliyini yüksəldir [1, s.98]. Bununla yanaşı, fərdi məşqlər də şəxsi dozumluluğun artırılmasına xidmət edir, çünki hərbi qulluqçular öz fiziki imkanlarını sınayırlar və psixoloji özünəinamı yüksəldirlər.

Hərbi qulluqçuların psixoloji dayanıqlılığını təmin etmək üçün fiziki təlim proqramları uzunmüddətli planlaşdırılmalı və döyüş şəraitinə uyğunlaşdırılmalıdır. Burada aerobik, anaerobik və çeviklik təlimlərinin balanslı tətbiqi, həmçinin stres simulyasiyalı məşqlərin inteqrasiyası önəm daşıyır. Belə yanaşma fiziki və psixoloji komponentləri sinxron inkişaf etdirir, hərbi qulluqçuların döyüş şəraitinə adaptasiyasını sürətləndirir və onların stressə davamlılığını artırır.

Nəticə etibarilə, fiziki təlim hərbi qulluqçuların psixoloji dayanıqlılığının təmin olunmasında kritik əhəmiyyət kəsb edir. O, təkcə fiziki dozumluluğu artırmır, həm də stres qarşısında emosional sabitliyi, adaptasiya sürətini və qrup daxilində sosial dəstəyi gücləndirir. Müasir hərbi təlim sistemləri bu prinsipləri nəzərə alaraq fiziki və psixoloji komponentləri kompleks şəkildə inteqrasiya etməli, hərbi qulluqçuların döyüş qabiliyyətini və peşəkar performansını maksimum səviyyəyə çıxarmalıdır.

Saida Goychayeva
Azerbaijan Sport Academy

THE ROLE OF PHYSICAL TRAINING IN ENSURING THE PSYCHOLOGICAL RESILIENCE OF MILITARY PERSONNEL

Summary

In the modern era, the increasing complexity of military operations and the intensity of combat conditions require military personnel to possess not only high physical fitness but also strong psychological resilience. Psychological resilience is characterized by the ability to make adequate decisions under stressful conditions, maintain emotional stability, and preserve volitional qualities. In this context, physical training serves as a crucial means for developing the

psychological resilience of military personnel. This article analyzes the role of physical training in fostering psychological resilience from both theoretical and practical perspectives.

Physical fitness is not limited to enhancing muscle strength and endurance; it also influences the development of psychological qualities such as discipline, responsibility, self-confidence, and teamwork. Physical exertion and systematic exercises contribute to the regulation of stress hormones, improvement of attention span, and maintenance of emotional balance. The challenges faced by military personnel in extreme conditions strengthen both physical and psychological adaptation mechanisms, enhancing their combat readiness.

In the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan, physical training programs are tailored to the psychophysiological characteristics of personnel and implemented in a phased manner. Practical experience demonstrates that a high level of physical fitness enables military personnel to act rationally in stressful situations, avoid panic, and maintain a positive moral-psychological climate within the unit.

Consequently, physical training is considered a primary institutional mechanism for ensuring the psychological resilience of military personnel. It contributes not only to enhancing combat readiness but also to safeguarding national security. A deeper understanding of the interplay between physical fitness and psychological resilience can further improve the efficiency of military personnel training.

Keywords: military personnel, psychological resilience, physical training, stress tolerance, combat readiness, psychophysiological adaptation

Саида Гёкчаева
Азербайджанская Спортивная Академия

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Резюме

В современном мире усложнение военной деятельности и интенсивность боевых условий требуют от военнослужащих не только высокой физической подготовки, но и сильной психологической устойчивости. Психологическая устойчивость характеризуется способностью принимать адекватные решения в стрессовых ситуациях, сохранять эмоциональную стабильность и волевые качества. В этом контексте физическая подготовка выступает важным инструментом формирования психологической устойчивости военнослужащих. В статье проанализирована роль физической подготовки в развитии психологической устойчивости с теоретической и практической точек зрения.

Физическая подготовка не ограничивается только увеличением мышечной силы и выносливости; она влияет на формирование таких психологических качеств, как дисциплина, ответственность, уверенность в себе и коллективизм. Физические нагрузки и систематические тренировки способствуют регулированию стрессовых гормонов, повышению концентрации внимания и поддержанию эмоционального равновесия. Сложности, с которыми сталкиваются военнослужащие в экстремальных условиях, укрепляют механизмы физической и психологической адаптации и повышают их боеспособность.

В Вооруженных Силах Азербайджанской Республики программы физической подготовки адаптированы к психофизиологическим особенностям личного состава и реализуются поэтапно. Практический опыт показывает, что высокий уровень физической подготовки позволяет военнослужащим рационально действовать в стрессовых ситуациях, избегать паники и поддерживать морально-психологический климат в коллективе.

Следовательно, физическая подготовка является основным институциональным механизмом обеспечения психологической устойчивости военнослужащих. Она способствует не только повышению боеспособности, но и укреплению национальной безопасности. Глубокое изучение взаимосвязи между физической подготовкой и

психологической устойчивостью может повысить эффективность военной подготовки кадров.

Ключевые слова: *военнослужащие, психологическая устойчивость, физическая подготовка, стрессоустойчивость, боеспособность, психофизиологическая адаптация*

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev, K. Hərbi psixologiya və döyüş hazırlığı. – Bakı: Elm, 2018. – 248 s.
2. İsayev, R. Stress və döyüş şəraitində psixoloji dayanıqlılıq. – Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 2019. – 164 s.
3. McEwen, B.S. Stress, adaptation, and disease: Allostasis and allostatic load. – Annals of the New York Academy of Sciences, 1998, Vol. 840, p. 33–44.
4. Mammadzada, M. New approaches in military personnel training: a pedagogical evaluation of teaching methods. – Social Development and Security, 2025, Vol. 15, No. 1, p. 34–49.
5. Məmmədova, A.K. Hərbi qulluqçuların fiziki hazırlığı və psixoloji dayanıqlılığı: metodoloji yanaşmalar. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2020. – 212 s.

AZƏRBAYCANIN BƏRPA OLUNAN ENERJİ SEKTORUNUN GƏLƏCƏYİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektorunun gələcəyi və inkişaf perspektivləri ölkənin enerji təhlükəsizliyi strategiyası, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti və global iqlim öhdəlikləri kontekstində xüsusi aktualıq kəsb edir. Uzun illər ərzində neft-qaz sektoruna əsaslanan enerji modeli hazırda mərhələli şəkildə alternativ və təmiz enerji mənbələrinin integrasiyası ilə transformasiya olunur. Xüsusilə günəş, külək, su və bioenerji potensialı baxımından əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən Azərbaycan, Xəzər dənizi hövzəsində və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə geniş miqyaslı bərpa olunan enerji layihələrinin həyata keçirilməsi üçün real imkanlara malikdir.

Dövlət tərəfindən qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi və enerji keçidi strategiyası çərçivəsində yaşıl enerji zonalarının yaradılması, xarici investisiyaların cəlb olunması və beynəlxalq tərəfdaşlıq mexanizmlərinin genişləndirilməsi prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının “yaşıl enerji zonası” elan olunması regionun dayanıqlı inkişaf modelinə keçidini sürətləndirir və ölkənin enerji ixrac strukturunun diversifikasiyasına zəmin yaradır.

Məqalədə Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı, mövcud istehsal gücləri, investisiya mühiti və normativ-hüquqi baza təhlil olunur, eyni zamanda beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli qiymətləndirmə aparılır. Enerji keçidinin iqtisadi, ekoloji və sosial təsirləri sistemli şəkildə araşdırılır. Həmçinin karbon emissiyalarının azaldılması, enerji effektivliyinin artırılması və rəqəmsal enerji idarəetmə sistemlərinin tətbiqi kimi istiqamətlər sektorun gələcək inkişafında əsas amillər kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: enerji, günəş, külək, hidroenerji, bioenerji, karbon.

GİRİŞ

Müasir global iqtisadi sistemdə enerji sektoru yalnız iqtisadi inkişafın aparıcı sahəsi deyil, eyni zamanda milli təhlükəsizlik, ekoloji dayanıqlılıq və geosiyasi sabitliyin əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir. XXI əsrdə iqlim dəyişikliklərinin sürətlənməsi, karbon emissiyalarının artması və ənənəvi enerji resurslarının tükənmə riski dünya ölkələrini enerji siyasətlərini yenidən formalaşdırmağa vadar etmişdir. Bu kontekstdə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı beynəlxalq gündəliyin əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan uzun illər ərzində zəngin neft və qaz ehtiyatları hesabına regionun aparıcı enerji ixracatçılarından biri olmuşdur. Xəzər hövzəsində yerləşən enerji yataqları ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamış, dövlət büdcəsinin formalaşmasında əsas mənbə kimi çıxış etmişdir. Lakin global enerji bazarlarında baş verən dəyişikliklər, yaşıl enerji keçidi tendensiyası və dayanıqlı inkişaf məqsədləri Azərbaycanın enerji strategiyasında diversifikasiya və modernləşmə zərurətini ön plana çıxarmışdır.

Ölkənin coğrafi mövqeyi və təbii iqlim xüsusiyyətləri bərpa olunan enerji potensialının yüksək olduğunu göstərir. Günəş radiasiyasının intensivliyi, Xəzər dənizi sahillərində güclü külək axınları, dağlıq ərazilərdə hidroenerji imkanları və kənd təsərrüfatı tullantıları əsasında bioenerji resursları Azərbaycanın alternativ enerji mənbələrinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının “yaşıl enerji zonası” elan olunması ölkənin yeni enerji modelinə keçidində strateji mərhələ kimi qiymətləndirilir.

Bununla yanaşı, dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş strateji sənədlər və proqramlar – enerji effektivliyinin artırılması, karbon emissiyalarının azaldılması və xarici investisiyaların cəlb olunması istiqamətində atılan addımlar – bərpa olunan enerji sektorunun institusional

əsaslarını möhkəmləndirir. Beynəlxalq tərəfdaşlıq layihələri və özəl sektorun fəal iştirakı da bu sahədə dinamik inkişaf üçün mühüm amil hesab olunur.

Beləliklə, Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektorunun gələcəyi yalnız enerji təhlükəsizliyi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, regional inkişafın sürətləndirilməsi və yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçidin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu mövzunun tədqiqi ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi və enerji siyasətinin elmi əsaslandırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

TƏHLİL

Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektorunun inkişafını təhlil edərkən məsələyə üç əsas müstəvidə yanaşmaq məqsədəuyğundur: resurs potensialı, institusional-iqtisadi mexanizmlər və gələcək risk-imkan balansı.

Birinci istiqamət resurs potensialı ilə bağlıdır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və iqlim xüsusiyyətləri günəş və külək enerjisi üzrə yüksək texniki potensial formalaşdırır. Xüsusilə Abşeron yarımadası və Xəzər dənizi akvatoriyası güclü və sabit külək axınları ilə seçilir. Eyni zamanda ölkənin cənub və aran rayonlarında günəş radiasiyası göstəriciləri yüksəkdir ki, bu da iri həcmli günəş elektrik stansiyalarının qurulmasını iqtisadi baxımdan səmərəli edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə isə hidroenerji və kiçik su elektrik stansiyalarının inkişafı üçün əlverişli relyef mövcuddur. Bu faktorlar Azərbaycanın enerji balansında alternativ mənbələrin payını artırmaq üçün real imkanlar yaradır [1, s.401].

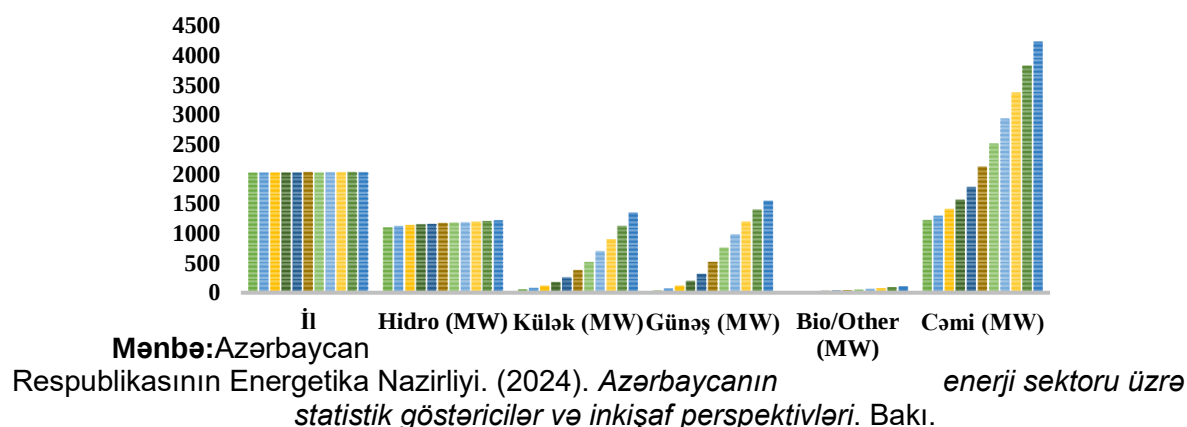
İkinci istiqamət institusional və iqtisadi mexanizmlərin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Son illərdə dövlət tərəfindən qəbul edilmiş strateji proqramlar, yaşıl enerji zonalarının yaradılması və xarici investorlarla bağlanan müqavilələr sektorun hüquqi bazasını gücləndirmişdir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı modeli vasitəsilə günəş və külək stansiyalarının inşası enerji istehsalında rəqabət mühitini formalaşdırır. Bununla yanaşı, tarif mexanizmləri, şəbəkəyə qoşulma prosedurları və enerji ötürücü infrastrukturun modernləşdirilməsi məsələləri hələ də inkişaf mərhələsindədir. Enerji bazarının liberallaşdırılması və bərpa olunan enerji üçün təşviq mexanizmlərinin genişləndirilməsi sektorun davamlı inkişafı üçün vacib şərtlər kimi çıxış edir.

Üçüncü istiqamət risk və imkanların müqayisəli qiymətləndirilməsidir. Qlobal enerji keçidi fonunda Azərbaycanın əsas ixrac məhsulu olan təbii qaza tələbatın uzunmüddətli perspektivdə azalması ehtimalı mövcuddur. Bu baxımdan bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və gələcək gəlir mənbələrinin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən, ilkin investisiya xərclərinin yüksək olması, texnoloji asılılıq və enerji saxlanması (storage) sistemlərinin məhdud inkişafı müəyyən çətinliklər yaradır [2, s.235].

Eyni zamanda, Azərbaycanın regional enerji mərkəzi kimi mövqeyi bərpa olunan enerji ixracı perspektivlərini də aktuallaşdırır. Xəzər dənizi vasitəsilə yaşıl enerji kabel layihələri və Avropa bazarlarına çıxış imkanları ölkənin enerji diplomatiyasında yeni mərhələnin başlanğıcını formalaşdırır. Bu isə yalnız iqtisadi deyil, həm də geosiyasi baxımdan ölkənin mövqeyini gücləndirə bilər.

Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı mövcud resurs potensialına, düzgün institusional mexanizmlərə və innovativ texnologiyaların tətbiqinə əsaslandığı halda uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edə bilər. Sektorun gələcək inkişafı kompleks idarəetmə yanaşması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və enerji infrastrukturunun rəqəmsallaşdırılması ilə sıx şəkildə bağlıdır [3, s.401].

Qrafik 1: Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerji mənbələri üzrə quraşdırılmış gücün dinamikası (2020–2030), MW

Qrafik 1 də 2020–2030-cu illər üzrə Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələri üzrə quraşdırılmış gücünün dinamikasını göstərir və artım tendensiyasının mərhələli şəkildə gücləndiyini nümayiş etdirir. 2020-ci ildə ümumi bərpa olunan enerji gücü əsasən hidroenerji hesabına formalaşmış və digər alternativ mənbələrin payı nisbətən aşağı olmuşdur. Bu dövrdə külək və günəş enerjisi sektorları inkişaf mərhələsində idi və enerji balansında payı məhdu idi. 2022–2025-ci illərdən etibarən xüsusilə günəş və külək enerjisində sürətli artım müşahidə olunur. Bu artım dövlət-özel tərəfdaşlığı layihələrinin genişlənməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və yaşıl enerji zonalarının yaradılması ilə izah olunur. Günəş enerjisi üzrə quraşdırılmış gücün daha kəskin yüksəlməsi ölkənin iqlim və coğrafi üstünlüklərindən səmərəli istifadənin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər [4, s.435].

Hidroenerji göstəricilərində artım daha sabit və məhdu xarakter daşıyır ki, bu da mövcud su ehtiyatlarının potensialı ilə bağlıdır. Bioenerji və digər alternativ mənbələrin payı isə ümumi strukturda nisbətən aşağı olsa da, tədricən artım dinamikası göstərir.

2030-cu ilə doğru ümumi quraşdırılmış gücdə əhəmiyyətli yüksəliş müşahidə olunur və bu, enerji balansında alternativ mənbələrin payının artacağını göstərir. Qrafik 1 də bütövlükdə Azərbaycanın enerji siyasətində diversifikasiya istiqamətində hərəkət etdiyini, neft-qaz asılılığının azaldılması və yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyasının mərhələli şəkildə reallaşdırıldığını əyani şəkildə nümayiş etdirir [5, s.180].

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq aparılan təhlil və statistik göstəricilər göstərir ki, Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektoru sürətli transformasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ənənəvi enerji modelindən mərhələli şəkildə alternativ və təmiz enerji mənbələrinə keçid ölkənin uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyi strategiyasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Günəş və külək enerjisi üzrə quraşdırılmış gücün artım tempi bu sahədə investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldiyini və institusional mexanizmlərin daha da təkmilləşdiyini göstərir. Hidroenerji sektoru sabit baza rolunu qoruyub saxlasa da, gələcək artımın əsas lokomotivi məhz günəş və külək enerjisi olacaqdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında yaşıl enerji zonalarının yaradılması isə həm regional inkişafı sürətləndirir, həm də ölkənin enerji ixrac strukturunda yeni imkanlar formalaşdırır.

Eyni zamanda, sektorun davamlı inkişafı üçün enerji şəbəkəsinin modernləşdirilməsi, enerji saxlanma texnologiyalarının tətbiqi, insan kapitalının gücləndirilməsi və investisiya risklərinin azaldılması vacib şərtlər kimi çıxış edir. Bu istiqamətdə ardıcıl və sistemli siyasət həyata keçirildiyi təqdirdə Azərbaycan yaxın illərdə regional yaşıl enerji mərkəzinə çevrilmək potensialına malikdir.

Beləliklə, bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı yalnız ekoloji baxımdan deyil, həm də iqtisadi şaxələndirmə, innovasiya və dayanıqlı inkişaf məqsədləri baxımından ölkənin gələcək strateji prioritetlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

THE FUTURE AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF AZERBAIJAN'S RENEWABLE ENERGY SECTOR

Summary

The future and development prospects of Azerbaijan's renewable energy sector are of particular relevance in the context of the country's energy security strategy, economic diversification policy and global climate commitments. The energy model, based on the oil and gas sector for many years, is currently being transformed by the integration of alternative and clean energy sources in a phased manner. Azerbaijan, which is located in a favorable geographical position, especially in terms of solar, wind, water and bioenergy potential, has real opportunities for the implementation of large-scale renewable energy projects in the Caspian Sea basin and the liberated territories.

The creation of green energy zones, attraction of foreign investments and expansion of international partnership mechanisms, adopted by the state, and the energy transition strategy have been identified as priority areas. In particular, the declaration of the Karabakh and East Zangezur economic regions as "green energy zones" accelerates the region's transition to a sustainable development model and creates a basis for the diversification of the country's energy export structure.

The article analyzes Azerbaijan's renewable energy potential, existing production capacities, investment environment and regulatory and legal framework, and also conducts a comparative assessment with international experience. The economic, environmental and social impacts of the energy transition are systematically examined. Also, directions such as reducing carbon emissions, increasing energy efficiency and implementing digital energy management systems are assessed as key factors in the future development of the sector.

Keywords: energy, solar, wind, hydropower, bioenergy, carbon.

Орхан Салманов
Азербайджанский государственный экономический университет

БУДУЩЕЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СЕКТОРА ВОЗОБНОВЛЯЕМОЙ ЭНЕРГЕТИКИ

Резюме

Будущее и перспективы развития сектора возобновляемой энергетики Азербайджана имеют особое значение в контексте стратегии энергетической безопасности страны, политики диверсификации экономики и глобальных климатических обязательств. Энергетическая модель, много лет основанная на нефтегазовом секторе, в настоящее время трансформируется путем поэтапной интеграции альтернативных и чистых источников энергии. Азербайджан, занимающий выгодное географическое положение, особенно с точки зрения солнечной, ветровой, водной и биоэнергетической энергии, имеет реальные возможности для реализации крупномасштабных проектов в области возобновляемой энергетики в бассейне Каспийского моря и на освобожденных территориях.

В качестве приоритетных направлений определены создание зон зеленой энергетики, привлечение иностранных инвестиций и расширение механизмов международного партнерства, принятых государством, а также стратегия энергетического перехода. В частности, объявление Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических регионов «зелеными энергетическими зонами» ускоряет переход региона к модели устойчивого развития и создает основу для диверсификации структуры энергетического экспорта страны.

В статье анализируется потенциал возобновляемой энергетики Азербайджана, существующие производственные мощности, инвестиционный климат и нормативно-правовая база, а также проводится сравнительная оценка с международным опытом. Систематически рассматриваются экономические, экологические и социальные последствия энергетического перехода. Также оцениваются такие направления, как сокращение выбросов углерода, повышение энергоэффективности и внедрение цифровых систем управления энергопотреблением, как ключевые факторы будущего развития сектора.

Ключевые слова: энергетика, солнечная энергия, ветровая энергия, гидроэнергетика, биоэнергетика, углерод.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mustafayev, F., Kulawczuk, P., & Orobello, C. (2022). *Renewable Energy Status in Azerbaijan: Solar and Wind Potentials for Future Development*. *Energies*, 15(2), 401. <https://doi.org/10.3390/en15020401>
2. Aliyev, S., Hasanov, R. I., Aghayeva, K., Gasimov, J. Y., & Ahmadova, S. E. (2024). *The Relationship between Renewable Energy Consumption and Economic Growth: Insights from Iceland and Azerbaijan*. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 14(5), 229–235.
3. Mustafayev, F., Kulawczuk, P., & Orobello, C. (2022). *Renewable Energy Status in Azerbaijan: Solar and Wind Potentials for Future Development*. *Energies*, 15(2), 401.
4. Aliyev, S., Hasanov, R. I., Aghayeva, K., Gasimov, J. Y., & Ahmadova, S. E. (2024). *The Relationship between Renewable Energy Consumption and Economic Growth: Insights from Iceland and Azerbaijan*. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 14(5), 229–235. (7 s.)
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *Azərbaycanın energetikası: enerji balansı və statistik göstəricilər*. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi. (təx. 180 s.)
6. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi. (2025). *Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə illik hesabat*. Bakı: Energetika Nazirliyi. (təx. 50 s.)
7. Renewable Report. (2024). *Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrinin payı və inkişaf perspektivləri*. *Renewables.az*. (təx. 6 s.)
8. Statistika Komitəsi. (2025). *Energetika və ətraf mühit statistikası: Bərpa olunan enerji statistikası*. Bakı: Statistika Komitəsi. (təx. 30 s.)
9. Azerbaijan Renewable Energy Agency. (2025). *Strategic objectives in renewable energy development*. Bakı: AREA. (təx. 20 s.)
10. IEA – International Energy Agency. (2024). *Azerbaijan Energy Profile 2024*. Paris: IEA. (təx. 120 s.)
11. Gulaliyev, M. G. (2020). *Assessment of Solar Energy Potential and Its Ecological and Economic Efficiency in Azerbaijan*. *Sustainability*, 12(3), 1116. (25 s.)
12. Report.az. (2019). *Azərbaycanın enerji strategiyası və bərpa olunan enerjinin hədəfləri*. Bakı: Report.az. (təx. 5 s.)

THE ROLE OF THE AZERBAIJAN NATIONAL MUSEUM OF NATURAL HISTORY IN THE DEVELOPMENT OF NATURAL SCIENCES AND THE PROTECTION OF NATURAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF HEYDAR ALIYEV'S STATE POLICY

Summary

This article analyzes the potential role of the network of National Natural History Museums to be established in the liberated territories of Azerbaijan as a continuation of the state policy implemented by the National Leader Heydar Aliyev in protecting the natural heritage of Azerbaijan and increasing the ecological literacy of the population. These scientific institutions, which exist in a number of countries around the world, demonstrate examples of natural sciences, and also emphasize other functions they perform in conducting scientific research and developing education. The potential for establishing natural history museums in the Karabakh and East Zangezur economic regions is put forward within the framework of the Azerbaijan: 2030 strategy, which is implemented as a continuation of Heydar Aliyev's policy in the fields of education, science and ecology. The study determines that the establishment of such a network, along with protecting the nature of the region, has an important role in increasing the tourism potential, encouraging environmental education and scientific research, and ultimately contributing to the process of transition to sustainable development.

Keywords: Heydar Aliyev, Natural History, Education, Museum, Science Policy, Sustainable Development, Karabakh, Biodiversity, Ecology

Introduction

The ecological problems, such as water pollution, emissions from cars and factories, overpopulation, and deforestation, became more threatening in the late 20th century. The threat they posed to the biodiversity and natural heritage of countries worldwide prompted them to cooperate, leading to the concept of sustainable development [1]. The acceptance of the 17 Sustainable Development Goals by the UN [1] [2] required the participation of institutions at all levels. Scientific and educational institutions play significant roles in these efforts by advancing sustainable development through conducting research and fostering ecological awareness in society. Among these institutions, natural history museums are widespread in multiple countries such as the USA, the UK, France, Germany, Russia, and China [3] [18]. Originating from personal collections, these museums not only demonstrate the components of natural history – biology, paleontology, geology, climatology, ecosystems, etc., but also contribute to sustainable development by fulfilling other functions: observing natural habitats, conducting scientific research, educating students and the public about nature, and participating in the mitigation of climate change.

On the 103rd anniversary of Heydar Aliyev's birthday, his policies on education and environmental protection remain urgent in facing the aforementioned threats. Azerbaijan continues his legacy by adopting the "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" in 2021, which aims to achieve sustainable development and return to Karabakh and Eastern Zangezur regions [4] [5]. This strategy also enables innovative technologies to be implemented in the liberated regions to accelerate this transformation. It is proposed that as a continuation of Heydar Aliyev's legacy in educational, scientific, and environmental policies, a natural history museum network can be established in those regions to support the achievement of Sustainable Development Goals and the 2030 strategy.

This article aims to evaluate the potential impact of a natural history museum network in the liberated regions in improving the protection of the natural heritage of Azerbaijan, increasing tourism potential, and providing education and employment opportunities for locals, as a continuation of Heydar Aliyev's legacy.

The origin of natural history museums

Before continuing, we need to understand the definition of the term “natural history”. The part “history” originates from the ancient Greek word “historia” – meaning learning by inquiry [6], and “natural history” refers to the study of all objects in nature and their origins, evolution, and relationships to one another [7]. Natural history encompasses various branches of science - biology, geology, and paleontology [7] [29]. The institutions where the collections of those branches are displayed and studied are called “natural history museums”.

Beginning as private collections where aristocrats demonstrated their collections of natural wonders and curious objects in the 17th century [8], they became public with the opening of the Ashmolean Museum on 21 May in Oxford [9]. Today, alongside the UK, there are numerous natural history museums around the world, such as in Germany, France, Italy, the USA, Russia, and China [3] [6] [18] [19].

Nowadays, Natural History Museums have increased their scope to fulfill these functions [6] [8] [18] [19] [29]:

1. **Demonstration** – these institutions display some of their collections to the public, categorized by their respective subjects (e.g., biology, paleontology, geology, ecosystem, etc.). Natural history museums also organize temporary exhibitions in collaboration with other scientific institutions about recent discoveries or threats to nature [12] [18] [19].
2. **Education** – museums encourage active learning and raise climate change awareness by opening citizen science projects [8, p. 76] [13], organizing activities for children [8, p. 79], public seminars and answering inquiries [11], publishing books and journals, and so on. The collaborations with schools also enhance the education of students by attracting them in field trips to see the real-life examples of studied subjects aside from textbooks [18] [20]. University students also work as volunteers and apprentices in those museums to get practical experience and use their collections to study [8, p. 76, 79] [11].
3. **Research** – natural history museums harbor scientists from all branches of natural sciences who examine the collections of the institutions and publish their findings. These research projects are vital in mitigating climate change: mitigating global warming, detecting disease-spreading parasites [8, p. 75] [14] [19], investigating mineral behavior to minimize pollution of soil, harnessing green energy resources [13], etc.
4. **Observation** – the museums constantly monitor the environmental processes and report significant changes [14]. These observations and datasets include the spread of parasites migrating from warmer regions due to global warming [3], recording and predicting volcanic eruptions [8, p. 76], tropical forest changes in Central America [8, p. 75], and so on. These records and reports are beneficial for policymakers to prevent and prepare for natural disasters [12].
5. **Archiving** – thousands of specimens are collected and preserved in these museums for examination and record keeping. These biological and geological specimens are used as main examples to make comparisons to discover new species, detect their evolution over time [8, p. 73] [14], to restore historical monuments [8, p. 18], and in crime investigation [19]. These museums also function as gene banks for extinct and endangered animals to revitalize and redistribute them to restore biodiversity [10] [15] [16].
6. **Tourism and trade** – in connection with the first function, natural history museums attract millions of visitors every year and benefit from souvenir sales, memberships, event organizations, paid exhibitions, and donations [8, p. 4, 79] [12]. Natural history museums are also beneficial for medicine, mining, jewelry, and ecotourism industries as they demonstrate the natural resources of the local area to attract investment and boost local economies [3] [17, p. 19, 36, 48] [19].

In combination, these functions play significant roles in achieving sustainable development by conserving and restoring natural environments, protecting public health, creating economic opportunities, raising ecological awareness, and popularizing science.

Heydar Aliyev's state policy on education, science, environmental protection, and sustainable development

Heydar Aliyev's policies on education and science prioritized the implementation of modern experience and modernization of institutions [21; 22]. During his second leadership to the Republic of Azerbaijan in 1993-2003, he successfully realized his vision of "Education is the future of a nation" by opening new schools, giving university status to several institutes, joining several international conventions to modernize education system [22, p. 236], and improving the resources and administration of National Academy of Sciences [21] and opening new museums [23].

One of the most crucial outcomes of this strategy was the early adoption of sustainable development in the world. Azerbaijan began reporting to the UN on Human Development in 1994, and the results were later made the basis of several policies in education and poverty reduction by Heydar Aliyev [1, p. 244-245]. In 2001, sustainable development was added to the national education system, and the first textbook on the subject in the world was published in Azerbaijan in 2003 [1, p. 32]. This subject gathered more attention due to the Leader's appreciation of human potential and improving it through modern experience.

Another aspect of Heydar Aliyev's policy was the protection of Azerbaijan's nature and its unique natural heritage. The previous Soviet regime left an environmental disaster in the country, with the pollution caused by the oil and chemical industries in the Absheron peninsula, and the destruction of natural environments [5]. The incompetence of the following regime enabled the occupation of the Karabakh region by Armenian forces, and their activities caused further deforestation and pollution in the region. Heydar Aliyev's return and the accumulation of sufficient financial resources from the "Treaty of the Century" on 20 September 1994 allowed the execution of an environmental restoration policy. In 2001, he established the Ministry of Ecology and Natural Resources [5] to coordinate these activities, started tree plantation campaigns in Absheron, joined numerous international conventions to protect biodiversity [26], opened new natural reserves, and in 2003, the "National Program on Environmentally Sustainable Socio-economic Development in the Republic of Azerbaijan" was signed. This strategy aimed to improve the usage of soil, water resources, forests, air, and fish, using the nature of Azerbaijan for tourism, establishing employment opportunities in accordance with the sustainable development principles, raising awareness for climate action, and improving education and science in this way [24].

After the election of Ilham Aliyev, Heydar Aliyev's strategy for modernizing and implementing sustainability in education, science, and environmental protection activities was successfully continued. The adoption of the "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" on 2 February 2021 presented 5 goals to improve the society, economic, and innovative potential of Azerbaijan, achieve transition to eco-friendly civilization, and return to the liberated lands [4].

Based on the aforementioned facts, it is argued that the implementation of natural history museums as education, scientific research, and natural observatories is in accordance with the continuation of Heydar Aliyev's legacy in sustainable development policies.

Natural history museums in Azerbaijan

Unlike the other countries mentioned above, Azerbaijan doesn't have numerous or old natural history museums. However, President Ilham Aliyev signed the "Concept of establishing a Natural History Museum for geology, paleontology, mineralogy, and fauna in the Republic of Azerbaijan" by President Ilham Aliyev on 20 October 2014 [29], which values the establishment of such institutions for protecting the natural heritage of Azerbaijan for future generations and creates a legal basis. Today, there are 3 natural history museums in Baku: Natural History Museum named after Hasan bey Zardabi under the Academy of National Sciences of Azerbaijan [26] [29], the Theory of Evolution Museum named after Mirali Akhundov under the Baku State University [27], and the recently established paleontology and geology exhibitions in the Mud Volcanoes Tourism Complex [28]. These museums display the biological (skeletons and taxidermies of reptiles,

insects, birds, mammals, fish, amphibians), paleontological (Binagadi rhinoceros, Sarmat whale, Ichthyosaur remains, Mammoths, Caspiodontornis kobystanicus, extinct wolves, hyenas, sea turtles, horses, etc.), and geological treasures (minerals, metals, precious stones, fossils) collected by Azerbaijani biologists, geologists and paleontologists [26] [27] [28].

The adoption of the “Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development” enables modern experiences to be implemented in Azerbaijan, especially in the liberated areas [4]. It is proposed that a natural history museum network can be created in the Karabakh and Eastern Zangezur economic regions to accelerate the transition of the country to sustainable development. The main and largest natural history museum will be in Khankendi, where the distribution of resources, management, and analysis of data will be conducted. Connected to this, smaller local museums will be opened in the smart cities of Kalbajar, Lachin, Shusha, Zangilan, Fizuli, Aghdam, etc. This distribution allows the simultaneous observation of the whole region in different landscapes, as well as empowering locals. These local museums will be tasked to fulfill these functions:

- 1) Observing the natural habitats, biodiversity, and pollution of the regions;
- 2) Displaying the local natural heritage open to the public;
- 3) Recording the local fauna, flora, hydrological, and geological resources;
- 4) Conducting scientific research on the collected material;
- 5) Collaborating with local schools and Karabakh University to attract students to learn and work.

Other than these, the existence of such institutions will boost the tourism potential both internally and externally, as visitors will come to learn about the natural heritage of the areas. These museums are also crucial for employing the locals in tourism, service, IT, academic, and other sectors. The conducted research will not only help policymakers to adapt and implement new policies to mitigate natural threats, but also benefit farmers to grow more efficient sorts of products, predict and take measures against diseases and droughts, reduce pollution, and allow the energy sector to discover and utilize the green energy potential of the region.

It is argued that the existence of “smart” cities and villages, the flow of investment, and the existence of a legal basis – the 2030 strategy [4] and the Natural History Museum Concept [30] guarantees the interest and success for this natural history museum network. As discussed above, the learning and implementation of modern experience in combination with national values has been one of the main goals of Heydar Aliyev’s strategy. Therefore, this project can be considered as a continuation of his legacy to protect the natural heritage of Azerbaijan and improve human potential.

Conclusion

In conclusion, Heydar Aliyev always aimed to modernize the education and science of Azerbaijan, as well as improve human potential by applying modern technologies and expertise in his educational and science policies. This was also the principle in the protection of the environment, which resulted in the earliest adoption of sustainable development in the education system in the world. As a widespread and centuries-old practice, natural history museums are proven to be one such potential innovation that collect and study natural objects from around the world, popularize science, improve the practical and ecological education, observe and predict changes in the ecosystems, while boosting the tourism potential of their cities. On the 103rd anniversary of Heydar Aliyev, as well as the year of Urbanization and Architecture, Azerbaijan has the opportunity to implement this experience in its liberated regions to achieve its 2030 agenda.

**HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT SİYASƏTİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏBİƏT
TARİXİ MUZEYİNİN TƏBİƏT ELMLƏRİNİN İNKİŞFINDA VƏ TƏBİİ İRSİN QORUNMASINDA
ROLU**

Xülasə

Bu məqalədə Ümumilli Lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dövlət siyasətinin davamı olaraq Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində yaradılacaq Milli Təbiət Tarixi Muzeyləri şəbəkəsinin Azərbaycanın təbii irsinin qorunmasında və əhalinin ekoloji savadlılığının artırılmasındakı potensial rolu təhlil edilir. Dünyanın bir sıra ölkələrində mövcud olan bu elmi qurumlar təbiət elmlərinin nümunələrini nümayiş etdirməklə bərabər, elmi araşdırmaların aparılmasında və təhsilin inkişafında həyata keçirdiyi digər funksiyalar vurğulanır. Heydər Əliyevin təhsil, elm və ekologiya sahələrindəki siyasətinin davamı qismində həyata keçirilən Azərbaycan: 2030 strategiyası çərçivəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionlarında təbiət tarixi muzeylərinin yaradılması potensialı irəli sürülür. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, belə bir şəbəkənin qurulması regionun təbiətinin qorunması ilə yanaşı, turizm potensialının artırılmasında, ekoloji təhsilin və elmi araşdırmaların həvəsləndirilməsində, nəticədə dayanıqlı inkişafa keçid prosesinə töhvə verməsində mühüm rola malikdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Təbiət Tarixi, Təhsil, Muzey, Elm Siyasəti, Dayanıqlı İnkişaf, Qarabağ, Biomüxtəliflik, Ekologiya

Эльвин Алиев
Академия Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики

**РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ЕСТЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ
В РАЗВИТИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК И ОХРАНЕ ПРИРОДНОГО НАСЛЕДИЯ В
КОНТЕКСТЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА**

Резюме

В данной статье анализируется потенциальная роль сети национальных музеев естественной истории, создаваемых на освобожденных территориях Азербайджана, как продолжение государственной политики, проводимой Национальным лидером Гейдаром Алиевым, по защите природного наследия Азербайджана и повышению экологической грамотности населения. Эти научные учреждения, существующие в ряде стран мира, демонстрируют примеры естественных наук, а также подчеркивают другие функции, которые они выполняют в проведении научных исследований и развитии образования. Потенциал создания музеев естественной истории в Карабахском и Восточно-Зангезурском экономических регионах выдвигается в рамках стратегии «Азербайджан: 2030», реализуемой как продолжение политики Гейдара Алиева в области образования, науки и экологии. Исследование показывает, что создание такой сети, наряду с защитой природы региона, играет важную роль в повышении туристического потенциала, стимулировании экологического образования и научных исследований и, в конечном итоге, способствует процессу перехода к устойчивому развитию.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Естествознание, Образование, Музей, Научная политика, Устойчивое развитие, Карабах, Биоразнообразие, Экология

References (APA)

1. Urxan, Ə. (2016). İnsan inkişafının əsasları. Aspoliqraf
2. Urkhan, A. (2019). Fundamentals of inclusive development management. Təhsil
3. Habertürk TV. (2017, December 25). Teke Tek Özel - 24 Aralık 2017 "Doğa Tarihi Müzeleri" (Celal Şengör, Mehmet Sakıncı). Youtube.

4. <https://www.youtube.com/watch?v=ZvtGltvxJas>
5. *Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər* (2021). President.az. <https://president.az/az/articles/view/50474>
6. Azerbaijan National Academy of Sciences. (2024). *Ümummilli Lider Heydər Əliyev biomüxtəlifliyin və təbiət aləminin qorunmasını daim diqqət mərkəzində saxlayıb*. Science.gov.az. <https://science.gov.az/az/news/open/29163>
7. Kte'pi, B. (2025). Natural history. EBSCO. <https://www.ebsco.com/research-starters/biology/natural-history>
8. Dictionary.com. (2023). *Natural history*. <https://www.dictionary.com/browse/natural-history>
9. Natural History Museum, London Souvenir Guide (2024). Belmont Press
10. The Ashmolean Museum Souvenir Guide (2021). Gomer Press
11. Davis J. (2026, March 3). How natural history museums can help restore the natural world. *nhm.ac.uk*. <https://www.nhm.ac.uk/discover/news/2026/march/how-natural-history-museums-can-help-restore-the-natural-world.html>
12. Natural History Museum. (2026). *Study and events*. <https://www.nhm.ac.uk/our-science/study.html>
13. Natural History Museum. (2022). *Written evidence submitted to the DCMS Select Committee inquiry: Reimagining where we live—Cultural placemaking and the levelling up agenda*. committees.parliament.uk. <https://committees.parliament.uk/writtenevidence/106414/html/>
14. Natural History Museum. (2026). *Research themes* <https://www.nhm.ac.uk/our-science/research/themes.html>
15. University of California, Berkeley, Museum of Vertebrate Zoology. (2026). *The value of natural history museums*. <https://mvz.berkeley.edu/the-value-of-natural-history-museums/>
16. Nelson, B. (2024, August 21). *14 extinct animals that could be resurrected*. Treehugger. <https://www.treehugger.com/extinct-animals-that-could-be-resurrected-4869339>
17. Norris, K. & Tweddle, J. (2026). *How can natural history museums help nature recover?* Trends in Ecology & Evolution. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2025.12.008>
18. Boyle, G. (2020). *Bristol Museum & Art Gallery Guide*. Bristol Books
19. Yuqin, D. (2008). *The Role of Natural History Museums in the Promotion of Sustainable Development*. Museum International, 60(1–2), 20–28. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0033.2008.00633.x>
20. Prôa, M. & Donini, A. (2019) *Museums, Nature, and Society: The Use of Natural History Collections for Furthering Public Well-being, Inclusion, and Participation*. The Museum Scholar, 2, https://articles.themuseumscholar.org/2019/07/01/tp_vol2proadonini/
21. Mujtaba, T., Lawrence, M., Oliver, M., & Reiss, M. J. (2018). *Learning and engagement through natural history museums*. Studies in Science Education, 54(1), 41–67. <https://doi.org/10.1080/03057267.2018.1442820>
22. Azerbaijan National Academy of Sciences. (2024). *Heydər Əliyev və Azərbaycan elminin inkişafı*. Science.gov.az. <https://science.gov.az/az/news/open/3639>
23. Məhərrəmov, S. (2023). Heydər Əliyevin Təhsil Konsepsiyası və Davamlı İnkişaf Meylləri. Akademik Tarih və Düşünce Dergisi, 10 (1). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3364859>
24. <https://medeniyyet.info.az/page/news/12344/Heyder-Eliyev-ve-muzeylerimiz.html>
25. <https://e-qanun.az/framework/1975>
26. <https://eco.gov.az/az/qanunvericilik/konversiyalar-ve-protokollar>
27. <https://elmi-spektr.com/h%C9%99s%C9%99n-b%C9%99y-z%C9%99rdabi-adina-t%C9%99bi%C9%99t-tarixi-muzeyi/>
28. http://bsu.edu.az/az/content/tkaml_tlimi_muzeyi
29. <https://www.adalet.az/az/posts/detail/lham-eliyev-palciq-vulkanlari-turizm-kompleksinin-acilisinda-fotolar-1718274235>
30. <https://e-qanun.az/framework/28460>

DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN PRIORİTETLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik sistemi, dövlətin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün daxili və xarici təhdidlərdən qorunması kontekstində elmi-nəzəri baxımdan təhlil edilir. 2020-ci il Vətən müharibəsi və lokal antiterror əməliyyatlarından sonra yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar fonunda, mövcud strateji sənədlərin və Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının müasir çağırışlara uyğun yenilənməsi zərurəti əsaslandırılır. Müəllif hərbi təhlükəsizliklə yanaşı, müasir dövrün kiberhücumlar, informasiya müharibəsi və "yumşaq güc" kimi asimmetrik təhdidlərinə qarşı effektiv müdafiə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsini ön plana çəkir. Postmünaqişə dövründə miqrasiya axınları, ərazilərin minalardan təmizlənməsi və "Böyük Qayıdış" prosesi ölkənin dövlət təhlükəsizliyini formalaşdıran həlledici strateji faktorlar kimi qiymətləndirilir. Yekun olaraq, milli təhlükəsizlik prioritetlərinin ölkənin yerləşdiyi geoməkanın mürəkkəbliyi, sürətli texnoloji inkişaf və demoqrafik vəziyyət nəzərə alınmaqla kompleks şəkildə müəyyən edilməsi təklif olunur.

Açar sözlər: *dövlət təhlükəsizliyi, konseptual sənədlər, yeni növ müharibə, kibertəhlükəsizlik, "yumşaq güc", təhlükəsizliyin təminatı.*

Dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması tarixən hər bir dövlətin əsas fəaliyyət istiqaməti olmuşdur. Belə ki, yalnız təhlükəsizlik təmin olunduqda dövlətin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunması, dövlət daxilində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, habelə dövlətin qarşıya qoyduğu iqtisadi və sosial məqsədlərə nail olmaq mümkündür. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi - dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiyaya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir [1].

İstənilən dövlət öz milli dövlətçilik ənənələrini əsas tutaraq müasir dövrün yeni çağırış və tələblərinə cavab verən strateji inkişaf istiqamətləri müəyyən edir. Bu istiqamətlər adətən dövlətlərin milli təhlükəsizlik konsepsiyalarında yaxud buna bənzər konseptual xarakterli sənədlərdə öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasının milli maraqları, dövlətin milli təhlükəsizliyinə təhdidlər, dövlətin milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətləri, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas prinsipləri, sistemi və məqsədləri, eləcə də milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının sahələri, bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsinin tələbləri və vasitələri 2007-ci il mayın 23-də cənab Prezident tərəfindən sərəncamla təsdiq edilmiş Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında və 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının "Milli təhlükəsizlik haqqında" Qanununda öz təsbitini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyası xarici siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, təhsil, səhiyyə, nəqliyyat və digər sahələrdə strateji konseptual sənədlərin, habelə Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasının hazırlanması üçün baza sənəd hesab olunur.

Nəzərə alsaq ki, adı çəkilən sənədlərin qəbulundan bugünədək, xüsusilə də 2020-ci ildə işğal altında olan ərazilərin azad edilməsi və dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsindən sonra ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial-demoqrafik, hüquqi, eləcə də hərbi-strateji, hərbi-siyasi, hərbi-iqtisadi, hərbi-texniki və təşkilati mühitində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir, dövlətin təhlükəsizlik strategiyasının başlıca istiqamətlərini əks etdirən sənədlərin dəyişdirilməsi zərurəti aydın hiss olunur. Məsələn, hər iki sənəddə Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə təsir göstərən real və potensial təhdidlər arasında əsas xarici hərbi və siyasi təhdid kimi Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsinin işğalı, işğal nəticəsində həmin ərazilərin beynəlxalq nəzarətdən kənarda qalması, həmin ərazilərdə ümumdünya tarixi və mədəni irsinin tərkib hissəsi olan maddi-mədəniyyət abidələrinin məhv və talan edilməsi qeyd edilmiş, habelə Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalı vəziyyətinin davamı

Azərbaycanın daxili işlərinə mümkün xarici hərbi müdaxilə və xarici hərbi asılılıq imkanı kimi qiymətləndirilmişdir. 2020-ci ildə müzəffər Ali Baş Komandan, cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Ordusu 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində işğal altında olan torpaqlarımızı azad etdi, həmçinin 19-20 sentyabr 2023-cü il tarixində keçirilmiş lokal antiterror əməliyyatı ilə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpa olundu. Beləliklə də, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə təsir göstərən real və potensial təhdidlər sırasından Ermənistan təhlükəsi birdəfəlik silindi. Ümumiyyətlə, dövlətin təhlükəsizlik mühitinin daim dəyişən dinamikası nəzərə alınmaqla, milli təhlükəsizlik konsepsiyası, eləcə də onun əsasında hazırlanmış digər strateji xarakterli sənədlərə yenidən baxılmalı, dəqiqləşdirmələr və əlavələr edilməli, zərurət olduqda yeni sənədlər qəbul edilməlidir. Bununla yanaşı, digər ölkələrin təcrübələri göstərir ki, adətən konseptual sənədlər beş ildən on ilə qədər müddət üçün nəzərdə tutulur. Məhz bu dövr ərzində həmin sənədlər aktual qalmalıdır.

Açıq-aşkar görünür ki, bugünkü reallıqlar çərçivəsində XXI əsrin əvvəllərindəkindən tam fərqli təhlükəsizlik mühiti formalaşmışdır. Dövlətin təhlükəsizliyinin hər zaman ən prioritet sahəsi hərbi təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasının hərbi təhlükəsizliyinin təminatı məqsədilə ölkənin orta və uzun müddət ərazində üzləşə biləcəyi təhlükələr, risklər və təhdidlər aydınlaşdırılması, strateji mühit qiymətləndirilməlidir. Mülki müdafiə təsisatlarının hərbi əməliyyatlarda rolu və məqsədləri yenidən dəyərləndirilməlidir. Silahlı Qüvvələr və digər təhlükəsizlik təminatçıları arasındakı münasibətlər, həmçinin hərbi təsisatlar üzərində nəzarət qurumları ilə hərbi idarəetmə orqanları arasındakı münasibətlər zəruri olan hallarda yenidən gözdən keçirilməlidir. Həmçinin Silahlı Qüvvələr və digər silahlı birləşmələr üçün büdcə prioritetləri, fəaliyyət planları və islahat proqramları ayrıca işlənilib hazırlanmalıdır.

Tarixin bütün dövrlərində təhlükəsizliyin təminatı məsələsi aktual olmuş, cəmiyyətin iqtisadi, ictimai-siyasi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən təkamül yolu keçmiş, müasir vəziyyətə çatmışdır[2, s.5]. Digər dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da təhlükəsizlik mühiti qlobal və regional səviyyələrdə mövcud olan müxtəlif qarşılıqlı əlaqəli amillərlə müəyyən edilir. Bu baxımdan 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidenti tərəfindən imzalanan Üçtərəfli Bəyanatı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu Bəyanatın müddəalarının icrası nəticəsində nəqliyyat kommunikasiya əlaqələrinin bərpasının Azərbaycan Respublikasına olan miqrasiya axınına gücləndirəcəyi şübhəsizdir. Nəzərə alsaq ki, miqrasiya axını regional və qlobal təhlükəsizlik mühitini köklü surətdə dəyişdirən amillər sırasındadır, bu məqamın dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətləri arasında xüsusilə qeyd olunması vacibdir.

Vətən müharibəsinin gedişatı və nəticələri göstərdi ki, artıq müharibələr orduların üzbəüz döyüşməsi xarakterini itirmişdir. Müharibə aparmağın keyfiyyətə yeni fəlsəfəsi meydana gəlmiş, say tərkibi, habelə təşkilati-texniki baxımdan daha üstün düşməyə qarşı kiberhücumların və qeyri-dövlət strukturlarının hərbi fəaliyyəti ön plana çıkmışdır. Müasir dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin digər prioritet istiqaməti qismində dövlət və cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən infrastruktur obyektlərinin informasiya sistemləri və ehtiyatlarının kiberhücumlardan qorunması, belə təhdidlərin qabaqlanması, qarşısının alınması və araşdırılması sahəsində fəaliyyəti qeyd etmək lazımdır. Kibertəhlükəsizlik – kompüter, server, mobil qurğu, elektron sistem, şəbəkə və elektron məlumatları təhlükəli hücumlardan mühafizə etmək məqsədilə həyata keçirilən metodların məcmusunu əhatə edir.[3, s.583]

Belə ki, qloballaşan dünyada kibertəhlükəsizliyin təmin olunması istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə əsas məsələyə çevrilib. Azərbaycanın informasiya məkanına, o cümlədən onun tərkib hissələrinə qarşı texnoloji cəhətdən çoxşaxəli hücumların genişlənməsi fonunda "Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023-2027-ci illər üçün Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında 28 avqust 2023-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı qəbul edildi. Sərəncam dövlətin milli təhlükəsizliyinə informasiya sahəsində təhdidlərin müəyyən edilməsi, bu təhdidlərin istifadə edə biləcəyi zəifliklərin, boşluqların və təhdid nəticəsində yarana bilən fəsadların aradan qaldırılması və ya əvvəldən təyin edilmiş hədlərə qədər azaldılması üçün hüquqi, təşkilati, əməliyyat-axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, elmi-texniki və təhsil, informasiya-təhlil, kommunikasiya, kadr təminatı, iqtisadi və digər sahələr üzrə tədbirləri əlaqələndirilmiş qaydada təşkil, icra, nəzarət və davamlı təkmilləşdirmək üçün üsulları və vasitələri müəyyən edir.

Məlumdur ki, müasir qloballaşma şəraitində insanların beyinləri uğrunda mübarizə professor C.Nayem tərəfindən “yumşaq güc” adlandırılan konsepsiya əsasında həyata keçirilir. “Yumşaq güc” konsepsiyasının mahiyyəti bundadır ki, idarə olunan obyektləri “sənin istədiyini istəməyə” məcbur etmək lazımdır. “Yumşaq güc” şəxsiyyətə qeyri-zorakı təsir etmək üçün müasir mədəniyyətin yaratdığı imkanları – televiziya, internet, eləcə də digər media vasitələrini, həmçinin teatr, kino, nəşrlər, elm, təbliğat, təşviqat və buna bənzər digər vasitələri kompleks şəkildə istifadə edir (onun açıq zorakılığı nəzərdə tutan “sərt güc”dən əsas fərqi də məhz bundadır). İnformasiya texnologiyalarının cəmiyyətdə ekstremizm, terrorizm və separatizm ideologiyasının yayılması və təbliğatı üçün istifadəsi imkanlarını qiymətləndirərək dövlət təhlükəsizliyinə təhdidlər formalaşdırılarkən “yumşaq güc” konsepsiyasının müddəaları nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə dövlətdə təhlükəsizliyi təmin edən orqanlarla vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirəcək, vətəndaşların hüquq mühafizə orqanlarına və məhkəmə sistemində etibarının artırılmasına xidmət edəcək tədbirlər görülməlidir. Eyni zamanda Silahlı Qüvvələrdə və başqa silahlı birləşmələrdə asimmetrik silahlı mübarizə formalarını, metodlarını və vasitələrini tətbiq edən düşməne qarşı konseptual və effektiv praktiki müqavimət üsulları işlənib hazırlanmalı, habelə informasiya müharibəsi vasitələrindən müdafiə üzrə müvafiq potensial inkişaf etdirilməlidir.

Postmünaqişə dövründə ölkə ərazilərinin minalardan təmizlənməsi, Qarabağ ərazisinə böyük qayıdışın həyata keçirilməsi Azərbaycanın dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunmasına təsir göstərən faktorlar olaraq qalır. Beləliklə də, ölkənin təhlükəsizliyi üçün mövcud olan və gələcəkdə yaranması proqnozlaşdırılan real və potensial təhdidlər müəyyən edilərkən ölkənin yerləşdiyi geoməkanın mürəkkəbliyi və qeyri-sabit dinamikası, əhalinin etnik tərkibi, demografik vəziyyəti, ölkənin ərazi quruluşu, habelə global mühitdə informasiya amili və çox sürətlə baş verən texnoloji inkişaf nəzərə alınmalıdır. Dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin prioritet istiqamətləri də məhz bu amillərə əsasən müəyyən edilməli, həmçinin kiberhücumlardan müdafiə üsullarının və vasitələrinin istifadəsi ön plana çəkilməlidir.

Sahib Namazov

The Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev

PRIORITIES FOR ENSURING STATE SECURITY

Summary

The article provides a theoretical analysis of the national security system of the Republic of Azerbaijan in the context of protecting state sovereignty and territorial integrity from internal and external threats. In light of the new geopolitical realities following the 2020 Patriotic War and local anti-terror measures, the necessity of updating existing strategic documents and the National Security Concept is justified. Alongside military security, the author emphasizes the development of effective defense mechanisms against modern asymmetric threats such as cyberattacks, information warfare, and "soft power". In the post-conflict period, migration flows, mine clearance of territories, and the "Great Return" process are evaluated as decisive strategic factors shaping state security. In conclusion, it is proposed that national security priorities be defined comprehensively, taking into account the complexity of the country's geospace, rapid technological development, and demographic situation.

Keywords: state security, conceptual documents, new type of war, cybersecurity, “soft power” security assurance.

Сахиб Намазов

Академия СГБ имени Гейдара Алиева

ПРИОРИТЕТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

В статье проводится научно-теоретический анализ системы национальной безопасности Азербайджанской Республики в контексте защиты суверенитета и территориальной целостности государства от внутренних и внешних угроз. На фоне

новых геополитических реалий, возникших после Отечественной войны 2020 года и локальных антитеррористических мероприятий, обосновывается необходимость обновления действующих стратегических документов и Концепции национальной безопасности. Наряду с военной безопасностью, автор выдвигает на первый план развитие эффективных механизмов защиты от таких асимметричных угроз современности, как кибератаки, информационная война и «мягкая сила». В постконфликтный период миграционные потоки, разминирование территорий и процесс «Великого возвращения» оцениваются как решающие стратегические факторы, формирующие государственную безопасность. В заключение предлагается определять приоритеты национальной безопасности комплексно, с учетом сложности геопространства страны, стремительного технологического развития и демографической ситуации.

Ключевые слова: государственная безопасность, концептуальные документы, новый тип войны, кибербезопасность, «мягкая сила», обеспечение безопасности.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Qanun, 29 iyun 2004-cü il tarixdə (№ 712-IIQ) qəbul edilmişdir
2. C.Qasimov, X.Bağırov. Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının tarixi. MTN-in nəşriyyatı. Bakı, 2009, 525 səh.
3. “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının fəxri rəhbəri” adlı respublika elmi-praktiki konfransının MATERIALARI. Bakı, 5may 2023, 650 səh.

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА: ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ СТУДЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

В статье рассматривается роль высшего образования в обеспечении устойчивого развития и формировании социальной ответственности студентов. В современных условиях высшие учебные заведения выполняют не только функцию подготовки квалифицированных специалистов, но и играют важную роль в воспитании социально ответственной молодежи, обладающей активной гражданской позицией. В работе анализируются основные направления развития системы высшего образования в Азербайджане и значение университетов в формировании социальной ответственности студентов.

Отмечается, что проводимые в Азербайджанской Республике реформы в сфере образования направлены на развитие человеческого капитала и интеграцию принципов устойчивого развития в образовательный процесс. Особое внимание уделяется стратегическому значению образовательной политики, заложенной Гейдар Алиев. Его государственная деятельность сыграла важную роль в укреплении национальной системы образования, развитии научного потенциала и повышении интеллектуального уровня молодежи.

В заключение подчеркивается, что высшие учебные заведения являются важным фактором формирования социально ответственного общества и обеспечения устойчивого развития.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, устойчивое развитие, образование для устойчивого развития, социальная ответственность, высшее образование, студенты, Азербайджан.*

Введение

В условиях глобальных социально-экономических и экологических изменений особое значение приобретает концепция устойчивого развития, предполагающая гармоничное сочетание экономического роста, социальной стабильности и сохранения окружающей среды. Одним из важнейших факторов достижения устойчивого развития является образование, которое способствует формированию мировоззрения, ценностей и моделей поведения, ориентированных на ответственное отношение к обществу и окружающей среде.

В современном мире высшие учебные заведения играют ключевую роль в подготовке высококвалифицированных специалистов, обладающих не только профессиональными знаниями и навыками, но и высоким уровнем социальной ответственности. Университеты становятся важными центрами формирования гражданского сознания молодежи, развития критического мышления и активной гражданской позиции.

Для Азербайджанской Республики вопросы развития образования и формирования человеческого капитала имеют стратегическое значение. Значительный вклад в становление современной образовательной системы страны внес Гейдар Алиев, чья государственная политика была направлена на укрепление национального образования, развитие научного потенциала и интеграцию

Азербайджана в мировое образовательное пространство. Заложенные им принципы модернизации образования и поддержки молодежи продолжают оказывать существенное влияние на развитие системы высшего образования.

В этой связи особую актуальность приобретает исследование роли высших учебных заведений в формировании социальной ответственности студентов как важного элемента устойчивого развития общества. Формирование у молодежи чувства ответственности перед обществом, государством и будущими поколениями является одной из ключевых задач современной образовательной политики.

Целью данной статьи является анализ роли высшего образования в формировании социальной ответственности студентов в контексте устойчивого развития Азербайджана и стратегического наследия Гейдара Алиева.

Теоретические основы образования для устойчивого развития

В последние десятилетия концепция устойчивого развития стала одним из ключевых направлений международной научной и политической повестки. Устойчивое развитие предполагает гармоничное сочетание экономического роста, социальной стабильности и сохранения окружающей среды. В этом контексте особая роль отводится образованию, которое рассматривается как важнейший инструмент формирования мировоззрения и ценностных ориентиров общества.

По мнению многих исследователей, образование является основным фактором формирования человеческого капитала, который, в свою очередь, выступает важнейшим ресурсом социально-экономического развития государства. Современная система образования должна не только обеспечивать передачу знаний и профессиональных навыков, но и формировать у студентов чувство социальной ответственности, экологическое сознание и готовность участвовать в решении глобальных проблем современности.

Важную роль в развитии концепции устойчивого развития играет деятельность United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, которая рассматривает образование как ключевой инструмент достижения целей устойчивого развития. В рамках концепции Education for Sustainable Development подчеркивается необходимость интеграции принципов устойчивого развития в образовательные программы и формирование у молодежи ответственного отношения к обществу и окружающей среде.

В научной литературе также отмечается, что устойчивое развитие напрямую связано с развитием человеческого потенциала и повышением уровня образования населения. Инвестиции в образование способствуют формированию компетентных специалистов, способных эффективно реагировать на современные экономические, социальные и экологические вызовы.

Значительный вклад в исследование вопросов устойчивого развития внес азербайджанский ученый академик Урхан Алекперов. В своей работе «Основы управления устойчивым развитием и экологической цивилизацией» он отмечает, что устойчивое развитие представляет собой комплексный процесс, включающий экономические, социальные и экологические аспекты развития общества и требующий эффективного управления и стратегического планирования. [1]

Ученый подчеркивает, что формирование общества устойчивого развития невозможно без развития образования и повышения уровня знаний населения. По его мнению, образовательные учреждения играют ключевую роль в подготовке специалистов нового поколения, способных принимать решения, направленные на долгосрочное развитие общества. [2]

Кроме того, в своих научных выступлениях и исследованиях Урхан Алекперов отмечает, что устойчивое развитие государства во многом зависит от эффективного использования человеческого потенциала, инновационного развития и модернизации системы образования. [3]

Таким образом, образование становится важнейшим механизмом формирования социально ответственного общества. Высшие учебные заведения, в частности, играют

особую роль в подготовке специалистов, обладающих не только профессиональными компетенциями, но и высоким уровнем социальной ответственности. Формирование таких качеств у студентов является важным условием достижения устойчивого развития современного общества.

Роль высшего образования в формировании социальной ответственности студентов

Высшее образование играет ключевую роль в развитии современного общества и формировании личности молодого поколения. В условиях глобализации и социально-экономических изменений университеты выполняют не только образовательную функцию, но и выступают важным институтом социализации, способствующим формированию активной гражданской позиции и социальной ответственности студентов. Подготовка высококвалифицированных специалистов сегодня предполагает не только развитие профессиональных компетенций, но и формирование у молодежи ценностных ориентиров, направленных на устойчивое развитие общества [4].

Социальная ответственность студентов рассматривается как важный элемент их гражданского сознания и проявляется в осознании своей роли в обществе, готовности участвовать в решении социальных проблем и стремлении действовать в интересах общественного благополучия. В научной литературе отмечается, что университетская среда является одним из наиболее эффективных пространств для формирования таких качеств, поскольку она объединяет образовательный процесс, научную деятельность и общественную активность молодежи [5].

Важную роль в формировании социальной ответственности играет интеграция принципов устойчивого развития в образовательные программы. Согласно концепции образования для устойчивого развития, продвигаемой United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, система образования должна способствовать развитию критического мышления, социальной активности и способности принимать ответственные решения [6]. В этом контексте университеты становятся центрами формирования ценностей устойчивого развития и подготовки специалистов, способных учитывать социальные и экологические последствия своей профессиональной деятельности.

Формирование социальной ответственности студентов осуществляется посредством различных образовательных и внеучебных механизмов. Одним из таких механизмов является внедрение в образовательный процесс дисциплин, посвященных вопросам устойчивого развития, социальной политики и гражданского общества. Изучение данных дисциплин способствует расширению мировоззрения студентов и формированию у них понимания взаимосвязи между экономическим развитием, социальной стабильностью и охраной окружающей среды [7].

Кроме того, важным инструментом формирования социальной ответственности выступает участие студентов в общественных и волонтерских проектах. Студенческие инициативы, социальные программы и волонтерская деятельность позволяют молодежи на практике применять полученные знания и участвовать в решении актуальных социальных проблем. Подобная деятельность способствует развитию лидерских качеств, коммуникативных навыков и чувства ответственности перед обществом.

В контексте устойчивого развития высшее образование становится важным инструментом формирования человеческого капитала. Как отмечает азербайджанский ученый Urkhan Alekperov, устойчивое развитие общества во многом зависит от уровня образования населения, развития интеллектуального потенциала и эффективного использования человеческих ресурсов [8]. По его мнению, современная образовательная система должна быть ориентирована на подготовку специалистов, способных принимать стратегические решения и учитывать долгосрочные интересы общества.

Таким образом, высшие учебные заведения играют важную роль в формировании социальной ответственности молодежи. Университеты выступают не только центрами передачи знаний, но и институтами воспитания социально активных и ответственных граждан, способных внести вклад в устойчивое развитие общества.

Развитие системы образования Азербайджана и роль Гейдара Алиева в формировании образовательной политики

Развитие системы образования является одним из приоритетных направлений государственной политики Азербайджанской Республики. Образование рассматривается как важнейший фактор социально-экономического развития, формирования человеческого капитала и повышения интеллектуального потенциала общества. В этом контексте модернизация образовательной системы и повышение качества высшего образования приобретают особое значение.

Значительный вклад в развитие национальной образовательной системы внес Heydar Aliyev. Его государственная политика была направлена на укрепление системы образования, развитие научного потенциала страны и подготовку высококвалифицированных специалистов. В период его руководства были созданы условия для модернизации образовательных учреждений, развития научных исследований и расширения международного сотрудничества в сфере образования [9].

Особое внимание уделялось развитию высшего образования и подготовке кадров для различных отраслей экономики. В своих выступлениях Heydar Aliyev неоднократно подчеркивал, что образование является основой будущего развития государства и важнейшим фактором формирования интеллектуального потенциала нации [10].

В последующие годы образовательная политика Азербайджана продолжила развиваться в направлении интеграции в мировое образовательное пространство и внедрения современных образовательных стандартов. Были реализованы государственные программы, направленные на повышение качества образования, развитие инновационных технологий обучения и расширение академической мобильности студентов.

В современных условиях университеты Азербайджана играют важную роль в формировании социально ответственной молодежи, способной активно участвовать в общественной жизни и вносить вклад в устойчивое развитие страны. Высшие учебные заведения становятся центрами научных исследований, инноваций и развития человеческого капитала.

Таким образом, образовательная политика Азербайджана, основанная на стратегическом наследии Heydar Aliyev, создает благоприятные условия для развития современной системы высшего образования и формирования социально ответственных специалистов, способных эффективно решать задачи устойчивого развития.

Заключение

В современных условиях устойчивое развитие общества становится одной из важнейших задач мировой и национальной политики. В этом процессе особая роль принадлежит системе образования, которая способствует формированию человеческого капитала, развитию интеллектуального потенциала общества и воспитанию социально ответственных граждан [11].

Проведенный анализ показывает, что высшие учебные заведения играют важную роль в формировании социальной ответственности студентов. Университетская среда способствует развитию у молодежи гражданской активности, критического мышления и способности принимать ответственные решения. Интеграция принципов устойчивого развития в образовательные программы позволяет формировать у студентов понимание взаимосвязи между экономическим развитием, социальной стабильностью и охраной окружающей среды [12].

Особое значение в данном процессе имеет образовательная политика государства. Развитие системы образования в Азербайджане связано с реализацией

стратегических направлений государственной политики, направленной на модернизацию образовательной системы и повышение качества подготовки специалистов. Значительный вклад в развитие национальной системы образования внес Heydar Aliyev, который рассматривал образование как важнейший фактор развития общества и укрепления государственности [13].

Научные исследования также подтверждают, что устойчивое развитие государства во многом зависит от уровня образования и эффективного использования человеческого потенциала. Как отмечает Urkhan Alekperov, устойчивое развитие представляет собой комплексный процесс, включающий экономические, социальные и экологические аспекты развития общества, и требует подготовки специалистов нового поколения, способных принимать стратегические решения и учитывать долгосрочные интересы общества [14].

Таким образом, высшее образование выступает одним из ключевых факторов устойчивого развития современного общества. Университеты играют важную роль в формировании социальной ответственности студентов, развитии их гражданской позиции и подготовке специалистов, способных эффективно реагировать на современные глобальные вызовы. Дальнейшее развитие образовательной системы и внедрение принципов устойчивого развития в образовательный процесс будет способствовать укреплению интеллектуального потенциала страны и формированию социально ответственного общества.

Nigar Qədirova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

TƏHSİL AZƏRBAYCANIN DAVAMLI İNKİŞAFININ AMİLİ KİMİ: HEYDAR ALİYEVİN STRATEJİ İRSİ KONTEKSTİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ SOSIAL MƏSULİYYƏTİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə davamlı inkişafın təmin edilməsində ali təhsilin rolu və tələbələrə sosial məsuliyyətin formalaşdırılması məsələləri araşdırılır. Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələri yalnız peşəkar bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərin hazırlanması ilə deyil, həm də sosial məsuliyyətli, vətəndaş mövqeyi formalaşmış gənclərin yetişdirilməsi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatda Azərbaycanda ali təhsil sisteminin inkişaf istiqamətləri və gənclərin sosial məsuliyyətinin formalaşdırılmasında universitetlərin rolu təhlil olunur.

Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar və dövlət siyasəti insan kapitalının inkişafına və davamlı inkişaf prinsiplərinin təhsil sistemində inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Bu istiqamətdə Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş strateji inkişaf xətti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun təhsil siyasəti milli təhsil sisteminin möhkəmləndirilməsi, elmi potensialın inkişafı və gənclərin intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mühüm zəmin yaratmışdır.

Nəticə etibarilə qeyd olunur ki, ali təhsil müəssisələri davamlı inkişafın təmin olunmasında və sosial məsuliyyətli cəmiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, davamlı inkişaf, davamlı inkişaf üçün təhsil, sosial məsuliyyət, ali təhsil, tələbələr, Azərbaycan.

**EDUCATION AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN:
FORMATION OF STUDENTS' SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF THE
STRATEGIC HERITAGE OF HEYDAR ALIYEV**

Summary

The article examines the role of higher education in ensuring sustainable development and in forming students' social responsibility. In modern conditions, higher education institutions not only perform the function of training qualified specialists, but also play an important role in educating socially responsible young people with an active civic position. The study analyzes the main directions of the development of the higher education system in Azerbaijan and the role of universities in shaping students' social responsibility.

It is noted that the educational reforms implemented in the Republic of Azerbaijan are aimed at developing human capital and integrating the principles of sustainable development into the educational process. Special attention is paid to the strategic importance of the educational policy established by Heydar Aliyev. His state policy played a significant role in strengthening the national education system, developing scientific potential, and increasing the intellectual level of young people.

In conclusion, it is emphasized that higher education institutions are an important factor in the formation of a socially responsible society and in ensuring sustainable development.

Keywords: *Heydar Aliyev, sustainable development, education for sustainable development, social responsibility, higher education, students, Azerbaijan.*

Baş redaktor:	Vəfa Camalova
Redaktorlar:	Aruz Məmmədli
	Mirzə Hacıadə
	Aydın Cəbraylov
Baş texniklər:	Sevinc Məcidova
	Vüqar İsmayılov
	Azər Niftiyev
	Gülzar Əsədli

Format 60x84/16, şərti çap vərəqi 29,75.
Sifariş № 42/2, tiraj 100, səhifələrin sayı 476.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyasının Redaksiya-nəşriyyat şöbəsinin kompüterində
yığılmış və nəşr edilmişdir.